

Белек Солтоноев

КЫРГЫЗ ТАРыхы

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА МАДАНИЯТ МИНИСТРЛИГИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Белек Солтоноев

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫ

Жооптуу редактору А. Какеев

«АРХИ» Инновациялык Борбору
Бишкек-2003

ББК 63.3 (2Ки)
К-97

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылына арналган эмгектерди басып чыгаруу боюнча Башкы редакциялык кеңеш:

О. Ибраимов (төрага), К. Акматов (төраганын орунбасары), М. Абакиров, Д. Андашев, А. Асанканов, Ж. Жунушалиев, К. Иманалиев, А. Какеев, Т. Ормонбеков, В. Плоских.

Сериянын редакциялык коллегиясы:

А. Какеев., И. Исамидинов, В. Плоских, В. Шаповалов, З. Эралиев, О. Сооронов, Т. Өмүрбеков, Т. Шейшеканов.

Араб арибинен кириллицага көчүргөндөр:

О. Сооронов — Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Ү. Асаналиев — филология илимдеринин кандидаты, профессор, З. Эралиев — тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер.

Белек Солтоноев.

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫ. Жооптуу редактору: академик А.Ч. Какеев.

К-97 — Б.: АРХИ, 2003, — 448 б.

ISBN 9967-21-766-9

Кыргыздын алгачкы тарыхчы, агартуучуларынын бири Белек Солтоноевдин бул китеби 1895—1934-жылдардын аралыгында жазылган. Эмгекте кыргыз элинин байыркы доордон тартып XX кылымдын 30-жылдарына чейинки тарыхынын урунттуу учурлары, олуттуу окуялар конкреттүү тарыхый материалдардын негизинде өтө ынанымдуу жатык тилде баяндалган. Текстте автор колдонгон ошол кездеги кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгү сакталды.

С 050302091 1-03

ББК 63.3(2Ки)

ISBN 9967-21-766-9

© Ж. Баласагын атн. КУУ, 2003

© «АРХИ» ИБ, 2003

Урматтуу окурман!

Сизге сунуш этилип жаткан «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу китеп улуу тарыхчыбыз Белек Солтоноевдин калеминен жаралган. Көпчүлүккө, айрыкча окумуштуу-тарыхчыларга кеңири маалым болгон бул китептин 1993-жылы жарык көргөн 2 томдугу менен элибиздин тарыхына кызыккан адам катары өз мезгилинде таанышкан элем. Бирок китептин кол жазмасын буга чейин көрө элек болчумун. Жакында Б. Солтоноевдин кызы Нурия Белековна китептин кол жазмасын мага тартуулап, анын алиге чейин толук бойдон чыга электигин өкүнүч менен белгилеп, мүмкүн болсо кайрадан басмадан басууну өтүнгөн эле. Мен элибиздин улуу тарыхынын күйөрманы катарында бул ыйык кол жазманы үңүлүп окуп чыгып, көпчүлүк ойлоруна ыраазы болдум. Кол жазманын авторунун Ата Журтту сүйүү сезиминин тереңдиги, көп кырдуу билимдүүлүгү мени өзгөчө таң калтырды. Жарыктык улуу тарыхчыбыз эне тилиндей эле орус тилин дагы суудай билип, араб, латын, кириллица ариптерин бирдей колдонуп, сулуу жазган залкар окумуштуу болгон экен.

Белек Солтоноевдин отузунчу жылдардагы репрессияга туш болуп кыркылган өмүрү, анын унутта калган, чындыгында тыйуу салынган кол жазмалары кыскартылбастан жарык көрүүсү зарыл деген айныгыз тыянакка келдим. Эмгектин тезинен жарыкка чыгышы Ата Мекендин тарыхын жазуу үчүн бүт өмүрүн арнаган улуу тарыхчыбызга көрсөткөн ызаатыбыз.

Менимче, Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхынын» быйыл 2003-жылы толукталып кайрадан басылышы Кыргыз Мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган баа жеткис белектерибиздин бири болмокчу.

Китепке ак жол каалайм!

Аскар Акаев

Б. СОЛТОНЕВДИН ЭМГЕГИНИН ЭЛЕКТРОНДУК ВАРИАНТЫНА КИРИШ СӨЗ

Белгилүү адабиятчы, акын жана жазма тарыхчыларынын бири Солтоноев Белек Солтонкелди уулу 1878-ж. Чоң-Кемин өрөөнү, 2-Жантай айылында туулган. Анын өмүрү доор алмашып жаткан учурга туш келди. Орто Азиянын Орус империясына каратылышынан кийин анын администрациясынын кызыкчылыгы үчүн кызмат кыла турган эл агартуу системасы ишке киргизилип, 1913-жылга карай орус-тузем мектептеринин саны 167ге жеткен. Бул мектепти бүтүргөн жаштар кийинчерээк орус администрациясы тарабынан ар кыл кызматка тартыла баштап, натыйжада сабатын орус тилинде ачууга ынтызар жаштар көбөйгөн. Ушул себептер жергиликтүү жаштардын тарых-табиятка болгон кызыгуусун арттырып, илим-билимин жаңы баскычка көтөрүүдө жакшы өбөлгөлөрдүн бири болуп калган. 7–8 жашынан айыл молдолордун колунда окуп, тогуз жашында чолпон-аталык И. Масловский деген оруска малай болуп жүрүп, орус тилинде таза сүйлөп-жазууга үйрөнгөн. Эл арасына ислам адабияты жана чыгыш элдеринин тарыхына байланышкан эмгектердин таралышы да ага олуттуу таасир берген. Мисалы, молдо Осмонаалы Кыдык (Сыдыков) уулу алгачкылардан болуп тарыхты кагаз бетине түшүрө баштап; «жүрөгүндө оту бар жигиттерге тарых билүү керек жана ал тарых абдан бир эске ала турган илим» экенин белгилейт. Ошондой жаштардын бири – Белек Солтоноев 1887-ж. билимин Каракол шаарындагы орус мектебинде уланткан, бирок турмуштун жакырчылыгына байланыштуу 3 айдан кийин Кеминге кайтып келүүгө аргасыз болот.

Орус администрациясынын кыйыр жардамынан тышкары жергиликтүү калктын сабатына айрым прогрессивдүү адамдардын түздөн-түз тийгизген жардамын унутпоо керек. Ошондой инсандардын бири Э. О. Баум (1850-1921) болуп, анын жеке демилгеси менен 1871-ж. Верный шаарында багбанчылык мектеби, 1902-ж. Орус географиялык коомунун Жети-Суудагы бөлүмү ачылып, жергиликтүү калктын илим-билимге кызыгуусун арттырууда ушул бөлүм негизги ролдордун бирин ойногон. Багбанчылык мектеби ошол кездеги эң алдыңкы мектептерден болуп саналгандыктан, Б. Солтоноев 1888–90-ж. Пишпек шаарындагы багбандарды даярдоочу кыргыз мектебинен окуп, аны бүтүргөндөн тарта кыргыз тарыхына кызыгып, уламыш-санжыра жана чыгыш, орус тарыхчыларынын эмгеги менен орус тилинде тааныша баштаган. Мына ушундай шарттардын натыйжасында колуңздагы Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» (алгач 1993-ж. жарык көргөн) аттуу эмгеги 1895-жылдан баштап жазылып (экинчи аталышы «Кыргыз-казак тарыхы»), 1934-ж. бүткөн. Автор бул тарыхты жазууга китеп саткан соодагер-дүкөнчүнүн «кыргызга тарыхтын кереги жок» деген сөзү жана ошол учурдагы В. В. Бартольд, В. В. Радлов, Н. Я. Бичурин (Ианкиф), Н. А. Аристов сыяктуу белгилүү чыгыш таануучу-окумуштуулар, ошондой эле Абу-л-Гази хан, К. Халид, Шаакем Кудайберди уулунун ж. б. айрым эмгектеринин жарыяланышы себеп болгонун эскертет.

Эмгек тарыхый, этнография, археология жана фольклорго басым жасап, кыргыз тарыхын кенен камтып, кыргыз автору тарабынан жазылган кыргыз тилиндеги алгачкы изилдөө болуп саналат. Эң өкүнүчтүүсү Б. Солтоноев 1937-ж. күнөөсүз жерден репрессияланып, бул эмгегин кошумчалап-толуктоого үлгүрө албай калды. Б. Солтоноевдин эмгегинин эң башкы өзгөчөлүгү – биринчи жолу тарыхый маалыматтарга кыргыз тилинде илимий анализ жасалып, ар кыл булактагы маалыматтарды салыштыруу аркылуу жыйынтык чыгарууга жол ачылды. Эмгектеги дагы бир айтарлык өзгөчөлүк – автор айрым тарыхый фактыларды келтирүү менен өз оюн таңуулабай, андай болушу «**мүмкүн**» экенин эскертип, «**менин билишимче**» деп, ал маселе боюнча окурмандарга өзүнүн бир нече көз карашын сунуштайт.

Муну менен бирге колуңздагы эмгек айрым орчундуу кемчиликтерден куру эмес экендигин эскерте кетүүгө туура келет. Буга биринчиден, Б. Солтоноевдин көз карашына орус тилдүү тарыхчылардын (өзгөчө Г. Ф. Миллер, И. Э. Фишер, В. В. Бартольд, Ч. Ч. Валиханов)

таасиринин катуу тийиши менен түшүндүрүлөт. Анткени бир нечелеген тарыхый булак, ишенимдүү факты-далилдерге таянуу менен кыргыздардын байыркы мекенин Түштүк Сибирге (Алтай, Кыргыз-нор көлү, Иртыш-Енисей өздөндөрүнүн аралыгы, Минуса ойдуңу ж. б.) байланыштырган «енисей» теориясына анализ жасоого Б. Солтоноевдин мүмкүнчүлүгү чектелүү болгон. Жалгыз Б. Солтоноев эмес, ошол кезде сабаты ачылып, кыргыз тарыхы менен кабардар болушкан Тоголок Молдо, Талып молдо ж. б. эмгектерине да ушундай чектелүү мүнөздүү экендигин айтсак болот. Анын үстүнө ал кезде сунуш кылынган илимий аргументтерге каршы турууга кошумча материалдар жетишсиз эле. Мисалы, Ч. Ч. Валихановдун; «...элдин өзү андан тап-такыр баш тартса, көчүп келишин билбесе, эстеринде калбаса жана өзүлөрүнүн мекенин бир ооздон Анжиян тоолору деп эсептешсе, айласыз кыргыздарды анжияндыкпы дегин келет. Чынында эле тоолук (түп нускада «ди́кокаменны́е» – Т. Э.) кыргыздар азыркы жеринде б. а. Кашкар тоолорунан Анжиянга чейин эчактан бери жашап келишкен» (кара: **Валиханов Ч. Ч.** Записки о киргизах. // Собр. Соч. в пяти томах. А.-А.: 1985. Т. II. 59-б.) деп күмөн санашын колдой турган тарыхый, археологиялык, антропологиялык, лингвистикалык, этнографиялык ж. б. фактылар али жарыялана элек болчу. Дагы бир мисал, автордун колубуздагы эмгегинде «Манас» эпосу жана манасчылар тууралуу бир нече жолу эскерилет. Бирок эпосто кандайдыр бир кыйын абал болсун, элдин үмүт-тилеги, ой-пикири эргүү менен даңазаланган өзгөчө ажайып кооз жер кыргыздардын өлкөсү – Талас болгонун, ал жер Манастын ата-бабасынын киндик каны тамган жери экенин, атасы Манас, жери Талас экенин билген Семетейдин да Букардан Таласка кайткан (кара: [Манас энциклопедиясы](#) – Б., 1995. 31-б.) эпизоддоруна анализ жасалган эмес.

Экинчиден, Б. Солтоноев туташ караңгылык мезгилде эң алдыңкы билимге ээ болгонуна карабай, кыргыз тарыхына тиешелүү чыгармаларды толук окубагандыгы, же анын айрым үзүндүлөрү менен гана тааныштыгы өз кедергисин тийгизген.

Үчүнчүдөн, көпчүлүк ошол мезгилдеги саясий абал, советтик идеологиянын өзгөчөлүгү да бир топ кемчиликтерге жол берүүгө шарт түзгөн. Мисалы, Б. Солтоноев өзү: «...Бул тарыхты жазып жүргөнүмдө кайсы жеринен калет кетер экен деп калемимди бирдар саат шилтебестен кармап отурган чагым болду» деп эскерет. Китептин алгачкы варианты «Кызыл (б. а. коммунисттик деген мааниде) кыргыз тарыхы» болуп аталышына дагы ушундай жагдайлар себеп болгон. Натыйжада тап күрөш жөнүндөгү марксисттик-лениндик теорияга негизделген большевиктик диктатуранын орношуна байланыштуу кыргыз элинин тарыхындагы кээ бир орчундуу окуялар, жеке адамдын тарыхтагы ролу жана адамзаттын өнүгүү жолунда азыркы улуттардын калыптанышына негиз салган факторлордун бири – уруулук түзүлүштүн тарыхый мааниси жокко чыгарылып, белгилүү адамдар кан соргуч феодал катары сыпатталып, көчмөндөр коомундагы алардын орду таптакыр төмөн түшүрүлүп калган.

Эмгектеги дагы бир чоң кемчиликтердин бири – көрсөтүлгөн объективдүү себептерге байланыштуу кыргыздын оозеки санжыраларындагы айрым баалуу маалыматтардын толук камтылбай калышы. Мисалга, арабдардын Орто Азияга жасаган чабуулу, огуздардын Алтайга сүрүлүшү манасчы Балыкооздун санжырасында (кара: [Акылбеков А. Алымбеков Т. Балыкооздун санжырасы](#). Б., 2009), калмак доорундагы айрым уруулардын тарыхы Н. Бөөмбаевдин санжырсында (кара: [Бөөмбаев Насирдиндин санжырасы](#). Б., 2011) жана Ы. Абдырахманов жыйнаган маалыматтарда (кара: **КР УИА КЖФ. Инв. №116 /319**), калмак жапырыгынан кийин кыргыздардын Анжияндан туулуп-өсүп, киндик каны тамган жерине кайтышы, кыргыз-казак чек ара маселеси Алымбектин санжырасында (кара: [Алымбектин санжырасы](#). Б., 2007), Кенесарынын кыргызга жасаган чабуулу боюнча кошумча материалдар Ы. Абдырахмановдо, кыргыз урууларынын таралышы, ич ара мамилелери М. Байгариновдо (кара: **Байгаринов М.** Кыргыз санжырасы. КР УИА КЖФ Инв. 564 /5202) кененирээк берилген.

Автор жашаган мезгилде мындай оозеки маалыматтар салыштырмалуу түрдө жетишээрлик жана көлөмдүү болгонун эске алышыбыз керек. Бактыбызга жараша, толук болбосо да ал маалыматтар кийинчерээк чогултулуп, аталган авторлордон тышкары С. Абрамзон (кара: [Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер](#). Б., 1999), С. Закиров (кара: **Закиров С.** Кыргыз санжырасы. Б., 1996) тарабынан жарыяланган ж. б. у. с. эмгектерде сакталып калды. Булардын баары кыргыз тарыхын көөнөрбөс кенчи – бири-бирин толуктап, оңдоп-түзөп, көрсөтүлгөн объективдүү-субъективдүү кемчиликтерге карабай, Кыргызстандын жана кыргыздардын тарыхын окуп-үйрөнүү, изилдеп-иликтөө, толуктоодо түгөнгүс кенч катары кызмат кыларында шек жок.

Эскертүү: Б. Солтоноев өзү берген түшүндүрмөлөр (Б. С.) инциалы менен, ал эми жаңыча түшүндүрмөлөр <> белгисинин ичинде берилди. Ошол эле учурда Б. Солтоноевдин тушундагы айрым сөздөр эскирип, азыркы мезгилде колдонулбай калганы эске алынышы керек. Белгилүү себептерге ылайык академик А. Ч. Какеевдин «соңку сөзүнө» түшүндүрмө берилген жок.

Э. Турганбаев

СӨЗ БАШЫ

Көк көк болуп, көккө жылдыз куралып, Күн жаралып, Ай чыгып, жер үстү нече түргө айланып, канча муз доору өтүп, таш, мис доорлору жетип, адам баласы чыга келип, жер жүзүнө акыл жумшап, анын ар тарабына жайылып, маданийатка кирише баштаганда эң эски заманда арасынан «түрк» уругу чыга баштаган.

Түрк (түкйү¹) — кытай тили болуп, «темир туулга, темир калкан» деген сөз. Түрк деген эл адам баласынын эң эски уругунун биринен саналып, заманында адам арасында баатыр, таза, калп айтпай турган туура элден саналган. Кыргыз ошол түрктөн саналган фин, гун уругунан жаки² түрктөшкөн могол³, жаки арий⁴ насилинен каны аралашкан бир урук «курама» эл.

Биздин эранын XIII кылымында, хижраттын⁵ VII кылымында, өзүнүн терең акылы аркасында даңкы чыккан арап кеменгеринин бири Мукаммет Казвини⁶ жер жүзүнүн бурулуп, кубулуп турганынан мисал келтирип, төмөндөгүнү жазган⁷:

«Мен бир кезде калктын эң көп эски бир чоң шаарын аралап келе жатып, алдымдан чыккан бир кишиден «Бул шаар орнолгонуна канча болду?» деп сурадым. Анын маган берген жообу: «Бул эң байыркы шаар, качан салынганы дайынсыз, бизден мурунку эл дагы качан салынганын билбеген» деп жооп берди. Мундан беш жүз жылдан соң байагы шаарга келсем, ал жерде шаардан эч белги жышаан калбаган. Мен чөп чаап жүргөн бир кишиден «Бул ордолуу шаар качан ойрон болгон?» — деп сурадым. «Чалым! Сенин соболуң анык сонун экен, бул жерде эч бир убакта шаар болбогон, кадимден бери ушул сен көрүп тургандай далаа болгон» — деп жооп берди. «Бул жерде талаалар же шаар болбогонбу?» дегенимде: «Эч качан болгон эмес, кабарын угуп, көргөнүм жок жана шаар болгон деп биздин ата-бабаларыбыз бизге айткан эмес» — деди. Жана беш жүз жылдан соң дагы ушул жерге келсем, көл бүтүп калган экен, көлдүн жээгинде ар кайсы жерде бирден-экиден балыкчылардын үйү бар экен, байагылардын жанында топтошкон кишилердин, балыкчылардын торун оңдоп жатканын көрүп, «Бул жерге көл бүткөнүнө канчалык заман болду?» — деп сурам, «Бул көл кадимден бул жерде, илгерки заманда дагын бул жерде ушундай көл болгон» — деп жооп беришти. Жана беш жүз жылдан соң ушул жерге келсем, байагы көргөн көлдөн да неме жок, учу-кыйырына көз жетпеген айталаа, чөл, күндүн кайнаган ысыгынан ичээрге бир тамчы суу табылбастан, ээн-ээн талаа, элирме чөл менен келе жатсам, байагы көлдөн калган бир чалчык белгиси бар экен, аны таптым, ошол жерге, бир чуңкурчакка, азоолок жакшы гана чөп чыккан жайга мекен кылган бир кишиден келип «Суу бериңиз, ичейин!» — деп сурадым. Суу ичип, ысыктан эсимди жыйып алган соң, «Бул жер ушундай болуп которулуп, кубулганына канчалык жыл болду?» дегенимде, мунун берген жообу дагын мурункулардын жообундай болду. Эң акырында дагын ошончолук заман өткөн соң, байагы жерге келсем, мурунку эң биринчиде көргөн шаардан чоң шаар орноп, андан дагы артык гүлдөп, байрап-сайрап эл журтунун жырган-куунап, телегейи-тегиз, теменеси болот болуп турганын жана калаа турпатынын баштагыдан артыктыгын, үйлөрүнүн

¹ <Тукюе>

² <«Же болбосо», «же» деген мааниде (мис., Алиппе жаки төтө окуу – Алиппе же тез окуу)>.

³ <1340-жылдарда Чагатай мамлекетинин экиге бөлүнүшү менен чыгышы моңгол (моңол), могулия, моголстан деп атала баштаган (кара: Бартолд В. В. Киргизы. Исторический очерк.//Соч.Т. II. Ч. 1. М., 1963. С. 50-58)>.

⁴ <Авеста боюнча агуа; байыркы инд тилинде āgva; байыркы фарсы тили боюнча āgva– б. з. ч. II—I миң жылдыкта жашаган Байыркы Иран жана Байыркы Индиядагы элдер. Кийинчерээк «арийлер» деген жалпы индоевропа тилинде сүйлөгөн элди, ал эми «Туран» («tuirya») деген Түркстандын синоними катары кабыл алынып калган (кара: Григорьев В. В. Караханиды в Мавераннахре. О первоначальном значении географического термина Туркестан; //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XXXIV)>.

⁵ <«Хижират» (ижират, ижрат) – хижра. Мусулмандар колдонгон жыл санагы. Б. з. 622-ж. мусулмандардын Меккеден Мединага көчүшүнөн башталат>.

⁶ <Араб адабиятчысы Абу Йахйя Закарийя' ибн Мухаммад ибн Махмуд ал-Казвинини (600/1203–682/1283) айтып жатат>.

⁷ <Сөз Махмуд ал-Казвининин 661/1263-ж. жазылган «'Ад-жа'иб ал-булдан» («Жаратылыш укмуштары») деген китеби жөнүндө болуп жатат. Бирок Б. Солтоноев анын түп нускасын окумак эмес, С. Петербургда чыккан (1892) В. В. Докучаевдин «Наши степи раньше и теперь» деген китебинен алышы мүмкүн>.

жакшылыгын көрүп, «Бул шаар бул жерге качан түшкөн?» — деп сураганымда, журтунун баары бир ооздон берген жообу: «Бул шаар эң эски замандан бери бар, качан башталганы маалым эмес, мунун качан түшкөнүн, кыскасы, биз билбейбиз, биз түгүл биздин бабаларыбыз дагын билбеген» деп жооп беришти.

Анын бириндей, биздин турган жерибиз далай-далай түрүнөн бурулган. Табiiйаттын козголуу (мыйзамы) боюнча тоо талаага, чөл — көлгө, шаар — чалдыбарга⁸ (зилзала⁹ аркалуу) айланган канчалык гүлдөгөн маданийаттуу толгон шаарлар жоонун зордугу менен ойрон болуп, жер менен жексен болгон; не түрлүү дүнүйөнү жайпаган эл жок болуп кетип, же башка бир түрлүү элдин кол алдына карап калып, өз наам-атагын, ирасим, үрп-адатын жоготкон. Күн чыгыш, күн батышты чайкап, асман-жерди кызыл канга бойогон кан ичерлер элдердин бул кезекте кымындай белгиси, тукуму калбаган.

Жер жүзүндө адам баласы саат санап жаңы өнөр таап, маданийатын арттырып, күндөн-күнгө илим, билим, техникеси өсүп бара жатат. Мисалы, Жааропа (Европа — О. С.) Америка журту билим, өнөр таап, аны майданга койуу ишине башка элге караганда ылаачындай зыпылдап озуп кеткенин көрүп турабыз. Күн чыгыш калкы көбүнчө миңдеп жылдар караңгылыкта калган биздин кыргыз өнөр, илим, билим, маданийаттан кабары болбостон, жапайы катары күн өткөрүп, башка элдин кол алдында жүздөп жылдар эңгиреп эзилip, азаптан көзү ачылбай, кайгыдан кан жутуп, мал башына ээ боло албай кордукта, зордукта күнү өтүп, жаңы гана Совет өкүмөтүнүн касиети менен эл катарында болуп, боз улан, боз кертик, кер мурут, кара сакал жана кыз-келиндер өнөргө ынтызынтып¹⁰ койо баштаган үчүн кыргыздан кайдан таралып, кайсы заманда тарыхка илингендигин, кайсы жерде тургандыгын сайасы үнөм-жөнү кандай болгондугун, анын расим, адат, пейли, кулкун¹¹ оозеки сурап жана Жааропа, Кытай, Иран, арап жана эски, жаңы түрк, татар тарыхын, маселен, дүнүйөгө маалым болгон тарыхчылар: Бичурин (Ийакинф), Бартольд, Радлов, Аристов, Миллер¹², Чжан-Шан, Чанчун¹³, Клапрот, Катанов, Бишер (Фишер), Григорьев, Исловсов¹⁴, Макмуд-Кашкари¹⁵, Абулгазы¹⁶, Туманский¹⁷ жана башка тарыхчылардан маалымат алып жаздым. Бул тарых кыргыз тарыхынын сапаты жагынан биринчи даражада болбосо да, келерде кыргыз тарыхына түбөлүктүү материал болор деген талап менен ортого салдым.

Тарых мазмуну кыргыздын тарыхка илингенинен баштап, өктөбүр өзгөрүшүнө¹⁸, 1917-жылга чейинки тарых жазылды.

⁸ <Байыркы шаарлардын урандысы>.

⁹ <Жер титирөө>.

¹⁰ <Ынтызаасын>.

¹¹ <Сөз кыргыздардын каада-салты жөнүндө болуп жатат>.

¹² <Бичурин Н. Я. (Иакинф) «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» (1851) [Мындан ары Бичурин. 1950]; Бартольд В. В. «Киргизы: исторический очерк» (1927) [Мындан ары Бартольд. 1927], Радлов В. В. «Из Сибири: Страницы дневник» (1893), Аристов Н. А. «Западный Тянь-Шань. Усуни и кыргызы или каракиргызы» (1893) [Мындан ары Аристов. 2001]), Г. Ф. Миллер «История Сибири» в 2-х т. (1937) сыяктуу эмгектерди айтып жатат>.

¹³ <Сөз Кытай саякатчысы Чжан Цянь (болжол менен б. з. ч. 164–114); Чыңгыз хандын кеңешчиси Чан-чунь (1148–1227) жөнүндө жүрүп жатат. Автор алар менен Н. Я. Бичурин, В. В. Бартольд ж. б. эмгектери аркылуу тааныш болушу ыктымал>.

¹⁴ <Чыгыш таанычу - ориенталист, синолог-тарыхчылар Г.-Ю. Клапроттун (1783-1835) чыгыш тилдерине арналган «Asia polyglotta» (1823), «Tableaux historiques de l'Asie» (1823); Н. Ф. Катановдун (1862-1922) «Отчет о поездке в Восточную Сибирь, Монголию и северный Китай в 1890 и 1891 гг.» (1892), «Письма из Сибири и Восточного Туркестана» (1893) ж. б.; И. Э. Фишердин (1697-1771) «Сибирская история...» (1774) ж. б.; В. В. Григорьев (1816-1881) которгон К. Риттердин «Кабулистан и Кафиристан» (1867), «Восточный Туркестан» (1869, 1873) жана ал өзү жазган «О скифском народе саках» (1871) ж. б.; П. А. Словцовдун (1767-1843) «Историческое обозрение Сибири» (1836) сыяктуу фундаменталдуу эмгектерди айтып жатат>.

¹⁵ <Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед ал-Кашгаринин (1028/29–1101/26) «Диван лугат ат-түрк» деген эмгеги. 1915–17-ж. К. Рифат жарыялаган китепти (Mahmud al-Kashgarî: Kitab Divân Lugat at-Türk) окушу мүмкүн>.

¹⁶ <Кара: Родословное дерево тюрков. Сочинение Абул-Гази, хивинскою хана. Пер. и предисл. Г. С. Саблукова, // «Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете», Т. 21, Казань, 1906>.

¹⁷ <А. Г. Туманский (1861–1920) тарыхчы эмес, Орус империясынын аскер кызматчысы>.

¹⁸ <Башкача айтканда Октябрь (1917) революциясы>.

КЫРГЫЗДЫН ТУРМУШУ

Кыргыздын эң байыркы турган жери Энисей дайрасы¹⁹, Алтай, Сайан, Тыйаңшаң²⁰, Памир, Котон тоолору жана ушул айтылган тоолордун аралары жана өзөн-салаалары болгон. Жан сактоо кесиби: кой, төө, уй, эчки асырап багып, жайдын күнү айран, сүт, кымыз, кыштын күнү эт, азоолок дан аралаштырып, этке жетпеген кедейлери бай менен феодалдарда малайлыкта күндөрүн өткөрүшкөн. Көбүнчө көчмөн болуп, эң эски заманда хандарында отурук жайлары болгон. Алтын, темир, күмүштү иштеткенди билген. Дини шаман болуп, ар түрлүү жан-жаныбар, өсүмдүккө табынып, жоогерчиликке өтө баатыр болгон.

Могол, калмак, өзүбек²¹ замандарында там салбастан, көбүнчө түндүк кыргыздары жалпы көчмөн болгон. Малын жайытта кылып, жаки жоодан кысталса, кышында болсо үч-төрт жашта балдарын айрымачка колтурмачтап мингизип, же болбосо аркаларына таңып алып күндүр-түндүр суукка, жаан-чачынга, бороон-шамалга, терең карга карабастан, үй-жагдайлуу жумуштарын катындардын милдетине койуп жүрө берген.

Там салышты «тирүүлөй көргө кирет» деп жактырбастан, калаа турмушун «учпас тоок, көчпөс там» деп сүйбөстөн, ылайык көрбөгөн. Эгин айдоону көп билбестен (асыресе түндүк кыргызы), айдаса да көбүнчө таруу айдаган. Буудай, арпаны кемчил айдашып, буурчакты чанда айдаган.

Таруунун башка эгинге караганда эмгеги аз жана үрөөнү арзан болгондуктан, маселен, чейрек теше²² жерге үрөөнгө он кадак²³ таруу кетсе, андан орточо түшүм менен 1000 килограмм таруу алат. Чейрек теше жерге үч-төрт пуд²⁴ буудай үрөн болсо, орточо эсеп менен 30—40 пуд буудай алган. Чейрек тешеге 3—4 пуд буудай үрөн болсо, тарууга 10 кадак гана керек. Экинчи себеби, таруудан бозо салып ичсе, кубаттуу тамак болот. Жана нанды эңсетпеген, жана да бозодон арак

¹⁹ <Байыркы кыргыздардын енисейлик экенин толук колдоого мүмкүн эмес. Азыр б. з. I миң жылдыкта Минуса ойдуңунда (Енисейдин ортоңку агымы) жашаган элди шарттуу түрдө гана енисейлик кыргыздар деп аташат (кара: Азбелев П. П. Общество и государство енисейских кыргызов в VII-VIII вв. // Вестник СПбГУ. 2009. Сер. 12. Вып. 4.; Грач А. Д. Центральная Азия — общее и особенное в сочетании социальных и географических факторов. // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным). Л., 1984. 113-125-б.; Худяков Ю. С. Кыргызы в Восточном Туркестане. // Кыргызы: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. Б., 1996; Худяков Ю. С. Кыргызы на просторах Азии. Б., 1995. 46-б.; Худяков Ю. С. Проблемы истории древних кыргызов (первоначальное расселение). // ЭО. 2000. 75-83-беттер, ж. б.)>.

²⁰ <Тянь-шандык кыргыздар тууралуу алгачкы маалымат б. з. 189—280-ж. жазылган Сань го чжи («Үч падышачылыктын баяны») атуу расмий хроникада кезигет. Бирок ага В. Бартольд сыяктуу ж. б. окумуштуулар сын көз менен карашкан (кара: Бартольд В. В. // Соч. Т. II. Ч. I. М., 1963. С. 477, комм. 14; Супруненко Г. П. Некоторые источники по древней истории кыргызов // История и культура Китая (Сборник памяти академика В. П. Васильева). М., 1974. 237-238-б.). Иле дарыясынын оң жээгиндеги кыргыздар тууралуу так маалымат 638-ж. окуяларга байланыштуу эскерилет (кара: Бичурин. 1950. Т. 1. 286-87-б.; Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. Новосибирск, 1989. 323-б. [Мындан ары Малявкин. 1989])>.

²¹ <Чыңгыз хандын улуу империясын, Жуңгар жана Кокон хандыктарын айтып жатат>.

²² <Жер өлчөмү (орусчасы десятина)>.

²³ <Эскиче оордук өлчөмү (фунт) же таразанын ташы>.

²⁴ <16,38 кг барабар>.

тартып ичкен²⁵, тарууну актап көжө кылып ичип, нан катарында жеп жана талканы дагы тамак болгон. Темир жок болгондуктан малдын жаагын, мүйүзүн орок, жылкынын туягын кетмен кылган. Чөп чапканды билбестен кыштын күнү чөптөн такылып жут болсо, малына бетеге жулуп берип, чөбү болбосо, караган, шак жыгачынын бүрүн, жалбырагын жедирген. Уйга суу ичиндеги балырды алып берип жедирген, араба күтпөгөн. Кыштын күнү жарма, көжө, бозо ичип, шорпого күлчөтөй кылып салып жеген. Талкандан максым салганды билбеген. Максимды 1856-жылында өлгөн Боронбайдын²⁶ Меке деген катыны чыгарганы (Боронбай бугу кыргызынын феодалы). Максимды Боронбай байдын катыны ойлоп чыгардыбы, жаки башкадан үйрөндүбү — анысы маалимсиз. Кесмени билбеген, этти кесмелеп жебестен жалаң жеген, чай ичпестен, шорпого суу аралаштырып «карадең» кылып ичип жана шорпого курут, сүзмө катыктап ичкен. Эгерде суук тийген болсо, байлары-феодалдары сууга курут эзип, кайнатып сары май салып санырып ичип тердеген. Кыштын күнү сорпого, жайдын күнү сүткө сүт боорсок кылып, калыңдыгы бир эли болуп, камырдан күлчө кылып жеген, муну «кекирте» деп дагы атаган. Камырдан боорсок кылып, калыңдыгы бир элидей болуп, аны сүткө бышырышып «үзмө» деген. Таруудан же коноктон майга бышырып, «саксай» кылып жеген. Кыргызда тегирмен чанда болгон. Ун, талкан үчүн көбүнчө жаргылчак колдонгон. Чочко этин жебеген, чечек чыкса, «улуу тумоо» деп ырым кылып, кара кийик деп доңузун майын жаки аюунун этин берген. Насбай аткан, канжа тарткан. Жайдын күнү малдын сүтүнөн башка тамакты, эттен башкасын анчалык керек кылбаган. Сүттөн бүткүл дээрлик тамагын даярдаган. Жылкы сүтүн кымыз кылып, кээде бал кайнатып ичкен (чекендинин ашынан дагы бал кайнаткан). Төө сүтүнөн төө кымыз кылган, жылкы кымызынан арак тартып ичкен. Төө атасы Ойсул-ата деп, терисинен кайыш, ултан кылып, жүнүнөн кийим кылган; төө багуу башка малдай көп мүшкүлдүк бербеген. Ачкалыкка, жумушка башка малдан артыкча чыдамдуу болуп, жети-сегиз күн чөп жебей, суу ичпей чыдаган. Сүттөн болгон бүткүл тамак, арактан башкасы аял тарабынан иштелген. Жаш балдар жайдын күнү дан жоктугунан жүдөп баратса, төрдөгү жер энгилчекти (жер курут) кууруп, жаргылчакка тартып талкан кылып, сүткө, майга көөлөп берген (муну мен тарых жазуучу 1884-жылында Кочкордо жедим). Дан, жер курут жок болсо, ышкындын башындагы уругун сүткө салып берген. Жөргөмүштү²⁷ балдарга берип, канааттандырган. Соода ишин билбестен, соодагер, кызыл кулак деп унатпаган. Кокон заманында кыргыз феодалдарынан соода кылганы болгон. Уй, эчки, көбүнчө кой сүтүнөн жуурат, сүзмө, курут, малта, эжигей, быштак, нече түрлүү май чыгарылган. Мунун ичинде бал каймак дегени артыкча болуп, жана бышкан май даярдалган.

АДАТ, РАСИМИ

Ооруп калса, муздак суу менен учуктап туруп, суу берген. Котон жара, кулгуна болсо кеперез менен суу берип, ашынып кетсе жыланды бышырып, сорпосун ичип, этин жеген. Жана чийкилей дагы этин жеген. Уу коргошун, ак кодол, мендубана, жалбыз куурай, жады куурай, адырашман, шыраалжын жана башка майда өсүмдүктөрдү ар түрлүү кеселге дары кылган. Кээ бир ооруга түкүргөн, кийим Анжиян, Кашкардан пул алып, көбүнчө кыдырып келген

²⁵ <У хакяньсы – хагас – кыргыз «имеются только ячмень, пшеница, темное просо, конопляное семя. В 3-ю луну постоянно пашут и сеют, в 8-ю и 9-ю луну собирают [урожай], варят кашницу, чтобы делать напиток, также чтобы перебродить [на] водку» (кара: Кюнер. 1961. 58-б.); «Возможно, самое первое его (бозо – ред.) упоминание в китайском источнике относится к началу I в. до н. э.» [кара: Зуев Ю. А. Древнетюркская социальная терминология в китайском тексте VIII в. // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. А.-М., 1998. 153-161-б. Комм. 7(а)]>.

²⁶ <Ч. Валихановдо Боронбай (Бурамбай) 1857-ж. өлгөн (кара: Собр. Соч. Т. 3. А., 1985. 54-б.)>.

²⁷ <Өсүмдүк – даны тарууга окшош тоо чөбү>.

соодагерлер уйгур, өзүбектен мата, чепкен, кара кашка, ныпча, дөңгө кур, бачайы, манат, жибек, чачпак жана башка булдар²⁸ алган. Ташкен, Наманген, Анжиян, Кулжа, Кашкар, Олуйа-Атадан башка чоң шаарлары болбогондуктан, шаарга жетиш кедейлерге оор болгон. Арасы алыс, жана ээн талаа, эрме чөлдөрү болгондуктан, жана ал замандагы эл бир-бирин карактап тургандыктан, жүрүү өтө кыйын болгон. Өздөрү териден иштетип, тон, шым, тебетей, жүндөн чепкен, калпак, кементай, жамынчы, кийиз өтүк, түрдүү, түрсүз кийиз, кап, аркан, жип-шуу иштеген. Тоо теке, жаки үй теке, жаки серкенин терисинен сары жаргак шым жасап, багалеги кең жармач кылып, бай феодалдары болсо саймалап, кундуз кармап, «кең багале — келбер шым» деп кийишкен. Кементай, тондон башкасын шымданып алган. Мундай шым беш-алты жылга чыдаган.

Бүткүл ат жабдык, ээр токумду өздөрү иштеген, үзөңгүнү мүйүздөн, көбүнчө кайыңдан ийип кылган. Бечаранын катыны жети, бай феодалдыкы тогуз ором элечек оронгон. Элечек шаң матадан болгон. Баары да көйнөгүнүн төшүн саймалаган. Аны «өңүр» деген. Бешмантты кийбестен чапан кийген. Белдемчи тартынбаган катын, шым кийбеген эркек болбогон. Кыз-келиндери көк шалылап ултарып, көөр чөгөлөтүп, такасы бийик өтүк кийген. Кепичти кийген «кулундуу бээдей кылат» деп аны жактырбаган. Кыздары кундуз бөрк же кундуз кармап, манат, макмал менен тышталган жаки бачайы менен тышталган кара көрпө тебетей кийген. Түлкү, суусар бөрктү кийбеген. Катын-кыздары башына каркыра сайынып, кедей кыздары үкү тагынып жүргөн. Жаңыдан алган келиндерин отко май салып жүгүнткөн. Аны «отко кирди» дейт. Көчкөндө отко май салып, жакшы ити өлсө дагы оозуна май салган. Катын тууганда ал үйдөн от бербеген. Туугандан соң эси ооп, көзү бозорсо, «албарсты басты», жаки «кара басты» деп, аны «куучу» деген бакшыга куудурган, ал кишини «көзү ачык» деген. Эки жагында бирдей бала жок болсо да, жаки бир жагынан баласы болсо да, «бел куда» болгон. Күйөө биринчи үй жанына келип-кетип, экинчиде колуктусун алганы келген. Кайыңдуу кызды ала качып алса да үч тогуз айып менен кайта берген. Кайыны букара болуп, манап алса, алганы боюнча кетип, калың малын дагы бербеген. Алган колуктусунун кыз даражасы болбосо, көбүнчө албастан, калың малын кайта алып, ажырашкан. Ажырашпаса айыбын алган. Атактуу киши өлсө, эл жыйылганча беш-он күн сактап турган. Баки «аманат» деп көмүп коюп, бир канчалык убакыт өткөн соң, башка жерге которуп көмгөн. Жоодон өлсө, этин шылып таштап, сөөгүн жерине алып келип көмгөн. Атактуу феодалдарынын өлүгүн көп убакытта жашырып көмгөн, «эгерде кар жилигин душман алып жерге кагып койсо, анын тукумунан атактуу киши чыкпай калат» деген салты болгон. Атактуу кишисинин көрүн жоокер киши ичине найза алып тегеретсе тийбегендей кылып кең казган. Эгерде кедей болсун, бай феодал болсун өлгөнгө аш берген. Аш бербегенди «ашсыз, жытсыз койду» деп жек көргөн. Чоң ашта ат чабыш, эр сайыш, балбан күрөш, жамбы аттырыш менен өткөргөн. Кээ ашта бечаранын катынына төө чечтирген, өлүккө катын-кыздары бетин тырмап ыйлаган. Аны кийизге, жаңы булгаарыга салып бай-манабын көмгөн. Бейит башына барганда бетин тырмаган. Катындары башына кара кийген. Кээ кишилер баласы өлсө, өлүгүн капшытынан чыгарган. Доо бүткөргөн чыбыкты туура кыркып, сөз байлаган. Кара ишке жан бербеген, жан берсе «жан бергендин жанына турба» деп коркуп башкалары качкан. Ачарчылыкта, жоокерчиликте эр-азаматтары мал алып, кийик атып, куш, бүркүттөр салып, жалгыз баш айылын асыраганы болгон.

ОЮНУ

Ордо, тогуз коргоол, оромпой, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, аңкилдек, уюм тууду, селкинчек, упай жана башка оюндары көп болгон. Түндө короону кыз-келин кайтарып, жыйыш кылып, темир комуз кагып, «саксакый, бекбекей» деп короо кайтарган. Көп убактарда селкинчек тебишкен. Айылды жакалап чоор тартышып, жылкычылар жылкы кайтарган. Эгерде жоокерчилик заман болсо, айылдын сыртын «жесекчи» жесеген. Анын сыртынан «кайгуулчу» дегендери жол

²⁸ <Товар>.

кайгыган. Кооптуу жерлерге кароол койгон. Көк бөрү тартуу, орус оторчусуна карагандан соң, түндүк кыргызына жайылган. Оюндун ичинде кыргыздын эң биринчи жакшы көргөнү жана көп ойногону болгондуктан, «ордо атыш» согуш дарты болгон себептен, аны толук көрсөтүп жаздым.

ОРДО

Эски кыргыз балдарына тажрыйбалуу, өрнөктүү иштерди оюн менен көрсөтүп кеткен, ырчы, комузчу, кыякчы, темир комузчу, чоорчу, сыбызгы, сурнайчылары «күү» аркалы көп тажрыйбалуу сөздөрдү илгертен улам кийинкиге ала келген, ушулардын бири ордо оюну болуп, бул башка элде болбостон, жалгыз кыргызда болуп, эски замандагы согуш жөнүн көрсөткөн, маселен:

1. Тегерете чийин – камал, чеп, коргон, шаар сыяктуу.
2. Дал ортосу – борбор жаки жыйырма кадайт (туу түбү).
3. Калың чүкөнү тигип, ортосуна абыдан бир чоң чүкөнү жаки ордодон оңой менен атып чыгара албай турган кылып чүкөнүн сыныгын коюп, аны «хан» деген; бул аныгында «хан» жаки туу түбү.
4. Ханды тегерете коюлган көп чүкө — хандын аскери.
5. Ордо атуучулар эки бет болуп чүкө калчашып, кимисинин чүкөсү консо, ошол жак биринчи кезекте атат. Бул күчтүү жоо, мисалы күчтүү жоо калаага чабуул кылганы.
6. Ар бир ордо атуучу кишиге беш чүкө тийиш болуп, үч аткан оюнга ээ болот, мисалы беш аскердин үчөө согушка киргени.
7. Чийинден өтпөстөн атат — коргон-сепилден өтпөстөн атышканы.
8. Эгерде аткан чүкөсү чийинден чыкпай калса, ал аткан оюну өлөт, согушка киргендин өлгөнү.
9. Эгерде аткан чүкөсү чийинден чыгып турса, оюну өлбөстөн ата берет. Мисалы беттешкен жоосун өлтүрө берген сыяктуу.
10. Чийинге жакын келген чүкөнү кадайт (кадамак) — жекече чыккан же кароолго чыгып келген жоону өлтүргөнү.
11. Атылган чүкө чийинден чыгып, чийиндин ичине эки кадам томпою чүкөгө жакын жатып калса, бир бутун тизелеп, бир бутун тамандап чүкөнү олтуруп чертет — мисалы, аты өлүп жоо менен жөө согушуу, жаа менен эмес, колмо-кол согушуу.
12. Черткен кишинин сыртында деңгээлинде чүкө калган болсо, оюну өлөт, мисалы жоо сыртынан курчап кеткени.
13. Бир жаки үч чүкө черткенден соң, ханды чертиш уруксат, хандын кароолун өлтүрүп, ханга кол салганы.
14. Четке чийинге жакын келген чүкөнү кайта тооруп атып алат. Муну «тоорумак» дейт, четке келген жоону кайта байлап кеткени, четтеп, жалгыздап жүргөндү өлтүргөнү.
15. Беш чүкө үч атканга жарайт, беш аскердин үчөө согушта, экөө кошто болгону.
16. Үч чүкө эки атканга жарайт, үч аскердин экөө согушта, бири кошто болгону.
17. Бир чүкө бир атканга жарайт, жоодон кырылып, бир киши калса да согушуу.
18. Бир жактын теңинен көбүнө оюн жетпей калса, калганы чокондосо, жеңилгенге эсеп, көбү кырылып, аттан ажырап, жөө калганда жеңилгени.
19. Ханы бар жакта бир чүкө бир оюну болсо да жеңилбестен атышат. Хан өлмөйүн жаки колго түшпөйүн жеңилбегенге эсеп.
20. Томпой чүкөгө тие жатып, томпойду алаарда чүкө кыймылдап калса, жоо

өлбөстөн аман калып, атуучуну өлтүргөнү.

21. Хан ордодо турганда канга бет алдыра атат, качан болсо канга тууга бет ала согушуу керек.

22. Чекеге келген чүкөнү «кыйгай» атып алат, бу да болсо чекеге жалгыздап келген жоону өлтүргөнү мисалында.

Тарых жазуучунун тажрыйбалап чечкени ушул.

Мына ушул сыяктуу ар бир оюндун ар башка өзүнчө тажрыйбасы бар.

ДИНИ

Эң эски кыргыз динин, дин баштыгын «кам»²⁹ деген. Мусулман динине киргенден соң, көпчүлүгү биз мусулманбыз дегенден башка мусулманчылык жолун жакшы билбестен жүрө берген; ошон этсе да «Кудайдын кулу, Мухаметтин үмөтү, чын мусулманбыз» дешкен³⁰. Оруска багынбастан мурун намаз окуп, орозо тутканы минден бирөө болгон, балким андан дагы кем болгон. Кокустан айт намазына түшпөй калса, кыркташ оодарып койсо болот деген деп, кырк таш оодарып койгон. Бакшы, бүбү, төлгөчү, далычыга абыдан ынанган. Баланы сактай турган «умай энеси» бар деп билген. «Умай энең колдосун» деген кеби ал да бар. Үйлөрүнө «кут» куюп сактаган, кутту коргошундан куюп, ак матага тигип, бетине жети бермет бастырып, майлап малдын, баштын куту деп үйүнө катып сактаган; мал төлдөгөн чакта малын чемендүү болсо, үйүн тумоо, өлүм араласа, кутту көрүнөө үйүнүн ичине койгон³¹. Ай, Күн тутулса, хан өлөт, жер титиресе, чоң алаамат болот деген; эгин, чөп чыкпай, күн жаабай кургакчылык болсо жер-суу тайып, жалпы талаага чыгып, түлөө кылышкан.

ТАБЫПЧЫЛЫГЫ

Кандай кесел болсо да суу берген, оорусу улгайып кетсе, бул оорунун ээси бар экен деп, көзү ачык деп, бакшы, бүбүгө салган. Кутурган ит капса, ал иттин мээсинен аралаштырып талканга мыкчып берип, кырк үйдүн казанынын кулагын тиштеткен. Кээ бир түрлүү ооруга эртең менен кечинде муздак сууга учуктап, жылаңачтап эки-үч чака сууну аяк менен ургулап, мунун соңунда бир канча күнү суу берген. Жылан, кара курт, бөй чакса, түкүрчүккө түкүртүп, тамагын күчтөп берген. Шоона жиптен мойнуна «мант» кылып байлаган. Ылаажы болсо чаккан жыландын өзүн отко тирүүлөй кактаган. Жылан менен дубалашып, арбашкан кишилер көп болгон. Малы ыландуу болсо, мазарга жаки ата-бабасынын жаки атактуу кишинин бейитине түнөткөн. Катын туубай, тууса да токтобой жүрсө кайната, кайненесинин бейитине барып мал союп түнөгөн. Мазарга барып конуп, түнөп сыйынган. Кары кишинин кешигин жеп, батасын алган. Бейит башына барабыз деп, бир нече жылга бейитке барып турган. Бооз катындар ар түрлүү тамакка, кийиктин этине, карышкыр, жолборстун жүрөгүнө «талгак» болгон.

²⁹ <Алтайлыктар шаманды «кам» дейт (кара: Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. /Сост. В. Вербицкий. Изд. Правосл. Миссионерского Об-ва : Тип. В. М. Ключникова, 1884. Т. 2. 124-б.)>.

³⁰ <921–22-ж. Сыр-Дарыянын ортоңку агымы аркылуу өткөн Ахмед ибн-Фадлан огуздардын «Алладан башка кудай жок, Мухаммед Алланын элчиси (пайгамбары)» деп айтарын, бирок өздөрү ага ишенишпегенин, эгер баштарына кандайдыр бир мүшкүл иш түшсө, асманды карап «теңир бир» деп тобоо кыларын жазат (кара: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М-Л., 1939. 8-б.)>.

³¹ <Орто кылымдагы жазма даректерде хото (үй) жана хуту – мүйүз (кара: Бартольд В. В. //Соч. Т. II. Ч. I. 493-94, ж. б. беттер; Балыкооздун санжырасы. www.bizdin.kg) түрүндө кездешет. Худуд ал-Аламда башка өлкөлөрдөн алынып келген «ажыдаардын мүйүзү» (шахи-и аждаза) деп аталган белгисиз жаныбардын мүйүзү катары сүрөттөлөт (кара: Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана [мындан ары МИКК], Т. 1. 5-б.)>.

Жез тумшук, албарсты, алпкаракуш, буудайык, ажыдаар дешип бул заманда жана жаарапияда³² жок жандарды дастан кылып сүйлөгөн кишилер көп болгон, бул айтылгандарды канчалык чын кылып айтса да, ар кимисин өз алдынан узак икаялар сүйлөгөндө, эски замандан бери булардын бирин эч ким бул заманга чейин көрбөгөн.

СОГУШ ЖӨНҮ

Жоокерчиликтин ыгын өз заманына жараша кыргыз жакшы билип, бүткүл жан сактоо жана оюну согуш илимине ылайыкталып курулган. Согушка өтө ынтык болуп, жаш балдарын жаш чагынан согушка даярдоо оюндарын үйрөтүп, он жети, элүү жашка жете уруш милдетин мойнуна алган. Алтымыш-жетимиш жашка келгенде согушка аралашкандары болгон. Жекеге чыккандарын дагы айтышат. Он төрт-он беш жаштарга келгенде баланча киши жоого аттанган деп айткандарын табыштаганда анык сөз болуп, согушта эрдик көрсөткөн. Кыргыз карыяларынан эки-үч киши баш кошуп калса, көбүнчө согуш тууралуу сүйлөшөт. Согуш жана алыска жортуулга барганда тамагына эт, сүзмө жана актаган таруу алган. Эгерде согуш заманы болбосо, үйлөрүнө тынч жата бербестен жылкы тийип, булап-талап, эл чети, жоо бети, тогуз жолдун тоому, кырк жолдун кыйырына аламан каракчылык кылып жүргөн³³. Акыры уурулук кылганды биринчи жакшы өнөр деп билген. Ошондой заманда эрдик кылганды элин сактап, жоодон аман алып калганды «баатыр» деген.

Баатырды тоодон кулаган таштай, аткан октой болот деген. Аткан ок, таштан кайтпайт, кулаган таш же талкаланат, же талкалайт, баатыр жоодон жеңилгенде жолдошторун жоого түшүрбөстөн анын артынан коргоп, жоонун алдында болуп, жоону жолдошторуна жибербей, согуш-согуша аман алып чыгып, балким жоодон көп заманда олжосун алып чыккан, ошол себептен баатырлар «качсам да бир ат олжом бар» деп айткан. Жоонун көптүгүнө карабастан согушкан. Жоо кайда дегенден башканы билбеген. Аркасынан жараланса качып баратып жараланыптыр деп баласы болсо да аны киши катарында көрбөгөн; эгерде жара бет алдынан болсо, беттешип жүрүп жаралуу болуптур деп ыраазы болгон.

Жоонун аз-көбүн билмек үчүн «качырткы» салып, азын-көбүн билип согушкан; эгерде жоо көп болсо «буктурма» коюп согушкан; маселен, бир топ аскерин жашырып, жоонун келер жолуна коюп, калганы бир аз согуша түшүп кайта качкан; жоо бириндеп артына түшүп, аттары, өзүлөрү талыган кезде тиги жашырынып турган аскери аткан октой болуп каптаганда, жоо кайта качкан. Жоого беттешерде же сапарга аттанып чыгарда төлгө, көбүнчө далы күйгүзүп, ошого жараша болгон. Айсыз туман баскан караңгыда, кыштын күнү же жайдын күнү болсун түн ичинде бир көргөн жолунан адашпаган. Көрбөгөн жолу болсо «темир казык» жылдызын³⁴ белгилеп жүргөн. Бул жылдызды «кошоктолуу кош музоо» деп дагы айткан. Эгерде булуттан жылдыз көрүнбөсө, жакшы атты эркине коюп, жол баштаткан. Уруш чагында буту сынып калса, канжыгага бутун кайта байлап коюп согушкан. Жоо өтө коркунучтуу болсо күндү жайлап жаадырып туруп, изин билгизбей качып кеткен. Жоо менен дайым атчан согушкан. Айбалта, союл чапканга, найза сайганга, мылтык атканга, жаа тартканга өтө уста болгон.

³² <География>.

³³ <«Кыргызы бедны, но отважны: не дорожат жизнью. Падки на корысть, склонны к хищничеству, храбры на войне. Казаки и Болуры боятся их. Даже Чжуньгары, во время своего могущества, не могли покорить их под свою власть. Они грабли как Туркистанцев, выезжавших за границу, так и иностранцев, приезжавших на Новую линию для торговли» (кара: Бичурин Н. Я. Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. Ч. 1. СПб., 1829. 147-48-б.); <...презирающие общественные добродетели, преимущественно отличаются жестокостию и зверонавием от всех смежных с ними народов. Они (кыргызы – ред.), занимаясь беспрестанно одними набегами, хищением и убийством, не слагают с себя оружия ни в какое время...» [Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. А., 1996. 143, 374-б.)>.

³⁴ <казакча – Темир казык; башкыр. – Тимер казык йондозо; түркмөн. – Демиргазык йылдызы; орус. – Полярная звезда>.

Кылычты көп керек кылбаган. Аны анчейин бычак катарында көрүп, жабдык деп ойлобогон. Ичин ок, найза аралап кетсе, кишинин сийдигин ичирген. Башы, тулку бою көбүрөөк жаралуу болсо, семиз тай союп, ич этине жакшылап тоюп, терисине жакшылап оронуп жаткан. Жоодон же алыс сапардан келген түнү катындын койнуна жатпаган. Ичинде мылтыктын, жаанын огу калса, аны түшүрмөк үчүн таза катынга аттаткан. «Ок аттаган таза катын» деген макал ошондон калган. Ачка болуп бара жатса, атынын кара санынан кан алып бышырып жеген. Кас жоосун өлтүрсө, ичип жара тартып канынан бир ууртап алган. Жатканда жабдыгын, көбүнчө мылтыгын, жаасын төшөгүнө ала жаткан. Урушта мергендери оозуна толтура «кылдыратма» ок салып атчан чаап жүрүп, башынан түтүн арылтпай аткан. Кырк-элүү чакырымдан кишинин аз-көбүн, эл жөө экенин ажыратып билгендери болгон. Түн ичинде аттын элестегенинен кишинин келе жатканын бир чакырымдай жерден билген. Мал уурдатса, кара жердеги изин түштүк жерге кубалаган. Баланча жерден таң үрөл-бараңда жылкы алып, күндүн мурду тоо башына чачырай, баланча жерге келген экен дегенин текшергенде, эң азында 40—50 чакырымдай ошондо баланчанын атынын оозунан кан аралаш ак көбүк чыгып, оозуна алы жетпей, тизгини колуна карышып, башын жерге салып чулгуп, араандай оозун ачып, жаңыдан кызыган чагы экен деген байыркы сөздөрү көп. Көктөмдө аты жоон сан болсо, 10—15 күнгө жарайт деп жортуулга минип кеткен. Байыркы заманда атына жем бергени чанда болгон. Түндүк кыргызда болбогон десе да болот.

Илгерки кыргыз азында 50—60 үй бир жерге тегерете конуп, ээр токуп, аттарын кермеге керип, же үйүнүн жанына байлап (абыдан айалуу жакшы аты болсо, жаткан үйүнө кийирип) найзасын үйдүн жанына кыстартып, айбалтасын ээрдин кашына илип койуп, күн-түн дебей жоо кайдан келет деп кулагын түрүп, чакан болуп турган. Жоо абыдан күчөгөн чагы болсо, айылды чың, бек жерге кондуруп, абыдан алыс жерден жол тоскон «кайгуул» деген болгон. Айыл арасынан жол чалып турган «жесекчиси» болгон. Эр-азаматтарын бөлүп, айылдан тышкары ыңгайлуу жерге койуп, жоону күтүп турган, бул кишилерди «жасоол» деген. Согушка катын-кыздары көп аралашкан.

Жоодон качарда ар кайсы жерге көп от жагып койуп туруп качкан, ал отту «эр оту» деген.

Кыргыздын адет-расым, дин, ойун, турмуш, согуш жөнүн эски жаңысынан бир аз маалымат бердим. Эми кыргыздын кайдан чыкканынан бир аз маалымат берейин.

Өз тарыхын билип, тарыхты туйуу элдин катарына кириш, маданийаттын бир көркөм бутактарынан саналат. Кадимки окумуштуу, маданийаттуу, билимдүү эл болсо да, өз тарыхын аныктап жазыш оңой эмес, ошол себептен кыргыз сыйактуу миндеген жылдан бери илим, билим, маданийаттан куру калып, тоо арасында жапайы катарында көчмөндүк менен мал багып жүрүп, жаңыдан гана өктөбүр өзгөрүшүнүн касиети менен көзүн ачып, илгерилеп там-туң баскан баладай болуп келе жаткан улутка, өз элден өз тарыхын жазып келе жатпаган үчүн өз өлкөсүн таанып, түп журтунун тарыхын жазыш өтө кыйын иш.

1. Тарых жер жүзүндөгү элдин тарыхчыларынын жазууларынан ташка, мүрзөгө жазган чийинден, жерден чыккан казындыдан (археолог. раскопка) алынат.
2. Тарыхы жок биздин кыргыздай эл кыйакчы, чоорчу, комузчу жана ырчылардын күүсүнөн, сөзүнөн жыйноо мүмкүндүк берет. Булардын күүлөрүндө байыркы сөз сактала келген.
3. Эски карыйалардын сөзүнөн жыйуу мүмкүндүк болсо да, анын мезгили кайсы заман, кайсы жылда, кайсы жерде болгондугун 50-100 жылдан бериге болбосо, андан наркысын билүү өтө кыйын. Ошол себептен «жетим өз киндигин өзү кесет» дегендей, жана «чындап ыйласа, кара көздөн (сокур көздөн болуш керек О. С.) жаш чыгат» деген сыйактуу, тарыхка жан дилин койуп жыйындап тырышуучулар ар бир урук элдин аксакалдарынан ал өзү качан туулган, анын атасы, бабасы качан туулуп, качан өлгөн, ошолордун тушунда башка урук элден ким болгон. 11-13 атага жете ар уруктун ата-бабаларын нече электен өткөрүп теңшере, текшере андан алынган тыйанак жана да башка уруктардын карыйаларынын текшерүүдөн өткөрүп, аныгын жазуу аркасында тарых түзүшкө мүмкүн.

Жогоруда айтылгандай, ар уруу элдин ата-бабасынын тушташын анык билмек үчүн, улуу катын, ортончу катын, токол катындан туулгандыгын таптыштап билбесе, анын мезгилин чечишке чоң тоскоол болот. Себеби кандай болсо да токолдон таралган менен байбиченин тукумунун арасында 20—30 жыл илгери-кийин болуп кетет.

Кыргыздын оозеки тарыхын жазууга ар урук элдин өз-өзүнүн жети атасына жете билгендиги зор жардам берет. Кыргыз жети атасын билбегенди «Жети атасын билбеген жетесиз» деп, аны кул катарында санайт. Ушул сыйактуу жети атасын билгендиктен, ал аркалы тарых түзүш өтө себеп болот. Ушундай себептер менен кыргыздын бир далай эски карыйаларынан сөз билген чечендеринен, көптү көргөн көсөмдөрүнөн, үйдө жаткан далай карыйалардан тарых сөзгө 1890-жылдан баштап кулак салып, 1895—96-жылдардан баштап тарых сөзүн таптыштөөгө киришип, сөздүн чынын ылган жүрүп, дал туура чыккандарын терип жүрүп, азыраак «оң, сол» аталган кыргыздын түп тарыхы жазылды. Эң эски кыргыз тарыхы болсо, жогоруда айтылгандай, ар мамлекеттин мурунку, азыркы жазган тарыхтарынан кабар алынды.

Ар урук элдин тарыхын өзүнөн чыккан тарыхчысы өз тили менен жазган болсо жана тамга-арип сөздү коюлтпастан жазууга ыңгайлуу болсо, ал тарыхтын сөздөрү бузулбайт деп айтууга мүмкүн. Эгерде бир элдин тарыхын башка эл жазса, ал тарых тыткынга түшкөн кишидей болуп, тили келбегендиктен кишинин атын жана сөздү жазыш арибине туура келбегендиктен жана эң эски замандан кийинки заманга карата бир китептен экинчиге көчүрө-көчүрө тарыхтын көп сөзү өз түпкү асилинен өзгөрө берет. Маселен, кытайлар кыргызды — кыкыс, киликис, кил-кисе³⁵, какас³⁶ деп жазган. Персиандар³⁷ (кыргызды) — хирхиз деген. Моңголдор (кыргызды) — хиргиз деген. Эски түрк (кыргызды) — кыргыз деген. Орустар (кыргызды) — киргиз деген. Араптар (кыргызды) — кыргыз деген. Мына, канчалык бузган.

Түрк тилин арап, жааропалык, кытай арибинен көчүргөндө канчалык калет чыгат. Кыргыздын эски ариби, тамгасы жоголуп, өзүнүн жазылган тарыхы калбаган. Жакын — чектеш жана аралаша жүргөн үчүн эң эски кыргыздын тарыхы кытай тарыхында калган. Ошол себептен түп тарыхтын көбүнчө кабары кытай тарыхтарынан алынган.

ЭҢ ЭСКИ КЫРГЫЗ

Кыргыз — финн³⁸, могол, гунн³⁹ элдеринен куралган эл. Көбүнчө биздин эрадан 500 жыл мурун түп жак кытайдан келген «динлин»⁴⁰ уругунан, бир кабарда «динлинди» эски заманда Орто Азиядан Алтай, Орол ортосуна барып жерлешкен арийлердин эски карыйалардын сөзү:

³⁵ <Байыркы кытай иероглифтери белгилеген «гэгунь», «гяньгунь» («цзянькунь»), «кигу», «хэгү», «гегү», «хягусы», «хягясы» ж. б. баары «кыргыз» деген терминдин фоентикалык варианты болуп эсептелет (кара: Яхонтов С. Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз» //СЭ. 1970. № 2. 110-120-беттер [Мындан ары Яхонтов. 1970])>.

³⁶ <Хягас, хягяс, сяцзяс, сягэс — кытай фонетикасындагы кыргыз этнониминин бири. Алгач 801-ж. жазылган Цзя Дандын эмгегинде («Син тан шу») эскерилет. «Хягяс» формасы кытай хроникаларындагы «гегү», «гяньгунь» («кырку», «кыркун», «кыркут», «кыркуз») этноними менен бирдей түшүнүк берип, кыргыз (xī'ts) дегендин өзгөрүлгөн түрү, бирок ал «хакас» тыбышын билдирбейт (кара: Яхонтов. 1970)>.

³⁷ <Персиялык (азыркы Иран) же фарси тили>.

³⁸ <Башкача айтканда финн-угор>.

³⁹ <Гунндар (хунндар, кыт. — сүннү) — б. з. ч. 3—б. з. 2-кылымга чейин Чжоу (болжол менен б. з. ч. 1045—221-жылдар), Цинь (б. з. ч. 221—206) жана Хань династияларынын (б. з. ч. 206—б. з. 220) тушунда азыркы КЭРдин түндүгүн мекендеген байыркы көчмөн калк. Бирок гунн этнониминин келип чыгышы, байыркы ата-теги, кайсыл тилде сүйлөгөнү тууралуу бирдей көз караш жок. Хуянь, Лянь, Сюйбу сыяктуу уруулар бирикмесинен турган гунндар тууралуу маалыматтар Сыма Цяньдин («Ши цзи»), Бань Гунун («Хань шу»), Фань Енин («Хоу Хань шу») эмгектеринде кездешет. Ю. Н. Дроздов аварлар менен хунндардын (грек. Χοῦνοι) тегин байыркы «огор» (же «угор», «унгар») уруусуна байланыштырып, европеоид тибиндеги, скиф-сармат же түрк тилдүү элдер болгон деген тыянакка келген (кара: Крадин Н. Н. Империя Хунну. Владивосток, 1996; Бичурин. 1950; Дроздов Ю. Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. М., 2008, ж. б.)>.

⁴⁰ <Динлиндер тууралуу түшүндүрмө кененирээк төмөндө берилет>.

Кыргыз Алтай, Кангайдан келгенбиз дегени жалган эмес. Эски түрк кыргызды тууганым дебеген. Кыргыздын тили уйгурдукундай болгон⁴¹.

Биздин эрадан 206 жыл мурун болгон кытайдын «Улуу хан»⁴² деген падышасынын тарыхын жазган Бангу (Баньгу) деген кытай болгон. Бангу биздин эранын 92-жылында өлгөн. Бул тарыхчы кыргыз «гйан-гун»⁴³ аталган. Бул гйан-гундар биздин эрадан 206 жыл мурун өзүнчө мамлекет болгон⁴⁴ (Ал 206 жыл мурун нары жагында канчалык жыл мурун мамлекет курганы, кандай турмушта болгону тарыхта кабары жок).

«Кигс» деген түрк уругунан болгон эл биздин эрадан эки миң жыл мурун Египетти (Мисир) караткан⁴⁵. Кытайлар кыргызды — кыкыс деп жазган⁴⁶. Ойго келет, балким «гикис» кыргыз болбосун деп.

Кытай тарыхынын атасы аталган, биздин эрадан 99 жыл мурун жазылган «Шицзи»⁴⁷ деген тарыхта⁴⁸ түрктүн «гунн» аталган уругу биздин эрадан 201 жыл мурун «Ге-гун» (киккин) гегунь⁴⁹ деген элди караткан деп Сыма Цян айтат. Транскрип⁵⁰ жазууга салып Кик-кин деген сөздү текшергенде «кыргыз» болуп чыгат. Кик-кин — «гйан-гун» деген сөз⁵¹.

Гиан-гун дегени Кем-кыр, жон деген сөз болуп, гиан-гун аталып кеткен⁵². Гиан-Кем деген сөз болуп, эски түрктөр Энисей дайрасын «Кем» деген⁵³.

«Гун» — Орхон дарыясы болуп, аны кытайлар «гун» деген. Демек, гиан-гун-Кем, Орхон дайралары жердин аттары болуп чыкты⁵⁴.

⁴¹ <Сөз байыркы (орхон) уйгур тили жөнүндө болуп жатат. Азыркы уйгур тилинин тиешеси жок – ал тарыхый жана генетикалык жактан орто кылымдагы уйгур-карахан тилинин уландысы болуп саналат>.

⁴² (Б. С.) Бартольд В. В. Киргизы. Исторический очерк. Ф., 1927-ж., 6-бет. <Эскертүү: түп нускада «...мало географических данных мы находим в «Истории Старших Хань» (206 до н. э. – 25 н. э.); автор Бань-гу умер 92 г. н. э.» дейт. Бичуринде: «История Старшего Дома Хань, с 202 года до Р. Х. (Рождества Христова) до 25 по Р. Х.» камтыйт деп эскертилет (кара: Бичурин. Т. 1. 1950. 17-б.)>.

⁴³ (Б. С.) «Ган-гун – по китайски большой или главный предводитель. Монах Бичурин». <Эскертүү: Н. Я. Бичуринде «Гяньгунь» – кара: Т. 1. 91-б.; Азыркы окулушу – «цзяньгунь»: Материалы по истории сюнну. Предисловие, перевод и примечания В. С. Таскина. М., 1973. 37-б. [Мындан ары Таскин. 1973]>.

⁴⁴ <Б. Солтоноев жылынан жаңылып жатат. Б. з. ч. 206-ж. чейин кыргыздардын өз алдынча мамлекети болгону тууралуу маалымат али кезиге элек>.

⁴⁵ (Б. С.) Н. Павлов. История Туркестана. Ташкент, 1910. 137-бет. <Эскертүү: Н. Г. Павловдун эмгеги «История Туркестана. В связи с кратким историческим очерком сопредельных стран [Персии, Афганистана, Белуджистана, Индии и Восточного Туркестана]» деп аталат. Сөз «гикс», «гиксос» аталган (б. з. ч. 2700–2500-ж.) байыркы көчмөндөр жөнүндө жүрүп жатат. Бирок кыргыздарга алардын кандайча тиешеси бар экени азырынча аныктала элек. Б. Солтоноевдин болжолдоп жатканы эске алынышы керек>.

⁴⁶ <Сыма Цяндын эмгегиндеги гэгунь (гэ-кунь), «гяньгунь» (учурда «цзянькунь» болуп окулат) формасы б. з. ч. 49-жылдан, кигу – в 553-ж. кийин, гегу – 638-жылдан баштап кезиге баштайт. «Хягяс формасы башында үй qī's же хī qī's, мүмкүн азыраак түрдө – ī qī' s деген сөздү чагылдырган» (кара: Яхонтов. 1970)>.

⁴⁷ <Болжол менен б. з. ч. 109–91-ж. жазылган «Ши-цзи» же «Тарыхый жазмаларды» (автору Сыма Цянь–болжол менен б. з. ч. 145 же 135–б. з. ч. 90) айтып жатат. Анда уламыштагы Кытай жаралгандан баштап б. з. ч. 2-кылымга чейинки окуялар камтылган. Анын ичинде б. з. ч. 203–01-жылдардагы окуяларга байланыштуу гунн, динлин, синьли уруулары менен бирге кыргыздар жөнүндө эң алгачкы маалымат кезигет (кара: Сыма Цянь. Исторические записки: Ши цзи: [в 9 т.]. М., 2002, Т. XIII. 331-б.)>.

⁴⁸ (Б. С.) В. Бартольд. Киргизы. Исторический очерк. 5-бет.

⁴⁹ <Бичуринде «Гэгунь» (кара: Бичурин. 1950. Т. 1. 50-б.)>.

⁵⁰ <Транскрипция>.

⁵¹ <С. Е. Яхонтов аякы тыбышы каткалаң болбосо гяньгунь («kien kuən») жана гегу («kiet kuət») формлары бири-бирине абдан жакын экенин, ошондой эле гэгунь жана гяньгунь сөздөрүндө аягы г эмес, п менен транскрипциялоого болот, демек «гегу» башында qī' qut болуп окулушу мүмкүн дейт (кара: Яхонтов. 1970)>.

⁵² <Ю. Зуев байыркы кытай тексттеринде кезиккен «хунь» (байыркы окулушу «xiuən») же «кунь» («kuən») иероглифи байыркы түрк тилинде «күн» («эл», «адамдар тобу», «уруу», «аял») деген сөздү түшүндүргөнүн жана «кыргыз» (кыт. «Цзянькунь» – «киркүн», «цзе-гу» – «киргут» же «киргур») термининин эң байыркы варианты «талаа эли», «талаа гунндары» болгон деп эсептейт (кара: Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств. //Труды истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 8. 1960)>.

⁵³ <Бай-Булуң I (Е-42) руна жазуусунун 3-сабында Енисей – «Kim ögüz» (кара: Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпиграфы: грамматика, текстология. М., 2008. С. 131)>.

⁵⁴ <Бул маалыматты Б. Солтоноев толук түрдө В. Бартольддон пайдаланып (кара: Бартольд. 1927. 6-б.), бирок кандайдыр бир себептер менен анын көз карашын толук чагылдырган эмес. Анда В. Бартольд сөздүн биринчи муунундагы «Кем» (Енисей – ред.) суусунун аталышын кийинки изилдөөчүлөр «Гянь» тыбышына, ал эми

Кем-Оркон дайраларына эң эски замандан фин, могол жана түрк уругунан «гун» деген эл жердеп тургандыктан кыргызды фин, могол, гун уруктарынан куралган эл деп айтууга мүмкүн. Кыргыздын турган жерлери Энисей дайрасынын тегереги, Уранкай, Сайан тоолору, айагы Алтай тоолоруна тийе болуп, ортосу Энисей баштары болгон⁵⁵.

Энисей дайрасынын башында Кемчик, Ситикем⁵⁶, Бомкемчик, Кукем, Бейкем⁵⁷, Улуккем⁵⁸, Кизгекем деген туура суулар бар.

Ураңгай⁵⁹ деп кытай, могол атаган. Ураңгайлыктар өздөрүн «төбө»⁶⁰ дейт. Биздин VII—VIII кылымдарда «дөбө» аталган азыркы Энисейдин башындагы «тави-туви» республикасы. Энисейдин башында «Кем» аталган суулар көп болгондугун жогоруда көрдүк. Атактуу тарыхчы Абылгазы⁶¹ мындай дейт: «Кыргыз, кемкемжут элинин зикири»⁶². Угуз хандын Кыргыз ысымдуу бир небереси бар эле, жонун насилинен эди, амма бу убакытта кыргыз насилинден кишилер аздуу, моголдон, татардан вагайри уруглардан айбандарын асырамак үчүн от, суу излап келип кыргыз журтуна барып олтуруп, кыргыз исмини көтөрмүштардуу. өзүлөрү кайсы уруктан экенин билелар. Кыргыз, Кемкемжут эли олайат (вилеат. — О. С.) болуп бир бирине йакынлардуу, бир тарафи Селенгир исимли, экинчи тарафи Анкарамуран исимли экиси хам улуг агым суулардуу.

Абир ва Сибир деген эки виалет бар. Кыргыз йурту аңга йакундуу. Кыргыз эли төрөүсүнү «йнал» дээр эди, могол ва тажик падыша деген кеби. Ол вакытта төрөлөрү «Ырыс Айнал»⁶³ деген кемсе эди. Чингис хан Бура (Бөрү го — О. С.) деген кемсени элчи кылып, «Манга табиг болсун» деп кыргыз элине жиберди. Ырыс Айнал элчини жакшы сыйлап, узун бармай, көп бөлөк-салак эле жакшы кишилеринен кошуп жиберип баш салды. Бөлөклөрүнүн машхури бир айагы ва бурни ва көзү кызыл ак шункар куш эди».

СИБИРЬ ТАРЫХЫНДА⁶⁴

Кыргыздар (хижираттан) мусулман эрасынан 3400 жыл⁶⁵ мурун чыккан Угуз хандын небересинен таралганына караганда, алар эң эски улут экендигинде шек жок. Кыргыздар Кытай тарыхынын көрсөтүүнө караганда эң эски, байыркы улуттан.

Эски түрктөр пайгамбарларын «кам» деген, азыркы кыргыздар байдарлуу кишини «камкор»

экинчисин «Орхон» (Гун – ред.) деп түшүндүрүшкөнүн, бирок «Кем» деген сөздү түрк элдери гана колдонгонун, кытайлыктар сөздүн биринчи муунун «кыргыз» деген аталуу эмес, башка иероглиф менен беришкенин белгилейт. Чыгыш таануучу-синолог А. Г. Малявкин Орхондун «Гун» (Хунно) болуп аталышын жөнөкөй уйкаштык, б. а. гунндарга эч кандай тиешеси жоктугун эскертет (кара: Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. М., 1989. 140-б.)>.

⁵⁵ <Азыркы учурда кыргыздар Енисейде V–VI кылымдан баштап кезигет деген теория басымдуулук кыла баштады (кара: Азбелев П. П. Первые кыргызы на Енисее. //Вестник СПбГУ. 2008. Серия 12. Вып. 4)>.

⁵⁶ <Сыстыг-Хем (Чоң Енисейдин оң куймасы)>.

⁵⁷ <Бий-Хем (Чоң Енисей)>.

⁵⁸ <Кызыл шаарына жакын Бий-Хем менен Каа-Хем биригип, Улуг-Хемди (Енисей) түзөт>.

⁵⁹ **<Тува (тыва) элинин мурунку аталышы. Хань доорунда сяньби, Тан доорунда тугу-хунь, Сун доорунда кидандар жашаган деп эсептелет. Юань доорунда алтай тилдер тобунда сүйлөгөн урууларды кемсинтип улянхай (урянхай) аташкан. (кара: Кюннер Н. В. Восточные урянхайцы по китайским источникам. //Учёные записки Тувинского НИИЯЛИ. Вып. VI. Кызыл: 1958. С. 202-216>.**

⁶⁰ <Азыркы тыва эли>.

⁶¹ (Б. С.) Абылгазы хан. Тарых шежире түрк. 1891-ж., 28-бет.

⁶² <Орусчасы «поколение» (кара: Сочинение Абул-Гази. 38-б.)>.

⁶³ <Орусча вариантында Урус-инал (кара: Сочинение Абул-Гази. 39-б.)>.

⁶⁴ (Б. С.) Сибирь тарыхы. – Ади – Атласи. 1911-ж. Казан. 24-бет. <Туурасы – Хади Атласи>.

⁶⁵ (Б. С.) Ушул дурус-эсеп санак эмес.

дейт.

Гун менен кыргыздын согушу Наншан тоосу менен Булунгур⁶⁶ деген суунун эки арасында болуп, Гунлар кыргыздын падышасын өлтүрүп койгондо, кыргызды бийлеп келе жаткан «династиясы»⁶⁷ усун Орто Азияга ооп келип, Ысыккөлдүн күн жүрүш жаккы башына жакын жер азыркы Жууку суусуна «Чыгуу» деген калаа салган⁶⁸. Чыгуу Кызылсууда болгон деп Бартольд айтат, менин пикиримче «Чыгуу» Жуукуда болсо керек. Арапта «Ч» тамгасы жок себептен «Ч» ордуна «Ж» жазып «Чыгууну» «Жууку» деп бузуп жазган.

«Чыгуу»⁶⁹ деген сөз кытайча жашыл далаа, жашыл узун жаки метал деген сөз жана Жылуу суу деген сөз⁷⁰. Усунду эски Кытай «хаусун»⁷¹ деп дагы жазган. Усундун турган жери Иле, Ысыккөл, Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгал, Чүй болгон. Бул айтылган жерлерди кытайлар тегиз жана чөптүү, жаандуу, суук болуп, тоолору бүткүлү менен чер токой деген.

Усундун 120000 үйү 630000 багы жана 188000 аскери болгон⁷². Талуу, Даруу⁷³ деген эки баштыктары болуп байлары төрт-беш миң жылкы күткөн⁷⁴. Каны турган Чыгуу шаары Аксуунун күн батыш түн жагында болуп, андан 610 ли⁷⁵ алыстыгында Ысыккөлдүн жээгинде болгон⁷⁶. Фергананын борбор шаарынан түн жак күн чыгышында 2000 ли алыстыкта болгон. Күн батыш кангүй элинин чегинен 5000 ли болгон⁷⁷. Биздин эранын VII кылымында болгон⁷⁸ Кытай маршрутунда Беделден Чыгуу 50 ли деген. Усундун ханын өлтүргөн соң анын жаш баласын Гун падышасы багып, кийин баатыр болгондо(н) соң, элин өзүнө берип, хан көтөрүп койгон.

⁶⁶ (Б. С.) Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. Верный. 1898-ж. 77-бет. <Эскертүү: ал жерде (Нань-шань тоо кыркасы жана Булунцзир суу аралыгы) хунндар менен усундардын согушу тууралуу айтылат (кара: Бартольд В. В. Соч. Т. II. Ч. I. 25-26-б.)>.

⁶⁷ (Б. С.) Л. В. Ошанин. Материалы по антропологии Средней Азии. 1927-ж. Ташкент.

⁶⁸ (Б. С.) В. В. Бартольд. Очерки истории Семиречья. Верный, 1898-ж., 77-б.

⁶⁹ <Эскертүү: «Цзянь хань шу» [«Байыркы Хан династиясынын тарыхы»] боюнча Чаньандан [Хань доорундагы Кытайдын борбору] 8900 ли» алыста, Выньсу [азыркы КЭРдеги Аксу ш.] чебинен 610 ли түндүктө, «Туз-Көл» [«Янь-хай»] же «Ысык-Көл» [«Жехай»] деп аталган көлдүн чыгыш жээгинде жайгашкан. Француз ориенталисти Ж. Дегин [1721–1800] Иле өрөөнүнө [азыркы Хоргоско жакын]; Н. Бичурин өз картасында [1851] Ысык-Көлдүн түштүк жээги же азыркы Тосор айылынын батышына; А. Н. Бернштам, Н. А. Аристов, В. В. Бартольд ж. б. азыркы Кызыл-Суунун [Жети-Өгүз району] жээгине; Д. Ф. Винник, В. П. Мокрынин, В. М. Плоских ж. б. Түп суусунун Ысык-Көлгө куйган [Сары-Булун] жерге жайгаштырат>.

⁷⁰ <Кытай тилинде Чи-Гу, Чи-гу-чен (б. а. Чи-гу – Кызыл-Өрөөн, чен – чеп)>.

⁷¹ <Балким Фергананын чыгышын (Кетмен-Төбө, Чаткал) ээлеген хюсюнь урууларын айтып жатат. Айрым изилдөөчүлөр аларды усундардын батыш бутагы деп эсептешет (кара: Бернштам А. Н. Древняя Фергана. Таш., 1951. 14-б.)>.

⁷² <Бул жерде бир аз чаташууларга жол берилген: Усундар 120 000 түтүн, 630 000 кишиден туруп, 188 800 аскери болгон (кара: Бичурин. 1950. 190-б.; Бартольд. 1963. 20-21-б.). Азыркы белгилер боюнча усунь – С7696, 4412 сандардан туруп, жаңы эранын башында ал *ah-stan <*asman деген түшүнүк берген. Асман – иран сөзү. Иероглифтик этимологиясы боюнча у-сунь «Карганын тукуму» деген мааниде экенине алгач П. Даффин көңүл бурган (кара: Зуев Ю. А. Ранние тюрки. А., 2002. 24-б.)>.

⁷³ <Гуньмонун 10 уулу болуп, ортончу уулу Далу каатал мүнөз менен айырмаланган (толугураак: Бичурин. 1950. Т. II. 190-191-б.; Аристов. 2001. 12-б.; Кюнер. 1961. 74-77-б.)>.

⁷⁴ <Кара: Бичурин. Т. 2. 1950. 160, 190-б.>.

⁷⁵ <Байыркы Хань доорунда 1 ли = 498 м болгон (кара: Сыма Цянь, М., 2010. Т. IX. 123-гл., 1-комм. 451-б.)>.

⁷⁶ <Кара: Бичурин. 1950. Т. III. 73-б.>.

⁷⁷ <Кара: Бичурин. 1950. Т. II. 190-б.>.

⁷⁸ <Бул маалыматтар В. Бартольддон алынган (кара: Бартольд. 1963. 27-б.), бирок ал көрсөтүлгөн аралыкка ишеним жок деп эскертет. Оуян Сю (1007–72) жана Сун Ци (998–1061) башындагы окумуштуулар комитети тарабынан жазылган «Синь Тан шунун» үзүндүлөрүнөн алынышы мүмкүн. Анда усундардын борбору (ставка) Чи-шань-чен – («Кызыл тоодогу шаар») Беделден (кыт. Бода) болгону 50 ли алыс, андан 30 ли аралыкта «Бермет» (Йенчу) суусу, андан 50 ли «Кар деңизи» (Сюэхай), андан 80 ли Ысык-Көл, анын өрөөнүнөн чыккандан кийин «Суйаб» (Су-е) өзөнү, андан 80 ли жерде Баласагун ш. (Пэйлоцзянцзюнь), андан 20 ли аралык батышта Суйаб ш., андан 10 ли батышта Маймарг (Ми-го) шаар-мамлекети (?), андан 30 ли аралыкта Навекат; андан 60 ли жерде Шуйкет ш. андан 60 ли Талас ш., андан 50 ли батышта Аши-булай (Ашпара) жайгашкан (кара: Зуев, 2002. 263-б.); МИКК. 2003. Т. 2, 68-б.). Көрүнүп тургандай географиялык координаттар туура эмес>.

Биздин эрадан 105 жыл мурун чамасында Кытай падышасынан Чжан-Тсан (Чжан Цян) деген киши усундарга элчи келип⁷⁹, эки эл бирлешип гун менен урушалы деген. Усундар кабыл албастан каны Гунмо⁸⁰ элчини жакшы ызат кылбаган. Чжан Тсанды узаткан кишиден Кытайдын кубатын, дөөлөтүн уккандан соң, усундар Кытайга оой баштаган. Усундан жолу болбогон соң, Кытай падышасы элчилерин жиберген. Муну усун ханы Гунмо угуп, ыссыпатка кызыгып жана Гундун күндөн-күнгө алсырап бара жатканын байкап, Кытайга элчи жиберген жана Кытай падышасынын кызын сураткан. Кытай падышасы макул алып, кулдук урганга миң ат сураткан, кытай падышасы Гунмонун сураганын биздин эрадан 103 жыл мурун бүт берген⁸¹. Гунмонун байбиче катыны гундун падышасы Чан-Йойдун⁸² кызы болгон. Кытай падышасынын кызы токол болуп байбичеден кордук-зордук көргөндө, элине сагынып ырдаган:

«Жер үстүндө мендей шордуу жан барбы,
Мен тоголок үйдө турган усун деген жабай элдин,
Карыган падышасына берди жеген эт ичкени,
Кымыз, мундан башка да немеси жок» деп⁸³.

Усун падышасы Лосавми өлгөндөн соң, Сентзу⁸⁴ деген небереси Гунмо болду: Усундун расми боюнча кытай падышасынын кызы өгөй небереси Сен Тзуга тийген. Бул Сен Тзу кытай падышасынын кызы бул катындан башка эки катыны бар экен, бир Гун падышасы Чан Йуйдун кызы бири, экинчиси кытай падышасынын кызы болгон. Сен Тзудан соң Лоосаминин Ун-гуймо деген экинчи небереси Гунмо болуп, акылдуу жаангер болгон.

Биздин эрадан 70 жыл мурун Кытай аскерине кошулуп Унгуймо гунлардын бир бөлөгүн чаап, 40 миң жан, 70 миң мал алган. Мындан он жылдан соң, Унгуймо өлүп, ордуна Сентзунун Гуван-Ван деген баласы падыша болгон. Ушундан баштап усундун касиети кача баштаган. Бул Гуван-Ванга Унгуймо тун баласы Гун падышасынын жээни Утусуту деген каршы чыгып уруш баштаган. Ал Гуван-Ванды өлтүрүп койгондо эл каршы болуп, Гунмонун иниси Кытай падышасынын жээни Иуван-Гуйсуну хан көтөргөн. Мындан соң согушсуз усунду эки бөлүп: Лутосуту 60000 үй, Иуван Гуйму 40000 үй алган⁸⁵.

Эл эки бөлүнгөн соң кубаты кетип, баркынан ажырап, усун төмөндөй баштаган. Биздин эрадан сегиз жыл мурун ЧижиЧижи⁸⁶ деген Гундун Чан-Йуй каңлы менен бирлешип, усунду чаап

⁷⁹ <Чжан Цянь – кытай саякатчысы, элчи. Өмүр-баяны тууралуу маалыматтар жокко эсе, б. з. ч. 138-ж. талаа хунндарына каршы юэчжилер менен саясий түзүү үчүн Орто Азияга келген. Б. з. ч. 126-ж. өз өлкөсүнө кайтып келип, саякаты тууралуу отчетун жарыялаган жана ал толук эмес түрдө Сыма Цяндын эмгегинде сакталып калган>.

⁸⁰ <Азыркы окулушу «ми». Э. Ж. Пуллиблэнк боюнча «падыша, бий»; К. Сиратори «кунь» тыбышын кыргыздын – «кең», татардын – «гэн», чагатай тилиндеги – «кан» ж. б. маанидеги («чоң», «кенен», «улуу») сөздөргө байланыштырган [кара: Зуев, 1957. 61-73-б. Зуев, 1960. 10-13-б.; Бартольд, 1968. 399-б.]. Й. Маркварт «Кун-би»=князь, П. Пельо «ми»=«бий» («бег») деген титулдун диалектикалык формасы экенин эскертет [кара: Зуев, 1957. С. 61-73]. Мис., Ушаньму княздыгы (кыт. «ou-sin[m] бау» же ушин-баг) – «усундардын князы» деген мааниде колдонулган жана ал усундардын гуньмо («куньмо – күн-баг») терминине дал келе турган экинчи бир эквивалент болуп эсептелет [Зуев, 1960. 12-б.]>.

⁸¹ <Бул маалыматтар толугу менен В. Бартольддон алынган (кара: Бартольд. 1963. 27-б.)>.

⁸² <«Шанүй» – хунндардын падышасынын титулу (кыт. «шаньюй»). Бул тууралуу толугураак: Таскин В. С. О титулах шаньюй и каган. //Mongolica. Памяти акад. Б. Я. Владимирцова. М., 1986. 216-б.; Дыбо А. В. Лингвистические контакты ранних тюрок. М., 2007. 105-06-б.>.

⁸³ <Ыр саптары так которулган эмес (кара: Бичурин. 1950. Т. II. 192-б.; Аристов. 2001. 13-б.)>.

⁸⁴ <Сэньцзу же «Yn-Tsi, Yn-taire, Sham-t'su, Tsin-tsow» (кара: Аристов. 2001. 12-б. комм. 3)>.

⁸⁵ <Кара: Бичурин. 1950. Т. II, 147—168, 190—198-б.; Бартольд. 1963. 27-30-б. Оңдолуп которулганы: Кюнёр. 1961. 68 – 98-б.>.

⁸⁶ <Чжичжи (Хутуусы) – хунн уруусунан чыккан шанүй. Бань Гу боюнча б. з. ч. 56-ж. ич ара согуштарга байланыштуу хунндардын империясы экиге бөлүнүп, Хуханье жана анын агасы Чжичжи өздөрүн шанүй шайлашат. Көп өтпөй Чжичжи күчтүү кол топтоп, адегенде инисинин колун талкалап, андан кийин Чжуки-шанүй ээлик кылган батыштагы хунндарды басып алуу үчүн жүрүш баштайт. Б. з. ч. 49-ж. Чжуки-шанүй жеңилип, анын 50 000 аскери Чжичжиге кошулат. Бул учурда кытай императору Хуханьеге жардам көрсөтө баштаганын уккан Чжичжи

алып, Чигуну бузган.

Кытай менен усун бир бет, Гун менен каңлы⁸⁷ бир бет болуп нече жыл согушуп, биздин эранын 93-жылында Гун жеңилип, эли бөлүнүп, Чжы-Чжы бул согушта өлүп кетип, Гундун көбү каңлыга барып кошулат⁸⁸.

98-жылы Кытай аскер башчысы Бан-Чавр⁸⁹ Гунду кубалап барып, Каспий деңизинен кайткан. Гун кеткен соң, анын орун басары тунгуз насилинен Сенби⁹⁰ деген эл кытай жана башка элди карашып 200 жылча бийлеп турган. Биздин эранын 300-жылдарынын башында Йубечжи⁹¹ (Жужан) Ак Гүлнор (персиче афталит⁹² дейт) көтөрүлүп, Сенбени жок кылган жужандар 500 жылга жете бийлеп туруп, соңунда Ууз⁹³ түрктөрүнөн жеңилип качып, Эдил Жайыктан нары өтүп кеткен. Кийин Ойур⁹⁴ аталып орусту чаба берген, авар аталып Византияны чаба берген ушул жужан (Иуйечжде)лар.

Ловсами өлгөндөн соң, Кытай падышасынын кызы небересине тийбейм деген соң, төркүнү Кытайлар тийиңиз деп өтүнгөн соң, тийген.

Усундар дыйканчылык, багбанчылык менен жан сактабастан мал менен жан сактаган. Чөп, суу издеп көчүп-конуп жүргөн. Тиричилиги гунга окшош болгон. өздөрү күчтүү, кайраттуу баатыр жана кан ичер болгон. Гундай баатыр журт болгон. Усундар түрккө окшош болгон. Сары сакал, көзү көк болгон⁹⁵. Усундардын мындай өңү сары, көзү көк болмогу эң байыркы заманда Алтай менен Оролдун арасында арий насилинен динлин деген өңү сары, көзү көк эл турган. Усундар ушул динлин менен аралашып, түрк түсүнөн бурулду. Кийин түрккө аралашып түрктөшкөн,

артка кайтпай, батыш тарапка карай жүрүшүн улантып, адегенде усун, уцзе, анан кыргыздардын (цзяньгунь) жана алардын түндүгүндөгү динлин урууларынын ээлигин (владение) басып алган (кара: Бичурин. 1950. Т. I. 86-91-б.; Таскин. 1973. 37-б.). Башкача айтканда Бань Гуда Чжичжинин түндүккө (Түштүк Енисейге) эмес, усундар турган батыштагы аймакка карай жасалган жүрүшү тууралуу айтылат. Бул маалыматтарга ылайык Н. Бичурин кыргыздардын ээлигин Томск губерниясынын түштүгүнө, голландиялык синолог де Гроот (1854–1921) Сыр-Дарыянын ылдыйкы агымына, чыгыш таануучу Й. Маркварт (1864–1930) кыргыздарды («кьен-кун») азыркы Казакстандын Семей аймагына жакын жерлерге жайгаштырат (кара: Бернштам А. Н. К вопросу о происхождении киргизского народа. //СЭ. 1955. №2; Таскин. 1973; Зув. 2002)>.

⁸⁷ <Кыт. Кангюй, Канцзюй>.

⁸⁸ <Б. а. Кангюйга>.

⁸⁹ <В. Бартольддо Бань Чао (кара: Бартольд. 1963. 29-б.)>.

⁹⁰ <Кыт. Сяньби, сипи, шиби. Өзүлөрүн кандай атаганы азырынча тактала элек. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде сяньби этносу орто кылымдагы айрым моңгол тилдүү элдердин (кидан, моңгол ж. б.) калыптанышына негиз болгон (кара: Материалы по истории кочевых народов группы дунху / введ., пер. и коммент. В. С. Таскина. М., 1984>.

⁹¹ <Юечжи>.

⁹² <Эфталиттер – 5-к-дын аягы–7-к-да Орто Азия, Афганстан, Түндүк-Батыш Индия, Чыгыш Түркстан аймагында жашаган уруулар бирикмеси. Элдин аталышы шарттуу түрдө нумизматикалык табылгаларда жолуккан Эфтал (Herptal) деген падышанын атынан калган. Кытай жазма маалыматтарында «йе-да» («е-да», «идань»), арабдарда – «хайтал» («haital»), «хайатила» же «хабтал», армяндарда – «хептал», гректерде – «йафтал» түрүндө кезигет. Этимологиясы жана кайсы тилдер тобунда сүйлөшкөнү так аныктала элек, «хион» (hon) же «алхон» деген аталыштарга таянган византиялык тарыхчылар алардын түпкү-тегин ак хунндарга байланыштырган. Айрым сөздөрүндө түрктөргө тиешелүү жабгу, тегин титулдары учурайт. Кытай хроникалары боюнча а) чоң юечжи (кушан); б) өзүлөрүн «огуздар» деп аташкан гаогүй (сөзмө-сөз «бийик арабачандар») урууларынын бири; в) Чеши (Турпан) ойдунунан келген уруулар; г) Кангүй мамлекеттик бирикмесине тиешелүү уруулар деп түшүнүүгө болот>.

⁹³ <Огуз түрктөрү. Түрктөрдүн бир бутагы 12 уруудан турган огуздар (угуз) тууралуу алгач аль-Марвази (12-к.), М. Ауфинин (13-к.) эмгектеринде (кара: Шараф ал-Заман Тахир Марвази. Глава о тюрках //Труды сектора востоковедения, Том 1. А., 1959; Маркварт Й. О происхождении народа куманов. Специальный выпуск «Трудов Королевского Научного общества в Геттингене». //Философия-история, 1914, Т. XIII, № 1) жана Балыкооздун санжырасында эскерилет (кара: www.bizdin.kg)>.

⁹⁴ <Же Огур>.

⁹⁵ <Кара: Бичурин. Т. 2. 1950. 190-б. комм. 1>.

өңү сары болгон үчүн бир далай тарыхчылар усунду түрк эмес, арий насилинен дешет⁹⁶. Бир далай тарыхчы, көбүнчө Аристов усунду түрк деген.

Кээ бир тарыхта Алтай менен Тыйаншандын арасында биздин эрадан 300 жыл мурун усун деген эл көчүп жүргөн дейт. Брокгауз жана Гранаттын энциклопедиясында⁹⁷ эң эски элден саналган искифтердин⁹⁸ бир уругу исин болгон, балким исин усун болор.

Демек, биздин эрадан 210 жыл мурун гунлардын зор согушунда кыргыз эки бөлүнүп⁹⁹, бири эски жери Энисейде калып, биздин эрадан 500 жылдан соң булардан дайын жок болуп кетет. Кээде кыргыз калып киликис¹⁰⁰ болуп жазылат. Тарыхты кытайлар жазган үчүн аларда «р» тамгасы жоктуктан «р» ордуна «л» тамгасын жазган, ошол себептен кыргыз киликис болуп жазылган.

Жогоруда дагы айтылды, жеринен оогон кыргыздар Алтай менен Тыйаншан тоолорунун эки арасына токтоп калган. Жеринде калган кыргыз аталып жеринен оодарылган усун аталды. Булар башка түрк балдарын бир жерге жыйып усун бирлик (Усунский союз) аталып турган. Кийин биздин эрадан 1000-жылдарда Ысыккөлгө көп кыргыз ооп келген. Гранат энциклопедиясынын номур 24 дө мындай деп жазган: Эң эски заманда биздин эрадан 202 жыл мурун Гийан-Гун (Киян-киен) мамлекети хагаз¹⁰¹ аталган дейт.

Аристов мындай дейт: «Түрктүн бир уругу каңлы менен усун болуп, усундар биздин эрадан III кылым мурун Жетисуудан сакты (искиф) сүргөн, ал замандагы кыргыздын эл бийлеген уругу усун аталган. Анын тукуму биздин эранын V кылымында дагы эл бийлеп турган»¹⁰².

Усундар беш аймакка бөлүнүп, анын эки аймагы асиги жана гүсү аталган. Азыр да кыргыз ичинде «асик», «күчүк» деген эл бар¹⁰³. 1882-жылында Пергана тарыхын жазган Мидендорф¹⁰⁴ мындай деген: «Биздин эрадан жүздөп жылдар мурун Котон (Кытайда) шаарынын тегерегинде Усун турган. Жужандар¹⁰⁵ Пергананы алганда анын колунан Усундар Пергананы тартып алган.

⁹⁶ <К. Риттердин китебинен 9-10-беттеринен алынган (кара: Землеведение Азии: Восточный или Китайский Туркестан. СПб., 1873. Т. 2)>.

⁹⁷ <1890-1904-ж. чыгып, 1907-ж. кошумча 4 жарым томдугу жарык көргөн Брокгауз жана Ефрондун Энциклопедиялык сөздүгүн (ЭСБЕ) жана 1895-жылдан баштап бир туугандар А. Н. жана И. Н. Гранаттар тарабынан чыгарган «Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат» деген сөздүктү айтып жатат>.

⁹⁸ <Же скифтер – Чыгыш Европа, Орто Азия, Сибирде жашаган байыркы элдердин жалпылама экзотоними. Өзүлөрүн «сколоттор» (түркологдордун пикиринде «ас-ак-олыты» же «ак астардын улуу уруусу», б. а. «ак сөөктөр») дешсе, перстер аларды сактар деп атаган. Бирок скифтерде «исин» деген уруу жок. Автор исседон деп айткысы келген окшойт. Исседон менен усун этнониминин (кыт. усун=юечжи; байыркы иран тилиндеги тохарлар=байыркы антика тарыхындагы асиан/asuen) окшоштугу тууралуу пикирлер кийинки учурда дагы айтылып жүрөт (кара: Бернштам. 1947; Крюков, 1988)>.

⁹⁹ <Мындай көз карашты бекемдеген фактылар жок. Б. з. ч. 201-ж. кабарда кыргыздардын ээлигин (владение) Модэ шанүй басып алганы тууралуу гана баяндалып, ал кай жерде жайгашканы так көрсөтүлбөйт. Кийинки изилдөөчүлөр Улуу Түрк кагандыгына чейин Түштүк Сибирде эч кандай ээлик (мамлекет) же административдик бирдик болбогонун, кыргыздар жөнүндө кабарда Орто Азия табиятынын (географиялык, зоологиялык) көбүрөөк учураганын белгилешет (кара: Азбелев П. П. Первые кыргызы на Енисее. //Вестник СПбГУ. 2008. Серия 12. Вып. 4)>.

¹⁰⁰ <Мында (ки-ли-ки-цзы) Ч. Валихановду жана ЭСБЕ пайдаланган (кара: Валиханов. Собр. соч. в 5-и т. А., 1985. Т. 3. 345-46-б.)>.

¹⁰¹ (Б. С.) Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона Т. 15 (29): СПб. 1895. 101-б.

¹⁰² <Н. Аристовдун божомолун кайталап жатат (кара: Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности. СПб., 1897. 24-б.)>.

¹⁰³ <Н. Аристов нушибилерге караган «асиги», «гэшу» урууларын кыргыздардын «ассык», «кущу» же «кучук» урууларына салыштырат (кара: Аристов Н. А. Ошол эле эмгек. 24-б.)>.

¹⁰⁴ <Кара: Мидендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины, СПб., 1882. 374-б.>.

¹⁰⁵ <Жужандар (жуан-жуан) – кытай хроникаларында дунху (чыгыш жапайылары) тукумунан, мугулой (таздар) деген ат менен белгилүү болгон уруулар. 5-кылымдын биринчи жарымында күчтүү өлкөгө айланып, Улуу талаанын гегемону болуп таанылган>.

Биздин экинчи кылымдан мурун Перганада усун аттары жакшылыгынан асман аттары аталган¹⁰⁶.

Дайсын Итучинин айтууна караганда¹⁰⁷ эң эски заманда Котон тоосунун тегерегинде Булу деген кыргыз болуп, Кытай менен байланышып турган. Бул кыргыздар биздин эранын IV кылымында Тйаңшаң тоосуна келген.

Григорьев Кытайдын Сынтызан¹⁰⁸ (Күн чыгыш Түркстан) жөнүндө мындай деген: Хан падышанын заманында Кытайлар канчалык аскер баштыкты аскери менен гун жана кыргыз, казакка каршы жиберген. Биздин эрадан эки кылым мурун Котондон Лобнорго жете арий насилинен ак жүздүү, кой көздүү усун турган, биздин эрадан 49—70 жылдар арасында падышачылык кылган Кытай падышасы Суан-ди¹⁰⁹ деген киши усун ханынын кичи баласы Ван-Нан-Йуга¹¹⁰ (Варнеру) чоң жардам көрсөткөн. Ал Кытай падышасына барганда падышанын вазирлери Варнеру аркалы усун менен жакындашып, түн жагындагы душманы Гунга каршы турмакка Варнеруну усунга хан көтөрмөкчү болуп, Кытай падышасына айтканда, маакул алып, Варнеруга элчи кошуп, Котонго узаткан. Жолдо келе жатканда Варнерунун жеңил, шайкелендиги билинип, хандыкка ылайык эмес экен деп билген. Варнерунун кичи иниси Варнеруну Кытай элчисине кошуп өлтүрүп, башка мамлекеттер менен дос болуп, Кытай менен дос болгон.

Биздин эрадан 436-жылында Кытайлар Усунга элчи жиберип, усундар тартуу менен Кытайга элчи жиберип турган. Мындан соң тарыхта усун көрүнбөйт. Казак ичинде усун деген урук калган. Чулижников (1924. 24-бет)¹¹¹ кыргызды, усунду түрк деген. Менин билүүмчө «кырк жүз», «кырк угуз», «кырк кыз» жана «кырк усундан» кыскартылганы — кыргыз болмогу мүмкүн.

Кыргыз өзү кырк кыздан таралганбыз дейт. Кырк кыздан таралды деген сөз тарыхтарда бар. Өзбектин эски динчил алдамчы молдолору Аналак, Мунал ак кырк кыздан кыргыз туулган деп, акылга сыйбай турган икайаларды айтат¹¹². Лигети (Л. Лигети)¹¹³ мындай деген: «Радловдун айтууна караганда кыргыз өзү кырк кыздан таралдык дейт экен, буга бир далил: ушул могол элинин йуан урукка падышалыгынын тарыхында кыргыз демек «кырк усе» «кырк усун» Кытайдан кырк кыз алып ошолордон таралган кырк кыз кырк усе деген сөздүн кыргыз аталып кетти» дейт¹¹⁴.

Кыргыздын мурунку феодалдары бабаларыбыздан калган адет деп кырк жигит жыйган. Маселен, Кокон заманында солто кыргызынын феодалы Канай, сарбагыш кыргызынын Бектен

¹⁰⁶ <Кытайлыктар «асман аттары» («тянь ма») деп алгач усун аттарын, кийин Даван (Фергана) аргымактарын көргөндө аларды кайрадан «асман аттары» деп атаган. Алар Кытайда өзгөчө бааланган>.

¹⁰⁷ <Император Кан-синин (1662–1722) буйругу менен жазылган Дай Цин и тун чжи («Улуу Цин доорундагы империянын жалпы абалы») географиялык жыйнагын айтып жатат. Ч. Валиханов же Н. Аристовдон пайдаланышы мүмкүн>.

¹⁰⁸ <Кара: Землеведение Азии: Восточный или Китайский Туркестан. СПб., 1873. Т. 2>.

¹⁰⁹ <Сюань-ди (б. з. ч. 74–49), Юань-ди (49–33)>.

¹¹⁰ <Ваньянь (кара: Бичурин. Т. 2. 1950. 189-б.)>.

¹¹¹ <Чулошников А. П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч. I. Древнее время и средние века. Оренбург, 1924>.

¹¹² <Мындай уламыш көпчүлүк санжыраларда кезигет. Ал 858—922-ж. жашаган ислам дини жана сопучулук агымынын өкүлү Халлажка (толук аты Абу Абдуллах ал-Хусайн ибн Мансур ал-Халладж), б. а. диний түшүнүккө байланышкан. ал-Халладж тирүү кезинде Иса пайгамбар сыяктуу өзүн кудайга теңеген жана өлүм жазасына тартылып жатканда «Ана-л хак» —сөзмө-сөз «мен ак (чындык)» деп кайталай берген. Ислам диниде «актын (чындык) ээсин кудай» деп гана таанылат (толугураак: Мокеев А. Доклад «Роль Ислама в формировании кыргызского народа» 2-февраль, 2010-ж.)>.

¹¹³ (Б. С.) Ошанин. Материалы по антропологии Средней Азии. Ташкен. 1927-жыл.

¹¹⁴ <Л. Лигетинин (L. Ligeti. Die Herkunft des Volksnamens Kirgis. Zeitschrift für turkische Philologie und verwandte Gebiete) 1925-ж. чыккан китебин айтып жатат. Кайсы котормодон пайдаланганы көрсөтүлбөйт>.

менен Шабдан, бугу кыргызынын Балбай(да) кырк жигит атагы болгон менен Шабдандын жигити 10—15тен өтпөгөн. Эски заманда Манастын кырк чоросу болгон. Лигетинин сөзүндө биздин эранын VIII кылымда могол, уйгурдун тарыхында кыргыз болгон. Ушуга жете Кытай тарыхчыларынын берген кабарын жаздым, эми башка элдин тарыхынан кабар беремин.

Урум¹¹⁵ падышалыгынын тарыхында (История Византийской империи) биздин эранын 568-жылында Урум падышасы Йустун¹¹⁶ түрк ханы Дизаболго¹¹⁷ (Таласта турган) Зиф Арх¹¹⁸ деген элчисин жибергенде Дизабол Рум падышасына кыргыз насилинен бир күн жиберген¹¹⁹. Арап тарыхчыларынын кабары: «Маратил кайнат» — деген тарыхта¹²⁰ хирхиз түрктүн эң эски укасинын деген. «Истахри хаукал»¹²¹ жана башкалары дагы хир хиз деген. Биздин XII кылымда болгон Макмудил Кашкари¹²² Тйаңшаң тоолорунун чөлкөмүндө кыргыз бар деген. Персия тарыхчысы Кардизи¹²³ «хирхиз» «кыркыз» деп жазган. Ошол Иран тарыхчысы Кардизи биздин кылымдын 1050-1051 -жылдарында Газневит султаны жаздырган «Зейнил акбар» деген тарыхында мындай жазат¹²⁴: «Кыргыздын насили орус (славян) жандарынын тукуму Көгмөн тоосунун нары чети, күндүк жерде кыргыз турат. Кээ кыргыз уйга, кээ кыргыз шамалга, кээси кирпиче, кээси сагызганга, кээси көркөм жыгачка табынат. Кыргызда кашнун¹²⁵ деген бар, алар келердеги окуядан кабар берет: «Туусу¹²⁶ ак, чачы кызыл, бойу узун» дейт. Тогуз огуздан кыргызга баруучу жер: «Чынанжкенттен Касанга, андан Лугбекке¹²⁷, андан Кемиз артка, андан бир же эки ай көйкөлгөн чөптү басып дагы беш күн далаа менен жүрүп Кемизден Мамбеклуга¹²⁸ тоо басып 50 күндүк жол, андан токойго түшөт, андан нары далаа башталат. Мамбеклуга жете аң уулашка өтө ылайык. Бул бийик тоо, мында сүлөөсүн менен ак тейин¹²⁹ көп. Мамбеклудан соң Көгмөнгө барат, жолдо малга жайыт аң жана суусу көп. Ошондой жол менен төрт күн жүрүп Көгмөнгө барат. Көгмөн эң чоң тоо, бул тууралуу Орхон жазууларында көп учурайт; бул тоонун жолу тар жыгачы көп; бул тоодон кыргыздын борборуна жети күндүк жол. Жол далаа менен жүрүп, чөбү өтө мол, булагы көп жана жыгачтан кармап шибе кылып койгон, ошол үчүн жөө өтө албайт. Кыргыздын турагына жете жолдун баары бак сыйактуу. Кыргызда бул жер жана макталуу. Бул жерге үч жол барат. Ошолор менен гана жүрүшкө болот, мындан башка жери тоо болуп, анын арасындагы токой-черди шибелеп тоскон. Бул айтылган үч жолдун бири күн жүрүштө Тогуз огузга кетет. Экинчиси Күн батышка кыпчакка (кимак) жана карлукка кетет. Үчүнчү судалар менен үч ай «фури» деген көп элге жеткенче жүрөт, буга дагы экинчи жол кетип, сол жакка жүрөт, эки айлык жол. Бирок бул соңкусу өтө кымбат, дайым токой, бийик каптал жана тар жылгалар менен жүрүү керек. Жолду ката чоң суу дайым жаан, ким бул жол менен жүрсө, жакшылап тийиштүү камын жеши керек, жана кийимин чыңдаш керек. Жердин баары суу жерге нерсе койуу мүмкүн эмес, ушул саздак жерден өткөнчө аттын куйругун кармап жүрүш керек. Бул сазда эч кимге катышпаган жапайы эл бар. Булар башка элдин тилин билбейт, жана анын тилин киши билбейт, булар эң бабай адам, бар нерсесин

¹¹⁵ <Византия>.

¹¹⁶ <Византия императору (565—578) Юстин II>.

¹¹⁷ <Б. а. Дизавул>.

¹¹⁸ <Зимарх>.

¹¹⁹ <Менандр боюнча «херхиз». Мунун негизинде Н. Аристов сөз тынышандык кыргыздар жөнүндө жүрүп жатат деген тыянакка келген (кара: Аристов. 2001. 214-б.)>.

¹²⁰ <Автору көрсөтүлбөгөн «Мират-ал-Кайнат» деген эмгек К. Халидде дагы эскерилет>.

¹²¹ <Экөө эки башка тарыхчы – ал- Истахри (болжол менен 850–934) жана Ибн-Хаукал (10-к.)>.

¹²² <Б. а. Кашкарлык (Кашкарда туулган) Махмуд (Махмуд Кашгари)>.

¹²³ <Б. а. Гардизи (Абу Са’ид Абд аль-Хай ибн аз-Заххак ибн Махмуд Гардизи); толугураак: Бартольд В. В. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар» // Соч. Т. VIII. М., 1973>.

¹²⁴ <В. Бартольддун 1897-ж. чыккан «Отчете о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893—1894 гг.» деген китебинен алынышы мүмкүн>.

¹²⁵ <Мындай термин В. Бартольддо кезикпейт>.

¹²⁶ <Грамматикалык ката – «түсү» деп окулушу керек>.

¹²⁷ <В. Бартольддо «Нухбек»>.

¹²⁸ <В. Бартольддо «Мамбек-Лу»>.

¹²⁹ <В. Бартольддо «соболь» (киш – айбан жана анын териси) жана «белка» (тыйын чычкан)>.

аркасына салып көтөрүп жүрөт, алардын бар мүлкү андын териси, эгерде буларды ошол саздан алып чыгарсаң, алар колго түшкөн балыктай туйлап бултулдайт. Кийимдери андын терисинен, жаасы жыгачтан, тамагы андын эти алардын дини ушул эч убакта башка кишинин кийими менен мүлкүнө тийбейт, бирөө менен согушаарда катын-бала мүлкүн ала чыгып согушат. Душманын жеңген болсо, алардын мүлкүнө катышпастан, бир нерсе албастан өрттөп жиберет. Жалгыз ак темир жабдыгын алат. Малың малга аң, жаки аң жыгач көп жер берет. Алардан кээ бири кыргыздын колуна түшсө, тамагын ичпейт. Эгерде бир дос кишинин көңүлүн калтырса, аздан качып жоголот, өлгөнүн тоого алып барып чиригенче жыгачка асып койот. Кыргыз теринен жыпар¹³⁰, жүн, тери куту (хуту) алып келет. Куту деген бир түрлүү айбандын мүйүзү¹³¹. Кыргыздар үндүгө окшоп, өлүгүн өрттөп жиберет. От биринчи таза, нени болсо да таза кылат, ошол себептен өлгөндү күнөөдөн таза кылат деп билет. Кыргыздын арасында фагинун деген бар, ар жылында бир белгилүү күндө келип комузчу, кыйакчы¹³² жана ошондойлорду бүт жыйып алып той кылат. Комузчу, кыйакчы башкалары ойунга киришкенде фагинундун эси ооп калат. Мындан соң эминен болуп-болбосун ошол жылдагы тарчылык, кенендик жаан, кургакчылык, кооптуулук, тынчтык жоболорун бүткүл айтып берет. Көбүнчө фагинундун айтканы келет.

Бул замандагы кыргыздын бакшы, бүбүсү ойногондо комузчу жаки кыйакчы ойномойун бакшы, бүбүнүн жини түшпөйт. Демек, келиркиден кабар сөз бере албайт.

Биздин кылымдан эрадан үч век¹³³ мурун кыргыз өзүнчө зор мамлекет болгондугун, аным гун калкы падышалыгынан ажыратып бытыраткандыгын, кийин күндөрдө кыргыз менен кытай бирлешип, биздин эранын 93-жылында жеңгендиги жогоруда көрдүк. Эми гундардын ким экендигин¹³⁴ жана анын сайасы жагын бир аз көрсөтөйүн: Гундардын биздин эрадан үч кылым мурунку ал-абалы тарыхтарда бир далайы маалим, андан мурунку ал-жайынан тарыхтардан учурата албайсың.

Биздин эрадан III кылым мурунку (кыргызды жеңген доорундагы) гундардын баштыгы Модо хан (кытайча Чан Йуй¹³⁵. Түрк Огуз хан дейт) бүтүн түрк элине Күн Чыгышта зор Мукыт деңизинен (Великий или тихий океан) тартып, Күн батышта Эдил, Жайыкка (Волга и Уралская река) жете бүткүл баарын өз кол алдына караткан. Түн жак Кытай, Иран, Армиян, Шам, Эгипет, Ындыстанга чейин алган. Модо хан бүткүл элине 24 өлкөгө бөлүп, элин он жүз, миң, он

¹³⁰ <Орусчасы «мускус»>.

¹³¹ <Кыргыздар азыркыга чейин өтө баалуу нерсени «Куну Кутуга тете» деген сөзгө салыштырат. Негизинен кыргыздар же байыркы Баласагун шаарына тиешелүү маалыматтарда кездешет. «Хуту – жаныбарлардан алынган зат. Аны кытайлыктар жана чыгыш түрктөрү абдан баалашат. Алардын түшүнүгүндө уу жакындаганда эле ал тердей баштайт... мен келген элчилерден сурасам, алар аны өгүздүн (бука) чеке сөөгү экенин, ал эми бука кыргыздардын жеринде болоорун айтышты. Чынында анын мүйүзү болушу мүмкүн» (толугураак; Абу Райхан Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. /Перевод А. М. Беленицкого. Л., 1963. 195-б.)>.

¹³² <Орусча котормосунда «музыканты»>.

¹³³ <Кылым>.

¹³⁴ <Жогордагы Ю. Зуевден тышкары – П.-С. Паллас, Н. Я. Бичурин – моңгол; Абель-Ремюз, Ю. Клапрот, П. П. Семенов-Тянь-Шанский, К. Риттер – түрк; Э. Пуллиблэнк – кетт же енисейлик остяк; Э. Моор боюнча иран урууларынан чыкса; Г. Дёрфер (G. Doerfer) хунн тилин эчак өлгөн тилдердин бирине киргизет. Ю. Н. Дроздов аварлар менен хунндардын (грек. Χοῦνοι) тегин байыркы «огор» (же «угор», «унгар») уруусуна байланыштырып, европеоид тибиндеги скиф-сармат же түрк тилдүү элдер болгон деген тыянакка келген. В. И. Пьянковдун пикиринде хунндар гунн-булгар бутагындагы эң байыркы түрктөр болгон. А. Н. Бернштам бизге жеткен «көк» – «taŋri» («ch`eng-li»); «йабгу» – «yabyu» («hier-hō»); «кыңгырак» – («*kyrak*») ж. б. (бардыгы 20га жакын) хунн сөздөрү түрк тилинде сакталып калганын белгилейт (кара: Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств. 1960. 103-б.; Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II. Б., 1998. 195-б.; Дроздов Ю. Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. М., 2008. 10-б.)>.

¹³⁵ <Моде (кыт. Маодун, Моа Тун, Моду) – хунн империясын негиздөөчү, шанүй (б. з. ч. 209–174). Томандын (Тумын, Тоумань, кыргыздарда Түмөн, кээ бир вариантында Или хан [Иле дарыясы же эл, державанын атынан], азиялык тарыхчыларда Кара хан) тун уулу. Ф. Хирт жана Грумм-Гржимайло боюнча байыркы кытай тилинде Модэ – «баатыр» (түркчө «бахадур») дегенди билдирген. Кыргыз санжырасында Манастын түпкү аталары катары Түмөн, Бөөн (кытай тарыхында Бумын) Кара хан, Угуз хандардын аты аталат>.

миң, жүз миңге айрып, баштык койуп, ирээтке салган. Эл жыйып, калк арасындагы адет ырасымды күчөтүп, жалпы элге жараша мийзам кураган. Модо хан биздин эрадан 174 жыл мурун өлгөн.

Биздин эранын 48-жылында Гун мамлекети түн жак жана күн жак деп эки мамлекетке бөлүнгөн. Тйаңшаң тоосунун тегерегиндеги гундар жана күн жак мамлекети гундар Кытайдын сайасына кирген. Бир бөлөгү Алтай тоосуна качып корголоп калган.

Биздин эранын 93-жылында Кытай менен Кыргыздан жеңилген гундар Орол тоо, Волгадан (Эдил) өтүп, Дон дайрасындагы аландарды каратып, Дондун Күн батышындагы готторго чабуул койуп, анын 110 жаштагы карыган падышасы Арманарини¹³⁶ өлтүргөн. Остгуттордун бир бөлүгү гундарга баш ийип, бир бөлүгү калып Вестгут, Остгутторго¹³⁷ кошулду. Остгуттар болсо Урум мамлекетине¹³⁸ барып сыйынды. (Остгут, Вестгут) деп азыркы Германияны айткан. Жаарупа эли биринчиде Гундан үркүп качып, экинчиден өздөрү бирин бири кысып, жалпы баарысын коркутушуп кайтарган. Гундар Рум мамлекетине чабуул кылды, элин үркүттү. Тарыхта бул доор элдин зор көтөрүлүшү (Великое переселение народов) дейт. Гундардын Ругил¹³⁹ деген ханы биздин эранын 433-жылдарында өлүп, анын ордуна Атилла¹⁴⁰ деген хан болуп, мамлекетинин чеги Күн чыгышта Волга (Эдил) Күн батышта Рейин (Германия, Франция арасында(гы) суу), түн жагы Балтика деңизи, күн жагы Македонийа болуп, эки ортодогу элге ээлик кылып турган. Дунай дайрасынын боюндагы бүткүл шаарды каратып, кээсин талкалап, кээсин өзүнө бой сунурду. Атилла «дакийя, жана «панонийа» (Венгрия) жерлеринде чатырда турду, Гундарга Орустун түпкү бабалары иславандар¹⁴¹ дагы тап болуп турду.

ГУНЛАРДЫН СОҢУ НЕ БОЛДУ? КАТАЛОУН¹⁴² СОГУШУ

Атилла хан гунлардан, гутлардан жана славяндардан жыйып, алты жүз миң аскер менен күн батышка аттанды, жолдогу бүткүл шаарды өзүнө каратып жүрүп отуруп, Галияга (Францияга) каптап кирип, Париж менен Троа (Троя) шаарларынан башкасын алды, Франциянын Орлеан шаарын камап турган кезде Урум падышасынын Аечийос¹⁴³ деген аскер баштыгы, Урум аскерине Востагут, Саксон, Бургун, Франк аскерлерин бириктирип, көп аскер менен келип, Атиллага согуш ачты. Атилланын аскерлеринин көбү атчан болгондуктан, тегиз, түз жер издеп, бир аз артка жылып, «Сын»¹⁴⁴ суусунун боюнда Каталонийага (Шалон¹⁴⁵) келди, бул жерде ошондой катуу кыргын согуш болбоду, эки жактан жүз алтымыш миңден аша киши кырылды, кан суудай акты, эки жагы эки жакка кайта тартты, кимиси жеңгени маалым болду. Көп тарыхта Айнецийос, кээ бир тарыхта бири бирин жеңе албай эки ажырады дейт. Бул кан ичерлердин согушу биздин эранын 451-жылында болгон.

Кийинки 452-жылында Атилла залым, балким Айечийостон (Аэций) кек алууга ойлондубу! Алпы тоосун ашып барып, Урум мамлекети Италияга чабуул койду, жолдо кезиккенди жеңип отуруп, Италиянын борбор шаары Румга кирерде анын падышасы император III Валентин кымбаттуу көп тартуу менен Папа биринчи Леонини Атилланын алдына жиберди. Бир мамлекеттин улук кишиси алдынан кадырдап чыккандан соң, аны изат кылып жарашып, кайта жерине кайтарлы. Бул согушта Айечийос не себептен экени маалым эмес, жеринен козголбоду.

¹³⁶ <Германарих же Эрманарих>.

¹³⁷ <Вестготтор – батыш готтор; остготтор – чыгыш готтор>.

¹³⁸ <Урум, Рум – Рим империясы>.

¹³⁹ <Кээ бир адабияттарда Руа, Ругила, Руас, Руга түрүндө берилет>.

¹⁴⁰ <Гунндардын падышасы>.

¹⁴¹ <Б. а. славяндар>.

¹⁴² <Каталаун>.

¹⁴³ <Аэций>.

¹⁴⁴ <Сена өзөнү>.

¹⁴⁵ <Шампань>.

Бул согушта азыркы Стамбул (Византия) Урумга жардам бере албады, себеби, гунлар 441-жылында Стамбул мамлекети менен урушуп, анын падышасы Феодосий II согушууга аскер жиберип, жиберген аскерин гунлар үч мертем жеңип, Стамбулга чейин чабуул кылып барганда, Стамбул падышасы гунларды Дунай дарыясынын күн жүрүш жагына өтүп турууга уруксат болсун деп, жана ар жылына 210 кадак алтын¹⁴⁶ берип турмакка милдеттүү болгон.

Стамбул менен урушуп жатканда, гундун атчан аскеринин бир бөлүгү, 441-жылында Армения, Багдат, Иерусалим (Кудус), Шамдыды (Палестин) алып, Иран мамлекетин калтыраткан. 448-жылында Стамбулдагы грек падышасы Феодосий II азыркы Венгрияда Тис суусуна жакын Лукуй деген жерди жердеп турган. Атилланын Максимиин жана Пыриск деген эки кишисин баш кылып элчи жиберген¹⁴⁷. Ошол элчилердин айтканына караганда, Атилланын кызматында Искик¹⁴⁸ жана Жауропа элинен болгон Атилланы курчап турган кыздар искип ыр ырдаган. Атилла атчан кетип бара жатканда алдынан катындары тамак алып чыкса, Атилла тамагын алып ичкен. Тамак ичкен соң, Атилланын эрдигин айтып ырдаган. Атилланын өлтүрөбүз деп элчилердин келгенин Атилла билип, аларды көпкө жакшылап күтпөгөн.

Атилланын мойну жоон, башы чоң, эки ийини кең, көзү кичине, жүзү кара тору, сакалы кичине, буту кыска болуп, өзүн «Теңирдин кылычы» атаган.

Атилла 453—54-жылдарда, бир немистин кызын алганы жатканда аңдоостон өлгөн. Атилла өлгөн соң гунлардын бирлиги кетип, мамлекети бузулуп, бытырап, гунлар болгар менен венгерлерге кошулган. Гунлар көчмөн болуп, үйлөрүн көргүсү келбей, «көр» катарында көрүп, дайыма ат үстүндө болгон, өзүлөрү кайраттуу баатыр болгон, өмүрү ат үстүндө болуп, ат үстүндө уктаган, тамагын ичкен, соодасын кылган; арабалары да болгон, катындары дагы согушка кирген.

Гун тарыхы төмөнкү тарыхтардан алынды:

Византия мамлекетинин тарыхы¹⁴⁹ (История Византийск. Импер.)

Түрк-татар тарыхы¹⁵⁰.

Тарых коому түрк¹⁵¹.

Кээ бир тарыхчылар кыргызды гундан таралган дейт, бирок канчалык издеп мен ал тарыхты колума түшүрө албадым. Гундун тили түркчө болгон. Күн чыгышта дагы гун мамлекети тарап, аларды санжи¹⁵² каратты. Буларды жеңип Жубан¹⁵³ деген эл каратты дагы гун, могол, манжуларды бириктирип өкүмөт жүргүзүп турду. Биздин эранын VI кылымынын ортосунда кайтадан Угуз түрктөрүнүн колуна өттү.

VI кылымдын айагына жакын кыргыз өзүнчө өкүмөт түзүп, мамлекетинин кеңдигинде Күнбатыш Азида экинчи даражада болгон, чеги: Күн чыгыш жагы Байкалга жете, Күн жүрүшү Тибетке жете, Күн батышы Сынтсызийанга (Күн батыш Кытай) жете чойулган. Ушундан баштап усун, гйан-гун атагынын үстүнө кыргыз деген атак чыга баштаган¹⁵⁴.

Демек, Гйан-гун (кеморхун) жердин атын усун династия, кыргыз кырка усун болмогу чоң этимал. Биздин 569-жылында Византия (Истамбул) императору Йустин экинчи Таласта турган. Түрк падышасы Дизаболго (Мукан-хан)¹⁵⁵ Зимарге деген элчисин жибергенде, элчиге бир кыргыз кул берген дедик эле, бул Таласта турган түрктүн ким экендигинен бир аз маалымат берейин.

Биздин эранын VI кылымында Орто Азияда көчмөн Түрк мамлекети курулган. Мамлекетти,

¹⁴⁶ <Тарыхчы Панийлик Приск (Прискус) боюнча 2 100 литр алтын (6 000 литр 2 тоннага жакын деп эскертилет)>.

¹⁴⁷ <Максимиин Чыгыш Рим империясынын императору (408–450) Феодосий Пнин тушунда жооптуу кызмат ээлеп, Приск анын катчысы болгон>.

¹⁴⁸ <Мүмкүн «Искип» (скиф)>.

¹⁴⁹ <Ф. И. Успенскийдин эмгеги (История Византийской империи, т. I СПб., 1913; т. II Л., 1927) болушу мүмкүн>.

¹⁵⁰ <Балким Н. Катановдун «Этнографический обзор турецко-татарских племен» (Казань, 1894) айтып жатат>.

¹⁵¹ <Балким П. В. Голубовскийдин «Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв.» (Киев, 1884) деген китебин айтып жатат>.

¹⁵² <Балким сяньбилерди айтып жатат>.

¹⁵³ <Балким жузандар>.

¹⁵⁴ <Орто кылымдагы кыргыздардын улуу державасы (кара: Бартольд. 1963. 489-б.)>.

¹⁵⁵ <Истеми (кыт. Шедеми; византия тарыхында - Силзибул, Дизабул, Стембис; араб. Синжибу)>.

биринчиде Алтайда курап, кураган ханы Түменхан (эл хан) 553-жылында өлгөн. Тобо деген ханы өлөрдө мамлекетин Күн чыгыш зор мухит деңизинен башталып, Күн батышы Кара деңизге (чорной море) жете болгон. 581-жылында Толо хан¹⁵⁶ өлгөн соң, мамлекети Күн чыгыш, Күн батыш делип экиге бөлүнүп кеткен¹⁵⁷. Күн батыш Дизаболго (Мукан) карап, борбору Талас, бирер тарыхта Кичи Кеминде (Токмоктун Күн чыгышы) Карабулакка Суйап¹⁵⁸ деген калаа болгон. Бул түрктөрдү VIII кылымдын башында араптар караткан, анын тарыхы кийинирээк айтылат.

425-жылында Санбинин¹⁵⁹ падышасына Усун элчи жиберген. 436-жылында Кытай падышасы Усунга элчи жиберип турган. Мундан соң Усун тарыхта өзүнчө болуп көрүнбөйт. Кыргыздар 648-жылдан баштап Кытайга элчисин нече мертем жиберген. 658-жылында Кытайга карап калып, ал жакта кыргыздан Шыбакай Ажаан¹⁶⁰ деген баштыгы болгон. Шыбакай Ажаан деген азыр да кыргызда аттар бар.

МАЛОВДУН КАБАРЫ

Монголияда Седшин даба¹⁶¹ деген тоонун Күн жүрүш жагында (тоосунун) VIII кылымда бичикке жазылган таштагы жазуудан алынган сөз:

Уйгур жерине Жаглакар хан ата келтим.

Кыргыз углу мен буйла кутлук жазган.

Кутлук Багатар хан уге Жужруку мен.

Күн суругум күн тугурук-к-а.

Тегди баба бар эртим. Аглым он, (уулум го. – О. С.) жылкым сансыз эрти.

Иним жети, уйум үч эрти.

Кызымы калыңсыз бердим, малыма йүз эр торум.

Жигенимин атымын көртим, эмти өлтүм.

Огланымын эрде марымынча бол, канка тап, катыглан.

Улук огулум с(өк)ө сөкө барды.

Көрмедим эр...им огул¹⁶².

Кыргыз тууралуу сөзү аз болсо да мааниси терең тарыхка багынган, өтө сапаттуу болгондуктан Билге менен Күлтегин хандын бейиттерине жазган¹⁶³ тарыхы сөздөрдөн кабар бердим.

Тарыхтын арасында башка Жаарупа (Европа. О. С.) сөздөрү учурагандыктан, мааниси бузулбасын деп, өзүндөй орусчасын жаздым. Биринчиде Күлтегин менен Билге хандын тарыхтарынан аз маалымат бердим.

Историческая и этнографическая сведения о народе «Тугю» дошли до Европейцев из

¹⁵⁶ <Түп нускада ушундай>.

¹⁵⁷ <Батыш жана Чыгыш Түрк кагандыктарын айтып жатат>.

¹⁵⁸ <Кыт. Су-йе. Шаар тууралуу алгачкы маалымат Сюань Цзандын эмгегинде (7-к-дын 1-жарымы) кездешет>.

¹⁵⁹ <Сяньби>.

¹⁶⁰ <Кыт. Ши-бо-цзюй-а-чжань – 648-ж. Кытай императорунун кабыл алуусунда болгон кыргыз элтебери (кыт. – сы-ли-фа)>.

¹⁶¹ <Дзамар (Хангай) тоосундагы Сужин-Даван дөбөчөсүндө таш мамыга жазылган 9-кылымдагы Енисей кыргыздарына тиешелүү эпиграфикалык эстелик. Ал Борбордук Азияга кыргыздардын үстөмдүк орното баштаган учурун чагылдырат>.

¹⁶² <С. Маловдун кайсыл эмгегинен алынганы көрсөтүлгөн эмес. Анын үстүнө көчүрүлгөн текстте орфографиялык каталар өтө көп, түп нуска менен дал келбейт. Мис., 1-саптагы «Жаглакар» түп нускада «Йаглакар»; «Кутлук Багатар хан уге Жужруку мен» деген 3-сап түп нускасында: «мен. Кутлук бага таркан өге буйруку мен» деп берилген. Салыштырып көрүңүз: Малов С. Е. Образцы древнетурецкой письменности, с предисловием и словарем. (стеклография). Ташкент, 1926 (барактардын № көрсөтүлгөн эмес); Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л., 1951 (мындан ары Малов. 1926, 1951), 76-б.; Орхон-енисей тексттери. Ф., 1982. 190-б.>.

¹⁶³ (Б. С.) Записки восточн. Отдела Императорск. Русск. Археологич. Общества. С. Петербург. 1899. Т. XII. С. 8.

источников византийских и Китайских, чем последние гораздо полнее и подробнее первых. Западные «Тугю» отправляли прочим в 568 году посольство в Константинополь, в ответ на которое к их хану Дизавулу, ездил послам от греческого Императора Земорх. Благодаря этим сношениям сохранились у некоторых византийских писателей, главным образом у Менандра Протектора и Феофилакта Симокатта, некоторые сведения о Тугюйцах и их нравах. Китайцы во времена Танской династии и (ранее) состояли в почти не прерывных сношениях с Тугюйцами за все время существования их Эл-я, т.е. Государства или племенного союза, а потому сведения о Тугюйцах заключающихся главным образом в истории Танской династии, весьма подробны и ценны.

Тугюйцы по словам китайских летописей происходят из «дома» Хунну (Hiong-nou) отрасли Ашина (До середины) Родина их гора Kin-chan, которая по всей вероятности, следует искать, где-нибудь на северном склоне северного Алтая. До середины VI века они находились под властью Жужан. Около 550 года (по Ф. х.) они настолько усилились, что их орд Тумынь принял титул Kho-han`а или j-Li-khan`а, Или хана (т. е. кагана алик-хана(?)), а жена его титул Kho-ho-toun, Хатун (т. е. Катун), с этого же времени начались более или менее правильные сношения Тугюйцев с Китаем.

После смерти Тумана в 552 году на престол вступил его сын Kho-Lo (Коло) или (si-ki) хан (Исиги хан), процарствовавший всего один год (У jakунфа сказано: «вскоре умер»). Младший брат его Sse-kin или Sse-teoi-(или Venlou) (по jakинфу Кигинь или Яньду) наследовал ему с титулом Mo-kan или Мокан khanэ (якинф Муюй хан) и особенно прославился, как полководец и завоеватель. После него в Тугюйском государстве начались не согласия между лицами претендовавшими на престол: эти смуты повели приблизительно около 600 года к распадению Тугюйского государства на две части: западных и восточных Тугю, — из них для нас имеют в данном случае интерес последние. Смуты и междоусобия продолжали ослаблять восточное Тугюйское Государство, при чем Китайцы усердно поддерживали их в своих интересах, так что наконец в 630 году Китайцам удалось победить окончательно своих беспокойных соседей и взять в плен их хана Kie-Li (или Kiet-Li) по jakинфу Хели, который умер в плену в 634 году. Тугю стали в вассальные отношения к Китаю; их страна разделена на области. Управлявшиеся Тугюйскими (происхождению) чиновниками, которые однако сносили китайские титулы: часть Тугю была даже поселена в Китайских пределах; Хотя не довольных новым порядком вещей было не мало, но в течение пятидесяти лет попытки освободиться от китайского господства не увенчались успехами.

Свергнуть Китайское иго только не коему Kou-tou-Lou (Гудулу) т. е. Кутлугу, происходившемуся рода Kie-Li (Хели)¹⁶⁴ который провозгласил себя ханом в 681—(682) году. Под его начальством Тугю предприняли в последствии много походов, между прочим и против своих сородичей западных Тугю. Гудулу умер вероятно в 690 или 691 году (но не в 693 году, как значится у Дедшгнес я и jakинфа¹⁶⁵). Так как сыновья остались после его смерти малолетними детьми, то ханам сделался младший брат Гудулу, Me-tch oue (Мочжо). Он также предпринял целый ряд в большинстве случаев удачных походов; между прочим ходил в угоду китайцам на возмужавшихся Кидауей. Оу требовал и получал от китайцев дорогие подарки, сватался, но безуспешно за китайскую принцессу и несколько раз совершил опустошительные набеги на самый Китай. Из других его экспедиций китайцы упоминают о походах на Tau-Kishi (т.е. Тяр-гаш или «Тургас» Орханских надписей «Ko-lo-lou (Гэллу) (т.е. Карлук). К концу жизни Me-tch oue (Мочжо) ослаб умом, а жестокость его увеличивалась, вследствие чего несколько подвластных ему орд¹⁶⁶ отложились от него и передались китайцам (в 715 году). По указу Китайского Императора они были поселены в Ордосе. Me-teh oue (Мочжо) в это время двинулся против одного из возмущившихся племен, именно «Ra-ye-kou» (Баегу у Jakинфа, Байырку надписей) и разбил его, но на возвратном пути был захвачен врасплох остатками Байырку убит и обезглавлен голову его препроводили в столицу Китая — (716 г.)

¹⁶⁴ (Б. С.) Возможно, что только выдавал себя за отпрыска когда-то царствовавший Династии.

¹⁶⁵ (Б. С.) Inscriptions de l'Orkhon p. Vilh. Thomsen, page 66.

¹⁶⁶ (Б. С.) По Jakинфу всего 16 родов или поколений (1. с. стр. 331).

После насильственной смерти Me-tchoue (Мочжо) младший из его племянников, Кюль-тегин упал на его сына, носившего еще при жизни своего отца титул, «малого хана» и убил его, а с ним и всех его братьев. На престол же Кюльтегин возвел в 716 году своего старшего брата Me-ki-Lien a (Могиляна), который принял титул «Бильге-хана»; при жизни дяди Бильге-хан был «малым жадом». Бильге-хан признавал превосходство над собою. Кюль-тегина, сначала не хотел принять даже ханское достоинство, но потом уступил, дав своему брату титул «мудрый князь левого (крыла)» (Tso-hien-Wang) и поручил ему командование войском¹⁶⁷. Все сторонники Мочжо были истреблены за исключением Tun-yo-Kou (Тунь-юй-гу), который был тестем Бильге-хана. Эта личность пользовавшаяся, по словам китайцев, большим уважением среди Тугюйцев за свою опытность, упоминается раз в надписях¹⁶⁸. Благодаря ему племена передавшиеся в конце Царствования Мочжо китайцам, вернулись и признавали над собою власть нового хана Могиляна (или Бильге-хана). В 721 г. Бильге-хан заключил договор с Китайским императором обязавшись «служить ему как отцу» и просил в супружество китайскую принцессу; в последнем, однако, ему было отказано. В 725 году Могилян принимал Китайского посла Vouen-tching a (Юань-чжень) и опять настойчиво-добивался честь получить в супружество одну из Китайских принцесс, но получил отказ. В 727 году Тибетцы предложили Могилян совершить совместный набег на Китай, но Могилян отказался и отослал грамоту Тибетцев Китайскому Императору. В 731 году умер Кюль-Тегин Китайский Император отправил Могилян большое посольство, во главе которого стояли Tchag-Kiui (Чжан Кюйи), носивший титул Kin-on-siang-Kiuna (Гинь-ву-Гянь-гунь) и Liu-niang (Люй-Сян) с титулами (Ton-Kouan-Lang-tchang (Дугуань-Лань-Чжунь).

Это посольство принесло много подарков, разных и соорудило надгробный памятник Кюль-Тегину. Тогда же наконец была обещана Бильге хану в супружество Китайская принцесса; Но уже в 734 году Бильге-хан умер, отравленный неким Mei-lou-tchoue (Мэй-лу-чжо). Перед смертью он однако успел казнить своего убийцу со всем его семейством.

Китайский Император опять отправил посольство, во главе которого был Lithsouen с титулом Tsong-tching-khing¹⁶⁹; в честь Бильге-хана так-же был воздвигнут надгробный памятник, при чем надпись, на обелиске была составлена историографом Li-hiongom (Ли-Жун). После смерти Бильге-хана был единогласно признан ханом сын его j-jen (Ижань), который царствовал восемь лет. После него начались смуты, которыми воспользовались Уйгуры. В 745 году они завладели землю Тугюйцев, убили их последнего хана и, так сказать заняли их место и получили приблизительно то же значение, как и разбитые ими Тугю, по отношению к Китаю и другим народам, жившим с нами по соседству. Вот в коротких словах¹⁷⁰ все существование, что было известно о восточных «Тугю» до 1893 года, когда В. Томсену удалось разобрать это Тугуйское или Енисейско-орханское письмо¹⁷¹.

Мен ушуга жете Күлтегин менен Билге хандын өздөрүнүн жана балдарынын кыскача тарыхтарын айттым. Эми алардын бейитине койулган ташка жазылган жазуулардан керектүүсүн, көбүнчө кыргыз тууралуу жазууларынан кабар бердим.

¹⁶⁷ (Б. С.) По Иак. он произвел Дэлэ (Кюль-Тегина) восточным Чжуки-князем и вверил ему управление войсками.

¹⁶⁸ (Б. С.) Г-жою Клеменц открыт в 1897 г. в шестидесяти верстах от Урги надгробный памятник этого лица с интереснейшими надписями, см. Известия Императорской Академии Наук. 1898. Январь т. VIII №1, Eine neu aufgefundene altturkische Inschrift von Dr. Radloff.

¹⁶⁹ (Б. С.) По Иак. Председатель княжеского правления князь Цуань.

¹⁷⁰ (Б. С.) Я решил удовольствоваться во введении этим кратким очерком истории тугюйцев, намереваясь дать еще различные исторические подробности в примечаниях к отдельным местам или словам перевода самой надписи, причем кроме трудов В. Томсена, В.В. Радлова, и о. Иакинфа (Бичурина буду еще пользоваться брошюрой В. В. Бартольда «Die historische Bedeutung der arturkischen» (при цитатах Барт.).

¹⁷¹ «Орус тилинде берилген бул маалымат П. М. Мелиоранскийдин эмгегинен (кара: «Памятник в честь Кюль-Тегина. С двумя таблицами надписей». СПб., 1899. 8-11-б.) алынган. Бирок автор айрым орфографиялык каталарга жол берген. Мис., «...Тумынь принял титул Kho-hana или j-Li-khana, Или хана (т. е. кагана алик-хана(?), а жена его титул Kho-ho-toun, Хатун (т. е. Катун)» деген саптар түп нускада: «...Тумынь, принял титул Kho-han`a, или I-li-khan`a, Или-Хана (т. е. kakan`a или älik-хана(?)), а его жена - титул Kho-ho-toun, Хатун (т. е. катун); «jакинф» «äакинф» деп берилген. Ошондой эле «Kho-Lo (Коло) или (si-ki) хан» (Мелиоранскийде: «Kho-Lo (Коло) или I-si-(ki)-khan») ж. б. >.

2. Большая надпись (В. В. Радлов) КӨК Б. В. Томсен: IEΘIN).

1. Орусча таржымасы: 1.

Когда было сотворено
вверху голубое небо, внизу
темная земля, между обоими
была сотворена человеческие.

Над сынами человеческими
сел мой предок Бумын-каган,
(он же Истеми каган).

Сев на царство, он поддерживал
и устроил племенной союз и
установления Турецкого народа.

4. Он скончался. В качестве
плачущих и стонущих пришли
спереди из солнечного восхода,
Народ степи Baklijskoj, а также
китайцы, Тибетцы, Парпурмы,
Кыркызы. Ус курыканы, отуз
татары, Китаи и татабийцы, —
столькие народы стонали и
плакали: Столь знаменитый
каган был он.

14. И назначил тогда-же
Ябгу и Шада. Справа (т.е. на
юге) Китайский парод ему был
врагом, слева (т.е. на севере)
народ токуз өгүзов (под
начальством) Баз кагана был
ему врагом, Кыркызы,
курыканы, отуз татары, кытай
и татабийцы все были ему
врагами; мой отец каган столько...

17. По восшествии на
престол моегодяди кагана, Я
сам стал шадом над народом
тардуш. С моим дядею каганом
мы ходили войною вперед (т. е.
на восток) вплоть до Шандунской
равнины (орошаемый) Йашиль
удузом, на запад (т.е. на запад) мы
ходили войною вплоть до Темир
каныга, перейдя через Когменскую
(чернь), мы ходили войною до
страны Кыркызов.

20. Был также Барсбег, мы в то
время даровали ему титул Кагана
и дали ему в спружество мою
младшую сестру княжну. Но сам
он провнился, а потому он убит,
а народ его попал в рабство. Говоря
«Пусть не останется без хозяина,

1. Эски түркчө жазуу:

Оза Көкте ири арза йагыз йар
кылындикта, акин ара киши
оглы кылынмыш. Киши оглында
өза ачүм-апам бумын каган Истим
каган олурмыш. Олурышан Түрк
вудуның элин Торүзин тута вэрмиш.

4. Каркак болмыш. Йугчы сыгытчы
оңра күн тогсыкту бокли чооллид
эл табгач, түпүт, парпирум, кыргыз,
үчкурыкан, отуз татар, кытайим
татабы бунча будун кесйпен
чтгытамыш,йүгламыш: андаг күлик
каган ормиш, анда көрсе иниси калган.

14. јабгуч Шадыг инда бэрмиш
барийа табгус будун йагы- эрмиш,
јырыйа Баз каган тогуз огуз будун јагы
эрмиш, кыргыз: Курикан, отуз татар,
кытайи, татаби, күн йагы эрмиш.
Аказым-даган бунча...

17. Эчилы-каган олартукди, өзүм
тардуш будам өзэ шуда-арти.
Эчимкаган бирле илгэрү йарыл
үгүз Шандин йазыка теги
сүлэдимиз, курыгару Тэмир
канычка теди сүлэдимиз көчмен
аша Кыргыз йарыңэ таки
сүлэдимиз.

20. Барсбек эрти, каган-ат бунда
бир бартимиз, сиңлим кунчуйуы
вертимиз; өзи йаңылды, каган-
элти, будуну күң, кул болду,
көгмэн-йапсуз-идисиз
калмазунтайин, аз кыркыз
вудуныг йарат.

страна Когменская мы завели порядок,
в немногочисленном (т.е. пришедшем)
тогда в упадок народе Кыркызов...

25. В честь моего дяди Кагана
я поставил во главе (вереницы
могильных камней) «балбалом»
кыркызского кагана (тогда) небо,
которое чтобы не пропала имя и
слава турецкого народа, возвысило
моего отца каганом и мою мать —
Катун, Небо, дарующее (ханам),
государство, последило меня
самого каганом, чтобы не пропало
имя и слава турецкого народа.

35. Лет мы предприняли поход
на Кыркызов. Проложив дорогу
через снег глубиною с копье и
поднялись в Когменскую (чернь)
мы разбили и обратили в бегство
Кыркызский народ; с их каганом
мы сразились в черни Сунга.
Кюль-Тегин на белого жеребца
Байыркуна (или Байырку).

Жогоруда 35-пунктта айтылган найза бойу карга жол салып, Көгмөн жерине барып, кыргыз элин качырдык деген окуя мундай болгон: Ушул түрккө каршы: кытай падышасы, Күн батыш түрк жана кыргыз ханы үчөө биригип турганда (Күлтегин менен Билге хан) көп аскер менен кыргызга доңуз жылы-711-жылында согуш ачкан. Кыргыз андоосуз жатканда бул түрктөр Көгмөн (сайан) тоосун ашып, бул тоодо жалгыз жол болуп, жол башчылыкка «аз» журтунан бир киши алып, жүргөн бул жалгыз жолдон башка жалгыз атчан бастырып, чубашып жүрө турган жол таап, аскерин «Ак термел» деген жерге койуп, атты жөө жетелеп колдоруна тайак алып, аскердин алды жолду таптап жол салып, артынан чубашып аскер жүргөн: «Ыбар» деген белди ашып, дал ушундайча болуп он күн жол жүрүп, ашуунун оозуна чыккан. Ошондо байагы «аз» журтунан жол башчылыккылган кишинин кыйанаттыгы билинип калып өлтүрүлгөн. «Аны»¹⁷³ деген сууга жеткенде аскер жалпы атка минип туйгунт жаткан кыргызга Чабул койгон. Башка бир жазууга (надпись) караганда согуш «Сонга» деген тоодо болуп, түрктөр кыргыздын ханын өлтүрүп, элин караткан. Бул согуш 711-доңуз жылында болгон¹⁷⁴.

36. Бросился в атаку, одного
мужа (т.е. воина) он поразил

25. Башлайы Кыргыз кагыныг
балбал тикдим. Турк будуныг
аты-күси йок болмозун тайин
акагым-каганыч, өкам —
кабуныг көтүрмиш таңри, түрк
будун аты күйси йокболмозун
таин, өзимин олтанри.

35. Иашыңа кыргыз тапа
чуладимир; сүнкү батымыкарыг
сөкипан көкмөн йышыг тога
йочыш Кыргыз будуныг ида
басдымыз; каганын бирла сүңа-
ышда сүңүшдимиз, Кул-Тегин
байыркун (ыңакад) гыр (ык)¹⁷².

36. Бинип оплайу тагди; бир өкүн-
үрти, эки-эрик удышру сансдь;

¹⁷² <Бул саптарда да орфографиялык каталар өтө көп. Мис., акыркы 35-сабын Малов: «Йашыңа кыргыз тапа сүледимиз: сүңүг батымы карык сөкипен, Көгмен йышыг тога йорып, кыргыз будуныгуда басдымыз; каганын бирле Сүңа йышда сүңүшдимиз; Күл тигин Байыркун (ың ак адгырыг)» деп окуган (кара: Малов. 1926; 1951. 32-б.; Орхон-енисей тексттери. 1982. 58-б.)>.

¹⁷³ <«Аз» эли, «Ак Термел», «Аны» суусу тууралуу маалыматтар Тонйуктун эстелигинин 24, 25-саптарында кезигет. В. Бартольд «Аны» суусун - «Енисей» болушу мүмкүн экенин, бирок «Енисей» деген сөз бир дагы түрк тилдүү элде жолукпай турганын эскертет (кара: Бартольд. 1963. 484-85-б.)>.

¹⁷⁴ <Маалымат В. Бартольддон алынган (кара: Бартольд. 1963. 484-б.). Култегин ж. б. Орхон-Енисей эстеликтери тууралуу кийин ошол эле С. Малов, С. Г. Кляшторный ж. б. окумуштуулар тереңирээк изилдеген (кара: С. Г. Кляшторный Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964; Ошонуку эле. Степные империи: рождение, триумф, гибель. //Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. СПб., 2005; Ошонуку эле. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане. //Суяб. Ак-Бешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. СПб., 2002>.

стрелою, двух мужей он заколол
(копьем) в схватке. При этой
атаке он так был (погоняя?)
белого жеребца Байыркуна (или
Байырку), что сломал ему бедро.
Кыргызского кагана мы убили
и племенной союз его мы
покорили. В том же году мы
пошли войною против тюргешей,
поднявшись в алынскую чернь и

53. От любезного сына моего
кагана тюргешского, пришли
Макраг, хранитель печати Огуз-
Бильге; от Кыргызского кагана
пришел Чур (?) Тардуш ынанчу (?).
В качестве соорудителя зданий
(т.е. храма) и камня с надписью
украшенного резьбою, пришел
чыхан (т.е. каменотес)
китайского кагана Чанг-Сенгун.

Бул сөз эски кыргыз тамгасы (Енисей-орхон) тамгасы менен жазылган ал тамгалар-маселен:

УНУ JEN ТНТ ЧНЧТН

голубой¹⁷⁶

раб¹⁷⁷

млад. брат¹⁷⁸

кыргыз

Кыргыздын комузчулары эң эски күү «Күлтепер — Күлтегиндин күүсү» Мендирмен деп чертет. Илгерки эски заманда «Күлтегин-Күлтепер» деген хандын кичи энесинин баласынын катыны сулуу болуп, аны тартып аламын деп Күлтегин, келгенде иниси Мендирман комузга чертип айткан:

Мен мен Мендирмен

Мен өзүндөй эрдирмин.

Тоого торгой токтотпос

Турумтай сендей эрдирмин.

Доочу келсе, мал бербес

Жүгүрүлме мен эрдирмин.

Тоголок башым тирүүмдө

Мен катынды бердирмен.

Ушул жогоруда жазылган Күлтекин(бе?) жаны башка айнабизге¹⁷⁹ маалым эмес. Жогоруда Кытай Күн батыш түрк жана кыргыз элдери биригип Күлтегин менен Билге ханга каршы болду деп айтылды эле. Кыргыз менен Күн батыш түрктүн бирикмеги бир себеп: VI-VII кылымда Чүй бойуна мамлекет курган түргөш түрктөр ханынын катыны кыргыз кызы болгон¹⁸⁰. Түргөш, түрктөрдүн кыргыз болбосун деген тарыхта бар. Түргөш, кара түргөш, бурун айтылган Түргөштин ханы Сулуу хан¹⁸¹ VIII кылымдын башында араптар менен Суяап (Азыркы Токмок

¹⁷⁵ <Бул сапта дагы каталар көп. Мис., бул сөз «Он ок оглым тургис...» болуп окулат>.

¹⁷⁶ <Көк>.

¹⁷⁷ <Кул>.

¹⁷⁸ <Ини>.

¹⁷⁹ <Балким «ал бизге»?>

¹⁸⁰ <Сулу (кыт. «lang-kk») кагандын (715–38) бир аялы Батыш түрк каганы Ашина Хуайдаонун, 2-Тибет падышасынын кызы болгон (кара: Бартольд. 1963. 33-34-б.). Биздин оюбузча автор В. Бартольд келтирген маалыматты туура эмес түшүнгөн. Ал жерде кыргыз каганынын (ажо) энеси (хатун) түргөштүн кызы, аялы (каныша) карлук каганынын кызы болгону айтылат (кара: Бартольд. 1927. 15-16-б.)>.

¹⁸¹ <Ал-Идрисиде «түргөш» деген этноними «чыныгы (анык) түрк» деген мааниде. Ич ара «сары» жана «кара» урууларына бөлүнүп, адегенде он ок элинин конфедерациясына кирип, Үч-Элиг кагандын тушунда (704) Түргөш каганды негизделген (кара: Бартольд В. В. Соч. V. М., 1968)>.

ол төкдүкда байыркунын
акадагырыг уулыгын сыйу урты
Кыргыз каганын өлүз тимиз, элин
алтымиз. Ол йылга түргөш тапа
алтун йышыг.

53. Инук оглум Тургеш¹⁷⁵ каганда
макрач тамгачы, Огуз-билга
тимгачы келти: кыргыз каганда
Тардуш ынанчи Чур келти:
барк эткүчи бадиз йаратыгма
битик таш эткүчи табгач каган
чыканы Чаң-Сенкун келти.

шаарынын күн чыгышындагы көбүнчө Карабулак) шаарында алты ай согушуп, баатырлыгынан Абумузакым (сүзөгөн бука) аталган.

Кара түргөштүн ичинде бир урук эл асык болгон¹⁸². Азырында кыргызда асык деген уруу бар. Карыйалардын «Биз Алтай, Кангайдан келгенбиз» деген сөзү — түптүү сөз. Алтайдын жерин текшерип көрсөк, (Жаграпийа¹⁸³ бойунча) андагы жердин аттары Кыргызстанда дагы бар. Маселен: Кыргыз көл¹⁸⁴, Текес, Кочкор, Нарын, Кажырты, Каракол, Токмок, Чүй, Улаан, Соңкөл, Коңурөлөң, Долон, Аңырты, Жыргалаңты (бизде Жыргалаң), Белчыр, Арашан, Кызылкыйа, Каракужур, Күнгөй, Каркыра, Бугуту (Казакстанда, Алматы шаарынан 200 километр күн чыгышында, Иле суусунун күн жүрүшүндө), Корумду, Түргөн, Нарынкол, Жылаңач Кайгуту¹⁸⁵ (Казакстанда, Кыргызыяа менен чектеш) жана Кошконур, Карабуура (Таласта) соок¹⁸⁶, Алай, Кемин, Боом — ушулар бүткүл бизде бар жалгыз Кыргызкөлдөн башкасы.

Таншунун¹⁸⁷ кабарына караганда Алтайдагы түрк мамлекети бытырап¹⁸⁸, 745-жылында уйгурлар багынтып соң¹⁸⁹ кыргыздын ал-абалы начарлаган. Уйгурлар кыргыз менен 750-751-жылында уруш баштап, 758-жылында бүткүл караткан Ушул жылдардан баштап Кытайга кыргыздар элчи жибере албай калган. Бир кабарда карабай калып, уйгур менен уруш басылбаган. Акырында 808-821-жылдарда 400 000 аскер алып барып кыргызга согуш ачкан. Бул согушта кыргыздын аскери сексен миң болгон, кыргыз эли катуу жеңилген дейт. Бир кабарда кыргыз жеңилбестен, дайым согуша-согуша 840-жылы уйгурду баш көтөргүс кылып жеңип, Орхондогу борбору Ханыбамыз (Ханыбамыз)¹⁹⁰ шаарын алган. Бул шаар кыргыздын

¹⁸² <В. Бартольд «азийцы» деп окуган (кара: Бартольд. 1963. 36-б., 485-б. комм. 20, 504-б., комм. 10); Худуд алаамда «аг(?)ан» ([az.yan] Aziyan) – В. Минорский бул сөз түрк тилинде жок экенин эскертет (кара: Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 А.Н. – 982 А. Д./Tr. and expl. by V. Minorsky. 303-б.). Муну кыргыздын асык уруусу (оң канат) деп кароо үчүн илимий негиздүү далилдер керек>.

¹⁸³ <География>.

¹⁸⁴ <Түндүк-Батыш Моңголиядагы көл. Аталышы боюнча айрым окумуштуулар (мис., В. Бартольд, Л. Кызласов) кыргыздардын байыркы мекени катары түшүнүшөт. Буга кыргыздардын ээлиги хунн ханынын (Модэ шанүй) ордосунан 7 миң ли батыш, Чеси өлкөсүнөн 5 миң ли түштүктө жайгашкан деген кытай хроникаларындагы маалымат себеп болгон. Бирок 1987–2000-ж. жүргөн археологиялык казуулардын натыйжасында орто кылымга чейин бул жерде гяньгунь-кыргыздардын жашабаганы далилденүүдө (кара: Боровкова Л. А. Запад Центральной Азии во II в. до н. э. – VII в. н. э. М., 1989; Худяков Ю. С. Кыргызы на просторах Азии. Б., 1995)>.

¹⁸⁵ <Балким азыркы Кордой районундагы Калыкутуну айтып жатат. Россия империясынын тушунда Ыргаиты суусунан Кордойго чейин ушундай болуштук болгон. (Эскертүү; аталган топонимдердин көбү моңгол тилине тиешелүү экени далилденүүдө, демек Моголстан мамлекетинин тушунда пайда болушу мүмкүн. Мис., Кочкор өрөөнү байыркы түрк доорунда «Йарыш» деп аталса (кара: Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане. //Сүяб. Ак-Бешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. СПб., 2002. 140-б.), «Хотгор» деген топоним моңгол тилинен алынган (кара: Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Ф., 1977. 98-99-б.)>.

¹⁸⁶ <Балким «Сөөк»>.

¹⁸⁷ <Тан династиясынын тарыхы>.

¹⁸⁸ <598-ж. Кытай менен түрктөрдүн ортосунда согуш башталып, Жангар башында турган чыгыш түрктөрү Суй империясын колдоп чыккан. 603-ж. Улуу түрк кагандыгы экиге бөлүнүп, Батыш түрк кагандыгын Ил-тегин (Нилихан) Буюрук (603–04), Чыгыш түрк кагандыгын Жангар Кимин-каган (603–08) бийлеп калган (кара: Бартольд В. В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. /Соч., Т. II. Ч. 2. М., 1964)>.

¹⁸⁹ <744-ж. уйгурлар басмалдар жана карлуктар менен союз түзүп, Усу-хан башында турган түрктөрдүн колун талкалаган. Ушуну менен азыркы Моңголия, Түндүк Кытай (Саян тоолорунун түштүгүнөн Гоби чөлүнө чейин) аймагын камтып, борбору Орду-Балык ш. болгон Уйгур кагандыгы түзүлгөн. Моюнчур (746–59) чиктерди (750), карлуктарды (751), кидандарды (754) баш ийдирген. 758-ж. уйгурлар Енисейдеги кыргыздарга каршы жүрүшкө чыгып, алардын өлкөсүн басып алганы айтылат. Бирок кээ бир изилдөөчүлөр (мис., Г. В. Длужневская, Д. Г. Савинов) бул кабардын так эместигин, кийинки маалыматтарда андай фактылар жоктугун, мүмкүн кыргыздар номиналдуу түрдө көз каранды болушун белгилешет (кара: Длужневская Г. В., Савинов Д. Г. Уйгуры. //Памятники древности на дне Тувинского моря. СПб., 2007)>.

¹⁹⁰ <Хара-Балгас, Хара-Балгасун>.

борборунан төө жүрүш менен алыстыгы 40 күндүк болгон. Бул согушта уйгурдун ханын кыргыз өлтүргөн. Кыргызга багынбас үчүн уйгурлар 841-жылында Өгөнү хандыкка¹⁹¹ шайлаган. Бул 847-жылга жете согушуп, акыры өз ичинде өлгөн. Мундан соң уйгурдун жарымы кыргызга карап, жарымы ооп келип, көнө Турпан турган. Ошондо Моголдун бийлиги дагы кыргызга өтүп, шол себептен күн чыгыш Азияда Кыргыз биринчи зор мамлекет болуп турган.

КЫРГЫЗДЫН ЗОР МАМЛЕКЕТИ¹⁹²

Кыргыздын моголийаны каратып алгандын тарык жүзүндө кем-кем болуп саналат (Орто Азияда), себеп Күн батыштан күн чыгышка карап эл каратуу сейрек болуп, көбүнчө Күн чыгыштан күн батышка карай толкун болуп турган. Кыргыздын ханы уйгурду жеңгенден соң, анын оркондогу борборуна турбастан «Лоо-шан» жаки «Ду-ман» деген тоону (Таннула болсо керек) ашып келип уйгурдун борбор шаарынан алыстыгы атка он беш күндүк жерге келип, турган. Мундан соң кыргыздын согушу тууралуу кабар жалгыз «Кумдак чөлдүн жагына 70000 аскер менен келип, жоосун жеңип алып көп уйгурду алып, ханы кайрадан өзү турган жерге кетиптир» дейт.

Кыргыз падышасы уйгурду каратып алган соң, уйгур хандары сыйактуу жана мурунку угуз заманындай болбостон, кытайдын ал замандагы «Тан» насилинен болгон хандары менен жакындаша баштаган. Кыргыздар уйгурдун борбор шаарын каратып алганда андан кытайдын падышасынын «Тайху» деген баласын таап алган дагы аны кайтадан кытайга сакчы менен жөнөткөн; жолдо кетип бара жатканда уйгурдун «өгө» деген ханына жолугуп калып, анын колуна 843-жылында бошоткон¹⁹³.

Кыргыздын ханы кытайдын «Ли лин» деген династиясынан саналып, өзүн ошол кытай падышасынын уруусу «Тан» менен насилдеш деп билген. Демек, тан насилинен Ли-Лин таралган кытай падышалары биринчиде кыргыз менен жакындашып кетишке умтулса да, бирок 847-859-жылдарда император болуп турган «Суан-тзон»¹⁹⁴ кыргыз өзү аз журт булар тан насили менен сөөктөшүүгө тек боло албайт дегенде муну чоң төрөлөрдүн кеңеш-каллегиесине¹⁹⁵ тапшырган. Каллегия кеңешинде «уйгурлардын кудуреттүү чагында аларга (грамота) белги-кат берип турдук, биздин бактыбызга алар эми жыгылды, эми кыргызды күч алдырыштын кереги жок» деп кеңешин койулткан. Ушундай жароосуз бүтүм чыгарса да кыргыздар Кытай менен катышып турган. «Иу-Тзун»¹⁹⁶ императордун заманында (860-880-жылдар) Кыргыздар үч мертем кытайга жаки¹⁹⁷ жиберген.

Уйгурду жеңген кыргыздын ханы өзүнүн жеңген биринчи душманы «Өгө»¹⁹⁸ өлгөн жылы 847-жылында өлгөн. Таншу тарыхында кыргыздын ошол ханынан өлгөн соң хан болгондугун жана анын мансабын (титул) айткан. Бирок алардын кандайча болгонунан кабар бербейт. Кыргыздын зор мамлекети жөнүндө Кытайдын берген кабары өтө аз. IX—X кылымдардагы Орто Азия кабарын мусулман тарыхчылары дагы жазган. Маселен, Ирандын XI кылымдагы Гардизи деген тарыхчысы Орто Азийаны аралап кыргызга кеткен жолдорду жазып көрсөткөн. Мусулман менен кыргыздын катышып турганын кытайлар дагы айтат. Анын айтуунда Кыргыз мамлекети да шу (тажик), арап, карлык, тибет менен жакшы байланышып турган. Арап жеринен кыргызга

¹⁹¹ <Уге каган – кыт. Узце-кэхань (840–46)>.

¹⁹² (Б. С.) Бартольд В. В. Киргизы. Исторический очерк. Фр. 1927-ж. <Автор өзү эскерткендей бул бөлүм негизинен В. Бартольддун «Киргизы. Исторический очерк» деген китебинин «IX и X вв. Киргизское великодержавие» деген бөлүмүн (III глава) кайталайт>.

¹⁹³ <Уйгурлардын борбору талкалагандан кийин кыргыздар Тайхэ канышаны бошотуп, сакчы кошуп Кытайга жөнөткөндө, жолдон Уге колго түшүргөнү айтылып жатат (кара: Бичурин. 1950. Т. I. 334-б.; Бартольд. 1963. 489-б.)>.

¹⁹⁴ <Сюань-цзунь (847–859)>.

¹⁹⁵ <Коллегия>.

¹⁹⁶ <И-цзунь (860–873)>.

¹⁹⁷ <Мүмкүн котормодон кеткен ката. Туурасы элчи болушу керек. Кыргыз Кытайга алгач 648-ж. элчилик жөнөткөн (кара: Бартольд. 1963. 482-б.)>.

¹⁹⁸ <Уге каган>.

ар үч жылда жыйырма төөгө жүк мал келип турган. Малдын баары алтындаган жибек бул болгон, кээ бир жакта 24 төөгө жүк мал¹⁹⁹ келүүчү эле дейт.

Таншу тарыхында кербендин кайсы жол менен жүргөнү айтылбаса керек. Кыргызды арап, тибет, карлык элдери менен байланышып турган деген кабарга караганда Орто Азиянын Күн батыш четинде болгон согушка катышпаса²⁰⁰ керек.

Гардизинин XI кылымдагы тарыхынан башка аты жазылбаган бир тарыхта иранча жазылып (граница мира) аалам чеги (деген) ат койулуп²⁰¹, мусулманча 372-жылда, бизче 982, 983-жылдарда жазылган. Бул тарыхты Туманский деген орус 1892-жылында Букарадан таап алып, бастырып чыгарбаган²⁰². Ошол себептен Туманскийдин кол жазуусу «Рукопись Туманского» деп атак берген. Мунун кабарына караганда кыргыздар тогуз Угуздун түн жакка гана четтеши болбостон, Күн батыштан дагы көршүлөшү болгон. Ушул тарыхта «Бончул» шаары²⁰³ тууралуу айткан. Бирок анын кайсы жерде болгондугу көрсөтүлбөгөн.

Кытай тарыхында «Вань-су» (Van-Su) жерин текшере келсе, азыркы «Үчтурпан» болот. Бул шаарда карлык облусунда болуп, анын мурун тогуз угузга карап туруп «эми» аны кыргыз ээлеп турат деген.

Араптар тогуз угуз менен карлыктардын согушун жазат. Мурун тогуз угуздар жеңип туруп булар качан «манихей» динине киргенде карлуктар жеңген. Жана Туманскийдин кол жазууна караганда тогуз угуздун бир уругу Йагмадан Кашкар менен Жети суунун жартысын тартып алса керек. Нарындын күн жүрүшү Кашкар тууралуу мындай дейт: Кашкар шаары Йагма облусу, кыргыз, кытай жана Тибеттин чеги болгон²⁰⁴.

Туманскийдин кол жазуунда Кыргыз мамлекетинин чеги дурус белгиленбеген. Кыргыз тууралуу айтылганы: Кыргыздын күн жүрүшүндө тогуз угуздан башка карлыктын жартысы болгон. Бирок карлыктарды текшергенде анын чектеш элдеринин арасында кыргыз айтылбайт. Айтылбаса да кыргыз өзүнө чектеш эл Жети шаарда (Түн жак кыргызия) турган туксу менен чигилдердин²⁰⁵ арасында болгон.

Чигилди Ысыккөлдүн түн жак жээгинде турган тургеш элинин уругунан саналган туксулар Чүй бойунда турган. «Азилер»²⁰⁶ түргештин бир уругу болгон. Ушундай кабарларга караганда

¹⁹⁹ <Товар>.

²⁰⁰ <Мүмкүн орто азиялыктардын арабдар менен болгон согушун айтып жатат>.

²⁰¹ <Худуд ал-‘Алам мин ал-Машрик ила-л-Магрибди айтып жатат>.

²⁰² <Туманский автору белгисиз фарси тилиндеги «Худуд ал-‘Алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб» («Чыгыштан Батышка чейинки аалам чеги») деген географиялык трактатты кокусунан таап алган. Ошол себептен шарттуу түрдө ал «Туманскийдин кол жазмасы» деп аталып калган (кара: Бартольд В. В. Рукопись Туманского. // Соч. Т. VIII. М., 1973). Худуд ал-‘Аламды алгач англис тилине В. Ф. Минорский которуп, кеңири түшүндүрмө менен 1937-ж. жарыкка чыккан (кара: Hudud al-Alam. «The Regions of the World» A Persian Geography circa 372 A. H. London 1937). Б. Солтоноев айрым гана котормолору менен тааныш болушу мүмкүн>.

²⁰³ <Пенчул (Худуд ал-аламда: Куча менен «A.qraq.r» ортосунда «B.nchul»; «A.qraq.r»тан кийин Uj – Badal-art – Барсхан жайгашкан). В. Бартольд «B.nchul»ду кытай тилиндеги Wen-suga салыштырып «Аксу» деп эсептейт (кара: Бартольд. 1963. 39-б.)>.

²⁰⁴ <Толугураак: Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D./Tr. and expl. by V. Minorsky>.

²⁰⁵ <Махмуд Кашгари чигилдер (жикилдер) деген атты түрктөрдүн үч уруусу алып жүргөнүн, мындай аталуу Таразга жакын жердеги бир айылда жашаган экинчи уруга байланыштуу экенин, кийинчерээк огуздар ошол айылдын тургундары сыяктуу кийим кийинген Аму-Дарыядан (Жейхун) Кытайга (Син) чейинки түрктөрдүн баарын чигилдер деп атап калышканын, бирок ал туура эместигин эскертет (кара: Диван Лугат ат-Турк Махмуда ал-Кашгари. А., 2005. 372-73-б.). Гардизи боюнча Беклиг шаарына жакын түрктөр сыйынган ыйык тоо болуп, аны ашып, андан кийин өзөндү кечип өткөн жерде чигилдердин чатыры жана алачыктары жайгашкан (кара: Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. / Соч. Т. V. М., 1968)>.

²⁰⁶ <Азилер же асыктар жөнүндө түшүндүрмө жогоруда берилди>.

кыргыздын зор мамлекети болуп турган чагында мамлекетин күн чыгыш, күн батышка чоюп кеңигендиги көрүнөт; Бирок кандайча кеңигени жана кайсы жылдарда болгону эч кабары билинбейт. Туманскийдин кол жазмасындагы «эми» деген сөзгө караганда²⁰⁷, тарыхчынын берген кабары — кыргыз зор мамлекетинен ажырабастан көп бурунку кабардан алса керек, кыскасы, кыргыздын башка эл менен кандайча байланышта болгондугу айтылбаган.

Таншунун тарыхына караганда, араптан кыргызга барган бу жол Куча менен Бейтинден (Бешбалык) барып турган. Бу кабарга караганда кыргыз менен уйгурдун арасы келишпесе керек. Жогоруда айтылган Кардизинин сөзүнө караганда, Тогуз угуздан кыргыз ханына бара турган жол кыргыз ханы Көгмөн жаки Сайан тоосунун түн жагында жети күндү жерде болуп, Енисейде турган, кыргызга бара турган жалгыз ушул. Араптар Тогуз угуз менен Карлуктун түн жагында кыргыз болгон деп билген, дагы кыргызды түн жак күн чыгыштын (Северо-восток) эң четинде турат деп санаган. Арапдардын билүүнчө кыргыз мамлекетинин күн чыгышы Мухит деңизи болгон.

Ислам мамлекеттеринен эки жол жүрүп, биринчиси Сыр дайранын аягынан, бири Таластан (Олуя Ата), бул эки жол «Кымак» обулусуна карата жүргөн. Таластан Кымакка жете 81 күндүк жол болгон, алардын борбору Эртиштин түн жагында болгон. Кымактар кыргыздын күн батыш тарабында болуп, буларды кытай тарыхчылары билген эмес; ушул себептен булар мусулман тарыхтарда биринчи болуп учурайт. Кымактан кыргызга карай жол болгону, жана кыргыз менен кымак арасы кандай болуп тургандыгы маалим эмес. Кымак тили кыргыз тилине окшошуп окшоп түркчө болгон. Туманскийдин бир жазуусунда кымактын расми кыргызча болгон. Кебетеси кымактар кыргыздын зор мамлекетинен бурун өздөрүнүн саясы бирлигинен ажырагандай көрүнөт. Туманскийдин кол жазмасында араб, иран, тарыхчылары кымак хаканы (падышасы) десе да, бурун кымактан бөлүнгөн кыпчактар кымактын кол алдында саналган. XII кылымдагы Махмуд Кашкаринин сөзүнө караганда кымак болбостон, анда Эртиште иемек деген эл турган. Бул емекти Гардизи кыпчактын арасында турган кыпчак сыяктуу эл деген. Кыпчактар кийин Түркстандын күн батышында, Орусиянын күн жүрүшүндө саясы жагынан бирлеше албастан туруп, кийин могол дооругунан соң, Казакстан жери кыпчак аталып турган. Туманскийдин кол жазмасынын кабары жана башка тарыхчылар кабары:

Кыргыздан жүн, жыпар, кайың жыгач (кабыгы болсо керек) мүйүз, куту бычакка сап кылмакка алып келип сатып турган. Кыргыздын ханы кыргыз хаканы аталган.

Туманскийдин жазуусунда кыргыздын мүнөзү азуулуу аң катарында болгон. өздөрү орой сакал, мурутсуз, адилдиги жок, ырайымы аз болгон. өздөрү өтө эр болуп, чектеш эл менен дайым талаш тартышта болуп, согушуп турган. Арабасы, кайыгы болуп, кайсы жерде чөп көп болсо дайым кой, уй, жылкы менен көчүп жүргөн. Башка мал болбогон. Жана буларда аң уулаш кесип болгон. Отту ыйык көрүп, өлүгүн өрттөгөн. Боз үйдө турган. Кыргыздын күн чыгышында «фари»²⁰⁸ деген бир уруу кыргыз болуп, башка кыргызга аралашпай турган. Булар киши жегич (мыкаачы) болуп, өтө айоосуз ырайымсыз болгон. Булардын тилин башка кыргыз билбеген. Булар азуулуу жапайы аң катарында болгон.

Кыргыздын хаканы турган шаарды «Кемжикет» деген²⁰⁹. Кыргыздын ичинде «кесим» деген бир уругу болгон. Тоодо боз үйлөрү болгон. Булар жыпар, тыбыт, куту, жүн чыгарган. Кыргыз ичинде бир уругунун тили карлук тилинде болгон, кийими кымактын кийиминдей болгон. Кыргыз хаканы турган «Кемжикет» шаарынан башка бүткүл кыргызда мейли тоо, мейли талаа болсун шаары болбостон, баары да боз үйдө турган.

Туманскийдин кабары кыргызды эң жапайы көрсөткөн. Бирок кытай тарыхтарында ырас жеринен көрсөтүлсө керек. Иран тарыхында кыргызды коңшулаш эл менен дайым согушуп

²⁰⁷ <В. Бартольддо «Мусульманские географы черпали свои сведения из книг, большей частью не называя своих источников и не предупреждая читателя, что ему говорят не о том, что есть теперь, а о том, что было когда то, иногда на несколько веков раньше» (кара: Бартольд. 1927. 19-б.)>.

²⁰⁸ <Фури (кури – qurı). «Худуд ал-Алам» боюнча кыргыздардын чыгышындагы эл>.

²⁰⁹ <«Кемжикет» шаары фурилердин чек арасына жакын жерге жайгашкан. Шаардын аталышы жана анын жайгашкан жери тууралуу азырынча бирдиктүү көз караш жок. В. Минорский аны «k.m.jk.s»; «K.m.jkath», В. Бартольд «Микиджкет», В. Шотт «Мидичжит» деп чечмелеген. Айрым изилдөөчүлөр Таншудагы «Мидичжы» шаарына салыштырат>.

турганын көрсөтөт. Кытайлар болсо, кыргызды өтө тынч, жан-жагындагы эл менен жакшы байланышта болгон дейт. Жана кытайлар дагы кыргыздар өлүгүн өрттөп жиберүүчү экен дейт, жана күлүн бир жылдан соң көмөт дейт; башка түрк сыяктуу өлгөнүнө бетин тырмачу эмес эле дейт.

Кыргыздын ичиндеги бир уругу «фурилер» өлүгүн тоого алып барып, шалдырап чиригенче жыгачка асып койгон.

Жогоруда кыргыздын жалгыз «Кемжикет» деген калаасы болот дедик эле. Бул шаарды Якинфдин кабарында Мидичи²¹⁰, кытайдын тарыхчысы Шотта²¹¹ мундай деген: «Мидичжита» (Midichita)²¹² деген. Соңку «жит» деген муун персиянын өзгөргөнү болсо керек; маселен, Аксикет, Пенжикет дегендей

Х кылымдагы тарыхчы Абу Дулеб кыргыз жөнүндө жакшы жазып кеткен²¹³. Бу киши сайакат кылып жүрүп жазган үчүн анда кыйал сөздөр бар, бер жагынан жаңылыштары көп жолугат; өзү кыргызды аралап көрбөстөн, көргөндөй кылып жазган. Албетте мунун кабарында чын дагы бар. Мунун кабарында кыргыз төөнүн этинен башка бүткүл этти, тарууну, күрүчтү жеген, булардын сыйынуучу үйү жана өзүнчө каты болгон. Булар өтө кыраакы жана кемеңгер журт. Шамын өчүрбөстөн коёт, өзү өчөт. Буларда ашыкпай, камыкпай, толкубай, жай акыл менен сүйлөгөн таза сөз болуп, андай сөздү табынганда сүйлөгөн. Буларда жыпар бар. Бир жылда үч майрамы болот: туусу жашыл, табынганда күн жүрүштү карайт. Жылдыздардан Сатурн менен Чолпон жылдызды кадырлайт. Марсты жамандыкка таандык деп кадырлабайт. Булардын жапайы андары көп, түндө жаркырап тура турган ташы болот, ошол үчүн жарык кылууга зарыл эмес. Бул таштан нерсе чыгаруу кыргызда гана болот. Булардын ханы элинин камын ойлойт. Ошол себептен эл ханына ийилиштүү болот дейт. Мунун тарыхында кыргыздын жазуу тууралуу кызык сүйлөгөн, ал жөнүндө Таншу дагы айткан. Мунун тарыхында айтканы: кыргыздын жазуу жана тили уйгурдукуна окшош деген. Бул жазуу (тамга) уйгур арасына жайылып, кийин моголго тараган. «Алиппе» жөнүндө эмес, эң байыркы эски жазуу жөнүндө. Бул жазууну «Орхон» ариби табылганда окуп чыгаруу жолу табылды. Ошол ариптин кыргызга маалим экендиги Енисейдин башынан табылган бир далай жазуулардан билинди. Муну балким Орхон жазуунан мурун билген, бирок аны Орхон жазуу табылган соң маанисине түшүндү. Бул Орхон жазуусу билимге биринчи материал болду. Ушул аркалуу маанисин билбеген, сөзүн туюнбаган жазууларды чечүү мүмкүн болду. Енисей жазуун таржыма кылмакка Радлов далбаса кылды. Ал жазуунун баары да бейит ташына жазылган эле. Анда тарыхый сөздөр болуп, кыргыз учурабайт. Бирок, Енисейде кыргыз турат деп айткан себептен ал жазуулар кыргызга тийиштүү деп ойлогон. Анын кызык жери-жазууда мезгил белгиси жок Айтым болбосо кыргыздын он эки (цикл) жылынын бири айтылбаган. Таншунун айтуунда кыргыздын он эки түрдүү айбанаттан болгон 12 жылы бар деген. Ушуну далил кылып 1820-жылында Айулремуз²¹⁴ айбанатты жылга киргизи кыргыз баштап чыгарган деген. Енисейдеги арип Орхон арибине караганда эң эски замандагы болуп көрүнөт. Ушул себептен Радлов аны VII-кылымдын аяк заманында болгон деп ойлогон. Бир жазуунда маркум жети жашында кытай элчиликке кирген Радловдун пикиринде бул барыш 648-жылдан мурун эмес дейт. Таншу тарыхынын айтууна караганда кыргыздын кытайга барган биринчи элчиси 648-жылында болгон жана да 28-февралда 1926-жылында

²¹⁰ <...Хагас – бул байыркы Гяньгун мамлекети. Ал Хаминин батышында, Харашардын түндүгүндө, Ак-Тоонун жанында. Хагастардын ...ажосу Кара-Тоого (Цин-Шань) жакын жерде турат. Үйлөрү жоон мамыларга каланган кийиз менен тосулуп, Мидичжы (? Сарай эмес, мечеть, мусулман храмы деп түшүндүрмө берилген) деп аталат> (кара: Бичурин Н. Я. 1950. Т. I. 352-б. Комм. 8)>.

²¹¹ <В. Шотт (1802–1889) – немец окумуштуусу, чыгыш таануучу, лингвист; Орто Азия жана финн элдеринин тарыхын, оозеки поэзиясын, маданиятын, мифологиялык уламыштарын изилдеген. Ал эми Земарх боюнча б. з. 568-ж. Сыр-Дарыя менен Кара-Тоонун орто ченинде, же Кара-Тоодон аккан суулардын жээгинде аты аталбаган айыл (селения), шаарча (городок) болгон (кара: Аристов Н. А. 2001. 214-б.). Эскертүү; Н. Аристов Земархка тартууланган кыргыз кызын енисейлик экенин күмөн санап, аны тынышандык кыргыздардыкы деп болжолдойт>.

²¹² <Кыт. Mi-ti-chih-t'o>.

²¹³ <Абу Дулаф Мис'ар ибн ал-Мухалхил ал-Хазраджи ал-Йанбу'и>.

²¹⁴ <Жан Пьер Абель Ремюза (фр. Jean Pierre Abel Rémusat – 1788–1832). Француз синологу, батышта кытай таанууга негиз салуучулардын бири>.

Бакуда болгон «Түрктү билүү» сыясында²¹⁵ болгон, С. Е. Маловдун деклетине караганда, бул аныктай көрүнөт. Маловдун деклетинде Энисей жазуу Орхон, Селенга жазуунан 2—3 жүз жыл мурун болгон дейт.

Энисейдеги бейитке жазган жазууга караганда анда дин тууралуу дагы жазган, аган караганда кыргыздын дини анык шаманизм болгон. Анын үстүндө Абу Дулев анын намазы жана ошого ылайык терең сөзү барлыгын жазат. Кыргызда болсун, мейли башка түрктөрдө болсун шаманизм «кам» деген сөз бар. Энисей-Орхон жазууларында андай сөз жок. Бул сөз Таншунун кыргыз тууралуу жазунда айтылган. Баарыдан ушул сонун: кыргыз будду дининдеги тибет менен жана мусулман менен соодасы аралашып турган болсо да, алардын дини кыргызга тарабаган. Мусулман мамлекеттеринде кыргыздан келген малдан эң биринчи барктуусу жыпар болгон. Деңиз жолу ачылгандыктан кыргыздын бул соодасына булу кургак жол менен келгендиктен, кемчилдик келген. Бул кезекте жыпар кытайдын гавандары аркалы көбүнчө Шанхай басып жүрөт. Х кылымда болгон жаграпийачы Бин Гокелдин²¹⁶ сөзүндө эң жакшы баасы жана сапаты артык жыпар Тибет менен кыргыздан келет деген. Себеби, кургак жол менен турса керек. Бирок, мундан көп бурун 891-жылындагы жаграпийачы Жакубинин²¹⁷ сөзүндө эң баарынан жакшысы тибет жыпары деп жазган. (Анда кыргыз жыпары айтылбайт). Мындан соң согдуда (Зарафшан) 3-орунду алган кытайдын жыпары деген. Кытайдан эң жакшы жыпар «Ханфу» (Кантон) деген гавандан келет деген. Кытайдан Аденге (Күн жүрүш Арабстан жарым аралынын деңиз жээгинде) барган булдар²¹⁸ арасында жыпар дагы айтылат. Сырткы соодадан башка кыргыздын өз ичинде иштеген темир жана ошол сыяктуу нерселерден буюмдары болгон. Балким бу металл ишин иштешти, Энисейде Миси доорунда алигече кандай урук эл, кайсы заманда болгондугу маалим болбогон, бир башка элден алган чыгар. Таншунун айтуунда кыргыздар темирден кароолдук жабдыктар жасап берген. Ушундай жабдык менен бурун түрктөргө алым төлөгөн. Темирди кыргыздар «киаса»²¹⁹ деген. Шотту бул сөздү Самойеддин Куйез фесе ейсе сөзүнө окшоштурат жана алтайлыктын йаес «жез» сөзү, куманлыктын половец йас «сары жез» деген сөзүнө окшоштурат. (Менин билүүмчө — киаса жез деген сөз эмес, «кес-реж, резать сөзүнөн»). Радлов ошол жердеги элдин бурунтан келе жаткан сөзүнө караганда Абакан менен Энисейдеги моллорду кыргыздыкы деп билет. Ал моллордон эң соңку темир доорундагы нерселер табылган. Кыргыздын маданияты күн чыгыш жана түн жагындагы элге караганда жогору болгон. Биз мундай кабарды кытай менен мусулман кабарынан көрдүк. Жогоруда Туманскийдин кабарынан кыргыздын күн чыгышында «фури» элдин барлыгын билдик эле. Анын айтуунда фурины адам этин жейт деп айттык эле. Гардизинин сөзүнө караганда кыргыз менен фурины арасындагы байланыштарын көрөбүз жана Гардизинин кабары боюнча кыргыздын ханы турган жерден Фурига жете үч айчылык жол болгон. Фурины сазда туруучу жапайы эл деген. Эгерде аларды саздан чыгарсаң, мисалы суудан чыгарган балык сыяктуу болот деген. Эгерде алардын бирөө кыргыздын колуна түшсө тамак ичип жебестен, иши кылып, эптеп качып кетиштин камында болот деген. Башка кээ бир тарыхчылар кабарында кыргыздын күн чыгышында «күн» жана «кун» жана «кай» деген эл болгон. «Кун» ордуна кээ чакта «күри» деп окулуп кетет. Балким ушул «кури» «фури» чыгар. Себеп араба «ки» ариби алмашыла берет. Кытай тарыхына салыштыра келгенде «кури» деп окушка ылайык келет. Таншунун орхон жазуу тууралуу айткан жазуунда Байкалда туруучу Гурихан деген эл учурайт. Кытайдын эң эски тарыхы (могол тарыхы, Йуанше)²²⁰ Ангара жанында «күл» деген эл болгон. XIV кылымдагы иран тарыхчысы Рашиддин айтуунда Байкалда «кури» деген эл болгон. XIV кылымдагы Ауфи деген тарыхча

²¹⁵ <Съезд. Б. Солтоноев толук бойдон В. Бартольдду кайталап жатат>.

²¹⁶ <Ибн Хаукалды айтып жатат>.

²¹⁷ <Йакуби>.

²¹⁸ <Товарлар>.

²¹⁹ <Сөзмө-сөз: «кяса» (Kja-sa). В. Шотт боюнча самоед тилинде « hues», «vese», «jesea», ошондой эле алтайлык «jäs» (жез), кыпчак тилиндеги «jäs» (сары жез) (кара: Бартольд. 1927. 23-б.)>.

²²⁰ <Сөзмө-сөз: соңку кытай чыгармалар жыйнагында (Юань-ши, монголдордун тарыхы) Ангарага жакын кули деген эл жайгашкан>.

жазуунун башкы кабарында²²¹ «кури» жана «күн» деген элди күн чыгыштан өзүнүн четтеш эли «кай» эли каптаганда, булар күн батышка ооп келгенде, андагы эл аларды кыса баштаган. Ал кыскан элдин ичинен кыргыз айтылбайт. Ауфинин сөзүнө Марварт²²² зор этибар берип, анын оюнча ушул элдин козголушунда жогоркуда көрсөтүлгөн кымактардын да тараганы болгон дейт. Бул кабар башка тарыхтарда жок.

Ауфинин сөзүндө бир кыргыздын кайыкка минип алып суунун куйган жерине барайын деп Енисей менен жүргөнүн чындай кылып айтат. Ауфинин айтканы кыргыздын жеринен төрт сууга биригип бир сууга куюп, андан өткөндө тоо, үңкүр, караңгылык менен жүрөт. Бул киши кайык минип суунун агыны менен жүрүп, үч күн ай, күн, жылдыз жарык көрбөгөн акыркы бир жайыкка чыгып, кайыктан түшкөн. Бир жакта аттын дүбүртүн угуп, жыгачка чыгып жашынып отурган. Бир кезде бойлору найзадай үч киши, ээрчиткен иттеринин чоңдугу уйда болуп жетип келген. Булар кыргызды көргөн соң аяп, жыгачтан түшүрүп алып кокустан ит талап жеп кетет деп учкаштырып, турган жерине алып келип, тамакка тойгузуп, кыргыздын боюнун кичинелигине таң калышып, мындай киши көрбөгөнбүз деп, акырында бул жол менен жүрсөн үйүнө барасың деп жолуна салган. Бул элдин ким экендигин кыргыз билбеген. Бул сөздү текшергенде Энисейдин суусу Минусинге жете тоо менен агып жана Ачынын чегинен Кызыл-Жарга жете дагы тоо менен агат.

Уйгур жеңилип калган соң, кыргыздын зор мамлекети бир жүз жылга жетпестен тозгон. Х кылымдын башында Орто Азиянын күн чыгыш жаккы бийлиги могол уругунан болгон. Бурунтан нече жүз жылдап саясы дооруктарга аралашып келе жаткан кытайларга өттү, булар VI кылымда нече мамлекет менен бирлешип (коалиция) баарынан зор душманы угуз түрктөрүнүн тургузган какандыгына каршы анын күн чыгышынан кол салмакчы болгон. Бул кытайлардын баштыгы (кытай жазуунда А-Бао-Чин, жаки болбосо, А-Па-Ок²²³ болгон). Кытайдын түн жагын ээлеген. Булар 917-жылында кытай императорунун титулун колдонуп, жаңыдан Ляо династиясы деп атак берген. Бул кытай кытайлардын орто мамлекетин эч убакта ээлебестен, жалгыз оң түн жагын бийлеп турган. Жана да мунун наамы ар кайсы элде моголдон баштап Индустанга жете, андан күн батыш Жааропага чейин ар башка аталып турган. Алардын алыс күн чыгыш мамлекетинин эзелден бери келе жаткан маданиятына карап, ошол үчүн орустар аны кытай атаган.

Ляо насилин негиздеп мамлекет кураган кытайлар кытайдын маданияттуу жерлерин каратып алгандын үстүнө 924-жылы моголго кол тартып барып, Орхондогу уйгурдун эски борборунун чалдыбарын, андагы таштагы жазууларды текшерип өзү жаңыдан (бул кезде жок) күмбөз жасаткан. Балким ушундан бурун кыргызды жеңип алгандай сыяктанат. Ал жөнүндө тарыхтарда эч кабар болбосо да, Моголияга кыргыздан бурунку тартипте кайта курамын деген аракетин төмөндө жазылгандан көрүнүп турат. Ганчжо шаарындагы уйгурлардын улугуна кайтадан Моголияга кайтыңыздар деп айтканда, уйгурду бийлеген улугу «Биз Моголиядан (Орхон) келгенибизге онунчу муун тукумубузга жетти» деген. Бул айтканы өтө арбытылган сөз болуп, ал кезде уйгурдун кыргыздан жеңилгенине сексен жыл болгон чагы эле. Андай болсо үч атасы өткөн болсо керек эле. Ушул сексен жылдын ичинде, албетте, уйгурлар дыйканчылыкка көнүп, жерсинип калгандыктан, кайтадан Моголияга кетишти каалабаган.

²²¹ «Түрктөр улуу эл, көптөгөн урууларга жана бөлүктөргө бөлүнүп... Алардын ири бөлүгүнө жалпы 12 уруудан турган гуздар кирип, айрымдары огуздар, экинчилери уйгурлар деп аталат. ...Аларга (түрктөргө – ред.) кун [qun] деп аталган маурка [m.qa] да кирет. Алар жердин жетишсиздигинен айла жок Кита [Khita] өлкөсүндөгү туруктуу ордун калтырып кетишкен. Ошондой эле каи [Qau] деген уруу болгон, алар саны жана курал-жарагы жагынан артыкчылык кылгандыктан, аларды (кундарды – ред.) жайытынан сүрүп чыккан. Ошондо алар сарылардын [Sari] аймагынан орун алып, сарылар түркмөндөрдүн өлкөсүнө кеткен. Гуздар Армян (Каспий) деңизинин жээгиндеги печенегдердин жерине кетти. Алардын (түрктөрдүн – ред.) ичинде кирхиз деп аталган уруулар бар. Алар абдан көп сандуу. ...Алардын жери чыгыш менен кымактардын орто ченинен орун алган. Кымактар алардын түндүгүндө, ал эми ягма менен карлуктар батышында турушат» (кара: Й. Маркварт. Спец. выпуск «Трудов Королевского Научного общества в Геттингене», серия «Философия-история», 1914. т. XIII, №.1. гл.3.)>.

²²² <М. Ауфинин кол жазмасын колдонгон жогорудагы Й. Маркварт жана анын «О происхождении народа куманов» деген эмгегин айтып жатат. Аны В. Бартольддон алган>.

²²³ <В. Бартольддо «А-бао-чжи» же «Араоки»>.

Радловдун тарыхында кыргыздын ханы өзүнүн бурунку Енисейдеги борборуна Моголиядан 970-жылында кайткан деген. Бул кабарды Радлов Риттерден алган, Риттер Клапароттон алган, Клапароттун жазганында зор калет бар. Жаки калет басылганбы?! Алты жүз жетимиш деп жазылган тарыхчы Шоттод²²⁴ өз тарыхында бул талаш мезгилди көрсөтпөгөн. Шол себептен Клапароттун кайдан алганы билинбейт. Кытайдын Орхонго 924-жылында барганына караганда кыргыз Моголиада 970-жылына жете турбаса да, ошого жакыныраак турду деп ойлоого мүмкүн.

Моголиада журт сурап, доор сүрүп турган түрк журтунун эң соңкусу кыргыз болгон. Кыргыз жеңилип тарагандан соң Моголистанда ушул кезде ким турса ошол болгон. Кытайдын уйгурларды кайта жериңе кел дегенине караганда, кытайдын бейли түрктүн жерин туугандары моголго алып берүүдө болбосо керек, учурдан башка моголго жакын түрктөр калбагандыктан, түрк жерин Могол ээлеп калды. Могол деп кыргыздын күн чыгышындагы көршүсү фури, жаки куруни айтууга болот. Буга бир далил Туманскийдин кол жазмасындагы кыргыздын күн чыгышындагы эл фуриин тилин кыргыз биле албайт дегени түрк тили менен сүйлөшпөгөн элдин кабарын Махмуд Кашгарский дагы айткан. Бирок, анын күн чыгышка барганы маалым болбогондуктан анын берген кабары аз. Махмуд Кашкары кыргыздын тили түркчө деп билип жазган²²⁵. Жана кыргызды түн жак күн чыгыштын эң четинде деген. Мунун сөзүндө кыргыздын күн батышында түрк эмес журттан кай менен татар турган²²⁶. Татарды өтөгөн деген жерде турат деген²²⁷. Бул айтылган узата созулган тоо болуп, Орхон жазууларында көп айтылган (тарыхка жазгандын пикиринде ошол жер тура турган очогу, олут-журту (Родина) болгон).

Буга караганда Каңгайга туура келет. XI кылымда бул жерде татарлар Чыңгыш²²⁸ заманында андан кийин болсо да ал жерди азыркы Могол жердеген. Орхон жазуунан баштап элдин которулушканы ачык далилин көрсөтөт. Элди анык айрып көрсөтүүгө XII кылымдын аягы XIII кылымдын башындагы Чыңгыштын заманы болот. Бул заманда Энисей башында кыргыздын күн жагында Могол уругунан «ойрот» турган. Булардын тили диалектике жагынан аз ажыраган. Кытайлардын кабарында уйгурдан керкис «керкиске» жете (болжолу эл ортосун эсептесе керек) беш күндүк жол болгон дейт. Түрк менен могол абыдан аралашып кеткендигин анын тилин текшерип Рашидин²²⁹ мундай деген: Энисей башы Сегиз Мурен аталган, Мурен моголчо суу деген сөз болуп Сегиз деген түркчө болгон. Бул жакта айтылган жер могол таасирине көбүрөөк түшкөн менен анда түрк турат. Ушул замандагы картаны караганда кээ бир суулар моголчо аталган, маселен, Эбе-учу²³⁰, муну Рашиддин дагы тарыхында көрсөткөн.

Кыргыздын зор мамлекети аз убакка жашап турса да, кыргыз жөнүндө кабар могол арасында алигиче сакталып калган. Бул заманга жете сакталмагынын себеби: могол Моголианы ээлебестен бурун кыргыз бийлеп тургандыктан, кыргыздыкы деп күн батыш моголдон баштап орхонго жете эки ортодогу керилген талаалардагы моло бейиттер аталат. Ал мололордун арасында кыргызга тийиштүү эмес башка элдики дагы бар. Алар кыргыздан бурун турган уйгур жана башка элге тийиштүү. Селенге менен Орхон ортосундагы мололорду кыргыздыкы деп

²²⁴ <В. Шотт>.

²²⁵ <Сөзмө-сөз: «Киркиз, Кифжак, Угуз, Тухси, Йагма, Жикил, Уграк жана Жарук. Булардыкы таза түркчө, бирдиктүү тил [туркиййя маҳда луга вāхиди]. Йамак менен Башгирттардыкы анын бир бутагы» (кара: ДЛТ. 2005. 69-б.)>.

²²⁶ <Сөзмө-сөз: «Я представлю расположение каждого тюркского племени по порядку с запада, ...начиная с тех, что ближе к Руму. Это Бажанак, затем Кифжак, Угуз, Йамак, Башгирт, Йасмил, Кай, Йабаку, Татар, Киркиз. Последние ближе всех к Син. ...Далее – Жикил, Тухси, Йагма, Уграк, Жарук, Жумул, Уйгур, Таңут, Хитай – это Син, затем Тавгаж – это Масин» (кара: ДЛТ. 2005. 68-69-б.)>.

²²⁷ <Автор бул жерде В. Бартольдду туура эмес түшүнгөн. Сөзмө-сөз: «Махмуд Кашгарский справедливо причисляет киргизов к народам, говорившим на чисто турецких наречиях, но помещает их на крайнем северо-востоке (? – ред.); нетурецкие народы, каи и татары, жили, по его словам западнее; в то же время, однако, говорится, что татары жили в местности Утүгэн, как называлась горная цепь, постоянно упоминаемая в орхонских надписях...» (кара: Бартольд, 1963. 499-б.)>.

²²⁸ <Чыңгыз-хан>.

²²⁹ <Рашид ад-дин>.

²³⁰ <Ебе-усу>.

Рамистет²³¹ айткан. Күмбөзгө жакын бир жазууда VIII кылымда уйгурдун бир каханынын падышалык кылганы айтылган.

Кыргыздын зор мамлекетинен баштап, Чыңгыштын заманына чейин эки ортодо кыргыз тууралуу кабар жок болсо да, чекене шол себептен кыргыздын азыркы турган жери Кыргызия тарыхынан маалымат беремин.

Жыл тартибине (хронологический) караганда араб тарыхы Билге менен Күлтегинден бурун жазылуу керек эле. Тарыхтын ирети ошондой болгондуктан жазылды. Эми биздин Кыргызстан жерине арабдан башталып адигине, тагайдын заманына (711—1470) чейинки эки ортодо болгон дооруктар кандай эл келип кеткендигин жазамын.

АРАПТАРДЫН КЫРГЫЗИЯНЫ БАГЫНТКАНЫ

Маамет²³² өлгөндөн соң тез заманда араптар кубаттуу падышалык даражасына кирип, зор падышалыктан саналган. Чектеш эл Иран мамлекетин караткан. Ирандын шаасы мамлекетин араптарга алдырып коюп, өзү качып келип, Орто Азиядагы түрккө сыйынган. Артынан 666-жылында араптын аскер баштыгы Рабге бин-Арис Иран шаасын кууп келип, түрк элинен, Аму дайранын күн чыгыш жагынан кайта кеткен²³³. Бул чакта Орто Азия каганга караган менен бүткүл иши ичиндеги дыйкандардын колунда болуп, алар өз араларында дайым уруш-талашта болгон. Ал чакта Самаркан менен Бухар Согди ханы (ханынын аты Саган-Кудат)²³⁴ эң бай жана чоң хан эле²³⁵.

Араптардын амирлери башка хандардын жардамы менен бул хандыктын шаарын алышты. Күн батыштан күн чыгышка араптын келип, Орто Азия жартысын (алдыңкы күн батыш) Азияга саясы жөнүндө кошкондугу Искендер менен Селевкилерден соң тарыхта биринчи доорлуктан саналат.

Жогоруда айтылган Согдиян шаарынан башка шаарларды алууда дагы араптар жердиктүү дыйкандардан байдаланган. Араптар эң узак согушту. Ал жерде дыйкандар, хандар 681-683-инчи жылдарда ынтымакташып араптарга каршы турса да эч иш чыгара албады.

Согдинин ханы, өзүнүн душман хандарына каршы араптардын аскер баштыгы — Кутайби Муслимди²³⁶ чакырып турду. Акыры Алтайдагы түрктүн зор каганы Моге (Мочжо) хан 701-жылында Согдига келди, лекин эч пайда чыгара албады. 712-жылында Күлтегин келип, араптын колуна кирген бүткүл Согдини каратты²³⁷. Араптардын колунда жалгыз Самаркан калган. Бул жердик хандар Күлтегинге кыянаттык кылган үчүн ишти узата албай, Темир Капугга (Балх шаары менен Самаркан арасында бир тоодо) барып, кайта кетти. Мундан пайдаланып 713-жылында араптар, Ташкен менен Фергананы алды.

Күлтегин кайта Алтайга кетип, Ташкен менен Фергана араптардын колуна өткөн соң Сулуу хан командасында болуп, Ысыккөл менен Чүй өзөнүн жердеген түрктөр Суяб²³⁸ шаарын борбор кылып, араптар менен алты ай катуу согушкан. Сулуу хандын эрдигине кубанып, араптар аны Абу Музакым деген. Сүзөгөн бука атагын берген. Акырында араптар түрктү жеңген соң өкмөтү 738-жылында тамам бүткөн. Араптар мундан пайдаланып, 739-жылында Сырдайра боюн бүт алып, андан Кашкарга өткөн. Чүй менен Ысыккөлдө туран²³⁹ түрктөр көбүнчө карлук болуп,

²³¹ <Рамстедт>.

²³² <Мухаммед пайгамбар>.

²³³ <Автор жаңылып жатат. Хорасан аймагынын наместниги Убейдуллах ибн Зияд хижранын 673/674-ж. жергиликтүү калктын каршылыгынан Бухаранын канышасы менен келишим түзүп кайра кайтып кеткен>.

²³⁴ <Саман-Худат>.

²³⁵ (Б. С.) Мунун борбор шаары Согдиян аталып, бул кезде Диноу кыштагы дейт.

²³⁶ <Кутейба ибн Муслим (668–715). Анын кол башчылыгы алдында 708-ж. Кеш, 709-ж. Бухара, 712-ж. Хорезм менен Самарканд багынган>.

²³⁷ (Б. С.) Самаркандын ханы жардам сурап 712-инчи жылында кытай падышаларына жана Алтайдагы түрк каганына кат жазган. Бартольд

В. В. История Туркестана. Ташкент, 1922. стр. 10.

²³⁸ (Б. С.) Токмок шаарынан күн чыгышта, азыркы Карабулак орду.

²³⁹ <Балким «турган»>.

(карлыктар араптан соң жазылды) алардын арасында асыгы деген эл болгон. Азыр да кыргыз арасында асык деген урук бар.

Самаркан ханы 712-жылында жардам сурап, Кытай императоруна кат жазды деп айтып өттүк эле. Ошонун себеби болмогу керек (араптар Орто Азияда түрк балдары менен урушуп, түрктүн колуна бул жерди алса да бул жерди кытайдан алган катарында эсептеген).

Кытай аскери 748-жылында Ысыккөл менен Чүйдөгү түрктү жеңип, ханы турган Суяб шаарын талкалап, андан илгерилеп бүткүл Орто Азияны каратып алмакка 200 миң аскер менен Таласка келгенде Зиядибин Салинг баштык арап аскери азыркы Акчийдеги Акдөбө төрткүлү, жаки маңдай бетиндеги Кулан корук болмогу керек. Атлат²⁴⁰ шаарында июль айында 751-жылында араптар менен согушуп кытайдын элүү миң аскери кырылып, 20 миң аскери колго түшүп, калганы качкан. Мундан соң кытайлар Орто Азияга аяк баса албаган. Колго түшкөн кытайдан самаркандыктар чүпүрөктөн кагаз жасаганды үйрөнгөн²⁴¹1. Булардын чыгарган кагазы күн батыш мамлекеттерине жайылып, мусулман менен христиандардын арасынан мурунку пергамент папирустан жасалган кагаз материалдарын калтырып сүргөн.

Арап маданияты²⁴²

За греками безусловно признавались первенство в науке. Переводы с греческого на арапский²⁴³ язык начали появляться очень рано, под влиянием христиан; одним из любителей греческой науки был уже омеядский царевич Халид, сын Халифа Незада²⁴⁴ I, умерший в 704 году, не достигнув 40 лет, ему приписывается перевод некоторых сочинений по астрономии и медицине; утверждали даже, что Хамиду удалось найти «филосовский камень», средство для искусственного золота.

Илим тууралуу гректер талашсыз биринчилик даражасында болгон. Арап тилине, гректер тилин китептерге көчүрүү өтө бурунтан башталган христиандар аркалы; грек тилине ашык болгондун биринчи Йазид халифанын баласы — Халид болуп, 40 жашка жетпей өлгөн. Анын таржыма кылдырткандары: астрономия, медицина жана химия тууралуу болгон. Халид философ ташын (алтын жасап чыгаруу) таап алган деп заманында ишенимдүү сөздөр болгон.

Кроме греческой науки, на Персию как при Сасанидов, так и при Исламе оказывали влияние индийская, возникшая, частью как полагают самостоятельно. Греческое влияние особенно пролилось в астрономию, самостоятельное творчество индийской науки в арифметике и алгебре. Индийцами были изобретены цифры известные в Европе под названием «арабский» и принесенная из Индии на запад двумя путями через Персию и Египет. Алгебра почти совершенно не известная грекам (исключение представляют только труды Александрического математика Диофанта в IV н.э.); достигла в Индии значительных успехов; европейцы ознакомились с этой наукой через посредство арабов и приняли ее арабское (Ал-Джебр). Из более еще отдаленной Ферганы, в то время пограничной области мусульманского мира на востоке, происходил астроном Ахмед-ал Ферганы (в Европе Алтаргамис), умерший в 862 году. Из Туркестана происходил знаменитый философ Абу Наср ал Фараби (в Европе Алфарабис²⁴⁵), по национальности турок учившийся в Багдаде и умерший в Дамаске в 950 г. В X в. труд составленной уроженцем Балха, учеником Кинди, Абу-Зейдом, был переработан уроженцем Фарса Истахри и вторично Багдадским купцом, жившим в Северной Африке, Ибн Хаукалем.

В арабских географических трудах X в. мы находим подробное описание всех областей

²⁴⁰ <Атлах>.

²⁴¹ (Б. С.) Бартольд В. В. История Туркестана. Ташкент, 1922.. 12 стр.

²⁴² (Б. С.) Бартольд В. В. Культура Мусульманства, общий очерк, круг знания. Петроград, 1918., 33-стр.

²⁴³ <В. Бартольддо «арабский»>.

²⁴⁴ <В. Бартольддо «Йезид»>.

²⁴⁵ <Alfarabius>.

тогдашнего мусульманского мира, от Испании до Туркестана и низовьев Инда. Описываются главные города, перечисляются предметы добывающей и обрабатывающей промышленности, даются ясные и точные сведения о распространении культурных растений, из которых некоторые как хлопчатник были принесены арабами в Европу (хлопок был принесен арабами в Сицилию и Испанию и обозначается в западно-европейских языках арабским словом), о распределении культурных земельных пустынь. Только благодаря арабским географам современные ученые располагают материалом для суждения как мало изменились климатические и географические условия Передней и Средней Азии за последнее тысячелетие. К сожалению культурные предшественники арабов не исключая и греков, не дали нам таких же подробных сведений для более ранних периодов²⁴⁶.

КЫРГЫЗИЯДА ТҮРКТӨР²⁴⁷

VI кылымда Орто Азияга көчмөн мамлекет курулду. Булар Алтайдан чыккан түрктөр болуп Чоң деңизден Карадайрага жете ээлеген. Мамлекет кураган каган Тумин²⁴⁸ (Эл хан) 553-жылында өлүп, ордуна 581-жылында өлгөн «Тото»²⁴⁹ каган болуп турган чакта мамлекет күп чыгыш, күн батыш деп эки бөлүнгөн. Күн батыштагысынын борбору мурунгу усун турган жер түн жак Кыргызияда болгон. Ал чакта Кыргызияга Күн батыштан жана Кытайдан бул келип турган. Бирок он жылдап Перганада бузук болгондуктан Пергана, Кашкар жолдо калып, жолоочулар Самаркандан чыгып, түн жак жол менен Ташкен Олуйатаны басып, Чүй өзөнүн жээктеп Ысык көлдүн күн жаккы жээги менен жүрүп Бедел аша Аксууга барган. Бул жолду буддулардын VII кылымдагы ажысы Суан Тсан²⁵⁰ (— ред.). (Кытайдын Тан династиясынын тарыхында) көрсөткөн²⁵¹. Кытай маршрутунда Жетисуу, түн жак Кыргызия менен жүргөн жолду анык көрсөтпөсө да, анык далилдерге караганда, VII кылымда Чүй өзөнүндө маданияты болгон. Бул маданиятты маданияттуу оболулар Амудайра, Сыр дайрадан (Маверанагр) алып келген. Кийинки заманда Кокондон (Пергана) алган сыяктуу Суан Тсан өткөндө Аму дайра, Сыр дайра, Чүй өрөөндөрүндө маданияты бирдей болгон, элинин тили, кийими, жазуу дагы бирдей болгон. Жазуу тамгасы (балким Сирийаныкындай болоор) 32 болгон. Жогорудан төмөн жазган. Тарых китептери болгон, көбүнчө жайылган дини маникейлик²⁵² болсо керек²⁵³. Эли чоктук чачын төбөсүнө ачык коюп, чачын өрүп койгон. Кээ бири чачын алып, мандайын жибек жоолук менен орогон, элинин жартысы дыйканчылыкка, жартысы соодачылык менен кесип кылган. Борбор шаары Чүй өзөнүндө Суйаб шаары болгон. Ал шаар Каштектин күн жүрүш жагында болуп, азыркы Карабулак кыштагы. VII кылымда Суйабка ар кайсы мамлекеттен байлар келип турган. Бул шаардын күн батышында ондогон шаарлары болуп, алардын хандары бири-бирине баш ийбеген, улуктары өзүнчө болгон, бирок баарысинин үстүнөн түрк карап турган.

Суйабдын төгөрөгүндө күн батыш түрктүн хан тура турган борбор (ордо) болгон. Бул жерде булардын хан менен Суан (Сюань Цян — ред.) Тсан жолуккан.

Кагандын (падыша) кийгени жашыл жалаң чапан болгон, чачын койгон, жердиктүү кишиге

²⁴⁶ <Бартольд В. В. Т. VI. 1966. 161, 165-67>.

²⁴⁷ (Б. С.) Сведения об этих тюрках, мы, кроме собранных Яакинф китайским не знаем.

²⁴⁸ <Бумын каган>.

²⁴⁹ <Тобо хан (кыт. «Tobokehan», грекче «Арсилла»; С. Г. Кляшторныйда «Таспар каган», Л. Гумилёвдо «Табак» же «Тапу хан»>.

²⁵⁰ <Сюаньцзан (кыт. Xuánzàng) – 629-30-ж. азыркы Чыгыш Түркстан, Орто Азия, Афганстан аркылуу Индияга барган>.

²⁵¹ <Толугураак: Зуев Ю. А. Китайские сведения о Суябе //Изв. АН Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. № 3 (14). Алма-Ата. 1960>.

²⁵² <Жакынкы Чыгышта (III к.) пайда болгон синкреттик дин. Анын негиздөөчүсү вавилондук Мани (216–274/76) болуп, башында христиан-гностикалык багытта, кийинчерээк зороастризм жана буддизм багытына ооп кеткен (кара: Хосроев А. П. История манихейства. СПб., 2007)>.

²⁵³ (Б. С.) Сведения об этих тюрках, мы, кроме собранных Яакинфом китайск. истор. известий, находим в рассказе о путешествии «Сюань-Цана».

окшоп, узундугу он нут келерлик жибек менен башын ороп алган. Каханы кийиз үйдө туруп, ичинде алтын нерселери көп болгон. Үйдүн ичинде, кийиздин үстүндө каганга акылдаш улуктар эки катар олтуруп, баарысынын кийгени жибектен болгон. Алардын артында каганды сактоочу желдеттер турган. Кийиз үйдө²⁵⁴ туруучу жабай падыша болсо да, сүрдүү болгондуктан, изат кылбаска ылажы болбогон. Жолоочу Суан Тсан үйгө 30 кадам калганда алдынан тосо каган басып чыгып учурашып, тилмеч аркалуу канчалык собол берип, Суан Тсан олтуруу үчүн темир отургуч алып келүүгө буйрук кылган. Жыгачта от бар деп, отту ыйык туткандыктан түрктөрдө жыгач олтургуч болбогон. Каган турган боз үйдө Кытайдан (Тау Чан)²⁵⁵, уйгурдан (азыркы Үрүмчү, Турпан, Кумул турган жер) элчилер болгон, музыкелер ойнолуп, тамак жеш башталган. Обозу жабайы болсо да жакшы угулуп, көңүлдү толкуткан. Меймандар эт жеп, арак ичкен. Суан Тсанга өсүмдүк тамагы менен сүт берилген. Хандын каалоо боюнча тамактан соң жолоочу буддулуктун окуу боюнча насыят сүйлөгөн. Сөзүн бүткөргөн соң каган колун көтөрүп, жерге жүгүнүп, чыны менен насыяттын тутамын деп маалим кылган. Бир нече күндөн соң Суан Тсан кетишке камынганда жаш жигит аткошчу берген. Чан-Ан (Си-ань Фу) шаарында он нече жыл тургандыктан кытайча тилди жакшы билген. Шаболо Хилижи²⁵⁶ (634-638) жылдарда каган болуп турганда Күн батыш түрк он урукка бөлүнгөн. Беш уругу Чүйдүн суусунун күн батышында, беш уругу күн чыгышында туран. Күн батышындагы Нуушу бий²⁵⁷, күн чыгышындагы Дулу²⁵⁸ аталган. Мындан соң күн батыш түрктөр Иле суусун чек кылып, эки хандыкка бөлүнгөн. Кытайдын катышуу боюнча канзадалары өз араларынан алалык менен чатакташып турган. Кээ бир кахандар эки элди бириктирип, убактынча бир мамлекет курган чагы да болгон. Маселен, 651-жылындагы каган Ашина Хели күн чыгыш түрктү каратпастан 25 жыл бурун кытайлар күн батыш түрктү каратып, алардын хандары кытайча титул алып, кытай кагандарынын орун басары болуп эсептелген²⁵⁹. Кээ чакта хандары ал кезде күн чыгыштын Түркестандын (азыркы Синцзянь) жартысын бийлеген Тибет менен бирлешип, Кытайга каршы көтөрүлүш жасап турган. Ашына Куайдао деген киши 704-жылында эки бөлүнүп кеткен түрктөрдү бириктирип, бир кахандык тургузган. Бирок өзүнөн такка олтурар баласы Ашинасын Куланда өлтүрүлгөн соң²⁶⁰, күн батыш түрктүн кагандык насили 704-жылы чамасында кесилген. Мундан бурун Иле менен Чүй арасында көчүп жүрүүчү дулу уругу — түргөштөр күчөп кетти эле. Булардын чоң ханы Чүй өзөнүндө, кичи ханы Иле боюнда турган. Булардын эң күчтүү ханы 738-жылында өлгөн Сулуу²⁶¹ хан болгон. Аныгында анын даражасы кагандык такка отурушка жакындап, күн батыш түрктө (кахандыгында) Ашына Куайдао Сулуу ханга кызын берген. Сулуу хан мындан башка дагы күн чыгыш түрк кахандыгы жана Тибет өкмөтү менен сөөк болгон. Бирок 738-жылында Мухе дагам²⁶² деген Түргөштин ханы тарабынан өлтүрүлгөн.

²⁵⁴ <В. Бартольд (кара: Бартольд. 1963. 33-б.) боюнча чатыр (шатер)>.

²⁵⁵ <В. Бартольд боюнча Гаочан (кара: Бартольд. 1963. 32-33-б.)>.

²⁵⁶ <Шаболо Хилиши>.

²⁵⁷ <Түп нускада Нушиби. Түндүк Тянь-Шандагы 1) асице кюль-эркин, 2) гэшу кюль-эркин, 3) юаньсайгань тон-шабо-эркин (басайгань тон-шабо-эркин), 4) асице нишу-эркин, 5) гэшу чупан-эркин уруулар бирикмеси (кара: Малявкин, 1989. 168-б. комм. 248). Нушибилер тууралуу маалымат Кытай хроникаларында гана жолуккандыктан, аны башка тарыхый булактарга салыштыруу мүмкүн эмес болуп, алардын пайда болушу, генезиси терең изилдене элек. Л. Гумилев «[Нуши] би [мо]хэдушехуну» «Нушибилердин баатыры» деп которуп, алардын саясий аренага чыгышын Нишу Кана-шадка (Н. Я. Бичурин боюнча Тунь-алэу Билиби Дулу-хан [tun'aloubaxilibiduolukehan]; Э. Шаванн [E. Chavannes] боюнча Тунь-а-лоу си-ли-би Дулу-каган; түркчө – Тонг алп Силигбир Дулу-хан) байланыштырат (кара: Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1993. 210-11-б.)>.

²⁵⁸ <Дулу союзуна 1) чумукунь-люй-чур, 2) хулцзюй кюль-чур, 3) шэшэти тон-чур, 4) туциши хэлоши-чур, 5) шуниши чупан-чур уруктары кирген (кара: Малявкин, 1989. 168-б. комм. 248). Ар бир уруктун башына бирден шад шайланып, бийлик белгиси катары ага жаанын жебеси (ок) тапшырылган. Чуло-хан Тамандын тушунда (604–11) кагандыкты дулу союздары бийлеп, Шегуй-хандын бийликке келиши менен нушиби уругунун үстөмдүгү орногон. Тон жабгу-каган (618–630) дулу менен нушибинин укугун теңештирген (кара: Гумилев, 1993. 154-55-б.)>.

²⁵⁹ (Б. С.) Йакинф I, 360-361.

²⁶⁰ (Б. С.) Ныне станция Луговое (Казахстан). Ср. статью В. А. Каллаура в приложении к протоколу заседания Туркестанского кружка, лют. археол. от 5 мая 1897. 7-стр.

²⁶¹ <Сулук Чабыш-чор-каган (715-738)>.

²⁶² <В. Бартольддо «Мохэ-дагань»>.

Мындан соң Сулуу кагандын баласы каган болгон. Мог даган Пергана, Ташкенттин хандары менен союз болуп, Сулуу хандын баласынын аскерин Суйабдын жанында жеңип, өзүн колго түшүргөн.

740-жылында Мог даган Түргөшке хан болуп, күн батыш түрктүн соңгу ханын өлтүрүшкө буйрук кылган. Бирок анын өз өкмөтү да узабастан каргаша болуп кеткен. Синтзийан (Күн чыгыш Түркөстан) дагы кытайдын наместниги Ван-Чшон Сиан²⁶³ 748-жылында келип, Суйаб шаарын талкалаган. Кийинки он жылдын ичинде түргөштер бүткүл күчүнөн ажырады. Күн батыш Кыргызия Талас шаарына бой сунуп, ал Ташкентке карап калды. Кытай тарыхчысына караганда²⁶⁴ бул жерде дайым уруш-талаш болуп тургандыктан эгинчилери согуш жабдыгы менен куралданып жүрүп, бир-бирин талап, кишилерин колго түшүрүп бенделикке алып турган. Күн батыш түрк мамлекетинин жыгылуу Мавераннагрда (Аму дайра, Сыр дайра арасы) араптардын максатына жетмегине зор жардам берди. Бул араптардын бизче 737, мусулманча (ижират) 119-жылында жазган тарыхтарынан көрүнүп турат. Араптардын сөзүнө караганда²⁶⁵ түрктөрдүн соңку каханы Невакет (Чүй өзөнү, Токмок шаарынын күн чыгыш жагы) шаарында турган, бул жерде корук талаа, тоосу болгон. Ал жерге эч ким баралбаган. Бул коруктагы мал менен аң согуш убагында аскерге азык болгон.

Тохаристанда (Амудайранын күн жүрүшү, Балх шаарынын күн чыгышы) болгон согушта түрктөр араптардан катуу жеңилген. Элине келгенде түрк каганынын ханы Курсун²⁶⁶ өлтүргөн соң түрктөр ар кайсы жакка бытырап кеткен. Курсулдун жашы улгайып калгандыктан, 739-жылында Сырдайранын жакасында араптардын колуна түшүп, сатыкка миң жылкы, миң төө берсе да араптардын наместниги Наср өлтүрүүгө буюрган. Түрктөр алып кетпесин үчүн сөөгүн өрттөп жиберген. Арап тарыхынын сөзүнө караганда Курсулду өрттөп жибергендиги — түрктөргө өлтүргөндөн дагы чоң кордук болгон.

Кытайдын VII кылымдагы кабарында кыргыздар согушта өтө чыдамдуу, эң артыкча турумдуу болгон.

Кыргыздын адети эч убакта жабдыгынан ажырабаган, көварчөлөгөн кайыштан куру (кисе) болуп, аган жабдыгынан башка дагы бычагы менен бүлөсүн тагына жүргөн. Кышында териден тебетей кийип, жайында башына төбөсү учтуу ак калпак кийген (кыргызда ак калпак кийүү ошол чакта эле расим болгон). Энисейге маданийатты Сары дайра (Кытайда)нын орто агымыман биздин эрадан беш кылым мурун сүрүлгөн динлиндер алып келген. Динлинди Сары дайрадан ооп барбай, эң эски заманда Орто Азиядан түн жакты көздөп сүрүлүп, Алтай менен Орол тоолорунун эки ортосун жердеп калган ари насилин деп кээ бир тарыхчылар сүйлөйт. Кээ бир тарыхта уйгурду динлин насилин болгон дейт.

Кыргыздын тили уйгурча болгон деген кабар жогоруда айтылды. Кыргыздын тили уйгур тилине окшоштугу жогоруда жазылып өткөн. Монголия жеринде Седишин даба²⁶⁷ тоонун күн жүрүш жагынан табылган таштагы он бир жолдуу жазуудан анык көрүнүп турат көбүнчө уйгур сөзүнө өтө жакындыгы жазуунун 7-жолундагы: «Кызымды калыңсыз бертим, малыма йүз эр торух»²⁶⁸ деген сөздөрү далил болуп турат.

КЫРГЫЗИЯДА КАРЛУКТАР²⁶⁹

²⁶³ <Ван Чжэн-сянь>.

²⁶⁴ (Б. С.) Йакинф III. 244-245.

²⁶⁵ (Б. С.) Тавари, анналес II. 1593—1613, 1689—1691.

²⁶⁶ <Араб адабиятында – Курсул, түркчө – Кули-чор>.

²⁶⁷ <Сужин-даван>.

²⁶⁸ <Түп нускада: Кызымын калыңсыз биртим. Марыма йүз эр туруғ б(ир) тим (кара: Орхон-енисей тексттери. 1982. 191-б.)>.

²⁶⁹ (Б. С.) Бартольд В. В. История Семиречья, 1898., Верный. 42-стр. Йакинф I, 452. <Эскертүү: В. Бартольд Ибн Хаукалды пайдаланган [кара: Бартольд, 1968. 56, 71, 74-б.]. Ю. Зуев «халухи» ан карлуки» деген терминди арабча жазып-окууда диакритикалык чекит 3-тамганын алдына эмес, үстүнө коюлуп, В. Бартольддун жаңылышканын, демек, ал «халаджи ан халачи» деп окулушу керектигин көрсөтөт [кара: Зуев. 2002. 130-б.]. С. Л. Волин [кара: Материалы по истории туркмен и Туркмении [МИТТ], Т. I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. М.-Л., 1939. 185-б.] жана Е. К. Бетгердин [кара: Извлечение из книги «Пути и страны» Абул-Касыма ибн Хаукаля //Труды

Күн батыш түрк мамлекети бытырагандан соң түрк уруктарынын баш кошо албагандык анык кабарларын Кытай, Араб, Персийан тарыхчылары көрсөтөт. Мамлекет кураган түрк эли түрк атагынан башка күн батыш менен күн чыгышта дагы башка атак алып — угуз же болбосо тогуз угуз делип жүргөн. Кытайдын тарыхчылары Синцзйадын күн чыгышында Шато (Далаалык) аталып мамлекет курган түрктөрдүн насилинен күн батыш түрк мамлекетинен келип мамлекетин курган түрктөр дейт²⁷⁰. Бул түрктөр арап тарыхтарында Тогуз Угуз аталган. Булардын бир бутагы күн батышка барып, өзүнчө мамлекет куруп борбору Сырдайранын аягында болгон. Түн жак Кыргызияга угузлардын келгендиги, өзүлөрүнүн ич арасында айтыла келген. Йафеттин уулу түрктүн турган жери Ысыккөл болгон²⁷¹. Түп жак Кыргызияда токсу²⁷² жана ази уруктарынан саналган түргөч түрктөрү калган (ази балким орхон жазуусундагы «аз» чыгар). Түн жак Кыргызиянын бийлиги VIII кылымдын айагына жакын карлуктарга өткөн; ошондо булардын көбү Алтайдан келген (булардын бир бутагы VII кылымдын башында Амудайрасы жагасына келди эле). 766-жылында карлуктар Суйабды алып, борборун ошого көчүрүп келген. Падышасынын титулун «Жабку»²⁷³ деген. Бул албетте орхон жазуунда көбүрөөк учураган «йабгу»²⁷⁴ Күн батыш түрк мамлекети жыгылгандан соң, түн жак Кыргызия (Жетисуу) кытай элин араптар тарабынан багындырылбастан, түрктөрдүн өз колдорунда калган. 751-жылында арап аскеринин баштыгы; Зийадибин Салих тарабынан жеңилген соң кытайдын катышуу болгон эмес. Араптар болсо VIII кылымдын айагында Перганадан карлуктарды²⁷⁵ сүрүп чыкканына кубанып жата берген. Бизге маалим болгондугу араптар түн жак күн чыгышта Таластын нары (күн чыгыш) жагына өтпөгөн. Араптардын түрктөр арасына жабдыктарынын таасиринен дагы мусулман маданийатын соодагерлер аркалы жайгандыгы артыкча болгон. Мавреннахр калкы мусулмандар келбестен бурун эле Орто Азиянын ар кайсы жерине соода колониясын тургузду эле; Орто Азия түгөл күн чыгыш Түркстан (Синтзиан) деп күн чыгыш, четинде туруучу Тогуз угуз арасында «содулердин» колониялары болгон²⁷⁶. Түн жак Кыргызияда «содулардын» роль ойногондугу X кылымдагы Иран жаграпийачысынын «Беглик, жаки Беглилик» деген Каштектин ашуусунун түн жагындагы кыштак, согди тили менен «Семегна»²⁷⁷ аталган. Жеке

САГУ им. В. И. Ленина. Археология Средней Азии. IV. Таш., 1957. 25-б.] котормолорундагы айырмачылыктан көрүүгө болот. А. Г. Малявкин карлуктар тууралуу алгачкы маалымат VII кылымдын биринчи жарымында гана пайда болгонун, Синь таншуда [Тан империясынын жаңы тарыхы] карлуктардын [Гэлу, Гэло, Гэлолу] округу Ордостун түндүгү, азыркы Ички Моңголия автономиялуу районунун аймагында жайгашканын эскертет [кара: Малявкин. 1989. 161-б. комм. 229; 168-б. комм. 249]>.

²⁷⁰ (Б. С.) Йакинф I, 452.

²⁷¹ (Б. С.) История Абдулгазы Багадур хана.

²⁷² <Тухси>.

²⁷³ <Йабгу (yabgu). С. Г. Кляшторный карлук тилинин өзгөчөлүгү «йа» (йабгу) тамгасынын ордуна «ж» (жабгу) тамгасы колдонулганын белгилейт. (кара: Кляшторный. 2005. 113-б.). Титул жөнүндө кененирээк: Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад. 1969. 139-б.>.

²⁷⁴ (Б. С.) Китайцы обозначают оба титула одним тем же словом. Бартольд В. В. История Семиречья. 88-стр.

²⁷⁵ <Карлуктардын Ферганада болушу жогорудагы катчылыктын уландысы. Ибн Хордадбек жана Масудини салыштыруу менен алгач мындай жаңылыштыкты В. Радлов көрсөткөн (кара: Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. //Из предисловия к изданию Кудатку-билика. Приложение к LXXII-му тому Записок императорского академии наук №2. СПб., 1893. 116-17-б.)>.

²⁷⁶ (Б. С.) Рукопись Туманского. Л, 17..

²⁷⁷ (Б. С.) Рукопись Туманского. Л, 18. <Эскертүү: Гардизи жикилдер менен түргөштөргө бара турган жолдо: «...Далугандж (?) кыштагы дагы тоого жакын жайгашкан. Түрктөр ал тоого сыйынып, кулдук уруп: «Бул – Теңирдин үй-жайы» дешет... Ал ашууну ашкандан кийин сол жагында түргөштөрдүн... өлкөсү жайгашкан. Ал жерде 1000 киши (жоокер – ред.) чыгара турган кыштак бар... ал кыштакка жакын Беклиг (Bigligh) деп аталган кыштак бар деп белгилейт (кара: Бартольд. 1963. 36-б.; Т. VIII. 62-63-б.). Bigligh кыштагынын жанындагы аты

соодагер эмес булардан башка Мавренаграда болгон ар кайсы динлерден миссионер дагы көп болгон; алардын арасында несториан, насара (христиан)лары дагы болгон. Мусулман тарыхчыларынын кабарына караганда, Орто Азиянын түрлүү шаарларынын арасында насара чиркөөлөрү көп болгон. Ысык-Көлдүн жээгинде көчүп жүрүүчү көчмөн калк «жикилейдин» ичинде назарлар болгон²⁷⁸. Мусулман авторлору күн батыш Азиядан түн жак Кыргызияны басып, кытайга кеткен соодагерлер жолун аныктап жазып, эки ортодо канчалык шаарлар болгондугун жазышат; бирок буларды окуганда кээ бир жерлери шектүү. Прунзанын (Пишкек) жанында, азыркы Аламүдүн турган жерде жол, балким түрк тили менен (Чөл) шаары болуп, ушул жерден (Талас, Олуйа Атадан) келген жол менен Аксикенттен (Наманген) Каракол ашып келген жол кошулган²⁷⁹.

Тарых жазуучу Солтоной уулунун пикиринде «Чөл» шаары Аламүдүндүн ордунда эмес, Сокулуктун аягындагы Чалдыбар «Акдөбө» төрткүлү болмогу мүмкүн. Чүй боюнда соодасы көп саналган шаар «Невакет» же болбосо Невикет болгон. Бул шаардан жол экиге айрылып, бири Желаргы капчыгайы менен жүрүп Ысыккөлгө барган. Экинчиси түн жагына карап «Суйабга» кеткен; Чөл шаары менен Невакет арасы 90 километр (15 фарсах) болгон дагы ушул айтылган жер карлукка тийиштүү болгон. Невакет менен Желаргы капчыгайынын арасында соодалуу «Кермикет» жаки «Күмбергет» деген кыштак болгон дагы карлуктардын «лабан» уругуна тийиштүү болгон, уругу «Кутегин Лабана» аталган²⁸⁰. Бул капчыгайды ал заманда «Жыл» деп атаган. Гардизи бул сөздү «тар» деген сөз дейт. Бул тарыхты жазуучу Белектин пикири: «Жел» (ветерок) деген сөздөн болмогу мүмкүн. Бул капчыгайдан күн жүрүштө 72 километр (12 фарсах) жерде «йар» деген калаа болгон, анын 3000 аскери болгон; бул жер жикилей²⁸¹ улугунун борбору болуп, титулу «Тексина» аталган. Бул шаар Ысыккөлдүн күн жүрүш жагында болгон, себеп көл жолдун сол жагында болучу; Белектин бикири бул шаар Марбулактагы Төрткүл. Бул шаардын нары 30 километр (5 фарсах) жерде Тоң шаары болгон. Бул шаар азыркы Тондун суусундагы чалдыбар болмогу керек. Тондон үч күндүк жерде «Барскан» шаары болгон. Бул шаардын эки арасында жикилейдин боз үйү көп болучу; Барскан демек, Барскоон суусунун атагы болсо керек. Жаграпийачы Кудаминин сөзүндө Барскан шаары, 4 чоң, беш кичине 9 кыштактан курулган бир чоң шаар болгон. Улугунун титулу «Манака»²⁸² болгон.

Башка бир кабарга караганда титулу²⁸³ «Тебин Баркана»²⁸⁴ аталган. Бул шаардын 6000 аскерге күчү келген. X кылымдагы Персийанын жаграпийачысынын²⁸⁵ сөзү, Барскандагы Манактын насили карлуктан болгон. Бирок эли кийин тогуз угузга өткөн²⁸⁶. Күн чыгыш, күн батыш Түркстандын арасында болгон соода тууралуу борбор шаар болгондуктан, бул шаар өтө барктуу болгон. Түрктөрдүн чежирелеринде²⁸⁷ түрктүн бир баласынын аты «Барскан» болгон. Барсканга Перганадан өзгөн шаарынан Жазы ашып, Арпа, Каракойун, Атбашы, Нарын басып түз жол

аталбаган ашууну В. Минорский Кастек же Курдай (кара: Худуд ал-алам. 298, 305-б.); А. Н. Бернштам Түп же Жыргалаң (кара: Бернштам. 1998. 283-б.) деп түшүндүрүшөт. Бирок Махмуд Кашгаринин «жикил аталышты түрктөрдүн үч уруусу алып жүргөнүн, экинчиси Таразга жакын жердеги Жикил деген кыштакта экенин, үч жикилдин тең аталышы ушул – экинчисине байланыштуу» (кара: ДЛТ. 2005. 372-б.) деп эскерткени эске алынган эмес>.

²⁷⁸ (Б. С.) Григорьев об арабском путешественнике Абу-Долефе. С. П. Б. 1872., стр. 27-28.

²⁷⁹ (Б. С.) Рукопись Туманского. Л, 18.

²⁸⁰ (Б. С.) Муджмийат Л. 273. Лабана не тюркского происхождения. <Эскертүү: В. Бартольд «Муджмал ат-таварихти» көрсөткөн. Негизи Б. Солтоноев бул маалыматтарды толук бойдон В. Бартольддон пайдалаган, бирок «L.ban» уруусу Mijmalдагы «Q.tkin-i L.ban» (түркчө *Qut-tegin) болушу мүмкүн экени (кара: Худуд ал-алам. § 15, 293-б. комм. 9) эске алынышы керек>.

²⁸¹ <В. Бартольддун орус тилиндеги «джикилей», «джикилых» деген сөздөрүн өзгөртпөй алган>.

²⁸² <Гардизиде манап (M.n.gh); В. Минорский кыргыздын манап (mana) титулуна салыштырат (кара: Худуд ал-алам 293-б.)>.

²⁸³ (Б. С.) Рукопись Туманского. Л, 18.

²⁸⁴ <Муджмал ат-таварихте (273-барак) Барсхандын башчысы tabin деп аталган>.

²⁸⁵ <Гардизи>.

²⁸⁶ <В. Минорский кичине башкача окуган (кара: Бартольд. 1963. 38-б.)>.

²⁸⁷ <Шежире – санжыра>.

келген. Каракоюндун куйганы Атбашынын дөбөсүндө «Атбашы» шаары болгон. Азыркы Кошой коргондун чалдыбарынын орду, азыркы турган коргон бул айтылгандан көп кийин салынган. Бул Атбашы шаары Перганадан, Барскандын арасында эч бир кыштак болбогон. Жетисуунун күн жүрүшү тогуз угуздун алдыңкы тармактарынан саналган «йагма» элине тиешелүү болгон, Кашкар шаары дагы булардыкы болгон. Карлук менен Кашкардын чек арасы Нарын болгон²⁸⁸.

Суйабдан Барсканга дагы бир жол айланып келген. Суйаб шаары Чүй суусунун түн жагында Невакеттен 18 километр (3 фарсах) жерде, тоонун этегинде түргөш жеринде болгон, азыркы Карабулак, Согонду, Шор Дөбөнүн бири. Улугу түрк кандарынын бир тууганынан болуп, титулу Ари титулунча «Йалан-Шах» (Баадурлар каны) аталган²⁸⁹, мунун 20 миң аскери бар эле, Суйаб жолунун боюнда, Невакеттен алты километр жерде «Пенжикет» деген шаары болуп, анын аскери бар эле. Суйабтын жанында дагы үч кыштак болуп, ар кимисинин ар башка улугу болгон. Каштек ашуусунун тоосуп кудайдын турган жайы деп, түрктөр аны азиз туткан.

Ашуунун түн жагында Бегилик, же болбосо Беклилик деген калаа болуп, улугунун титулу — Бадан-Сангү жана түрк титулу «Йанал-Темна» аталган; мунун 3 миң аскери бар эле; жана 7000 аскери болгон. Суйабдан Барсканга кербен 15 түн жол жүргөп. Түрк почтосу 3 күндө барган. Балким жол Каштек ашып, Алматыга барып, Иле Алатоосунун түн жак этегин бойлоп жүрүп, Кызылкыйа, Санташ аша Караколго барса керек. Араптардын көрсөтүүнө караганда, Суйабдан чыгып, Ысыккөлдүн түн жагын бойлоп, Караколго барган жолдун күнү артыкча кем. Ысык-Көлдүн түн жагы жээгинде, карлуктун чегинде, жикилейге караган «Сигул» деген шаар болгон. Балким, Ысыккөл чыгар. Аны биз кийип Темирдин заманында көрөбүз²⁹⁰. Бүткүл түрк элинде мусулман маданиятынын таасири көбүнчө карлуктарда болгон. Кабарларга караганда карлуктун каны Жабгу Магди калифанын (775-785) заманында ислам динине кирген²⁹¹ деген сөздө шек бар. Бирок кандай да болсо X кылымда Таластын күн чыгыш жакы шаарларда мечиттери болгон. Маданийат таасири карлуктардын тиричилигине дагы жуккан.

Карлуктардын ичинде көчмөн аңчылардан башка дыйканчылык дагы болгон. Карлуктар башка түрк элинин, көбүнчө Тогуз угуздардын аламанына көбүрөөк кириптер болуп турган. X кылымда Тогуз Угуздар башка түрктөргө караганда күчтүү, кубаттуу саналып, каны баштык, көбүнчө элинин дини маныхей болгон; арасында христиан, будду мусулмандары дагы болгон. Биз жогоруда көрдүк эле, бурун карлукта турган Барскан деген шаар X кылымда Тогуз Угузга өткөндүгүн, жана да Пенчул (жазууда жаки окууда шек болуу мүмкүн) же азыркы Аксуу шаары жөнүндө, бул шаар карлуктун кол алдында болуп, анын улугу Тогуз Угузга табын болгон; кийин бул шаарды кыргыз ээлеген²⁹². Ал заманда кыргыз Энисей дайрасынын баш жагында турган. Кытай тарабына караганда VIII кылымда, Куча шаарынан арап соодагерлери кербен менен ар үч жылда кыргызга жибек бул алып барып турган.

Араптар, карлуктар, тибеттиктер менен кыргыздар соода аркасында жакындашкан²⁹³. Мүмкүн булар балким тогуз угуздарга каршы кыргыз карлуктардын союзниги болуп, өзүнүн азыркы турган жери Жетисууга келген чыгар. Не да болсо кыргыздын көпчүлүгү Жетисууга эң кийин ооп келген. Эгерде караханиддин заманында кыргыздар Жетисууда болсо, анда ушул X—XI кылымдарда мусулман динине кирет эле, неге десениз кыргыздын XVI кылымда динсиз экендигин көрөбүз.

Эң соңунда карлук өкүмөтүнүн борборунан саналган Чүй өзөнү душмандын колуна өткөн. 940 жыл чамасында XI жана XII кылымдарда чоң роль ойногон бир түрлүү динсиз түрктөр Баласагун²⁹⁴ шаарын караткан²⁹⁵. X кылымдагы жаграпийачылардан жалгыз Макдиси бул

²⁸⁸ (Б. С.) Рукопись Туманского. 9, 17.

²⁸⁹ <В. Бартольддо «...носил арийский титул ялан-шаха, т. е. царя героев» (кара: Бартольд. 1963. 38-6.)>.

²⁹⁰ (Б. С.) Отчёт. Стр. 59-60.

²⁹¹ (Б. С.) Jbn Wadn-in qui dicitur al-Jagubi Histeride, ed Houtsma Iugduni Batavorum 18 83, 11. 479.

²⁹² (Б. С.) Рукопись Туманского. Л. 18.

²⁹³ (Б. С.) Яакинф I. 449.

²⁹⁴ (Б. С.) Отчет. стр. 35. <Баласагын (Баласагун) шаары алгач селжук вазиринин эскерүүсүндө жолугат (кара: Низам аль-Мулк. Сиасет-намэ. Книга о правлении везира XI столетия Низам ал-Мулька. М.-Л., 1949. 215-б.; Бартольд, 1963. 303-б.). Анда каапыр-түрктөр (караханиддер) 943-ж. бул шаарды басып алып, кийин ислам динин

түрктөр жөнүндө кабар берет²⁹⁶. Баласагундун калкы көп болуп, бай шаар болгон. Бир жерде Баласагунду Чүй өрөөнүндө болгон деп айтса да анык кайсы жерде болгондугунан кабар бербейт Бул Чүй өзөнүн караткан эл караханиддер династиясы чыккан эле окшоп караханиддер X кылымда Орто Азиянын күн батыш жагынын жартысын өз кол алдына караткан, бул династиянын тарыхына эми өтөбүз.

КЫРГЫЗЫЙАДА КАРАХАНИДЛЕР²⁹⁷

Караханидлерди түрктүн кайсы уругунан экенин тарыхчылар ача албайт, ошондо да далилдерге караганда «ялна»²⁹⁸ уругунан болуп, падышасынын титулу Бугра кан болгон²⁹⁹.

Караханиддердин Чүй өзөнүнө каптап кириши, күн жүрүш жагынан болгон. Чүй өзөнүндө турганда караханиддер тез ислам динине кирген. Бул тууралуу бизде икайа кабары бар. Иби-ал-Асирдин³⁰⁰ сөзүнө караганда шабук, жаки болбосо шатук карахан³⁰¹ ислам динине кирген, түшүндө бир киши асмандан түшүп келип, түрк тили менен өзүндү бул дүйнөдө жана акыретте сактоо үчүн ислам динине киргин деген. Эски таптиш жана икайага караганда Жамал Каршинин китебинде³⁰² бул династиядан болгон хандан исламды биринчи кабул кылганы Сатук Бугра хан Абдулкерим (344 ибират, 955-6-жылдарда болгон). Бул эки тарыхты көрсөткөн бир киши болгон. Бул эки автордун айтуусунда дагы бул хандын бабасы «Илек» болгон дешет. Мавераннахрдан караткан бүт караткан түрк ханынын титулу Насир Абдукеримдин небереси Харундун заманындагы бир автордун сөзүндө титулу Бугра Карахан болгон³⁰³. Оору болгондуктан Мавераннахрдан кайтып бара жатканда айтылган Харун 992-жылында өлгөн³⁰⁴.

кабыл алганы тууралуу айтылат. Демек, этимологиялык жактан 1218-ж. моңголдорго каршылыксыз багынып бергени үчүн «Гобалык» («Жакшы шаар») = Баласагун деген аталышка эч кандай тиешеси жок. «...Макдиси (Х к. аягы) менен Махмуд Кашгари (XI к.) багытын да, аралыгын да көрсөтпөй, Баласагун шаарынын жанында казылган аңы, дубалы жана цитадели сакталган Ордо шаары бар экенин көрсөтөт. ...Муну азыркы Краснаяречка ш. калдыгы менен салыштырууга болот. Башка чечим чыгара албайбыз» (кара: Бернштам А. Н. Т. 2. 48-б.). Ал-Макдиси боюнча Орду шаары «Сыр-Дарыянын төмөкү агымынан» орун алган «кичирээк шаар» (кара: МИТТ, 1939. 185-б.), анда «түркмөндөрдүн падышасы» жашаган (кара: Кляшторный С. Г. Султанов Т. И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. А., 1992. 133-б.). Орду шаары округдун башкы шаары Исфиджабга карагандыктан (кара: Бартольд В. В. 1897. 35-б.), «түркмөндөрдүн падышасы ал шаардын башчысына белек» жиберип турган. Анткени, ...Тараз, Сутнах башка (ага баш ийбеген – ред.) округдар болуп саналган (кара: МИТТ, 1939. 202-б.). Демек А. Н. Бернштам көрсөткөндөй Ордуну азыркы Краснаяречка ш. калдыгы менен салыштырууга болбойт, анткени Орду шаарында жашаган «түркмөндөрдүн падышасы» Тараз округун аттап, Исфиджаб «шаар башчысына белек» жиберип мукмун эмес. В. Бартольд Суяб менен Тараздын ортосунда 15 шаар болгонун эскертет (кара: Бартольд В. В. 1964. 280-281-б.). Баласагун шаарына байланыштуу кызыктуу бир маалыматты М. Кашгари эскерет. Анда түрктөрдүн падышасы Шу Баласагунга жакын шаар куруп жатып, А. Македонскийдин аскери келе жатканын угуп, чалгындап келүү үчүн 40 жоокерин Хоженд суусуна жиберет. Алар түн ката келип А. Македонскийдин аскери Хоженд суусун кечип өткөнүн билдиришет (кара: ДЛТ, 2005. 1051-1052-б.). Демек Баласагун ш. Хоженд суусуна жакын жерде болгон. Кошумча: Кожемяко П. Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фр. 1959. С. 18-б; Кызласов Л. Р. Раскопки древнего Баласагуна. //Вестник МГУ. 1953, № 11. 159–160-б.; Семенова Г. Л. Автореферат на тему «Согдийский город V – XI вв., формирование плана: По материалам Пайкенда в Бухарском оазисе и Ак-Бешима в Семиречье» СПб. 2002. ж. б. эмгектерди карасаңыз болот».

²⁹⁵ (Б. С.) Отчет.стр. 33 и след. Таково же мнение Н. А. Аристов (Заметки, стр. 39). <Эскертүү: демек Баласагун ш. Хоженд суусуна жакын жерде болгон (толугураак: Кожемяко П. Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фр. 1959. С. 18-б; Кызласов Л. Р. Раскопки древнего Баласагуна. //Вестник МГУ. 1953, № 11. 159–160-б.; Семенова Г. Л. Автореферат на тему «Согдийский город V – XI вв., формирование плана: По материалам Пайкенда в Бухарском оазисе и Ак-Бешима в Семиречье» СПб. 2002. ж. б. эмгектер)>.

²⁹⁶ (Б. С.) Библ. Географ. III, 275.

²⁹⁷ (Б. С.) Термин придуман Григорьевым (Караханиды в Мавренахре — СПб, 1874.

²⁹⁸ <В. Бартольддо «ягма»>.

²⁹⁹ (Б. С.) Муджмят. Л, 273.

³⁰⁰ (Б. С.) Ed Tornberg XI, 54.

³⁰¹ <Сатук Кара-хан>.

³⁰² (Б. С.) Л. 35–37.

³⁰³ (Б. С.) Jourh. Asiat. V serie. T. III p. 340.

³⁰⁴ <Гардизиде Илиг-хандын уулу Абу Муса Харун (кара: МИТТ, 1939. 85-б.)>.

Мунун борбор шаары Баласагун болгон³⁰⁵.

Мавераннахрды 999-жылында бүткүл Илек Насир караткан, Караханидлер андан нары дагы эл каратканы бара жатканда, бүткүл Афганистанга, Персианын күн чыгыш жагына, Индустандын жартысына 997-1030-жылдарга жете падыша болуп турган Султан Махмуд токтоткон. Бул тууралуу Утбинин³⁰⁶ тарыхында мундай кабар берген: 4-январь 1048-жылында, жалпак беттүү, кичине көздүү, кичине баскак мурундуу, ээктери кичине (чокчо) сакалдуу, кара кийимдүү, темир кылычтуу түрктөр Балык шаарынын³⁰⁷ жанында катуу жеңилип, мундан соң Амудайрадан өтүп согуш салбаган деп.

XI кылымдын башында караханидлердин падышалыгы бошоп мемлекети үлүшкө түшүп ар кайсы өлкөгө ар башка болуп кеткен; зор падышасына мойун сунса сунуп, сунбаса бетинен болгонсуп кеткен. Ушундай заманда булардын арасынан чатак чыга баштаган; көбүнчө Сатук Богра хандын неберелери Али менен Насирдин балдарынан болгон. Тарыхка караганда Жетисуу кимдин колунда болгондугу жана кайсы заманда экендиги ачык маалим эмес; болбосо тарыхтын берген кабары бир бирине кайчы; Утбинин сөзүнө караганда, Кашкарда хан болуп турган Тууган хан менен бир тууган Илек душмандашкан; Султан Махмуд менен Тууган хандын катышы бар деп ойлогон. Илек 1012—1013-жылдарда өлгөн соң анын тактысына Тууган хан олтурган³⁰⁸. Тууган хан Мавераннахрды сурап турган дегенге ишенүү мүмкүн эмес; бирок Жетисууну анык бийлеп турган; жана Синзиан (Күн чыгыш Түркстан) анын өкмөтүндө болсо керек. Соңунда андан Богра хан Харундун баласы Кадырхан Юсуф акырындап өкмөтүн колуна алган. Утби Би-Ал-Асир, Кадыр ханды Котондун каны деген; Андагы акчанын жазуусуна караганда 1013—14 (ижрат — 404) Йаркенди, 1014-15 (ижрат -405) Кашкарады сурап турган.

1017-18-жылында (ижрат -408) алыс күн чыгыштан көчмөн эл каптаган. Мунун ичинде кытайлар дагы болгон. Бул эл ал заманда кытайдын түн жагын, Орто Азиянын күн чыгышын бийлеп туруп, өзүнө «Ортолук мемлекет» деп атак берген. Динсиздер³⁰⁹ Баласагун шаарына сегиз күндүк жерге келгенде кабар тийип, аларга каршы Тууган хан көп аскери менен чыкканда, алар качкан; артынан хан үч ай жүрүп, соңунда кууп жетип быт-чыт кылып жеңген дейт. Утбинин сөзүнө караганда ушул согуштан соң Тууган хан өлүп, ордуна бир тууганы Арслан хан падыша болгон. Бейнегинин³¹⁰ сөзүндө Тууган хан Жетисууну 1025-жылга чейин бийлеп турган. Арслан хан Мухамит-Ибн-Али, мунун атына Букарда акча согулса да, акчаларынын жазууна караганда Сырдайранын түн жак күн чыгышын бийлеп турган. 1025-жылында Кадыр хан Йусуф жана бир жактан Султан Махмуд согушкан үчүн Мавераннахрге аттанышып барышкан. Ал чакта Мавераннахрда бийлик кылып турган Насир Тууган хан жана Арслан хандын бир тууганы Али Тегин болгон. Самарканга жакын жерде караханиддин баштыгы менен Султан экөө жолугушкан; бул тууралу Гардизи толук жазган³¹¹. Экинин беттешкени, жолугушканы эки жагы бирдей улуктардын каадасындай болуп ордуна келтирилген. Мусулман ханы Махмудга караганда түрктүн каны мусулманчылыктуу болуп, сунган шарапты ичпеген. Эки ортодо келишим жасалып, Кадыр хандын экинчи баласы Иган-Темунага³¹² Махмуд кызын бермекчи болгон. Махмуддун Мукамет деген уулуна Кадыр хан кызын бермекчи болгон. Ал Теминден³¹³ Мавераннахрды Иган алып Теминага алып беришке

³⁰⁵ (Б. С.) Так у Гардизи. <Эскертүү: В. Бартольд бул түшүндүрмөнү Баласагун ш. эмес, Абу Муса Харунга байланыштырган. Сөзмө-сөз: «Упомянутый Харун, столицей которого был Баласагун, умер 992 г. На обратном пути из Мавераннахра, откуда болезнь заставила его отступить» (кара: Бартольд, 1963. 42-б.)>.

³⁰⁶ (Б. С.) Л., 99.

³⁰⁷ <В. Бартольддо Балх ш.>.

³⁰⁸ (Б. С.) История Караханидов по Ибн-Ал-Асиру, который в свою очередь больше всего пользовался сочинением Утби, в последний раз искажена в книге В. В. Радлова. к вопросу об Уйгурах, стр. 122-125.

³⁰⁹ (Б. С.) Численность их в мусульманских источниках указывается различно, и цифры очевидно совершенно гадательны.

³¹⁰ <В. Бартольддо Бейхаки>.

³¹¹ (Б. С.) Л. 153. О свидании и его результатах говорит также Бейхани (стр. 82, 255, 655).

³¹² <В. Бартольддо Яган-тегин>.

³¹³ <В. Бартольддо Али-тегин, б. а. Махмуд Мавераннахрды Али-тегинден Яган-тегинге алып берүү үчүн жардам кылмак болгон>.

Махмуд милдетти болгон. Индустан менен урушамын деп Махмуд жүрүп кетип, кудалашуу болбой калган. Мавераннагранны Али-Темин бийлеп тура берген. Бирок анын бир тууганы Тууган ханды, Кадыр хандын аскери Баласагундан сүрүп чыккан. Кадыр хан Йусуф өлөр жылы 1031-1032-жылында да анын өкүмөтү күн батыш Синтзиандан башка Жетисууну, Сырдайрадан Олуйа Ата, Чимкент райондорунда жүрүп турган дагы борбору Кашкар болгон. Синтзиан менен Жетисуу Арслан хан титулун алган улуу баласы Богра темин Сулаймандын кол алдында калган. Таласта (азыркы Олуя Ата) жана (Сафижан)³¹⁴ азыркы Сайрамда Бугра хан титулунда жүргөн экинчи баласы Иган темин Мухаметтин колуна өткөн³¹⁵. Эки бир тууган Газневид Султан Махмуддун баласы Масуд менен катышып турган. Мауренахераны Али Теминадан тартып алып Бугра ханга беришке план дагы курган³¹⁶. Бирок планы иш жүзүнө чыкпады. Сегмандык Лешкер хан деп айтылат. Бегилик шаарыны согди тили менен Семенга³¹⁷ деп жогоруда айттык эле, балким ошол шаар болор.

Арслан хан менен анын бир тууганынын катышы солгундап, акыры душмандыкка айланган. Ибн-ал-Асирдин тарыхынын бир жеринде айтат, Арслан хан 1043-44 (ижрат — 435) жылдарында мемлекетин бир туугандарына бөлүп берип, өзүнө Кашкар менен Баласагунду калтырып, калган элдин үстүнөн карап турган. Бугра-хан 1056-жылында Арслан ханды колго түшүрүп алып мамлекетин каратып алып, он беш айдан соң аны өзүнүн катыны уу берип өлтүргөн. Ибн-Ал-Асир Бугра хан 1047—48- (439 иж.) жылдарда өлгөн дейт. Катыны уу бермеги себеби: Бугра хан өзүнөн соң тактыга өзүнүн улуу баласы Чагры темин Кусаинди³¹⁸ олтургузмокчу: катыны өзүнүн Ибраим деген жаш баласын коймокчу; Ибраим такка минип турган чагында уруш болуп, Барскан ханы Йанал темин³¹⁹ тарабынан өлтүрүлгөн. Мундан соң Баласагун менен Кашкарды он алты жыл (1059—1074) Тогрул Карахан Йусуф деген Кадыр хандын дагы бир баласы Бугра хан Хорон деген бир тууганы экөө бийлеп турган. Булар Мауреннахердин ханы Насирдин небереси Шамсилмүлк Насир³²⁰ менен согушкан. Согуш жарашуу менен бүтүп Мавераннагр менен Түркстанды бийлеген. Караханиддин чеги Кожент болгон. (Сыр дайранын суусу болмогу керек). Тогрул хандан соң анын баласы Тогрул темин эки ай сураган; андан соң Бугра хан Харон 29 жыл (1074-5-1102-3)-жылдарга чейин Кашкар, Баласагун, Котонду бийлеп турган³²¹. Бул бир тууганы менен Кашкарды бийлеп турганда анын урматына «Кудатку билик» деп дидактический ыр (поэма) жазган. Түрк тилинде адабият муну жазган автор Баласагунда туулган³²². 1089-жылында Селжук султаны Мулукша³²³ Самарканды алып, Өзгентке³²⁴ келген. Кашкардын каны (Хорон³²⁵ болор) Мулукшанын кол алдына кирген. Мулукша кайта кеткен соң жикилейден жалданып барган түрктөр көтөрүлүп, Кашкардагы кандын бир тууганы,

³¹⁴ <Исфиджаб>.

³¹⁵ (Б. С.) Бейхаки.. 525—526, 655-656.

³¹⁶ (Б. С.) Бейхаки. 418.

³¹⁷ <В. Бартольддо Семекна>.

³¹⁸ <В. Бартольддо Чагры-тегин Хусейн>.

³¹⁹ <В. Бартольддо Йинал-тегин>.

³²⁰ <В. Бартольддо Шемс аль-мүлк>.

³²¹ (Б. С.) Ибн ал-Асир. IX. 211-213.

³²² (Б. С.) До последнего времени была известна только одна рукопись этого произведения, хранящаяся в Вене, по этой рукописи сделано издание Вамбера, с очень не надежным немецким переводом. Лейпциг. 1870. Издание В. В. Радлова, СПб. 1890.

³²³ <В. Бартольддо Меликшах>.

³²⁴ <Эскертүү: орто кылымдагы Орто Азияда Өзгент (Өзгөн, Узгенд) аттуу 2 шаар болгон. 1) азыркысы (Фергана өрөөнү); 2) Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы Сугнак менен Джэнд шаарларынын ортосунда (кара: Ала-ад-Дин Ата-Мелик Джувеини. Чингисхан: История завоевателя мира. 2004. Ч. 1. 41-б.]. Абулгази хан боюнча Узкенд «Саганак» (Сыгнак) менен «Аснаш» шаарларынын ортосунан орун алган (кара: Абуль-Гази, Родословное дерево тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинскою хана. Казань. 1906. 93-б.]. Көпчүлүк тарыхый маалыматтар (кара: Бартольд, 1963. 379, 380-б.; 1964. 54-б.; 2002. 533-б.; МИКК. Т. 1. 57-б.) Узгенд, Самарканд, Бухара шаарларындагы айрым окуяларды өтө тыкыс байланышта карайт. Демек орто кылымда Сыр-Дарыянын боюндагы Узгенд шаарынын ролу чоң болгон>.

³²⁵ <Харун>.

Атбашынын улугу Иакуп теминени³²⁶ чакырган. Иакуп Самарканды алганды угуп Мулукша жакын келип калганда, кайта Атбашыга качып келген. Мунда келгенде бир тууганынын аскери талоон кылып, таланып, Йакупду колго түшүргөн. Мулукша Өзгөнткө келип Йакупту бергин деп хандан сураган, хан созуп кечиктирип чойгон, мунусу Мулукшага туура келбеген. Соңунда хан Мулукшага баласы менен бирге Йакупту жиберген. Йакуптун бир көзүн ойуп таштап, бир коргонго койуп, өзүң баргын, эгерде Мулукша буга разы болбосо, баласы Йакупту Өзгөнтке алып бармакчы. Бул чакта Йаналидин Тогрул деген баласы беш жүз чакырым — (80 фарсах) жерден келип, Кашкарды камап калган.

Балким Тогрул жогорууда айтылган Йаландын³²⁷ баласы болуп, Барскандын ханы чыгар, бул кабар хандын баласына, жолдошторуна жеткенде Йакуп Мулукша менен баласын койо бериңиз деп сүйлөшкөндө, койо берип, Йакупту Тогрул менен согуш деп өзү Өзгөнттен жүрүп кетет³²⁸. Бул согуштун соңу кандай болгонун билбейбиз, кебетеси туткундан Харун бошосо керек, XII кылымдын башына жете Кашкарды сурап турганын көрөбүз.

1102-жылында, Богра хан Харун өлгөндөн соң Талас менен Баласагундун хандары Карахан-Омардин баласы Кадыр хан Жебирейил жана Мухамет Богра хандын небереси Мавреннагрда чабуул кыла барышкан, Кадыр хандын аскери мусулмандан жана динсизден дагы болгон, элди Амудайрага жете алып барганда, бул дайранын жакасында Султан-Санжар менен согушуп, жеңилип, колго түшүп, Кадыр хан өлтүрүлгөн. Мундан соң Жетисуунун кабары кара кытайдын жапырыгына чейин билинбейт.

Кара хандын заманындагы ич арасындагы тарыхын биз толук билбейбиз. Бул жерде тукумунан биринчиде мусулманчылыкты кабыл кылган мамлекет болгондуктан Караханиддер ислам дининин жайылып кетүүсүнө албетте зор жардамчы болсо керек. Ошондуктан булардын доор кылып турган заманы Орто Азия тарыхында өтө керектүү. Ибн-ал-Асир³²⁹ 349 ижрат, бизче 960-жылында³³⁰ 200 миң боз үйлүү эл ислам динине кирген дейт. Бул эл Жетисууда, жаки болбосо Синтсизийанда мунчалык көп үйлүү эл эч убакта болгон эмес. 1043-жылында азыркы кыргыз, казак көчүп жүргөн көп түтүн түрк ислам динине кирген. Ибн-ал-Асирдин сөзүндө бул айтылган эл он миң түтүн болуп, жайында Болгар жерине чектеш жүрүп, кышында Баласагун төгөрөгүндө көчүп жүргөн³³¹.

Бир жетишпегендиги ушул, тарыхчылар исламдын башка элементтер менен кандайча турганынан кабар бербейт. Синтсизийанда качан да болсо кытай маданиятынын таасиринде болгон.

Караханиддердин Мавераннагрда туруучу кээ бир улуктарында, Табгач хандары жаки болбосо Тамгач хандары деген титулу болгон; бул титул VIII кылымдагы Орхон жазуундагы кытай падышаларында болгон. 1067-ж. (459-ижрат) болгон каракытайлардын акчасынан³³² («Мелик ал — *masrbq-vasin*» (Царь Востока и Китая)³³³ деген жазуун көрөбүз. Бул айтылган далил балким Кытайдын маданийатын жана падыша ордосун аваз көрүп көтөрүлүп айткан чыгар; неге десеңиз түп Кытайдын өзүн эмес, күн чыгыш Синтсизийандын күн чыгыш жагындагы Кытай менен чектеш желериндеги Ками (Кумул), Үрүмчү, Турпан шаарлары дагы караханиддердин

³²⁶ <В. Бартольддо Я`куб-тегин>.

³²⁷ <Же Йинал-тегиндин>

³²⁸ (Б. С.) Ибн ал-Асир. X. 112-116.

³²⁹ (Б. С.) VIII. 396.

³³⁰ <03. 03. 960–19. 02. 961-ж. (кара: 'Изз ад-дин Ибн ал-Асир. Китаб ал-кадил фи-т-та'рих (Полный свод истории). Избранные отрывки. Пер. П. Г. Булгакова. Таш.-Цюрих. 2005. 137-б.)>.

³³¹ (Б. С.) Зап. Вост. отдел. VIII. 22. <Эскертүү: Ибн ал-Асир хижранын 435-ж. (10. 08. 1043–28 07. 1044) сафар айында кышкысын Баласагун аймагын кыштап, жайында Булгар аймагын жайлап жүргөн 10 миң түтүн динсиз түрктөр 20 миң баш кой курмандык чалып, ислам динин кабыл алгандан кийин өлкө ичинде миң түтүндөн туш-тушка тарап кеткенин, түрктөрдүн ичинен Кытай аймагында жашаган татарлар менен кытайлар (хитай) гана ислам динин кабыл албай калганын баяндайт [кара: Ибн ал-Асир. 2005. 213-б.]. Бул маалымат кыйыр түрдө Баласагун шаарын азыркы Токмок шаарына жакын жайгаштыруу мүмкүн эместигин көрсөтөт>.

³³² (Б. С.) Радлов к вопросу об уйгурах, стр. 125.

³³³ <Бул жерде орфография жана стилистикалык каталарга жол берилген. В. Бартольддо сөзмө-сөз: «...с 459/1067 г. мы на монетах Караханидов встречаем титул *малик ал-маширик ва-с-син* (царь востока и Китая)...» (кара: Бартольд. 1963. 46-б.)>.

мамлекетине өтпөсө керек; себеп бул жерлерде мусулманчылык доору XV кылымга жете жүргөн эмес; жана караханидлердин акчасындагы жазууга караганда дагы тигиге далилдик берет. Алардын мамлекетинде жалпы мамлекеттик арап тамгасынан башка уйгур тамгасын дагы колдонгон; мунун насили Сирия тамгасы болуп мында несториандар аркалы келген деп тарыхчылар ойлонушат. Кудатку Билигтин ырындагы кээ бир маданий терминдер, моңголдун терминине дагы окшойт; бул термин моңголдо болсун, караханиддерде болсун уйгурлардан алынган. Түрк уругунун бул бутагы күн чыгыш Түркстандын Кытайга чектеш жеринде биздин эранын V кылымында эле маданийат жогорулап кеткен. Кийин биз көрөбүз, будда жана христиан дининде турган уйгурлар, Моңгол заманында мусулмандын эң кооптуу талашуучуларынан болгон. Орто Азияга ушундай жол талашуулук эң эски замандан болгон чыгар, бирок ал туврада бизде далилдүү кабар жок.

Караханидлер Кашкардан чыгып Букарга жете алды деп жогоруда айттык эле, ал заманда Жетисууда динсиз түрк уругу болуп мусулмандан саналган эмес, булардын күн батыш чеге Талас болгон, андан күн батышка карата Саманид мемлекети болуп, ислам дининде болгон; Талас шарын 897-жылы алып, андагы христиан чиркөөсүн мечит кылган. Караханидлер биринчиде Өзгөнттү борбор кылып, анан Самарканга көчүргөн; Өзгөнт мунарасын караханидлер салган.

КЫРГЫЗ ЖЕРИНДЕ КАРА КЫТАЙЛАР³³⁴

X кылымдын башында тунгус насилинин ичинен азыноолак могол уруктары кошулуп күн чыгыш Жумшак акиандан³³⁵ баштап күнбатыш Байкал жете кара кытайлар зор мамлекет курган. Падышалык династиясы түн жак Кытай болгон.

Кытай тарыхында династиясы «Ляо» аталган. «Ляо» династиясы Кытайда көп замандан бийлик кылып келе жаткандыктан, бурунтан келе жаткан башка урук калктын династиясына караганда аларды Кытай маданийаты басып кеткен. Туңгуз элинен Журжун деген журт күн жок Кытай династиясы «Сун» менен союздашып туруп Кара Кытайдын өкүмөтүн 1125-жылда бүткөргөн; мундан калган «Елуйдашы» баштык³³⁶ эли күн батышка келип жаңыдан мамлекет кураган.

Бул Кытайлар күнбатышка эки жол менен келген; жартысы Синцизийан аркалы жүрүп Кашкардын ханы Арслан хан Ахмад Табгач Хасан уулу, Арслан хан Сулаймандын небереси тарабынан жеңилген³³⁷. Ибн ал-Асирдин сөзүндө бул согуш (иж. 522) 1128-ж. болгон. Каракытайлардын баштыгы өзү да өлгөн. Аныгында бул согуш мындан дагы кийинирээк болгон; себеби, Багдаттын улугуна июль айында, 1133-жылында Султан Санжардын жазган катында ал согушту жакында гана болгондой көрсөткөн. Кытай тарыхчылары болсо, каракытайлардын күнбатышка жылып, жаңы мемлекет курагандан башкасын айтпайт; шул себептен Кытай тарыхында айтылган кара кытай мемлекетин курган Елуй-Дашы анык ушул деп айтууга болбойт. Бүткүл мусулман тарыхчыларынын айтуунда, мусулман улуктарынын Каракытайга³³⁸ биринчи караганы Баласагундун улугу болгон.

Ибн ал-Асирдин айтуунда кара кытайдын бир бөлүгү 16000 түтүн Арслан хандын (Сулайман болмогу керек) Кытай менен караханиддердин чек арасына келип туруп, тоонун жолдорун коргоп турууга милдеттүү болгон; бул кызматы үчүн жер берилип жана тийиштүү жалоону

³³⁴ (Б. С.) О восточной Империи Китаев подробнее всего говорится в сочинении профессора В. П. Васильева "История и древности восточной части Средней Азии". СПб. 1857 г.

³³⁵ <В. Бартольддо «Улуу океан»>.

³³⁶ <В. Васильев боюнча Елуй-даши (Широй) кидандардын жогорку даражалуу төрөсү (вельможа) болгон (кара:Васильев В. П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века, с приложением перевода китайских известий и киданях, чжурчженях и монголо-татарах. СПб. 1857. 60-б.)>.

³³⁷ (Б. С.) Так у Джемалы Карши (см. гл. IV).

³³⁸ (Б. С.) Ибн ал-Асир. (XI, 55-57).

алган³³⁹. Бир сапар көп пулдуу калың кербенди токтотуп, малга жайлуу жерди айтыңыз дегенде, алар Жетисууга, демек Баласагунга бет алдырган. Кимден кабар алганы маалым эмес. Бир комплетатордун³⁴⁰ XVI кылымдагы кабарына караганда бул кара кытайлар 1041 – 1042 (ижрат-433) жылдарда келгенде буларды Арслан хан динге кир дегенде башка айткандарынын баарысын кабыл алгандагы, динге кирбей койгондо хан өз жайына койгон. Ибн ал-Асирдин айтуунда, Арслан хан буларга дайым кол салып, тынчтык бербей коркунучка калтырып турган. Жетисууга санырылып келгенде өзүнүн уруктары менен биригип туруп Орто Азияны каратып алган.

Жувайтинин³⁴¹ кабарына караганда кытайлар (мусулман тарыхчылары кара кытай дешет) кыргыздын жерин басып келип, Емилге шаар салган. Кыргыз менен урушуп кара кытай жеңилген³⁴². Бул шаардан XIII-кылымда изи гана калган, демек булар биринчиден Чокчак³⁴³ өлкөсүнө орношуп 40000 түтүн болгон. Баласагундун ханы Каңлы менен карлукка каршы буларды чакырганда, кара кытайлар Баласагунду ээлеп, андан начар өкүмөт болгондуктан, өкүмөтүн түшүрүп өзүнчө мемлекет курап, жери Энсейден Таласка жете чоюлган. Мундан соң Каңлыны каратып, Жана Синтсизийанды өзүнө кылган³⁴⁴. 1137-жылында Хоженттин жанында Мавреннахирдин падышасы Махмуд ханды жеңген; Самаркандын түн жагы таш көпүрө менен Жаңы коргондун арасы Катабан³⁴⁵ далаасында 1141-жылында Селжук Султан Санжардын аскерин бытчыт кылып жеңген; бир бөлүк аскерин Хорезмди каратмакка жиберген. Жети Сууну Түркстан экөө тең кара кытайдын кол алдына кирди. Мамлекет баштыгынын титулу Гурхан аталган; мусулман тарыхчылары ханлардын хан деген сөз дешет; Жаропиянын кээ бир билгичтери Григорьевден³⁴⁶ баштап моңгол тили менен Гурхан (күйөө) деген сөз болу керек дешет³⁴⁷; маселен бул титул Амир Темирде дагы болгон. Кара кытайлар күн чыгыш «Ляо» династиясына туушкан болгондуктан Гурхан титулун алардан алмагы мүмкүн дешет. Кара кытайдын тилин диалектиче текшергенде Гурхан менен Гурхан айырмасы неден экендиги билинбеди. Ибн ал-Асирдин сөзүнө караганда, кара кытайлардын биринчи Гурханы сырттан караганда сулуу болуп, кийими кытай жибегинен тигилип, хандарга расим болгондуктан бетин парда менен жаап жүргөн; дини маныхай³⁴⁸ болгон, Эл арасында өтө кадырлуу болуп, аскер тартибинде эң катуу болгон. Мамлекет ичинде карактоо ишин абыдан тыйган. Эгерде шаар каратса түтүнгө бир динар³⁴⁹ акча алып, башкасына иштебеген. Бул түтүн салыкка адети абалда кытайда болуп келе жаткандыктан ошондон алып келген; букаранын катынына аскери жакындык кылган болсо жаза берилбесе керек. Гурхандар өзүнүн орунбасарына энчи бербестен жана аскер башынын ыктыярынан бир жүз атчан аскерден башка бербеген. (Балким бул расим тезинен орус болуп тургандыктан болсо керек)³⁵⁰. Кол

³³⁹ <Ибн ал-Асир боюнча Арслан-хан Мухаммад ибн Сулайман 16 миңден ашык түтүндү күчкө салып көчүрүп келген (кара: Ибн ал-Асир. 2005. 247-48-б.)>.

³⁴⁰ <Компилятор (компиляция деген сөздөн – лат. compilati) — уруулук, тоноочулук, талоончулук, көчүрмөлөрдүн жыйындысы. Башка бир изилдөө (эмгек) же чыгарманы өз алдынча иштеп чыкпай, ал жерде пайдаланылган башка адабияттарды изилдебей, илимий, адабий, сабак окута турган чыгарма; текстерди жазууда колдонулган адабий чыгармачылык>.

³⁴¹ <Жувейни (Ала-ад-Дин Ата-Мелик Джувейни)>.

³⁴² (Б. С.) Киргизы истор. Очерк. 28 стр. Бартольд. <Эскертүү: Жувейниде [демек В. Бартольддун эмгегинде дагы] кыргыздар жеңип, кара кытайлар жеңилгени тууралуу маалымат жок [кара: Бартольд. 1963. 502-б.]. В. Васильев боюнча уйгурлардын жери аркылуу өткөн (кара: Васильев, 1857. 61-б.)>.

³⁴³ <Орусча – Чугучак; казакча – Шеушек; кыргызча – Чөйчөк>.

³⁴⁴ (Б. С.) Ибн ал-Асир (XI. 55-57).

³⁴⁵ <В. Бартольддо Катван>.

³⁴⁶ (Б. С.) Землеведение К. Руммера восточный Китайск. Туркестан (перевод и примечания), СПб. 1869 г. стр. 398 <Туурасы К. Риттер. Землеведение Азии: Восточный или Китайский Туркестан>.

³⁴⁷ <В. Григорьев «гурхан» деген титулду моңгол тилиндеги «гүрген» (хандын күйөө баласы) деген мааниде карайт (кара: Восточный или Китайский Туркестан. 1869. 398-б.)>.

³⁴⁸ <Манихей>.

³⁴⁹ (Б. С.) Ценность этой за... приблизительно ...около 4—50 к. <Эскертүү: В. Бартольддо: «Ценность этой золотой монеты приблизительно равнялась 13 франкам (около 4 р. 50 коп.)>.

³⁵⁰ <В. Бартольддо кашаага «кроме, разумеется, кратковременных походов» деген сүйлөм алынган (кара: Бартольд.

алдына караган хандар Гурханга карагандык белги үчүн куруна күмүштөн тактача тагынып жүргөн. Ушундайча тактай тагынган белгилүү өкүмөттөр өтө көп болгон. Гурхан дини өзүнө дайым караштуу кол алдынан саналган жерлер: Жетисуунун Күн жүрүшү Кулжа өлкөсү жана Сырдайра облусунун түн жак күн чыгыш болгон. Хандын баш борбору Иленин күн батыш Чүйдүн бойу болгон, Баласагунга жакыныраак жерде болсо керек. Падышасынын борбору Хусун ордо аталган³⁵¹. (Күчтүү ордо деген сөз) жаки болбосо «Хомо»³⁵² үй деген сөз. Жетисуунун жартысы Иленин түн жагы Карлук хандарына тийиштүү болуп, борбору Капалдын күн батыш жагында Каоалык³⁵³ шаары болгон³⁵⁴. Мавреннахир менен Синтсизиянды караханиддер ээлеп турган, моголдун заманында орусту моголдор кандай бийлеп турса, бул айтылган үч өлкөнүн үстүнөн караханиддер ошондой кылып бийлеп турган³⁵⁵. Маселен, карлук ханы Самаркандын ханына окшоп, анын алдында дагы Гурхан тарабынан бир өкүл болгон; Хорезм шахка болсо белгилүү мезгилде кинши жиберилип турган; Букардын дини башкача болуп, кээ чакта дүнүйө өкүмөтбаштыгы болгондуктан кара кытайлар үчүн элден алымды жыйып беришти өз мойнуна алган³⁵⁶. Ибн ал-Асирдин сөзүнө караганда кара кытайдын динчи Гурханы 1143-жылында өлгөндө ордун кызы олтурган, бирок бул тезинен өлүп кетип ордуна энеси Гурхандын жесир катыны жана анын Мукаммет деген баласы олтурган. Кытайлардын кабарына караганда Каракытайдын мамлекетин курган гурхандын баласы Элуй-и-Ле³⁵⁷ жана анын энеси кыздан мурун падышалык кылган.

Тарыхчы Жувенинин кабарына караганда ушул анык болот: анын айтуунда XII кылымдын 70-жылдарында Каракытайдын мамлекетинин башында Гурхандын кызы болгон дейт. Элуй-и-Ле өз кол алдына санак кылганда 84,500 түтүн болгон³⁵⁸ бул жалгыз Гурхандын өз карамагында болгон боз үйлөр болсо керек. Кытай кабарында бул кыздын аты Бу-Су-Хуан³⁵⁹ болгон. XIII кылымдагы мусулмандын бир тарыхчысы Фан-Фан деп титул³⁶⁰ берген. Жувенинин кабарында бул кыз Гурхан болуп турган чагында өкүмөт анын эринде болгон. Кытай тарыхына караганда бул эрин өлтүрүп, ойношу менен ашкере жүргөндө, өлгөн эринин атасынын эли аркалуу көтөрүлүш чыгарып, калың эл катындын ордосун тегеректеп калганда алардын көзүнчө катын ойношун колу менен өлтүргөндүктөн катындын ажалы жетпей калган. Жувенинин айтуунда катынды ойношуна кошуп өлтүргөн. Бу-Су-Хуан өлгөн соң Элуй-и-Ле Гурхандын экинчи баласы Чже-Ли-Кукан³⁶¹ болгон. Жувенинин кабарына караганда бул өзүнүн бир тууган агасын өлтүргөн. Мусулмандардын кээ бир тарыхчысы соңку Гурханды Манин³⁶², же болбосо Кумани аталган дейт³⁶³. Каракытайлардын заманында христиан дини болуп, несториандын патриархы III Илийа (1176–90)-жылдарда Кашкар шаарына Митрополиалык кураган. Кашкардын Митрополити Кашкар жана Инвакет³⁶⁴ Митрополит титулу алган. Кашкар Митрополитине Жетисуунун күн жүрүшү дагы караган. Токмок, Бишкектеги нисториандык гөрүстөндөр Кара кытай заманын дагы гөрүстөндөрдөн саналат³⁶⁵. Христиан дининин күч алууна бир себеп Орто Азияда мусулмандардын дини күчөп жана ал аркалы сайасий ишинде кубаттап бара жаткандары болгон. Бул мусулманчылык кыймылы болорун башында Гурхан билген. Шол

1963. 50-б.)>.

³⁵¹ (Б.. С.) Отчет стр. 36. <Эскертүү: В. Бартольддо «Хосун-орду»>.

³⁵² (Б. С.) Джахан-наме об этом сочинении XIII в. См. Зап. Вост. Отд. IX. 302-303. <Эскертүү: В. Бартольддо «Хото»>.

³⁵³ <В. Бартольддо «Каялык»>.

³⁵⁴ (Б. С.) О его местоположении см. Schmidt, Über Rubruk's reise, Berlin, 1885, p.p. 44.

³⁵⁵ (Б. С.) Соловьев. История России. Изд. Товар. "Общес. Польза". Книга 1, стр. 1157 и след.

³⁵⁶ (Б. С.) Ибн ал-Асир XII, 170.

³⁵⁷ <В. Бартольддо Елюй И-ле>.

³⁵⁸ (Б. С.) Оппорт, II. 145.

³⁵⁹ <В. Бартольддо Бусохуань>.

³⁶⁰ <В. Бартольддо ал аялга «хандардын ханы» (хана ханов) деген титул берилген>.

³⁶¹ <В. Бартольддо Чжэлугу>.

³⁶² <В. Бартольддо Мани>.

³⁶³ (Б. С.) Западно-Восточный отдел. VIII, 27.

³⁶⁴ <В. Бартольддо Невакет>.

³⁶⁵ (Б. С.) Западно-Восточный отдел. VIII, 26. 29.

заман Котондун ханы көтөрүлдү деген кабар болуп, Гурхан өзүнө жакын турган Арслан хандан шек алып, андан жардам аскер сураган. Аны сынап жаки көтөрүлүшкө кошуларына жаки мусулман менен каршы согушарын билмек үчүн эгерде шек билинсе түбү менен жок кылмакка ойлонгон. Карлук ханы Гурхандын дегенин аткарган. Бул хандын Каракытайлардын ичинде жакын дос кишиси Шамур-Табангу³⁶⁶ деген болгон, ал Гурхандын сырын Карлук ханына айтып «эгерде Гурхандан баш тартсаң сенин укум-тукумундан киши койбой кырат» деген. Эгерде тукумум аман калсын десең өзүң уу ичип өлгөн деген, дагы баланды ордуна койор дегенде, Арыслан хан уу ичип өлгөндө анын баласын Капалыкка³⁶⁷ хан көтөрүп, жанына Гурхандан бирөө гүл койгон³⁶⁸.

Мусулман хандары менен кармашканда биринчиде Гурхандын иши максаттуу болуп чыккан. Бирок качан Күн чыгыш жаккы чегин Чыңгыз хандан жеңилген найман уругунан Тайан хандын баласы Күн батыш моңголдо күчтүү саналган көчмөн эл Күчлүк келгенде Гурхандын иши башкаланган. 1209-жылында Гурханга Күчлүк өзү келген. Бир кабарда Кара кытайдын аскери Күчлүктөр колго келгенде өзүнүн элинен аскер жыйып, көтөрүлгөн эл менен Гурханга жардам бере көрүшмөк болгондо маакул алган. Жувенинин кабарында Гурханга караган хандардын эң кубаттуусунан саналган Хорезм шах Мухаммет Күчлүк³⁶⁹ убадалашкан. Бул келишимде Гурханды ким мурун талкаласа, ошол Сынтсизийан, Кулжа өлкөсү жана Жетисууну алмакчы. Хорезмшахтын хан ордосуна жакын туруучу жана Мухамметтин Күчлүккө жиберген элчисин билген тарыхчы Несеви айтат: Карлук ханы Мамдухан Күчлүк жаңыдан келишим жасады деп, себеп Жетисууда бузук чыгарган мусулман менен байланышып, аны менен Күчлүк пайдаланган.

Күчлүк Өзгөнтөгү Гурхандын казынасын таап³⁷⁰ алган кезде 1210-жылында Хорезм шах Самаркандын улугу менен сайуз болуп, Таластын бойунда Ыламын³⁷¹ дегенде талаада кара кытайдын аскери менен согушкан. Согуш бир жаңсыл боло албаган. Себеби ушу зки жактагы аскердин оң жагы талкаланган. Кара кытайдын баштыгы Таники³⁷²-Тараз колго түшүп, аскери кайра жанырылган. Баласагун шаарында турган эл кара кытай аскери жеңилди³⁷³. Хорезм шах артынан куба келет деп калаанын дарбазасын бекитип он алты күнү кара кытайдын аскерин кийирбеген. Акыры Гурхандын кызматында болгон мусулман Махмуд деген бай Баласагундун кишилерин Гурханга караңыз дегенде он алты күндөн соң кара кытайлар Баласагунду талкалап талап 47000 мусулманды кырган. Хорезм шах тарабынан эч жардам болбогон, Мукамет болсо Маверанахр ага өзү толук хан болгондугуна кубанып жатып калган. Баласагундун жанында Күчлүктун аскери дагы жеңилген. Гурхандын аскеринин колуна түшкөн. Акчаны кайтадан

³⁶⁶ <Жувейниде Шамур-таянгу (кара: Чингизхан. История завоевателя мира записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувейни. Пер. Е. Е. Харитоновой. М., 2004. Т. I. 49-б.)>.

³⁶⁷ <Каялык>.

³⁶⁸ (Б. С.) Сколько нам известно, этот характерный рассказ Джувейни (рукоп. IV. 2, 34, л. 25). <Эскертүү: Жувейниде [демек В. Бартольддун эмгегинде] гүл коюлганы тууралуу сөз болбойт [кара: Бартольд. 1963. 53-б.]>.

³⁶⁹ <Сүйлөм так эмес. Тагыраагы: Хорезм шахы Мухаммед менен Күчлүк хан убадалашкан>.

³⁷⁰ <«Таап» эмес «чаап» деп окулушу керек. В Бартольддо «разграбил»>.

³⁷¹ <Иламыш>.

³⁷² <В. Бартольддо Таянку>.

³⁷³ <Жувейни боюнча сөзмө-сөз: «...Кучлук двинулся на гурхана и стал опустошать и грабить его земли... А прослышав о победах султана (Хорезм шах), он направил послов с призывом напасть на гурхана с запада, в то же время как сам он ударит по нему с востока; чтобы вместе покончить с ним. Если султан первым завоюет и разорит земли гурхана, ему покорится все его царство до Алмалыка и Кашгара; если Кучлук опередит его и завоюет государство каракитаев, то к нему отойдет все земли до реки Фанакат. ...таким образом заключив соглашение на этих условиях, они с двух сторон направили свои армии... Кучлук стал первым; войско гурхана, стоявшее неподалеку, было разгромлено, и он разграбил сокровища гурхана в Озкенде и оттуда направился в Баласагун. Здесь расположился лагерь гурхан...» (кара: Джувейни. 2004. Т. I. 41, 246-б.; Бартольд, 1963. 421-б.). Жувейниде Баласагун менен Өзгөнт шаарлары бир-бирине жакын жайгашышына В. Бартольд маани берген эмес. Алмалык тарапта жүргөн Күчлүк (кара: Джамал ал-Карши, Ал-Мулхакат би-с-сурах. //История Казахстана в персидских источниках в 5-и томах. Т. 1. 2005. 118-б.) Баласагун шаарын айланып (эгер ал Чүй өрөөнүндө болсо), Сыр-Дарыянын (Фанакат) сол жээгине өтүп, Фергана өрөөнүндөгү азыркы Өзгөндү чаап, кайра Баласагунга келиши эч кандай логикага жооп бербейт. Келтирилген тарыхый фактылар тескерисинче Баласагун менен Узгенддин бир-бирине чукул жайгашканын далилдейт>.

бергиле деп Гурхан айтса аскерлери болбостон көтөрүлүш чыгарган. Мундан пайдаланып Күчлүк көтөрүлүш чыгарган аскердин ушундан карап калган. Гурхан амал жок колго түшкөндө Күчлүк ызат кылып кайрадан тактысын берген. Өлгүчө эки жылы Гурхан тагында турган. Аныгында мамлекет сурагы Күчлүктүн колуна өткөн. Бул окуя 1212-жылында болуп, мундан мурун 1211-жылында Жетисуунун жагына Чыңгыз хандын аскер баштыктарынан Кубулай нойон баштык монгол аскерлери келгенде Капалыктагы карлуктарды улогу Арслан хан андагы Кара кытайдын улугун өлтүрүп, өзү Чыңгызханга карап калган³⁷⁴. Кулжа өлкөсүндө мусулмандар кыймылында «Бузар» деген мусулман улугу чыга келген, бул мурун каракчыларга, жылкы алган ууруларга баштык болуп, акыры Алмалык шаарына улук болуп, Төгрул хан титулун алып, өзү Чыңгыз ханга карап калган. Моголдордун умтулуусу Күн батышта бир аз токтогон, себеп алар, 1211-жылында Кытай менен согушкан. Бул себептен Гурхандын мамлекетинин ар кайсы жерине тамыр жайып, Күчлүктүн күчтүү болуп калуу дагы этимал болгон мурун аны менен пайдаланса да Күчлүккө биринчиде мусулмандардын чыгарган көтөрүлүшү менен күрөшүү туура келген. Дин жагынан караганда мусулмандар Гурханга каршы болгондой Күчлүккө дагы жакшы карабаган. Наймандардын көбү сыйактуу Күчлүк христиандын, несториан мазабында болгон. Күчлүк кара кытайдын атактуу кызы Гурхандын колуктусун алган³⁷⁵, кийин бул катын Күчлүктү азгырып, будда динине киргизген. Мусулмандар кыймылынын баштыгы Хорезм шах Мухаммет Хорезм шахтын эки аскери менен тең пайдаланып олжо алды деп Күчлүктү кектеп турган. Хорезм шахтын Күчлүккө жиберген элчиси коркутуп сөз айтса да натыйжа чыкпаган³⁷⁶. Хорезм шах, Гурхандын Күн чыгыш Жак мамлекетин Күчлүккө калтырып, Сырдарыйанын оң жакасындагы өкүмөтүнүн аша кечип Күчлүккө кайрыбаш үчүн кээ бир коргондорду талкалап кеткен. (Күн чыгыш Түркстан) Сынтсызийанда. Мукамметтин өкмөтү Күчлүккө тоскоол болбостук үчүн тынчтык бербеген. Сынтсызийан өлкөсүнө аскер менен барып уруш баштап 3-4 жыл катары менен эгин алып жаткан чакта кучлук талоон коюп турганда бүлүпгөн эл жадап Күчлүккө карап калган. Мусулмандар катуу каршы тургандыктан, Күчлүк мусулмандарды өтө кысып, христиан, буддизм диндеринин бирине киргип, болбосо кытайча кийингиле деген. Ушул максатка жетмек үчүн XIV кылымда Людовиг Гүген элине кандай чара колдонгон болсо³⁷⁷ Күчлүк дагы ошону колдонгон.

Демек, аскерин үй-үйгө жайып жиберген. Күчлүк аскерине толук эркиндик берип, мусулмандардын үйлөрүнө таратып койуп, анда эмне иштесе ыктыйары болгон. Мусулмандар көрүнөө намаз окуй албастан, окутуу ишинен дагы калтырган. өзүнүн түн жак, күн жүрүш жеринен Күчлүк аң уулап жүргөндө Бузатты түшүрүп, аны өлтүргөн, жана Күчлүктүн аскери Алмалыкты камап жатканда Моголдун аскери жакындап калганда Күчлүктүн аскери кайра кеткен. Моңголдун аскери 1217-жылында козголо баштап 1218-жылында Күчлүккө каршы Жебе пойонду баш кылып, 20000 аскер жиберген. Жебе Алмалыкка Бузардын баласы Сукнак-Теминди³⁷⁸ улук кылып, Күчлүктүн элине келип ар бир киши өз ата-бабасынын дининде болот деп жардык кылган. Ушул жардык Күчлүккө каршы турууга элге жол берген. Жетисуунун тоолорунун бир ашуунда монгол менен Күчлүк согушуп караса да быт-чыт болуп жеңилип, Күчлүк Кашкарга качкан³⁷⁹. Баласагун урушпастан өздөрү монгол караса керек, себеп ал шаарды монголдорго балык (жакшы шаар) деген. Ушундай атакты өзү караган шаарга берген эле³⁸⁰. Кашкарда болсо мусулмандар үйлөрүндө жаткан Күчлүктүн аскерин кысып монголдорду балакеттен куткарган аскер деп жакшы тосуп алган. Монгол аскери өтө катуу жакшы тартиптүү болгондуктан аскер тарабынан эл кысымчылык көрбөгөн. Сарколго качкан Күчлүктү

³⁷⁴ (Б. С.) Рашид-Ад-дин, перевод проф. Березина, введен (СПБ 1858) стр. 132. История Чингиз хана, часть II (Вост.отд. Арх.от...ч. XV. стр.14).

³⁷⁵ (Б. С.) Так у Джуванни (Рук. IV, 2, 34, Л,133) Джемаль-Карши так же называет Кучлука христианином.

³⁷⁶ (Б. С.) Об этих посольствах говорят Несеви (Традицион. Р.р. 13-15 и Ибн АлАсир (XII, 179).

³⁷⁷ <Сүйлөм так которулган эмес. В. Бартольд «Для достижения этой цели он прибег к той же мере, как Людовиг XIV против гугенотов...» деп түшүндүргөн (кара: Бартольд. 1963. 55-б.)>.

³⁷⁸ <В. Бартольддо Сукнак-тегин>.

³⁷⁹ (Б. С.) Об этой битве см. Оперт-р. 160 (на основании известий Плена Карпини)

³⁸⁰ (Б. С.) Сред. Аз. Зап. Вост. отд. VIII, 29—30.

монголдор жетип кармап өлтүргөн.

Мунун соңунан Чыңгыз хан баштык монголдордун аскери Жетисууга каптап келгенин тарыхы ретинде жазуу ылайык эле, бирок караханийлердин арткы дооруна жакын кара кытайдын келер алдында чыккан Махмуд Кашкаринин кыскача тарыхынын көрсөтүүгө ылайык келди.

МАХМУД АЛ КАШКАРИ («ДИВАН ЛУГАТ (АТ) - ТҮРК»)³⁸¹

«Диван лугат ал-түрк» китебин жазып чыгарган Махмуд ибн ал-Хусаин ибн Махмуд ил Кашкари³⁸² деген бир түрк билгич. Бул киши 999-жылдын 1141-жылга чейин Сынтсизийан менен Орто Азияны бийлеп турган Караханид хандарынын доору жүрүп турган заманда болгон киши. Атасы Хусейн түркчө аты Бачаргин Караханиддин атактуу бектеринен болгон. Бул Бачаргин Ысыккөлдүн Күн жүрүшүндөгү Барскоон шаарында болгон. Махмуд Кашкари өзү да аскер билгич (Молдо жана акундук да биринчи болгон. Өмүрүн түрк урууларынын арасында өткөргөн. Багдат Халифаси Ал Кайымби Амир уллонун падышалыгынын соңку жылында жазып, анын орун басары Муктади Амир уллого китебин тартуу кылган³⁸³. Мунун аمانында дагы бир Караханилик жазуучу Баласагундук Жусуп Хас — Хажип «Кудатку билик» деген китебин 1069— 1070-жылдарда, тоок жылы кышында жазган.

Махмуд Кашкаринин китебинин Ыстамбулда табылган нускасы 1266-жылында Мухаммеддин Абу Бакир Далимаки³⁸⁴ деген кишинин калеми менен Кашкаринин өзү жазган китептен жазган. Махмуд Кашкари китебине өз заманындагы түрк уруктарынын жаграфи орундарынын ал замандагы улуттарга алысым-жуугун көрсөтүү китебин түшүнүктүү кылуу үчүн ошол убакытка чейин мусулман окумалдарында болбогон бир жобо менен тоголок карта жазган. Мунда тоолор, деңиздер, өзөндөр кумдар жана шаарларды санап көрсөткөн, булардын ар бирин башка-башка бойоо менен түшүргөн. Мен өзүм түрк коомдорунун шаарларын кезип жүрдүм, түрктүн тилин жана адабияттарын үйрөндүм. Түрк болсун, түркмөн, уйгур, чигил, йагма, кыргыз³⁸⁵ болсун булардын баарынын тил, адабиятын билдим. Мен өзүм түрк элинин сөзгө чечен тили тазаларынан бир кишимин, кылыч чабууга, найза сайууга эң устамын, түрк элинин Лугаттары³⁸⁶ менин мээме бүткүл сиңген. Менин атым түбөлүк калсын деп жана түбөлүк азык болсун үчүн китебимди Халилдин «Китабил-ган» деген китебинин³⁸⁷ борумуна жакындатып түздүм, арасына түрк элдеринин ырларын жаздым. Түрктөрдүн тайгак кечүү, тар жолдо жана ырахат заманында айта турган макалдарын жаздым. Түрк тилине четтен кирген сөздөрдү жазбадым, жана да түрктөрдүн урууларын жаздым, булар барысы жыйырма чамасында болгон, бирок майда уруулары эсепсиз көп, санатына киши жеталбайт. Бул майда уруулардан, угуз менен түркмен урууларын гана айттым, жана тамгаларын жаздым. Түрк элинин эң чечен тили, түрк тилинен башка тилди билбеген. Араб, парсы мадани элдерге аралашып жүрбегенде болгон, көбүнчө: Иле, Эртыш, Имар, Эдил бойу элдерде болгон. Түркүн эл күн батышта Урум, күн чыгышына Кытайга чейин сегиз миң фарсах чамалуу жерди алып олтурат; киши муну ачык түшүнсүн деп мен жерин карта кылып жаздым.

Махмуд Кашкари Тяньшань үстүндө жана анын эки жагындагы: элди ушулар деген. Узун чекти³⁸⁸, (азырда саяк уруу кыргыздарынын жартысы дээрлик өйдө-чекти деген уруу бар)

³⁸¹ (Б. С.) «Чолпон» журналы № 6, 7, 8.

³⁸² <mahmud-ibn-al-huseyn-ibn-muhammed-kashgari — Махмуд ибн ал-Хусейн ибн Мухаммед ал-Кашгари>.

³⁸³ <Махмуд Кашгаринин баш сөзүндө аббасиддердин халифи Абу-л-Касим Абдаллах ибн Мухаммед ал-Муктади би-Амрилахка (1075–1094) арналганын эскертет (кара: ДЛТ. 2005. 54-б.)>.

³⁸⁴ <Мухаммад ибн Аби Бакр ибн Аби-л-Фатх ас-Сави (ад-Димашки) тарабынан көчүрүлгөн (кара: ДЛТ. 2005. 13-б.)>.

³⁸⁵ <Туркийя, Туркманийя – Угузийя, Жикилийя, Йагмаийя, Киркизийя>.

³⁸⁶ <Сөздүк>.

³⁸⁷ <Махмуд Кашгари өз эмгегин ал-Халилдин Китаб ал-Айн сыяктуу кылып түзгөнүн эскертет (кара: ДЛТ. 2005. 55-б.)>.

³⁸⁸ <Мындай уруу кездешпейт. Балким «узкиш» (баштапкы формасы «акзиш») деген урууну айтып жатат (кара: ДЛТ. 2005. 127-б.)>.

Йагма, тукси, кыргыз, уйгур, кыпчак, имак, басмул, татар, башкурт, булгар, карлук түрктөрү болгондугун жазат. 238 чамалуу түрки ыры жана 270 чамалуу макалдар жазган. Бирок бүткүл китебин арап тили менен жазган. Уйгур арибин түрк тамгасы деп билет. Махмуд Кашкари бул китебинен башка (окулбайт) бир китеп жазган экен, анысы алигиче табылбады. Махмут Кашкаринин китеби үч том болуп басылып³⁸⁹, анын бары 1416 бет.

ЧЫҢГЫЗ ХАН ЗАМАНЫНДАГЫ КЫРГЫЗ

Адам жана жер (Человек и земля) деген орус тарыхында³⁹⁰ Чыңгыз хан³⁹¹ өзү түрк болгон дейт. Мусулман тарыхында³⁹² айтылганы: Мурунку угуз түрк хандары насилинен кыйат³⁹³ аталып биздин эранын 794-жылында Кытай жери Шамодо тиричилик кылып жүргөн бир түрк уруусу монголдордун арасынан келип, аларды бийлеп келген. Бул тукумдан келген хандар ар түрлүү элди бөлүп алып сурап келген. Чыңгыздын бабасы Бартан батыр³⁹⁴ менен бир тууган Хотоло хан заманында XII кылымдын ортосунда (1150–160–61) жылдар да бул моголдор Кытай императорун коркутушуп турган. Чыңгыздын атасы Эсугей баатыр заманында бул кубаты кемиген, мунун колунда бир нече уруу эл гана калган. Булардын көчүп жүргөн жери Онон суусунун бойу болгон. 1162-жылында ушул Онон суусунун бойунда Дилигон – булак³⁹⁵ деген жерде Эсукенин катыны Олонаке³⁹⁶ бир эркек бала тууп, атын Темучин койгон. Бул бала он үч жашында атадан жетим калып, өгөй атасы Меңлик менен дин баштык Көкчөнүн³⁹⁷ тарбиясында чоңойуп, жардылыктан энеси жана 3-4 жаш инилери менен балык жеп оокат кылып жүргөн; эр жеткен чагында мунун кайраттуу экенин билип, Кытай каканы колго түшүрүп кетип, анда он жыл чамалуу жүрүп калып, акыры качып кутулган³⁹⁸. Келген соң, түрк-татар, могол элдери менен согушуп, баарын жеңип, 1206-жылы (барс жылы) өз кол алдында кырк алты уруу элден курултай чакырып (мунда кыргыз болбосо керек) Жеңгис хан (Непобедимый, жаки Чын Угуз – Истинный угуз) атак алган. Чыңгыз канкор 1207-жылында (коён жылы) мага карасын деп кыргызга элчи жиберген. Кыргыз ал кезде Энисейдин башында болгон. Кыргызда хакан эмес, улугунун титулу «инал» болгон; кээ бир түрк элинде такка минип хан болордун тукуму ошондой болгон, не да болсо «Инал» титулу кагандан төмөн, кебетеси ал чакта кыргызда эки инал болу керек, бири — Еди инал, бири — Урус инал³⁹⁹; Чыңгыз канкор бул эки иналга элчи жибергенде, алар макул алып, Чыңгыз ханга карамакчы болуп элчилерине кошуп элчи жиберген. Бир кабарда кыргыздын элчилери эки киши, бир кабарда үч киши болгон. Тартуусунун баштыгы көзү ак ак шумкар болгон, ЙуАншенин⁴⁰⁰ тарыхында кыргыздын жеринде ак жана кара шумкар болгон. Кыргыздын Чыңгыз ханга караган тууралуу тарыхчы Аблгазы кан мундай дейт:

³⁸⁹ <Стамбулдан чыккан К. Рифаттын 1–2- (1915) ж-а 3-томун (1917) айтып жатат>.

³⁹⁰ <Француз географы, социолог Жан Жак Элизе Реклюнун (1830-1905) Человек и Земля, т. 1–6, СПб, 1906–09 айтып жатат. Орус тилине Шмидт которгон>.

³⁹¹ (Б. С.) Человек и земля, 1907. Элизе Реклю. <Эскертүү: IV т. 194-б.>.

³⁹² (Б. С.) Истор. Түрк-татар. 1915. стр.32.

³⁹³ <Абулгазы хандын китебинде Ил-хандын кичүү уулу Кыян болуп, андан тараган уруу кыяттар деп аталган (кара: Сочинение Абуль-Гази. 28-29-б.)>.

³⁹⁴ <Рашид ад-Дин боюнча Бартан-бахадур Чыңгыз хандын чоң атасы болгон. (кара: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. М.-Л. 1952. 50, 156-б.)>.

³⁹⁵ <Делюн-Болдок (кара: ЭСБЕ т. X. 354-б.)>.

³⁹⁶ <Оэлун>.

³⁹⁷ <Сөз Рашид ад-Диндеги Мунлик-эчигэ жана анын уулу шаман Тэб-тэнгэри (өз аты Кокочу) жөнүндө жүрүп жатат. Абулгазы ханда Чыңгыз-хандын энеси ушул Менглик-ичегеге турмушка чыккан (кара: Абулгази-хан. 1906. 64-б.)>.

³⁹⁸ <Автор жаңылып жатат. Жакын тууганы тайчиут уруусунун кол башчысы, аталаш тууганы – Таргутай-Кирилтухтун туткунунда жүргөн>.

³⁹⁹ <Бул маалымат В. Бартольддон алынган (кара: Бартольд. 1963. 506-б.), бирок Рашид ад-Диндин котормосунда (152-б.) Еди-Урун аймактын (область) аталышы катары берилет>.

⁴⁰⁰ <Юаньши>.

КЫРГЫЗ КАЛКЫНЫН ЭЛ БОЛГОНУ

Чыңгыз хан Алтан менен Турамышты мага карагын деп элчиликке жиберген, ал кезекте, кыргыздын ханы «Ырыс инал» деген киши эле⁴⁰¹; кыргыз кайта көп тартуу менен жакшы кишилерин жиберген, тартуусунун башы буту, мурду, көзү кызыл ак шумкар эле дейт. Кыргыздар монголго согушсуз караса да, 1218-жылында, барс жылы, кыргыз менен Чыңгыз хандын ортосунда согуш болгон, ошондо монголго каршы, Байкал көлүндө туручу Тумет жана Байлук⁴⁰² эли көтөрүлүш кылган, булар кыргызга каршылаш тургандыктан, көтөрүлүштү басуу үчүн кыргыздан аскер сураганда, алар аскер бермек түгүл өздөрү каршы чыкканда, кыргызга каршы Чыңгызхан өзүнүн улуу баласы Жочуну баштык кылып аскер жиберген. Булардын эрөөл (Авангард) аскеринин баштыгы Бука деген киши кыргызды кайта кубалап жибериپ, өзү кайта сегизинчи сууну басып келген. Мунун соңунан Жочу өзү келип муз баскан суу «Кемкем жутту»⁴⁰³ (Энисейди) басып келип, кыргызды каратып, кайта кеткен. Монголдордун кыргызды каратканы жөнүндө алар XIII кылымдагы баатырдык эпосунда⁴⁰⁴: «Жочу 1207-жылы кыргызды караткан» дейт. Бул кабарда Жочу Ойротту каратып, андан кыргызга барып аны каратып, анын баштыгы Эди-инал тартууга ак шумкар, ак ат, кара булгун (соболь) алып келип Жочуга багынган. Кыргыздан он миң аскер алып, жана башка токойдогу элден бир миңден аскер алып, атасы Чыңгыз ханга Жочу келди деген.

Ушул 1218-жылында болсо керек, кыргыз үчкө бөлүнгөн⁴⁰⁵ «Жеңилген хакас» мамлекети үчкө бөлүнүп, биринчиси Саян тоосун аша түн жагына кеткен. Экинчиси кыргыз аталып Абакан өзөнүнө түшкөн. Хакастардын көбүрөөгү күн жүрүштүн күн батыш жагына ооп, күн батыш Тяньшань (азыркы түн жак кыргыздын өзөндөрүнөн) жай алган. Жогоруда жазылган Абакан өзөнүнө түшкөн кыргыз болсо керек. Чыңгыз хан алгандан соң 1220-жылында кыргыз хандарынын Мамык хан уулу Тойбука, Эртиш, Тобол, Эшим, Тура суулары боюндагы жерлерди сураганда кабыл алып, ал тегеректеги жерди Тойбукага багыштаган⁴⁰⁶.

Чыңгыз канкор, залым бүткүл Кытай, Манжу, Корей, Могол, Түрк, Татарды каратып 1219-жылда Орто Азияга чабуул кылып, 1224-жылдарга жете Орто Азияны каратып, Индустанга кирип, жалгыз Орто Азия Кытайдан 36 миллион (Кытайдан 18 миллион, Самарканд чөлкөмүнөн 11 миллион, Балык, башка шаарлардан 7 миллион) кишини өлтүргөн⁴⁰⁷. Карача⁴⁰⁸, Жебе нойон баштык аскери Кавказ Аша барып 1223-жылында Калькада⁴⁰⁹ Орустан бир канча княздары баштык 70 миң аскерин өлтүрүп, андан өтүп Кыпчак хандыгын кырып жоюп, элин бытыратып таратып Волганы (Эдил) кечип кайта кеткен. Чыңгыз залымдин 13 нойону 10 бийи болуп, бийлеринин баштыгы Матыгы бий казак болгон⁴¹⁰. нойондорунун баштыгы Соботой⁴¹¹ өмүрүндө 75 мертем зор согуш кылып, барында бирдей кыйратып жеңген. 1220-25 жылга жете күн чыгыш Корейден тартып, күн батыш Азон дайрасынын түн жагы күн жүрүшү Индустан болуп, эки ортодогу элди кызыл канга бойоп, өрт талоон салып, кан дайрадай аккан.

⁴⁰¹ <Урус-инал>.

⁴⁰² (Б. С.) Киргизы (Исторический очерк) Бартольд, 1927, стр. 30-я.

⁴⁰³ <В. Бартольддо Кем-Кемджиют>.

⁴⁰⁴ <Сокровенная история монголов (кыт. Юань-чао би-ши)>.

⁴⁰⁵ (Б. С.) Энциклопедия №24 гранат.

⁴⁰⁶ (Б. С.) Розен. Т. XI, 1899. <Эскертүү: «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества». Под. ред. В. Р. Розена. Вып. I-IV. Анда В. Радлов, В. Бартольддун бир нече сын пикир, макалалары, Н. Пантусов, В. Каллаурдун археологиялык табылгалары сыяктуу ж. б. маалыматтар жарыяланган. Бирок бул окуялар чагылдырылган эмес>.

⁴⁰⁷ <Бул цифралар так эмес. Рашид ад-Дин боюнча Үргөнч шаары үчүн болжол менен 1 200 000 киши курман болгон (кара: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том 1. Кн. 2. М.-Л. 1952. 218-б.)>.

⁴⁰⁸ <Субедей (Субудай)>.

⁴⁰⁹ (Б. С.) Азов дайрасынын күн жагынан куйган тура суу.

⁴¹⁰ <Мүмкүн Г. Потанин жарыялаган Майкы бий тууралуу уламышты айтып жатат (кара: Потанин Г. Я. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. «Живая старина», год XXV, вып. 2-3. 1916, 50-51-б.). Рашид ад-Дин боюнча хушин уруусунан Байку нойон деген Чыңгыз-хандын колунда миң башы болуп кызмат кылган (кара: Рашид ад-Дин. 1952. Т. II. 274-б.)>.

⁴¹¹ <Субедей>.

Чыңгыз канкор 17-августа 1227-жылында 65 жашында өлгөн. Бир кабарда жашы мындан илгери тарыхчы Жубейнинин кабарында 1251-жылында Тулуйдун улуу баласы Чыңгыздын небереси Мөңкө хан болгондо, могул мемлекетинде бузук болуп, Мөгү нойонду баш кылып, 20 миң аскери менен кыргызга жиберген. Мунун иатыйжасынан кабар жок.

Йулн-ше⁴¹² кабарында Кытайга хан болуп турган Кубулай хан улук кылып Муахол⁴¹³ деген кытайды жиберген, бул кыргызга улук болуп турганда Кытайдан өнөрпоз алдырып, кыргызга маданият жайган. Бул Кубулай хан 1293-жылы бир далай көп кыргызды манжурлардыгы Нойон деген жерге оодарып жиберген⁴¹⁴. XIII кылымда Энисейден Якуттар «Лена» суусуна ооп кеткен⁴¹⁵ Балким ушул йакуттар ошол оодарылган кыргыз, жаки болбосо, кыргыз менен кошо оодарылган эл болмогу керек. Чыңгыз канкор Бухарды алганда мечитине атчан кирип, элге айткан сөзү: «Мен Теңири тарабынан жиберилген баламын» — деген.

Чыңгыз канкордун Кытай менен урушкан чакта айткан сөзү⁴¹⁶:

Когда Чингиз шел завоевать Китай, противопоставлял стихийный демократизм кочевых порядках Китайской феодально-бюрократической цивилизации.

«Небо отвергало Китай, за его чрезмерную гордость и роскошь хвалился неистовый Чиигис. Я же обитая в северных степях не имею в себе распутных наклонностей; люблю простоту и чистоту нравов; отвергаю роскошь и следую умеренности; у меня одно платье, одна пища; я в тех-же лохмотьях и тоже ем, что коровьи и конские пастухи; я смотрю на народ, как на детей; забочусь о талантливых как по братьях; мы в начинаниях согласны, взаимная любовь у нас издавна; в обучении тем я, впереди других; в ратных тоях не думаю озаде».

Чыңгыз канкордун бир канча катыны жана күндөрү болгон. Беш катынынын улуусу — Бирта Кучин, экинчиси — кытайдын Алтан канынын «Гүнжү» деген кызы, үчүнчүсү — Найман каны Тайан хандын Көрүсөн деген кызы, төртүмчүсү — Жанка буданын кызы, бешинчиси — Тайырсулдун кызы Кулан деген кызы⁴¹⁷.

Чыңгыз хан тууралу тарыхтан алынган кабар кыскача жазылды. Чыңгыз жөнүндө кыргыз арасындагы сөз Чыңгыз хан туулганда колума жин аралашкан кан уучтап түшкөн экен; жерге түшкөндө колу карысынан жерге кирип кеткен экен. Чыңгыз хан алтын менен күмүштүн чайкандысынай, темир менен болоттун ширендисинен бүткөн экен дейт. Ырчы-комузчулардын сөзүндө Чыңгыз хандын баласын кулан тепсеп өлтүргөндө, Бука деген бир ырчы Чыңгыз ханга айткан экен дейт: кээ бири Айкаңдын жалгыз уулу Сатыбалды өлгөндө айтылган экен дейт:

Алтын боолу ак шуңкар,
Алтын боосун, тытыптыр,
Айды карап сызыптыр.
Күмүш боолу көк шуңкар,
Күмүш боосун тытыптыр,
Күнлү карап сызыптыр.
Ал эмине болуучу?

Туу түбүндө көк бука,
Күндү карап өкүрөт.
Алчагай мүйүз, ак эркеч,

⁴¹² <Юань-ши>.

⁴¹³ <Юань-шиде «Лю Хао-ли»>.

⁴¹⁴ <Юань-шиде Хубилайдын аскер башчысы Тутуха (Токтак) 1291/2-ж. Енисейдин жээгинен Хайдуга караган кыргыздарды чаап, беш уруусун толук туткунга алып, 1295-ж. Шаньдунга көчүрүп барып, жер-үрөн, өгүздөрдү бөлүп бергени айтылат (кара: Кычанов Е. И. Сведения Юань-ши о переселении киргизов в XIII в. // ИАН Кирг. ССР. 1965. т. V - вып.1. 59-65-б.)>.

⁴¹⁵ (Б. С.) Розен. т. XI. 1899.

⁴¹⁶ (Б. С.) История Китая. Сафарова. 1933 г. стр. 151. <Туурасы – Сафаров Г. И. «Очерки по истории Китая»>.

⁴¹⁷ <Тарыхый маалыматтарда Чыңгыз-хандын байбиче аялдары: 1) коңураттардын башчысы Дай-нойондун кызы Бортэ (кыт. Фуджин); 2) ухар-меркит уруусунун башчысы Тайр-Усундун кызы Калан (Хулан); 3) Кытай падышасы Алтан-хандын кызы Гунджу-хатун; 4) татар кызы Есукат (Есуган, Есурген); 5) анын синдисы Есулун (Есуй) айтылат>.

Айды карап бакырат.
Бул эмине шумдугу?

Асмандан булут сөгүлөт,
Аяктап мөндүр төгүлөт.
Көктөн көкала булут сөгүлөт,
Көнөктөп мөндүр төгүлөт.
Бул эмине шумдугу?

Чыңгыз хандын жообу:
Алтын боолуу ак шуңкар,
Алтын боосун тытканы,
Айды карап сызганы.
Ал кулунум ботом болгону.
Күмүш болу көк шуңкар,
Күмүш боосун тытканы,
Күндү карап сызганы,
Бул кулунум ботом болгону.

Тултук мүйүз көк бука,
Туу түбүндө өкүрсө,
Ал атасы болгону.
Алчагай мүйүз ак эркеч,
Айды карап бакырса,
Ал энеси болгону.
Асмандан булут сөгүлсө,
Айактап мөндүр төгүлсө,
Көкала булут сөгүлсө,
Көнөктөп мөндүр төгүлсө,
Көзүмдүн жашы болгону деп.
Чыңгыз хан ачууланып:
Кет, кет, кет Бука,
Кеби жаман ит Бука.
Сенини айтар кебиң бул эмес,
Менин угар кебим бул эмес, —
деп Бука ырчыны багылуу арстан, жолборско таштап жиберерде Бука ырчынын айтканы:
Кыздар соккон кыялдай,
Кылыгы жакшы Айканым,
Келиндер сайган кечтедей,
Кеби жакшы Айканым.
Элчи менен ырчыга,
Хан алдында кай өлүм, —
дегенде Чыңгыз хан ачуусунан кайтып, ырчыны өлтүргөн эмес.
Чыңгыз хан өлөрүндө балдарын, нойондорун жыйып алып айтканы:
Кулалы таптап куш кылдым,
Куйуккан таптап туш кылдым.
Телкуш таптап куш кылдым,
Тентиген таптап журт кылдым.
Эгерде мен өлгөн соң, бирлигинер болбосо:
Кулалы кетер кушуна,
Куюккан кетер журтуна.
Телкуш кетер жерине,

Тентиген кетер элине, деген.

Бул тууралуу тарыхта⁴¹⁸ мундай деген: «Жочунун өлгөнүн нойондору Чыңгыз ханга «лукма» сөз менен угузууга «Улук ырчыны» каалаганда Улук ырчы айткан:

Деңиз баштан булганды,

Ким тундурар ай ханым.

Теректер түптөн жыгылды,

Ким тургузар ай ханым?

Чыңгыз:

Деңиз баштан булганса,

Тундурар уулум Жолчудур.

Терек түптөн жыгылса,

Тургузаар уулум Жолчудур.

Көзүн жашын төгү

Көңлүң толды болгому.

Жериң көңүл үркүтөр,

Жочу алды болгому.

Улук ырчы:

Сүйлөмөккө эрким жок,

Сен сүйлөдүң Ай ханым.

Өз жарлыгың өзүнө жап,

Бий ойлодуң Айханым.

Чыңгыз ыйлап:

Кулун алган кулундай,

Кулунумдан айрылдым,

Айрылышка аңкоодой,

Эр уулумдан айрылдым, - деген.

Чыңгыз хан төрт баласына (Жочу, Өгөдөй, Жагатай, Толу) энчи кылып бөлүп берген. Жочунун Бату деген баласына Россияны сыртынан эле энчилеп койгон. Бату ошол себептен 1242-жылында Россияны каратып, андан өтүп, азыркы Венгриянын борбор шаары Будапешт шаарын алып, андан Албанияга барганда Мөңкө кагандын өлгөнүн угуп, кайта тарткан. Орто Азия Жагатай деген баласынын энчисине тийген. Энисей кыргызы айланасындагы башка элге кошулуп, кенже уулу Толунун энчисине тийген. 1253-жылында, нойабр айында, Жетисууну аралап Рубрукс өтүп бара жатканда Иле суусун кечкенде балчыктан согулган талкаланган коргон көргөн; бул коргондун жанында эгин болгон. Андан нары өткөндө эли фарсыча тил менен сүйлөгөн мусулмандын чоң шаары болгон. Бул шаар Иле балык⁴¹⁹ аталса керек. Кытай тарыхында бул шаар көп айтылат.

Армяндын ханы Гайтон⁴²⁰ 1255-жылында келгенде бул шаарды «Илан-Балык»⁴²¹ деп атаган.

Кийинки күнү «Рубрукс» Кичине тоону ашып, далаага түшкөндө, тоодон Балхашка куйган нечен жакшы сууларды көргөн; бул жерде көп бай Баркайалык⁴²² деген чоң шаарды көргөн; бул жерде башка дагы көп шаарлар болгон экен. Моңголдор тарабынан баары талкаланып, мал жайытына айлаган; кыскасы дыйканчылык маданийаты бул тегеректен калып, жердин көбү мал жайытына өтүп кеткен дейт.

1259-жылы какандын Алакүгө (Алооке. — О. С.) элчи болуп бара жаткан Чандо деген кытай⁴²³ Иле менен Чүйдү (Иди) — «idi» деген⁴²⁴; бул жерде эл көп болуп, шаардын талкаланган чалдыбары өтө көп деген.

⁴¹⁸ (Б. С.) Tugk-tatar tarixi 1915.....42 бет.

⁴¹⁹ <Эквиус (кара: Карпини Дж. История монгалов – Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957. 126-б. комм. 155; Аристов. 2001. 301-б.)>.

⁴²⁰ <Же Гетум (кара: Аристов. 2001. 301-б.)>.

⁴²¹ <Бул маалыматтарды Н. Аристовдон пайдаланышы мүмкүн (кара: Аристов. 2001. 304-305-б.)>.

⁴²² <Кайлак (кара: Гильом де Рубрук. 126-б. комм.156)>.

⁴²³ <Туурасы Чан Дэ (кыт. Ch`ang Te) Гулагу (Хулагу) ханга барган>.

⁴²⁴ <Туурасы И-ту (I-tu) (кара: Аристов. 2001. 305-307-б.)>.

Чыңгыз хандын Өгөдөй деген баласынын Кайду деген небереси Орто Азияда чоң хан болуп турган. Рашиддин сөзүнө караганда⁴²⁵ Кайду торой⁴²⁶ киши болуп, ээгинде 9 кылы болгон; арак менен кымызды ичпестен⁴²⁷, аскерилик ишине артыкча билимдүү болгон. Орто Азия — жана Синтсизийанда Чыңгыз тукумунан болгон хандар арасында эки беттүү чатактыктан пайдаланып, 1269-жылы көктөмдө хандар тарабынан талашта курултай курулуп, ошондон соң Кайду Сырдайра менен Жетисуу өлкөсүнө хан аталган; мунун турган жери кайсы жер экени маалым эмес. Бирок Кайдунун өлүгүн Иле менен Чүйдүн ортосуна көмгөнүнө караганда, борбору Жетисууда болсо керек. Чыңгыз хандын жолун кубалап Кайду аскеринин башына өз балдарын койгон⁴²⁸. Өлөр алдында Кайду балдарына мемлекеттин чек арасын сактоого дайындаган.

Кытай чегине Урус деген баласын, Жочу (Бату) тукумунун мамлекетинин чегине «Байгечерди койгон. Ооганстан чегине Сарбан деген баласын койгон. Соңунда Ооган чегине Кайдунун аскери Алакүмүн⁴²⁹ (Толуйдун баласы) аскерин сүрүп чыгарган. Кайдунун улуу баласы Чабардын кандай болгону тарыхта кабар жок. Кайдунун заманында Чүй өзөнүндө кыштак көп болгон⁴³⁰. Кайду какандын аскерин жеңип, кайта тартканда, 1301–1302-жылдарда, сөөгүн үйүнө алып келип, Иле менен Чүйдүн ортосундагы «Шивлик»⁴³¹ бийик тоого койгон⁴³². (Кыргыздын ичинде Кайду, Урус, Байгечир, Сарман, Чабар, аттуу кишилер али да көп).

Бул Кайдудан соң Орто Азияда көзгө көрүнөрлик хандар болбостон, арада уруш-талаш көп болуп, эл-журт начарланып, хан-бектерден жадап турганда, анын үстүнө кан ичер Темир чыга келген. Чыңгыз хандын Кубулай хан деген небереси 1290-жылдарда көп кыргызды Манжу жери Найанга сүрүп жиберген.

ТЕМИР КЫРГЫЗИЙАДА

Темир залимдин заманында кыргыз тууралуу эч кабар жок. Бирок, Кыргызияга Темир нечен мертем келип кеткендиктен анын кыскача тарыхы жазылды. Темир Жетисууга келгенде кыргыз эмес башка урук элден Жетисууда ким тургандыгынан эч кабар жазылбаган.

Орус тарыхында — Темир, Иран тарыхында Темирлан⁴³³, татар тарыхында аксак Темур, кыргыз сөзүндө Амир-Темир Көрөгөн (Амир арабча хан деген сөз, Темир өз аты, Көрөгөн Гурхан, моңголго күйөө деген сөз, себеби, Темир моңголдон кыз алган) жана Гуркан кара кытай падышаларынын титулу. Монгол аскеринин атактуу уруктары: Арлат, Селдуз⁴³⁴, Барлас, Дуглат (Дуулат) жана Жалайыр болгон, булардан дуулат уругу Жетисуу менен Синтсизийанда турган. Бул уруштун баштыгы амир Жолоочу⁴³⁵ Туглук Темирди хан көтөргөн. Туглук өлгөндөн соң Жолоочунун иниси Туглуктун уулу Камаридин Жагатайдын тукумун кууп жиберип, Жетисуу, Синтсизийан жана Кулжаын бийлигин колуна алган. Барлас уругунун башындагы Торгой⁴³⁶, Кеш, Нахшаб (Букар өлкөсү) Шаарсебиз⁴³⁷ шаарларын сурап келген. Бул Торгойдун уругу эски урук болуп, түрк уругунда эң атактуудан саналган, анын бешинчи бабасы Карачар нойон Чыңгыз кан ичердин атактуу аскер баштыгынан саналган; Жаадайдын убагында анын бүткүл

⁴²⁵ (Б. С.) Перевод проф. Березина, пведение стр. 129-я.

⁴²⁶ <Сакал-муруту жок киши>.

⁴²⁷ <Рашид ад-Дин боюнча тузду дагы оозуна алган эмес (кара: Рашид ад-Дин. 1952. Т. II. 17-б.)>.

⁴²⁸ <Рашид ад-Дина боюнча Хайдунун 24 уулу болгон. Анын белгилүүлөрү: Чапар, Янричар, Урус, Кудаур, Сурка-Бука, Ли-Бакши, Курил, Ику-Бука, Урук-Тимур>.

⁴²⁹ <Хулагуну айтып жатат>.

⁴³⁰ (Б. С.) Отчет стр. 37-я.

⁴³¹ <В. Бартольддо Шивлык>.

⁴³² <Бул маалымат В. Бартольддон алынган. Рашид ад-Дин боюнча Тайхан-ноур деген жерде өлүп, сөөгү Иле-Чүй өзөндөр аралыгындагы Шонхорлык деген жерге коюлган>.

⁴³³ <Tāmūīr-ē Lāng>.

⁴³⁴ <Балким салжуит уругун айтып жатат>.

⁴³⁵ <Болатши>.

⁴³⁶ <Тарагай (кара: Бартольд. 1964. т. 2. часть 2. 40-б.)>.

⁴³⁷ <Шахресабз>.

аскерин баштаган; бул Карачар нойондун тууганы Тогочор нойон Чыңгыз хандын күйөөсү эле; (күйөө бала) ушундан баштап, бул насили Чыңгыз хандын тукуму менен кудалашып келген. Ушул Шаарсебиз калаасында 1333-жылында⁴³⁸, бир эркек бала туулуп, атын Темир койду. Бул Темир 36 жашка чейин ич арада хандар менен согуша-согуша, акыры 1369-жылы 8-апрелде⁴³⁹ курултай чакырып, моңгол расми менен ак кийизге салып хан көтөргөн⁴⁴⁰. Темир 1379-84-жылдарга жете Хинаны, Гератты, Хоросан, Мазандаран, Авганистан, Сийстанды алган. Он беш жылдын ичинде бүткүл Ирам, Багдат, Күп жүрүш Кавказды алган. 1394-96-жылдарда Түн жак Кавказда Терек Суусунун бойунда алтын Ордонун ханы Токтомушту жеңип, Кырымды, бүткүл Волга бойун алып, орус жерипе кирип, Орлов губернийасы, Елитс калаасынан кайра Волга дайрасыны кече Самарканга келген. Индистанга аттанып барып 1398-жылы декабрь айында Делини алып, экипчи жылы Ганг суусунун бойундагы бүткүл элди каратып, Самарканга келди. Мундан соң Күн Батышка барып, Анкаранын (Азыркы Түркияе борбору) жанында Түрк аскерин жеңип, султаны Байазитти өлтүрүп, Кичик Азияны бүткүл каратып, Дамаск, Алап, Багдат калааларын алып, 1404-жылында Самарканга келген. 71 жашка келгенде 200 миң аскер менен Кытайга аттанып чыкканда Отуарга⁴⁴¹ (Азыркы Түркүстан калаасына жакын) келгенде 1405-жылы 15-февралда өлүп, өзүнүн осуяты бойунча Самаркандагы азыркы өзүнүн атактуу көрүстөнүнө коюлган.

ТЕМИРДИН КЫРГЫЗИЯГА КЕЛГЕНИ

Ал заманда Кыргызия, Иле өлкөсү жана Синтсизийан үчөө Моголстан аталган, тарыхчы Мусавгунун⁴⁴² кабарында 1370-71-жылдарда жоолоп келип, Темир Кочкордон кайра кеткен. 1375-жылында⁴⁴³ Сайрамдан чыгып, Чарынга барган (Алматы шаарынын Күн Чыгыш жагында 200 километр жердеги Чарын болмогу керек) Камарадиндин аскери тоосундагы Көкдөбөдө болгон, ал аскеринин кайта жылдырып, Бекжер-Бергегүрийан⁴⁴⁴ жылгасына алып барган. Бул жер үч кичине суу болгон. Ушул жерде Темир жетип жеңсе керек. Мындан соң Темир Байтакка кетсе керек. Кеткен Темирдин буйругу боюнча үч амири жоосун Илени бойлоп кубалап кеткен. Темир Байтакка 53 күн турган, ошол чакта Темирдин Жаангер деген уулу Камариддин⁴⁴⁵ менен Синтсизийанга караштуу Угхерман⁴⁴⁶ деген тоодо аскерин жеңип, анын катын-кызын колго түшүргөн. Темир Байтактан кайра жүрүп Кара Каштекти⁴⁴⁷ аша Атбашыга барып, андан Арпанын өзөнүнө түшүп, ошондо туруп, Камариддиндин кызын алган. Андан Жасы (Йассы го — О. С.) ашып, Өзгөнгө барган. 1376-жылында Темир Хоразимге аттанып кеткенде, Камариддин Ферганага кирип барып, Темирдин келе жатканын угуп, кайта кеткен. Темирдин кайта кууп келе йатканын билип, жолуна букма (засада) койуп согушса да Сегиз агач⁴⁴⁸ деген жерде жеңилип жаралуу болгон; Темир андан Атакум басып Сырдайрага келип, андан Самарканга кеткен.

⁴³⁸ <В. Бартольд боюнча чычкан жылы, 9-апрель, 1336-ж. (кара: Бартольд. 1964. 38-б.)>.

⁴³⁹ (Б. С.) Вамбери, Трансоксания или История Бохары. Т. 1, стр. 192. <Туурасы – «История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего»>.

⁴⁴⁰ <Г. Вамбери хан эмес, эмир болуп жарыяланганын жазат. В. Бартольд боюнча 1370-ж. Казан хан менен Тармаширин хандын кыздарына (Хусейдин аялдары) үйлөнүп, хандын күйөө баласы (гүргән) титулуна ээ болгон. Ошол эле жылы Суюргатмыш, ал өлгөндөн кийин (1388) анын уулу Султан-Махмуд хан болуп жарыяланган (кара: Бартольд. 1964. 47-48-б.)>.

⁴⁴¹ <Отрап>.

⁴⁴² <В. Бартольддо Мусеви>.

⁴⁴³ (Б. С.) Об этом походе См. Petis — de la Croix, 1,252 и след.

⁴⁴⁴ (Б. С.) В Тюркской рукописи Верке и Кузган; Гачых Pasi, di (p. 41) Аршал — Атар. На карте Рента Бангарбант - Бенке, две речки выпадающий в Чарын. <Эскертүү: В. Бартольддо Берке-и Гурия>.

⁴⁴⁵ <Камар ад-Дин>.

⁴⁴⁶ <В. Бартольддо Уч-Ферман>.

⁴⁴⁷ <Кара-Касмак (Кастек)>.

⁴⁴⁸ <В. Бартольддо Секиз-Игач>.

1377-жылында Темирдин аскери Камаридиндин аскери менен Корогутунун⁴⁴⁹ даласында согушуп, Темирдин аскери жеңген; ошол жылы Темир Жетисууга өзү келип, эрөөл (авангард) аскери Боомдун капчыгайылында Камарадинди жеңген. Темир Кочкорго барып, андан ашып, Ойнок⁴⁵⁰ (кыргыз Ойнок жар дейт) Өзгөнткө барган.

1383-жылы Темир Жетисууга нече бөлүк атрет⁴⁵¹ жиберген; башка аскерлери Атакумга келгенде, жоосун женип эрөөл аскери аларга келип кошулган; булар барысы баш кошушуп, Ысыккөл менен жүрүп, Көкдөбөгө⁴⁵² барып, Камарадиндин аскерин табалбай кайта Самарканга кеткен.

Иши илгерилебей дайым Камаридин күчү кетип турган; ошол чакта Кашкарды бийлеп турган Камарадиндин тууганы Кудайдат, Тоголок Темирдин эмчекте калган жетим баласы — Кызыр кожону Камаридиндин күчөп турган чагында билгизбей Кашкар менен Бадакшандын ортосундагы бир тоого багып өстүргөн, андан которуп, он эки жыл мамлекеттин чеги Лопнорго баккан. Ушул Кызыр кожону эли 1389-жылы хан көтөргөн.

Ошол 1389-жылы Темир дагы Моголстанга уруш салган. Темир Хошид⁴⁵³ деген жерден чыгып, Бөрүбаш, Түпелиш-Каракты⁴⁵⁴ басып, Орнак, жаки болбосо Ознак, Орток ашуусуна келген, андан нары Аткан, Сури⁴⁵⁵, Тачыра⁴⁵⁶, Абылас⁴⁵⁷ деген жер болгон; бул жерде жайдын күнү кар-муз болуп, суук болгон, андан өткөндө Айгыр жалдын далаасы болгон, андан Улук, Чарлык⁴⁵⁸ Ганар, Айгыр⁴⁵⁹ болуп, ушул жерде Кызыр Кожонун аскери баштыктарынан бири — Ангар төрө⁴⁶⁰ баштаган монголдун атчан аскери жеңилген; бул кезде Ангар төрө өзү Урең-Йарда болгон; буган каршы эрөөл аскери жиберилген кийинки Темирдин аскери жолдон адашканын билип кайтадан Казини⁴⁶¹ басып, жолго түшүп, кечинде Көксалга⁴⁶² келип, кийинки күнү Айагүзгө⁴⁶³ келген. Жол издеп Темир үч күн кечиккен. Жоо бизди көрүп бытырап кетти деп, аскерин эки бөлүп, өзү Шире, Шибер тоо⁴⁶⁴, Коймаарак, Кураган жана Буйурлагуну басып Каракүчөргө⁴⁶⁵ (Генаттын картасында бул жер Тарбагатай тоосунун күнбатыш учу) барган.

Темирдин уулу Умар шайык кайта тартып, «Ахтадиктур»⁴⁶⁶ деген жерде Темирге жолуккан. Мундан соң Алакөлдүн (Ит ичпестин Алакөл) далаасын басып, Каракужурга келген. Темир ал жерде аскерин эс алдырып, бир бөлүк аскерин Эртишке жиберген. Колго түшкөн аскерди Самарканга жиберип, Темир Эмил Кучурга⁴⁶⁷ келип, хан ордосу Сарай ордого турган. Бул жерде күн жүрүш Моголустанга туш-тушунан каптап киргиле деп. Темир аскерине буйурган, аскеринин барысы Жылдызда кошулмакчы. Темир өзү Жылдызга жүрүп кеткен. Монгол менен өзүбектин чегинде турган Түркүстан аскери Урдабанды ашып, Иленин суусун кечип, Сүткөлгө (Сайрам) жандап Чечкилик⁴⁶⁸ жана Балайгаз басып, андан Жылдызды көздөй ашып бара жатканда, булар Кызыл кожонун аскери менен жолугушуп, эки күн согушуп, эки күндөн соң бир-бирин жеңе албастан келишим жасап тарашкан. Темир Эмилден чыгып Улук кол⁴⁶⁹ (ушул

⁴⁴⁹ <Курату>.

⁴⁵⁰ <В. Бартольддо Ойнату>.

⁴⁵¹ <Балким отряд>.

⁴⁵² <Кок-тепе>.

⁴⁵³ <Ал-Кошуна>.

⁴⁵⁴ <Тюпелик-Карак>.

⁴⁵⁵ <Аткан-Сури>.

⁴⁵⁶ <Тогра-Отлаг>.

⁴⁵⁷ <Айгыр-Ялы>.

⁴⁵⁸ <Улан-Чарлыг>.

⁴⁵⁹ <Чапар-Айгыр>.

⁴⁶⁰ <Анга-гюре>.

⁴⁶¹ <Каян (или Кыян)-Казы>.

⁴⁶² <Кок-Сали>.

⁴⁶³ <Аягуз>.

⁴⁶⁴ <Шиберту>.

⁴⁶⁵ <Кара-Гучур>.

⁴⁶⁶ <Ахта-Диктур>.

⁴⁶⁷ <В. Бартольддо Эмиль-Гучур>.

⁴⁶⁸ <Чичеклик>.

⁴⁶⁹ <Улук-Кул>.

жерде Монгол аскеринин баш күчү болуу керек) басып, андан чыгып дабан ашып, Күнездин суусун кечип Жылдызга келген. Мунда туруп, Кызыр кожону Карашардан өтө издешип анан Оморшайыкты Синтсизийан баса Ферганага жиберип, өзү 8-августта 1889-жылында Жылдыздан чыгып, жакын жол менен 30-августта Самарканда болгон. Бул жол менен кербен эки ай жүргөн.

1390-жылында Моголстанды кыйратуу жана качкан Кызыр кожону издемек үчүн Темир аскери менен чыккан. Аскер Ташкент басып, Ысык-Көлгө келген; андан Көкдөбөнүн тоосуна барган; андан Арпа тоону⁴⁷⁰ баса Алмалыкка барган. (Алматы болсо керек). Андан Иленин суусун кечип, Караталга барган; андан Ични-Бучни далаасын басып Үркөр Китчиге⁴⁷¹ барган; андан Эртишке барганда Камаридин угуп, түн жагындагы Толос⁴⁷² жерине жеткен; бул жерде булгун, суусар көп болгон. Кайта тартканда аскери алтын көргөнү Балкаш (Атрак көл) бойлоп жүргөн. Мундан соң Моголстанга Камаридин келбегендей көрүнөт; Моңголдордун кабарында тарых Рашид ад-Дин жазуу боюнча⁴⁷³ ичи шишип токойдо жатып оору болуп, Темирдин жанырыгынан качып дайынсыз болуп өлгөн.

Күнбатышка баргандагы согушу Темирге аралжы болуп, Кызыр кожонун Моголстан хандыгына абыдан ныгып кетүүнө себеп болгон. 1397-жылында Кызыр кожо өзүнүн улуу баласы Шамажапды⁴⁷⁴ элчи кылып Темирге жиберген⁴⁷⁵. Темир аны карындашы Тобокелди аган⁴⁷⁶ колуктулукка бергин деген, Темирге берип, кичик ханым титулун алган.

Жетисууга Темирдин келгенин дыкат менен текшергенде элдин уругу, бул жерде ким тургандыгы айтылбайт. Шол себептен кыргыз Жетисууда болсо да айтылбай калуу мүмкүн. Балким Темирдин заманында кыргыз Пергана, Алай, Кашкар-Турпан өлкөсүндө турган чыгар. Темир кичи Азийадан кара ногой⁴⁷⁷ деген элди алып келип Ысыккөлгө жерлештирген; бул эл Темир өлгөндөн соң бул жерден кайта качып кеткен. Буга караганда Ысыккөлдө эл болсо да аз көрүнөт.

Кызыр кожонун небереси Мамбет хан⁴⁷⁸, Мукамбет хандардын⁴⁷⁹ айтуу боюнча өз элине ислам динин жайууга чоң аракет кылган. Атбашыдагы Ташрабатты 1410-жыл чамасында ушул салдырган. Темир өлөр алдында Ташкентке Улугбек деген небересин койуп, Моголстанды анын колуна берген. 1425-жылында Жетисууну жанырып чыга келген⁴⁸⁰. 5-мартта аскери Чүйдүн башында, Аксуунун куйган жеринде монголдун аскерин жеңген, Улугбек Чүйдүн суусун кечип Жардысуусуна өткөндө монголдун ханы Кудайдат чыгып⁴⁸¹ алдына түшкөн. Ушул жерде май айында Шермукамбеттин⁴⁸² аскери урушуп жеңилген; Улугбектин аскери Илеге жете кууп барган. Моголстанда биринчи жакшы жайлоо болгондуктан Жылдызга Улугбек жүрүп кеткен; андан кайта жүрүп бара жатканда Каршдан (Каш) айтылуу Көкташты алып кеткен. Кабарда бул ташты алып кетүүгө Темир ойлонсо да ыгы келбей калган. Мукамбет Хайдаркандын⁴⁸³ кабарына караганда, Шермукамбет өлгөн соң ордуна 1428-жылы Ысыккөлдө өлтүрүлгөн Вейисхан хан⁴⁸⁴ болгон. 1435-жыл чамасында Кудайдаттын баласы Эрмукамбет Шаге⁴⁸⁵

⁴⁷⁰ <В. Бартольддо Арджату>.

⁴⁷¹ <Укер-Китчи>.

⁴⁷² <Тюлес>.

⁴⁷³ (Б. С.) Р. р. 50-51. (очерк Семир. Стр. 148) Бартольд.

⁴⁷⁴ <В. Бартольддо Шам-иДжехан>.

⁴⁷⁵ (Б. С.) Petis de la, Croix. II. 421, 427

⁴⁷⁶ <Тевеккель-ага>.

⁴⁷⁷ <В. Бартольддо татарлар>.

⁴⁷⁸ <Мамбет хан деп жаңылып жатат. Туурасы Мухаммед-хан. В. Бартольд боюнча (кара: Бартольд. 1963. 84-б.) ал Кызыр (Хизр)-кожонун тууганы (брат), Мухаммед Хайдар боюнча (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 86-б.) анын уулу>.

⁴⁷⁹ <Мухаммед Хайдар дегени>.

⁴⁸⁰ (Б. С.) Абдар — Раззак, Л. 218.

⁴⁸¹ <В. Бартольддо Жардысуу айтылбайт, улусбеги Худайдат Улугбекке Чүй жана Чарын сууларын кечип өткөндөн кийин келген (кара: Бартольд. 1963. 85-86-б.)>.

⁴⁸² <Шир-Мухаммад — Мухаммед Хайдар боюнча 1415-ж. өлгөн Мухаммед хандын уулу (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 192-б.); В. Бартольд боюнча анын небереси (кара: Бартольд. 1963. 85-б.)>.

⁴⁸³ <Мухаммед Хайдар>.

⁴⁸⁴ <Вайс-хан (Вейс-хан, Увайс-хан) — Шир Али-огландын уулу>.

Айташка (азыркы Кошой турган) коргон салып, эр Керимберди⁴⁸⁶ Алабугага коргон салып, булар Перганага чабуул кылып турган. Миржакберди бек-беги⁴⁸⁷ деген Ысыккөлдүн жагасы Койсуунун тушу көлдүн аралына коргон салып, өзүнүн катын-баласын ошондо койуп тургузган. Сайрамга чабуул кылып турган.

Ахмет Абул Сейит⁴⁸⁸ уулу 1465-66-жылдарда туулган. Жакын туушканы, Бабырдын айтуунда⁴⁸⁹ анык далаада өскөндүн баласы болуп денеси толук, бекем, кайраттуу аскер болуп, башка жабдыкты жабдык дебестен, кылычты биринчи жабдык санаган. Кийим, ат жабдык, жана өз жабдыгы моңголчо болгон. Эки жолку согушта Акмет калмактын улугу Тайкы⁴⁹⁰ Эсенди талкалап, жеңген. Шол себептен калмактар Алач деп атак берген Акмет үч мертем казак менен согушуп жеңген. Кашкар менен Жаркентти каратып аламын деген далбасасы орундабай калган. Бир тууганы жардам бергин деп чыкырганда 19 жаштагы Мансур деген баласын Моголстанга койуп, өзү башка эки баласы менен Ташкенге жүрүп кеткен. 1503-жылында Аксыкенттин жанында Шибани⁴⁹¹ монгол аскерине туйгунтан каптап кирип, тилеги бир тууганды колго түшүргөн. Макмуддан Ташкен менен Сайрамды алып туруп, эки бир тууганды Моголстанга койо берген. Келирки кышында бул экөө Аксууда турганда Акмет өлгөн. Аксуу менен Моголстандын Күп чыгыш жагын туугандарына калтырып өзү Жетикентке келип турган. Аксууда Мансуркан калган. Анын бир тууганы Калил султан Жетисуудагы кыргызга келип улук болгон.

Темир тууралуу кыргызда бир сөз:

Амир Темир Көрөгөн Кытай падышасынын кызын алган экен, анын энчисине мамлекетинин Күн чыгыш четинен баштап, Букардын жерине чейин берген экен дейт, мундан башка Темир жөнүндө бир ооз дагы сөз билбейт.

Жогоруда жазылган Акберди Бегичек тууралуу парс тили менен тарыхта төмөндөгүчө жазылган:

МУКАМБЕТ ХАЙДАР ЗАМАНЫНДАГЫ ЫСЫККӨЛДҮК КЫРГЫЗДАР

Тарыхта көрүнгөнү 1504-жылдан башталат. Бул кыргыздар тарыхта жапайы арстан аталган. Усундардын келгенин, анын кандай роль ойногондугун жогоруда айтып өттүк эле; кыргыз тууралуу андан башка кабар, Тяньшанга кыргыз келген⁴⁹² дегенден башка сөз жок эле.

Мукамбет айдардын кабарына караганда⁴⁹³ Монгол деген кыргыздан эч айырмасы болбостон, өңү-түсү бир болгондуктан, Монголдун бир бөлүгү кыргыз болуп, бирок монгол мусулман динине кирип, кыргыз динсиз калгандыктан, эки арасы бузула келген.

Хамилге⁴⁹⁴ анын бир тууганы Мавераннагрда атасынын жанында турган 13—14 жаштагы Сейит

⁴⁸⁵ <Мир Мухаммад-Шах доглат – Худайдаддын улуу уулу. Бирок анын Ат-Башыга коргон салганы тууралуу маалымат В. Бартольддо жок>.

⁴⁸⁶ <Мир Керим-Берды>.

⁴⁸⁷ <Мир Хакк-Берды Бекичек>.

⁴⁸⁸ <Султан Абу Саид (кара: Бартольд. 1963. 88-б.), бирок Б. Солтоноев аны могол ханы (1468–87) Йунус-хандын 2-уулу Султан Ахмад-хан менен алмаштырып жатат (кара: Бартольд. 1963. 98-б.). Ал Моголстанга 1465–1504-ж. хандык кылган>.

⁴⁸⁹ (Б. С.) Вабер, p.p. 106, 112.

⁴⁹⁰ <Тайчжи>.

⁴⁹¹ <Мухаммед Шейбани>.

⁴⁹² <Бул маалыматтар В. Бартольддон алынган. В. Бартольд Мухаммед Хайдардын эмгегин түп нускада эмес, 1895-ж. жарыкка чыккан Д. Росстун котормо-эмгегин (The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A. History of the Moghuls of Central Asia) жана Петербург университетинде сакталуу турган кол жазманы (№ 272) пайдаланган. Бирок В. Бартольд Иленин батышындагы кыргыздардын 638-ж. Батыш түрк кагандыгынын ханы Дулуга баш ийгени сыяктуу ж. б. кабарларды (кара: Бернштам А. Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // СЭ. 1955. №2 16-26-б.) такталбаган маалымат катары карайт (кара: Бартольд. 1963. 481-б.). Мухаммед Хайдар болсо өз эмгегинде кыргыздарды жергиликтүү калк катары эсептейт>.

⁴⁹³ (Б. С.) Tarikhi-Rasidi, p.p. 181-182.

⁴⁹⁴ <Сөз кыргыздарга башчы болуп жүргөн Султан Халил-султанга келип кошулган Султан-Саид хан (экөө тең Султан-Ахмад хан Идин уулдары) жөнүндө жүрүп жатат>.

келип тезинен кошулган⁴⁹⁵. Ал кээ чакта Жетикентте агасынын жанында туручу; бирок агасы наадандыктан журт бийлей албагандыктан капа болуп кайта кетүчү. Туушкандары менен төрт жыл биригип туруп, кийин аралары чатакташып кеткен; буларды караштырууга Моголстанга Мансур⁴⁹⁶ келген. Бири-бири менен бир туугандарын жолуктурганда аралары жараш болсо да, соңунан кайтадан чатакташып кеткен. Махмуд бир туугандарына кысталып балдары менен Мавераннагрдагы Шибанийге келгенде, аны Сырдайранын бойунда 1508-жылында Шибанийнин буйругу бойунча балдары менен кырдырып таштаган; мундан соң Алматынын жанында, бир кабарда Чарин⁴⁹⁷-Челекте бир туугандары менен Мансур урушуп, аларды жеңген. Халил Перганага качып барса, Жаныбекке караштуу өзүбектин улугу өлтүргөн. Сейит бир нече ай Нарындагы токойдо олтурган. Монголдордун расминде эр азамат элинен эки-үч айчылык жерде жалгыз жүрүп, андын этин жеп, терисин кийип оокат кылганды жигитчилик деп санайт. Бул жакта Атбашы, Нарын өлкөлөрү Кашкардын ханы Абубакирдин⁴⁹⁸ каптоолуна кириптер болуп турган. Жолдошторунун кыстоосу бойунча амалсыздан Махмуд өлгөндөн эки айдан кийин, Халил өлгөндөн бир айдан кийин Сейит Перганага барып калганда, аны дагы колго түшүргөндө, андан качып чыгып аман-эсен Кабулдагы бир тууганы Бабурга 1508-жылынын аягында барып кызматына турган⁴⁹⁹. Абубакирдин аскери баштыгы Вамийнин⁵⁰⁰ Жетисуудагы кыргызга кылган жабыры өтө катуу болгон; Мансур хан кайта кеткенде өзү менен бирге Карашаарга кыргызды алып кеткен; бир далайын кырып таштаган. Моголустанга кайта качып кеткен кыргыздарга Ысыккөлдүн Күн жүрүш жагына турууга Абубакир уруксат кылган⁵⁰¹. Кыргыздын ушунчалык кырылып тентигенине караганда, бир туугандары менен Мансур урушканда кыргыз Мансур менен урушуп жеңилген соң, аларды быт-чыт кылса керек. Сейиттин Нарындагы токойго жашынып жана кийин келип кыргыз хан болгонуна караганда, Сейитке болуша кыргыздын урушмагы зор далил. Жетисуунун түн жагында казактын ханы 1518-жылында өлгөн Касым хан турган, анын кышында тура турган жери Кара-Талда болгон. 1510-жылында Касым Шибани ханды жеңген. 1512-жылында Талас менен Сайрамды алып Ташкенди талаган. Мухамбет Хайдардын тарыхында ал кезде казак бир миллион жан болуп, Бабырдын айтуунда Касым хандын үч жүз миң аскери болгон. 1513-жылында, күздүн күнү Чүй өзөнүндө Касым хан менен Бабырдын кызматында турган Сейит жолугушкан, ал чакта Касым хан 65 жаштан илгери болгон. Сейитти жакшылап изат кылгандыктан, көчмөн элдин ханы ушунчалык ызат кылганды билет экен деп, аны Сейит өлгөнчө унутпаган. 1514-жылы Бабырды⁵⁰² таштап, Кашкарды каратып алмакка 4700 киши (булардын көбү кыргыз болмогу керек) Жетисуудан чыгып, Торугарт аша күчтүү, кубаттуу Абубакир менен согушкан; Бул иш копол жана акылга туура болбосо да максаттуу болуп чыккан⁵⁰³. Сейиттин Кашкар менен Йаркенди каратып алмагы Синтзийан менен эки арасын толук тынчыткан. 1516-жылы Арбатта⁵⁰⁴ (Күча менен Аксуу ортосу) Сейит менен Мансур жолугушуп аралары абыдан тынчыган. Мансурдун өкүмөтүндө турган⁵⁰⁵ менен Карашаар калып, бүткүл Синтзияндын үстүнөн караганда бир тууганы Эмилкожо⁵⁰⁶ Үч турпан менен Аксууну алган; Бабачак султан Күча менен Байды алган; ушул себептен Кытайда Хамидден⁵⁰⁷ баштап Перганада Анжийанга жете ортодо соода жүрүп калган, жана байлардан бажы алынбаган. Кашкардын өкүмөтүн Сейит колуна ала, анын үстүнө Жети суунун Күн жүрүш жагына кадыры

⁴⁹⁵ <Мансур-хан Аксуда калып, Султан-Саид менен Султан Халилди Шейбани туткундап алган>.

⁴⁹⁶ <Султан-Ахмад хан Идин улуу уулу. Султан-Махмуд-хан I менен Султан-Саид, Султан Халилди жараштыруу аракетин кылган. Текст «жараштырууга келген» деп окулушу керек>.

⁴⁹⁷ <Чарын>.

⁴⁹⁸ <Абу Бакр мырза>.

⁴⁹⁹ (Б. С.) Tarikhi-Rasidi, p.p. 125, 181, 191, 222.

⁵⁰⁰ <В. Бартольддо эмир Вели>.

⁵⁰¹ (Б. С.) I bid P. P. 125. 319 – 320.

⁵⁰² <Захир ад-Дин Мухаммад Бабур (1483–1530)>.

⁵⁰³ (Б. С.) Tarikhi Rasidi, p. p. 304 и сл.

⁵⁰⁴ <Мухаммед Хайдар боюнча Арбат талаасы (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 423-б.)>.

⁵⁰⁵ <Турпан болушу керек>.

⁵⁰⁶ (Б. С.) Так по всей вероятности «надо читать англ. перевод (конечно Л и Н мусульмано рукописи сменяются).

⁵⁰⁷ <Хами>.

артып турган.

Абубакир менен Сейиттин урушунда кыргызга Мукамбет Хайдар⁵⁰⁸ өтө жардам кылгандыктан, аны өз эли кыргызга баш кылып койгон. Мансур менен жолукбастан бурун бир тойдо мүжеси⁵⁰⁹ бузулгандыктан Моголстанга Сейит бир жай туруп калган.

1516-жылы күзүндө Перганадагы өзүбек менен урушкан болуп, Сейит Жетисууга келген.

Чатыркөлдүн жээгинде бир тууганы Бабабак менен жолугушуп, Мансурдан башка бүткүл бир туугандары биригишип, тамашалап, бир кыш аң уулап, Арпага туруп калышкан. Кебетеси Сейит Пергана менен урушун унутуп койсо керек.

Мукамбет Хайдар⁵¹⁰ баштык кыргыздар Түркстан, Сайрам, Ташкенге дайым талоон кылып туруп, Шибани менен ага-ининин баласы Түркстандын ханы Абдулданы колго түшүрүп алып, соңунан сый-сыпат менен Мукамбет койо берген. Бул Сейиттен кыргыз Мукамбет Хайдар менен Сейит согушкан; башка бир кабарда кыргыздан мусулманды Сейит коргогон⁵¹¹ деп айтылса да, 1517-жылы күзүндө Сейит Кашкардан Сарыгат-Акуру⁵¹² деген белди аша, жана Аксуудан Эмил кожо аттанып келип эки аскерди Кафирийар⁵¹³ деген жерде жолугуп (Аксаидын башы болсо керек), мындан Сейит Барскоон ашып, Эмил кожо Жууку ашып, Барскоондун куйганында кыргыз Мукамбеттин айлы отурганда апыл-тапылынан чабуул койгондо Мукамбет Хайдардын⁵¹⁴ кишилери Мукамбетти кармап бергенде аны Синтсизийанга алып кеткен. Кой, жылкы, төөлөрүн аскер олжого алган. Колго түшкөн бүткүл кыргызга азаттык берип, кыш түшөрдө Сейит Кашкарга кеткен. 1522-жылында кыргызды биротоло тынчытуу үчүн (Мукамбет Хайдардын айтуунда, аныгы Синтсизийанга мал жайыты тартыш болгондуктан кыргыздын жерине кызыккан дейт). Ушул максатта болуп кыргыз менен согушмак үчүн он үч жаштагы Рашидни⁵¹⁵ (аныгы Абдулрашит) аскерге баштык кылып, муну менен бирге туткундан бошотуп, жана кыргызга улук кылып Мукамбет Хайдарды⁵¹⁶ кошуп жиберген.

Карыялардын айтуунда түн жактагы кыргыздын 13—14 муундагы бабасы «Тагай» Эреше ханга элчиликке кирген дейт. Кыргыз тилинде эркелетип айтканда Рашийти Эреше дейт. Ушул Рашит кыргыздын айткан Эреше ханы болуп, Тагайга элчи болуп ушул ханга барган. Бир тууганы Адигине менен чатакташып Тагай Анжийандан түн жак кыргызга көчүп келген; Перганада мусулман дини жайылып калгандыктан, Тагай мусулман динине кирип, кожо молдонун таасири менен Мукамбет Хайдар⁵¹⁷ деп Тагайга так берген чыгар⁵¹⁸. Балким Мукамбет Хайдар⁵¹⁹ Тагай

⁵⁰⁸ <Мухаммед Кыргыз дегени (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 387-6.)>.

⁵⁰⁹ <В. Бартольддо ден соолугу>.

⁵¹⁰ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵¹¹ (Б. С.) I Lici. p. 134.

⁵¹² <В. Бартольддо Сарыг-Ат-Ахури>.

⁵¹³ <Кафир-Яр>.

⁵¹⁴ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵¹⁵ <Абд ар-Рашид-хан I Абу-л-Музаффар 1533–59-ж. хан болгон>.

⁵¹⁶ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵¹⁷ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵¹⁸ <Бул жерде Б. Солтоноев Мухаммед Кыргызды Тагай болушу мүмкүн деп жоромолдоп жатат. Бирок Хижранын 895-ж. (1489) өлгөн Кожо Ахрар (Насыр-ад-дин Убайдуллах ибн Махмуд Шаши) жана шейх Ахмад Хожаган (Махдуми А'зам) ибн Жалал ад-Дин (949/1542-ж. өлгөн) өмүр баяны, ошондой эле Касан шаарынан (Фергана өрөөнү) чыккан ислам ишмерлери-шейхтердин кыскача тарыхы камтылган Сайф ад-Дин Ахсикентинин «Маджму ат-таварих» («Тарыхтар жыйнагы») деген эмгегинде Тагай баатыр (бахадур) менен бирге анын 6 уулу – Кулан (Койлон), Гылджыр (Кылжыр), Богостон (Богорстон), Кара Чоро, Саяк, Дөөлөс, алар менен бирге Адигине (Адигине), Мунгуш, Кара Багыш сыяктуу кыргыз уруу башчыларынын Сейид Мир Жалилди өзүлөрүнүн устаты катары таанып, анын жолун жолдоого макул болуп, батасын алганы тууралуу маалыматтар кезигет. Демек, 1542-ж. кийин «Тагай бахадурдун» ысымы өзгөрүлгөн эмес. Бул кол жазманы Б. Солтоноев окубагандыгы эске алынышы керек. Төмөндө кайра Тагай мусулман деген пикирин айтат. Ал эми Мухаммед Хайдар өз эмгегинде кыргыздар, анын ичинде Мухаммед кыргыздын ислам динин кабыл алганы тууралуу маалымат келтирбейт. Тескерисинче, моголстандык моголдор Мухаммед хандын (1408–1416) тушунда

болуу керек; Тагайдын толук тарыхын төмөндөн көрөсүз.

Өздөрүнүн өкмөтүн ныгытуу⁵²⁰ үчүн монголдордун дайым тура турган (ордосу) борбору Кочкор болгон. Кээ бир кыргыздар алыс жерге качып кетсе да көбү Мукамбет Хайдарга⁵²¹ караган. Сейит хан өзү кышында Кочкорго келип, анын буйругу бойунча Рашит менен Мукамбет Моголстанга бытырап тентип кеткен кыргызды жыйган; мундан соң ар жылына Сейит баласынын кадырын көтөрмөккө Кочкорго келип турган. 1524-жылы Жетисуунун түн жагын бийлеп турган, Казак ханы Касымдын тукумуна Тайир Кочкордогу ханга келип жолуккан. Келген себеби монгол менен жакындашып, ичиндеги бузуку душманы өзүбек менен Ногойго (мангыш)⁵²² каршы турмакка болгон. Монголдор Тайыр⁵²³ ханды артыкча ызат кылган, Тайир бир тууган карындашын Рашитке берген. Мунун соңунан өзүбек менен катышың бар деп күнекерлеп Кашкарга Мукамбет Хайдарды⁵²⁴ алып кеткен. Сейит өлгөнчө Мукамбет Кашкарда туруп калган. 1533-жылында кыргызды иретке салып, тынчытууга Мукамбет Хайдарга⁵²⁵ тапшырган. Анын айтуунда кыргыз көбүнчө казактын ханы Таирге кошулуп турган. 1525-жылы күзгө жакын Ысыккөлдүн жагасына Рашит келгенде калмак Моголстан чегине келди деп угуп (1522—24) Рашит калмакка аттанып барып ошол сапарда «Газылык» (воитель против неверных) атагын алган. Катин-баласын Ысыккөлгө койуп калмакты жоолап, Ысыккөлдөн он күндүк жердеги Кабыл-Какла⁵²⁶ деген жерге барганда Ташкендин ханы Сүйүнчүк өлдү деп кабар угуп өзүбек менен согушуунун ыгы келди деп, Решит кайта Ысыккөлгө келип, андан Коңурөлөң ашып Перганага барган. Андан аз-мас максатына жетип кайра тарткан. Нарындын Оттугуна калтырган катин-баласын алган бойунча Кашкарга бет алган. Кийинки жылы казак ханы Тайир Кочкорго көчүп келгенде кыргыздын жартысы Тайырга кошулган. Рашит Атбашыга кеткен. 1526-жылында Рашитке хан өзү кошулган. Казактын ханы аскери менен Ысыккөлдү бойлой чыгып, кирбестен Күнезге чейин барган. Тайырга кошулалбай калган Жумгал менен Кочкордогу кыргызды монголдор Атбашыга алып кеткен. Тайыр менен сүйлөшүү үчүн анын Кашкарда турган өгөй энеси Жунус хандын кызын жиберген. Сөздүн арты кандай болгону белгисиз. Сейит хан өзү Аксайда турганда кыргыздын жана казактын арасы бузулуптур деп алар менен согушмакка Аккуяш, андан Арышларга⁵²⁷ келип, андан жүрүп бара жатканда булар Кучадагы монголдун бабачак кол алдындагы аскеринин кырылып калганын көрүп, ушул себептен болсо керек, монголдор Жетисууну таштап кетишин ойлогон, кыргыздан бир жүз миң кой чаап алып кеткен. Шол себептен тарыхта кой чериги аталган. 1527-жылы эрте көктөмдө Атбашыга казактын ханы Тайыр келип, андагы кыргызды монголдун таштап кеткен малдарына кошуп кайрадан алып кеткен⁵²⁸.

Монголдор кеткен соң Жетисуу казак менен кыргыздын колунда калган, бирок экөөнүн ынтымагы бузулуп калган. 1526-жылында Тахир өзүнүн бир тууганын Абдулкасымды өлтүргөн себептен, казактар анын колунан чыгып кеткенде, кыргыз Тахир да калган. 1529-жылында 20 миң-30 миң казактын үстүнөн Тахир карап турган. Тахирдин качан өлгөнү маалым эмес. Бирок Мукаммет Хайдардын айтуу бойунча Тахир муктажлыкта өлгөн. Мукаммет Хайдар айткан менен Бойдош⁵²⁹ хан болбосо керек, болсо да Бойдош казакта бир оозго караткан⁵³⁰.

ислам динин кабыл ала баштаганы же «моголдордун баары мусулманга айланганы, кыргыздар болсо мурункудай эле ишенбөөчүлүккө жөндирип, ушул себептен моголдордон бөлүнүп кетиши» баса белгиленет (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 217-б.)>.

⁵¹⁹ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵²⁰ <Казакча сөз – кыргызчасы «бекемдөө»>.

⁵²¹ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵²² <Мангыт болушу керек>.

⁵²³ <Тахир>.

⁵²⁴ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵²⁵ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵²⁶ <В. Бартольд боюнча Кабиалар (же Кабилкакла)>.

⁵²⁷ <В. Бартольддо Арышляр>.

⁵²⁸ (Б. С.) Tarikhi Rasidi, p. p. 367-379. В. Зернов II 192. 202.

⁵²⁹ <Буйдаш>.

⁵³⁰ (Б. С.) Tarikhi Rasidi, p. p. . 273,379,388, В. Зернов II 201,219.

Жетисуудагы Монголдун өкүмөтү Сейиттин баласы Рашитке бир аз (1533-1565-6) жылдарда өткөн. Кыргыз менен биригип казактын өзүбекке душман болгонун угуп, буларга каршы Рашит Мавренарханын ханы менен сайуз жасаган. (Казактар Ташкенге чабуул кылып турчу эле), бир тараптан Түн жак Күн батышынан мангыттар (ногой) Казакка кол салып туруучу эле. 1537-1538-жылдарда бир согушта казакты Рашит жеңип, Тахирдин бир тууганы Тугумду баш кылып, отуз жети султанын өлтүргөн, ушул кыргында алыстагылар угуп, Рашит казакты тукумсуз кылып бүткүлү менен кырып койуптур деп угушкан. Сейитке окшоп Рашит Жетисууга Абдулатиф деген баласын койгон; монголдор өзүбек менен өтө жакындашып кеткен. 1544-1545-жылдарда Ташкендин ханы Нурус Ахмет⁵³¹ (Барак) менен Рашит жолугушкан; буга карабастан Жетисууда кайтадан казактын доору жүрө баштаган. Касымдын уулу Хакиназар⁵³², казак менен кыргыз хан болуп турганда согуш болуп казактар Рашиттин баласы Абдулатифди өлтүргөн. Женкусундун⁵³³ кабарына караганда 1558-жыл чамасында Казактар Ташкенди, кыргыздар Кашкарды коркутуп турган, бул эки эл Кытай менен күн батыш Азийанын ортосундагы сооданы байлаган. Бир кабарда (Кашкардагы бир автордун сөзү) казак-кыргыз Ташкен менен Кашкардын жолун байлабастан бурун; Рашит хан Ташкен ханы Нурусахмет менен сайуз болуп туруп, Фактиназарды⁵³⁴ Артышта жеңип, алты кнези⁵³⁵ менен Факти-назарды өлтүргөн, тууларын алган⁵³⁶. Бир кабарда Рашит хан казак, кыргыз менен Эмилде урушуп жеңип, Фактыназарды⁵³⁷ канча кнездери менен өлтүргөн жана тууларын алган, мундан соң казакта туу калбаган. Мына ушул окуядан соң кайтадан баш кошуп, Кашкар, Ташкенди коркутуп сурашкан. Жеке Кашкар эмес кыргыз Пергананы дагы талап турган, бир жолдо кыргыздар Намангендин төгөрөгүндөгү дервиштерге тийиштүү койлорду талап алып кайта берген.

Жогоруда кыргыздын таланып, Синтсизиан жана башка жакка тентип кеткенин жана алардын Муккамбет Хайдардын⁵³⁸ жыйганын көрдүк. Тагайдын заманында кыргыз быт-чыт болуп кеткен. Тагай өзү дагы агасы Адигинеден бөлүнүшүп Ферганадан кеткен. Тагайдын заманында башка уруштардан көп келип, кыргыздын ичине туруп калган; Асык, черик, моңолдор, сайак, коңурат – булардын тутуму азыркы кытай менен СССРде билингени 40 миң түтүн чамалуу, тарыхын төмөндө көрөсүз.

Жогоруда жазылган тарых кабарын бүткүл тарых китептерден алдым эле, эми Адигине, Тагайдан башталган кыргыздын тарыхын, эски кабарды тарыхтан кабары бар карыялардан алдым. Тарых кабарын жыйууга киришкен бир себебим: 1890-жылдан баштап тарыхка кулагымды сала баштап, көңүлүмдү койуп жүрсөм да 1895-жылдын айагына жакын бир күнү Пурунза калаасындагы бир дүкөнгө кирдим. Жыйылуу турган көп китеп бар экен, «Китептериңизди алып бериңизчи көрөйүн» – десем, дүкөнчү бир топ китепти алдыма койду, билүүмдө дүкөнчү өзүбек болсо керек эле, китептерди карасам Аптие⁵³⁹, Сополдийар⁵⁴⁰ сыйактуу китептер экен; жакшы сулуу тышталган 3–4 китепти кайта алганда, ал эмине китептер көрсөтүңүз дегенимде, «Булар тарых китептер, сизге ылайыгы жок деп кайтадан алып койгондо, тарых китептер дегенинен кызыгып, тарых кабарын карыялардан уга келгенимден өтө кадаланып сурай баштадым, бербеди, «Сатыңыз» десем, «саган тарыхтын кереги жок, кыргыз кырк кызды ээрчиген иттен тараган, атаңар ит, энеңер кырк кыз» – деди; бул бир аз карап туруп, жаш башым бир ызалыктан ыйлай жаздап, жанымдагы жолдошумдан уялганымдан араң басып кеттим. Кыргыз анык эле иттен таралганбы, –деп көбүрөөк ойдо

⁵³¹ <Науруз-Ахмед>.

⁵³² <Хакк-Назар>.

⁵³³ <Дженкинсон>.

⁵³⁴ <Туурасы Хакк-Назар>.

⁵³⁵ <Князь>.

⁵³⁶ (Б. С.) Киргизы. (Истор. Очерк) Бартольд. 38 стр.

⁵³⁷ <Хакк-Назар>.

⁵³⁸ <Мухаммед кыргыз>.

⁵³⁹ <Же «Хафтияк» (Куран китебинин акыркы – 7-бөлүгү. Эски мектепте окуу куралы катары пайдаланылган)>.

⁵⁴⁰ <Же «Суфи-Аллаяр» – катта-кургандык эшендин (XVI к.) мистикалык жыйнагы (кара: Кыргыз адабиятынын тарыхы. VI т. Б., 2002. 93-94-б.)>.

калдым; ошондон баштап кыргыздын анык кайдан таралып чыкканын билмекке орусча, мусулманча тарых китептерин издеп, таап ала баштадым. Орусчадан болсо «Киргизы дикокаменные орды» –дегенден башка бир ооз сөз табалбадым. Мусулманча китептер болсо «Тарых Анабийа», «Касас Анабийа» андан башка китеп учурабай, ал эки китепте болсо кыргыз тууралуу бир ооз сөз жок; жалгыз гана Шамашырап китебинде «кыргызга бардым» деген сөз, башка кабар жок. Өзүбек, татар, молдолорунан кыргыз кайдан таралып чыккан деп сурам, берген жооптору кыргыз Мукамбет пайгамбардын тууп кармаган Акешеден таралган, кээ бири Мукамбет пайгамбардын азанчысы Билалдан таралган дейт, кээ бири Аналак — Муналак кырк кыздан таралган дейт. Акыры кыргыз карыяларынан сөз билген кээ бирлери болсо да тарых сөзүн сурап жаза баштадым. Көбүнчө 1896-жылында, жайдын күнү Көтмалдыга (Азыркы Рыбачы) Каракол, Нарын, Токмок, Прунза кыргыздары болжолу отуз миң киши топ кылып, башына айтылган райондордун ойоздору, пристав туруп, сыйаз кылып сайак, бугу, солто, сарбагыш, асык, моңолдор, черик кыргыздарынын карыйалары сөз кылганда, жана сыйазда олтурган бийлер сөз кылганда жана алар эскиден келе жаткан карк, эреже, мал кесиби жана үлгүлүктүү макал айта баштаганда жазып, оозеки тарыхты негизи ошол 1896-жылдан баштап кагаз бетине ала баштадым. Мундан соң кыргыз казактын чогулушунда, аш-той бергенде, жыйылышта, жолоочу жүрүп бара жатканда, бир жерге конгондо кезиккен карыядан кабар алып жаза келдим. Ар элдин карыйалары өз уругунун тарыхын мактап сүйлөгөнү маган көп тоскоолдук кылды; анын сөзүн башка карыйалардан сурап, тунуктап жазышка туура келди. Көбүнчө араз болгон эки урук элдин анык жана жалган сөзүн ачып бере турган, башка калыс урук элдин карыйалары болду. Сөз билген кемпир болсо калп айтпайт, көбүнчө чынын айтат, «Калп болбосун?» десеңиз «Калп айтып кантип кудайга күнөкөр болоюн» дейт; текшере келгенде дагы кемпирдин сөзүндө калп болбойт.

Тарых китептерден биринчи колума түшкөнү 1898-жылында (1891-жылы басылып чыккан) «Шежире түрк» жана 1899-жылында (1898-жыл басылган) Бартольд жазган Жетисуу тарыхы болду. Ошол жылдарда кол жазмадан Ормон Нийазбек уулу кыргызга хан болгондо болжолу 1825-30-жылдарда намангендик молдого жаздырган «Жооп-нама» колума түштү. Бул жооп наманын башында дин тууралуу жазып, көбүнчө өлгөндө суракчы келгенде аларга жооп берүүнү жазган; анын бир пайдалуусу, Тагай тукумун көбүнчө манап насили ата-бабаларын, солто, бугу, саяк, сарыбагыш, азык, черик, коңурат, моңолдор кандайча таралганын көрсөткөн. Жазылыгы бир карыш, узундугу үч кулачтан артык бир-бирине желимдеп улаштырган сары кагазда эле. 1900-жылдан баштап, Аристов, Радлов, Бартольддун Азия калкы жөнүндө жазган китептери колума тие баштады.

Мундан төмөн Арка (түн жак) кыргызы саяк, саруу, азык, черик, моңолдор, багыш, катаган, коңурат, бугу, солто жана сарыбагыш, тагай балдарынын (болжолу 1460-1470-жылдардан башталган) тарыхын жаздым. Бул тарыхты жыйып жазып жүргөнүмдө кайсы жеринен калет кетер экен деп калемди бир ээр⁵⁴¹ саат шилтебестен кармап олтурган чагым болду.

ТАГАЙ ТАРИХЫ

Фергана менен Аркадагы оң аталган кыргыздын баары да дээрлик Адигине, Тагайдан таралган үчүн алардын жана ал заманда келген уруктардын тарыхын жакшы билишет. Бүткүл тарых билген карыялардын кабарына караганда Тагай Кокон Маргелан калаасынын төгөрөгүндө Ийрисуу — Былкылдак деген жерде, бир кабарда Ош калаасынын тоосу Сары бел деген жерде, болжолу 1460—1470-жылдарда туулган (1305-жылдарда Кокон менен Канибадал⁵⁴² арасында кыргыз барлыгын төмөндө көрөсүз. Бартольд болсо азыркы кыргыз турган жерде анын 1504-жылында билингенин биринчи мертем көрдүк дегенин жогоруда көрдүк). Ал заманда кыргызды саруу уругу билип турган.

Адигине, Тагай, Мунгуш — үч бир тууган болуп, жана Наал ысымдуу эжеси болгон. Адигине,

⁵⁴¹ <Дээр, даар>.

⁵⁴² <Канибадам>.

Тагай эр жеткенден баштап көп согушта болуп кийин Адигине бий болгон чакта экиси 20дан 40 жигит алып, эки бет болуп ордо атышкан. Ордо атууда чеги Алайдан бери Анжийанга жете эки ортодогу элдин ичипдеги аткычыл чертмекчини Адигине алган. Анжийандын түн жагы Наманген, Кетментөбөдөгү жана эки ортодогу аткычыл чертмекчини Тагай алган. Адигине адеи ат чаптырып, алайдан Навайтты деген аткычыл бир жигитти алдырса да атыш бир айга созулуп, Навайтты жакшылап ата албастан Адигине тарап жеңилген. Алайдан ат чаптырып алдырган ордочу Набайты аталбастан алты мундай катар бе деп⁵⁴³ эл кордоп шылдыңдады. Адигине тарап чыдай албай ызаланып урушуп, Адигине бийге калыстыкка барса, ал өз жагына тартты, калыстык кылбады деп абыдан зор жанжал болуп, арадан көп чыгым болуп, жарадар болушуп, жана бир киши өлдү деген кабар бар. Адигиненин балдары көп болгон үчүн Тагай тарабы тайак жеп кордук көрдү. Бул себептен Тагай таарынып Кетментөбөгө, бир кабарда Тогузторого өзүн ээрчиген эли менен көчүп келген. Болжолу 1505-10-жылдарда Кайдуулат деген киши жараштырамын дегенде Адигине макул албаган, Тагайдын Адигинеден ажырай көчкөн жери Суусар-Суу деген жер болгон. Экинчи кабарда мал жайытына карап Кетментөбө, Тогуз-Торого келген. Бир кабарда өзбектер менен касташып чыгып келген дейт, көбүнчө элдин айтканы ордо тууралуу чатак чыгып, аркага келген. Тагайдын аркага көчүп келгенине караганда бурунтан булардын байланышы барлыгы билинет.

Тагай орто жаштан өтүп калганда 60 жашында болжолу 1515-1525-жылдарда Эреше ханга ак үйлүүгө (заложник⁵⁴⁴) барган. Анда эки-үч жыл туруп калып, Тагайдын кирип жууп, төшөгүн салып берсин деп ордо кыздан (фрейлина) бир кыз алып берген. Эреше хан уруксат бергенде, Тагай кыргызга кайтмакчы болгондо катынына келип: «Мен элиме кетмек болдум, боюнда бала калды, кыз болсо өзүмө теңтуш жерге бергин, эгерде эркек болсо чоңойгондо ушул кездикти бергин, мени таап алар» — деп марек бычагын берип жүрүп кеткен. Тагайдын заманы менен Эреш хандын заманын салыштырганда экисинин заманы бир болуп чыгат. Тагай өз заманындагы чачылган, тентиген (кыргыз) элди кураганына караганда Эшит⁵⁴⁵ (Эшим болуу керек, О. С.) хан менен Мухаммет Хайдардын заманындагы доорукка (доорго болсо керек. — О. С.) туура келип, ал ошонун учуру болот. Азыркы 1934-жылдагы кыргыздын ата-бабасын эсептегенде Адигине Тагайга 13-15 ата менен барат. Орто эсеп менен 14 ата болот. Ар атаны 32-33 жылдан чакканда (эсептегенде. О. С.), Тагай туулгандан бери 460—470 жыл болот. Буга караганда Рашит хан 1517-1550-жылдарга жете⁵⁴⁶ хандык кылып, кыргыз менен байланышып турганы 1517-1535-жылдар арасы болуп, анык Тагайдын заманына туура келет. Жеке Тагай тукуму эмес, маселен сайак, азык, моңолдор, черик, коңуратты ата-бабаларын санаганда 13—15 атага барат. (Эсте болмогу керек, илгертеден эки-үч катынды көп алган, улуу катын кичи катындын балдарынын жашында 25—30 жыл илгери кийин болгон).

Тагай болжолу 1540—1535-жылдарда өлгөн, кабыры кайсы жерде экени белгисиз. 1916-жылы Үчтурпанга качып барганда, андагы уйгурлар Үчтурпандык кыргыздар «Силердин ата-бабаңардын кабыры ушул» — деп Үчтурпандын күн чыгыш жагына жакын жерден кабыр көрсөттү, «Ким деген ата-бабабыз?» — десек, «Адигине, Тагайдыкы» — деди. Адигиненики дегенге буга бир далил, жогоруда Мукаммет Хайдар⁵⁴⁷, Сейит өлгөнчө анда калып калган дегемин, Сейит 1535-жылы өлгөн, өлөр замат Мухаммет Хайдарды⁵⁴⁸ бошотуп жиберген. Анын кыргызга келгени маалым эмес. Эгерде Мукаммет Хайдар⁵⁴⁹ Тагай болсо, Үчтурпан өлкөсүнө келип туруп өлмөгү мүмкүн. Тагайдан соң кыргыздын бийлиги Богорстан, андан Эштекке өткөн.

⁵⁴³ <Бул сөздөр түшүнүксүз берилген>.

⁵⁴⁴ <Автор эки башка түшүнүктү бир мааниде берип жатат. Орусча-кыргызча сөздүк боюнча «заложник» башы барымтага кеткен киши. Кимдир бирөөнү барымтага алып, анын туугандары же үй-бүлөсүнөн кандайдыр бир акы (мал, акча, асыл буюм) талап кылат. «Ак үйлүү» деген тектүү адамдарга гана тиешелүү түшүнүк. Мисалы, «уруу сайын бирден бий, кан (хан) алдына ак үйлүү, келсин Кокон шаарына»>.

⁵⁴⁵ <Эреше дегени>.

⁵⁴⁶ <Абд ар-Рашид-хан 1533–59-ж. хан болгон>.

⁵⁴⁷ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵⁴⁸ <Мухаммед Кыргыз>.

⁵⁴⁹ <Мухаммед Кыргыз>.

АДИГИНЕ, ТАГАЙ КИМДИН БАЛАСЫ?

Адигине, Тагайдын атасы ким экени талаш. Бири Жанкороз, бири Үйрүмчү, бири Сары, бири Долон дейт, Көбүнчө Агуул Долондун бирин айтат. Ормондун жооп намазында Агуул деген көбүнчө карыйалардын сөзүндө дагы Агуул анын атасы Сатыке-Муратай-Телкозу-Эркалпак-Долон (көп карыйалардын сөзүндө Долон Чынгыш хандын заманында Долонго келип турган, — Кочкор менен Нарындын арасындагы ашуу) Долондун атасы Домбул-Мары-Сары-Сангин-Жүгүр Кылай мунун атасы кыргыз Аналак-Муналак олуйадан таралган деп токтолот.

Осмоналы Сыдык уулу жазган 1913-жылындагы шежиде⁵⁵⁰ Кыргызияда кыргыздын ата-бабаларын мундай деген, аны кайдан алган (ы) маалымсыз, маселен, Адигине, Тагайдын атасы Агуул-атасы Долон бий, Домбул бий, Калпак бий, Телгозу бий, Муратай бий, Сары бий, Сангин бий, Шүкүр бий, Атан бий, Арслан бий, Темиш бий, Шакур бий, Кылым бий, Арслан, Калдын, Кайыр хан, Барган, Аналак, Рашидилак⁵⁵¹, Алак⁵⁵², Санаршаа⁵⁵³, Кыргыз.

Казактын айтуунда дагы кыргызды — кулдан, күндөн, иттен таралды дейт. Маселен, казак ичине сиңип кеткен Чөжө акын казак Кемпирбай акын менен 1880-жыл чамасында айтышкан: Чөжө:

Кара кесек капкара күндөн тууган,
Казы, беги, бий болуп бетин жууган.

Жасынан ага сыйлап көрбөгөн ит,
Калай-калай сүйлөдү бул ант урган.

Кемпирбай:

Бир кул, бир күндөн пайда болгон,
Жаралган кызыл иттен сен эмеспи,
Наркы атамды сурасаң атам Шаншар,

Ак сүек таза сункар мен эмеспи.

Кыскасы, Адигине, Тагайдан мурунку кыргыз карыйалары биле албайт. Ата-бабаларын айтымыш болуп, жана оң-солдон таратат. Көбү дээрлик ата-бабаларын илгери кийин кылып алмаштырып айтат.

ОҢ СОЛ ТАРИХЫ. Карыйалар кабары

Сатыкеден эки эркек бала туулду, улуусун Агуул, кичүүсүн Кубул койду.

Энеси: Агуул ичте оң жагымда жаткан, ошол себептен анын тукуму «оң» аталат. Кубул сол жагымда жаткан, ошол себептен «сол» аталсын деди.

Агуул оң эмчегимди эмген «оң» аталсын, Кубул сол эмчегимди эмген «сол» аталсын деген.

Бир согушта Агуул оң саптагы колду баштаган үчүн «оң» аталды, Кубул сол жак колду баштаган үчүн «сол» аталды.

Арка (түн жак) менен ичкерлик (түн жак) кыргыздардын арасы ортодогу Алатоолорду чек кылышып оң (түн) жагындагы элди оң атады; (Күн чыгыш) сол жагындагы элди сол атады дейт.

Менин билүүмчө кыргыз Кыргызияга эки жактан келип куралган эл болот; тарыхка караганда биринчиси дайым Энисейден Кыргызияга (Тианшан) келип турганын көрөбүз, бул келгендер түн жагына орношуп, ошол себептен түн жагындагы Кыргызия күн батышты караганда оң жагынан келип, жана оң жакта тургандыктан «оң» аталуу мүмкүн. Себеп азырында (Таластагы Сарууну эсепке албаганда) баарысы бирдей оң кыргызы. Булардын ичине Какшаалдагы кытайга караган черик кыргыздары дагы кирет. Экинчиси — Котондон, Кашкардан эң эски заманда келген «булу» кыргыздары - Кашкар, Алай, Пергана жактарына орношуп, күн батышка бет алганда Кыргызиянын сол жагы болуп, жана сол жактан келгендиктен «сол» аталмагы

⁵⁵⁰ <Шежиреде>.

⁵⁵¹ <О. СыдыковдоРашидил хак>.

⁵⁵² <О. Сыдыковдо Алхак>.

⁵⁵³ <Сафар шаа>.

мүмкүн. Сол кыргызынын бүткүлү дээрлик Адигине тукумунан башкасы азыр да Кыргызиянын сол жагы Пергана, Кашкар, Котондо турат. Дагы бир пикир: кыргыз шаманий дининде турганда түн жакты карап, кулчулук кылып табынган, ошондо оң жагын «оң», сол жагын «сол» атамагы мүмкүн.

Адигине, Тагай эки бөлүнүп кеткенде Саруу уругунан бийлик Катаганга өткөн. Карыйалардын Адигине, Тагайдын баштары жөнүндө тарыхтары бүткүл дээрлик жазылды, эми Адигине Тагай заманындагы куралган элдин урууларын көрсөтөмүн.

I. Коңурат⁵⁵⁴

Адигине, Тагай атадан жаш жетим калып, Наалы эженин тарбийасында өскөн. Эр жеткенде экөө тең баатыр болуп, чыккандары көп болуп, баатырдык кылышкан. Бир чоң согушта Адигине, Тагай Наалы эжени алган Дайырдын коңур кула түстүү күлүк аты болуп, аны минип барган (жанындагы жигиттерине коштото кеткен). Согуш Кашкар менен Ташкендин биринде болуп жоо менен беттешип согушуп турганда коштоодогу коңур кула ат жигиттин колунан ойноп чыгып кетип, жоого түшүп кеткен. Жоону жеңип, олжого киши, мал түшүрүп алган. Кайта Перганага бет алганда эл олжолорун үлөшүп алганда, адигине Тагай коңур кула аттын төлөөсү деп бир баланы алышкан, аны эжеси Наалы эжеге бергенде ал баланын атын Коңур кула аттын төлөөсү деп Коңурат койгон. Азыркы кыргыз ичиндеги Коңурат ошонун тукуму. Коңураттын уюткусу Казакстанда. Тарых жүзүндө мындай Чыңгыз заманында коңурат деген могол уругунан эл болуп, булардан Тогочор, Чыңгыз хандын атактуу нойондорунан болуп, Чыңгыз хандын күйөөсү болгон жана Тогочордун жакын тууганынан саналган Карачар нойон атактуу кан ичер амир Темирдин бешинчи атасы жана Чыңгызхан канкордун аскер баштыктарынан болгон. Чыңгыз канкор өлгөн соң Коңураттар Кыргызияга ооп келип туруп калган. Чыңгыз канкор менен Адигине, Тагай заманынын эки ортосу 300 жыл чамасында болгон.

II. Черик⁵⁵⁵

Кашкар, Какшаал жагына барып, Адигине менен Тагай нойгутту жоолаган. Нойгуттар үркүп кетип, журтунда чердегей бир жетим бала калып, аны алып кетип, Тагай асырап алган, бир кабарда Наалы эже асырап алган. Чердейген жетим бала болгондуктан «Черик» койгон, кээ бир кабарда Тагайдын ордо кыздан туулган баласы Карачоро ээрчип келген.

Менин пикирим: биздин эрадан жүз жылдап бурун Котон тоолорунда кыргыз (булу) аталган эл, Кытай падышалары менен катышып туруп кийин биздин эранын 3—4-кылымдарында Турпан (Какшаал) өлкөсүнө келип турган. Ушулардан калган тукумунан черик болу керек. Не себептен черик аталганы 1526-жылында Рашид хан Кочкор менен Жумгалдан кыртызды чаап алып бир жүз миң койун алып кеткенде кой чериги аталганын жогоруда көрдүк эле. Мына ушул Адигине, Тагайдын чабуулунда калган жетим баланы таап алганы, ушул сапар койчерик дегендей, баланын атын Черик койгонунун себеби ушул.

Черик эр жеткен соң эр болору, Дайырдын (Наалы эженин эри) Актабан деген кыраан тайганына карышкыр, түлкү, бугу, марал, эчки, теке алдырып жүрдү. Бир ат чабышта Черик чапкан атын Актабан деп сүрөдү. Себеп: аттын түсү, мүчөсү ошол тайгандай болгон. Жана тайган сыяктуу тоодон-таштан тайгаланбаган. Черик менен Нойгут бир тууган болуп эзелден Турпан, Какшаал жеринде болгон, башка жерге көп которулбаган. Эгерде кытай жагынан кысталса, Чериктер Кыргызияга Атбашыга жете келип бул жактан коопто болсо Какшаалга

⁵⁵⁴ <С. Абрамзон боюнча коңурат (хонкират) моңголдорго тектеш уруулар, кыргыздын этникалык тобуна 12–14-кылымдарда кирген (кара: Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ф., 1990. 58-б.). Мажму ат-Таварихте 92 боолуу өзбектин (илатийа) бир уруусу катары эскерилет>.

⁵⁵⁵ <Чериктердин пайда болушу тууралуу бир пикир жок. Кээ бир лингвисттер (Л. Базен) кытай маалыматтарындагы «чэ-ли» [tʰsiet(-r)-liji(ri)] этнонимине байланыштырса, С. Абрамзон «черүү», «жоокер» маанисиндеги моңгол сөзү болушу мүмкүндүгүн белгилейт. Сактар тууралуу (8-к.) маалыматтар менен тохар-ттаугаралардын кошунасы «чериг», Хотан аймагынан табылган жазууларда «черик-чарайга», Махмуд Кашгариде «черик-жаруклуктар» деген уруулар эскерилет. Бул уруулардын чериктерге тиешеси бар же жок экени тактала элек. «Мажму-ат-таварихтеги» Ак-Чубак, Бай-Чубак, Диван-Черик, Молдо-Черик, Кара-Черик деген ысымдарга байланыштуу черик уруусу 16-кылымдан мурда калыптанган деген пикир басымдуулук кылат>.

кетип турган. Нойгут кыргызы болсо ал тууралуу көп кабар жок. Манастагы Акбалтайдын уулу эр Чубак Нойгут болгон. 1670—80-жылдарда болгон Жаңыл Мырза Нойгуттун кызы болгон. Азырында нойгуттардын калганы күн батыш Синтсизийанда болуп, баары да уйгурлашып отурукка өткөн. Азыркы Тарым дарыясы мурун Ойгут дарыясы бай өлкөсүндөгү уйгурлар бүткүл өздөрүн кыргыздан дешпейт. Булардын айтуусунда Тарым дарыясынын күн жагындагы элди кыргызга жакын дейт. Кыргызия менен Кытайда болжолу 8 миң үйлүү кыргыз бар.

3. Моңолдор Наалы эже 20 жашка келгенче эрге тийбестен инилери Адигине, Тагайды тарбиялап багып өстүрдү. Кашкар жагынан Опол тоодон монгол деген элден эр өлтүрүп качып, Көкө, Дайыр деген эки жигит Адигине, Тагайга туруп калган. Көкөнүн үнү жоон, балбан жана баатыр болгон. Адигине, Тагай эр жетип атанган чагында арага киши салып, эжесине бизди мынчалык тарбийалап, ата болуп асырап, эне болуп сактады. Сүйгөн жерине берели дегенде Наалы эже: — Мен кайдан алыстап бай издеп жүрөйүн, Дайырга берсин — дегенде Адигине, Тагай Көкө, Дайырдан жети атасын сураганда айтып беришкен. Жети атасын сурап кыз бермек ал кезекте расим болгон. Ошону менен Наалы эжени Дайырга берген. Дайырдын тукуму азыркы Кыргызиадагы моңолдор деген эл. Көкө үнү жоон баатыр болгану үчүн Көкбука койгон. Бир урушта олжого таарынып Адигине, Тагайдан бөлүнүп, Коңурат казагына ооп кеткен. Дайырдан бир эркек бала туулуп, уруубуз моңол эле, наамыбыз өчпөсүн деп атын Моңол койгон. Ошол себептен анын тукуму моңолдор аталып калган.

Тарыхта моңолдор. Моңол уругу XIII кылымдын башында Чыңгыз хан заманында жер жүзүн алган. Булардан сурак кеткенде, турган жериндеги элге сиңип кетип, алардын расим, динине өтүп, өз тили, расмисинен ажыраган. Моңолдордун (монгол-могол) азырында түп уюткусу азыркы Монголия республикеси, чачырандысы СССРде, Оогонстанда. Кыргызда бир ыр бар моңолдор тууралуу айтылган. Кайсы заманда айтылганын көп таптыштадым. Бирок заманын белгилей албадым.

Көкүрөгүн кишке бөлөгөн,

Көчүгүн тамга жөлөгөн.

Моңолдордун Самансур,

Кунун аргамжы менен төлөгөн.

Ар түтүндөн бир аргамжы чыгарып, бир кишинин кунунан кутулган, демек көп болгон кыргыз ичиндеги моңолдор башта чачырап жүрүп 1882-1885-жылдарда чогулган. Демек, биздин Кыргызиядагы моңолдор эмес, башка жаки бурунку эски монголдор жөнүндө айтылса керек. Кыргызияда моңолдор төрт миң түтүн.

4. Асык

Тагай Эреше ханга ак үйлүү болуп турганда карабагыш кыргызынан хан ордосунда турган «ордо кыздан» бир кыз алып берген. Эреше хандан уруксат алып, Тагай, кыргызга кеткенде катын Кашкарда калып, бир эркек бала тууган. Баланы чоңойгон чакта теңтуш балдары «Сен кыргыз Тагайдын баласы болосуң» — дегенде энесинен аныгын билип, Тагайдын берген, аманат берип кеткен кездигин алып, атасы Тагайды издеп келе жатса, жолдон бир киши кезигип «Мен азып жүргөн кыргызмын, Тагайга бара жатамын» — дегенде азыгын ал кишиге көтөртүп, ээрчишип алган; жолдон дагы бир киши кезигип, кайда барасың дегенде «Мен жүргөн бир селсайак кишимин, баласы жокко бала, ботосу жокко бото болойун деп жүремин» — дегенде аны дагы ээрчитип алып, дагы бир бала жигит ээрчитип төртөө бирге жүрүп, Атбашы, Нарын, Кочкордун биринде Тагайдын айылына келген.

Чамасы сексен жашка жакындап калган атасы Тагайга учурашып олтурганда, мен ордо кыздан туулган балаңызмын дегенде, Тагай — мен ар жерден катынды көп алдым, эгерде менин балам болсоң, колунда эмне белегиң бар деп сураганда, байагы кездикти бычакты алдына таштаганда, Тагай анык менин балам экен деп, аты Ороз экен, «Жанкороз» койгон, жанындагы жигит баланын өңү кара экен, ошол себептен аны Карачоро койгон. Бул ким деп Асыкты сураганда, бул азып жүргөн «Асык» экен деп, жана азык көтөртүп, аксакал кылып алдыбызга салып, жол баштатып келдик дегенде, эмесе мунун аты Асык болсун деген жана аксакал болуп, силерге жол баштап келген экен, ошол себептен, Тагайдын тукуму Асыкты ошол замандан баштап, бул

заманга жете «олжо агасы» кылган, демек жоо качканда, жортуулга барса, башка да бир себептен олжо табылса Асыкка олжону артыкча чыгарып берген.

Көп карыйалардын сөзү; Асыктын насил теги кыпчак-кыргыз, Алтай, Кангайдан келгенде, бирге келген дейт.

Тарых кабары

Биздин эранын VIII кылымында Энисей дайрасынын башында «Аз» деген эл болгон, Жаарупа тарыхчылары ушул азды азыркы кыргыз ичиндеги асык уругунун түпкү теги дешет. VII—VIII кылымдарда Чүй боюнда, Токмоктун тегерегинде араптар менен алты ай согушкан. Сулуу хандын эли дуулат менен кара түргөштердин ичинде азык-күчүк деген уруктар болгон. Азыркы азыктын ичинде (күчүк) деген бир уруу бар. Бир кабарда азыктын атасы Күртүк деген кыпчак болгон. Азыр да азык уругу Кыргызияда үч миң түтүн чамалуу.

5. Сайак

Сайак, азык, карачоро, жанкороз — төртөөнүн кандайча болуп келген тарыхын жогоруда көрдүк эле. Сайак уругу азыр да Кыргызияда жыйырма миң түтүн чамалуу болуп, каба, чоро, курманкожо, кулжыгач, ыйман, түнкатар делип алты чоң уругу бөлүнөт. Сайак менен эр жеткенден башталып Адигине, Тагайдын тукумунан конушун бөлүп кээ заманда аларды бийлей келген. Маеелен, черик, Ажыбек менен Абылайдан өлгөн кабалардын Хан Садыр булардын тарыхы төмөндө келет. Азырында сайак уруусун тарых жүзүндө текшерип көрөлү.

Жанкороз (Тагайдын ордо кыздан туулган баласы. Энесинин төркүнү көбүрөөк кабарда карабагыш, чала-чанырт кабарда казак кызы) сайакка кезиккен жерде: — Сиз кимсиз? дегенде, уругум сайак, элимди таба албай сел сайак болуп жүрөмүн деген. Эми сайак уруусу тарыхта болгонбу?

Тарыхтарга караганда Иран, Туран деп нарыта жазылган. Туранды орустар скиф грек менен түрковский (скиф), бараңсоз скит (скиф) Кытай «се» жана «сак» деп дагы атаган. Айтылган Эл биздин эрадан бурун эң эски заманда күн чыгышы Алтайдан алар күн барыш Дунай дарыясына жете жабылып, Азия Жааропанын (Европа) көбүн каратып, Иран, Кавказ, Шам, Египетке (Мисир) жете алган. Биздин эрадан 490 жыл мурун Карадайранын түн жагында Иран таасы Дараны (Ардашер) скифтердин, сармат деген бир уругу (700 миң) аскердин бек катуу женген. Сарматтын бир уругу масаиттин катын падышасы Томирис Иран падышасы Кика сиронун (Кир) аскерин Амур дарийа, Сырдарийанын арасында жеңип, падыша Кирдин башын кесип алып, канын чаначка куйуп башын канга салып: «Тирүү кезинде канга тойгоп жок элең, өлгөндө дагы кан ичип жат», — деп башка тээп жиберген⁵⁵⁶. Ушул Масаиттин бир уругу сайак аталган. Кытайлар «р» тамгасын жазбайт, ошол себептен «сайрак» ордуна «сайак» жазылган. Кабарда сактардын уйсунга аралашып кеткен сайак (аталды) дейт. Скифтердин ичинде «исин» деген эл болгон, исин балким Усун чыгар. Моголдор табыпты сайрак дейт.

Атактуу Искендер⁵⁵⁷ падыша падыша Күн батыштан (Греция) ийип келип, Иран мамлекетин талкалап каратып, биздин эрадан чамасы 330 жыл мурун Самаркан (Маракан) каласын алган. Самаркан эли бактырбийалар⁵⁵⁸ капилеттен Искендердин эки миң жөө үч (миң) атчан аскерин кырып таштаганда⁵⁵⁹ Искендер каарданып аттанып келип, Сырдайранын күн чыгышында азыктар менен согушуп жеңген.

Искифтер кандай эл⁵⁶⁰?

⁵⁵⁶ <Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972. Кн. I, 214-б.>.

⁵⁵⁷ <Александр Македонский>.

⁵⁵⁸ <Бактрия, Бактриан>.

⁵⁵⁹ <2 миң жөө, 300 атчан аскер (кара: Руф К. К. История Александра Македонского. М., 1993. Гл. 7)>.

⁵⁶⁰ <Сак, массагет урууларынын аталышы шарттуу түрдө колдонулат. Мис., Страбон «Большая часть скифов, начиная от Каспийского моря, называется даями, живущих далее к востоку зовут массагетами и саками, а прочих называют вообще скифами, но каждое племя имеет и частное имя» деп жазат (кара: Страбон. География в 17 кн. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. М., 1994. 507-б.). Алар өз тилинде өзүлөрүн кандай атаганы али белгисиз, б. а. тарыхчынын пикирин колдоо үчүн байыркы элдердин азыркы айрым уруулардын ичинде сакталып калышы тууралуу илимий далилдер талап кылынат. Геродот боюнча Массагет-сактар

«Илиадада» эски Греция Искифтерди бээ саачуулар деген. Мурунку тарыхчылар: Геродот⁵⁶¹, Дийон⁵⁶², Хрисостом⁵⁶³, Истрабон⁵⁶⁴, Паталомей⁵⁶⁵, Татсит⁵⁶⁶ жана башкалардын айтканы: Искифтер кой, уй, жылкы урунуп, чочко асырабаган. Көбүнчө Күн батыштагы Искифтер бал челек баккан. Паталомейдин айтуунда Азия искифтери Имайдан нары жакта деген, Имай деп Орол болор, Гималай, көбүнчө Тыйаңшаң тоолорун айткан⁵⁶⁷. Чеге Меотиди⁵⁶⁸ (азыркы Азов көлү) «Ра» (Волга) суусунан тартып, күн чыгыш, Күн батыш Монгол, Тибет жана Кытай (Серик) чейин болгон. Күн жүрүшү Согдиан менен Индиге жете болуп, түн жагы киши көрбөгөн жерге жете болгон. Ал заманда «Ра» (Волга), Окса (Сырдайра), Паронамис, балким (Об) Дайик (Орол)⁵⁶⁹ (түрк тукуму — жайык дейт).

Искив бир канчалык элдин жамы атагы булардын жарымы Азиада калып, жарымы Жааропага Дунай дайрасына жете кеткен деп гректер жазган. Ирандар (парсылар) искивди сак деген искивтер өздөрүн искөлөт⁵⁷⁰ деген. Румдар искивди сармат деп жазган. Истриабон⁵⁷¹ I кылымда искивге катар сармат жазган. Геродот жазуусунда Тирегет, язык, бастарно, роксолан жана башка дага уруктар болгон. Кийинки эң соңку вариантка караганда Сырдайранын наркы жагынан масаиттер кыстаганда искивдер мурунку кимерийстер турган жерге келип орногон⁵⁷². Дара (Ардашер)⁵⁷³ жети жүз миң аскер алып искивди жоолап баргандагы, искивдердин Иденгрис⁵⁷⁴ деген падышасы болгон. Искивдердин жүзү кара тору, карасур, эткээл, сакалсыз торой болгон. Ошондуктан эркектери аял катарында көрүнгөн. Согушта өлтүргөн душманы болсо башын кесип келип, хандарына тарткан. Баары да атчан аскер болуп жаа тарткан. Бүткүл тамагын малдан алган. Искивдин кол алдында канча курлуу эл болуп падышасы Орол алтайлык уругунан болгон. Искивге караган кээ бир элдин катындары ортодо (общность) болуп бир кишиге менчиктүү болбогон. Боз үйдө туруп, тамагы эт менен сүт болгон. Сүтгөн эжигейин курут кылган⁵⁷⁵. Бээ сүтүн ичкен, кийизден жасаган төбөсү учту узун калпагы болгон. Эгин айдабаган, дайым көчүп жүргөн⁵⁷⁶. Мергет, матикет, Ысын жана уруктары болуп⁵⁷⁷, Мадуй⁵⁷⁸, Эшкөз, Барташ⁵⁷⁹ деген хандары болгон. Саврмат (Сармат болушу да мүмкүн — О. С.) искивтеринин кыздары жоону өлтүрүп башын кесип келмейин эрге тийбеген. Артыкча тамагы

2 чоң топтон турган: 1) түндүктөгүлөр – «чоң сактар»; 2) сак-амиргийлер (фарсиче сака-гаума-варга – «хаому жасаган сактар») азыркы Мургаб өрөөнүндө жашап, жүрүшкө чыкканда узун калпак кийгендер (кара: Геродот. 1972. Кн. I. Комм. 147)>.

⁵⁶¹ <Геродот>.

⁵⁶² <Дион Кассий>.

⁵⁶³ <Мүмкүн Дион Хризостомду (Дион Кассийдин чоң атасы) айтып жатат>.

⁵⁶⁴ <Страбон>.

⁵⁶⁵ <Клавдий Птолемей>.

⁵⁶⁶ <Тацит>.

⁵⁶⁷ <Башкача айтканда Памир, Тянь-Шань, Гималай тоолору деген пикирлер бар>.

⁵⁶⁸ <Меотида>.

⁵⁶⁹ <Айрым окумуштуулардын оюнда Урал тоолору антикалык тарыхчыларда Рипей түрүндө кезигет>.

⁵⁷⁰ <Сколот. Айрым түркологдордун пикиринде «ас-ак-олыты» же «ак астардын улуу уруусу» деп чечмеленет (кара: Дроздов Ю. Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. М., 2008)>.

⁵⁷¹ <Страбон>.

⁵⁷² <Страбондун котормосунан алынган. Ал боюнча тирегеттер Днестрде, алардын чыгышына язык, алардын түндүгүнө бастарн, Днепр менен Дондун ортосуна роксола ж. б. жайгашкан>.

⁵⁷³ <Дарий I (Дараявауш)>.

⁵⁷⁴ <Иданфирс>.

⁵⁷⁵ <Бул маалыматтар Гиппократтын эмгегинен алынышы мүмкүн (кара: Карпов В. П. Гиппократ и Гиппократов сборник. //Гиппократ. Избр. кн. М., 1936. 297–302-б.)>.

⁵⁷⁶ <Геродот боюнча скифтер бир эле аял менен; Гиппократта болсо полигамия түрүндө жашаган>.

⁵⁷⁷ <Геродот боюнча «Липоксайдан авхат (Λυχάται) скифтери, Арпоксайдан катиарлар (Κατιάροι) траспийлер (Τραπίες) – кичүүсүнөн паралат (Παραλάται) падыша (βασιλεας) скифтери тарайт. Жалпы баары падышасынын (βασιλεας) атынан сколоттор (Σκολότους) деп аталышат. Скифтер деп (Σκυθαί) гректер аташат» (кара: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в истории Геродота. М., 1982. 101-б.)>.

⁵⁷⁸ <Мадий>.

⁵⁷⁹ <Мындай ысымдар кезикпейт>.

кымыз болуп динди Ирандан алган. Териден калканы болуп аскери атчан болгон. Күн батыш Жавропалыктар биринчи көргөндө (кентавр) ат киши деген. Жавропалык бурун шымды билбеген. Шымды искивден көргөн. Төбөсүнө жогдор коюп, чачтарын алдырган. Урум эли искивди сармат, савырмат⁵⁸⁰ деп дагы айткан.

Кыргыз элинде кыйырынан азып жүргөн кишини, малды сел-сайак деп дагы айтат. Балким сайак, сел-сайак деген сөз болор.

Карачоро тукуму

Жанкороздун өзү менен биринчиде ээрчип чыккан Карачоро эле, бирок түсү кара болгондуктан, «Карачоро» койгон. Бул кишинин тукуму суумурун аталып, көбүнчө уюткусу Прунза менен Токмок шаарынын арасында турат⁵⁸¹.

Тагайдын улуу катынынан Богорстон, Койлон, Кылжыр деген үч бала болгон; азыркы түн жак Кыргызиядагы кыргыздын уюткусу ушул үчөөнүн тукуму болуп; солто, бугу, сарбагыш, жедигер уруктары; булардын кандайча болуп таралган тарыхы кийинирээк айтылат, жедигердин тукуму түн жак Кыргызида аз болуп, алардын уюткусу күн жак Кыргызияда турат.

Жанкороз (ордо кыздан туулган бала)

Эреше ханга ак үйлүү болуп Тагай барганда ордо кыздан туулган баланын аты Ороз. Таза кийинип таза жүргөн үчүн «Жанкороз» аталган. Тагайга Асык, Сайак, Карачоро төртөө келгенде улуу катындын балдары: Богорстон, Койлон, Кылжыр тиги ээрчип келген үчөөнө катын алып беришкен, Жанкорозго катын алып берели десе, сүйгөн жеримден өзүм тандап аламын деп Жанкороз болбой койгон. Жанкороз жоо бетинде өтө эр болуп, баатырлыкка чыккан. Олжо үлөшө келгенде, Жанкорозго аз тийип калганда, агаларына таарынып, Таласка кеткен. Мунун тукумунан айтылуу баатырлар: Түлкү, Хан Тейиш, Аккочкор каңгы, Көкөм, Күржү чыккан. Булардын тарыхтары өз заманында айтылат.

Муна — «Тагайдын тогуз уулу, санай келсе он эки», деген, төмөндө жазылган Келдике Баарын менен он эки болот демек, 1) Коңурат, 2) Черик, 3) Моңолдор, 4) Асык, 5) Сайак, 6) Карачоро, 7) Богорстон, 8) Койлон, 9) Жедигер, 10) Жанкороз, 11) Келдике, 12) Баарын.

Келдике, Баарын.

(Атактуу кан ичер «Чыңгыз» баарын⁵⁸² уругунан болгон, бул Баарын ал уруктан эмес).

Тагай кеткен соң Кашкарда калган ордо кыз катынды дагы бир эр алган, андан туулган Келдике, Баарын. Булардын өз аттары башка, издеп келген үчүн улуусунун атын Богорстон Келдике койгон. Кичүүсүнүн атын кыргыз менен уйгурдан катышкан бала деп Баарын койгон. Шүңкарлыгы аз болуп, ителги менен ылаачындын ортосунан туулганды баарын дейт.

Кайсы жылда экени маалим эмес, Тагайдан соң Талас, же болбосо Ысыккөлдүн Барскоон деген туура суусунда Илбирс хан, Жолборс хан дегендер туруп, алардын заманында Агыш, Кожош деген баатырлар болгон, булардын элиндеги Карабөрк деген сулуу кызды хандын Сарык деген баласы менен Агыш, Кожош талашып, мен аламын, мен аламын дешип сынакка түшкөн; арадагы элдин тыянагы; кымыз куйуп сунган аяктан кыздын кимди каалаганын билмек болгон.

Агышка келди мис аяк

Кожошко келди сыр аяк.

Кабайдын уулу Хан Сарыкка

Кара аяк.

Эки чети көктөлүү аяк

Эки элиси бөксө аяк.

⁵⁸⁰ <Савромат>.

⁵⁸¹ <Багыш уруусуна жакын экени аныкталган (кара: Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б., 1999. 692-б.). Эсенкул Төрөкан уулу боюнча Карачородон Балта, Келдике, Багыш деген үч бала тарайт. Балтасынан Нурмамбет (Суумурун) кара: Эсенкул Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. Б., 1995. 2-китеп. 104-б. Азыркы учурда Кант районунун бир айылы Нурмамбет (мурунку Красный Восток) деп аталат>.

⁵⁸² <Боржигин>.

Карабөрк сулуу хандын уулу Хан Сарыкка тийбестен, Агышка тийген. Кийин Агыш менен ыгы келишпеген үчүн Карабөрк сулуунун ырдаганы:

Ак такыйа жаман деп,
Тейин бөрк кийген бу башым.
Хан Сарыкты жаман деп,
Агышка тийген бу башым.

Тагай заманында кыргыз Кокон, Алай, Кожонт, Ысыккөл, Кочкордо болуп, калмактан Анжийан, Алайга качканча отуруксуз баары да көчмөн чарба болуп, аз-аздап буудай, арпа айдап, көбүнчө таруу айдаган. Темир тартыш болгондуктан жылкынын туйагынан кетмен кылып, тоо текенин мүйүзүнөн орок жасаган, аттын ооздугун, үзөнгүлөрүн мүйүздөн жасаган. Кийимдерин кементай жамынып, таар үй нерселеринин барлыгын дээрлик өздөрү иштеген.

МАНАП ТАРИХЫ

Түн жак Кыргызиянын сурагы чамасы 300 жылдан бери кан ичер манаптын колунда болгондуктан, анын тукуму мейли башка уруу эл болсун, ал залимдин тукумун анык билет. Бурунку эски заманда кыргыздын хандары, феодалдары кембагал кедейди айоосуз эзгендиги тарых жүзүндө көрүнбөсө да, алардын кул, күң туткандыгынан залимдиги кан ичерлиги айгине көрүнүп турат.

Тагайдын баш феодал экендигине анын таржымалы анык далил. Тагайдан бурун өкүмөт саруунун колунда болуп, Адигине, Тагай эки ажыраганда саруудан Катаганга өткөн. Ошондо да кыргыз калмакка ийилиштүү болгон, эл бийлиги Тагайдын Богорстон деген баласына өтүп, анан анын Эштек деген баласы феодалдын чоңунан саналып, анын заманында Богорстон менен уйалаш кенже иниси, Дөөлөс Кылжыр уулу калмактын улугуна барса, анын Көкмончок деген кызы Дөөлөстү көрүп сынап жактырып, андан бир өткүр бала тууларын билип, тийемин дегенде, Дөөлөс элиме барып, камынып мал алып келип, атаңдан уруксат сурайын, калыңдыкка бере турган малымдын чегин сурайын деп жүрүп кеткен.

Дөөлөстүн үйүндө чабуулдан түшкөн кыпчактын, бир кабарында калмактын Жезбийке деген күңү болгон. Көбүнчө манаптардын айтуунда Жезбийкенин жаткан жерине жарык түшүүчү экен; Дөөлөс ошол сапарда ал күң менен бой кошкон.

Калмактын кызы Көкмончокко кылган убадасы бойунча «Кызыңызды бериңиз» — деп калмактын улугунан уруксат сурап барганда, аны Көкмончок көрүп, «Сөзгө турбаган бурут, кылган антыңыздан жаныпсың, сен жансаң да мен жанбайм» деп Дөөлөскө тийген. Андан туулган азыркы Сарбагыш кыргызында «таздар» деген урук.

Дөөлөстүн биринчи катыны Меңшек туубас болгон. Экинчи катыны Бакдөөлөттөн Токо, Жантай деген эки уул болгон. Үйүндөгү күңү Жезбийкенин бойуна бала бүткөнүн туубас катыны Меңшек билип, жалганынан «Менин бойума бала бүттү» деп, көрсөтпөй ичинен курсагына кийиз таңып алган. Күндүн ичи чоңойгон сайын Меңшек дагы кийизин чоңойто барган; ошол мисалында акыры болжолу 1595-1600-жылдарла Жезбийке төрөгөндө анын алдынан баланы Меңшек алып, үстүнө олтуруп, «Мен бала төрөдүм» деп элге жарыйа кылган. «Элге айтпагын» — деп Жезбийке күндү «айтсаң өлтүрөмүн» — деп коркутуп, кекетип койгон. Туубас катындын өз аты Меңшек, ичине кийиз байлагандан «кийиз курсак Меңшек» аталган. Токо, Жантай, Богорстон, Койлон, Сайак, Асык, Черик, Моңолдор, Багыш, Коңурат жана Тагайга караштуу элдин кыз-келиндери жентек менен келип, баланын бешигин манат менен ороп, «Карыганда Меңшек энебиз бала төрөдү» деп, бешик ороочун дагы манаттан жасаган, ошол себептен мунун баары манат болуп кетти деп баланын атын Манат болсун деген. Жүрө-жүрө Манат-Манаш аталып кеткен. Бир кабарда Жезбийкенин төркүнү кожонун тукумунан болуп, «Менин баламды тартып алдыңыз, аныңызга разымын, баланын атын мен өзүм койойун» деп Меңшиктен тиленгенде уруксат бергенде, Жезбийке төркүнүнө тарта аты Манак болсун деген. Манак арап ысымы болуп, Мукаметтин аталарынын биринин аты Абдулманак⁵⁸³

⁵⁸³ <Кусайдан Абдул-Дар, Абд-и Менаф. Абд-и Менафтан Науфал, Абдул-Шамс, Хашим деген үч уул. Хашимден

болгон. Соңку кабар, тукумун көтөрүп айтуучу көбүнчө динчил, улутчул табынан болгондуктан илгертен анын эл ичинде этибары болбогон себеп мапаптар өз тукумун Мукамбет пайгамбардын насилии менен барабар кылып санаган дешет. Менин пикиримде: Мусулман тарыхчыларынын кабарына караганда, X кылымда Ысыккөл өлкөсүндө көчмөн карлук түрктөрүнүн ичинде жикилей⁵⁸⁴ уругунун арасында христиандар болгон. Булардын Барскан (Барскоон) шаарында турган улугунун титулу манап болгон. Кыргыз тилинде «Х» тамгасы жок болгондуктан «Х» ордуна «К» жазып, «Монахты» «Манап» деп, барабара Манап-Манап аталмагы өтө мүмкүн. Кыскасы «Манап» термини бара-бара манап болгоо. Манап туулган заманга жете бул титул эл арасында азыркы хан дегендей артыкча аваз алуу ардактуу болсо керек.

Кыргыз толук чымыр (плотный) беттүү семиз кишини манек деп айтат. Маселен, манектей экен, манектей болуп деп айтат. Манап туулгандан чымыр, толук беттүү болгондуктан, манектей болгон үчүн «Манап» аталса керек⁵⁸⁵.

Манап атка мингенден ууру, каракчы, талоончу, бандит болуп, мейли башка, мейли жакын агайындары болсун анын малын тартып алып пайдаланган. Бандиттерди жыйып алып ичтен-тыштан жол тосуп, басмачылык кылган. Начар чарба кедейлердин малын талап алган. Ууру, каракчы, бандиттерди жолдош кылган. Башка жактан эр өлтүрүп качып келген болсо да манапка келип бандиттик кылып туруп калган, маселен, Абыла. Улуу катындын баласы Токо дагы талоончунун бири болуп, манап менен биргелешип манап катары бандит болгон. Эки ата манаптын жакып тууганы Койлондун уулу Жедигер бай болгон. Койлондун уулу Кооз Жедигер деген байыртан бери келе жаткан макал бар. Кооз демек — оокаттуу болгон үчүн кийимдин тазасын кийип, аттын жакшысын минген. Мунун малын Манап тартып алып пайдалана бергенден чыдай албастан Олуйатадан Жанкороздун үстүнө Жедигер көчүп келген. Кедейди эзип кул, күң кылып күчүнөн пайдаланган. Манаптын заманында казак жана өзбек хандары менен байланышып Жанкороздун уулу Көкүм кыргызда биринчи феодалдан саналган. Кыргыз арасында биринчи бай сайак уруунан Түгөл болгон. Манап мал күтпөстөн кедей, букара, бечаранын малы менен окат кылып күнүн өткөргөн. Казак менен кыргыздын ханы эңчер бойлуу эр Эшим калмак менен жоолашканда Арка кыргызынын аскер баштыгынын бири манап болуп согушта Иле бойунда өлгөн. Токо менен Манап бир убакта өлсө керек, болжолу 1635–1638-жылдар чамасында.

Манап менен Токо өлдү деп бечаралар, кедейлер, букаралар Манаптын баштагы тартып алганын доолап келип, ага-инисинен жана балдарынан төлөтүп алып жатканда алар жакшы малдарын бербей аяганда кедейлердин ырдап айтканы:

Кара Токо, Манап ай

Жедиң эле канап ай!

Эми бере бергин тим эле

Баш-башынан санабай.

Манап өлгөндөн баштап анын тукуму болсун жана Манапты жактаган залымдер болсун эл-журтту талап, кедейди эзген, бечаранын канын соргон, кул, күң кылып жумшаган, калыңга берген, кедейди, букараны өлтүрсө, сурагы жок болуп, кедей менен букарада мал эмес, башына ээлик кылганы болбогон. Катын алган жерине калыңга берген, байгеге сайган, Манаптын үстүнөн калмак, өзүбек, Никелей улуктарына барып арыз айта албаган.

Айткан менен укпаган, эгерде арыз кылганын Манап угуп калса, малын талап алып, өзүн жалчы кылып койгон. Манаптын тукумунан кан ичерлер көп чыгып, элди-журтту талаган. Ичкен, жеген, кийген бүткүл жансактоо, тиричилиги эмгекчилердин мойнунда болгон. Ал кан ичерлердин тарыхы өз заманында айтылат.

Абд аль-Муталиб. Абд аль-Мутталибден Абу Талиб, Абдаллах ж. б. Абу Талибден Али. Абдаллахтан Мухаммед пайгамбар>.

⁵⁸⁴ <Жикил же Чигил>.

⁵⁸⁵ <«Манап» же «манапчылыктын» чыгышын көпчүлүк тарыхчы-санжырачылар (мис., Ы. Абдырахманов, С. Закиров, Э. Төрөкан уулу ж. б.), белгилүү окумуштуулар (мис., С. Абрамзон, Б. Жамгырчинов ж. б.) Дөөлөс уулу Манапка байланыштырат>.

Манап тукумунан тиги залым кан ичерлердей боло албаган. Алыш, тартып алыш, алдап алыш качан болсо уруш-талаш, чабак менен болуп кедейди эзген, урган. Алар тууралуу канкор Манапка айтсаң «Эл ичинде бир тентек жүрсө не болор дейсиң» -дегенден башка жообу болбогон. Кыргыздын Манап тарабынан эзиле баштаганы, болжолу 1615-жылдан башталып, Кызыл жылдыз чырагы жер жүзүнө чыга келгенде, демек, Өктөбүр Революциясына жете созулган.

Манап сарыбагыш тукумунан туулуп, башка оң, сол кыргыз урууларына бир дагы манаппыз дешип тиги залым манаптын турушу жаккандыктан Манаптын кесибине кирип, «мен дагы манапмын» -деп, Манап аталып кеткен.

Оруста «Князь», казакта «Төрө», арапта «Амир», кытайда «Ван», өзбекте «Кан» кандай болсо, кыргызда манаптын даражасы ошондой болгон. Бирок, кан ичер кедейди талап, кул, күң жумшап, аларды калыңга берип, байгеге сайгандыгы жана башка залымдиги тигилердикинен артык болгон. Манап тууралуу толук кабар төмөндө берилет.

Манап өлгөндөн соң, анын Сүтөй, Жарбаң деген балдарынын жана Сүтөйдүн Сарсейит, Тугур деген балдарынын заманында Түн жак кыргыздын толук бийлиги Карабагыш кыргызынан Калматай жана Түлкүнүн уулу Тейиште болгон. Багыш, карабагыш уругу кыргызды калмактан кыргыз жеңилип, Перганага (Фергана – О. С.) качканга чейин, болжолу 1685-жылдарга жете бийлеп турган.

ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

Кыргызда Асан Кайгынын сөзү деген лакап бар, мунун заманын казактар Орол жагынан Балкаш көлүнүн айланасына жаңыдан келип орноп, Жаныбектин заманы болуу керек (1450-1460-жылдарда), кыргыздар мунун заманын Асан Кайгынын заманы дейт. Бир жылдарда кар калың түшүп, жут болгондо Асан Кайгы Айткан:

Куйругу жок, жалы жок

Кулан байкуш кантти экен?!

Боорунда буту жок

Жылан байкуш кантти экен?! -

деп кайгырган. Ошол Жаныбектин заманында болгон кишилер: Асан Кайгы, Толубай Сынчы, Жейренче Чечен.

Эл турган жерин жактырбай, жакшы жер издеп тапкын деп Толубайды жумшаган. Толубай Желмайан минип, жер сынап жүрүп, Анжийанга келип айтканы:

Жигити жилик албаган

Карысы карап турбаган, -

эмгектүү жер экен деп айткан. Андан Ысыккөлгө келип:

Керме - керме - керме тоо

Оту-чөбү жок туруп,

Малы семиз Керметоо.

Упа, эндиги жок туруп,

Кызы сулуу Керметоо.

Талаасы көл, такыр чөл, -деген.

(Керметоонун күүсү деп, кыргыздын кыз-келини темир комузга салып кагат). Андап Чүйгө келип, «Телегейи тегиз, көчпөс там, өңү сары, көзү көк оруска талаш жер экен», — деп андан Илеге келип:

Күдүр-күдүр кумдак чөл,

Арасынан аккан сел,

Айагы деңиз, дайра, көл

Иленин башы чарал

Төгөрөгү чалкар бел,

Тулпар мипип, туу аштап,

Чалкып жатса калың эл.

Тоосу шибер, токой-чер

Күндөрдүн күнү болгондо

Айдап чыгар кандай эл.

Кытай менен чүрчүткө⁵⁸⁶ талаш жер экен, зордон-зор чыгып, элден, жерден чукулдатып койор түрү бар экен дер өттү. Андан өтүп Сарыаркага барып баш-айагын текши кыдырып жүрүп айтканы:

Бетеге белден буралып,

Туш-туштан тунук суу агып,

Тулпар минип, куш салып,

Эндегей тартып эл өсүп,

Тарчылык заман келгенде

Эли кетер сандалып —

деп, андан өтүп, далай-далай жер, сууну аралап көрүп жактырбай, эң соңунда Жийделүү Байсынды жактырып башка эл көчүп кетишке оозунганда, коңурат деген элди ала өзү көчүп кеткен. Азыр да Тажикстанда Байсын деген жер бар, болжолу ошол болуу керек⁵⁸⁷.

Бул Асан Кайгы, Толубай Сынчынын сөзү деп кыргыздын жомокчулары (сказочник) бир далай көп кылып айтат. Бирок менин билүүмчө алар анчейин кыйал сөз жана башка тийишсиз сөздөр кеп болгондугунан толук жазылбады.

Эски эл телеш⁵⁸⁸ уругунун ичинде (пугу⁵⁸⁹) деген урук болгон. Жогоруда айтылган карлук түрктөрүнүн ичинде «пофу»⁵⁹⁰ деген уруу болгон.

БУГУ КЫРГЫЗЫ НЕ ҮЧҮН БУГУ АТАЛДЫ?

Эң эски заманда Котон тоолорунда булу деген кыргыз барлыгы жогоруда айтылды эле. Кара кытай сапырыгында бугу деген кыргыз уругу болгон, бирок азыркы бугу аталган кыргыз менен Кара кытай дооругунун эки арасы алты жүз жыл чамада болот. Бугу кыргызынын энеси бугудан таралыптыр десе, уккандын баары ишенбестен анчейин жалган сөз деп билет.

Бугунун бугу аталган себебинин бүткүл Арка кыргызынын айтуунда илгерки замандан бери төмөнкү: Тагай Перганадан Аркага келгенде Кетментөбөгө бир-эки жыл жүрүп, соңунда Нарын, Атбашыны жердеп турган. Анын Кылжыр деген баласынын Дөөлөс, Орозбак деген эки уулу болуп, Орозбактын: Асан, Арык, Карамурза, Мурзакул деген чечекейди жара аткан мерген төрт уулу болгон. Асан менен Карамурза Тогузтородон, бир кабарда, Майыстандан (Нарындын Күн ак⁵⁹¹ айагы) салбырынга чыгып жүрүп олтуруп бир кезде Атбашы менен Нарындын арасы Аламышыктын тоосунан бир сойочор ак бугуга кезигишет. «Ак бугуну атпайт деүчү (дечү – О. С.) эле, атпайлы, башка кийик табылар» -деп Асан айтканда Карамурза болбостон өңүп барып бугуну атканда жыгылып калган. Ошол чакта 12–13 жашар секелек кыз бала: «Балаңды ат, ботонду ат» деп чуркап келип бугуну чыңырып, чыркырап кучактап калганда, тигилер кызды кармап калган. Кызды үйлөрүнө алып келе жатканда Мурзакул жолунан тосуп туруп соогалап Ак Желге деген айгырын үйүрү менен берип, кызды Алсеит деген баласына алып берген. Ал кыздан туулган балдардын тукуму азыркы тынымсейит, арык тукуму, Карамурзадан башка бүткүл бугу уругу. Эл ичинде айыңсөз: Карамурза бугуну аткан

⁵⁸⁶ <Чжурчжэндер – манжур-тунгус тил тобунда сүйлөгөн эл>.

⁵⁸⁷ <Бул топоним «Манас», «Алпамыш» сыяктуу эпостордо көп жолугат. Кайсыл жерге тиешелүү экени илимий негизде тактала элек. Болжол менен Талас суусунун аягы, Сыр-Дарыянын бою, Байсын ойдундагы Жийделүү көлү деп түшүнүүгө болот (кара: Х. Эсбергенов, Ж. Хошниязов. Этнографичесие мотивы в каракалпакском фольклоре. Т., 1988. 19, 138-б.)>.

⁵⁸⁸ <Тэле (гаогюйцы)>.

⁵⁸⁹ <Хангай тоосунун түндүгүндө жашаган (кара: Бичурин. 1950. Т. I. 339-б.)>.

⁵⁹⁰ <Карлуктар (Гэлолу) Мэуло (Мэули), Чжисы (Пофу) жана Ташили деген үч уруктан турган (кара: Бичурин. 1950. Т. I. 347-б.)>.

⁵⁹¹ <Балким «жак» дегени>.

үчүн кыздын каргышына калып, тукуму аз болду дейт. Кыздын башында эки-үч эли мүйүзү болуп, ар жылына бугунун мүйүзү куураган чакта кубаргансып, көктөмдө жашарып турган. Кыз өлгүнчө башындагы мүйүзүн көп элден жашырган. Бүткүл түн жак кыргызы бул окуянын анык экендигине ошол замандан бул заманга жете талашсыз анык көзү жетип, чын экендигине ишенген. Бугу менен Сарыбагыш болжолу 1720–1730-жылдан баштап, орус колонизаторуна караганча эки ортосунда дээрлик бузула келген. Бузулуп чатакташып турган заманында болсо да бугу тууралуу жогоруда айтылган окуяга анык деп талашсыз ынанган.

Менин пикирим: Ал заманда бир тараптан уйгур бир жактан калмак, бир тараптан казак, Пергана, Ташкен жагынан болсо өзбектердин жоокерчилик заманы болуп, бир бөлүнчүлүктө чабылган-чачылган кыргыздан бир үйлүү, жарым үйлүү киши тоодогу, аска-зоонун чыңына балким бооз маралды жаралуу кылып кармап алып колго багып өстүрүп сүтүн ичип, пайдаланып жанын сактап жүрсө керек. Тиги айтылган бугу албетте бакма маралдан туулган болорго керек. Жаки болбосо тоодогу жапайы бугуну жаңыдан туулганда багып алмагы мүмкүн, Буга караганда тоодогу бекинген кишинин кызы болмогу этимал. Бугу атылып, кыз кармалган чакта эгерде үйүндө эркек киши болсо, аң уулап кеткен чыгар. Балким жабдык жок болсо коркуп бекинип калуу этимал.

Салбырынга чыккан кишилер кадимден эки-үч ай алыска жоруп кетүүчү, балким алыс жерден ала качып, жат урушуп, колго кызды түшүрүп алган чыгар.

Бугу деген атак эң эски замандан кыргызда боло келген, ошол бугулардын насили азыркы кыргыз деп айтууга эч мүмкүн эмес, неге десеңиз азыркы бугу урук кыргызынын кадиксиз кылжырдын тукуму экенине ташка тамга баскандай күндүн чыкканы менен батканындай Арка кыргызынын баарына бирдей анык.

КЫРГЫЗИЯДА КАЛМАК ЖАПЫРЫГЫ

Жогоруда монгол заманында айтылган Чыңгыз хан залымдын Чагатай деген уулунун насилинен Токлук Темирдин Жунус хан деген баласы хан болуп турган деп көрсөттүк эле. Ошол Жунус хандын Вейс хан деген баласы (кабыры Коргоштун күн чыгышында Кытай жеринде) Моголстанда хан болуп турганда күн чыгыш жагынан монгол элдеринин чабуулу боло баштаган. XIV кылымдын айагында монголдордун арасынан чорос, кошот, тургоот жана койут деген уруулары союз болуп күчөй баштаган. 1399-жылында ойроттун баштыгы өгөчө Хашын (кээ бир тарыхта өгөчө Хашынды кыргыз дейт) монголдун Элбек деген ханын өлтүргөн⁵⁹². Ушундан тарта ойроттун үстөмдүгү башталат деп тарыхчылар эсептешет. 1408-жылында буруттан монголдун хандары ушул шаарда такка минип келе жаткан адеби бойунча Бешбалык шаарында Олчжей-Тимур⁵⁹³ такка минген. Мукаммет хан ойрот (мусулмандар калмак дейт) менен согушууга дайардана келген. Кытайдын тарыхына караганда жогоруда айтылган Вейс хан ойроттордон сыйлыгып ордосун Сингзийандан Иле бойуна көчүрүп келген. Ал Кытайдын кабарында XV кылымда кетимине караганда Иле бойундагы элдин жартысы мусулман, жартысы ойрот болуп, боз үй тигип, бары да көчмөн болуп, тамагы кымыз менен эт болгон⁵⁹⁴. Иленин бойунда ойроттун ханы Тогондун аскер баштыгы менен Вейс хан 61 мертем согушуп, башкасында жеңилип, биринде жеңип, эки мертем колго түшүп ошол себептен бир тууган карындашын Эсен тайчиге берип туткундуктан бошонгон. 1430-жылында калмактар Ысыккөлгө келип, 1447–55-жылдарда Сырдайрага чейин барып,

⁵⁹² <Худхай-Тайюнун уулу Угэчи (Ugetchi, Ökächi) Хашигуну айтып жатат. Айрым авторлордун пикиринде ал кыргыз болуп, Тимурдун кысымынан Иле-Иртыш тараптан өз уруусу менен Алтайга оогон (кара: Ренэ Гроссе. Империя степей: История Центральной Азии. /Пер.с франц. В. Мирзаянова. rutracker.org)>.

⁵⁹³ <Тимурга качып келип, ислам динин кабыл алган Элбег хандын кичүү уулу Олдзей Тэмур-ханды (Пуньяшири) айтып жатат (кара: Покотилов Д. Д. История восточных монголов в период династии Мин. 1368–1634. СПб. 1893. 34-б.)>.

⁵⁹⁴ (Б. С.) История Семир. Стр. 151 Бартольд.

өзбекти жеңип 1459-жылы калмактын элчиси Гераттын падышасы Абусейитке барган. 1472-жылында Иледе турган Моголстандын ханы Жунус менен калмактар согушуп жеңип кайткан. Мундан соң 1582-жылга жете калмактын дайыны Жетисууда билинбей калат. Ушул заманга жете кабары билинбеген 1582-жылында Тур⁵⁹⁵ жазылган, аты-жөнү айтылбаган. Азырында Лейден университетинин китепканасында катталган кол жазууга караганда⁵⁹⁶ Орто Азияда калмактардын жеңиштүү чабуулдары болуп, анын ханы төөмөт⁵⁹⁷ уругунан Алтан хан болгон. Бул калмактар 1552-жылында ойротту караткан.

Дөөлөстүн калмак улугунун Көкмончок деген кызын алганы ушул 1582-жылындагы калмактын Жетисуудагы жанырыгына туура келет.

Кыргыз, казак жөнүндө ал түркчө жазылган кол жазма⁵⁹⁸ момундай деген: Кыргыздар монголдун туушканы болуп, ханы жок, бектери гана болуп, ал бектерин «кашка» деген. Кыргыздар капыр дагы, мусулман дагы эмес, ашуусу бар тоолордун эң бек жерлерине турушат, аны менен жоо согуша турган болсо, катын, балдарын тоонун эң бек чыңына жиберип, жоонун келер жолун тосуп туруп, күндү жайлап жаадырат. Жоонун колу-буту томукканда каптап кирип кырып таштайт. Өлгөн өлүгүн көмбөстөн табытка салып туруп, бийик жыгачка сөөгү шалдыраганча асып койот. Казактар мусулман болгон. Эки жүз миң түтүнү бар. Булардын дайым соодасы Букар менен болот. Жүндөн кийим иштеткенге өтө уста болуп, ал жүндөн иштелген кийимдеринен жаан өтпөйт.

КЫРГЫЗДЫН ЫСАР, ГӨЛӨПКӨ КИРГЕНИ

(Азыркы Тажикстандагы Гиссар жана Гуляб⁵⁹⁹ шаарлары)

Казак кайың саап мунда калып, кыргыз Ысар, Гөлөпкө кирген. «Ысарда булу бардын көңүлү ток» — деген макал алигиче унутулган жок. Казак кайың саады, демек, ачкачылыктан кайыңдын бетин жалпак кылып чаап ийгенде андан ак суу чыгып аны ачытып ичкен. Кыргыз Ысарга не себептен киргени белгисиз. Бир далай карыялардын айтуунда калмак менен урушуп жеңилип качып кирген дейт. Кээ бир карыялар нечен жылы эгин, чөп чыкпай Эл бузулуп, Анжиан, Алайдан өтүп, көбү Ысар, Гөлөпкө чейин барган дейт. Не да болсо 1635-жылында Ысар, Гөлөпкө жете барган. Бирок анда көп турбастан кайткан. 1625-жылында кыргыздар Эшим хан командасында Иле боюнда калмак менен урушканына караганда калмактан качканы анык сөз.

Богорстондун балдарынан Эштек менен Косор бир тууган болуп, биринчи качып барганда Косордун балдары Ысарда калган. Кийин 1685-1689-жылдарда кыргыз бүткүл дээрлик качып барганда Ысардан издеп табалбаган; көп тапкычтан соң Косордун балдарынын Ооганстапга өтүп кеткени маалим болгон. Косордун Эрчегиш жана Бегиш деген батыр балдары мундан качып бара жатканда Анжийанга чечек чыгып өлгөн «Баатыр балдарым өлүп калды, эми элдин жердин бетин кантип көрөмүн» деп Косор кайта келбестен анда калган себеби ушул болгон. Бир кабарда Эрчегиш, Бегиш Талкандын балдары болуп, Анжийапга кийин барганда өлгөн. Кыргыз Ысар, Гөлөпкө киргени тууралуу тарыхта мундай деген⁶⁰⁰. XVII кылымда фарсыча жазган өзүбек-тарыхчысы Махмуддин Вали⁶⁰¹ кыргызды кафир деп жазган. Он эки миң уйлүү бул кыргыздар ражап айында, Хижраттын 1045-жылында бизче (11-декабрден 1635-жылдан 9-январь 1636-жылына чейин) Каратегинди басып, Гиссарга келген; булардын эки баштыгы болуп, (кебетеси миң үйдө бирөө болорго керек) киши Шаабан айында (10-январдан 7-февралга чейин) аларды Балк шаарындагы өзүбектин ханы учурашууга өзүнө кабыл алган; булар абалында

⁵⁹⁵ <Мындай сөз (термин) В. Бартольддо жолукпайт>.

⁵⁹⁶ <Кара: Бартольд. 1968. Т. V. 251-6.>.

⁵⁹⁷ <Тумэт>.

⁵⁹⁸ <Сейф ал-Херевини айтып жатат. Анын «Тарих намэ-и Херат» деген эмгеги В. Бартольд өлгөндөн кийин жарык көргөн>.

⁵⁹⁹ <Куляб>.

⁶⁰⁰ (Б. С.) Киргизы (историч. Очерк) Бартольд стр. 39.

⁶⁰¹ <Махмуд ибн Вали>.

динсиздикте, адашууда жана наадандыкта болуп, (кебетеси ошол өзүбектин жерине барганда мусулманчылыкка өтсө керек). Кыргыздын Каратегинге барышы ушул доордо болуу керек, анда бул кезекте дагы кыргыз бар (окулбайт – ред.) келе жаткан сөз бар – Каратегин кыргыздыкы болуп, аны тажиктер кийин алган.

КЫРГЫЗ МЕНЕН КАТАГАНДЫН СОГУШУ

Карыялардын берген кабарында «Энчер байлуу Эр Эшим»⁶⁰² катагандын ханы Турсунду өлтүрдү» деген, ал тууралуу түбүндө жазылган бир далай кабарларды билет. Бирок анын кайсы жылдарда болгомун билалбайт. Тарыхтарга караганда⁶⁰³ бул согуш 1625-26-жылдарда болгон. Кыргыз казактын ханы калмак менен Иле өзөнүндө кыргыз казакты баштап, (Ал заманда казакка кыргыз карап турган. Эшим хан хандын тукуму казактын хандары боло келген, борбору азыркы Түркстан шаары болгон) согушуп жүргөндө Ташкенде хан болуп турган катагандын хан Турсун келип, Талас менен Чүйдөн кыргызды чаап малын талап, кыз-катынын олжого алып кеткенде, Иледе калмак менен согушуп жүргөн Эшимге кабар бергенде, Эшим хан калмактын бетине аскер койуп, (кабарда ал аскердин баштыгы Манап болгон) өзү кайта тартып жарым аскери менен токтоосуз күндөп-түндөп олтуруп Ысык-Көлдүн айагы Торайгырда тору айгырын өлтүрүп, Сыртта үч сур ат өлтүрүп, Жоргонун белине жакын жерде жоргосун өлтүрүп, өзү сайак кыргызы Түгөлдөн алган Шарпкула деген күлүк аты менен Сайрамда, бир кабарда Ташкенге жакын калганда, хан Турсундун аскерине жакын жетип калганда, аскердин артынан мал айдап бара жаткан, олжого түшкөн кыргыздын катын-кыздарына жеткенде, алардын ичинен жашы 12–13төгү кыргыздын кызы мундай деп ыйлап-зарлап үн салып ырдаган:

Кой айдаган биздин кыз,

Уй айдаган биздин кыз.

Эңчер бойлуу эр Эшим,

Эсен болуп соо келсе,

Болор бекен катаган,

Биздин кыздай сиздин кыз? -

деп айтканын Эшим хан угуп, «чечпегин» -деп оң саамайын түйүп, «жоо канчалык жерде» -деп сураганда, «Бизден азыр эле бөлүндү, көп узаган жок дегенде, мал айдаган катын-кыздарды токтотуп койуп, аскеринин алды-артын жыйып, күн баткан соң, тамак ичип жаткан кезде хан Турсунга жетип, Эшим хан согушуп аскерин кырып, хан Турсунду өлтүрүп, Ташкенге Жанкараздун⁶⁰⁴ уулу, Тагайдын небереси Көкүмдү улук кылып, канчалык кыз-катып, мал олжолоп кайткан.

Байагы ырдаган кызды Эшим өз кызы катарында багып жүргөндө, бир-эки жылдан соң Эшим хан өлүп, сайак кыргызынан Шарпкуланы берген Түгөлдүн уулу Маңгыт барса, атыңдын (Шарпкула) колкосу деп, байагы чачы түйүлгөн кызды өз кызы катарында жабдык, себи менен берген, аны Маңкыт алып, андан туулган сайак ичиндеги азыркы Катаган⁶⁰⁵ деген урук. Бул согуш болбостон бурун жайчылыкта Түгөл менен Эшим хан дос болгондуктан, ал Түгөлдүкүнө барса, эки миң сары-кызыл жылкысы бар экен, «жылкыдан тандаган күлүк атыңыз жана жоргоңуз болобу, алыңыз» дегенде, малчы минип жүргөн арыкча кула быштыны жактырып, Эшим хан алган, кийин артыкча күлүк болуп, «Шарпкула» аталган.

Эшим хан менен бирге жүрүп Турсунду жоолаган саруу кыргызынан Мураталы жана Тоңдорт⁶⁰⁶ деген кишилер катагандан олжо болуп колго түшкөн төрт жашар бала Алакчын болгон, өзү Чемеидин баласы, бул төрт жашар бала Алакчынды олжого Мураталы алган. Колго

⁶⁰² <Казакча «Еңсегей бойлы ер Есім». Еңсегей – алп денелүү, сөөктү деген мааниде>.

⁶⁰³ (Б. С.) Путеводитель по Средней Азии. стр. 170. Д. И. Эварницкий 1893 г. Тарих Шеджере-тюрк. стр. 200. Абулгази-Бахадур хан.

⁶⁰⁴ <Жанкороз>.

⁶⁰⁵ <Бул уламыш С. Абрамзондо кененирээк берилген (кара: Абрамзон, 1999. 49, 772-73-б.)>.

⁶⁰⁶ <Төңтөрт>.

түшкөн бир бооз катынды Тоңдорт алган, анын тукуму колпоч деген эл⁶⁰⁷; ошол чабуулдан Накай деген кишини колго түшүрүп алып келген. Алакчын, Колпоч, Накай деген уруктар азырында Таласта.

Алкай деген бир уруу отуруктуу эл азырында Тажикстанда. Алакчын тукумунан Ажыбек Алакчин уулу⁶⁰⁸ Талас кыргызынын башкы феодалы болгондуктан 1790–1800-жылдар аралыгында Таластык кыргызында балким түн жак Кыргызияда биринчи болуп, Кокон хандыгына караган; Ажыбек 1832-жылында өлүп, Капкага коюлган.

Азырында кыргызда «Катагандын ха Турсун, хан Турсунду ант урсун» -деген макал бар. Бул макалга караганда, Эшим хан калмакты жооларда, хан Турсун кыргыз менен казакка тийбес болуп, антташса керек, анттан тайып, кыргыз менен казакка чабуул кылгандыктан айтылса керек. Жана бир макал «Иледен чыгып, Ташкенге күнү-түнү сегиз күндө жеткен Шарпкула күндөрдүн күнү болгондо, баасы кулундуу бээге жеткен жок». Бул макалга караганда Эшим хан өлгөн соң, тезинен казактардын ачарчылыкка учураганы көрүнүп турат, ал тууралуу жогорку «Казак кайың сааганы, кыргыз Ысар киргени» (Кыргыздын Ысар, Гөлөпкө киргени) деген темада аяктайт.

Эр Эшим Иледе калмак менен урушканда жана хан Турсун менен согушканда бүткүл кыргыздын аскерин баштаган Көкүм болгон. Анын тарыхынан төмөндө аз-оолак маалымат беремин.

Тагайдын жогоруда ордо кыз катынынан туулган Жанкороз туугандары Богорстон, Койлон, Кылжырга таарынып, Таласка ооп кеткен деп айтылган эле, Жанкороздун балдары Көкүм менен Корчу баатыр чыккан, бүткүл кыргызды бийлеген. Күржүнүн баласы Түлкү, анын баласы хан Тейиш Эшим хандын карындашын, бир кабарда кызын алган, андан туулган Аккочкор Каңкы, булардын тарыхы кийин айтылат. Көкүмдүн баласы Куттуксейит жана Иман.

Эшим хан Турсунду өлтүрүп, Ташкенге Көкүмдү улук кылган; кийин Көкүмдү казактар өлтүргөн соң, кыргыздар казакты Ташкенден айдап чыгып, Букардын ханынын уруксаты боюнча Күржүнүн небереси Түлкүнүн баласы Тейишти хан көтөргөн. Ушул катаган же Абылайдын согушунда болмогу керек. Багыш кыргыздарында Канай жана Бешим деген баатырлар болгон. Эштектин Ча деген баласынын баласы (эски алтай түрктөрүндө «Ча» деген кишинин аты болгон) ушул катаган согушунда баатырлык кылып олжого бир сулуу кыз алган. Андан туулган Жоочалыш. Бир кабарда Богорстондун Эштеги кызыл бөрк казагы менен согушуп жеңип, олжого бир кыз алган, андан туулган Жоочалыш дейт. Бул согушта Эштек менен бирге барган солтонун баатырлары: Балта, Түйтө, Кайдоол соңкусу Кокондон келип Эштекке жигит болуп туруп калган.

ЖАҢЫЛ МЫРЗА

Манаптын Сүтөй жана Жарбаң деген эки уулу болгон, Сүтөйдүн баласы Сарсейит жана Тугур. Сарсейит билгиликтүү жана эр киши болгон; анын Үчүкө деген баласы акылман жана эл билгич болгон, Түлкү деген баласы алдыңкы баатырлардын биринен саналган. Жыйырма жашка келгенде Көтмалдыдан Соңкөлдү карай көчүп баратканда, Түлкүнүн энеси келинине өтө кас экен, ачууланып Түлкүнүн катыны Деркенди Кочкордун айагынан эртең менен эл көчүп жатканда койо бердирген; келиндин бешикте Тынай деген эркек баласы болгон, ошол себептен катын аттанып кетип бара жатып, бешиктеги баласын ачып, бетинен сүйүп, ыйлап айткан:

Үчүкөнүн үч уул,

Үч Үчүкө болор да.

Жалгыз Тыпай кулунум,

Сенин айлаң не болор?!

Койо берилген келин Деркенди Саруу кыргызы алган.

⁶⁰⁷ <Башкача варианттары да айтылат (кара: Абрамзон, Б., 1999. 698-99-б.)>.

⁶⁰⁸ <Туурасы Ажыбек Алчиден уулу>.

Кытайга караган Аксуу шаарынын чөлкөмүндө турган нойгут кыргызынын⁶⁰⁹ улугунун Жаңыл Мырза деген кызы болуп, анын баатырлыгы билинип, элге даңкы чыгып калган кези экен. Үчүкө, Түлкү жана моңолдордун Атакозу, Чапак⁶¹⁰ деген баатырлар баш болуп калың кол барып, Жаңыл Мырзаны Түлкүгө алып бермекчи болуп аттанышып барышат. Ал кезде Жаңыл Мырза элинде жок экен, калмак менен урушканы, болжолу 1670-жыл чамасында Жети төр Чемен (Жетитөр – Чемен) деген жерге кеткен чагы экен. Бир кабарда аң уулап кеткен дейт. Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабак нойгутту чаап алып, көп мал алып кайта келе жатып, Турпандын башы, Какшаалдын ичине келип, жатып калган. Ошол чакта Жаңыл Мырза элине келсе, эли чабылып, чачылып жаткан. Аны көрүп калың киши алып, жоопу кубалай келип түн ичинде, эл жата электе, Жаңыл Мырза кууп жеткен. Жоо калың малды туйук жардын алдындагы имерилиштүү, токойлуу булуңга токтотуп койуп, бир канчалык жылкыны сойуп, кандуу булоон болушуп, жан казандарына салышып бышырып жаткан чакта, үстүнөн чыгат. Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабак оттон обочороок жерде олтурушканда, аларды Жаңыл Мырза сынап туруп, Түлкүнү мундай деп сынаган:

Сомдогондой билектүү,

Сом караташ жүрөктүү.

Атакозу, Чабак үчөө бирдей көкжал бөрү экен. Түлкүгө тийсе тийип алар эр экен. Атууга кыйбай турганда, атасы «Аткын балам» -деген.

Ошондо дагы атпастан сорогой таштан артылып карап турган. Жаңыл Мырзаны жарыкта олтурган кишилер көрөлбөгөн; жана да атасы: «Аткын балам!» дегенде, жааны ийнинен алып, атууга көңүлдөнбөй турганда атасы:

«Кыз бала оңбосун, эркек болсо эл-журтумду талкалап чаап алып олжолоп бара жаткан душманды айап турат беле», -дегенде, Жаңыл Мырза саадагын сундуруп, таптап кайта тартып жана таптап, атпаса бейилденип турганда, Жаңыл Мырзамын дайым алып жүрүүчү кер тайганы тигилер олтурган оттун жанына жойлоп кирип барганда, Түлкү көрүп, «Байагы сур канчыктын кер канчыгы экен» деп, жаасына обдулуп алган жатканда, Жаңыл Мырза Түлкүгө тийгеним менен менин сур канчык атым калбайт экен, Түлкүнү атсам агасы Үчүкө баса калганда аны атармын, Атакозу, Чабак камынып урушка чыкканда аларды атармын деп жааны тартып жибергенде, Түлкү оңкосунан кулаган, аны Үчүкө басып калганда аны аткан; Атакозу, Чабак түйүлүп аттарына минерде экөөн эки жерге атып таштаган, калың кол быт-чыт болуп, үркүп атка мине турган болуп, камоодогу жылкы чатырап үркө турган болгондо, Жаңыл Мырза атына минип туруп: «Мен Жаңыл Мырзамын, жаныңардан үмүт кылып, элиңерге эсен кетели десенер, жаткан жериңерден былк этпей жай-жайыңарга жата бергиле» деп калың элдин үстүнөн жааны он чакты зыркырата атканда, зыркырап өткөн октун дабышынан эл коркконунан былк этпей дир-дир этип жатып калган. Жаңылдын артынан колу келгенде, кишилерине тийбестен беш-алты жылкыны сойгула деп Жаңыл өзү жатып калган. Эртең менен Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабакка көр каздырып көмдүрүп, Түлкүнүн кадыры деп, алардын жолдошторуна тийбестен, ат-тондору менен аман-эсен узатып жиберип, Жаңыл Мырза кайта кеткен.

Кайткан колдон бир киши илгери келип, бул окуяны билдирмекке Ысыккөлдүн Улаколунда төө көздөп жүргөн карыган Сарсейитке кезигип, «Үчүкө, Түлкү балаңыз Жаңыл Мырзанын огунан каза тапты» — дегенде, Сарсейит: «Үчүкө, Түлкү өлсө Атакозу, Чабак бар» -деген.

Атакозу, Чабак дагы өлдү дегенде «кан уучтап түшкөн хан Кудаян балам бар» -деп, тескери карап туруп, кончунан чакчасын сууруп алып, оозуна толтура насыбай атып:

Үчүкө, Түлкү балам ай!

Арстан тууган Атакозу, Чабак ай!

⁶⁰⁹ <Нойгуттардын негизги бөлүгү эзелтеден бери Чыгыш Түркстанда («Сапарбай», «Арал», «Таш-Коргон» сыяктуу жерлер) турат. Айрым маалыматтарда (мис., Си-юй-шуй-дао-цзы) 16–17-кылымда нойгуттар (но-и-гу-тэ) Лобнор жана ага жамаатташ аймактарды мекендеген>.

⁶¹⁰ <Чабак. Башка санжыраларда Атагозу, Чабак деген саяктын бөөбүй уруусунан (кара: Бөөмбаев Насирдиндин санжырасы. Б., 2011. 45-б.); Шыкмаматтын Култайынан Бөөбүй.... Бөөбүйдөн Тейиш, Тилек. Тейиштен Атакозу, Чабак (кара: Э. Төрөкан уулу. Аталган эмгек. 2-китеп. 177-б.)>.

Ажалыңа кез келген,

Жаңыл Мырза жалап ай! -

деп бакырып жиберип, төөсүн көздөй бастырып кеткен.

Ал кезектеги кыргыздын ханынан саналган Түлкүнүн уулу хан Тейиштин айлына эл чогулуп, кеңеш кылып, Түлкү, Үчүкө, Атакозу, Чабак-төрт баатырдын канын нойгуттан кантип алабыз деп сүйлөшүп олтуруп, нойгутка аттанып барууга сөзүн тыйанак кылышып, казактын ханы эңчер бойлуу эр Эшимдин уулу Тооке ханга келип акыл салганда, Тооке хан макул алып, казактын баштыгы карабагыш Калматай, багыштан Тейиштин уулу Аккочкор Каңкы, Ашыр, Калча (бир кабарда Шырдакбек дагы болгон) нечен миң киши барып, согушта, бир кабарда аң уулап келе жатканда калың чер токойдон андып тосуп туруп Жаңыл Мырзаны колго түшүргөн. Бир кабарда согушта жүргөндө Аккочкор менен Жаңыл Мырза бетме-бет жеке беттешип согушканда Аккочкорду аттын үстүнөн эңип алып, түшүрө турган болуп, Аккочкорду көрүп жактырып жайын сурап, «Мен Аккочкормун-Тейиш хандын баласымын» -дегенде, тийүүгө бейилденип, убада байлап Жаңыл Мырза бура тартып кеткен дейт⁶¹¹.

Колго түшкөндө кол башы болгон үчүн Жаңыл Мырзаны Калматайга берген; бирок Калматай өзү албастан иниси Ормотойго алып бергенде, Жаңыл Мырза «Мени Аккочкор Каңкы албады, же карыса да Калматай өзү албады» -деп таарынып калган. Жаңыл Мырза Ормотой алгандан соң, аны олжо катын, олжого түшкөн күң катын деп, көпчүлүктө уят кылып айта берген. Ал сөзгө абыдан капаланып Жаңыл Мырза ичинен сыза келген. Эртең-бүрсүгүн эл жайлоого көчөт дегенде айылдагы кыз-келиндер жыйылып келип, Жаңыл Мырзага жалынып, «Сизди жааны абыдан жакшы атат деп эл-журттун баары мактайт, бизге эл көчкөндө тамаша кылып, жаа тартып бериңиз», дегенде Жаңыл Мырза биз эми байга тийип, копол болуп калдык, эми жаа тартыш бизге уят дегенде, кыз-келиндер болбостон жалынып айта бергенде, Жаңыл Мырза – андай болсо Калматайдыкында менин саадагым октору менен, жана Кара атым дагы ошондо, башка ат, башка маган туура келбейт, ошону сурап бергиле -дегенде кыз-келиндер барып, Калматайдан сураса бербеген; кыздары болбостон экичи сурап барып араң алган. Атты Жаңыл Мырза колуна алып, бир-эки таң ашырып алганда, эл Атбашыдан Арпага көчкөн. Көч жөнөп кеткен соң Жаңыл Мырза согуш кийимин кийинип, чачын төбөсүнө түйүп, үстүнөн баса согуш тебетейин (туулга) кийип, атын бекем токунуп, саадагын байланып, окторун асынып, ары-бери атырылтып чуу койуп, Кара аттан ак көбүк чыгып тердеген кезде – «Биринер бөркүнөрдү асманга ыргыткыла» деп кыздарга айтканда, бир кыз тебетейин көккө ыргыткан. Жаңыл Мырза жерге түшүрбөй ары-бери чу койуп, бир атып жана чу койуп, бир атып тебетейди жүн кылып түшүргөн; аткан огун жерге түшүрбөстөн улам илип алып, кайта атып турган.

Ошондо Жаңыл Мырза кыз-келиндерге карап: «Элин сагынбас эр болбос, үйрүн сагынбас ат болбос, мен ургаачы болсом да эркектен артык элем, мен элимди сагындым, атым үйрүн сагынды, кош аман болгула» деп, бура тартканда кыз-келиндер чуркурап жалынып; «Айланайын жеңе, бизди ата-энебиз өлтүрөт», дегенде, «Андай болсо далаадан качып кетпейи» -деп, силерди жемеден куткарайын -деп, 70-80 келин, кызды ээрчитип алып, көчтүн артынан жете келип, Масейилдин белинде, Масейилди атып өлтүрүп, (Азыр ал жер Масейилдин бели аталат, Атбашы Арпанын арасындагы кичине бел); Калматай жүз чамалуу киши менен көч алды болуп кетип бара жатканда жетип барып: «Карысаңыз да өзүңүз албадыңыз, тетиги немен мени кор кылып, олжо катын атыктырдыңыз, элин сагынбас эр болбос, үйрүн сагынбас ат болбос, эр жакшысы кошто бар, кош аман болуңуз» -деп, аттын оозун койо бергенде, аты анда мунда бир тийип, көз илешпей калган. Калматай кууган эмес. Күйөөсү Ормотой 30–40 жигит менен артынан кууп калганда Жаңыл Мырза күйөөсү экенин таанып тура калып: «Мени кубалаба, кокустан өлүп каласың» -деген, Ормотой болбостон жакындап жеткенде; «Аа... байкуш жаман болсоң да бир жыл койнума жаттың эле, каныңа забын болбойун» -деп атын атып таштаган. Ат которуп минип, дагы кубалаганда, «өз убалың өзүңө» -деп, Ормотойду атып өлтүргөндө, эл кубалай албай токтоп калган. Жаңыл Мырза аттын оозун койо берип, учкан

⁶¹¹ <Үчүкө, Түлкүнүн өлүмү, Жаңыл мырзанын колго түшүрүлүшү Ы. Абдырахманов чогулткан маалыматтарда кененирээк жана образдуу берилген (кара: Абдырахманов Ы. Кыргыздардын келип чыгышы. КР УИА КЖФ Инв. №116 (319)>.

куштай болуп, кайдасың Какшаал, кайдасың нойгут деп жүрүп кеткен. Какшаал баса элине эсен аман барган.

Жаңыл Мырза узун бойлуу, шырыктай, эки ийни кең карасур кыз болуп Ормотойго тийгенде 24 жашта болгон.

Мундан соң нойгуттар кыргыздан жалтанып, Байсарынын үстүнө кеткен. 1916-жылында кыргыз бузулуп Кытайга качып барганда, Бай өлкөсүндө, көбүнчө Карабакта, кыргыз барлыгы маалим болду. Алар өздөрү кыргыз экендигин билсе да, кайсы заманда баргандыгын, кайсы кыргыз экендигин билишпейт. Баары да отурук болгон, отурук болсо да ар түтүнгө чарбасы: уй, кой, жылкы, төөлөрү бар. Алардын айтуунда ал жерден көп эл Лопко көчүп кеткен. Бул кабарга караганда, балким, нойгуттун көбү Лопко кетмеги мүмкүн. Не да болсо Күн батыш Кытайда (Синтсзийаң) нойгут кыргызы калбастан баары да уйгурлашып отурук болгон.

КАЛМАК ЖАПЫРЫГЫ ЖАНА КЫРГЫЗДЫН АНЖИЙАН, АЛАЙГА КАЧКАНЫ

Бүткүл кыргызда, мейли айалдары болсун, бул заманга чейин унутулбай келе жаткан сөздөр: кыргыз менен калмак урушуптур, калмактан мал алып, олжого киши түшүрүптүр, калмак каптаганда, калмакка кыргыз караган экен, калмактын колуна киши түшүп кетиптир, баланча кыргыз калмактан өлүптүр, калмакты алыш, калмактан түшкөн кул, күң жана ушул сыйактуу сөздөр эң көп, ушул себептен калмак деген кандай эл, кайдан келген, качан келген, сайасы жагы кандай болгон, ошолордон бир аз кабар берейин.

Жогоруда калмак тууралуу XVI кылымдын башынан тартып бир далай жазылды, эми калмактын кыргыз жерине соңку келгенин, соңунда анын кытайдан кырылганын жана алардын кыргыз жеринен жана бүткүл Орто Азиядан сүрүлүп кеткенин биричиде тарых⁶¹² бойунча кабар беремин. Анан соң кыргыз карыйаларынын кабарын жазып көрсөтөм.

Тарых бойунча калмак тууралуу.

Калмактын ханы Төөмөт уругунан, күчтүү, кубаттуу Алтын хан 1552-жылы ойротту каратып, Орто Азияда чоң мамлекеттен саналган. Казактын ханы Шыгайдын уулу Тобокел калмак жерине аламан кылган. Бул себептен казактар калмактын жапырыгына кириптер болгон.

Тобокел Ташкенге качып барып, 1556-жылында өлгөн Норуз Акметке калмакка каршы сайуз бололу десе, биздей он хан болсо да, калмакка эч илаажы кыла албайбыз деп жооп берген.

1594-жылы Тобокел хан Москванын падышасы Феодорго карамакчы болуп, элчи жиберген. Бул элчиликте Тобокел өзүн казак жана калмактын ханымын деп көрсөткөн. Бул кабарга караганда Тобокелге калмактын кээ бир уруктары карап турса керек. Тобокел өзү өлөр 1598-жылы

Түркстан менен Ташкенди караткан, бул шаарлар казак кол алдында 1723-жылга жете карап турган. Веламин Зерновдун билүүндө казактар ушундан баштап чачырап, үч жүзгө бөлүнгөн дейт. Түркстан менен Ташкен XVII кылымда казактын кубаттуу борборлорунан саналса да, аны

Жетисуудан калмактар кыса баштаган. Калмактар XVII кылымдын башында Хорезмге талоон кылган, андан өтүп Волганын (Эдил) жээгине жете барып кайткан. Ошол чакта Чоростун⁶¹³

Карагула⁶¹⁴ деген ханы өз кол алдына бүткүл ойрот сайуздугун каратууга аракет кылган, башка хандар (тайчи) каршы турса да, өлөр максатына жеткен. Мунун соңунда 1634-жылы Батур (Коңтажы⁶¹⁵) хан болгон. Мунун кол алдында турган чакта ойрот мемлекети башка курулган.

1640-жылы анын ордосунда курултай чакырылып, бул курултайга оруска караган калмактар

⁶¹² (Б. С.) Бартольд. Очерк Семиречья 1898 г. стр. 163—170.

⁶¹³ <Алгач этно-аймактык ири бирикменин бири катары 13-кылымдардагы жазма маалыматтарда эскерилет. Кийин Жуңгар хандыгынын негизин түзгөн зүүңгарлар менен дөрбөттөрдү бириктирип, алардын үстүндө турган ак сөөк уруулардын (омог) бири болгон>.

⁶¹⁴ <Харахула>.

⁶¹⁵ <Хунтайши – ойрот-калмак хандарынын жогорку наамы. Алгачкы жолу Чечен, Баян баатырларга байланыштуу 1573–74-ж. эскерилет. Калмача «күң» – уулу, күчтүү, «тээж» – хан, «күңтээж» – улуу хан, «тэж» – ханзаада. 1639-ж. Далай лама тарабынан Каракулдун баласы Куту Коцунга да берилип, аты Эрдене Баатыр Коңтаажы деп которулган (кара: Златкин И. Я. История Джунгарского ханства. М., 1983)>.

дагы келген. Бул курултайда калмактын кадимки далаа мизамы жазылган⁶¹⁶. Коңтажы биринчи мезгилинде Эртиштин башына көчүп жүргөн, зайсандан суу бойлой бир далай жогору. Тобокел хандын жакын тууганы казак ханы Эшим хан (казак-кыргыз ханы, Катаган менен согушкан эңчер бойлуу эр Эшим ушул) Коңтажы катты согушуп турган.

Калмак ханы Батур (Коңтажы) 1653-жылында өлгөн. Бул өлгөн соң Ойрот мамлекетинде өкүмөттүн бирлиги бошой түшкөн. Анын улуу баласы Чечен хан Эртиштин башкы агымында көчүп жүргөн. Коңтажы өлгөн соң анын Сенге деген баласы хан болуп⁶¹⁷, ал 1671-жылында өлтүрүлгөн; анын бир тууганы Галдан Бошоктохан Тибеттен келип Чечен хан менен согушкан. 1676-жылында Чечен хан Сайрам көлүнүн жанында, Талкуу деген ашууда жеңилип, Галданга карап калган. Анан соң Галдан казак, кыргыз менен согушкан. 1681-1683-жылдарда Сайрамга жете барган. 1684–1685-жылдарда кыргыз жана Перганалык менен согушкан. (Мына ушул Сайрамда кыргыз жеңилип, Анжийан, Алайга качканы башталат). 1684-жылы Сайрамды калмактын аскер баштыгы алып талкалаган. Ушундан баштап Жетисуу калмактын кол алдына кирип, казактар, монголдор, кытайлар калмак менен урушса да, анын таасири Жетисууга тийбеген. Галдан Иле бойунда көчүп жүрүп, кээ заманда Эртишти бойуна кыштап калуучу. Унковскийдин күбөлугине караганда XVIII кылымда түрк насилинен бурут (кыргыз) Ысыккөлдүн бойунда турган. Галдан 1696–1697-жылы өзүн өзү өлтүргөн. Галдан өлгөн соң Цеван-Раптан (Zsevan-Raptan) хан болуп турган. Булардан кытайлар өтө кооп кылуучу эле. Цеван-Раптан 1714-жылы Кытайга караштуу Хами (Кумул) шаарына талоон кылганда, кытайлар жараш түзгөн. Ушул 1714-жылы Кытай падышасы Кансы амир чыгарып, ал амир бойунча Цеван-Раптан Ойроттун алган укуктарын кайта кайтарып жиберип, Ала-Тоо өлкөсү хойуттарга берилсин, –деп айтып, жана да бул тууралу Кытай мамлекетинен делегаттар чакырып сейим ачкан. Тсеван⁶¹⁸ Раптанга Эртиш бойунан бир аз жер калтырылган. Албетте, мундай амирге Цеван-Раптан раазы болбостон, согуш ачмагы белгилүү эле; Кытайлар калмактын казак бурут (кыргыз) менен таттуу эместигин билип турган. Бул себептен калмактар казак менен кыргыздын чегине көп аскер койорун байкап, күчүнүн чачыларын байкап турган. Кытай консулдары, калмактар кытай менен согуш болорун билип, Иле суусунан төмөн карай бойлоп көчүп жатышат деп, падышасына билдирип турган⁶¹⁹.

Калмактын ушундай кыйынчылык түшкөнүнөн пайдаланып, орус падышасы калмакка өзүнө каратып алуу үчүн, сүйлөшмөккө 1719-жылы Элчи кылып Иван Чередов деген казак орусту жиберген. Мундан бурун 1717-жылында Цеван Раптанга Музарттын жана Каркыра деген жерде

⁶¹⁶ <Калмакча «Цааджин бичиг»>.

⁶¹⁷ <Эрдене Батур өлгөндөн кийин (1653) ордуна ортончу уулу Сенге (Сэнгэ) отурган (Унковский боюнча Батур-хун-тайчжинин улуу улуу; Бичуринде бешинчи уулу – кара: Записки Императорского русского географического общества (ЗИРГО) по отделению этнографии. Т. 10. Вып. 2. 241-б.). Сенгенин тушунда ойроттор эки жаатка бөлүнүп, Байбагыш хандын уулу Аблай-тайшылар «Оң жак хандыгын» («Баруң кар»; калмак тилинде «баруң» – оң, «кар» – кол, каруу; Сенге тарабы «Сол жак хандыгын» («зун» – сол, орус документтеринде «зюнгарлар», «Зюнгария») түзгөн. Бир туугандары Баатыр, Чечен тайшылар колдуу болуп өлгөндөн кийин Сенгенин ордун башка бир тууганы Галдан Бошокту алат>.

⁶¹⁸ <Цеван>.

⁶¹⁹ <Артиллерия капитаны И. С. Унковскийдин маалыматтарына таянып жатат. 1721-ж. Петр Инин атайын буйругу менен ал жуңгарларды Россия империясынын карамагына киргизүү жана жуңгар ханы Цеван Рабдандан ант алуу үчүн дайындалып, 57 кишиден турган орус элчилиги 1722-ж. апрелде Тоболскиге, андан Тарбагатай, Жуңгар Ала-Тоосу аркылуу Иле дарыясынын жээгиндеги хандын өргөөсүнө келип, 1723-ж. марттан сентябрга чейин Кетмен тоолорунун этеги, Чарын, Кеген, Каркыра сууларынын алабында хандын өргөөсү менен көчүп-конуп бирге жүргөн. Унковскийдин отчету 1887-ж. жарык көргөн (ЗИРГО по отделению этнографии. Т. 10. Вып. 2). Элчиликтин ичиндеги геодезия адиси Г. Путилов Омск чебинен Жаркентке («Эркен») чейинки жерлерди картага түшүргөн. Картада Кеген суусунун баш жагы туура көрсөтүлгөнү менен Каркыра суусу жана ага жакын жайгашкан жерлер анча так берилген эмес. Чүй суусу Кеминден башталган жана Ысык-Көлдүн батышында «Буруттардын конушу» көрсөтүлүп, Чүй менен Талас суулары кошулган жерде аты аталбаган көлдүн бир бөлүгү түшүрүлгөн (кара: Аристов, 2001. 426-б.)>.

ак сөөк орустардан тоболдук Велянов келип, кийинки жылы Коргошту⁶²⁰ кыштап турган жеринде Коңтажы менен коштошуп кайта жүрүп кетет Талды⁶²¹ деген тоонун алкымынан. Артыкча дурус кабарды биз Унковскийдин элчилигинен билебиз. Унковский 1722-жылында, нойабыр (ноябрь) айында, Иленин күн жүрүш жагынан, Чарындин күн чыгыш жагында, бир канчалык чакырым жерде калмак падышасынын ордосуна келип туруп, 1723-жылдын сентябр айына жете туруп калган. Унковский хандын ордосу менен көчкөндө кошо жүрүп, Ысык-Көлдүн күн чыгыш башы, Түп жана Жыргаланга чейин бирге келген. Унковский сайасы жагынан эң бир тыйанактуу сөздү алалбаган. Мунун кабарында беш миң үйлүү кыргыз Ысык-Көлдө болуп, үч миң аскери болгон⁶²². Кытайдын падышасы 1722-жылында өлгөн. Калмактар 1723-жылы казак менен согушуп, Сайрам, Ташкен жана Туркүстанды⁶²³ алган.

Унковскийдин берген кабарында калмак ханы согуш майданына бир жүз миң аскерди койууга кубаты келген. Коңтажы өз мемлекетинде өтө кадырдуу болуп, зайсандарынын (урук баштыктары) кеңешинен тышкары эч бир иш кылбаган. Алардын ичинде Коңтажынын эки ата жакын тууганы Церен-Дундук эң билимдүү зайсаны болуп, ал Каратал, Лепси бойлорунда көчүп жүргөн. Мундан отуз жыл бурун калмакта эч бир дыйканчылык болгон эмес, бул кезде туткун сарттар (Букарлык) эмес калмак өздөрү дагы дыйканчылык кылып, аны жылдан-жылга күчөткөндүн ичинде. Коргостун чатына жакын жерде өзүбектердин кичине калаачасы болгон. Калмактардын орус менен катышып жана жарашып турган чагында, кытай менен Тангыт (Тибет), Индистан жана Мавраннахир (Амудайра, Сырдайра аралыгы) менен соодасы болуп турган. Согуш жана маданий жагынан калмактарга, Шибет⁶²⁴ унтер офитсери (офицер) Ренат зор жардам көрсөткөн. Бул унтер афитсерди калмактар конвой кишилери менен 1715–1716-жылдарда кышында Бухгольцдун экспедитсиясы менен Эртиш суусунун жогору агымына карата бойлоп кетип бара жатканда колго түшүргөн. Офитсер Ренат калмактын ичинде 1733-жылга жете туруп калып, аларга ар түрлүү өнөр жана замбирек куйууну жана сүрөт тартууну үйрөткөн. Ренат элине кайтарда Зунхариянын (калмак мамлекети) жеринин картасын тартып алган. Ал картада калмактын ханынын тура турган жайы (ставка) көрсөтүлгөн, алардын барында суунун башындагы тоо этектеринде болгон.

Жетисуудагы тура турган жерлери төмөнкүлөр:

Балхаш көлүнө куйа турган суулардын башындагы кырка Алатоодо⁶²⁵ болгон.

Алтын Эмил⁶²⁶ жана Койбунда⁶²⁷ болгон, Иленин түн жагы Көктал менен Көктеректин ортосунда болгон.

Ысык-Көлдүн күн чыгыш тарабы, Кегендин түн жагы, Чарындын күн чыгышы, Кетмен тоосунун түн жаккы кырын бойлой турган.

Челектин башы менен анын туура сууларында болгон.

Түптүн бойунда, Ысыккөлдүн түн жаккы жээгинде, Көтмалды чөлкөмүндө, жана Ысыккөлдүн түн жагы Аксуу менен Койсуунун ортосунда болгон.

Чоң Кеминдин өзүндө, суу башында Кеминдин чаты, Карагатыга чейин. Коңтажынын ордосун Ренат Талкуу⁶²⁸ ашуусунун күн жүрүш күн чыгышында

Кулжага жакын жерден көрсөтөт⁶²⁹.

⁶²⁰ <Башкача айтканда Хоргос>.

⁶²¹ <Талкы (орусчасы – Талки) – Кулжа түздүгү менен Сайрам-Нор көлүн чегиндеги тоо>.

⁶²² <Түп нускада: «К тому же (Контайша – ред.) народом, имениуемым Бурутами, завладел, которые кочуют около озера, именуемого Тускель, и с Казачьею ордою гарничат. А оных народов около 5000 кибиток находится, а войска их около 3000 доброго собратья может» деп, ошол эле жерге «сказывают, будто оных около 5000 кибиток находится» деген кошумча түшүндүрмө берилген (кара: ЗИРГО по отделению этнографии. Т. 10. Вып. 2. СПб., 1887. 186–87-б.). Б. а. Унковский өз көзү менен көргөн фактылар эмес, жуңгарлардан укканын айтып жатканын эске алуу зарыл>.

⁶²³ <Унковскийдин отчетунда Ташкен, Сайрам, Харамурт (кара: ЗИРГО, 1887. 102-б.)>.

⁶²⁴ <Башкача айтканда «швед»>.

⁶²⁵ <Жуңгар Ала-Тоосу>.

⁶²⁶ <Алтын-Эмел>.

⁶²⁷ <В. Бартольд боюнча Койбын>.

⁶²⁸ <Орусчасы – Талкинский перевал>.

⁶²⁹ <Ренаттын картасында жуңгарлардын чек арасы Балхаш көлүнүн батышындагы булуңдан (Ит-ичпестин Ала-

Цеван-Раптан-соң анын Галдан-Серен деген уулу 1727–1745-жылдарга жете хан болуп туруп, күн чыгышта Кытай менен согушуп, 1739-жылда түзгөн жараш бойунча, мамлекетинин жартысынан дээрлик ажыраган. Анткени менен күн батыш-оруска номиналдуу (табы) болуп саналган казактарды караткан. Казактар тууралуу орус падышасынан калмак ханына бир далай элчилер келе баштаган. Булардын бири 1732–1733-жылдарда келген майыр (майор – О. С.) Угрюмов болгон. Бул Галдан Серен менен кошо көчүп, апырел (апрель), май айларында Көжүгөр⁶³⁰ суусунан ылдый Иле бойлоп көчкөн. Май айынын айагы менен жайлоо айларында Темирлик, Кеген, Каркыра, Текесте болуп, сентебир (сентябрь – О. С.) айынан баштап, кыштын алты айы Иле жакасында болгон. Бурун төмөн агымында болуп, андан жогору жүрүп Көжүгөр деген жерде май айына жете турган.

Галдан Серенден соң анын Цеван Доржу деген уулу 1745–1750-жылдарга чейин хандык кылып турган. Мундан соң калмак мемлекетинде бузуку боло баштаган. Ошол чакта Галдан Серендин жакын тууганы Амурсан⁶³¹ өөдөлөп кеткен. Казактардын жардамы менен Амурсан Эмил бойу менен Эртиштин башын ээлеп кеткен. 1754-жылы өзүнүн душманына каршы жардам сурап Кытайга караган. 1755-жылы кытайлар күн батышка карай көп аскер жиберген. Бул аскерлер үч айдын ичинде кан төкпөстөн калмак мемлекетин бүткүл караткан. Ошол жылы Амурсандын көтөрүлүшү болуп, аны кийинки жылы кытайлар басканда, Амурсан казакка качып барган. 1757-жылында Амурсан бир аз убакка Илеге келип тура калган. Абылай хан аны кытайга кармап бермекчи болгондо, Амурсан качып орус чегине өтүп кеткен. Ошол 1757-жылы Амурсан чечектен өлгөн. Ошентип, Орто Азиядагы калмактын көчмөн мемлекети быт-чыт болуп бүткөн. 1758-жылында кытайлар калмак жерине калың аскер жиберип, калмактын быт-чытын чыгарып кырдырган. Мундан соң казак менен кыргыз өз жерлерине келип орношкон. Булардын үстүнөн Кытай номиналдары⁶³² карап турган. Кытайдын чеги азыркы Кытай менен орустун арасындагы чек болгон.

КАЛМАК ЖӨНҮНДӨ КЫРГЫЗДЫН КАБАРЫ

Калмак менен кыргыз Алматы чөлкөмүндө 1685-жылында урушуп, калмакты кайта сүргөн. Калмактар экинчиде күчөп келгенде кыргыз менен казак бирлешип согушса да бек катты жеңилген, кыргыз жапырт качып, кайта беттешип согушуп жүрүп олтурган; кыргыздан нечен азаматтар кырылып келген, анын ичинен атактуу баатырлары, багыш кыргызынан Аккочкор менен Каңкы болгон жана Чоботой, Семетей деген баатырлары болгон. Акыры кыргыз жапырт үркүп, Анжианды бет ала качып калганда, Кочкордун күн жүрүшү Долондун күн батышы, Төлөктүн чатында, үч жүз чамалуу киши менен көчтүн арты болуп калмакты тосуп жатканда, калмактар каптап келип, Карабагыш, Төлөк баатыр болбостон атышып турганда, Төлөк баштык эки жүз чамалуу кишини кырган.

«Аккочкор балаңыз калмактан өлдү» -дегенде, атасы хан Тейиш «Аккочкор өлсө Канкым бар» - деген. Канкың дагы өлдү дегенде, «Канкым өлсө кантейин! Хан Тейиштей даңкым бар» -деп, олтуруп калган. Хан Тейиш арка кыргызына хан болуп туруп, мундан соң төмөндөй баштайт, Азык кыргызы көбүнчө сарбагыш кыргызы Кудайанды хан көтөргөн⁶³³. Кыргыздын көбү Анжианга кирип, бир азы көчпөстөн калмактын колунда калып, анын малын бакмачы болуп кеткен. Черик кыргызынын көбү Какшаалга каптап кирген. Кыргыздар Кетментөбөгө барганда

Көл түшпөй калган) баштап, Жамбыл тоосу менен Хан-Тоонун ортосун кесип, Чүй суусунун аягынан түштүктү карай жанып, Талас суусуна жетпей (Корготу суусу ?), Кетмен-Төбөнүн чыгышынан (Ала-Бел ?) болжол менен Ак-Талаадагы Ала-Бука суусунан Бадахшандын чыгышын кырдап, Кашкарды көздөй имерилип кетет (кара: Аныракайский треугольник: историко-географический ареал Великого сражения. А., 2006. Рис. 4)>.

⁶³⁰ <В. Бартольддо Коджигер>.

⁶³¹ <Цеван Рабдандын жээни>.

⁶³² <Номиналдуу (тактооч; кыргызча айтканда – курулай гана, аты бар заты жок; аты бар өзү жок) деген мааниде>.

⁶³³ <Кудаян жөнүндөгү оозеки маалымат С. Абрамзондо кененирээк берилген (кара: Абрамзон С. М. Народные предания как источник для изучения этнической истории киргизов Центрального Тянь-Шаня. //Этническая история народов Азии. М., 1972)>.

жогоруда өлгөн Чоботой менен Семетейдин Карагул деген жээни тайакелеринин канын кубалап, канчалык жигиттер менен калмакка аттанып келе жатканда алдынан чукул жерден Перганага жол тартып бара жаткан калмактын калың аскери чыгып, баарын кырган. Бул тууралуу энесинин кошогу:

Чоң тору минген Чоботой, ботом,
 Чойулган кыран Семетей, ботом.
 Чын жолборсум Карагул, ботом.
 Кеңколдун башы кең шибер
 Керилип жаткан Карагул, ботом.
 Чоңтөрдүн башы көк шибер
 Чойулуп жаткан Карагул, ботом.
 Каркырап каздар көл сактайт,
 Кара ылачын чөл сактайт,
 Карып калган энекең
 Кабылан качан келет деп,
 Карай-карай жол сактайт
 Куркулдап куулар көл сактайт,
 Куу ылаачын жол сактайт.
 Куурап калган энекем
 Кулунум качан келет деп
 Күндө үч убак жол сактайт.
 Карып калган бээден
 Кайгуулга минээр ат туулбас.
 Карыганда энекең
 Карагулдай эр туубас.
 Токтолгон тугур бээден
 Тоорулга минер ат туулбас.
 Токсондогу энекең
 Чоботой менен Семетей
 Эки арыстандай эр туубас.
 Эсилимден айрылып,
 Эстен тайдым мен куу баш.

Калмактар каптап бара жатканда Сол кыргызынан Кожожаш, Сайак жаки багыш уругунан Табылды деген эки жигит баштык бир далай азаматтар Кетмен төбөдө калмак менен согушуп жүрүп кырылган. Бир кабарда Өзгөнттө⁶³⁴ согушкан.

Ушул 1670-1690-жылдарда калмак менен орус өкмөтү бирлешип туруп он жылдап тынчтык бербеген үчүн 4000 түтүн кыргызды, Эртиш, Алтайдан сүрүп көчүрүп келип Иленин түн жак айагына жерлештирген. Булар ал жерге чыдай албастан көбү кайта качып, жерине барган. Көбү аркайсы элге, көбүнчө казакка, тентип кирип кеткен. Кыргызга келген Анжийан, Алайга жете албастан мунда калмакка карап көбүнчө малчы болуп турган кыргыз менен бирлешип сиңип кеткен Таласка барганы да болгон⁶³⁵.

Анжийанга кыргыз качаардын алдында сарыбагыш уругунан жантай деген эл Токмок шаарынын тушу, Кызылсуунун башын жердеп турган.

Сайак кыргызынын көбү Жумгал, Нарын, Тогуз торонунун айагы бек, чың жерлерге бекинип калып, кийин калмактын чабуулу токтогондо чыга келген.

Анжийанга кыргыз киргенде көбү шаарга, кыштакка өзүбекке⁶³⁶ тентип кирип кеткен.

Ачарчылык болуп, жаман катындар эгерде өзүбектер терезеден ийиктей нан көрсөтсө, эрин

⁶³⁴ <Өзгөн дегени>.

⁶³⁵ <Бул маалыматтар так эмес. Кыргыздар Цеван Рабдандын тушунда көчүрүлгөн (толугураак карасаңыз: В. Я. Бутанаев, И. И. Бутанаева. Эне-Сай кыргыздары: фольклор жана тарых. // bizdin.kg/elib/kitepter/pdf/enesay_kyrgyz_hist_folk.pdf)>.

⁶³⁶ <Азыркы өзбек улуту 20-кылымдан баштап калыптанганы эске алынышы керек>.

таштап, тийип кеткен. Жакшы катындар балдарын өзүбекке сатып, эгерде албаса Сырдайрага ыргытып жиберип, эрине эмчегин эмизип багып кеткен. Кыргыздар ууру болуп элди кана карып кылып жибергенде, аларга жер берген. Жантай кыргызынан Боктубай деген киши Асакеге жакын туруп калып, алыш алып, дыйканчылык менен турган. Үчүкенин Маматкуул⁶³⁷ деген уулунун катыны Сырдайрадан өтө чыкканда эркек төрөп, атын Болот койгон. Бугу кыргызынын жарымы дээрлик «Белек» баштык болуп Кетментөбөгө бир нече жыл туруп калып, малдан жүдөп, көбү тентип кеткенде, кыргыздардын андагы түнкатар сайактарына жана башкага арзанга сатканы үчүн «Белектердин белек кыз» — деп макал болгон. Белек башка качкан кыргыздан бурун калмактын улугу менен катышып, жакшы сүйлөшүп, кайта көчүп келип, Нарын өзөнүндөгү Оттуктун айагы Казанкуйганга турган. Ушул себептен калмактын ханы чакырып алып, Белекти улук кылып, кыргызды сен сурагын деп таш сайган. Ал чакта калмак эгип айдабаган; эл качып кеткен үчүн эгин жок болгондуктан, жана болсо да болуп, эгин табылбай ачарчылыктан аштыктын:

Уучу – улак; чеңгели – чебич;

Кочушу – кой, табагы – тай болгон дейт.

Белектин кыргыздын үстүнөн улук болду дегенин угуп, бир канчалык түтүн менен төрт ата тууганы солто кыргызынан Талкан кайта көчүп келип калмактын улугунун үстүндө Белектин барлыгын билип жолуккалы келсе, ханын тегеректеп, ордосунун тышынан атчан аскер, ичинен жөө аскер турган. Ханга жүгүнүп салам берип киргенде, Талкан экенин билип, Белектин бутунан өпкүн деп айтканда, Белек унчукпай калганда, Талкан амалсыздан Белектин бутун өпкөн. «Белек менин бутумду өппөгүн деп айтпады, төрт-беш ата тууган, баарыбыз бир Тагайдын кулуну элек, кантейин арбакка койдум» -деп, ичинен таарынып калган.

Бир көпчүлүк чогулушта Талкандын Байболот деген (Бого) баласын Коңтажынын балбаны менен күрөштүргөндө Байболот өлтүрө жыккан; бир кабарда жыгып, башынан аттап кеткен; бул себептен Коңтажы Байболотко кекенип калганда, аны Талкан билип, Байболотту алып эли менен Анжиянга качканда, жолдо күндөп-түндөп качып бара жатканда бир ашуудан Байболоттун аты жүрбөй калып, аны Байболот белге жете көтөрүп чыккан. Намангендин тегереги Айдың Көл деген жерге Талкан өлүп, ошондо койулган. Байболот дагы ошол чакта өлгөн.

Бирин-серин кыргыздар Анжийанга чыдап тура албастан кайтадан элине келип, бугу Белектин үстүнө жайланып турган. Көбү Белек аркалуу калмактын малын багып, малай болуп кеткен. Маселен, Ысыккөлдүн күн чыгыш Каркыра өрөөнүндө «Кашаанын бели» деген жерге калмактын 800 серкесин кыргыздар багып турган. Калмак биздин таскебиз деп сарбагыш кыргызынан, таздар уругунан көбүрөөк кишилер калмакка аралашып кеткен, бул тууралуу кийинирээк айтылат.

ЭНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫ (АЗЫРКЫ ХАКАСТАР)

1399-жылында монголдун Элбек деген ханын өлтүрүп, зор хан болгон Ойрот ханы өгөчү Кашинди кээ бир тарыхчылар кыргыз дейт. Кыргыз карыйалары ойрот менен калмакты эки урук эл деп, калмак менен дайым согуша келгенин билдирип, ойрот менен согушпастан жакын жүргөнүн айтат. Жана аны көтөрүп сүйлөйт, маселен:

Ойротто жок сулуу экен; оң далысы кең экен, ойротто жок эр экен, жана башкалар. Айтылуу Манастын эпосунда дагы ойрот менен душман эместигин көрсөтөт. Буга караганда кыргыз менен ойрот насили жакындыгы, жаки сайасы тараптан эски заманда бирлешип тургандыгын көрсөтөт.

⁶³⁷ <Маматкул. (Эскертүү; С. Абрамзон «Народные предания как источник для изучения этнической истории киргизов Центрального Тянь-Шаня» деген макаласында «Мааматкул», «Тогуз-Тороо», «Улаан», «Касымаалы», «Таабылды» ж. б. сыяктуу созулма үндүүлөр артыкбаш колдонгондуктан, айрым изилдөөлөрдө Мааматкул болуп берилип жүрөт. Башка, мис., «Алымбектин санжырасы», О. Сыдыков ж. б. маалыматтарда «Маматкул»; кытай транскрипциясы боюнча «кыргыздардын башкы, чоң бийи – верховный владетель киргизов – Ма-му-гу-ху-ли» катары эскерилет. Кара: Супруненко Г. П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII – начала XIX веков. АН КР отдел рукописей. Инв. № 5187)>.

XVI кылымдагы Эртиш кыргызынын планы⁶³⁸.

Белек Солтоноев өзү чийген карта 1

Картанын түп нускасы 1

Историко-Этнографическая карта Сибири XVI в.

Бул картага караганда кыргыздын турагы, жер ордосу, эл борбору болуп, Эртиш дайрасынын эки жагын бирдей ээлеп, эл-журтка өкүмөт жүргүзүп тургандыгы билинет. Жогоруда айтылды эле, кан ичер Чыңгыздын заманында кыргыз үч бөлүнүп, бири Сайан тоосун аша азыркы Абакан жана Минусинскийге барып туруп, Чыңгышхан (Чыңгыз) залим Орто Азияны 1219—1224-жылдар аралыгында Кан дарыйасына айлантканда кыргыздан Мамык хандын уулу Тайбука хан келип, кыргызга хан болуп турмак үчүн Чыңгыш (Чыңгыз) хандан жардык алып кеткен деп, аныгы ошол кыргыздардан болуу керек, алардын XVII кылымдардагы тарыхы төбөндө көрсөтүлдү: Энисей кыргызынын тарыхына Сибирь архивдеринде жакшы маалымат берилген. Орус менен ойроттун арасындагы сайасы кабарларды айта келгенде, анда кыргыз соктукмайын койбойт. Соңку заманда ал тууралуу орус провессору (профессор — О. С.). Котвичтин 1921-жылында таптыштаганы бар.

Сибирь тарыхын биринчиде 1750-жылы текшерген Миллер болгон жана кыргыз тууралуу эң соңку таптыштаган 1925-жылындагы Н. Н. Кузьмин⁶³⁹ болгон. Кузьминдин айтууна караганда⁶⁴⁰ Тобо, Эзер, Алтыр жана Алысар делип кыргыз төрт кандыкка бөлүнгөн. Турган

⁶³⁸ (Б. С.) Энциклопедия Брокгауза и Ефрона, 58.1900 г.

⁶³⁹ <Сөз Н. Н. Кузьмин жана анын 1925-ж. Иркутскде чыккан «Хакасы: историко-этнографический и хозяйственный очерк Минусинского края» деген эмгеги жөнүндө болуп жатат>.

⁶⁴⁰ (Б. С.) Бартольд. Киргизы (Истор. очерк) стр. 41. Бартольд.

жери Энисей суусунун жакалары болгон. 1618-жылындагы орус элчиси Иван Петлиндин сөзүнө караганда, Томскиден кыргыз жерине жете тез жүрүш менен атка он күндүк жол болгон. Кыргыз жеринен Абаканга жете алты күндүк жол болгон; Абакандан Кемчикке (Энисейдин башы) тогуз күндүк жол болгон; Кемчиктен Обси⁶⁴¹ көлүнө үч күндүк болгон. Петлинден бурун кыргыз жерин аралап жүргөн орустардан Василий Туменец⁶⁴² жана Иван Петров болгон. Бүткүл кыргыздын башына караган ханы Немек болгон (Петлин Неменей). Немекке хандык атасынан калган; анын алдында жана Козу деген эки хан болгон⁶⁴³. Кыргыздын жеринен нары «Табын» эли болгон. Туменецтин айтууна караганда бул дагы кыргыз жери, бирок бөлөк туруп чөп оозун⁶⁴⁴ кыргыз ханына жана Алтан ханга төгүп турат деген. Петлин кыргыздын ханы Немектин турган ордуна чыгып, Алты хандын жеринин чегине жарым күндө жеткен. Туменецтин сөзүнө караганда тобо кыргыздарынын койу жана уйу болбостон, жылкысы гана болгон. Орустун айтууна караганда бүткүл кыргыздын үстүнө караган Алтыр хандыгы болгон. Энесай⁶⁴⁵ шаары (1618-ж.) Кызыл Жар⁶⁴⁶ шаары (1927-ж.) салынбастан бурун орус менен сүйлөшмөк үчүн 1608-жылында салынган Томск шаарына келген. Бир кабарда 1604-жылында Томск кыргыз кнездери кызматчыларын ала Номчу менен Көчөбай келген. Томскиге Номчунун катыны менен Көчөбайдын баласын ак үйлүү калтырып, алардан кассам алып жиберген. Ошо кезде Номчунун катыны Көчөбайга күнүлүк кыла баштап, ушул үчүн Номчу Алтын хан менен кытай падышасына кетмек болгон, бирок, кете албай калган. Көчөбай кыргыздын баштыктары нойон Комко жана Обройду жиберип, орус пайдышасына карамакчы болгон. Кийин эки ортосу бузулуп, Томскийдеги орустун уругу (воевода) Номчунун катынынын булгун (мүмкүн булум ичиги болор — О. С.) ичигин тартып алган, ошол үчүн Номчу орус менен жоолашып, оруска караган Гүлүм⁶⁴⁷ татарларына чабуул кыла баштаган жана кыргыз менен согуш кыла баштаган. Миллердин сөзүнө караганда орустар кыргыздарды каратууга эч күчү келбеген. 1614-жылда кыргыздар Том шаарына чабуул кылган. 1615-жылда орустар кыргызга уруш салып, максатына жетпеген. Василий Туманский жана Иван Петров 1616-жылында Иван Петлин, 1618-жылында кыргыз жерин аралап эч залалсыз Монголия жерине өтүп кеткен. Кыргыз ханы Немек Петлиндин тапшыруусу боюнча орус падышасына баш иймек болгон. Мурун 1613-жылында Том воеводасы кыргызга Василий Ананийин⁶⁴⁸ деген көпөстү Лука деген тилмеч менен жиберген. Ананийин кыргыз кинези⁶⁴⁹ Корону Алтын ханга жиберген. Туманец менен Петров кайта кетип бара жатканда Корону Алтын хандын элчисине кошуп Москвага жана өз элчисин жиберген. Ошол чакта Алтан хан кыргыздын сөзүн албастан тынчы жок кыргызды басып беремин деп оруска убада берген. Ушул себептен оруска карамакчы болуп, Алтан хандын элчиси менен өз элчисин жиберген. Алар 1619-жыл Тоболскийге келип, андан 1620-жылы Москвага келген. 1620-жылында өктөбүр айында кыргыздын элчилерин кайтарып Томскийден кыргыз чегине жете кайтадан узатып жиберген. Мундан соң, ойротту жеңип алгандан кийин Алтан хан көтөрүлүп орус менен сүйлөшкөнүн койуп, кыргызды кол алдына караткан. Ошондон баштап кыргыздар кайтадан оруска аламан кыла баштаган. Орус менен кыргыздын арасындагы сөз өз бетинче жүрүп турган. Ойроттор Алтан ханды жеңип алган үчүн 1630-жылында күчү абалкыдан күчөгөн. 1634-жылында Алтан хан Сайан тоосун аша оруска карамакчы болуп, анын чегинде өтүп, орус жерине барган. Орустун айтуусу боюнча Алтан хан орус менен кыргызды келиштирмекчи болгон. Бирок 1635-жылында ошол тууралуу келген Лама эч бир иш чыгара алган эмес. Кыргыздар ойроттун ыгына кирген, ал кезде ойроттун баштыгы 1635-жылында Коңтайчи

⁶⁴¹ <В. Бартольддо Убса>.

⁶⁴² <Тюменец>.

⁶⁴³ <В. Бартольд боюнча сөзмө-сөз: «под Немяком были «два князька лучших, Номча и Кора» (кара: Бартольд. 1963. 521-б.)>.

⁶⁴⁴ <Башкача айтканда салык>.

⁶⁴⁵ <Енисейск>.

⁶⁴⁶ <Красноярск>.

⁶⁴⁷ <Чулым>.

⁶⁴⁸ <Ананьин>.

⁶⁴⁹ <Князь>.

титулун алган баатыр⁶⁵⁰ болгон. Ойротторго 1633–1634-жылдарда орус калаасы Кузнецкийге кол салган кыргыз Алтын сар кинези караган. Кыргыздар ойротко ишенип туруп, кийин өкүнүчтө калган. 1641–43-жылдарда Батур кыргызды өз кол алдындагы элден саналган. Кийин Алтан хандын иши илгерилеп, кыргызга чөп ооз салганда, Батур жардам бере албаган. 1648-жылында ошол Бектений орустун кол алдына караган. 1652-жылында Алтан хан менен анын баласы Ложан⁶⁵¹ кыргызга чабуул кылган, ушул жолу кыргыздар жардам сурап Кызылжардагы оруска келген. Орустар сүр менен жардам берсе да, Алтан хан кайта кеткен. Ложан атасынын тирүү чагында өкүмөттү колуна алып, орус жана кыргыз менен согушун жаңырткан. Абалында максатына жетип, Томскийге барган чакта Алтан хандын (атасы) өлгөнүн угуп, өз өкүмөтүнөн ажырабас үчүн кайра кеткен.

1660-жылында замандын түрү орус пайдасына өзгөрө баштаган. 1653-жылында Батур өлгөн соң, саясий жагынан ойроттор бошой баштаган. 1666-жылында Сенге Коңтайчи оруска карамакчы болуп, ошол жылы жардам сурап өзүнүн кишисин Томскийге жиберген. Бирок ошол чакта кыргыздан биринчи жана эң соңку кубаттуу эр Номчунун небереси Эрнек⁶⁵² чыга келген. Бул Эрнек жыйырма жыл үүлбөстөн⁶⁵³ Кызылжар, Ача, Кузнецкий, Томский, Канский, Энисейский, Удинский шаарларын коркунучка түшүрүп турган. Бул 1680-жылдарда өлгөн (Демек, Күчүм хандан соң орус оторчусуна кайрат кылган Шиберде кыргыздар болгон). Эрнек абалында Ложандын кол алдында саналып турганда орустар андан Эрнекти бергин деп тиленген. Ойроттор Ложинди колго түшүргөндө, мурун кыргыздар 1671-жылында өлгөн Коңтайчи Сенгеге карап туруп, андан кийин анын тууганы Галданга карап турган. Мунун доорунда ойроттор көчмөн мамлекетинин биринчиси болгон.

Энисей жана Тыйаншан кыргызы менен тутакташып жүргөн ойроттор болгон. Ушул заманга жете ойроттор болсун, жана тарыхчы орустар жана Жауропеистер бул эки жердеги кыргыздардын арасын салыштырып текшерген эмес.

Бул эки жердеги кыргыздар арасында катыш мамиле болгон эмес. Галдан 1680-жылдарда кыргыз менен согушкан болсо, 1670-жыл өзүнүн душманынан качып Энисейдеги кыргызга барып коргологон. Калмактын жана андан кийинки Коңтайчинин баш ордосу Тыйаншандагы кыргызга четтеш Иленин бойунда болгон. Галдан орус менен тынч туруп Томский, Кызылжардагы орустардан кыргызды тынч койуңуз деп, мен кыргызды сиздерге каршы алаамандан тыйамын деген.

Ойроттун жардамы аркасында 1673–1674-жылдарда кыргыздар орус менен согушкан. Эрнек 1678–1680-жылдарда орустун элчисин кабыл кылган. 1684-жылында Томский, Энисей, Кызылжардагы оруска согуш ачмакчы болгон, бирок бул чакта анын Москвадагы элчиси келип калып, согуш токтолгон. Эң соңку урушту Шандык деген баштыгынын 1691–1692-жылдарда болуп, ал өзү Эрнектин сайуунан эсептелет. Орус менен Эрнек катышып турганда ойротчо жазуу жиберип, өзүнчө жазуу болбогон.

1703-жылында оруска мундай кабар болгон: «2500 калмак кыргыз жерине келип, бүткүл кыргызды айдап кетти, жеринде бир да кыргыз калган жок» деп, бул кабарга абалында ишенбестен, акыры растыгына көзү жеткен. Ошол үчүн XIX кылымдагы Радлов болсун, XVIII кылымдагы Миллер болсун кыргыз жалпы кетти, жаки аз-аз жеринде калып, анын жерин жаңы келген орустар менен кошо бирөө ээлеп кеткен деп ойлойт. Миллердин пикири кыргыз ошол чакта Сибирден бир жолата⁶⁵⁴ кеткен. Кузьминлин⁶⁵⁵ ойунда кыргыздын жартысы кетип, андан дагы чачырап бирин серин келгени болгон. Кийин ал жердеги эл Минусинский татары жана какас аталды.

Кандай болсо да Энисей кыргызы ошону менен бүткөн. Ал жердеги элдин айтуунда дагы кыргыз элинин бүлүп кеткенин кеп кылышат. Сагай арасындагы кыргыз уругу албетте бурунку

⁶⁵⁰ <Эрдене Батур Контайши>.

⁶⁵¹ <Лочжан>.

⁶⁵² <В. Бартольддо Иренак>.

⁶⁵³ <Үзүлбөстөн>.

⁶⁵⁴ <Балким «биротоло»>.

⁶⁵⁵ <Козьмин>.

кыргыздын калганы. Радлов ал жердеги элден мундай кабар тапкан: кыргызга алым алабыз деп 300 аскер келсе, бир жылга жете эч кабар болбогон соң Коңтажы казак менен буруттан (кыргыз) бир миң аскер жиберген. Ал аскердин баштыктары ким күнөөкөр экендигин текшербестен кыргызды бүткүлү менен Коңтажыга алып барган, жашынып калып аз-маз киши гана кутулган.

Омбудагы архиптин кабары бойунча Валиханов мундай дейт: 1746-жылында

Устукаменногорский калаасына катын-баласы менен кыргыз, калмактан он эки киши келип, анын сөзү мундан 50 жыл бурун бир катарда 3000 түтүн, бир катарда 2500 түтүн кыргыздарды калмактын Духар, Сандык Чынбин деген зайсандары 500 киши менен келип, күч менен алып кеткен деп андагы тургун эл жериндеги көрүстөндү кыргыздыкы дешет жана аларда эзелден келе жаткан сөзү: кыргыз деген баатыр журт туруп, согушта өлгөнүн көмгөн дейт. Радловдун шакирти Майна Кашектин⁶⁵⁶ берген кабарында Абакан суусунун төмөнкү агымында качы элинин арасында кыргыз барлыгын айткан жана бурун кыргыздын жакшок жайылып кеткенин айтып жана да мундай ыры бар дейт:

Кырк келишимдүү чуңкурчак (өзөн)

Кыргыздын сөөгү жатпаган өзөн бар бекен?!

Тоого чыккан кырк кайында

Кыргыздын балтасы тийбеген кайың бар бекен?! – деп.

Бул ырга караганда ачыктан ачык бир күчтүү элдин каран-кайгы күндөр менен кырылып бүткөндүгүн көрсөтөт.

Бул тарыхты жазган Белектин пикири: Бул айтылган 3000 түтүндү ойроттор айдап келип, Балкаш көлүнө таштаганда, андан көбү туш-тушка тарап кеткен, ал жөнүндө жогоруда жазылган. Бул сүрүлүп келген кыргыздардан Тыйаңшаң кыргыздары ал кезде Анжийан, Алайга качып кетсе да, Аркадагы чачырап калган кыргыздарга кошулгандары бар. Маселен, азыркы кыргыз арасында калмакы деген эл төрткө бөлүнөт:

Калмак менен кыргыз согушканда кыргыз жеңилген. Калмактар кыргыздын келин-кыздарын жаш балдарын олжолоп кеткен, 20-30 жылдан соң алардан кайта качып келгендин тукуму.

Кыргыз Анжийан, Алайга качып кеткенде, калмактын малын багып, оокат кылып жүргөн кыргыздан кээ бирлери калмак кыргыз жеринен сүрүлүп кеткенде, эркисизден калмак ала кеткен, көбү анда калып, кээ бирлери кайтадан качып келгендин тукуму жана мундан туугандары издеп барып тарап, кайра алып келгендин тукуму.

Калмак менен согушуп жүргөндө андан түшүрүп калгандардын тукуму.

Кыргыз кайтадан бул жерине Алайдан келип орношуп туруп, калмактын арасынан куба барып жылкы тийип, кыз-келинин алып, эркектерин олжолоп келген, ушулардын тукумдары.

Эртиш (иртиш), Энисейден оодарылып келген (жогоруда айтылды) нече миң түтүн кыргыздар абалында Иле, Талас жолунда туруп көбү туш-тушка тарап кеткен, бирин-серин кыргызга келип туруп калганы да көп. Муна ушулардын тукуму.

Калмак менен кырыз көп заман аралашып жана сөөктөшүп катышып кеткен тууралуу алардын бир далайы расми кыргызда азырында дагы көп. Маселен, куйуп алуу, чырак жагуу, отко май салуу, мазарга чүпүрөк байлоо, арак тартуу, келин жүгүнтүү, зампыр таш кылуу, калмак алыш, калмак күүсү (закым көкөй бийлеп) жана башкалар. Кыргыздар аттарын калмакча койгону бар. Маселен, Астрахан калмактары Эртиштин бойунан XVI кылымда көчүп барган, алардын Мончок деген ханынан 1646-жылында туулуп, 1724-жылында өлгөн Айуке деген ханы бул жактагы калмакка келип кеткен, ошол чакта туулган үчүн сарыбагыш уругунан Бөрүчектин катыны эркек бала тууп, атын Айуке койгон, азыр да 70 түтүн чамалы эл Чүй районунда турат жана көбөгөн тайчи, башкалар.

Азыркы хакас адабияты (өктөбүр революциясынан мурунку) орус оторчусуна карабас үчүн согушуп жүрүп өлгөн Канрабектин⁶⁵⁷ ыры: Канрабек (Тегригеч, Кагрыгас, Канзабек деген үч бир тууган болуп, эки агасы оторчуга карап кетип, Канзабек карабастан урушуп жүрүп орустун

⁶⁵⁶ <С. Д. Майнагашев>.

⁶⁵⁷ <Хазна-бег (кара: Бутанаев В. Я., Бутанаева И. И. Эне-Сай кыргыздары: фольклор жана тарых. // bizdin.kg/elib/kitepter/pdf/enesay_kyrgyz_hist_folk.pdf)>.

колуна түшкөндө дарга тарткан). Ыры:

Каштаң туруп агыткан
 Канзанын аты баш алды.
 Кандилепке жетерби
 Казан аты баш урду.
 Кузгун жаман куш болуп,
 Кууду тептим дегейле.
 Казак жаман журт болуп,
 Канзаны туттум дегейле.
 Казак тиккен туурасы
 Орчок баштуу болупту.
 Орусту бийлеген Канзабек
 Орус колунда жайнайды.
 Казактын соду балтасы
 Өсмө алачаты өткөргөн.
 Орустун айткан дилдери
 Омурткам түрүн өйкөдү.
 Аянты түлектен ой кескен
 Аймактымыз күч эмтер
 Алтын аймак йонаткан
 Алматы бийе куч эмтер,
 Кундуз жылап кум казып,
 Кубалап чыгар күн кайда.
 Теби кулун бек тартып,
 Канза йанар күн кайда.
 Торусу бийик ар билек
 Ине том коштоп желе бер.
 Адам тууралу туштаза
 Эсеп салам айта бер.
 Агачтан йангр чыкбасын,
 Анадан йангыз сызбасын.
 Эмилде йангыз осбусун,
 Энеде йангыз туубасын.
 Ак карчыгам бар болсо,
 Шаншыгай эди кейнимден.
 Ататурулу бар болсо,
 Сурагай эди йуртумнан.
 Аркамдагы ак чардак
 Алга угулур болсочу.
 Алты карындаш бар болуп,
 Аркамдан келур болсочу.
 Алты боолуу сырга-мрга
 Кел абазы тарталы.
 Ай жол мен чыкканга
 Көл абазы кайталы
 Канза минген кер калтар
 Казакты йаппа кайткайлы
 Казакты бийлеген канза бий
 Казак колунда йаткайлы⁶⁵⁸

⁶⁵⁸ <Кара: Кастрен М. А. Путешествие Александра Кастрена по Лапландии, Северной России и Сибири (1838-1844), (1845-1849). //Магазин землеведения и путешествий. М., 1860. Т. 6>.

Терминдер:

Каш коо
Казак орус
Тура шаар
Соду курч
Кабы куйушкан

УРАНГАЙЛАР АДАБИЙАТЫ⁶⁵⁹

Табышмактар: При выходе скрип при входе скрип – Дверь.

Азыр да кыргызда: Ары шалп, бери шалп, Кунан койдун куйругу шалп эшик. Из отвесной скалы вырос один крюк (Габолога) – пуп.

Кыргызча: Жар борунда жалгыз арча – киндик.

В одну нору мочились 4 ламы – Ujdun emsegi.

Кыргызча: Төрт сарт бир орого сийет – уйдун эмчеги.

У золотого тополя 12 ветвей и 360 листьев – жыл, 12 ай.

Кыргызча: Алтын терек, ал теректе 12 бутак, 360-жалбырак — жыл он эки ай 360 күн.

Пословицы:

Хотя будет нежирный; ты цени как жирный.

Хотя будет мало; ты цени как многое.

Кыргызча: Арык болсо семиздей көр,

Аз болсо көптөй көр.

Пущенная стрела не вернется от камня

Отправленный посланник не боится князя.

Кыргызда: Аткан ок таштан кайтпайт.

Элчи хандан тилин тартпайт.

Загадка: Я стал разворачивать голый ковер, но не мог развернуть. Стал разворачивать шерстяной ковер, но не мог развернуть. (Небо и земля).

Кыргызда: Жыйдым-жыйдым бир килем

Жыйа албадым бир килем.

Тердим-тердим бир килем

Тер албадым бир килем. (Көк, жер)

Бала жаңыдан туулганда айтканы

Пусть веревочки люльки будут крепки.

Кыргызда: Бешик бооң бек болсун!

Мал далысын күйгүзүп бал ачкан, малды чакырган расми, улук көмгөндө бейит башына барганы, куда-сөөк атагы бүткүл кыргызча. Ырлар кыргыздыкындай жети муундан болуп сөз башы окшош арип менен баары да кыргыздыкындай.

Радлов Энисей кыргызы жана Тыйаңшаң кыргызын салыштырып, төмөндөгү пикирге келген.

Такое полнейшее господство эпоса я нашел у двух народов тюркского происхождения, живущие в настоящее время совершенно отдельно друг от друга: У Абаканских или Минисунских татаров на верховьях Енисея и у кара киргизов. Первое племя состоит преимущественно из киргизов оставшихся XVII веке на Енисее, то есть из потомков древних Хакасов (Кегя—си)⁶⁶⁰ которые в IX веке уничтожили великое царство уйгуров.

⁶⁵⁹ <Образцы народной литературы тюркских племен изданные Радловым часть IX-я. Наречия Урангайцев, Абакан татар и карасов переведенные Катановым 1907, С.-Петербург>.

⁶⁶⁰ <Эскертүү: В. Радлов «Хакас» деген терминге «Слово Хакас не верное чтение китайских знаков **** К`е-гя-си, которыми передается наверно имя Кыргыз уже во время династия Тан» деп түшүндүрмө берген>.

Кара киргизы живущие ныне в Тянь-Шане происходят от той части Хакасов, которая в X веке покинули побережья реки Енисея и восточного Алтая и направились к Юго-Западу, по этому мы имеем основания думать, что склонности к эпической поэзии была уже свойственно древним Хакасом и сохранились до настоящего времени у всех потомков Минусинских татар и Кара-киргизов в одинаковой силе, хотя эти два племена (более) девяти столетий живут отдельно совершенно друг от друга. Народное сознание разбито у них гораздо более чем у остальных тюркских племен. (Литература Северных тюркских дикокаменных киргиз. Т. 5 т. Радлова)⁶⁶¹.

Ойроттун ичинде Кошагач районунда 1928-жылдагы кабарга караганда кыргыз барлыгы билинди, бирок алардын канчалык экендиги маалым эмес. Буга караганда ойроттун ичинде кыргыздар тарап кеткендиги көрүнөт.

Бир кабарда Энисейден 1703-жылы куулуп келген 4000 үйлүү кыргыздын Таласка орношулганы 1755-жылы Кытай аскери тарабынан чабылып, калганы Алтай, Энисейге барган. 1756-жылы Кытай тарабынан экинчи чабылган.

КЫТАЙ КЫРГЫЗЫ

Биздин эрадан нечен кылым бурун Синтсзийанда (күн батыш Кытай), Котон шаарынын тоолорунда «булу» деген кыргыздар турган⁶⁶²; Бул кыргыздар сайасы жагынан, абалга келген Кытай падышалары менен катышып турган, биздин эранын III кылымдарында Тианшаң азыркы Турпан шаарынын ченине келип турган.

Энисей кыргызы зор мамлекет курап турган чагында, X кылымда, азыркы Кытайга караган Аксуу, Турпан шаарлары кыргыздын кол алдында болгон. Бул кабарга караганда X кылымда анда кыргыз барлыгы билинет.

XVI кылымдын башында Ысыккөлдөгү кыргыз ханы Мухаммет Хайдар заманында кыргыздар чабылып колго түшүп, бир далай кыргызды Моголстандын хандары Аксуу, Турпан, Куча, Карашаарга алып барып тараткан; андан кайтадан Ысыккөлгө чачырап келгени дагы болгон. 1745-жылында⁶⁶³ Иле бойунан кыпчак кыргыздары калмактан сыйлыгып, Куча шаарын басып, Кучанын тоосунда Кыргыз-Арт деген асканын бооруна жыгач төшөп казып жол кылган ашуу бар. (1916-жылында өз көзүм менен көрдүм). Котон шаарынын күн жүрүш жагына өткөн. Куча, Шайа⁶⁶⁴ шаарларындагы уйгур карыйаларынын айтуунда, 200 жыл чамалуу болду, Тарым дарыйасын кечип, Котон дайрасын болуп, Котонго бет ала көп кыргыз көчүп кеткен; Бул кыргыздар Тарым дайрасын, Шайа шаарынын тушунан кечет, шол себептен ал кечүүнү бул күнгө жете уйгурлар «кыргыз кечүү» дейт; азыр да Котон шаары менен Иарген⁶⁶⁵ шаарларынын арасында тоолордо «Тейит, талкан, кесек, кыпчак» деген кыргыз уруулары бар. Кыпчакты «Торуайгыр кыпчак» деп дагы айтат. Бул көчүп барган кыпчак кыргыздары кайта көчүрүп бергин деп калмактын ханы Дабача 1750-жылда⁶⁶⁶ Кашкардын ханына айтып, макул албаган. 1864-жылында Колпаковский жандаралы⁶⁶⁷ Ысыккөлгө келгенде кытайга тараган черик кыргызынын манабы Турдукеден кат алып, оруска карайбыз деп экинчи келгенде, азыркы кезде кар түшүп, бел бекилип калды, Кашкарга аскер жиберүү мүмкүн эмес. Азыркы Монголияда

⁶⁶¹ <Толугураак: Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. 5. Наречие дикокаменных киргизов /В. В. Радлов. СПб.: [б. и.], 1885. Предисловие>.

⁶⁶² <Толугураак: «Нынешние киргизцы прежде обитали на южную сторону Хотанских гор, не подалеку от северных пределов Тибета, и уже в IV веке появились на нынешних местах, под Китайскими именами: Боу, Булу и Боллой. Боу и Булу сходствует со словами Бурут: следовательно, Бурут есть древнее имя Кэргизцев» (кара: Бичурин, 1829. XXVIII-б.)>.

⁶⁶³ (Б. С.) Энциклопедия Брокгауза и Ефрона.

⁶⁶⁴ <Балким Шачэ (Йаркенд) шаарын айтып жатат>.

⁶⁶⁵ <Йаркенд>.

⁶⁶⁶ (Б. С.) Бартольд. Киргизы (Истор. очерк) стр. 47-я. Бартольд.

⁶⁶⁷ <Генерал, б. а. генерал-майор А. Г. Колпаковский. Жети-Суу облусунун аскер губернатору болуп 1867-ж. дайындалган>.

нече миң түтүн кыргыз барлык кабары 1916-жыл Кытайга качып барганда билинди, бирок алардын анык турган жери, аныгы канчалык экиндегинен толук кабар алуу мүмкүн болбоду. 1916-жылында Кытайга баргандагы алган кабарда, анык көргөн, барып келген, кире тарткан соодагер кашкарлыктын айтуунда, Тибеттин эң азында 30–40 миң түтүн чамалуу кыргыз бар. Тили бузулбаган, таза арап сөздү катыштырбаган, дини калмакча, мусулманча бата кылбастан, өзүнчө бата кылган; турган жери Котон шаарынын күн чыгыш жагы Сунту жана Черчен шаарларынын күн жүрүш жагы тоолорунда турат; Чарба малга өтө бай, жаа тартканга өтө уста. Бул кабардын чындыгында бир ожет⁶⁶⁸. Настольный словарь рабоч. Издательство, Прибой, Ленинград 1926-года, стр. 294-я. «Тибет».

Айтылган Тибет жериндеги эл: монгол, кыргыз, кытай жана индус деген. Күн батыш кытайда менин эсебимде эң көбүндө көчмөнү 20 миң, отуруктуусу 5000 чамалуу болуп турган жери Котон тоосунун Сары-белинен баштап, Ирген, Кашкар, Марал-Баш, Гелпин жана Турпан шаарларынын бүткүл тоолорунда турат. Уруулары: тейит, найман, кесек, кыпчак, карабагыш, чоңбагыш жана черик. Бул эсептен тышкары Иле боюнда миң түтүн чамалуу бугу, сайак кыргыздары бар. Кыштак болгондору: кушчу, саруу, мундуз, нойгут жана башкалар. Шайа өлкөсүндө кыштак болгон кыргыздар өздөрүнүн кайсы уруктан экендигин билбейт, билгени эле кыргызбыз дейт. Бай аймакдыгына караган, Карабак жана ошол чөлкөмдөгү уйгурларды бүткүл кыргыз деп айтууга мүмкүн, алар өздөрүнчө дагы кыргызбыз дешет.

КЫРГЫЗ ТИАҢ ШАҢГА АЗЫРКЫ ТУРГАН ЖЕРИНЕ КАЧАН КЕЛГЕН

Тарыхтарга караганда эл каратып, жаки каратамын дечүү элден качып түрк-могол элдери Орхон, Алтайдан Орто Азияга нечен мертем сапырылып келген. Ошол келген сыйактуу Энесей дайрасынын өзөнүнөн Тиаңшаңга мезгили мезгили менен келип турганы тарых бойунча маалим болду, маселен:

Биздин эрадан 200 жыл бурунгулар менен согушуп жеңилип, Тиаңшаңга келип Ысык-Көлдү ордо кылып турган «Сун» кыргыздарын жогорууда көрдүк. Бул бир жүз жыйырма миң үйлүү усундар келбестен бурун бул жерде «сак» эли туруп, аларды усундер күнбатышка сүрүп жиберген. Сактын калган саркындысы азыркы кыргыз арасындагы сайак уругу. Усундар кыргыздын эл бийлеген уругунан болуп, мамлекети «Кыргыз мамлекети» аталган.

Котон тоолорунда «була» деген кыргыздар туруп, кийин биздин эранын III кылымында Аксуу, Турпан өлкөсүндө бурунтан кыргыз барлыгы этимал: эгерде жок болсо усун кыргызынан четтеш турмак үчүн келсе керек.

VIII кылымда Чүй боюнда карлук түрктөрүнүн ичинде асык, күчүк деген эл турган, азыр да кыргыз ичинде асык деген урук бар, анын ичинде майда уруусу-күчүк деген бар «Аз» уругу кыргыз болбосо да кыргыз менен жакындашып бирлешип турган.

VIII кылымдын башындагы Орхон түрктөрүнүн кыргызга чабуул кылганынан көрүндү. Карлук менен Энисей кыргызы өтө катыштуу болуп, хандары кыз алышып, сөөктөшүп турган.

IX кылымдагы «Дивани түрктүн» автору Махмуд Кашгаринин айтуунда кыргыз Тиаңшаң чөлкөмүндө болгон⁶⁶⁹.

Орхон–Алтайдан бүткүл түрк тукуму Орто Азияга X–XI кылымдарда келген. Радловдун кабарында ушулар менен кошо кыргыздар дагы келген. Буга бир далил: Энисейдеги кыргыздын улук мамлекети анык кыргыз деген сөз. Чыңгыз хандын заманына жете билинбей калат. Кыргыздын улук мамлекет доорунда күн батыш кытайдагы Үчтурпан, Аксуу өлкөлөрү кыргызга тийиштүү болгон, демек ал жерде кыргыздын барлыгы билинет.

XII кылымда Перганага келген арап тарыхчысы Идиристин⁶⁷⁰ жазуунда «Гилгиз» бар деп

⁶⁶⁸ Түп нускада ушундай.

⁶⁶⁹ <М. Кашгари жайгаштырган уруулардын орду жогоруда берилди (кара: ДЛТ. 2005. 68-69-б.)>.

⁶⁷⁰ <Б. Солтоноев жаңылып жатат. Ал-Идриси Ферганага келген эмес>.

жазган, жана Перганада кыпчак жана болгарлар бар деген. Мирдендорфтун⁶⁷¹ айтуунда ал чакта кыргыздын турган жери Балкаш менен Арал көлдөрүнүн арасында турган дейт; жана өзгөн (Азаркент) менен Кашкар ортосундагы тоолордогу элдин баатырлыгын айтып, анда кыргыз бар делет.

Чыңгыз хан заманында Энисей кыргызы үч бөлүнүп, бир бүлүгү⁶⁷² Тияңшаңга келип турган. Кытай кабарында 1259-жылы күн батыш Тияңшаңда (азыркы турган жеринде) кыргыз барлыгы билинген.

Амир Темир заманында Тияңшаңда, Перганада жана Синтсизийанда (Синьцзянь ред.) кыргыз барлыгы билинбейт, сыйагы кыргыз ал кезде сайасы жагынан өтө күчсүз болуп, башка элдин кол алдында турса керек. Амир Темир заманында жалгыз гана кыргыз эмес, жогоруда айталышы өлкөлөрдө эл атагы эч бир айтылбайт, айтылгандан хан, бек, амир гана айтылыт, башка урук атагынан эч сөз жок.

Эгерде ойроттун ханы өгөчү Кашын⁶⁷³ анык кыргыз болсо, ойроттор Орто Азияга чабуул жасаганда (1408-ж.) кыргыз кошо көчүп келмеги этимал: бирок анчалык тарыхта көрүнбөйт. Бартольд 1505-жылындагы Ысыккөлдө турган Мукамбет Хайдар (Мухаммед-Кыргыз – ред.) баштык кыргызды гана айтып, Орто Азиядагы башка кыргыздан кабар бербейт, масален 1505-жылында, Перганада Кожент менен Кокон айланасында кыргыз, кыргыз кыпчак жана миң⁶⁷⁴ элдери көп жүргөн. Демек, Тияңшаңга кыргыз бир сапарга гана келбестен биздин эрадан 200 жыл мурунтан башталып, этимал 1408-жылга чейин эки ортодо мезгил мезгили менен келип турган (1703-жылы калмактардын айдап келип таштаган кыргыздардан чыгарып кошулгандары эсепке алынбас).

Аныгы тарыхтар боюнча кыргыздын Тияңшаңга эң соңку келгени Чыңгыз хан заманы (1207-ж.) деп айтууга мүмкүн.

Тияңшаң кыргыздары сайасы жагынан жалгыз XVI кылымдын башындагы Ысыккөлдөгү Мухаммет Хайдар (Мухаммед-Кыргыз – ред.) болбосо эң кубатсыз болуп, башка элден кол алдында турса керек. Андай болгон чакта букара болуп, башкага карап турган элдин атагы тарых жүзүндө көп убакытта жазылбай калат.

КЫРГЫЗ КАЧАН МУСУЛМАН БОЛГОН⁶⁷⁵

Тарыхта кыргыздын качан мусулман болгону анык маалым эмес.

Мусулманчылыкты Орто Азияга араптар ээрчите келип, элди, жерди, шаарды каратканына ыраазы болбостон, мусулманчылыкты таратууга аракет кылышкан. VIII кылымдын ортосунда Амир Насир Кашкарга жете барган. Ошол чакта андагы эл мусулман динине кирбесе да мусулманчылыктын таасирине өткөн деп айтууга мүмкүн. Тарыхтын кабарына караганда 960-жылы Кашкардагы караханидлердин падышасы бүткүл Орто Азияны Хибага⁶⁷⁶ чейин алып, Өзгөнт шаарын борбор кылып турган⁶⁷⁷. Сатык Богра хан заманында Орто Азиядан 200 миң үйлүү киши мусулман болгон, Сатык Богра хан өзү түшүмдө Мухамметти көрдүм деп өзү динге кирген. Күн чыгыш калкындагы расим эгерде падышасы бир динге кирсе, кол алдындагы элди күч менен динге киргизгени көбүрөөк учурайт. Орто Азияда 1044-жылы он миң үйлүү түрк мусулман болгон.

Х кылымды Бухарадан Кытайга сайакат кылган Сайам (жан кезүүчү) Небадулевтин⁶⁷⁸ кабары:

⁶⁷¹ <А. Ф. Миддендорф>.

⁶⁷² <Бөлүгү>.

⁶⁷³ <Угэчи Хашигу>.

⁶⁷⁴ <Уруунун аты>.

⁶⁷⁵ Тарыхчы муну «Когда принят киргизами ислам» деп орусча котормосун да алдына жазып койгон.

⁶⁷⁶ <Хива>.

⁶⁷⁷ <Б. Солтоноев жаңылып жатат. Өзгөн алгач 1012-ж. өлгөн илек Наср ибн Алинин тушунда бир аз убакыт гана борбор болгон>.

⁶⁷⁸ <Сөз саманид Насра II ибн Ахмадга (914—942) кызмат кылган Абу Дулаф (толук – Абу Дулаф Мис'ар ибн ал-Мухалхил ал-Хазраджи ал-Йанбу'и) жөнүндө жүрүп жатышы мүмкүн, бирок анын кабарында теспе эмес, «Есть у них обрядовый дом и растёт тростник, которым онишают» деп айтылат (кара: Материалы по истории киргизов и

«Мусулман болбогон кыргыздардын өз динине тизмелер (теспе) окуганын көрдүм» -деген. Мусулман болбогон кыргыз дегенине караганда ал заманда кыргыздан мусулман дининде барлыгын көрсөтөт. Буган дагы бир далил бир кабарда мундай деген: «Араптар күн чыгыш Жауโรปанын (Европа) соодасын өз колуна алган соң, уйгур мамлекетин бойлой Кытай менен соода жүргүзгөн. Ошол чакта кыргыздар арап соодагерлерине жардам көрсөтүп, арап кербенине каршы чыккан уйгур жана башка көчмөн элден коруп аларды сактап турган. Кыргызга араптар айрыбаш соодасын жана мусулманчылыкты ала келген» -дейт.

Чыңгыз хандын Жагатай (бизге Чагатай деп жеткен) деген баласынын тукумунан Тоглук Темир 1348-жылы Орто Азияга падыша болгон. Көбүнчө Жетисуунун Күн чыгыш менен Синтсизьянга (Синьцзянь – ред.) өзү бурун шаман дининде болуп, сонунда 24 жашында мусулман динине кирген, жогоруда айтып өткөндөй, бул кабарга караганда, эгерде падышасы мусулман динине кирсе, анын букара эли дагы динге кирбеске чара жок, шонун мисалы кыргыздагы заманында динге кириши мүмкүн.

Кытай кабарыпа караганда 1408-жылында Жетисууда айрып жана мусулман көчмөн, тиккени боз үй, ичкени кымыз, жегени эт, түрк эли турат деген. Тоглук Темирдин баласынын баласы Моголстандын 1416-жылында өлгөн Мухаммет деген ханы өз кол алдындагы элди мусулманчылыкка күч менен киргизген. Башына селде чалынбаган киши болсо, башына мык каккан. Азыркы түн жак Кыргызиянын жери анын кол алдында болгон. Атбашыдагы Ташрабатты ошол Мухаммет салдырган.

1505-жылындагы Ысыккөлдөгү кыргыз ханынын аты Мухаммет Хайдар (туурасы Мухаммедд Кыргыз – ред.) болгонуна караганда анын өзүн жана элин мусулман болгон деп айтууга мүмкүн, бирок тарыхчылар ал кыргызды мусулман болбогон дешет.

Кыргыздын айтуунда Адигине менен Тагай анык мусулман болгон. Эгерде Ысыккөлдөгү кыргыз шаманы дининде болсо, Тагай мусулман боло туруп⁶⁷⁹, шаманы болгон кыргызга көчүп келбесе керек эле жана мусулман болбосо, мусулман ханы Рашид кыз бербейт эле.

Азыркы Лейден университетинде сакталган кол жазмада⁶⁸⁰ 1582-жылында кыргызды кафыр эмес, мусулман эмес деген. Буга караганда аларды анык мусулман болгон деп айтууга мүмкүн; бирок көпчүлүгүнөн эски шаманилик таасири калбаган.

Стамбул түркү Сайхи⁶⁸¹ деген 1582-жылы жазган китебинде; казак мусулман болуп Анапийа мазабынан саналып, кыргыз кафыр дагы эмес, мусулман дагы эмес деп жазат.

1635-жылында Тажикистанга (Исар) Каратегинди басып барып, 12000 түтүн кыргызды өзүбек тарыхчысы Махмуд Валинин айтуунда кафир деген. Мунун билбей жазуун себеби, эгерде ал кыргыздар кафир болсо, шаманийлик диндеши калмактан качып мусулман мамлекетине барбас эле.

Карыйалардын кабарында кыргыздар бурун мусулманбыз деп эсептелсе да Анжиан, Алайга качып барганда (1685-1690), мусулманчылыктын жолуна чындап түшкөн эмес. Мунун чындыгы кыргызда арап аттары бирин серин ошондон башталат.

Менен билүүмдө кыргыздан мусулман динине кирген X кылымдан башталып, мусулманбыз деп айткан менен абыдан мусулман болбостон, көбүнчө шаманилик таасиринде болгон.

Кыргыздан мусулман динин күчөтүп кетпеске себеби:

Кыргыз көбүнчө могол-калмакка карап, букара болуп туруп, алар менен өтө аралаш туруп, жана сөөктөшүп кеткен.

Көчмөн болгондуктан мечит, медресе жок болуп, балдарынын дин тууралуу тарбия албагандыгы.

Мусулман мамлекеттери менен дайыма жоо болуп, алардан мусулмандык таасирин албагандыгы.

Кандай гана болбосун, динге кыргыздын салкын көз менен карагандыгы.

Киргизии. Вып. I. М., 1973)>.

⁶⁷⁹ <Мажму ат-Таварихте Тагай-бахадур 6 уулу менен келип, Мир Жалил Маулан А`замдан бата алганы тууралуу айтылат (кара: МИКК. 2002. Т. 1. 226-б.)>.

⁶⁸⁰ <Сейф ибн Мухаммед ал-Херевинин «Тарих-намэ-йи Херат» деген эмгегин айтып жатат>.

⁶⁸¹ <Ошол эле эмгек>.

Энисейден Алтайдан бириндеп келип турган кыргыздар шаманийлик болгондуктан анын таасири мундагы кыргызга тийгендиги.

Орус оторчусу келбестен бурун түн жак Кыргызиада жазуу билген бир дагы кыргыз болбогон, намаз окуган миңден бир болгон; айт намаздарына түшпөй калса, кырк кара ташты оодарып койсо, намаз окуганча болот экен деп, кырк кара ташты оодарып жүрүп кеткен; орус оторчусуна караган соң Казандан татар молдосу, Кашкардан уйгур молдосу, Ташкен, Перганадан өзүбек молдосу келип, кыргызга дин жолун билдире баштаган. (орозо, намаз, үшүр, зекет, жаназа, дооран, нике). Орозу ач пайгамбар чыгарган экен күнгө көрүнбөй тамак ичсе шариат буйурат экен дешип, күндүз түндүгүн чылк чүмкөп алып, тамагын иче берген кыргыз көп болгон. Бир канчалык киши намаз окуса, имам болор кишиси болбостон жарыя окуй турган жеринде купуйа окуган, эмне үчүн жарыйа окубадыңыз десе, ачык окуган мактанчылык дейт, ошол себептен ичимден купуйа окуй бердим деген көп болгон.

Кыргыз мусулман динине бошоң экенин билип, падыша заманындагы миссионерлер: Остроумов, Череванский жана башкалар кыргызды шамани дининде деп жазган. Уйгурлардын молдолору кыргыз арасында динди жетиштирерлик кылып аракет кылгандыга ушундан көрүнүп турат, маселен сарбагыш кыргызынан Түлкү Ниязбек уулу жайлоого, Текеске, көчүп барганда, 1875-жылы, катын-баласына, эл-журтуна коштошпостон, үйүндө соода кылып жүргөн уйгур молдосу менен ажыга жүрүп кеткен. Кыргызда мундан бурун ажыга кеткен киши болбогон. Бул окуя биринчи болуп эсептелет. Кашкарга жакын турган үчүн күн жак Кыргызийада, Атбашы районунда, черик уругу кыргызда Кашкарлык молдолорунун тааеири менен кишилеринин аттары 40 процент аттарында аты «акун» коюлуп кеткен.

Демек, кыргыз мундан нече жүз жылдан бурун (X-кылымдан баштап) аныгы Адигине, Тагай туугандан (1460-70-жылдардан) баштап мусулман динине кирсе да, аларда 1870-1880-жылдар чамасына чейин шаманилик, кутка табынуучулук өтө зор болгон, ошондо да өздөрүн чын мусулман деп билген, 1880-жылдарда кутка⁶⁸² табынуу расымы кыргыз арасында, жана куттун барлыгы он просент (процент – О. С.) экендигин мен өз көзүм менен көрдүм.

КЫРГЫЗ МЕНЕН КАЛМАК АРАСЫ

Калмактан качып Анжийан, Алайга кыргыздын кеткенине бир далай заман болду. Анда барып турганда сарбагыш кыргызы башкаларга караганда өтө азып кетти, себеп качпастан бир аз жыл мурун Үчүке, Түлкү Жаңыл мырзадан өлүп, алардын кебине иниси Кудайан (хан Кудайан) Анжийанга барганда ачкалыктан тентип жүрүп белде өлгөн үчүн баштык кишиери калбаган, ошол себептен качып барган элге солто уругунан Кошой бий болуп турган. Кошой өлгөн соң солтолор бугу, сайак, сарбагышка тең боло албай букарасы катарында болуп калган. Бугу, сайак, сарбагыштын аласасы жаки доосу болсо бир жигит жиберсе, ак болсо да, кара болсо да солтолор унчукпастан ишин бүткөрүп турган. Ушул себептен «Солточук» атагын алган. Кийин солто, сарбагыш арасы XIX кылымдын бышында катуу согуш болуп, сарбагыш талкандалып жеңилип быт-чыт болуп, баш айагына карабастан качкан. Солто мундан соң бугу, сайак, сарбагышка тең ата болгон.

Белектин төрт ата тууганы Маматкул (сарбагыш) Нарында турган Белекке келип жан сактап турган⁶⁸³. Маматкулдун окуйасы төмөндө айтылат (Бугу, сарбагыштын бузугунун башы).

⁶⁸² <Же Куну Куту>.

⁶⁸³ <Маматкул оң канат кыргыздарды башкарган чоң бий болгон (кара: Абрамзон, 1999. 780-б.; Алымбеков Т. Кыргыз урууларынын чыгышы /КР УИА КЖФ. Инв.№ 116 (319); Аристов, 2001. 452-53-б.; Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1960. Т. IV. 32-б.). 1758-ж. Таласка келген Цинь элчилери: «...затем отправились в Талас к сыну предводителя Майтака – Эшбото. ...Спрашивали Эшбото и узнали, что в Таласе 4 тысячи семей управлением бия Маматкули и его помощников Каработо, Майтака, Акбая. ...23 числа 6 луны шивей Телуньтай доложил, что племянник Каработо..., Хебици преклонив колени сказал; мы, буруты разделяемся на левое и правое крыло. Правым крылом управляет Мамутхули, левым крылом правит Каработо» (кара: Супруненко Г. П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII–начала XIX веков. АН КР отдел рукописей. Инв. № 5187, 20-21, 25-б.)>.

«Ай тамга солто» качан аталган?»

Калмак, Кокон хандары менен солто тынч туруп аларга айтканы: «мен элиме сүйлөшүп жылкыбызга «ай тамга» салабыз, жоо ууру алса, тамгадан таанып алабыз, эгерде сиздерге караштуу, элде болсо, тамгадан таанып туруп кармаса, бересиздер» — дегенде, тигилер кабыл алышкан. Солто элине келип, элин жыйып алып, жылкысына Ай тамга салдырды⁶⁸⁴. Бир кабарда Солтонун Чаа (жетинчи кылымда Алтай түркүндө «Ча» деген титул болгон) калмактан Алайга качпастан мурун Боомдун (Боролдойдун маңдай жагы) суусунан алыш алды (Акбекеттеги Чоң алыш). Ал алыш илгери «Ча» алыш аталган. Кыргыз Алайдан кайта келгенде (Анда Кошой жок), Чаанын алган алышына өзүбүз турабыз деп солтолор айтканда, сарбыгыш бербестен, ал жерди ээлеп кеткен.

Ушул себептен сарбагышка солтолор таарынып калып, жылкысына ай тамга салган.

Чаага, бир кабарда, чоң атасы Эштекке кокондук бир жигит келип туруп калган, аты «Кайдуул» болгон, андан таралган азыркы солто ичиндеги Кайдуул деген урук.

Мааке уругу

Чаа бир кезекте Нарынга келип жердеп турганда (60 жашында) басыз уругу эл менен четтеш жүргөндө бир жаш жигит калмактан бир кыз, бир келин ала качып келе жатса, бир басыз жигит жолугуп «Чаа» бийге алып келип, Чаа таптыштап сураса, Чаанын катыны, Колпоч кыргызынан Курман дегендин карындашы болуп, ал Таласты жердеп турганда калмак чаап алып кеткен. Мал-мүлкүн олжологон; андан бир эркек бала чоңойуп, эр жеткенде өзүнүн кожойун калмагынын бир кыз, бир келинин айылга алып барамын деп алдап ала качкандыгы билинген «элин сагынбас эр болбос, үйрүн сагынбас ат болбос» деген, элимди, жеримди сагындым, ошол себептен ушундай болуп калмактын колунан качып чыктым» деген. Бул сөздү Чаа бий эшитип элге: «Ой, эл журт! Калмактын колуна олжо болуп түшүп кеткен кыргыз кайтып калмактан кыз, келин ала качып, эл-журтун таап алууга келсе, анда эмне күнөө?» -деп жигитти кыз, келин менен үйгө алып келген. Чаа бийдин улуу катынынан Каракчы менен Талкан. Талкандын эр жетип калган чагы экен (бул калмакты биринчи жапырыгы XVII кылымдын башындагы доор) калмак келин өтө сулуу болгондуктан Талканга алып берген. Келиндин аты Үрүмчү экен, кыргыздар Урумжан койду. Талкандын мурунку ала турган колуктусу Садуу Куубилектин кызы экен аны алган жок.

Кыз менен келинди ала качып келген жигитти Чаа балам деп багып жүрүп, катын алып берди. Андан таралган эл Мааке аталды. Үчөөн кармап келген басыз жигитке кызды алып берди. Кыз менен келинди алып келген жигит сарууга барбастан туруп калды. Анын тукуму дагы Мааке аталып, солтонун ичинде калды. Демек, Мааке уругу саруу кыргызынан болуп, сол.

Төлөк

Кокондон келип, Кайдоол деген бир баатыр жигит Эштек менен Чаанын бирине жигит болуп туруп калды. Чаа эштектин биринде күлүк күрөң ат болуп, аны минип жекеге чыгып, көп эрдик көрсөттү. Бир кезде Эштек Чаанын бир Балта, Түйтө, Кайдоолду баш кылып аскер менен барып, Түркстанга жакын жерден казак коңуратты чапты. Көп мал, жетим-жесирди олжого алды. Андан бир сулуу келинди Эштек алып, андан бир эркек бала туулуп, атын Төлөк койду. Сокулук элинде.

Жоо чалыш

Эштек көп кишиге баш болуп, Балта, Түйтө, Кайдоол менен кызай, кызыл бөрк казагына

⁶⁸⁴ <Көчмөндөр малына тамга басышы байыркы мезгилдерге барып такалат. Жазма маалыматта алгач Тан династиясынын (618–907) тушунда эскерилип, түрк урууларына тиешелүү 36 белги бар экени көрсөтүлөт. Малга тамга басуу ошол уруунун менчиги экенин эле далилдебестен, анын баалуулугун жана асыл тукумдуулугун таанууга мүмкүнчүлүк берген. Уруктар майда үй-бүлөлүк топторго бөлүнгөндө, малдын кайсы топ же бир адамга тиешелүү экендигин айгинелеш үчүн эн салышкан. Ал ошол жандыктын кимге (адамга, урукка) тиешелүүлүгүн көрсөткөн>.

аттанып барды. Аларды чапты, көп мал, катын-кызды олжолоду. Бир сулуу келинди Эштек алды. Андан бир эркек бала туулуп, атын Жоочалыш койду. Жана да бир кыз туулуп, ал өлдү. Азыркы Жоочалыш деген эл анын тукуму Солто ичинде турушат.

Акбуура урусу

Эштек, Балта, Түйтө, Кайдоол баш болуп, көп киши менен Кашкарга аттанып чыкты. Жолдо бара жатканда азык арткан күлүктөрүнөн бир ак буура аксап, жолдо жүрбөй калган. Кашкарга барып эл чаап, көп олжо алып кайткан. Жолдо келе жатканда ачкасынан атынын эки кулагын кесип жеп, соорусунан кан чегип ичкен. Аты дагы, өзү дагы арык, колунда найза, кылычы бар бир жигитти Кайдоол тапкан. Бул жигит өз элинен бир бийди өлтүрүп, качып келе жаткан экен, ылайыктуу киши болсо бир жолу туруп каламын дегенде, аны Эштекке алып келген. Эштек аны жигит кылып алып, атын Акбуура койду. Акбуура баатыр жана акылдуу жигит экен, Эштекти бүткүл жолдошу жана эли менен билип кетти. Журтуна кадырлуу болду.

Асылбаш

Акбуура жоо жоолап жүрүп бир эркек бала таап алды дагы, бул менин бир тууган иним, аты Асылбаш деди. Бир күнү Акбууранын катын алган баласы өлдү. Анын жесир колуктусун Асылбашка алып берди. Андан туулуп, таралгандын тукуму азыркы Асылбаш деген урук. Асылбаштын тукумунан баатыр көп чыккан. Асылбаштын бел баласы Ныша баатыр калмак ханына барып⁶⁸⁵, башына таш сайынган. Акбуура менен Асылбаштын тукуму Сокулук элинде.

СОЛТО КЫРГЫЗЫНЫН КАЛМАК МЕНЕН ЧАРПЫШЫП ТУРГАНЫ

Кошой бий Кетмен төбөнүн Коңур өгүз деген жеринде турган. Ошол чакта кутчу уругунан Нышан, Атансарт, Дөрбаш, Койкоң Назар деген кишилер, бөлөкбайдан: Барат, Баймат деген баатырларды Чүйгө жумшап, Илеге кеткен Коңтаажыдан бөлүнүп калган Маркашка калмакка улук болгонун угуп, анын жылкысын тийдирип алып турган.

Иледе жаткан Коңтаажынын жылкысын тийип бир сапарда Солтоной келе жатканда, калмактын Дөңгөнөй деген баатыры мундай деп ырдаган:

Жайсаң сары жонунан⁶⁸⁶,

Басып кетпе Солтоной.

Кара Балта, Кайыңды,

Ашып кетпе Солтоной.

Токто! Токто! Солтоной,

Солтоной айтат:

Кара кыштак Меркиден,

Көчүргөмүн жеринден.

Калмак ханы Коңтажы,

Жылкыңды алдым элинден,

Келсең келгин Дөңгөнөй.

Солтоной кырк киши менен аттанып келип, Сокулуктун жарында жаткан Дөңгөнөйдүн элин чаап, малын, катын-кызын алып келе жатканда, Солтонойду Дөңгөнөй көрүп, уруша албай качканда, Солтоной Чабдар аты менен кубалап жетип, жаралуу кылып койгондо, Дөңгөнөй Сокулуктун суусун кече качканда, Солтоной токтоп калган.

⁶⁸⁵ <Б. Солтоноевдин оозеки маалыматтарга анализ жасоого мүмкүнчүлүгү болбогондуктан, айрым жаңылыштыктарга жол бергенин эске алуу керек. Ныша (Нышаа) кыргыз-кытай чек ара маселелерин тактоо максатында 1758-ж. июлдун башында Черикчи бийдин (Маматкулду небереси) жетекчилиги менен саяк уруусунан Түлкү Айт уулу, Шербек Жакшыбай уулу, саруудан Акбайдын уулу Бореке, Айдар-бектин иниси Ноци, уругу эскерилбеген Шүкүр болуп, Пекинге элчиликке барган сегиз (бирөөнүн ата-жөнү азырынча белгисиз) элчинин бири болгон. Элчилерди калмак ханы эмес, Цин императору салтанаттуу кабыл алып, Нышаа баатыр 3-даражадагы башчы (старшина) деген чин алган>.

⁶⁸⁶ <Жайсаңдын тоосун айтып жатышы мүмкүн, Кордой айылынын түндүк-батышы, Киндик-Тоонун аяк чени>.

Чабдар атту Солтоной,
 Буурул аттуу Дөңгөнөй,—
 деген эл арасындагы макал ошондон калган.
 Таластан Бердике баатыр беш берен аттанып чыгып, Аксууда жаткан Маргашканын жылкысын алабыз деп келип, атынан, не себептен экени билинбейт, ажырап калганда, Маргашка туруп «Экөөбүз дос элек, мен кыргыздын «баатыры» десем, «уурусу экенсиң» — деп бир арык ат берип, элине койо берген. Бердике ызалыктан Таластан кол жыйып келип, Маргашка менен согушту. Маргашкага ок тийди, ошондо Бердике:
 Жатасыңбы Маргашка дегенде,
 Маргашка:
 Жатпаганда кантейин,
 Атып кетсең жамбашка — деген.
 Маргашка өлгөн соң, калмактар кеңешип, жарашып туралы деп Кошой бийге элчи жиберип, ак үйлүү сураганда, Кошой макул алып, Солтонойдун Итайак деген уулун жиберген.
 Солтоной 60 жашка келгенде, Тынайдын он үч жаштагы Атаке деген уулун, солтодон он үч жашар Момоконду алып 200 киши менен келип, Карабалта, Аксууда жаткан калмак менен урушуп, көп мал алып, Карабалта ашып, жылкыны жүз киши менен жөнөтүп, Солтоной Атаке менен Момоконду жанына алып калып, Кызыл белестен тосуп жатканда, бешим убакта алар Чаа Жыламыштан Дөңгөнөй баштык көп калмак урушка чыгып, урушта Солтоной баштык 30 киши өлүп⁶⁸⁷, калганы качып Кошойго барган. Кыш түшүп калып Кошой калмак менен уруша албай калган. Себеп Коңурөгүздүн жолу бекип калып, кыштын күнү Чүйгө киши келе албай калат. Мундан соң калмактар кыргыздан коркуп, Көлдү көздөй жылып баштаган.
 Солтоной өлгөндөн кийинки жылы солтодон Ныша, сайактан Качыке, сарбагыштан Тынай ичинде болуп көп киши жасанып барып Ысыккөлдө турган Аккуйрук деген калмакты талкалай чапты. Мундан соң калмактар бир бет болуп туралы деп Чүйдөн, сырттан сүрдүгүп, айагында Боомдун капчыгайына жылып Ысыккөлгө чогулушту.

САРБАГЫШ КЫРГЫЗЫНЫН ЧҮЙДӨН КАБАР АЛА БАШТАГАНЫ

Тынай Түлкү уулу Кабакта Кара Чүйлү Кармантүз деген жерде туруп, жети үйлүү киши жайында бир каранардын сүтү менен жандарын багып турган. Күзгө жакын конокко анын ботосун сойуп бергеи. Кышында бир чүйлүнү таптап алып кекилик, чил алдырып, ошону менен жан сактап чыккан. Чыдай албастан Таласка ооп кетишкен. Анда барганда Бердике баатырдын Жаныбек деген баласы менен Атаке Тынай уулу бел куда болуп, андан туулган алты агайын Карабек жана башкалары.
 Маматкул менен Тынай Таласта, бир кабарда Кетмен төбөдө турганда Чүйдө калмак бар бекен деп жер чалдырып үч жөө киши жиберген. Бул үч жөө киши Керкөл менен Кызыл Омполго бир нече күнү жашынып жатып, эл таба албай арман кылып ырдагандары:
 Элким, элким, элким тоо
 Элким⁶⁸⁸ тоого биз чыксак,
 Эл карааны көрүнбөйт.
 Көлдө жаткан көп өрдөк
 Ылаачын тийсе бөлүнбөйт.
 Зарлашып ырдашканы!
 Орусчасы:

⁶⁸⁷ <Алымбектин санжырасында Солтонойдун өлүмү кененирээк берилген. Таластагы кушчу – Үчкуртканын эки уулу атанат; жетиген, жоош -деп. Жетиген эки атага бөлүнөт; кыргый, кыбал. Кыргыздан Алыке, Көчөк – эки уул. Булардын көбү сарыбагыш менен болуп кеткен. Бир даары солто менен Карабалтанын өзүндө, нар жак-бер жагында отурат. Кыргыздын тукуму жетиген аталат. Экинчи атасы Кыбалдын төрт уулу бар: Кантейиш, Тагаймат, Түлөкабыл, Байсейит. Байсейиттин уулу – чабдар аттуу Солтоной (кара: Алымбектин санжырасы. 2007)>.

⁶⁸⁸ <1993-ж. чыкан китебинде Элкинтоо>.

Свободная, свободная гора!
 Вышел я на свободную гору.
 Не видеть следов людей,
 Сидящие на озере массы уток.
 При нападении Сапсана (сокол породы балобана) не разлетаются.

Бул үч киши суу кечпестен кайтадан Кочкор менен Суусамырды бойлоп кеткен. Намангандын уругу Темир Маматкул уулун (сарбагыш) чакырып алып, Иледеги Коңтаажынын тулпарын ала качып алып келип берсең, сураганыңды берелик деген. Темир жалгыз келип Желаргынын Күн жак Карача деген жылгага бекинип жатканда, улуу шашке кезде, калың жылкы жапырылып оюн салып, алды Боролдойдун күн чыгыш жагынан чоң сууга кирип, суу ичкенде, арты Коңурдун жонунда болгон. Ошол чакта Коңтаажынын он эки миң жылкысы бар экен. Жылтырдан суу ичип, 300—400 чамалуу жылкыны баштап жүнү жок жарганат сыяктуу териси бар бир кара сур ат ары-бери оттоп, ал чөптүн башын бир чалып, бул чөптүн башын бир чалып кулагын тикчийтип, эки жакты карап элендеп турганын көрүп, тулпар жаш кишиден качпайт дечү. Эл деп⁶⁸⁹, жүгөнүн курчанып, ала жылга ылдый чуркап келип, тулпарга колун созгондо, качпастан тура калган, ала мага мойнунан кучактай калып, жүгөнүн ката коюп, ыргып минип, үч буттап отко койгон атты көздөп жүрүп кеткенде, жылкычылар көрүп калып, он эки калмак кубалаган. Темир өз атын коштоп, чу деп жүрүп кеткенде, калмактар артынан түшүп, кубалап келип, Темир Кетментөбөнүн суусунан сүздүрүп чыгып кеткенде, калмактар суудан кече албай кайта тарткан. Экинчи күнү намаз багымдатга азан айтып жаткапда, Намангандын шаарына кирген. Намангандын уругу Темирге ыраазы болуп: «Эмине сурайсың, сураганыңды берейин», - дегенде, Темир: «Сарбагыш деген элди жыйып бериңиз, жериме кетейин, урууксат бериңиз!», - дегенде, маакул алып, сарбагышты жыйып берген. Андан соң сарбагыштар Кетмен төбөнү бет алган.

ЭСЕНКУЛ ФЕОДАЛДЫН ТУУЛГАНЫ

Маматкул Белекке таарынып, акыры уруш менен бүткөндүн соңунда, Маматкул бугудан бөлүнүп, сарыбагышка кошулганда, анын Болот деген баласы кан ичер зулумдун бири болуп, эл бийлеп кеткен⁶⁹⁰, ал кырк жашка жакындаганда, Санчы-сынчы деген кишини чакырып алып, менин балдарым жоош болуп калды, элден сынап жакшы кыз алып бергин дегенде, Санчы-сынчы маакул алып, эл көчкөндө көчтүн алдына келип, Болот менен бирге бир кашатта отуруп көчкөн элдин катып-кызын сындаган. Канчалык жакшы кыз, келин өтсө да жактырбаган, көчтүн баары өтүп, артынан аттанып жүрөрдө, уйга жүгүн арткан далкылдаган бир кара катын жөө көчүн айдап келе жатканын көрүп, Сынчы аттанганы жаткан Болотту жолдоштору менен токтотуп: «Ушул катынды алыңыз», - дегенде, Болот: «Калың элден сынап, ал деген катынының ушул болсо, албадым», деп бастырарда катын заара кылган. Ошондо Санчы-сынчы: Келдике уругунан: «Ишенбесең барып карагын. Бул катындын сийдиги уу. Карыш жерге сийдиги кирип кетти. Барып сийдигин карагыла!» дегенде, барып караса, айтканындай сийдиги карыш жерге кирип кеткен. Ошондо Санчы-сынчы: «Бул катындан, биринчиде, баш койкоң туулат (Эсенгул) андан кабактын кара барчыны туулат, андан канжыгалуу кара сеңсек ат качырбас боз айгыр туулат. Андан чабалай баштуу, чап жаактуу туулат. Андан наркысы оруска аралашып кирип, көзүм жетпей калды», - деген. Жогоруда айтылган «кабактын кара барчын дегеним ал катындын тукумунан туулбастан кыйыр туугандан чыгат», - деген. Бул айтылган «кабактын кара барчыны» (бүркүтү) - деп, айтылуу Төрөкелдини айткан деп, карыялар айың кылышкан. Кыйыр демек, Төрөкелди Эсенгулга үч ата тууган болгон.

⁶⁸⁹ <«Дечү эле деп»>.

⁶⁹⁰ <«...В Туую Хуяр / ? Туую жар / обрабатывают землю и пасут скот 2 тысячи семей Болата сары багыш бурутов» (кара: Супруненко, КР УИА КЖФ. Инв. № 5187. 81-б.)>.

Бул Санчы-сынчы солто феодалынан Түлөбердинин жана анын турмушунун кан соргуч болорун сынап айтып кеткен⁶⁹¹.

Эсенгул 1730–31-жылдар чамасында туулуп, 73 жашында өлгөн. Анын өмүр баяны өз турмушунда айтылат.

БЕЛЕК МЕНЕН МАМАТКУЛДУН⁶⁹² БУЗУГУ

(Бугу, сарыбагыштын жоо болмогунун себеби)

Белек кайтадан келгенде бүткүл арка кыргызында калмакка Белектен кадырлуусу болбогон. Белекти ээрчиген бугулар болсун, башкалар болсун, тезинен байып кеткен. Муну угуп, Алайдан, Анжийан, Кетментөбөдөн ж. б. жердеги тентип жүргөн, качып барган кыргыздар Белектин үстүнө келип, жанын багып турушкан. Ошонун бири болуп, төрт ата тууганы Маматкул Үчүке уулу Белекке көчүп келген. Маматкул бир жыл-жарым жыл турган кезде, катыны тууп, Белектин катынынан аш катыктап ичүүгө май сурап, Белектин катыны, бечаранын катыны бечарадай эле болбойбу, май эмес суу-пуу ичип туруп кетпейби», -деп май бербей койгон⁶⁹³.

Белектики бозо салып, күнүндө эл чогулуп, бозо ичип, эл котолоп жатчу, эл катарында күнүнө Маматкул дагы келип, бозо ичип турчу. Бир күнү кар жаап калганда, жайдан өгүз минип, бозо ичейин деп Белектикине келе жатканда, эшиктеги чогулуп турган бугунун боз балдары туруп: «Маматкул келе жатат, Маматкул келе жатат», - дешип, үйгө киришип кеткенин, Маматкул келип өгүзүн кырчоого байлап жатканда, үйдөгү мас болгон бугунун боз балдары: «Маматкул эмес, анык эле Мээнеткул экен», — деп айтканда, Маматкул угуп калып, үйгө киргенде, Белек «Төргө өт», деген. Маматкул босогого отура калганда бир бугу: «Маматкул аке, тебетейиңизди кагыңыз!» деген Маматкул: «Кагылар чакта кагылар!» — деп, сунган бир аяк бозону тартып жиберип, кайта өгүзүнө минип алып үйүнө кеткен.

Маматкул атына минип алып, Кетментөбөдөгү Кошойго барып кол чакырган. Атам Талканды ызаат кылбай бутунан өптүргөн деп таарынып жүргөн Кошой Маматкулга аскер берүүгө убада берген; андан сарууга барып кол чакырганда, Белектин калмакка кадырлуу болуп кеткенине күнүлүк кылып жүргөн саруулар жана Кетментөбөдөгү кара багыш, саяк кол берүүгө убада

⁶⁹¹ <Санчы-сынчынын Түлөбердини сынаганы башка маалыматтарда кездешпейт>.

⁶⁹² <Калмак туткунунан качып, 1757-ж. 8-августта Иртыш линиясына келген Ульдкиндин көрсөтмөсү боюнча сөзмө-сөз: «Около 1732 г. они (калмыки – ред.) напали на Китминь Дуби, в вершинах Сыр-Дарьи, где владельцем был Мингли-Байби...» (кара: Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1868 г., книга вторая, «О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии». 24-б.). Көпчүлүк тарыхчылар муну Маматкул бий деп таанышат (кара: Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII в. Б., 1995. 31-б.; Асанов Т. И. Политическая конфедерация и структура власти северных кыргызов в XVIII веке. //Материалы республиканской научно-практической конференции «Жизнь, отданная народу», посвященной 100-летию выдающего государственного деятеля Юсупа Абдрахманова. Б., 2002. 70-75-б.). Маматкул бий жөнүндө так маалыматтарды мындан тышкары С. Абрамзондун (1999); А. Н. Бернштамдын (кара: Источники по истории киргизов XVIII в. «Вопросы истории», 1946, № 11–12, 128-б.) ж. б. илимий изилдөөлөрүнөн табууга болот>.

⁶⁹³ <Көлдүк кыргыздардан жазып калган Ч. Валихановдун маалыматында бул окуянын башкы каарманы Болот бий (Маматкул бийдин уулу) болгон. Сөзмө-сөз: «Первое междоусобие и вражда сарыбагышей и бугу начались при Белеке (из бугу) и Булате (сарыбагыш). Булат был щедрый и благочестивый манап. Все свое имущество и скот раздал он бедным и дошел до того, что, когда жена его родила сына, он не имел барана, чтобы сделать обед. Булат пришел к жене Белека и просил барана. Дикокаменная матрона отвечала оскорбительно, намекая ему, что он может иметь баранов и она не обязана снабжать его обедом. Оскорбленный Булат (он был так беден, что приехал на воле) собрал свой род и при проходе Кудоре напал на коч бугинцев. Сарыбагыши заставили бугинцев проходить гусем мимо и выбрали девять красавиц, во главе которых была дочь Тугузбай-манапа...» (кара: Валиханов, 1985. Т. 2. 76-б.)>.

берген. Маматкул Тынайдыкына кыштап калып, эл жайлоого чыгарда колду жыйнап келип, Онарчанын боюнда Белек баштык бугуну туйгунт жатканда чапкан. Акыры бугулар малды ажыратып, Тогузбайдан⁶⁹⁴ тогуз кыз тартууга берип тынган Ал тогуз кыздын:

Олжо агасы деп асык.

Кара багыш.

Жедигер.

Саруу-кушчу.

Багыш.

Сайак.

Солто⁶⁹⁵.

Чоң багыш, бир кабарда Тынай Түлкү уулу.

Тогузбайдын Супкана деген кызы...

Муну Маматкул Темир деген баласына алып берген, анын үчүнчү муундагы баласы атактуу кан ичер Төрөгелди баатыр.

Мындан соң Маматкул Белектен ажырай көчүп, кайтадан барып Кетмен Төбөдөгү сарыбагышка кошулган.

Белек Нарындан көчүп келип, Кочкорго, Күнгөй, Тескейдин көчүгү Көтмалды, көбүнчө Семиз-Бел, Улахолго келип турган.

КАЛМАКТАН КАЧКАН САРУУ

Кытайдын калың аскери каптап, келип калмактын чекесин кырып жатат деп калмактар качууга камынып, беленденип, сүйлөшүп жүргөн чакта, Таластык үч жаш жигит үч күлүк атын тилин кыл менен бир нече күнү бууп коюп, аттар ичтерин тартып, эттери жеңилип жараган кезде, азыгына эт, курут, сүзмө алып качып чыккан. Иле суусунан бир нече күнчөлүк бир чоң сууга келген кезде, калмактар кууп жеткен чакта, кечүүсүз жерден сууга кирип кеткен. Булардын бир аты жана бир жолдошу аты менен сууга агып өлгөн. Эки жигит суудан аман чыгып, бир ат менен жүрүп отуруп Иленин башына келгенде, атын союп жеп, нечен күн эс алып жатып, көтөрүшүнчө эт бышырып алышып, Иленин башы менен тоо кыркалап жүрүп, күндүз калмактан бекинип жатып, түндө жүрүшүп олтуруп он беш күн чамасында Ысык-Көлгө келген.

(Бир кабарда калмакка кармалып калып, андан бир канчалык күндөн соң качып чыккан) Ысыккөлдүн түн жагынан жүрүп, Кеминдин башы Көгойроктон түшүп, андан Чоң Кемин басып, Кичи Кеминдин оозуна келгенде, күн батып, бири карышкырдан коркуп, чоң күмбөздүн башына жатып, бири жатпа десе болбостон, көрдүн ичине кирип жаткан. Түн ортосу болгон кезде, баягы жигиттин коңуругу таш жарып уктап жатканда, жол менен жортуп бараткан эки карышкыр келип, бир кичинеси (канчык) акырын көргө кирип барып жигиттин кийиз куруна таккан кынындагы бычагын кыны менен тиштеп чыгып, тышка таштап жана тезинен кайта киргенде, экинчиси кошо кирип, көрдүн ичи көпкө турсулдап жатып, бир далайдан соң кырт-кырт дабыш чыккан. Таңга жакын эки карышкырдын ичтери челектей болуп чыгып, күмбөздүн башындагы жигитти көрүшүп асыла баштаганда, жигит кыйкырып тура берген.

Күн чыкканда карышкырлар күмбөздү тегеректеп жаткан. Кечке жакын алыстан чыккан чанды көрүп, баягы жигит көйнөгүн чечип, таягына илип, желбиретип булган, кыйкырып турганда, баягы чаңдаган кишилер бурулуп жетип калганда, эки карышкыр качып кеткен. Жигитти учкаштырып алып жүрүп кеткен. Бул жигиттер калмактын улугуна барып бугу Белектин жигиттери экен, Белектикине алып барган. Бул жигиттен калмактын, кытайдан кырыла баштаганын Белек уккан соң, калмак менен көп катышпастан, боюн оолактатып, четтеп жүрүп калмактын ичиндеги бирин-серин кыргызды астыртан сүйлөшүп, ичине көчүрүп алып турган. Бул саруу жигитке Белек катын алып бергенде, жүрүп калган. Кийин балалуу болуп

⁶⁹⁴ <Оозеки санжыраларда Белектин балдарынын улуусу>.

⁶⁹⁵ <М. Байгаринов жыйнаган санжырада Тогузбайдын Сайра деген бир кызын Кошой алып, андан Кочкорбай деген уул туулат (кара: Байгаринов М. Кыргыз санжырасы. КР УИА КЖФ Инв. 564 (5202) 165-б.)>.

оокаттанганда, Таласка кеткен. Бир кабарда (Бугу кыргызынан, Теңизбай уругунан Оторбай ажынын 1905-жылындагы декебир айындагы сөзүндө) Таластагы көп сарууга кетпестен, анын тукуму азыркы бугунуп ичиндеги сарууда. Бирок тукуму аз деген.

СОЛТО КОШОЙ БИЙДИН ЧҮЙДӨН КАБАР АЛГАНЫ

Кошой бий баатырларын чакырып алып «Калмактар Чүйдү ээн таштап, Көлдү карай көчтү деген кабар бар» -деп, асылбаш уругунан Дүрбөбаш, Көкөй жана Кутчуң Назар⁶⁹⁶ деген кийикти жөө кубалап жүрүп чарчатып, кармап алчу «жөө күлүктөрүн» жиберип, бул эки киши жөө күлүк Чүйгө келип, бекинип жатып, түн ичинде от кайдан чыгаар экен дешип карап жатышты. Анчалык жагылган көп от жок, мына келди Макмалдан төмөн Кара кыштактын тоосунан жылтыраган от көрүп, кайтадан барып Кетментөбөдө Коңур өгүздү жердеп турган Кошойго көргөндөрүн айтышты. Ал оттон башка кең Чүйдөн бир дагы от көрө албадык дешти. Кошой бий эки кызы менен бир мылтыгы бар, жан казаны бар бир киши Чүйдө калды эле, кийик атып жеп оокат кылып жүрүшсө керек деп барып алып келишке, кайта жумшаган. Эки жөө күлүк келип, аңдып жатып түп ичинде чөп алачыктан чалды кыздары менен баса калып: «Биз кутчуң Назарбыз» дегенде, чал туйлаганын койгон. Калмак барбы дегенде, калмактар Чүйдөн ооп кетти. Кеткенине он үч жыл болду деген. Бул кишини эки кызы менен алып барып Кошойго тапшырган. Аюуну жана башка түрлүү кийиктин этин жеп жүрүп жандарын сактаган үчүн ал кишинин тукуму «Аюукор» аталган. Бул аюукорлун тукуму азырынча чылпак ичинде турат. Жана өзүнүн уругу дагы чылпак болгон. Бул киши аң уулаганда, эки кызын дайыма ээрчитип жүргөн. Арчаны жаап коюп, арчанын түбүн казып, жер үй кылып алып, күндүз от жакпастан, дайыма түн ичинде от жагып оокат кылган.

Кыргыз Алайга качканда, калмакка жамынып бирин-серин калган кыргыз көп болгон. Алар Анжиян, Алайга качып барганда, жан сактай албай, кайтадан тезинен келип, карап жан сактап турган. Ушул сыйактуу болгон сарбагыш кыргызынан таздар уругунан Ырайымбек Белекти жамынып калмакка туруп калган. Ырайымбектин Шайынбек деген иниси таякесине барып тогуз байтал берсе, албастан, бир буулум көшөгө алган; алып келип кечинде, күн жаап турганда, анын үйдөгүлөрү көрүп жатканда, буулум көшөгөндөн чыккан жалтыракты музоо издеп келе жаткан калмактын бир катыны жаанда кап жамынып олтуруп, корголоп Ырайымбектин үйүнүн сыртына олтура калып көрүп коюп, калмактын улугуна айтып барган. Калмактын улугу чакырып алып, абыдан кыйнап, уруп сураганда, Ырайымбек айтпаган. Ырайымбекте мундай асыл буюмдун жок экени ырас экен го деп, калмактын улугу аны эки боз бээнин сүтү менен жуудуруп бакканда, айтпагандын азабынан өлөрчө жаралуу болгон Ырайымбек айыккан.

Бир күнү калмактын улугу жол жүрүп баратып Ырайымбекти кошо жүрсүн дегенде, Ырайымбек оорумун деп төшөккө жатып калган. Калмактын улугу келе жатканда, Ырайымбек бөрү карагаттын кургатканын оозупа сала коюп, калмак келгенде, кан түкүрүмүш болуп, бөрү карагатты түкүргөн. Калмактын улугу Ырайымбек анык оору экен деп «Эми сен калгын, башка кишилеринди кошуп бергин» дегенде, «Мен өлсөм керек, жакын тууганымды калтырыңыз!» дегенде, калмак макул алып, жакын туугандарын калтырып, Райымбектин бир баласын ала кеткен. Мындан соң Ырайымбек баласына карабастан туугандарын бүт алып Тогуз-тородо жаткан бугу, сарбагышка кирип кеткен. Баласы келбестен, ошол боюнча калмакта калып калган.

Калмактын улугу баштык бүркүтчүлөрү нечен мертебе салып, бирок түлкүнү алдыра албаганда, Ырайымбектин Дайыр деген бир тууган иниси бир сапарда калмактын улугун канчалык кишилери менен ээрчитип чыгып, түлкүнү калмакка актырып, түлкү качканда, бүркүт үч талпынып, төртүнчү талпынганда Дайыр бүркүттү койо берген; бүркүт түлкүнү эңип алып, кунан чабым жерге барып конгон.

Калмактын улугу - «Эмне үчүн үч талпынганча бүркүттү түлкүгө кое бербедиң?» -дегенде,

⁶⁹⁶ <1993-ж. чыккан китебинде Дорбаш, Көкөй жана Койкоң-Назар>.

Дайыр айткан: «Эгерде биринчиде кое берсем, түлкүнү бүркүт илген боюнча бир күнчүлүк жерге кетет эле», дегенде, уругу баштык калмактар Дайырга раазы болуп, бир нече жылкы берген. Ушул себептен калмактын уругу уруштан кайта келгенде, Кайран Дайыр деп качкан кыргыздын башкасына кейибестен, Дайырдын качып кеткенине көптөн көп капа болгон.

КЫРГЫЗДЫН КАЛМАККА КЫЛГААН ЧАБЫЛУУ

Калмак Чүйдө калган жок деген кабар анык болуп, бүткүл кыргыздын көзү жеткен соң, жалпы кыргыздан жабдыктуу, жакшы аттуу беш миң киши жыйылып, аттанып чыгып, таластын башы «Ала бел, Өтмөк» деген жерге келип, калмактын мол жери Боом капчыгайынан күн батыш Көкжарда жайлап жатат деген кабарды алгандан соң, саруу кыргызынан Бердике баатыр менен сарбагыш Тынайдын уулу Атаке баш болуп, таң кулан өөк болгондо, үч миң киши Ашмарадан чабуул койгон. Күн батканда, Көкжардагы калмактын уругу жаткан үйгө келип, Бердике атчан туруп, Атаке үйгө кирип келип, калмактын уругу мас болуп жатканда, жара тартып таштаган. Калмактын бойго жеткен эки кызынын жана катыны Атакени бири моюндан, бири эки буттан, бири колдон алып жыга турган болгондо, Бердике кирип келип, ал үчөөнүн башын кыйа чаап таштаган. Бул келиште Бердике жайдак кунан минип келген, мунун соңунан чабуул койгон кыргыздар жетишип, калмактын мал-мүлкүн жана көп катын-кызын олжологон. Калмактар күндөп-түндөп үркүп качып, Көлдүн башына кеткен. Ушул чабуулда түшкөн калмактан тараган тукумунун бири азыркы Шамшы элиндеги алмакүчүк уругундагы беш калмак дешет.

Эски тарыхтарды текшерсең, эл-журт бир калыпта болбостон, толуп төгүлүп, бирде жетилип, кайрадан кетилип, бирде жыргап, бирде куурап, оодарылган табият миң кубулуп түрлөнүп, эл журт далай-далай кан ичерлердин азабынан какшап ызы-чуу, кан дайрасына батып калып, кырылып азайып, кайтадан эл-журт болуп куралып турган. Баарысынын тарыхын бул жерде айтып өтүү ажат эмес. Тарыхка ишенип жазган менден, анда дагы толук болбостон, кемчилиги көп. Тарых билем дегендер төрт-беш миң жылдан наркы окуяларды толук айтып, бере албайт. Ошонун бириндей, эң байыркы, эски замандан бери кыргыз далай таланып, кырылып, кайтадан куралып журт боло келген. Тарыхка караганда, анда-санда оттуктун отундай кабарын көрүп, бүткүл болгон окуялардын анык, бүткүл кабарын билбейбиз. Анык, чын күбө: Ай, Күн, асман, жер, Ай менен Күн болсо жаркырап жайнап, карасаң көз уялтып, көк болсо көгөрүп, жер болсо жамырайып, эчтеме көргөнүм жок, билбедим дегенсип, акыл билим менен өзүң өткөн күндөгү тарыхыңды таап ал дегенсип тургандан башка жалынсаң да жооп бербейт. Амалың жок, арган кетип, кагаз үстүндө жок, тым болбосо 300-400 жылдан берки кабарды кайдан таап аламын деп, акыры там сүзгөн сокур уйда болуп, карыяларга келип соктургансың. Карыялардын көбү окушу жоктуктан бир аз кабарды билгени болсо, мурунку, кийинки окуяларды аралаштырып жибергени. Жана ар элдин карыясы өз уругун мактап айтат. Ушул себептен тарыхка умтулган киши ар урук элдин карыяларынан сурап, алардан алган кабарды, башкалардын берген кабары менен урунуштуруп текшерип, алардын ичинен анык ырас болгон кабарды текшерип жазууга туура келет. Кедей, жалчы, кембагал болсо, илгертеден залым манап байлардын кызматында болуп, тарых сөзүн билмек түгүл, тамак кайгысы болгондуктан, өмүрүндө жокчулук көкөйүн кескендиктен тарыхынан адашып калган. Билгендери өтө аз, ошондуктан кыргыздын тарыхын билген көбүнчө өз тарыхын көтөрүп жактап сүйлөөчү манап, бий, байлардын насилинен болгон.

Мына эптеп-септеп жыйып алган тарых сөзүн эки ача кылып адаштыруучу дагы баягы өзүн көтөрүп мактаган зулумдар, байманаптар, бийлер болгон.

КЫРГЫЗ АЛАЙ, АНЖИЙАНДАН КАЙТА АРКАДАГЫ ӨЗ ЖЕРИНЕ КЕЛИП ОРНОШКОНУ

Кыргыз Анжийан, Алайга кеткенде, Ысыккөл, Чүй, Кочкор, Жумгал, Атбашы, Нарын, Таласта

калмактын улуктарын, байларын жамынып, коңшу болуп, же болбосо туюк чың коңулда, Нарындын аягы Кабак сыяктуу бек жерлерде калмактан айбыгып корголоп, көрүнбөстөн бирин-серин калган, көбүнчө уй, эчки малы болуп, артыкча аңчылык менен оокаттанып турган. Жогоруда айтылган жерлерде калмак чекене болуп, жер байы болгондуктан, чыккан чөп караган, бадал далааны басып кеткен. Бир түп чийдин түбүн бир ат, жаки бир уй, он беш-жыйырма күн оттосо да чөбү түгөнбөгөн. Эрмен, кара куурай, сүт тикен, мыядан атчан киши бастырса, төбөсү көрүнбөгөн. Токмок менен Чоң Кеминге чыккан жылгындын бийиктигинен төө жашынып жолсуз жерден киши жүрө албаган. Далаага чыккан бетеге аттын омууроосунан чыгып, анда элик балалаган. Камышты каман, жолборс ээлеп, анан бирин-серин жабдыксыз киши аралап жүрүшкө өтө кооптуу болгон. Талас, Чүй өрөөндөрүндө жолборс көп болгон. Далаада куурай чөптүн калыңдыгынан күз кезекте, шамал болгондо, камгак учалбастан, ар кайсы жердин жарасына дөбөдөй болуп үйүлгөн. Заардуу жылан жана башка бөйөн-чаян көп болгон. Чүйдүн күн жүрүшү, Карабалтадан төмөн кумдарда кулан көп болгон. Анын тушматуш тескейинде бөкөн болгон. Туура сууларды бойлогон түнт токой, кайың, тал, сөгөт, чычырканак, сары жыгачтан чычкандын мурду өткүс болгон. Ошол токойдо бугу-марал, каман жана жолборс көп болгон. Тоодон жайылган койдой болуп далааны бербестен бетеге, шыбак, жылтыргандын түбүнө жумурткалаган. Көктөмдөгү көк чөп чирик куурайдан озуп чыгалбастан, эл жайлоого чыккан мезгилде көк шиберден далаа араң бозала болуп көрүнгөн. Ар кайсы туура сууларды бойлоп чыккан чытырман токой алкымдан тартып, Сырттын, Ысыккөлдө, Чүйдө, Кеминдин сууларынын куйган чатына жете созулган. Түлкү көп болуп, далаага күчүктөп койондун тукумун үзүп жиберген. Биринчиден жүргөн кишини карышкыр көп жеген. Калмак кетип, кыргыз келбестен мурун карышкыр жээрине мал табылбай, көр ачып жеп көркоо болуп кеткен Ташкен, Кулжа, Анжийан, Кашкар, Олуятадан башка араларында шаар жок болуп, калмак, чектеш казак арасына сиңген (Азоолук Белек баштык бугу болбосо) бирин-серин кыргыз болгон. Ачкачылыктан киши этип жеп, араларынан мыкаачы болгону дагы угулат. Иледеги казактан Чүй өзөнүнө, Ысык-Көлдүн түн жагына келип, аз-аз жерлегендери болгон. Анжияндан жөөлөп, үстүндө үйү жок, ач-жылаңач келген эл казакты уурдай баштаган. Казак Илеге түшүп кетсе дагы артынан кубалап барып кыргыздын уурдаганы тыйылбаган. Ушул себептен казак, кыргыздын арасы чоң бузулууга себеп болгон. Ал тууралуу кийин айтылат. Анжыян, Алайга тете тентип кеткен, тамак үчүн ар кайсы шаардагы кыштактагы өзбекке, кыпчакка тентип кеткен кыргыздын бир канча жылдан соң малданып, оокаттанганы болуп, оңоло баштаганда, кайтадан Аркадагы өз жерине келүү үмүт менен Кетментөбө жана Намангендин түн жагына келе баштап, Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгал, Талас, Ысыккөл, Чүйгө атчан жана жөө күлүк делип аталган, жөө күлүктөн чарчап аттап калышпаган кишилерин 1745-1750-жылдар чамасында жашырып жиберип жер чалдырып, калмактын эмне болгонун жана кайда турганынан кабар билип кел деп ар кайсы уруу эл бет-бетинен жумшап жиберип турганын көрдүк эле.

Өз жерлерине орношуу

1758–60 жылдарда солто, саяк, сарбагыш, саруу кыргыздарынан көпчүлүгү Кетмен төбөгө чогулушуп, кеңешип калмактын бүткүлү менен Чүй боорунан чыгып, Ысык-Көлдүн көкүрөгүнө чогулганы билинди, алар кайтадан төмөндөп келе албайт. Эми бүткүлүбүз менен барып ата-бабаларыбыздын кир жууп, киндик кесип, туулуп өскөн жерине барып, өз-өз конушубузду ээлейли деп, жапырт арканы бет ала көчкөн⁶⁹⁷.

Кутчу⁶⁹⁸, саруу, кытай уруктары бурунгу бабаларыбыздын конушу деп күн батыш Талас, чыгыш Меркеге чейин (аягы чакмак) орношуп турган, эл баштыгы кушчу Бүргөнүн атасы Жетим баатыр болгон.

Солтолор Меркенин күн чыгышынан тартып, күн чыгыш Ысыкатага чейин туруп, 85 жашында Кетмен төбөдө Кошой бий өлүп калып⁶⁹⁹, эл баштыгы баласы Жамансарт болгон, Жайыл деген

⁶⁹⁷ <Кыргыздардын Чүйдөн Илеге чейин конуш алышы Алымбектин санжырасында кененирээк берилген (кара: Алымбектин санжырасы. 2007)>.

⁶⁹⁸ <Же, кушчу>.

⁶⁹⁹ <Талкандын уулу Кошой Намангенден Кетмен-Төбө, Коңур-Өгүзгө келип туруп калып, 1753-ж. ооруп, Коңур-

баласы баатыр болгон.

Саяктар Кетментөбөдө турганда, арасы бузулуп, ошол себептен арка сайагын алып келген: Турат, Алдакурман деген киши болуп, Түн катардан болуп чыгып, Жумгалга, Нарынга орноштурган.

Сарбагыштар күн батышы Чүйдүн Ысыккатасы, күн чыгышынан тартып, Чүйдүн көкүрөгү, Ысыккөлдүн көчүгү Кочкор жана Нарындын түн жак тоосуна турган. Баштыгы Тынай менен Маматкул болгон.

Бугулар Нарынга келгенде, кеңешишип калмактар Ысыккөлдүн көкүрөгүнөн кетпесе керек, башка жерди Солто, Сарбагыш, Саяк, Саруу, Кушчу, ээлеп кетти, калмактын чети кайсы жерде экен деп, билип келүүгө бугу кыргызы насилинен Садык баатыр деген жигитти баштык кылып, бир канча жигитти чалгынчылыкка жиберген. Булар сырт менен Каракужурга келип, андан тескей басып жүрүп Көлдүн башы Кызыл-Кыйага Санташка жете берип, калмакты таба албай; Каркырага чыгып барып, көчүп бараткан калмактын артынан бир нече жылкы уурдап алып кайра кайтып келип, күңгөйлөп жүрүп, Көтмалдыны басып, тескейде ээн жаткан Барскоонго «кыркмачкер» деген күлүк аты менен жана эки жигит алып калып, кайта жолдошторун жибергенде, алардын берген кабары боюнча бугулар бүткүлү менен келип күңгөй тескей көл баштарына келип орношкон.

Кыргыз Анжыйан, Кетментөбөдөн Арканы көздөй көчкөндө, бир бирин уурдап карактап алышып. тынчсыз болгон, чөккөн төөсү болсо, үстүнө минип алып колуна таяк алып, таң атканча кайтарып турган.

Элдин баары текши өз өз жерине орношкондо, баланча жерде ата-бабабыздын бейити бар дечү эле дешип, топтошуп бейит башына барышып, бир нече күнү танбыган⁷⁰⁰.

Баланча суудагы 300 ташка, чапка, жарга аталарыбыз салык салдык дечү эле деп, салыгын издеп тапкандар болуп, таппай калганы да көп болгон. Элдин бары бирдей ата бабаларыбыздын жерине келдик, жер суу тайышып, түлөө кылган, калмактар жер суунун атын буруп, өзүнчө ат коюп алышкан.

Көтмалдынын далаасына, тоосуна кар түшпөгөн кара болуп жана да күңгөй, тескей Кочкор, Чүйдүн улуу жери болгон, аркар, кулжа, эчки, теке, Көкойрокто болсо бугу, марал, Көтмалдыда коён, кекилик, чил, суу канатуулары көп болгондуктан, көбүнчө балыгы менен отунуна карап, бугу, саяк, сарыбагыштан көп киши жердеп туруп тезинен эс алып, малданып кеткен үчүн «Кутмандуу» коюшкан.

Ал заманда Көтмалдынын чийи менен токою эң дүпкүр болгон. Көл жээгинде токойдун калыңдыгынан киши аралап жүрө албаган. Жанын багуу үчүн ителги, шумкар куш, бүркүт тапташып, аң алдырып оокат кылып жүргөн. Бир кабарда көп малдуу бир калмак Көтмалдыны жай кылып турган дейт, ошол себептен көп малдуу «Көтмалды» аталган⁷⁰¹.

Бир кабарда тескей, күңгөй Кочкор, Чүй жана тоо аша Кеминден, ал аркалуу Иледен келген алты жолдун урунт тоому болгондуктан, ал заманда уурдап, карактап алып турган заманы

Өгүздө өлөт. 1754-ж. Коңур-Өгүздө ашын берип, 1755-ж. /барс жылы/ Кошойдун балдары Момокон, Жамансарт, Баймырза, Мамбет, Кочкорбай, Куртка, Теңиз айыл-апалары менен Чүйгө көчөт. ...Сокулуктун ашуусун ашып келе жатып, көч үстүндө Баймырзанын аялы эркек төрөйт. ...атын Байкөчөк коёт, Эртесинде... Сокулуктун оозуна, Чүй бетине келгенде Жамансарттын аялы Жакшылык эркек төрөп, аман-эсен келгенде төрөлдү деп, баласынын атын Эсенаман коёт (кара: М. Байгаринов. 71-б.). ...Жолдо келе жатканда жогоруда айтылган Жамансарттын уулу Эсенаман туулган. 85 жашында опат болду. Ошол опат болгон жылы Таштамбектин уулу Чоңайылчы туулган. 1914-ж. 73 жашта болучу (кара: О. Сыдыков. Кыргыз санжырасы. Ф., 1990. 87-б.)>.

⁷⁰⁰ <Табынган>.

⁷⁰¹ <Бул сөздү «кут», «көп» же «кат» деген сөзгө байланыштыруу туура эмес. Этимологиясы орус изилдөөчлөрүндө кеңири берилген: «...К востоку от этого поворота я увидел болотистую местность, из которой в Иссык-куль по естественному её уклону текла маленькая речка Кутемалды, имевшая не более шести вёрст длины. Сопровождавшие меня сарыбагыши объяснили название речки тем, что она так мелководна, что кто вздумал бы сесть посреди неё, обмочил бы себе только зад (Кутемалды значит мокрый зад)» деп түшүндүрүлөт (кара: Семёнов-Тянь-шанский П. П. Путешествие в Тянь-Шань. М., 1947. 178-79-б.). Кошумча: «Эта река замечательна тем, что составляет как бы рукав (проток) р. Чу, соединяя эту последнюю с озером. ...воды в реке очень мало, при чём и направление течения совершенно не заметно» (кара: Соколов А. Д. Тогуз-Торау: по новой дороге из Семиречья в Фергану. Верный, 1908. 15-16-б.)>.

болгон үчүн Көтмалдыдагы турган элге: кат-малды өзү «Көтмалды» аталды дейт. Чүй өзөнүнөн калмактар кетсе да казактар бирин-серин келип, жердеп турган. Аны жаңыдан келген кыргыздар уурдап, малын тие качып, тынчын кетирип тургандыктан, казактар Илеге ооп кеткен. Андан да кыргыздар артынан барып, малын уурдап турган. Акыры казактар чыдай албай көпчүлүгүнө салып кыргыз менен Жалдуу Барак келип согушкан. Анын тарыхы төмөндө келет.

ОШОЛ ЗАМАНДАГЫ КЫРГЫЗДЫН КОЛДОНГОН ТАМГАЛАРЫ

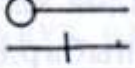
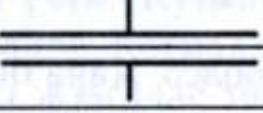
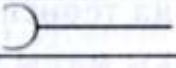
Кыргыз эң эски замандан берки бүткүл малына эн тамга жана сырга сала келген. Эгерде малы жоголсо, ошол эп тамгаларына карап таанып алган. Эн менен сырганы кулагына салып, кой, эчки, уйдун кулагына эн салып, жылкынын кулагына эн менен сырга жана да санына тамга салган. Төөнүн кулагына салган энди сөйкө деген. Төө жаңыдан тууганда ал туулган ботосунун кулагына сөйкө салып, энесинин башын жаңыдан тууган катындыкындай кылып, ак элечек менен ороп, өзүн ком менен жаап, үстүнөн дагы ала кийиз менен ороп-чулгап, белинен бекем кур курчап койгон. Эгерде ботосу өлсө, энеси көзүнүн жашын көлдөй кылып боздойт. Төөнүн боздогону башка бүткүл жан-жаныбардан адам заттан дагы муңдуу болгондуктан, аны лакап кылып «ботосу өлүп боздогон төөдөн дагы үнү муңдуу экен» деген сөз бар.

Жылкынын кулагына эн, сырга салгандан башка артыкча кылып, санына тамга салуу себеби: кыргыздын бүткүл оокаты ат үстүндө бүткөндүктөн, жана да согуш болсо да жалаң гана атчан болгондуктан ат кадыры өтө артыкчылыгы.

Кымыз менен эти, жоодо жаралуу болсо, жана бир түрлүү кеселге жылкынын жалаң ич этин жеп жана терисине түшүшсө айыгып кетүү жана да катуу суукта жылкы майы башка малдан өткүр болуп, ичкенде кишини үшүтпөгөндүгү.

Башка малга караганда жылкы өзүнчө болсо да, уурдалып болсо да тез убактан жайыгынан өз өрүшүнөн алыстап узап кеткендиги, аныкы жоголуп кетишке себеп болгондугу.

Көчмөндүк себебинен бүткүл кыргыздын тиричилигинде жылкынын биринчи даражада рол ойногондугу. Ушул себептен уруу, урук малына өзүнчө тамга салган, кыргыздын колдонуп келе жаткан тамгалары эң эски замандан колдонулуп келе жатса да, Анжыйан, Алайга барганда өздөрү тентип кетип, малдарынын жоктугунан тамгалары калып калган. Аркага келгенде, ар урук ажырап көчүп, ата-бабасынын эски конуштарына конуп, бири биринен алыстап жана малы өсүп, анын үстүнө кыргызчылыгын карматып, бири биринин малын уурдай баштаганда, эски тамганы кайтадан салган. Ал тамгалары төмөнкү:

Энисейде кыргыз турганда тамгасына окшош		Солто — ай тамга	
(у), b (ы) тамгаларына окшош		Саяк — керки тамга	
Бул тамганы кийин силжа керек, Энисей тамгаларында учурабайт		Саяк — кылыч тамга	
Л (л) тамгасына окшойт		бугу	
Жагалмай тамга, S (с), ч (ж) тамгаларына окшойт		сарбагыш	
Тескери (к) тамгасына окшойт		Черик — жагалмай тамга	
(д) тамгасына окшойт		К а р а багыш	
(д) арыбына жакындайт		Багыш чон багыш	
(д) тамгасына жакын		Моңолор, найман, конурат, асык	0 1 2 3
	Майда урук	адигине	4
	сарттар	кытай	5
	Жогору тамга	кытай	
	Төмөн тамга		
	Ай тамга		6
		кушчу	7
Ш арибине окшош		алакчын	8
		баргы	9
		К а з а к тамга	0

Бүткүл тамгалардын сүрөттөрүн текшерип келгенде, эзелки кыргыздын Энисейде турган замандагы жазуу тамгалары болуп, ал жазуу тамгалар көбүнчө эски түрктүн тамга ариптерине окшош, бул тамгаларды илим ээлери Энисей ариби, Орхон ариби деп термин берген. Бул тамгалардын көбүнчө жазылганы эски кандары Билге хан жана Күлтегин хандын бейиттерине ташка оюлуп бүтүлгөн үчүн ал тамгаларды төмөндө жаздым:

1.	√	a	14.	}}	d
2.	^	У, ы, і	15.	X	d
3.	}	О, и	16.	1	r
4.	М	ө	17.	5	b
5.	Н	q	18.	2	b
6.	△	q перед у, перед и, и после ы	19.	у	n
7.	└	q перед и, после о	20.	)	n
8.	тс	q	21.	н	n
9.	у	k	22.	м	m
10.	к	К после, перед о	23.	г	r
11.	с	д	24.	т	
12.	△	t	25.	л	l
13.	к	t	26.	л	l
27.	D	j	34.	с	c
28.	2	j	35.	ic	ic
29.	3	j	36.	Nd, nt	Nd, nt
30.	у	s	37.	ld	ld
31.	у	s			
32.	н	Z			
33.	т	s			

Томсен муну тапкан – таржымалаган. (Дешифровка орхонских Енисейских надписей. Перевод «Томсен»)

КЫРГЫЗДЫН КАЛМАКТАН ЖЫЛКЫ АЛЫП, АЙЫЛЫН ЧААП ТУРГАНЫ

Кыргыздар ичине казак менен чатакташып турса, күлүк аттуу, жигердүү жигиттери эң азында жүз кишиден болуп куралып, калмактан жылкы тийип, айлын чаап, башын олжолоп турган. Болоттун Эсенгул деген кан соргуч баласы (сарбагыш) 300 жигит алып, аттанып барып калмакты Тарбагатай деген жерден барып, элин чаап, жылкысын тийип алып келе жатканда, артынан көп калмак жыйылып куба чыгып, Иленин түн жаккы тоосунда катуу согуш болуп, согушта Эсенгулдун Кожомшүкүр деген иниси өлүп калып, анын сөөгүн арык тукумунун (бугу) Итала деген күлүк аты менен согуш үстүндө калың калмактын артынан Эсенгул эңип алып качып кутулган. Бул урушта бугу, сарбагыштан 37 киши өлгөн, кечке жакын качып бараткан жигиттердин бир жүз чамалуу жараланбаган эр жигиттерден ылган алып, жолдун туурасынан

бугуп туруп, калмактын бир далайын качкан кыргызды кубалап өткөндө, Эсенгул башкы бугу, сарбагыш качып чыгып, калмакты кырып таштаган. Көп карыйанын Токтахун кабарында 370 калмак өлгөн. Кыргыздар кайтадан калмактын элине жете сайып барып⁷⁰², көп мал алып, 20—25 сулуу кыз келинди олжолоп алып «мен аламын, мен аламын» деп жаңжал чыгарганда, Эсенгул: «Камчы кармат кылам, кыз келиндин кармаганы кимдин камчысына түшсө, ошол алсын», деген. Камчысы түшкөн кыз келинди алып тарашкан. Ушул көлгө түшкөн кыздын бирин алган бугу кыргызынан арык тукуму Кыдырдын чоң атасынын атасы Олжобай баатыр. Бул кыз артыкча кошокчу болуп, Эсенгул өлгөндө, анын кошкон кошогу:

Жолдуусуна жүздү алган,

Олжосуна кызды алган.

Октон кайта тартпастан,

Өбөлгөгө узду алган.

Ойрот менен кыйрашып

Эрдигине бизди алган.

Ажал чиркин аткан ок

Акыры аткан бу жалган.

Бул узак кошок болуп, замандын озуу боюнча көбү унутулуп кеткен. Эсенгул заманында арка кыргызынын (Кабалардын кан Садыр болбосо) биринчи кишисинен саналган.

Мунун кылган баатырлыгы төмөндө көрсөтүлөт. Өзүнө теңтуш Момой уругу сарбагыштан Рай деген баатыры болгон.

Кыргызда макал бар, эгерде катыны жакшы болсо, «камчысы жакшыга түшкөн экен» деген.

Ушул макал боюнча Эсенгул камчы карматса керек. Сарбагыш кыргызынан, жантай уругунан:

Ажыгул, Бешкемпир жана Боктубай үчөө биринчи жылы Текес, Жылдыз, Күнөс, Тарбагатай жана Алтайдагы калмактан Ибике, Инжим, Жакам, Сенкилтай, Мадыган деген туушкандарын

издеп жүрүп табалбаган⁷⁰³. Калмактын ханын көтөргөндө, куушуп кеткен кишилерин издеп,

мындан барган кыргыздар анда барып, колго түшкөн кыргыздын бир далайын таап алганда,

алардын өзүлөрү жана катын, балдары ыйлашып көрүшкөндө, калмактын улуктары көрүп

ырайым кылышып, буларды азат кылган. Мунун ичинде жогоруда айтылган Ибике, Инжим,

Жакам, Сенкилтай, Мадыган дагы болгон. Жана бугу кыргызынан тынымсейит уругунан

Кышпок⁷⁰⁴ бирге болуп, буларды алып келип солто кыргызы Үкү багып турганда (сыягы

калмакка барган кыргыздардын баштыгы солтодон болорго керек), Ибике баштык жакын

тууганын жогоруда айтылган Токту бай⁷⁰⁵ таанып, бул кишилердин бир туугандарым деп касам

берип, элине ээрчитип кеткен. Бул беш агайын кишилердин тукуму, азырынча «беш калмак»

аталып, Чүй району Чоң Кеминде турушат.

Жогоруда айтылган Боктубай, Бешкемпир деген бир тууган инисин дагы бир далай жолдош

алып, эки бир тууганын калмактан дагы да бир далай жыл табалбастан кайтып келе жатып

калмактан жылкы алып, калмактар уруша чыгып, кыргыз жеңилип калып, башка жолдоштору

өлүп кетип, Бокубай, Бешкемпир жана бир жолдошу үчөө бир ат менен качып кутулган. Бир

канча күн ачка жүрүп, издеп жүрүп капкак жеп көк чолок деген атынын эки кулагын бышырып

жеп, кара санынан кан алып бышырып жеп, үчөө бир атты алмак салмак минип жүрүп олтуруп,

⁷⁰² <Бул кабар айрым документалдуу маалыматтар менен дал келет: «Июня 16-го (1749 года – ред.) подлые Калмыки, а именно Тахтаметев сын и прочие Калмыки объявили, что де ходили у нас в поход на Бурутов (каменные Киргизы, горцы) зайсан Якба, и стоял де под Бурутами, и 300 человек у него Буруты заманили, а назад не пропустили, и прибили всех 300 человек без остатка и довольно коней отогнали. Да оные же Буруты обсадили город Кашкар, токмо посылан был зайсан в восьми стах тридцати человеках, и на пути из 300 полтора ста побиили» (кара: Гуляев Г. Заметки об Иртыше, им орошаемых. //Вестник императорского русского географического общества на 1851 год. Ч. 3. Отд. IV. 65-б.)>.

⁷⁰³ <Бул окуялар Н. Бөөмбаевдин санжырасында негиздүү берилген (кара: Бөөмбаев Насирдиндин санжырасы. Б., 2011. 42-43, 56-61-б.)>.

⁷⁰⁴ <Шопок болушу мүмкүн>.

⁷⁰⁵ <Бирде Боктубай, бирде Токту бай деп берилип жатат. Башка санжырада Жантайдан Бөрүчөк, андан Кусеке. Кусекеден Акий, Акийден Дайырбек, Ниязбек, Оболбек, Тыныбек; Дайырбектен Асанбай, Ыбыке, Жакам, Ынжы, Мадыган, Сеңкилтай; Оболбектен Төрөбай, Токтуу; Тыныбектен Ажыгул, Кеней ж. б. (кара: Бөөмбаев Насирдиндин санжырасы. 42-43-б.). Сөз ушулар жөнүндө жүрүп жатат>.

акыры Боктубай менен Бешкемпир жолдошун өлтүрүп этин жеп, ошону менен элине жетишкен. Бугу кыргызынан бапа уругунан Садык баатыр деген бугу сарыбагыштан эки жүз жигит алып, калмакка аттанып барып, Иленин түн жака тоосунан өтүп, нары барганда, күн жагы бийик тоо, түн жагы көз жеткис далаа болуп калганда, тоо башына жолдошторун таштап, кыркмачекер деген күлүк аты менен кечинде жер чалып кетип, күн чыгаарда келип, мындан нары жол ээн экен деп, ал күнү кечке жүрүп, жана тан атканча жүрүп, күнү-түнү жол жүрүшүп, калмактын айлына жетип, үч миң жылкы жана бир далай кыз-келин алып кайткан. Ушул олжого түшкөн кыздан бир кызды бугу Бирназарга бергенде, аны Жылкыайдар⁷⁰⁶ деген жылкычысына алып берип, андан Тилекмат туулуп, андан атактуу манап Чыныбай жана башкалары туулган. Ошол чабуулда колго түшкөн калмактан кыргыз болуп калганынын тукуму отуз түтүндөн артык болуп, анын көбү 1916-жылдагы бузукта кырылды.

Сарыбагыш кыргызы жантай уругунан Күзөкенин Тыныбек деген уулунун Ажыгул Баштык беш бир тууган балдары калмактын колуна кетип, анын малын багып жан сактап жүргөн. Калмакка түшкөн кыргыздар астыртан кабарлашып, ар жерден чогулушуп качып жатканда, башка жерде калмакта кызмат кылып жүргөн эки иниси кабарсыз калып, Ажыгул эки иниси, бир карындашы менен качып келе жатып, түн ичинде жашынып от жагып, тамак кылып жатканда, калмактын кароолчулары от улап келип, Ажыгулдун инисин атып өлтүргөндө, Ажыгул мылтыгын ала коюп, атышууга камынганда, карындашы барыбызды кырат деп, чыркырап кармап калып, отту дароо өчүрө сала качып чыккан. Карангыда кайда кеткенин калмактар билбей калган. Ажыгул калган бир инисин жана карындашы менен бир далай жерге келгенде, инисине чечек чыгып калып, аны багышып, бир туюк чердин арасына жатып калышкан. Бир нече күндөн соң, иниси «кокустан тукумсуз болуп калабыз, суук катуу түшө электе элге кетүүгө камынгыла, суунун жээгинде чоң алачык кылып берип, жанына көп отун үйүп, оттук бычагымды таштап, жана көп таш үйүп коюп, өзүңөр жөнөп кеткиле, эгерде издеп келип калсаңар, өлгөн болсом, таш үйүлгөн боюнча калар, тирүү болсом, ташты чачып кетейин. Ошондон билерсиңер деп», айтканындай кылып, Ажыгул карындашын ээрчитип алып кыргызды бет алып жүрүп кеткен.

Ажыгул кыргызга келип, карындашын солтонун «Айрыкум» уругуна берип, өзү саруудан катын алып, андан Итегул жаңыдан туулганда, жантай уругу Бердике деген балага катын-баласын тапшырып, менин айтканым: «балага мылтык атканды үйрөткүн» деп, өзү чечек чыгып калган бир тууган жана калмакта калган эки бир тууганын издеп калмакка жөнөп кеткен. Чечек чыккан инисине келсе, үйүлгөн таштан бири калбастан чачылган, андан нары калмакка барып, үч инисин Алтайга жете тогуз жыл издеп табалбастан, эч кабарын билбестен, кайта келген. Келсе Ажыгул өлгөн экен деп түңүлүп катынын Бердике бала алган, «өз балаңды таанып алыппыз» деп Итегулду көп балдардын арасына аралаштыра койгондо, өз баласын Итегулду таанып алган. Ошондо Итегул тогузда экен⁷⁰⁷.

Бул Ажыгулдун тукуму Чүй району Чоң Кеминде болуп, бир жүз чамалуу түтүн, азырында ВКП(б) партиясында: Термечиков, Жумабаев, Фрунзеде кызматчыдан жана Совет кыргызынын биринчи совет акыны болуп таанылган Аалы Токомбаев.

Бир кабарда мындан соң дагы Ажыгул калмактан туушкандарын издеп барып табалбастан, агайын туугандары жогоруда айтылган: Ибике, Нижим, Жакам, Сенкилтай, Мадыганды таап ээрчитип келген.

Ушул уйгу-гуйгу аламан заманда Алтайдан калмактын сүрүү боюнча келген 4000 түтүн кыргыздын Иле менен Таластагы чачырандысынан Алатоодогу кыргызга келип туруп калгандары да болгон. Бирок алардын тукуму баланча деп эч ким билбегендиктен айтылбайт. Алыс жолдон калмактан тентишип келген оң-сол кыргыздан үч жүз кишини солто кыргызынан, үкү уругунан Ногой деген киши Карабалтанын башына бир жыл чамалуу багып турган. Казак, Каратегин жана өзбекке сиңип кеткен кыргыздын бүткүлү менен дээрлик келбестен, анда

⁷⁰⁶ <Жылкыайдардын тарыхы Ы. Абдырахманов жыйнаган материалдарда тагыраак берилген (кара: Абдырахманов Ы. Кыргыздардын келип чыгышы. КР УИА КЖФ. Инв. №116 /319)>.

⁷⁰⁷ <Башка санжырада бул окуя Дайырбектин уулу Асанбайга байланыштуу айтылат (кара: Бөөмбаев Насирдиндин санжырасы. 59-б.)>.

туруп калган. Кашкар менен Турпанга кеткендери дагы болгон.

Кайсы элден болсун, кайтадан элин-жерин издеп бирин серин келе жаткандын көбү жолдо ач-жылаңач болуп келе жатып көп өлгөн. Сенделип жалгыздап келе жатканда, карышкыр жеген да көп болгон.

Сарыбагыш кыргызынан жантай уругунан Кара Термечик (Аюке)⁷⁰⁸ баш болуп көп киши Иленин башына барып калмактан жылкы тийгенде, калмак уруша чыгып, кыргыздан эртеден кечке чейин «кара жер качса да, Кара Термечик качпайт» деп, Кара Термечиктин жолдоштору качканда, ал качпастан, атышып жатканда, ок Кара Термечиктин чачынын этегинен тийип өлгөн. Жолдоштору келип Итийбас деген агасына угузганда, ал: «өзүм болбой өлтүрөт белем» деп сакал мурутун жулуп жатып өкүргөн.

Чамасы 1770–75-жылдарда болгон.

Калмак менен кыргыздын, көбүнчө бугунун ортосу орус оторчусуна кыргыз караганга жете бузулуп жүрүп, тынбастан жылкы алып, чабыш, катын-кыз олжолоп алуу болуп, мунун арты 1865–1866-жылдар чамасында тыйылды. Мындан соң дагы бугу, саяк кыргыздарынын бирин-серин барып калмактан жылкы уурдап алуу 1916-жылдагы кыргыз бузугуна жете болуп турду. Ошол себептен качып барган кыргыздын малын, мүлкүн, катын: кызын Текес калмагы талай баштады.

КАЗАК МЕНЕН КЫРГЫЗДЫН БУЗУЛУШУНУН БАШЫ

Биринчиден казак тарыхынан, анын ким экендигинен маалымат беремин.

Эл хан⁷⁰⁹ Могол⁷¹⁰ элине падыша болду. Жогоруда айткан Эдике, татар хандарынын тогузунчусу Сүйүнч хан делинип, Эл хан менен Сүйүнч хан экөөсү замандаш эдилер. Ар убакыт экиси бир бири билен урушуп, ва талашып турорлор эди, көбүрөөк кыргыз, казак ханына элчи жиберип, көп нерселер адия берип, ва башкаларына көп нерселер убада кылып, аны өзүнө яр ва эл кылды. Ол жерлерде эл көп эди. Могол ол элдерниң бачасындан көбүрөк эди. Ар заман уруш ва талашлары болгондо, бир урукка моголдор үстүн келер эди. Ол түрк элдеринде Моголнуң огу өтпөгөн, ва колу тиймеген эл жок эди. Бул себептен бүткүл элдер Моголго кас болуп, ай сени, деп кайтушчу эле. Сүйүнч хан кыргыз, казак⁷¹¹ каныны өзүнө яр кылгача элдеринин барчасына элчилер жиберип, өзүнө кубат жыйып, фалан айның онунчу күнүндө, фалаң жерден табышып, моголдон өчүмүздү алайык деп, шол тагайын кылган жерлеринде барчасы бирге, кошулуп, могол элинин үстүнө жүрдүлөр, могол үйлөрүн ва малдарын бир жерге жыйып, аскерин үйлеринин тересинде ор казып олтурдулар. Сүйүнчхан барып урушту, ал күндө могол үстүм болду. Бир күнү Сараскер⁷¹², Сүйүнчхан бүткүл элдериниң ханлары ва беклери билен оолакта кеңешиштилер. Ва айттылар: Моголго айла кылмасак, ишибиз жаман болор деп. Экинчи күнү эрте билен качкан аекерге окшоп, агыр жүкпи ва жаман майларын таштап, көчүп кеткен болдулар. Моголдар анын урушка туруштук бере албай качты деп арттарынан куба барып жеттилер. Татар халка Моголну көрүп, шол заман кайтадан катты уруштулар. Согушта татарлар моголду жеңди, өлтүрө-өлтүрө үйлөрүнө жетти. Барча моголдун үйлөрү бир жерде эдилер, үйлерин ва малларын ошончолук талады. Моголдун бир үйү да эсен калбады. Улуктарын бүткүл барысын кылычтап өткөрүп ва кичиктерин кул кылып, ар ким берисин алып кетти, ва Моголдан киши калбады. Калганы болсо, ар кимдин эшигинде пенде болду. Кожоюну кандай эл болсо, ошонун наамында жүрдү. Душман болгон могол калбады».

⁷⁰⁸ <Жантайдын Аюке уругун айтып жатат>.

⁷⁰⁹ (Б. С.)Тарых шежире түрк, 20-бетте.

⁷¹⁰ <Монгол>.

⁷¹¹ <Орусча котормосунда «казак» деген сөз жок. Сөзмө сөз: «Иль-хан оставался победителем, потому Сююнучь-хан, отправив посла, с большими подарками, к Киргизскому хану и обещав еще большие впоследствии, склонил его к союзу с собою» (кара: Сочинение Абул-Гази, хивинскою хана. 1906. 27-б.)>.

⁷¹² <Орусча котормосунда бул сөз жок>.

Чыңгыздын 22-бабасы Биртеле⁷¹³ болуп, орто эсеп менен эки арасы 600 жыл. Чыңгыздын өмүрү 73 жаш. Өлгөнү 1227-жыл, Моголдордун эркине кунда туруп калган 450 жыл. Бул кабарга караганда, бул могол татар, казак, кыргыздын согушу биздин эранын 100-жылдар чамасында болуп, гун түрктөрүнүн көчүп кетип бытыраган заманына туура келет. Демек, бул тарыхтын кабарына караганда, биздин эранын 100-жылдар чамасында казактын (кыргыз менен бир болсо да) өзүнчө мамлекет барлыгы билинет.

Дублитский жазган тарыхта казакты биздин эрадан бурун «Канчылт» деген кандык эле дейт⁷¹⁴. Зупнун-Зарипнын Калидун Фергана, Шаше мамлекетинде «Казлак» деген эл бар деген⁷¹⁵. «Мара атыл хайнатта»⁷¹⁶ казакты баатыр аскер деген. Эски замандагы канлы түрктөрүн Казак деген тарыхчылар бар.

«Тарых камсада» кыпчактын кыскартылганы «казак» деген⁷¹⁷.

Искиф, Сармат, Масагит, Аландардын калган саркындысы «Касуг» деген бир урук эл болуп, Кавказдын түн жагында турган.

Биздин эранын X кылымында азыркы Черкести «казак» деген. Иран падышасы Газневи (XI кылымда болгон кул, түрк султаны) Фирдоуси жазган «Шахнамада» казак катыны, казак деген сөз бар⁷¹⁸.

960-жылында (Карамизиндин⁷¹⁹ кабары) орустун Святослав Деген баатыры Кубан чөлкөмүндө косекти чапкан.

Эберис⁷²⁰ деген тарыхчынын айтуусунда 956-жылында өлгөн араб тарыхчысы Максуди⁷²¹ «Касек» деп жерди жазган. Нийкондун жазуунда 1223-жылында Чыңгыз аскери Кавказ тоосун

⁷¹³ <Бортэ-Чино>.

⁷¹⁴ <Балким 1923-ж. Алма-Ата шаарында жарык көргөн В. Н. Дублицкийдин «Родословная таблица (кара) кыргыз, проживающих в Джетысуйской области, и краткая их история» деген эмгегин айтып жатат>.

⁷¹⁵ <Бул маалыматты К. Халидден алган (кара: Курбангали Халид. Тауарих хамса: (Бес тарих). А., 1992. 62-б.). Бирок ал жерде «Зупнун-Зарип Калидун» эмес, «Зарих-ибн-Халдун» деп берилген. Сөз тунистик тарыхчы, философ Абдуррахман Абу Зайд Валийуддин Ибн Халдун Малики Хадрам (1332–1406) тууралуу жүрүп жатышы мүмкүн>.

⁷¹⁶ <Автору көрсөтүлбөгөн «Мират-ал-Кайнат» деген эмгек К. Халидде дагы эскерилет>.

⁷¹⁷ <Автор «Тауарих хамсаны» туура эмес түшүнгөн. Сөзмө-сөз: «Дурысы орта жүздеги кыпшак талассыз казакка жатады, тек есими көнө кыпшакмен аттас, ал кытай-кыпшак, кыргыз-кыпшактар баска жерлерге таралып кеткен кыпшактар бари ерте кадым заманнан келе жаткандары» (кара: Курбангали Халид, 1992. 65-б.).

Эскертүү: «казак» деген терминдин семантикасы жана келип чыгышы тууралуу талаш-тартыштар алиге чейин токтоло элек. Азыркы Казакстандын аймагынан тышкары жерлерден кезиккен терминологиясына окшош байыркы же орто кылымдагы айрым уруу, географиялык аталуулар, казак элине тиешеси жок экени далилденген. Мисалы, араб тарыхчысы ал-Масудидеги Кара деңиз менен Кавказдын аралыгындагы «кашак өлкөсүндөгү элдер» жана Константин Багрянородныйдын (10-к.) Түндүк-Батыш Кавказдагы «Казахия өлкөсү» тууралуу эскерүүсүндөгү сөз казактар эмес, касогдор (черкес, адыг) жөнүндө жүрүп жатканы далилденген (кара: Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963. 206-207-б.). Көпчүлүк изилдөөчүлөр эволюциянын натыйжасында «казак» деген термин баштапкы социалдык мааниден этнонимге айланып кеткен деген пикирди сунуштайт>.

⁷¹⁸ <Фирдоусинин «Шах-наме» деген чыгармасында «казактар жана казак хандары тууралуу эскерилет» деген А. Левшинге (сөзмө-сөз: «Достоверно то, что Фирдеуси, или Фердуси, ... в Истории Рустема упоминает о народе казаках и ханах казакских» кара: Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей А., 1996. 152-б.) таянган Б. Солтоноев сыяктуу башка авторлор да кезигет. Бирок кийин Фирдоусинин чыгармасында мындай маалыматтар учурабаганы аныкталган>.

⁷¹⁹ <Орус тарыхчысы Н. М. Карамзин жана анын «История государства Российского» эмгегин айтып жатат. Бирок ал жерде сөз (965-ж.) «черкестер» жөнүндө жүрөт. Сөзмө-сөз: «Святослав победил ещё Ясов и Касогов: первые – вероятно, нынешние Оссы или Осетинцы - ...вторые суть Черкесы, коих страна в X веке именовалась Касахией: Осетинцы и теперь называют их Касахами» (кара: Т. 1. М., 2003. Гл. VII. 43-б.).

⁷²⁰ <Орус-герман тарыхчысы Иоганн Филипп Густав фон Эверсти (1781–1830) айтып жатат>.

⁷²¹ <Ал-Масуди>.

ашып келип «Касаг» жерин басып өтүп, кыпчакты кыйраткан⁷²².

Жочунун кичи катынынан туулгандын бири Могол⁷²³ деген киши болуп, анын Ногой деген небереси Батыйдан соңку мыкты падыша болуп, 1306-жылында өлгөн, ошол Ногой падышанын заманында Кавказда Черкести чакырып келип «Рылсык»⁷²⁴ деген калаанын кашына орноткон. Алар өздөрүн казакбыз⁷²⁵ деген.

1397—1410-жылдарда Кырым татарларынын бир азы Литва элине ооп барган. Литва королунун кат тышыгыч жигити татар казак аталган. Ал кезде орустун казак орусу чыкпаган кези.

1470-жылында Кырым ханы Меңли Керей⁷²⁶, орус кинязи III Иванга сени чаппакка уулумду, казагымды жиберем деген.

Морозов деген орус түрк султанына «Сенин казактарың бизге тие берет» деген.

Казак ичиндеги азыркы казак Аталган

урук (племя) тардын Башка улут

республикаларда жүргөнү

Кыргыз ичинде найман. Тарыхка караганда найман эзелки журт болуп, өзүнчө мамлекет болуп турганда, Чыңгыз анын Таян деген падышасын өлтүрүп, элин караткан, анын Күчлүк деген баласы Иле боюнда, өкмөт жүргүзүп турганда, Чыңгыздын Жебе деген нойону куба келип, элин каратып, качкан Күчлүктү Памир (Саркол) тоолорунда жетип, 1218-жылында өлтүргөн.

Күн-жак күн жүрүш казактын көбү усун аталат, усундун кыргыз экендигин жогоруда көрдүк.

Азыркы казак арасындагы Алчын уругу 1300-жылдарда Кавказ, Кара деңизден көчүп келип, Волга (Эдил)га орногон.

Кырым татарларынын арасында азгын кыпчак, коңурат, найман, алчын, бай уулу, жагалбайлы, тама, керейит, каңыш, ширин, дөрмүт, алаша, алаш деген уруктар бар.

Астарханда: найман, баганалы, жагалбайлы, коңурат, кыпчак, кете уруктары бар.

Башкыртта: табын, тама, кыпчак, керей, таз, бай уулу бар.

Кавказда аргын.

Кара калпакта: найман, кыпчак, коңурат, алым, чомон, тама, жагалбайла, усун, балкалы, кайчалы, каңлы, кара мачын, баганалы, терс тамгалы, кара керей, садыр, байбакты бар.

Волганын орто агымында, казан татарында, аргын, кыпчак, алчын бар.

Түркменде усун, керей, аргын, кыпчак, алчын бар.

өзбекте: усун, каңлы, жалайыр, ширгели, очокту, кыпчак, найман, коңурат, ачамайлы, алчын бар.

Айтылып өткөн уруулардан кыргыз ичинде уйсун, наймандан башкасы, маселен: коңурат, кыпчак, аргын, алчын, кара кесек, каңлы, тамак уруктары дагы бар.

Азыркы Казакстандын ичиндеги ири чоң уруктары жогоруда айтылып өткөн уруулардан куралган, ал уруктарды тарыхтардан текшере келсең, эң эски гана заманында ар кимиси бир башка мамлекет куруп тургандыгы көрүнөт. Маселен,

Аргын. Алтайдагы түрк мамлекетин 745-жылында каратып, өзүнө караткан эл уйгур менен басмул болгон. Басмулдун бул чактагы тукуму «аргын».

Найман. Анын Чыңгыз тарабынан бат-чыт болуп, падышасы Тайан, анын баласы Күчлүктүн өлтүрүлгөнү жогоруда көрүлдү. Кээ бир тарыхчы, маселен Клапрот Найманды кыргыз деген. Усундун тарыхын жогоруда көрдүк.

⁷²² <Никондун летописин айтып жатат. Анда «татар» деп аталган уруулар «Ясы, Обезы жана Касогы» өлкөлөрүн өрттөп-жоюп, половецтердин жерине келиши баяндалат (кара: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Т. 10. СПб. 1885. 89-б.)>.

⁷²³ <Жучи-хандын 7-уулу Бувал (араб кол жазмаларында Могол, Мувал); анын 1-уулу Татар, андан Ногай же Ису-Ногай, Нокай (кара: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. М.-Л., 1941. 57-б.)>.

⁷²⁴ <Рыльск>.

⁷²⁵ <Эскертүү: Б. Солтоноев казактар жөнүндөгү маалыматты дээрлик М. Тынышбаевден алган (толугураак кара: Материалы по истории казахского народа. Таш., 1925. Гл. Происхождение киргиз-казаков). Ал «Во всяком случае невозможно допустить, чтобы все указанные наименования «казак» происходили от одних «черкесов»... деп күмөн санайт. Бирок анын баары далилденген эмес>.

⁷²⁶ <М. Тынышбаевде «Менгли – Керей»>.

Чыңгыз заманында керейит деген эл болуп, Чыңгыз менен катуу согушуп, жеңилген соң караган.

Коңурат эзелки журт болуп, Чыңгыздын Борто⁷²⁷ деген байбичеси коңурат кызы болгон. Коңурат өзүнчө эл болуп Чыңгызга караган. Могол насили.

Жалайыр. Могол насили. Чыңгыздын аскеринин көбү жалайырдан куралган.

Дуулат. Насили могол. Атактуу кан ичер Темирдин уругу дуулат болгон⁷²⁸. VIII кылымдын башында Арал бою, азыркы Токмок жанында алты ай согушкан кара түркештердин бир уругу «дуулат» болгон. бул дуулаттын арасында асыгы кучүш деген уруктар болуп, анын тарыхы жогоруда асык темасында айтылып өттү.

Казак карыяларынын кабары: Байды-бек баатырдын уулу каганынан тогуз уул болуп, анын тукуму азыркы Иле боюндагы «сары уйсун». Усундун Майкы бийи Чыңгыз хандын биринчи бийи болгон.

Байдыбектин 2 катыны Томолокчечеден⁷²⁹ Жаргылчак⁷³⁰, анын балдары азыркы бүткүл Дуулат аталган казак (Алматы, Чымгент, Олуйата⁷³¹, Мерке арасында).

Байдылбектин үчүнчү катыны Мапыраштыдан Чапырашты казагы, эң кичи токол катыны Сыландан иште⁷³² казагы.

Усундун балдары: Албан, Субан, Дуулат, Чапырашты, Сары усун⁷³³, Коңур борке, Кызыл бөрк⁷³⁴, Иште⁷³⁵ деп айтылат.

Алчын, кээ бир тарыхчы — финдин тукуму дейт.

Кыпчак

Бул кыпчакты 1055-жылында орустар биле баштап, аны Половцы атады. Абылгазы тарыхчы «Шежире түрк» кыпчакты «чаппак»⁷³⁶ деген сөздөн бөлүп, угузкандын вазиринин баласы деген. Клапрот кыргыздын бир бутагы кыпчак деген. Бул сөздүн чын болуп чыгуусуна зор далил. Кыргыздын эски тарыхты билген карыялары: кыпчак, казак, кыргыз, ойрот бул төртөө бир уядан учкан балапан деген.

Кыпчактын эң эски турган жери маалым эмес; VI—VII кылымдан баштап Алтайдын төмөн Эртиш бою, Сары арка (азыркы Казакстан жери), Волга, Жайык, Дон, Кавказ арасында болгон. Тагурулкан⁷³⁷, Кетен хан⁷³⁸, Кунтууду хан, Күнүш берди хан дегендери болуп, артыкча баатыр журт болгон. айланасындагы элге тынчтык бербей, чаба берген, көбүнчө оруска 150 жыл чамалы тынчтык бербестен, майда согушун эсепке албаганда орус менен зор согушу элүү мертем болгон.

Кыпчак мамлекетин Чыңгыз кан ичердин Соботой деген нойону Калкада (Азов көлүнүн түн жагынан куятурган кичине суу) 1223-жылы май айында орусту жеңип, ошону менен катар кыпчакты кырып-жоюп, элин туш-тушка таратты.

Чыңгыз залымдин Батуу⁷³⁹ деген небереси Волга боюна курган «Алтын ордосу» кийин Дашти кыпчак⁷⁴⁰ аталды.

⁷²⁷ <Бортэ – Дэй-сечендин (Дай-нойон) кызы>.

⁷²⁸ <Автор жаңылып жатат. Аксак Темир (Темирлан) түрктөшүп кеткен моңголдордун барлас уругунан чыгып, хан болууга укуксуз болгон (кара: Бартольд. 1963. 152–60-б.)>.

⁷²⁹ <Казакча «Домалак шеше»>.

⁷³⁰ <Казакча «Жарыкшак»>.

⁷³¹ <Азыркы Тараз>.

⁷³² <Казакча «Ысты»>.

⁷³³ <Казакча «Сары уйсун»>.

⁷³⁴ <Албандар: а) сары; б) шыбыл; шыбыл – кызыл-бөрүк жана коңур-бөрүк болуп бөлүнөт>.

⁷³⁵ <Ысты>.

⁷³⁶ <Сөзмө-сөз: «...На старинном тюркском языке дуплистое дерево называли кипчак; а так как это дитя родилось в дупле дерева, то его назвали Кипчак. В нынешнее время дуплистое дерево называют чабчак: простолюдины ...вместо кипчак говорят чапчак» (кара: Абул-гази. 1906. 17-б.)>.

⁷³⁷ <Мүмкүн Тугоркан (Тогорта)>.

⁷³⁸ <Мүмүн Котян Сутоевич>.

⁷³⁹ <Батый (Бату)>.

⁷⁴⁰ <Деешт-и-Кыпчак – түштүгү Аму-Дарыя м-н Сыр-Дарыянын төмөнкү алабы; түндүгү – Урал тоолорунун жарымы, чыгышы – Батыш Алтай жана Иртыш өзөнүнүн эки өйүзү; батышы – Дунайдын төмөнкү агымына

Кыргыз карыяларынын сөзүндө: эски казактар жаанын огуна, каздын канатын жабыштырып алып аткан себептен «казок» кийин казак аталды дейт.

Жана да бир кабар: Жаасынын огунун узундугу бир кез болуп «кез ок» кийин казак аталды дейт.

Үчүнчүсү бир казакта бир мылтык жана бир жаа болуп, кошок бара-бара казак аталды дейт.

Менин пикирим: арабтар кыпчакты кыфжак деп жазган, окуусуз калк тили келбестен кыпчакты жүрө-жүрө казак деп кетмеги мүмкүн.

Арабта «ч» тамгасы жок себептен анын ордуна ш тамгасын жазат. Маселен кыпчакты кыпшак деп жазат. Казак «ш» тамгасын «с»га айлантаып сүйлөйт. Маселен, кыштакты — «кыпсак»⁷⁴¹ деп айтат. Кыргыз тилинин мыйзамында «кыпсак» деп айтпайт. Казак, кызак, жаки кызак «казак» дейт. Ушул себептен, кыпчактын араб жазуусу менен бузулуу аркасында бара-бара казак аталмагы мүмкүн.

Экинчи, жогоруда казактын арасында канчалык эски урук (племя) барлыгы көрүндү. Ар урук болгон себептен дайым арасынан согуш чыгып, жеңилгени качып, башка жерге барып, эл болуп, кайтадан куралып, качып келген журт болгондуктан «качак» аталып, качан араб тамгасы менен касак, жана да, тилинин мыйзамы боюнча дагы качак, кашак, касак соңунда казак аталуу мүмкүн⁷⁴². Не да болсо азыркы казак ичинен бурунку заманда өзүнчө зор мамлекет курап турган көп элди көрөбүз.

Качак деген сөздүн казак атагы туулду деп айтышка бир далил төмөнкү:

Казактын Волгадан (Эдил) Балкаш көлүнүн чөлкөмүнө келип «казак» мамлекетин кураганы.

ЖАНЫБЕК ХАН 1456-ЖЫЛ

Жаныбек менен Керей 1456-жылы Абылкайыр менен өпкөлөшүп⁷⁴³, өзүн ээрчиген «ногойлуу» (жогоруда айтылган Ногой хандын эли) менен азыркы Балхашка жакын Кан тоосуна көчүп келген. Келген Ногойлу уруктары: аргын, керей, кыпчак, бир азы алчын, жалайыр болуп булар «казак» аталган⁷⁴⁴. Демек, күн батыштан көчүп келген казактын уюткусу ушулар болгон. Булар Балхаш көлүнүн чөлкөмүндө 1456-жылы казак мамлекетин уюштурган⁷⁴⁵.

Жаныбек менен Керей Барак хандын балдары болуп, Бараккан Орус хандын небереси. Орус кан, Жучу хандын небереси – Токобий Темир⁷⁴⁶ насилинен, Жучу баягы кан ичер, залим Чыңгыз хандын улуу баласы⁷⁴⁷. Могол тарыхында Чыңгыз кандын улуу катыны жоонун колуна түшүп кетип, аны бир балбан (Бөкө)⁷⁴⁸ алып, кайтадан катынын Чыңгыз колуна түшүргөндө, ичинде келген дейт.

Жаныбек ханды кыргыз Азиз Жаныбек кан дейт.

Жаныбек хандын үчүнчү баласы Касым хан (1518-жылында өлгөн⁷⁴⁹) кыргызча кол чабуу болуп, могол менен чатакташканы жогоруда көрсөтүлдү.

чейинки жерлерди камтыган географиялык түшүнүк. Алгач фарсы акыны Насир-и Хосровдо (1030) эскерилет. Орус летопистеринде «половец талаасы», «куман талаасы» деген ат менен белгилүү>.

⁷⁴¹ <Қыстақ>.

⁷⁴² <Мындай гипотезалар алиге чейин тактала элек>.

⁷⁴³ <«Каршылашып» деген мааниде>.

⁷⁴⁴ <Бул уруулардын ногойлорго тиешеси бар экени тактала элек (толугураак кара: Капаев И. Ногайские мифы, легенды и поверья : опыт мифологического словаря. М., 2012)>.

⁷⁴⁵ <Иш жүзүндө Казак хандыгы Абул Хайр (1412–68) хандын өлүмүнөн кийин түзүлгөн>.

⁷⁴⁶ <Тука Тимур. Жучинин 13-уулу>.

⁷⁴⁷ <«У Чингиз-хана сын Джучи-хан, его сын Тукай-Тимур, его сын Уз-Тимур, его сын Ходжа, его сын Бадакул-углан, его сын Урус-хан, его сын Коирчак-хан, его сын Барак-хан, его сын Абу-Саид по прозванию Джанибек-хан. У этого было девять сынов в таком порядке: Иранджи, Махмуд, Касим, за ним следовали Итик, Джаниш, Канабар, Тениш, Усук, Джуак» (кара: Абул-гази. 1906. 157-б.)>.

⁷⁴⁸ <«Сокровенное сказание монголов» (Монголын Нууц Товчоо) боюнча «Чилгир-Боко»>.

⁷⁴⁹ <Өлгөн жылы так эмес – айрым маалыматтарда 1523/24-ж. (кара: Абусейтова М. Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. А. 1985. 48-б.)>.

Жаныбектин төртүнчү Эдиктин⁷⁵⁰ Тайыр⁷⁵¹ деген уулуна 1526-жылында усун⁷⁵² казагы менен кыргыз карап турган.

Мына ушул тарых кабарына карап, казактын биринчи кураган мамлекетин текшере келгенде, «казак» деген сөз «кичик» деген сөздүн болмогу мүмкүн болор деп ар ким ойлоого жол берет.

АЛАШ АТАГЫ НЕДЕН БОЛДУ

Казак менен кыргыз бир алыштын баласыбыз дешет. Кыргыз норуз айында эшикке арча аралаш от жагып, «алас, алас»⁷⁵³ деп айтышып, оттон ары бери секиришет.

Алтайда Кытай чегинен Каракол көлүнөн «Алаш» суу чыгып⁷⁵⁴, Кемчикке, андан Энисейге куят. Кыргыз Энисейдин башында турган үчүн балким алаш термини эң эски термин болуу мүмкүн. Жежере⁷⁵⁵ түрк же татар, моголдун атасы Аленче хан дейт⁷⁵⁶. Аленче бара-бара аленч, аленшандан атагы туулмагы тил мыйзамына караганда мүмкүн⁷⁵⁷.

1916-жылдагы кыргыз бузугу себептен 1917-жылы апрель айында Куча тоосу Кыргыз ашууну аша Жылдызга барып, андагы тургун менен сүйлөшүп, сөз арасында калмактар «сиздер алачсыздар», деди. Алач деген эмне сөз десем: «Алач» деп сиздерден талоончу, булакчы элди айтабыз», деди⁷⁵⁸.

XVI кылымдын ортосу чамасында Моголстандан Акмед деген каны калмакты эки мертем жеңген. Ошондо калмак каны Тайча Эсен корконунан Акметти «алач» деп айткан. Алач демек калмакча талоончу, каракчы деген сөз.

КАЗАКТЫН ҮЧ ЖҮЗГӨ АЙРЫЛУУСУ

Казак кыргыз карыялары улуу жүз, орто жүз, кичи жүз деп атак алганынын себеби. Бир улук бир жүздөн кишини үч мертем жиберип, андан таралган үч жүз болду дешет. Бүткүл баарысынын берген кабары ушул мааниге келет.

Тарыхка караганда XVI кылымдын аягында казактан Акназар деген кан чыгып, бир мамлекеттин сайасы жана жеринин ыңгайына карата кичи жүз, орто жүз, улуу жүз деп үч бөлгөн. Жүз термини арап сөзүндө болук деген сөз болуп, жүзи сөз жүз дегенге айланып кеткен. Демек улуу жүз — улуу жүз, орто жүз-орто жүз, кичи жүз-кичи жүз делип кетти. Ал заман да кыргыз (улуу жүз) улуу жүзгө кирген.

КӨК ЖАЛ БАРАК СОГУШУ

⁷⁵⁰ <Адик>.

⁷⁵¹ <Тахир>.

⁷⁵² <«Уйсун»; уйсунду усун дешке азырынча мүмкүн эмес>.

⁷⁵³ <Буга «алаш» деген ураандын тиешеси жок>.

⁷⁵⁴ <Кемчиктин сол куймасы – Каракол менен Чулча суулары кошулуп, Алаш өзөнүн түзөт>.

⁷⁵⁵ <Шежире>.

⁷⁵⁶ <У Аланчи-хана было два сына, близнеца: старшему имя было Татар, младшему Могол (кара: Абул-гази. 1906. 10-б.)>.

⁷⁵⁷ <Сөзмө-сөз: «Слово «алаш» вначале было общим ураном (боевым кличем), которого выбрали для себя шесть крупных политических объединений племен, входивших в состав казахского ханства середины XVI- нач. XVIII вв.; Старший Жуз, Средний Жуз, Младший Жуз, киргизы, каракалпаки, курама» (кара:Поэты Казахстана, Л., 1978. 566-б.)>.

⁷⁵⁸ <Сөзмө-сөз: «Султан Ахмад хан — младший сын Йунус хана, был известен под именем Алача хана. Бабур приводит историю возникновения этого прозвища: Султан Ахмад хан несколько раз побеждал калмаков и истребил много их людей, поэтому его называли «алачи», что на языке калмаков и моголов означает «убийца» — со временем «Алачи» превратилось в «Алача» (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 134-б. комм. 58)>.

(Көк жал барак, көк жалдуу барак, сан барак деп дагы айтат⁷⁵⁹)

Тарых бойунча 1510-жылы Касымхандын кыргызды каратпаса да калканч болгону көрүнөт. 1526-жылы анын Тайыр деген баласына кыргыздын карап турганын көрдүк. 1628-жылында казак каны энчер бойлуу Эр Эшимге кыргыздар карап тургандыгы, анын баласы 1717-жылында өлгөн Тооке ханга кыргыз Анжиян, Алайга жете калмактан качканга чейин (1684-1685) карап турган. Демек, кыргыз 1510–1685-жылдарда карап турган. Буга караганда кыргыз 170 жыл чамалуу казакка карап турган деп айтууга мүмкүн болсо керек.

Кыргызды букара кылып үйрөнүп калган казак, кыргыздын Анжиян, Алайдан келип жерине орношкондо казакка көрсөткөн кордугуна чыдай албай 1770–71-жылдарында⁷⁶⁰ казактан жогоруда айтылган Көк жал Барак келип кыргыз менен согушкан.

КЫРГЫЗ КАЗАКТЫН БУЗУЛГАНЫНЫН БАШТАЛГАНЫ

Найман казагынан Көк жал Барак кыргызды каратып алуу ою менен кыргыздын тынчын алып, бир канча жыл чатакташкан бузукка себеп, кыргыздан тынчы кетип Илеге ооп барган казактардын зарлоо болгон. 1770–1771-жылдарда казактан беш миң аскер алып келип⁷⁶¹ Көк жал Барак Чүй менен Иленин ортосундагы Коңурдун жолунан сапырылып Чүйдүн баш жагынан каптай келе жаткан Бөрүбайдын жоосунан⁷⁶² туруп сарбагыш кыргызынан Эсенгул көрүп «жоо келди качкыла», дегенде, журт жалпы кызыл уук болуп, бүткүлү менен көчүп жөнөгөн. Солто, Сарбагыш кыргыздын көпчүлүгүнө жакын барып урушалы деп артынан жасоол коюп, жалпы баары Кочкорго түшкөн⁷⁶³. Казактар бир нече күнү согушуп, кыргыздын

⁷⁵⁹ <Касымдын баласы Шыгай. Шыгайдан Тобокел менен Ондан. Ондандан Кайнаркичик. Андан Бөкөй. Андан Кудайменде. Андан Турсун. Турсундан кичи Барак же кырк сан Барак деген Абылайдан кийин хан болгон ушу (кара: Ш. Кудайберди уулу. Түрк, казак, кыргыз жана хандардын шежиреси. А., 2004. 41-б.). Бирок ал Абылайдан кийин хан болгон эмес. 24. 9. 1749-ж. Барак султандын Оренбург крайынын губернатору И Неплюевге жазган катында: «...я прибыл в область Туркустанскую, в отчизну свою, ...При сем объявляю, что Кунгратского роду киргиз-кайсаков сан (то есть десять тысяч человек) е. и. в. в подданство подверглись и меня, Барака, ханом и владельцем себе приняли» деп билдирет (кара: КРО. док. № 186. 489-б.).>

⁷⁶⁰ <Б. Солтоноев жаңылып жатат. **1770–71-ж. Барак султан** кыргызга кол сала алмак эмес, анткени ал 1750-ж. март айына чейин Карнак деген жерде (азыркы Атабай айылы) кожолор колдуу болуп өлгөн (кара: Казахско-русские отношения (КРО) в XVII-XVIII веках: сборник документов и материалов. А.-А., 1961. док. № 196. 510-б.; Валиханов, 1984. Т. 1, 303-б.). Б. Солтоноев бул жылдарды Ч. Валихановдон алышы мүмкүн. Бирок Ч. Валиханов 1770-ж. Барак султандын өчүн алуу үчүн Аблай кыргыздарга чабуул жасаганын көрсөтөт. Сөзмө-сөз: «Киргизы терпели много поражений от Аблая. Особенно памятен для дикокаменных киргизов **набег Аблая в 1770 году**, в котором выразился решительный перевес кайсаков и утвердились те отношения, которые теперь между ними и киргизами Большой орды (Улуу жүз казагы – ред.) существует. Султан найманский Барак (Кукджал) сделал набег на дикокаменных киргиз. Не находя никакого сопротивления, избалованный счастьем, он сделался слишком беспечным и, гордясь силою, осквернил святыню дикокаменных киргиз – могилу Кошкар-ата. Дикокаменные киргизы, озлобленные на жестокостью, тайно условившись, собрались и ночью напали на его стан. Непобедимый Барак без всякого сопротивления бросился в бегство, оставил свой лагерь и был преследован до Или. Киргизы приписывают это неожиданное бегство заступничеству святыни. Аблай сильным войском из аргынцев, найманов и уйсундов для отомщения за поражение Барака перешел через верхние притоки Таласа, Уч-Кошай и под горою Крунбелес разбил сборные аулы солту и саяков...» (кара: Валиханов, 1985. Т. 2, 78-б.).>

⁷⁶¹ <Тилмеч М. Арапов 24. 9. 1749-ж.: 1) «Барак салтан ...все свое войско, в котором были Средней орды Найманских, Каракисятских и Кунратских родов киргисцов четыре тысячи с пятьсот, да Большой орды с Тюлябием с пятьсот – итого с пять тысяч человек»; 2) «...от Мойнак-бия слышал, что те улусы, в которых он, Барак, прежде убитии ханского, владельцем был, намерены прикочевать к нему, Бараку ...тот Мойнак-бий с тем Каракисецким улусом, кочевавшим в то время ...при реке Сыр-Су, сказал... что он кочевать будет на реке Чу, которая от Туркестанта здешней стороне расстоянием езды сем дней» деп көрсөтөт (кара: КРО. док. № 185. 486, 488-б.).>

⁷⁶² <Балким котормодон кеткен ката болушу мүмкүн. Тагыраагы «Боролдой тоосу» болушу керек>.

⁷⁶³ <Бул жерде бири-бирин улаган жаңылыштыктар кезигет. Кыргызстанда Боролдой аттуу тоо жок. «Боролдой» деген айыл бар. Боролдой кырка тоосу азыркы Казакстан Республикасынын Чымкент шаары менен Кара-Тоонун ортосунда жайгашкан. Ал жерде Боролдой деген суу агып, анын оң жак куймасы Кочкор-Ата деп аталат. Казакча «Кошкарата» (кара: Конкошпаев Т. К. Словарь казахских географических названий. А., 1963). Ал мазар бүгүнкү

күчүн кетиргенде, кыргыздар жарашалы деп арага киши салып, эки жактагы кыргыздын колу келгенче, амал кылып турушкан. Бугу, солто, саяк, сарбагыш не кыларын биле албай малы семирэ элек үчүн аттары арык болуп, акыры мындайча айла кылган. Ал түндө 400-500 кишини жашырын жиберсин, алар түн боюнча токойдон чычырканак кыйып таңып алып, ар кимиси бирден күн чыккан мезгилде, Кызарттын бели жактан бизди көздөй катуу чаап сүйрөтүп жүрүп олтурсун. Бир айла кылып сан Барак менен жарашалы деп бетме-бет болуп, бир канчабыз сүйлөшүп турган кезде «кыргыздын биз чакырган калың колу келип калды деп», бизге шашып чаап келип кабар берсин деп, баары бир ооздон «Бул ишке жарай турган жалгыз ушул» деп, ал милдетти саяк кыргызынан Жепкетерге тапшырган дагы өздөрү тарап кеткен.

Кыргыздын жиберген кабары боюнча күн шашке болгон кезде, казактын тигилген туусунан бир нече баатырлары ак таякчы аскери менен Сан Барак келип, Эсенгул баштык кыргыздын баатырлары менен жаңыдан сөзгө келишкенде, бир аздан соң Кызарттын бели жактан шамал болуп (дайым деп айтаарлык шамал жүрүп турат) шамалга аралаш бир учу асманда бир учу жерде калың чаң чыгып, алды Кочкордун токоюнун башына аралашып, токойдун баарын Кочкордун өзөнү бүткүлү менен чаң болуп кеткен, бул эмне чаң болуп кетти, биз жарашалы деп жатканда, балким калың кыргыздын колу келип калдыбы деп Эсенгул бул сөздү айтып оозун жыйып ала электе он чакты киши менен аттарын кара терге чөмүлтүп чуу коюп келип салам айтпастан Жепкетер баатыр айткан:

Көптүгү:

Ала каргадай арык тукумунун колу келип калды.

Сайактын сан колу келе жатат.

Чегирткедей каптап чериктин колу келе жатат.

Буудандарын жулкунтуп бугунун колу келе жатат.

Солтонун соолондору келе жатат.

Колдун алды токойго түшүп, тамак-ашына камынып калды. Арты Кызарттын белинен үзүлгөн жок. Кокустан союш үчүн калың кол элди талап кетпесин, сөзүңдү токтот да, колдун союшунун камын кылабы. Атангыла деп Эсенгулду башка баатырлары менен кошуп токтобостон аттанып кеткен. Булар токойдогу чанды карап жүрүп кеткенде, Көкжал Барак тезинен кошуна келип, урушалбастан качкан. Бул согушта казактар качпастан бурун согушуп турган кезинде сарбагыш кыргызынан Черикчи Темир уулу өтө кайрат көрсөтүп баатырлыгы билинген. Качкан казакка кыргыздар жалпы чабуул кылып, казакты көп өлтүрүп ат-тонун олжолоп Кочкордун күн жагын жоон арыктагы Чапта казактын Айт деген баатырын өлтүрүп бул кезде ал жер «Айтактын чабы» аталат. Казактын Арзы деген баатырын өлтүрүп, ал жер «Арзы» аталды. Күржү деген казактын баатыры өлтүрүлгөн жер «Күржү» аталды. Көкжал Барак өзү Кескен ташта кармалып өлтүрүлдү. Казактар быт-чыт болуп, бет-бетинен качып, бирин-серин болуп жүргөндө, көп өлтүрүлдү. Качкан казакты Чүйгө жете кубалап, анда Иленин суусуна чейин кубалап барып, уулап жүрүп өлтүргөн. Чапырашты казагынан Жапекти өлтүргөндө анын сөөгүн дос болгон себептен⁷⁶⁴, сарбагыш кыргызынан Атаке Тынай уулу Кара буурага Кара килем жаап бир туугандарга Бейтели, Кооман, Дөөлөткө жеткирген.

Бул согуштан соң, кыргыздар казактан мал алып, жылкы тийип көбүрөөк жабырлыгы өттү.

«Барактын чабуулунда ат семирткендей» деген казакта макал бар. Эсенгул Болот уулунун бою

күнгө чейин сакталган (кара: Мадени мур: Казактын тарих айту, сактау дастүри жане оны жаңгырту жолдары. //Кошкарата конференциясынын материалдары. А., 2005. 7-10-б.). Чымкент шаарынын өзүндө да Кошкарата мавзолейи бар>.

⁷⁶⁴ <Байдыбектин экинчи аялы Зариптен Жалманбет. Жалманбетин биринчи аялы Жупардан Чапырашты, экинчи аялы Сыландыдан Ышты (Жооатар), үчүнчү аялы –Жупар байбиченин синдиси Тумардан очоктуу. Чапыраштыдан Шам. Андан Малды, Малдыдан Эмил. Эмилден Кочуман. Кочумандан Эшкожо. Андан Алтынай. Андан Карасай баатыр. Карасай баатырдан Түркмөн, Көчөк. Түркмөндөн Түктүүкурт. Түктүүкурттан **Байтели, Кооман, Дөөлөт, Жапек.** Дөөлөттөн Качыке. Көчөктөн Айдар. Айдардан Мырзатай. Андан Кенбаба. Андан Эдил. Эдилден Шапакбай. Андан Назарбай. Андан Абиш. Абиштен Нурсултан (кара: Отаров А. Шежире. А., 2000, 12-24-б.). Алымбектин санжырасында Кооман, Жапек 30 киши менен кыргызга чалгындап келе жатып, Жапек Кулжа-Башы-Куучокуда ыман саягынан Жаманак баатыр колдуу болуп өлгөн (кара: Алымбектин санжырасы. Б., 2007)>.

узун болгон үчүн кыргызда «Чондугу Эсенгулдай» деген макал бар⁷⁶⁵. Кыргыздын басырыгы бул жердеги (Иле менен Чүй) казакка абыдан өткөн үчүн казактар чыдай албай акыры Көкчө тоодогу турган Абылай канга киши жиберип чакырып, аны кыргыз менен согуштурган⁷⁶⁶. Кыргызда «жоону көп качырат, жакшы аты Баракка калат» деген макал бар.

АБЫЛАЙ ХАН СОГУШУ 1775–1776-ЖЫЛДАРДА БОЛГОН⁷⁶⁷

Орто Азияда Сарыарка, Түркстанды жердеген кыргыз, казакта алардын ханынан саналган эңче бойлуу Эр Эшимден соң (1620–30) атактуу даңкы таш жарып чоң болгон Абылай хан деп айтууга мүмкүн⁷⁶⁸. Абылай хандын түп насили кадимки кан ичер Чыңгыз ханга такалып, казакташып кеткен могол уругунан. Орус, Кытай падышалары менен байланышы болуп,

⁷⁶⁵ <Сөзмө-сөз: «Эсенкулду эл-журт «Чоң баатыр» дешчү экен» (кара: Алымбектин санжырасы. 2007). «Чоң бий» деген титул 17–18-кылымдагы кытай маалыматтарында («Си-юй-вынь-цзянь-лу», «Си юй чжи» ж. б.) кеңири кезигип, кыргыздар өз башчыларын «цзюнь» (бий) дешкени, айрым бийлерге 10–20 чейин айыл баш ийгени, бийлер бир-бирине көз карандысыз болуп, жылына чогулуп, чоң бийди (чжан) тандап алышканы, анын аты Мамук-кули (б. а. Эсенкулдун чоң атасы – Маматкул бий) экени эскерилет (кара: Бернштам А. Н. К вопросу о происхождении киргизского народа. //СЭ. 1955. №2). Мындан мурун Цзя Дандын (730–805) «Ди ли чжи» («Жердин принциптери жөнүндө трактат») деген географиялык эмгегинде жолугуп, анда Суйаб өзөнү Суйаб шаарынын түндүгүндө он ок будун элинин каганы жылына ар бир урууга «чоң бий» (кыт. «цзюньчжан», «цочжан») дайындай турган салты айтылат (кара: Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. А., 2002. 204-б.)>.

⁷⁶⁶ <Болжол менен 1765-ж. кийинки окуялар айтылып жатат. Буга чейин Абылай Иртыш – Иле суулары тарапта жүргөн (кара: КРО. док. № 260. 668-б.)>.

⁷⁶⁷ <Абылай Түркстан, Кара-Тоо тараптан бир эле жолу эмес, бир нече чабуул уюштурган. Б. Солтоноев ашып кетсе анын эки жолкусун көрсөткөн. Архив материалдарында 1765–66-ж., 1773–75-ж., 1779–80-ж. чоң чабуулдары эскерилет. Алгач кокондуктарга каршы 1765-ж. жүрүшкө аттанып, бирок күйөө баласы Бөрү султандын (Баатыр султандын уулу) кокондуктардын колуна түшүп, өзү оор жарадар болгондон кийин Түркстанга жакын Кара-Тоого көчүп келген (кара: АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп. 122/2. 1762-1775, Д. 14. Л. 271-271об. Л. 264). К. Казанбаев менен У. Азлаев билдиргендей 1766-ж. 3-августта Абылай султан уулдары менен Улуу жүзгө келип, кыргыз бийи Каработо ага өз уулун жана 7 түтүн кишисин мал-жаны менен аманатка бергенде, Абылай мурун колго түшкөндөрдү кайра кайтарган (кара: Ошол эле жер. Л. 263). 1768-жылдын жазында Кудайменде баатыр менен Дөөтбай тархан башында турган казактар кыргыздарга кол салган. Натыйжада булардын экөө тең өлүп, алардын кунун кууп жана бир кызы менен беш миңге жакын малын кайтарып алмакка казактар Абылайга кайрылган. Ушул абалга байланыштуу Абылай 1768-ж. күзүндө уулу Валини аманат кылып, Пекинге жиберет, бирок Цин өкмөтү Абылай кишилерин аманатка атак-даңк алууну гана көздөп жиберип жатканын эскертип, жардам бербестен, кайра артка жөнөткөн (Ошол эле жер. Д. 18. Л. 338, 382). Цин императору Цяньлундун 1774-ж. 2-айдагы буйругунда «...по словам бежавшего от казахов элюта Дава, казахи действительно были ограблены бурутами» деп, 3 айдан кийин кайра: «...по словам казаха Туйсокэбин, Аблай и Абдулфеиз возглавили много народу, двинулись на Карабалдань и сразились с бурутами, награбили много скота у бурутского населения. Бурут Атаке бежал в Талас. Снова потерпели поражение и погибли в бою тысяча с лишним человек, были ограблены тысяча с лишним, среди них много старейшин» (кара: МИКК. 2003. Т. 2. 172-173-б.) жана Орус султандын (Абылайдын тууганы) 1773-ж. генерал-майор Деколонгко эки жолу (июль, август) жазган катында: 1) «Жакында кабар алдым. Абилпейис султанга бүтүм кылууга тоолук кыргыздардан элчилер келип, таттуу бололу деп, Абылпейистин бир уулун өздөрүнө хандыкка сураптыр. Бирок, Абылпейис бул маселени чече албай турганын билгизип, элчилерди кайра кайтарыптыр»; 2) «Өзүмө ишенимдүү казактан билгеним мындай: казак султандары Карабаш, Эшим, Дайыр тоолук кыргыздарга согуш ачып, аларды чаап алмак болуп, Абылайдан жардам сураптыр. Абылай султандын канча аскер бергенин билбейм. Абылайдын айылындагы адамдардан сурасам, ал 600 тоолук кыргызды туткунга алыптыр, дагы барып, согуш кылып, кыргыздарды чаап алмак» (кара: Аблай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу кужаттар менен материалдар. Астана. 2005. Док. №249, №257) болгону айтылат>.

⁷⁶⁸ <Абылайдан тышкары Кичүү жүз урууларын Нурали султан: Орто жүз урууларын Абульфеиз султан, Даир султан, Кудайменде султан ж. б. бийлеген. Сөзмө-сөз: «...после 1771 года, когда он (Абылай – ред.) стал менее заботиться о сохранении наружной покорности своей России, менее лицемерить и начал явно называться ханом. Правительство русское вопросило его, почему принял он сей титул. Аблай смело отвечал, что приобрел оный победами над тургутами (калмактардын бир уруусу – ред.) и по смерти Абульмагмета (1771-ж. өлгөн Орто жүз ханы Абылмамбет – ред.), избранием не только от всех орд киргиз-казачьих, но от туркестанцев и ташкентцев» (кара: Левшин, 1996. 254-б.). Жолборс хан өлгөндөн кийин Улуу жүз уруулары Барак султанды хан деп таанып, ал өлгөндөн кийин бийлер бийлеп калган>.

калмакты жеңип казак журту 1733-жылдан баштап орустун кол алдында саналса да, жери Сары арканын кендигинен ал жерде чачырап казактын алыс турганынан Абылай казакты өзүнчө мамлекет деп билип, өзүн анын ханы санаган. Жана башка улуттар дагы ушундайча ойлогон. Абылай 1772-жылында бүткүл казакка хан болуп шайланып, 1775–1776-жылдарда кыргызды каратып⁷⁶⁹, 1781-жылында өлүп, Түркстан калаасында «Түркстан» аталган Кожо Акмат Иасавинин коргон күмбөзүнө коюлган⁷⁷⁰.
Тарак камсадан⁷⁷¹.

Асан атанын сөзү деп Абылай хандын бир вазири⁷⁷² айткан:

Мындан соң кыйлы-кыйлы заман болор,
Заман азып, заң тозуп жаман болор,
Карагандын башына чортон чыгып.
Балалардын даурени тамам болор.
О күндө карындаштан кайыр кетер,
Кандан күч, карагайдан чайыр кетер.
Уул-кызың оруска бодан болуп,
Кайран эл, эсил журтуң сонда нетер.

Абылай хандын аскер башчылары:

1. Каманбай
2. Бердикожо
3. Актан берди
4. Алтыбай
5. Эсмамбет
6. Матай
7. Айтмамбет
8. Чүңкөй
9. Буура Кабантай
10. Канжыгалы Бөкөнбай⁷⁷³

Кыргыз карыяларынын айтканы: Азиз Жаныбек хандын, Асан Кайгы деген билимдүү кишиси болгон экен деп айтышат.

Кыргыз менен казактын арасы сан Барак жеңилген соң катуу бузулуп, кыргыздын көкүрөгү өсүп, казакты баштагыдан бетер уурдап, талап, жыгып алып карактап, чоң кордук көрсөтүп, көбүнчө сайак кыргызынан: чакыр, уман⁷⁷⁴, жаманак (кабалардын хан Садырдын⁷⁷⁵ күчөгөн

⁷⁶⁹ <Кыргыздар караган эмес, келишим түзүп, чек ара такташкан (кара: Алымбектин санжырасы. 2007)>.

⁷⁷⁰ <Акыркы изилдөөлөр боюнча Абылай хан 1780-ж. күзүндө өлгөнү такталууда (кара: Сулейменов Р. Б. Моисеев В. А. Из истории Казахстана XVIII века. А., 1988.130-131-б.; Абылсейит М. Казак ханы Абылай тууралуу тарыхтын актай барактары. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. № 4. 2006.)>.

⁷⁷¹ <Тауарих Хамса (Бес тарих)>.

⁷⁷² <Түп нускада Абылайдын вазири жөнүндө сөз болбой, К. Халид аны 1871-ж. зүль-хиджа айында Кудабай деген акындан жазып алганын эскерет (кара: К. Халид. 1992. 110-б.)>.

⁷⁷³ <Башка оозеки, жазма маалыматтарда мындай ысымдар толук учурабайт>.

⁷⁷⁴ <Ыман. Санжыра боюнча Чакыр (Чекир, Шакир) саяктын эки аялы болуп, биринчи аялынан Үчкуртка, Түгөл деген эки уул болуп, Үчкурткадан Аккабак, Ыман, Кудайберди – үч уул. Аккабактын тукуму «аккабак», Ымандын тукумдары «ыман» уругу деп аталат>.

⁷⁷⁵ <Саяктан Каба. Кабанын бир уулу Түнкатар. Түнкатардан Түмөнбай. Андан: Майырке. Андан Чоке. Чокеден Сакай. Сакайдан Качканак. Андан Арзымат. Арзыматтан Сейит, Бекболот, Садыр (кара: Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Под ред. Г.Ф. Дебеца. М., 1956, Т. 1. Рис. 3. Структура родо-племенного деления саяк). Бирок Б. Солтоноевдин оозеки маалыматтарды толук пайдаланбаганы эске алынышы керек. Салыштырып көрүңүз: «...Таласта турганына, уругу саруу, саруу ичинде бошмоюн уругунан Туума бий деген адам аксакалы экен. Казак беттешине солдун башында ушул Туума бий экен, убада кылып тарайт жыйын. Чакыр Кочкор, Чүйгө чейин көчүп келет. Садыр көчүп келет. Иниси Сейит тил албай, элди бузуп токтотуп калат. Садыр

чагы, ошого сүйөнүп) тынчын алганда⁷⁷⁶, чыдай албастан, казактар кеңешип, Сарыаркада жаткан Абылай ханды чакырып келүүгө Олуйата шаарынын түн жакы кайчылаш, күн чыгышында эки-үч күнчөлүк жерде турган короолош уругунан Жоогаш баатырды⁷⁷⁷ чакырып алып, Абылай ханга жиберген. Абылай ханга барып Жоогаштын айтканы:

Алдаяр таксыр! Алатоону жердеген макоо кыргыз, көбүнчө Көкжал Барактын согушунан соң, бизди тынчтыптастан кордук көрсөттү, малыбызды урлады, өзүмүздү карактады. Кыргыздын баштыктарына көбүнчө Каба Арзыматтын уулу хан Садырга киши кийирсек, анын берген жообу:

Чапырашты, Жапекти өлтүрдүм. Абак-Таракты алдым. Көкжал Баракты алдым, Чолок Коргон Созокту алдым. Сор аяк Абылай хан сартынды алууга аз калдым деген⁷⁷⁸.

Абылай: «Казак, кыргыз үркөрдөй болгон эл эдик, калмактан жаңыдан кутулдук. Баш-аягыбыздан орус менен кытай ажыдаардай оп тартып сорууга оозун ачып турат», деп башын чайкап жооп айтпаган. Жооп бербеген соң казактын баштыктары, бийлери жана аскер баштыктары кеңешип, хандын акунунан⁷⁷⁹ тамак ичип жатканда өлөң менен айттырганда, көптөн соң Абылай хан: «Көбүң болбодуң, кайыр эми, барайын, бирок абели жакшылыкча сүйлөшөлүк, кыргызга барып менин сөзүмдү айт», -деп Жоогашты кайта жумшаган. Жоогаш кыргыздын чети, солтонун баштыгы Момокан⁷⁸⁰ менен Жайылга келип, Абылай хандын сөзүн айтып кайта кеткен.

Ошол жылы Абылай хан Сары Аркадан аттанып келип Ташкенди кыдырып⁷⁸¹, анда жаныш (дуулат) казагынан Байтикти улук кылып, өзү Ташкенди кыштап калган⁷⁸². Кыргыздан элчи

ээрчиген кабаны алып келет. Азыраак болуп келет. Капканын оозуна чоң коргон салат. Садыр өзүн хан атайт» (толугураак: Алымбектин санжырасы. 2007)>.

⁷⁷⁶ <2. 03. 1779-ж. Абылай орус бийлигине кат жазып: «...менин сөзүмдү укпастан жакын арада көчүп жүрүшкөн казактардын бейкуттугун бузуп, зыян келтирип жатышат. Бул кыргыз элинин башчысы Садыр бий» (кара: Исмаилова А., Сапаралиев Д. Садыр хан жана XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз-казак мамилелеринин кээ бир маселелери //Жайыл баатыр: тарых, учур жана келечек. Эл аралык илимий пактикалык конференциянын материалдары. Б., 2006. 50-б.)>.

⁷⁷⁷ <Улуу жүз казактын ботбай уругунан Жоогаш (Жауғаш) Кырбаш уулу>.

⁷⁷⁸ <Алымбектин санжырасында муну Букар жырау угузат. : «...кыргыз көк жарлы Баракты алды, сартбек казакты алды, Чолоккоргон, Сузакты алды. Садыр Абылайкан – сени алмакка аз ак-калды деген экен» дешчү чалдар (толугураак: Алымбектин санжырасы. 2007)>.

⁷⁷⁹ <«Акыны» деген сөз болушу мүмкүн>.

⁷⁸⁰ <Кошойдон Момокон, Жамансарт. Булар Бөжөк деген аялынан. Баймырза, Мамбет кыз алган аялынан.

Кочкорбай тартууга келген Сайра деген аялынан. Куртка, Теңиз Кошойго саруудан сыйлыкка келген Сыяда деген аялдан. Зарыл калмактар качканда ордунда калган жетим бала. Ал Кошойдун уулу Момоконго каралап туруп калган (кара: М. Байгариновдун санжырасы)>.

⁷⁸¹ <1764–67-ж. окуялар айтылып жатат. Рапорт командира сибирских войск генерала-поручика И. Шпрингера от 14. 12. 1764 г. «...старшина Одарчи послан, что Аблай-салтан намерен на кыргызской, особенной от их орд, род (кой, как здесь небезызвестно, находитца по Сыр-реке) войною итти, по притчине их несогласия. Но что им сказывают, будто бы те киргисцы ныне отделились под китайские владение, так опасаясь оно, Аблай-салтан приказал тому отправленному старшине Одарчи о том, будучи там, богдыхану представить. И естли окажетца, что те киргизы китайцам не подданыя, то в будущей год в осеннее время неотменно намерен он, Аблай-салтан, собрався, итти к ним военною рукою» (кара: КРО. док. № 263. 676-77-б.). 1765-ж. Абылай Ташкенди алып, кайра кеткен. 1767-ж. кайра келгенде ташкендиктер урушсуз салык төлөп берүүгө макул болгон (кара: КРО. док. № 270. 688-б.). Рапорт командира сибирских войск генерал-поручика И. Шпрингера от 19. 04. 1765: «...прошедшей зимы Абулфеис-салтан с подданными ему киргисцы был в походе и имел войну с дикими киргисцами ж ведения старшины Кара-Бута-бие, кочующими по сю сторону бухарского владения города Туркестанта, за недопуск ими в Среднюю киргизскую орду и к нему, Абулфеису, в улусы для сатовки с товарами ташкенцов, за грабеж и обиду их, откуда и прибыл благополучно и с собою завоеванного всего богатство и с пленными получил на двадцать тысяч». (кара: КРО док. № 265. 680-б.). Негизи кыргыздарга жасаган Абылайдын эки жолку чоң жоортулу солто уругунан чыккан Түлөберди баатырдын сөзү катары анын тукуму Акылбеков Алымбек манаптын санжырасында тагыраак жана көлөмдүү берилген. Түлөберди баатыр эки жолкусунда тең Абылайга элчиликке барып, экинчисинде чек ара бөлүштүрүү боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп келген (кара: Алымбектин санжырасы. 2007)>.

⁷⁸² <Н. И. Гродековдо Төлө бийдин тууганы Байтик жөнүндө эскерилет (кара: Киргизы и каракиргизы Сырь-Дарьинской области. Юридический быт: в 2-х т. Ташкент, 1889. Т. 1. 25-б.). Айрым маалыматтарда Байтиктин өмүрү Ташкен шаарын кыргыздан чыккан Көкүм бийлеп турган мезгилге туш келет>.

барып⁷⁸³, көпкө жатып калып кыргыздын көпчүлүгү менен кеңешип, жооп берүүгө убадалашып кайткан. Көктөмдө Абылай Ташкенден келип, Меркенин түн багыты Короготу өзөнүндө «Түйүшкөн» деген жерге колу менен жатып калып, кыргыздын жообун алып кел деп Жоогашты жиберген. Жоогаш келип, солто кыргызы Жайыл менен Момоканга сүйлөшүп, ыгы келише албай бузулушуп кайткан.

Жоогаштын айткан сөзүн жана Абылайдын көп аскер менен келип жатканы тууралуу башка кыргыздарга кабар бербестен жана Абылай хандан эч бир кооп кылбастан, камынбай бейкут жата берген. Жоогаш кыргыздын келишпегендигин барып айткандан соң, Абылай Меркенин жанындагы мөңгүнүн Акчийине туусун тигип, солтого чабуул кылган. Туйгунт жаткан солтолор жан аябай согушса да, бек, катты жеңилип, согушуп турган чагында, Жайыл баатыр, Үсөн, Теке жана Итике деген үч баласы менен казактын колуна түшкөн. Жайыл баатыр Жоогаш менен дос болгон себептен «менин Үсөн, Теке эки баламдан тукум калды. Кичи катынымдын баласы Итикеден тукум калган жок, анын бир тамчы канын сурап алгын» дегенде Жоогаш Итикени өлтүртбөй сурап алган. Жайылды, Үсөн, Теке жана Жээнбек төртөөнү өлтүргөн. Момоканды Жоогаш кепил алган. Саруу кыргызынан Колпоч уругунун колу келип, солтонун колу экен деп жаңылыштан казактын аскерине кабылып калып, анын көбүн казак кырып таштаган. Бул себептен алигиче эл арасында келе жаткан макал «эрдигинен солто кырылды, энөөлүктөн колпоч кырылды» деген. Абылай илгерилеп, Чүй боюна келип⁷⁸⁴, Чулу бетине жакын жерден Бөлөкбай уругу солтодон Жолу канчалык эрдик көрсөтүп азоолук киши көп жоо менен атышып жатса дагы, аны жеңип, жолдоштору менен кырган (Жолунун тукуму азырында Ысыкатада 30-40 чамалуу түтүн). Солтодон өтө чыгып, Кичи Кеминге барганда, Бейшеке деген жерден беш агайын кыргызды айлы менен кырып, келин-кызын олжологон. Кичи Кеминде алыш казып жаткан кыргыздан 40-50 кишини өлтүргөн. Бул алыш азырында Кандыарык (Кандуу арык) аталат дегенден кыскарылганы.

Жол булактын оозу, бир кабарда Көтмалдыда сарбагыш кыргызы менен согушуп, кыргыздан жантай уругу калмакка түшүп кетип, кайта келген Ыбыке, Иним⁷⁸⁵, Жакам, Сенкилтай Мадыгандын Ыбыкеси жекеге чыгып⁷⁸⁶, жекеге чыккан казактарга сайып кеткенде, казак бүткүлү менен каптап кетип, сарбагыш сындырып коюп, Ыбыке колго түшкөн. Колго түшкөн кишилерди когала аттуу Абык деген казак моюндарынан көгөөндөп туруп кырып жатканда, Абылайдан: «Колго түшкөн кишини өлтүргөнүн токтотсун», деген буйрук болгондо, бактысына Ыбыке баштык жетик өлтүрүлбөстөн бошотулган. Бүткүл сарбагыш баш кошуп согушпастан⁷⁸⁷,

⁷⁸³ <Алымбектин санжырасы боюнча 1-жолкусунда «Түлөберди бала» менен кыргыздан 40 киши барып, Абылай менен келишип, кайтаарында туткун кыргыздарды бошотуп, көптөгөн белек-бечкек ала келет>.

⁷⁸⁴ <Абылайдын Кара-Балта – Сокулуктан өтүп, Чүй, Кичи-Кемин, Чолпон-Ата, андан Соң-Көлгө чейин жетиши тууралуу окуялар башка маалыматтарда (оозеки, жазуу) кезикпейт. Б. Солтоноев бул окуяларды баяндап жатып, көптөгөн жаңылышууларга жана хронологиялык чаташууларга жол берген>.

⁷⁸⁵ <«Ынжы» болушу мүмкүн>.

⁷⁸⁶ <Бул маалымат терең изилдөөнү талап кылат. Салыштырып көрүңүз: «Дайырбектин Асамбай, Ынжы, Ыбыке, Жакам, Мадыган, Сеңкилтай деген 6 уулу бар болуп, Асамбай тукуму калмак ичинде туруп калышты. Жүгүргөн албай, буйруган алат дегендей, аракет кылганы менен кыргыз ичине келе албады» (кара: Бөөмбаев Насирдиндин санжырасы)>.

⁷⁸⁷ <Бул жерде калмактар кеткенден кийин сарыбагыш урууларынын Кеминден Иленин жээгине чейин орун алышы эске алынышы керек. Сөзмө-сөз: «1761 году... Восточных бурутов, ...было пять родов, из которых названы саяк в 1000 семей и сарыбагыш, тоже 1000 семей; старшина последнего имел имя Чи-лик-дзи (Чирикчи); древние пастбища этих двух родов находились на Гэгэнь-Каркира и Темурту; изгнанные отсюда цзунгарами, они нашли убежище в окрестностях Андиджана, когда же цзунгары были покорены (Китаем), то буруты заняли прежние места» (кара: Аристов. 1999. 429-б.); «Дикие, черные или закаменные киргисцы, названные в Сибирской истории бурутами, есть народ древних киргисцов, а не кайсаков, о которых кайсаки баснословят, что они, дикие, родились от мачехи, и потому народ злой, а кайсаки - от родной матери. ...Но как разделились, - никакого изъяснения более сего баснословия сыскать не можно. Пределы же их называются от кайсаков и отделяются рекою Илею, текущею в озеро Балхаш между гор, называемых Алатау.не доходя города Ташкента восьмидесяти верст

бириндеп урушкан. Ошол себептен кыргыз сарбагыштын феодалынан саналган Эсенгул урушка катышпаган.

Абылай Ысыккөлгө барып, Чолпонатанын көл жээги быткылында чеп жасап, мал башы менен бекинип жаткан мундуз кыргызын Таталай⁷⁸⁸ уругунун баштыгы Тыныбек менен согушуп, төрт күндөн соң, казактар жапырып кирип, чебин талкалап, 150 түтүн кишинин көбүн кырган⁷⁸⁹.

Тыныбектин Канышбек деген кызын жана он алты кыз олжого түшкөн. Ошондо казактын колунда Соңкөлдү көздөп казак аскери бара жатканда Канышбектин ыйлаганы:

Алты короо Таталай
Алты айланып чапкыдай,
Асили бузук Абылай,
Атаңдын өчү бар беле, ай!
Жети короо Таталай
Жети айланып чапкыдай,
Жетеси жок Абылай,
Жетендин өчү бар беле, ай!
Корголоттуң быткылга,
Кордук кылдың кудай ай!⁷⁹⁰
Абылайдай ит кулга
Карсак жүрбөс каран жол,
Караңгыда баратам
Капарда жок Абылай
Кармоосунда баратам.
Түлкү жүрбөс төлөй жол,
Түндө кетип баратам,
Түшкө кирбес Абылай,
Туткунунда баратам.

Канышбектин кайны саруу кыргызынан, кырк уул уругунан Кабай деген күйөөсү болуп элине, күйөөсүнө салам айтканы:

Таталай мундуз төрөсү,
Ойрон мундуз төрөсү.
Орчун мундуз төрөсү
Көрпөчөнүн көбөөсү

поворачивает мимо города Кукан (Икан – ред.) чрез реку Цуя (Чүй – ред.) к устью реки Или, впадающую ниже сей грани во ста верстах в озеро Балхаш. И сия река Или граничит оных как от Китайского государства, так равно и от кайсаков. ...Волости сии зимние кочевья имеют по сю сторону реки Или (Иле дарыясынын сол жээги – ред.) и по рекам Бежи, Каратале и Агакшибе; и при озерах, лежащих от Балхаша к востоку - Ачактугуле и Алакуле. В летнее же время, ежели они согласны и никаких друг против друга требований не имеют кочуют с дикими киргисцами; а когда между ними какой раздор, то отходят и к реке Жидысу» (кара: Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. 1998. 52, 79-б.)>.

⁷⁸⁸ <Кийинки чогултулган кыргыз элинин этникалык курамы тууралуу илимий материалдарда мундуз уруусунун ичинде таталай деген урук жолукпайт (кара: Джамгерчинов Б. Д. Очерк политической истории Киргизии XIX в. Ф., 1966; Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б., 1999. 712 -13-б.)>.

⁷⁸⁹ <Ы. Абдырахманов жыйнаган материалдарда Тыныбек кушчу уруусунан (кара: КР УИА КЖФ. Инв. №116 (319). Информатор-санжырачы Сооронкулов С. «Тыныбектин быткылы» деген жер азыркы Казак Республикасынын Мерке ооданынындагы Кара-Кыштак, Корготу (Карагатты) сууларына жакын турарын айтат>.

⁷⁹⁰ <Ушул саптар «...Корготтунун быткылда, Кордук кылдың кудай ай» деген сөздөрдүн бузулуп кетиши же кол жазмадагы котормодон (Б. Солтоноев арабча арип менен жазган) кеткен ката болушу мүмкүн. Алымбектин санжырасында бул салгылашуулар Корготу, Чөңөр, Ашмара сууларына жакын жерлерде жүргөн>.

Көнкүл мундуз төрөсү
Жаман да болсо Жабайга айт,
Чаар аттуу Кабайга айт.

Көп саруудан Бешимге айт.

Абылай Соңкөлгө келип⁷⁹¹, аттарын семиртиш үчүн бир ай турган чакта Канышбектин Абылайга кылган арызы:

Ата-эне эл-журтубуздан ажырап, он жети кыз олжолонуп сиздерге бүлөө болдук. Сиздерден башка барар жерибиз; басар тообуз калган жок. Туткунда келе жатып, зордук басымчалыкка кирептер болдук, кирдеп кеттик. Кир-когубузду жууп, тазаланып алууга уруксат бериңиз дегенде, Абылай макул алган.

Сууга он жети кызды Канышбек ээрчитип келип, аларга айтканы:

Биз ата-эне, эл-журт, бир туугандарыбыздан ажырадык, өмүр бою казакка күң болуп, олжо катын атыгып кор болуп жүргөндөн өлгөнүбүз артык деп, он жети кыз бир биринин чачын түйүштүрүп, туруп сууга түшүп кеткенде, көлдөн аңыр, каздын жумурткаларын издеп жүргөн казактар көрүп, Канышбек баштык⁷⁹² бир нече кызды кармап калган. Кийин кыргызды бүткүл каратканда, Канышбекти азат кылганда, аны күйөөсү Кабай алган. Бир кабарда Канышбек дагы сууга түшүп өлгөн.

Абылай кыргыздын көбү Анжыйан, Наманганга жана Кытай жерине жакындап кача турган болгондо, Көлдөн Таласка барып, аны ордо кылып турган. Кыргыз менен Абылайдын согушунда казакка маалым болуп көзгө көрүнүп нечен жерде баатырлык көрсөтүп эрдик кылган Солто кыргызынан Талкан уруусунан Жамансарттын уулу 18 жашар Түлөберди болгон⁷⁹³.

Сарыбагыштан Эсенгул, саяктан Качыке менен, саруудан Тума бий аскерлери менен аттанып келе жатып, солтонун жеңилгенин бирин-серин сарбагыштын жана Тыныбектин ойрондолгонун угушуп, жолдон кайта кетишкен⁷⁹⁴.

Абылай Таласка, бир кабарда, Кум-Арыктын башы Жар суу Макмалга кыштап калып, кийинки жылы согушта (бул согушка сарбагыш, бугунун катышканы билинбейт) саяк Садырды Доскулу деген баласы менен кармап барганда⁷⁹⁵, Абылай кыргыз менен жарашып, эл болмокчу, ой

⁷⁹¹ <Б. Солтоноевди көлдүн аталышы жаңылдырып жатышы мүмкүн. Мисалы, Чүй суусунун аягында баш-аягы 200 чакырым (версть) келген «Саамал-Көл» деген көл жайгашкан (кара: Леденев Н. История Семиреченского казачьего войска. Верный, 1908. 16-б.; Шмидт Ю. А. Очерк киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела, в Акмолинской области. //Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО. Кн. XVII, вып. II. 91-б.). Алымбектин санжырасында Абылай кошунун Түйүшкөнгө – Үч-Кайыңдынын куйганы, Корготуга тигип, жаткан>.

⁷⁹² <Мүмкүн «Канышбекти баш кылып»>.

⁷⁹³ <О. Сыдык уулу боюнча Түлөбердинин агасы Эсенаман 1841-ж. 85 жаш курагында каза болгон (1841–85=1756). Үмөт молдо боюнча Түлөберди 17 жашта болуп, 19 жашында Абылай, Абылпейиз, «кулаккесер» Кудаймендеде ак үйлүү болуп жүрүп, Түлөбердинин балдары – Эшкожо, Канай ошол жактан туулган (кара: КР УИА КЖБ. Инв. № 191)>.

⁷⁹⁴ <Ушул окуя Алымбектин санжырасында кеңири берилген>.

⁷⁹⁵ <Сөз Абылайдын акыркы чабуулдарынын бири жөнүндө жүрүп жатат. Салыштырып көрүнүз: (Из письма хана Аблая оренбургскому губернатору И. Рейнсдорпу 1779 г. не позднее августа 13). «Во владении ж моем состоит Большая и Малая орда, ис коих Большая расположена около г. Туркестана в Ташкении, где также находится воюющие со мной, называемые кыргызы, которые в той области кочующим моим подчиненным киргисцам чинят несносные беспокойства и притеснения, то есть делают во всегдашнее время военною рукою на них нападения и притом захватывают к себе жон, детей и имение их, которые, не стерпя таковому разорению, принуждены слезно просить моего защищения, куда от меня отправлены из детей моих и братьев с лутчими людьми, после коих и сам, сев на конь, для отечества нашего отправиться готовлюсь» (кара: КРО. Док. № 51. 102-б.). 1779-ж. октябрдагы орус бийлигинин маалыматы боюнча «Аблай-хан, расположась между Туркестаном и границею диких киргизов, согласясь Большой орды с Булат-ханом, в Туркестане живущим, делал на киргизов нападения: сперва посылал детей своих Чингиз-солтана, да племянника Абулфеиз-солтана со старшими, но как по двум опытам те посланные возвращались бесплодно, то собрался сам Аблай-хан с солтанами и немалым числом людей, делал сильное нечаянное на киргизов наступление, причем удалось ему захватить знатных киргизов биевских детей с семейством пятнадцать кибиток и разделил их по частям» (АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп. 122/1 1779-1780. Д. 1, Л. 244 об. 245). Аблай «призвав своих детей, биев и главных положили совет, чтобы собрав орды их, киргис-кайсаков, сделать на киргизов нападение и привести к себе в подданство, куда он, Аблай, тогда ж, то есть 1779 г. весною с немалым числом людства (коего считают до двенадцати тысяч) отправился. ...из тех диких киргизов большая

менен аны эсен-соо элине кайта жибермекчи болгондо, казактын баштык бир кишиси мындай деген:

«Муну баласы менен өлтүрбөсөңүз (бир кабарда Жоогааш айткан) сиз дагы тынбайсыз, казак дагы тынч боло албайт, атасы Садырдын жүрөгүнүн башында эки ээли кара, баласы Доскулунун жүрөгүндө кара жок. Бары да май экен. Баласынын эрдигин ал түндө эт бергенде, этти башы менен тартып сынаңыз деген. Койдун эти келгенде Доскулу баштын эки кулагын кесип, маңдайын шара тилип, тумшугунан туура тилип, эки көзүн чукуп алып, башты балжа-булжа кылып бузуп, мээсин башка алып, дасторконго таштап койгон. Муну кайтартып койгон сакчылар Абылайга айтып барганда, байагы казак мындай деп чечкен:

1) Башты маңдайынан узата тилгени жолум ачык шыдыр болуп, эсен-аман үйүмө барсам дегени. 2) Тумшугун туура тилгени – жолумдан туура чыккан душманым жоом Абылайдан, аман болуп чыксам, согушта жеңип, туураласам дегени. 3) Эки кулагын кесип, көзүн чукуп алганы, башты балжа-булжа бузганы – өлбөсөм Абылай сенин эки көзүңдү чукуп, эки кулагыңды кесип, чунайтып туруп өлтүрсөм дегени. 4) Башын балжа-булжа кылганы – эсен-аман өлбөстөн чыксам баш кишилеринди талкандап кырсам дегени. 5) мээсин алып дасторконго таштап койгону – мээнди алып тамак катарында чийкилей жесем дегени, -деп тажрыйба бергенде, Абылай кан соргуч бул айтканга ынанып, этин жеп болбостон муну өлтүрткөн. Саяк менен саруу, кушчу сөөгүн сурап алып, Олуйата менен Таластын ортосундагы Капканын Үчкоргонуна койгон.

Садырга бүткүл арка кыргызы арка кыргызы моюн сунуп, айтканынан чыкпаган; демек бүткүл арка кыргызында заманында Садырдан озгон киши болбогон. Ошол себептен саяк кыргызынын кадыры башка кыргызга караганда аркалыкта үстүн болуп, анын доору жүргөн. Ошол себептен ал замандан бул заманга жете келе жаткан макал «Кабанын аты качса кармаба» деген. Каба демек саяктын бир уругу болуп, аты качса кармаба дегени, Кабанын аты качып бара жатса, кармап алып келип, ээсине бергенде, ээси менин атымды уурдап бара жаткан экенсиң деп тогуз жылкы айып алган.

Жаш чагында Садыр мурдунун чимкиригин тарта албаган сүйрөлгөн энөө жаман бала болгон, ар ким жаман Садыр деп тилдегенде, энеси тантык киши экен. «Садыйымдын-кан болойун ким билди, бек болойун ким билди» деген. Садырга солто, сарбагыш, бугу, сайак, саруу, кушчу ийилиштүү болуп, айткан буйругунан чыкпаган. Маселен ушуга бир мисал:

Анжыяндан Аркага келип орношкондо, солто кыргызынан баштыгы Жамансарт айлын элик атып берип, анын эти менен баккан үчүн эликчи Жамансарт аталган. (Жамансарт деп ат коюлмагы Анжийанда жүргөн чакта Жамансарт туулуп, туулган чакта айлында бир жаман сарт жүргөн үчүн, ушул жаман сарттай болуп жүрсүн деп атын Жамансарт койгон). Садырдын жети байталы жоголуп, Жамансартка келгенде, Жамансарттын Бөрүбай деген баласы чатырдын түркүгү менен Садырды чаап жиберген. Анда Түлөберди 17 жашта болгон⁷⁹⁶. Экинчи чабарда Бөрүбайды кармап калып Садырды ажыраткан.

Сайак Садыр өлтүрүлүп, Эсенгул Кытай менен Фергананын чегине көчүп, бугу Текести көздөй бет алганда, кыргыздын баш көтөрө албай калганын Абылай билип, кыргызга салык салып сынаган. Бүткүл салган салыгынын бирин калтырбастан солто кыргызынан Бөлөкбай уруусунан Кебек бий орундатып бүткөрүп бергенде, аны Абылай жактырып ыраазы болуп, бүткүл кыргызга бий көтөргөн. Абылай ар түтүнгө бир жылкы чыгым алып, колго түшкөн кыргыз башына бечара болсо бир жылкы, оокаттуу болсо тогуз жылкыдан сатуу алган дешет.

Абылайдын жарактуу сегиз миң, ээрчиткен андан-мындан эки миң-чамасы он миң кишиси

часть сим захватом аманата в послушание Аблая приведена, а остался только один Садык-бий (Садыр болушу мүмкүн – ред.) со своей волостью, за чем и Аблай не отступает от теперешнего его места пребывания, старается всячески взять и от сего последнего аманата» (кара: Сулейменов Р., Моисеев В. А. 1988. 130-31-б.). 16. 06. 1780 г. Омск чебине кайткан тилмеч М. Бекчурин «старшина А. Азаматов от 11-го числа мая, уведомил, что слышал он от приезжающих на торг киргисцов и ташкенцов, реченной Аблай-хан из Туркестанта выехав, разположился в шестидневной езде от г. Ташкении... Киргизы ж, выезжая из-за гор, воровскими своими набегами три раза у киргисцов его конские табуны к себе отгоняли в немалом числе» (кара: КРО. в XVIII-XIX в. А.-А. 1964. док. № 53. 101-02-6.)>.

⁷⁹⁶ <Алымбектин санжырасында Түлөберди элчиликке экинчи жолу 22 жашында барган>.

болгон. Таласты борбор кылып, анда суракчы кишилерин коюп, өзү Сары аркага кеткенде, бирге кыргыздан бир миң түтүн, бир кабарда алты жүз түтүн көчүрүп кеткен. Кыргыздын согушунан бир аз бурун калмактын канынын «Олоң байыр»⁷⁹⁷ деген кызы качып барып Абылайга тийген. Абылай жерине кеткенден соң, анын аскер баштыктарынан саналган карагерей Каманбай баатыр Кулжа шаарынын күн чыгыш жагындагы тоолордун бири «Эрен кабыргадан»⁷⁹⁸ келип, Кочкордон жылкы тийип кеткенде, сарбагыш кыргызынан Атаке арт жагынан кууп барып, Коргошко жетип, катты согуштан соң, жылкысын ажыраткан. Кээ бир кабарда бул окуяны Абылайдын чабуулунан бурун болгон дешет. Аныгы кийин болсо керек⁷⁹⁹. Себеби согуш болуп жатканда, Каманбайга Атаке: «Сенин ишенген пириң Абылай жок» деген дейт.

Абылай бүткүл кыргыздын үстүнөн Ак үйлүү кылып солто Жамансарттын уулу Түлөбердини алып кеткен. Анда барганда туулган бала – Канай.

Абылай 1787-жылы өлгөн деп Бартольд калет жазган. Аныгы 1781 жылында өлгөн.

Кыргыз Анжыян, Алайдан кайтканда, өзбекке ийилиштүү болуп кайтса да, Абылайдын кан жүргүзгөн согушунан соң, баштагыдан артылып, өзбекке жакындай баштаган.

Абылайдын өлдү кабары угулган соң, кыргыздар Иле менен Чүй аягындагы казакты кыса баштаган. Акыры казактар чыдай албай, согушуп кеткен. Ал төмөндөгү чанчкулу Бердикожо баатырдын согушу.

Абылайдан бир аз бурун бир кабарда бир эки жылдан кийин бугу, сарбагыш кыргызы Иленин суусун кече түн багытынан барып, көп жылкы тийип алып, Иле суусунан кечип өткөндө, сарбагыш кыргызынын баатырларынан саналган Атаке жаман түш көрүп, эски кыргызчылык, караңгылык расми боюнча ал түштөн корккондуктан «жаки атым, жаки мен өзүм өлбөсөм» деп Керкулун деген заманында атактуу биринчи күлүк аты менен Иленин жакасы, Кандын тоосунун⁸⁰⁰ денгелинен эртең менен жолдошторун калтырып, өзү жаңгыз чыгып, Чүй боюна түшүп, Тору айгыр ашып, Чолпонатадагы үйүнө эл орунга олтура барган. Атты таң ашырып, эртең менен катынын жумшап: «Ат кантип турат, көрүп кел» дегенде, катыны чыгып «ат мамынын башын кемирип, жулкунуп турат» дегенде, Атаке: «Арам өлгүрдү агыта бер» дегенде катын агыта берген. Ат дароо барып, көлдөн ичип жибергенде, чычкактап өлгөн. Атакенин бул жүргөн жолун чамалап текшергенде, орто эсеп менен эң азында 350—400 километр жер. Бул кабарды мен сарбагыш, саяк, бугу, солто, саруунун карыяларынан көп мертебе таптиш кылдым. Тыйанагында бүткүл барысынын кабары ташка тамга баскандай бир жерден туура чыккан.

КАЗАК ЧАНЧКУЛУ БЕРДИКОЖО БААТЫРДЫН КЫРГЫЗ МЕНЕН СОГУШУ 1791-1792 ЖЫЛДАРДА⁸⁰¹

Улуу Жүз казагынан чанчкулу Бердикожо баатыр көп аскер менен келип, Чүй өзөнүндө солто

⁷⁹⁷ <Орус маалыматтагында «Лам-Бояр», «Лам-Баир» түрүндө кезигет. Галдан-Церендин кызы. Бирок ал Абылайга тийген эмес, Цеван Доржиге (Ажа-хан) каршы козголоң уюштуруучулардын бири катары 1748-ж. Аксуга сүргүнгө айдалган>.

⁷⁹⁸ <«Ирен-Хабирга», «Ерен-Кабырга», «Элиньхабиэргэ» – Үрүмчү шаарынын батышындагы тоо>.

⁷⁹⁹ <Кийинки изилдөөлөр боюнча Кабанбай баатыр болжол менен 1692–1770-ж. жашаган (кара: Хафизова К. Ш. Кабанбай батыр. //Изд. НАН РК. Сер. Общ. наук. 2007. 4-б.)>.

⁸⁰⁰ <Чүй – Иле тоо кыркасынын түндүк-батышындагы тоо>.

⁸⁰¹ <Б. Солтоноев жылынан жаңылып жатат. Салыштырып көрүңүз: «...Сей волости старшина Берды-хожа, выехав в крепость Семипалатную в 1783 году июля 13-го дня, в российскую границу в первой раз; ибо онный по отдаленности прежде никогда не бывал... . Причина ж приезда его была в Семипалатную не иная, как только желание видеть российскую границу, командиров и вообще российских людей; ибо оные кочевья свои имели смежно с дикими киргизами, где стояли более 18 лет. ...оной 1785 года в октябре месяце, собрав из семи своих волостей до 500 человек, на диких ходил и нашел на китайское войско, коего было 1500 человек. То китайской начальник просил его, чтоб он постарался с ним об усмирении диких; а причину сказывал, что они украли у них 2500 лошадей. И так онный, согласившись с ними, напал на диких от реки Аягуза, а китайцы - от реки Или и весьма их погромили» (кара: Андреев. 1995. 79, 81-б.)>.

менен согушуп, асылбаш уругунан Ниша баатырды өлтүрүп, көп мал алып кетип, кийинки жылы саяк, бугу жана сарбагыш чабуу ниети менен эки-үч миң киши менен барып, Ысыккөлдүн башында Түпкө жакын жерде көл жээги токойдо жатканда, солто, бугу, саяк, сарбагыштан калың кол жайнап келип, баштыгы сарбагыш кыргызынан Эсенгул Болот уулу болуп, алдына жиберген чалгынчысы токойдо жатканын билип, кыргыздын колуна кабар бергенде, алар андып туруп Бердикожонун колу коло отуна текши көчүрүп бары да жаңыдан уйкуга кирген кезде, талоон коюп каптап кирип, көп кишини өлтүрүп, көбүн колго түшүргөн. Эртең менен токойдо отун алып жүргөн сарбагыш кыргызы чагалдак уругунан бир жигит отун алып жүрүп, казактын бир мыктысы токойдун черинде бекинип жатканында, аны кармап алып, Эсенгулга алып келген. Ошол замат аны Нышаа баатырга тийсин деп, Эсенгул бир солтого мууздаттырып жиберген.

Бердикожо качып бара жатканда, аны кармап алып, Жантай уругунан Кудайбакты Боктурбай уулу достошуп, ат-тон берип, жашырын, узатып жиберген. Бул себептен Бердикожону койо берди деп, бүткүл арка кыргызы «Кудай бактына кудай какты» — деп жектешкен.

Кийинки жылы 1793-(уй жылы) солтодон Кудайберди, сарбагыштан Эсенгул баштык болуп кыргыздан кыштын күнү көп кол барып, Иленин күн жүрүш жак жээгинде согушуп, «Көкүм булак» деген жерде Бердикожону өлтүрүп, казакты чаап, көп мал-мүлк олжо алып кайткан⁸⁰². Ушул согушка жети жашар Калыгул даанышманды⁸⁰³ бышыктырмак үчүн Эсенгул ээрчите барган⁸⁰⁴.

Бердикожонун үстүнкү эрди жырык, көзүндө ак жок, бары да кызыл, бою абыдан узун, сакал-мурут чыкпаган торой киши болгон. Бердикожо өлтүрүлгөн соң, 1846-жылы (Кенесарынын доорусуна) жете, казактар чекенесин эсепке албаганда кыргыз менен көзгө көрүнөөрлүк атактуу чоң согуш кылбаган.

Ошол замандарда кыргыз феодалынын көчүн Анжыян, Алайдагы тентип жүргөн кездеги жардылыгы унутулган чагы болуп, саяктан Садыр, Жанболот, Качыке, бугудан Бирназар, Меңмурат, солтодон Түлөберди, сарбагыштан Атаке менен Эсенгул, айтылгандын баары да бай, манап, ал жегич феодалдардан болуп, кедейдин канын соруп турган. Манап жана букара деп элди эки түркүмгө (сословиёге) бөлгөн. Кыскасы манаптан Эсенгул тууралу карыялар сөзү: Жогоруда айтылган Санчы-Сынчынын сыны боюнча Болот чагалдактын жесири Талакени алганда, андан туулган ушул Эсенгул болгонун Санчы-Сынчынын башкы койкоңтуулат дегени ушул. Бир көчтө Болоттун улуу катыны күнүлүк менен, журтта калсын деген ойдо болуп, көч жөнөй турган чакта Талакеге үйүрдөгү айгырды карматып берген. Көч жөнөп калганда, катын

⁸⁰² <Сөзмө-сөз: «Сего 1786 года февраля 13 дня ... тобольский служивый татарин и толмач Киленей Мамлим, привез известие о следующем происхождении: что по многим с дикими киргисцами у кайсаков ссорам, в январе месяце, собрався к оним сей волости старшина Берды-хожа, хотя оному ехать туда для повоевания и не хотелось, в рассуждении приключившегося ему некоторого сновидения, что он сего пути благополучно не кончает. Но принужден был послушать собравшихся киргисцов, коих с ним и было 100 человек, с которыми по выходе к реке Жидысу (балким «Жийдели» – Иленин Балкашка куйган сол салаасы – ред.) к диким, расположился лагерем, в ожидании удобного времени к нападению на своих неприятелей и в ожидании еще собирающихся к его партии киргисцов. А как они лошадей своих содержали при лагере на полевом корму и не за хорошим присмотром, то дикие, собравшись человеках в 80, у сонных их отогнав лошадей, напали на самих, перебили их и других перевязали. Сегож старшину, яко главного их предводителя, поймав, один киргиз, сев на лошадь и посадя его за себя, вез к своему старшине Исенгильде пленным, и несколько еще не доехав, повстречавшись с ними другие, с радостию обещали ему конечную смерть. Который, видя, что конечно с ним оная воспоследовать может в скорости и избыть того никак не может, вынул свой нож, заколол везущего его киргисца. По учинении сего злодейства, прочие, схватя его, отрубили ему голову и руки и ноги; и, распоров живот, в оной склали все части. И так, храброй сей старшина, от коего много лет дикие были побеждаемы, окончил живот свой несчастно» (кара: Андреев. 1995. 80-81-б.)>.

⁸⁰³ <Демек Калыгул Бай уулу 1779-ж. туулмак>.

⁸⁰⁴ <Бердикожонун өлтүрүлүшү Алымбектин санжырасында кененирээк берилген. «Иленин нар жак жээгин кыштап отурган ар атадан, уйсундун малын, үйүн чаап, Бердикожону өлтүрүп, көп мал менен көп адамды байлап алып, сарыбагыш менен солто көп олжо менен үйлөрүнө келишет. ...«өз боюнарга ишенген солто, сарыбагыштын жана, биздин ичибизде жүргөн бөлөк уруктан талапкериң биз менен калгыла» деп, Эсенкул баатыр жар салат. Өз боюна ишенген 500 адам калат. Атеке-Кебек бий колду алып жүрүп кетет. Кыш түшө элек, күз ашынын аяк чени экен. Убакты түн узун, коңур суук экен дешчү карылар» (кара: Алымбектин санжырасы)>.

бир колу менен айгырдын чылбырынан кармап, бир колу менен ээр токумун токуп, атына мине салып, бешикти алууга күчү келбесин билип (бул көч Үркүндүн көчү экен) кокустан балам жоого түшүп кетеби кыял менен бешиктеги баланы карагандын түбүнө койо сала көч артынан чу деп жүрүп кеткен. Бул үркүн көчкөн жер Жумгал. Бир кабарда — Тогуз тородо (менин пикирим да Тогуз торо) болгон. Көч барып конгон жерде, үй тигип жатканда, баланы журтка таштаганы билинип, Болот 3-4 жигитти чаптырган. Булар келишсе, бешиктин үстүнөн бир аркар качып чыккан. Баланын оозунан сүт агып жаткан. Ушул окуяны тажрыйба кылып Эсенгул деп (эсен калды деген сөз) ат койгон. Эсенгул 50 жашка жете өзү жоодо жекеге чыгып жүргөн. Жана өтө узун бойлуу болгондуктан «чондугу Эсенгулдай» деген макал бар⁸⁰⁵. Ушул айтылган феодалдардын ичинде арка кыргызында атактуу зулumu Садыр болуп, аны Абылай өлтүргөн соң, арка кыргызында биринчилик даражасын алган көбүнчө ушул Эсенгул болгон. Бүткүл карыялардын айтуусунда Манас ушулардын заманында дагы айтыла баштаган. Булардын заманынан бурун Манас айтылганы билинбейт. Бүткүл кабарда Манастын айтылмагы ушулардын карыган кезинде болгон.

МАНАС

(Таптиштөө рети⁸⁰⁶)

Кыргыздын эң уккулуктуу артыкча кызык көргөн жана илгертен унутпай келе жаткан атактуу ырлары: 1. Манас. 2. Кошой. 3. Көкөтөйдүн ашы. 4. Эр Төштүк. Эски карыйалардын айтуунда Манас кагазга жазылбастан, оозеки ырдалган. Ырдаган ырчылар «Манасты түшүмдө көрдүм. Ырда деп кыстагандыктан ырдадым» дешкен. Аныгында Манас мурунтан, башы маалым болбогон замандан улам арткыга ооз эки ырдалып сактала келген. Бирок муну анык качан башталып ырдалганы маалым эмес.

Манасты илгери биринчи ырдагандар:

1792–94-жылдарда Музооке. 2. Солто кыргызынан 1752-жылында туулган Түлөбердинин⁸⁰⁷ жигит чагындагы карыган абышка Норуз деген киши ырдаган. 3. 1820-жыл чамасында туулган Атбашылык асык кыргызынан Келдибек. 4. 1840-жылдарда Балык⁸⁰⁸ менен Айтике ырдаган. «Манасты» ырдаган ырчылардан көргөнүм 1888-жылында Ормон уулу уругунун айлында Саруу кыргызы Алаш деген киши. 1889-жылында Ысык-Көлдүн Торайгыр деген туура суунун башында сайак кыргызынын чоң чарык уругунан Кыштообай Медер уулу. 1890-жылында кышында Балыкты деген жерде Сагымбай Орозбак уулу. 1896-жылы май айында Бишкек шаарында болгон сийазда Найманбай Балык уулу. Ошол жылы июль айында бүткүл Каракөл, Бишкек, Нарын кыргыздары Көтмалдыда топ кылып, бугу кыргызынан тынымсейит уругунан атактуу Тыныбектин беш-алты күн ырдаганын уктум. 1898-жылы көктөмдө Чоң Кеминде Алагуш Мырзалы уулунун үйүндө бугу кыргызынан Алдайар уругу Дыйканбайдын ырдаганын уктум. (Манасты эки-үч күн ырдап, анан көбүнчө Семетейди айтты). 1901-жылы көктөмгө жакын Ысык-Көлдө калмак ашуусунун оозунда Байымбет Боромбай уулунун үйүндө бугу кыргызынан Акылбектин ырдаганын 4-5 күн уктум. 1908-жылы Кочкордо Сагымбай Орозбак уулунун көктөмдө эки мертем ырдаганын уктум. Сагымбайдын агасы Алишер «Манасты» айтчу экен, бирок анысын мен укпадым.

«Манасты» ырдаган ырчылардан «Манастан» нече күндө ырдап бүтүрөт десең (мен өзүм дагы сурадым) эң азында 2-3 айда айтып аягына чыгуу мүмкүн деген жоопту беришкен. Балким, андан дагы көп. Койчу жана карыган кишилер кыштын күнү тамак-ашын ичкен соң, оттун

⁸⁰⁵ <Эсенкул адамдын зору, үнү бийик, биз кичине кезде малдын чоңу болсо, малдын Эсенкулу экен дешчү. Куштун чону болсо да эл аны Эсенкулдай дешчү (кара: Алымбектин санжырасы). Эсенкул баатырдын кебетеси кыргый көздүү, узун бойлуу, ийиндүү, ыраңы түктүү сары чийкил киши болгондуктан, «ылаачын арым, кыргый көз» деген эл оозунда сөздөр бар. Баардыгын Эсенкулдун кебетесиндей дешет карыялар (кара: Абдрахманов. Инв. №116 /319)>.

⁸⁰⁶ <Тактоо ирети>.

⁸⁰⁷ <Түлөбердинин туулган жылынан жаңылып жатат>.

⁸⁰⁸ <Балыкооз (Бекмурат Кумар уулу)>.

жанына олтуруп, карыган абышка-кемпир, катын, кыз-келинд жыйып алып, короосун ууру-бөрүдөн кайтармак үчүн, экинчиси эрмек, шоок кылышып, карыгандары чокко кактанып олтуруп Манас, Көкөтөй, Кошой, Төштүктү айтканын көп уктум. Жылкычылар ак кар, көк муз, шамаалдаган кыраңга жолум үйүн⁸⁰⁹ тигип алып, бири Манас, бири Алманбет, бир канчасы кырк чоро, калганы Коңурбай, Жолой, көп кытай болуп, эки айрылып согушканын нечен көрдүм. Эки-үч абышка дөңгө, жаки короого олтурушуп «Манасты» ырдабастан, сүйлөп жаткандарын көп уктум. Ушулардын бүткүл айтканы төмөнкү мазмунда:

Манасты: ногой, сары Ногой, кыпчак лөкүш уругунан деген. Таласта турганда Каникейди алган. Кээ бири Манасты Таласта, кээ бири Алтайда туулган дешет. Согушу болсо: биринчиде Көкчөкөз, Көзкаман деген жакын туугандары бузулушкан. Кыз Сайкал менен согушкан. Көкөтөйдүн ашында Коңурбай менен сайышкан, ооган Олок менен согушкан, чоң казат (Бээжин) менен согушкан. Акыры кытай (Коңурбай)дан Аккула аты, Алманбет, Чубак, Сыргак жана бир нече чоролору өлүп кетип, Манас жаралуу болуп келип, Таласта өлгөн. Көп ырчынын айтуунда Манастын катуу согушу Бежин жана Ооган болгон. Эски кыргыз орус менен олок деген. Олок-афлак-палак⁸¹⁰ болмогу мүмкүн. Манастан соң баласы Семетей ырдалып, ал катын аларда Чынкожо, Толтой менен катуу согушуп жана атасынын канын кууп Бежинге барып, Коңурбай менен Жолойду өлтүрөт. Семетейдин баласы Сейтек делип, андан соң кабар жок. Кошой тууралуу сөз: Катагандын кан Кошой кара шаар Камбылды (Кумул, Бежин) хами Пекин⁸¹¹: 85 жашында Көкөтөйдүн ашында Жолойду күрөштөн жыккан. Көкөтөйдүн ашынан 12 жашар Бокмурун деген баласы Ташкен, Түркүстандын көчө келип, Каркырада капыр, мусулманга аш берген. Кайсы уруктан экени дайын эмес.

Төштүк деген баатыр болуп, катынын жаңыдан алып келе жатканда Чал куйрук деген күлүк аты менен жердин алдына түшүп кетип, анда алп дөө, желмогуз менен жети жылы кармашып жүрүп, акырында алп каракуштун балапандарын ажыдаар жемек болгондо, аны жаа менен атып өлтүрүп, балапандарын куткарган үчүн (Алп кара куш Төштүктү аты менен көтөрүп учуп, жер жүзүнө чыгарып кеткен).

Бүткүл ырчылардын айтуунда Манас, Кошой, Көкөтөй, Төштүк бир замандагы кишилер болуп, Көкөтөйдүн ашына тиги үчөө келген.

Төштүк тогуз уулдун кенжеси Элемандын уулу деп, Элемандын эр улан Төштүк деп ырдашат. Жана буларга замандаш кара ногойдун Жамгырчы, кээ бир ырчылар Эштектен Жамгырчы дешет. Нойгут кыргызынан Ак-Балта уулу эр Чубак. Казактан Айдаркан уулу эр Көкчө. Алтайдан келген Өгүз кан (балким Огуз кан болор) уулу Алманбет. Кытайдан мусулман болуп келген. Кыргыздын: «Эгиз кара ат байлаган эки Кемин жайлаган, кара үңкүрүн үй эткен, кара токой мал өткөн кыргыздардын эр Үрбү» деген жана Акбалтанын Чубагы бул эки кишиден башка бир дагы киши айтылбайт. Кыз Сайкалды Нойгут кыргызынан, бир кабарда, кыпчактан деп талаш кылышат. Кытайдан Коңурбай, Мурадыл жана Жолой (каракытай Чүй боюн борбор кылып, XI—XII кылымдарда мамлекетинин башынан карап турган Елуй деген башкы баштыгы болгон, Елуй — Жолой аталмагы мүмкүн) калдай жана башкалар айтылат.

Манастын ата-бабаларынын аттары:

Өз атасы Жакып (арап термини).

Бабаларынан Түмөн кан, тарыхта Тумин кан, VI кылымда Алтай түркүндө Култегин менен Билге хандын бабалары.

Бөйөн хан тарыхта Бумын хан. Күлтегин менен Билгенин бабалары. Жана Бөйөн кулу деген хан, Чыңгыз Залим менен Темирдин ортосунда Түркстанда болгон хандын аты.

Карахан. Тарыхта XI кылымда «караханийлердин Кашкардан чыгып, Өзгөнттү борбор кылып,

⁸⁰⁹ <Узак сапар же болбосо жортуулга чыккан кезде тиге коюуга ылайыктуу, уук жана түндүгүн гана алып жүрө турган үй. Казак тилинде да «жолым үй» деп аталат (кара: Казакстан Улуттук энциклопедиясы. А., 2002. Т. 4. 31-б.)>.

⁸¹⁰ <Бул сөздөргө түшүнүү кыйын>.

⁸¹¹ <Ляо династиясынын (907–1125) тушунда «Наньцзин» (нань – түштүк, цзин – борбор); Цзинь династиясынын (1115–1234) тушунда Чжунду («Борбордук борбор»); Юань династиясынын (1271–1368) тушунда Даду («Улуу борбор»); Мин династиясынын (1368–1644) императору Юнлэ 1421-ж. борборун Нанкин шаарынан көчүрүп келип, Пекин (кыт. «Бэйцзин», Бэй – түндүк) деп атаган>.

Букарга жете элди караткандыгы жогоруда көрсөтүлдү».

Ырчылар Чынгыштын уулу чын Манас деп дагы ырдашкан жана Самарканда Сарт Манас деп дагы айтышат. Ушинтип, ырчылар өзүлөрү да Манастын насилини анык баланча деп кесип айта албайт.

Манастын заманындагы эл: кытай, калмак, кара калмак, шибе, кара кытай, солоон, эштек, дөбөт (Тибет), ойрот, тыргоот, маңгыт, кара ногой, сары ногой, ногой, чүрчүт, олок, орус, урум, сарт, өзбек, казак, нойгут, кыпчак, ооган, тежик, кызылбаш, үндү, манжу, долу жана кыргыз.

Жер суулары: Алтай, Кангай, Таңатардын буурул түн (Энисей болорго керек) Орол, Сары-Арка, Эдил (Волга), Жайык (Урал), Кырым, Индистан, Ысар, Көлөп.

Шаардан: Бежин (Пекин), Чын-Мачын, Кашкар, Котон, Кара шаар, Камбыл (Хами), Анжыйан, Кокон, Наманген, Маргалан, Ташкен, Самаркан, Букар, Кебил, Меке, Медине, Мисир айтылат. Ооз эки кабардан Манас ким?

1916-жылы кыргыз бузугунда Турпан (Кытайда) качып бардым, андагы черик кыргызынын кабарында, алар өзүлөрү болсун, Сары кол (Памир) жана Кашкар кыргызы болсун Манасты сары ногой, кыпчак дешет экен. Кашкар кыргызынын көпчүлүгү кыпчак кыргызынан лөкшү уругунан Манас чыккан деп айтат дешти. Кетментөбө, Фергана кыргызы Манасты ногой дейт. 1920-жылында берген Талас кыргызынын кабары: Алматыга жакын Кара кыштак деген жерде кыпчактын лөкүш деген уругунан Манас деген баатыры кара кытай каптап келгенде, жеринен ооп, Таласка келип туруп, Намангендин Кара Кожо деген улугу менен бирлешип туруп, кара кытай менен согушканда, кара кытай абдан быт-чыт болуп жеңилип, Каштекти кайтадан кыпчакка берген. Мындан соң ал жерге кара кытайлар көп жылга жете келе албаган.

Таластык кыргызынын экинчи кабары: Кыпчактын жети кашка деген уругунан 680-970-жылдарда болгон Манас бир баатыр.

Жазуу боюнча Манас деген термин орус, кытай, араб, иран, түрк тарыхтарында жок. Эч таба албадым. Орустун диний китептеринде, Жусуп пайгамбардын Манас деген баласы болгон. Бирок эң эски заман болуп, күн батышта араб менен еврейдин тукумунан болгондуктан, назар кылбадым. Искендердин заманында Шам менен Кудус (Палестинада) Манас деген хан бар эле дейт. Эски грек жери Крит аралында жомокчо айтылган «Минос»⁸¹² деген хан болгон.

Мисирдин эң эзелки мындан сегиз миң жыл мурун «Менес» деген ханы болгон. Булар эң эски кабар болгондуктан, көп иммет берилбейт. Араптын Актар кэбир⁸¹³ деген (большая энциклопедия) китебинде, 280-бетинде Манас (Мынас) деген термин бар, анын түркчө мааниси: калканч, сыйынт, күч-кубат, чеп (крепость убежище, протекторат, сила) деген сөз. Араптын «Маанас» термини Манас болуп окулат — адам бирлиги деген сөз.

Манас, балким, ууз түрктөрүнөн болуп, эски түрк могол балдары, кийинки заманда кыргыз баатырлары жоого чапканда, өз атын кыйкырып, ураан салып качыргандай «мен ууз» деп качырып чыккан жоого чапкан бир баатыр түрк болуп, мен ууз кара тил менен мен ууз, акыры Манас аталып кетүү зор этимал.

Кытайлар усун кыргызын усе деген, этимал усунден чыккан бир баатыр болуп, мен усе деп кыйкырып жоого чаап, акыры мен усе менус — манас аталып кетүү мүмкүн. Тоболдогу татарлар Төштүктү билет экен. Манас, Кошой, Жолой, Коңурбай, Көкөтөй, Төштүк замандаштыгы жогоруда айтылды.

Манастан калган белгилер

Таластагы Кеңкол чатындагы күмбөз түбү төрт бурч, үстү 12 бурч, төбөсү күнбөзчө тоголок, бышырган кыштан салдырган. Карматкан топурагы балчыктан-Күнбөздүн эшигинин сыртында эшикти тегерете жазган, баш аягы упураган арапча тамгалары менен бышырган кыш менен жууруп жазган. Кыштын түсү башка кыштарга караганда кара-күрөң өңдүү майга жууругандай; Манасты ырдагандар катыны Каныкей, күмбөздү салдырганда, кышты серкенин майына жуурган деп ырдашат.

Жазуунун кыскача мааниси:

«Нур чалып, гүлдөп турган Рабаганын (Рабиге) заманы төртүнчү, жүзүнчү санаа (ыкылым)»

⁸¹² (Б. С.) Мифический царь в древней Греции, острада Крита — Минос;

⁸¹³ <Арабча аталышы бузулуп берилип калган>.

деген, жана башка сөздөр⁸¹⁴. Жазууну тарихти жазган мен Белек 1920-жылында Ташкенден Алматыга бир нече жолдошторум менен бара жатып 29-майда алдым, асиле нускасы төмөнкү: (Ушул жерде беш жарым сап араб тилинде сөз бар ред.)

Кочкордун түн жагы, чоң суу жээги жол үстү кашатта, Кочкоратанын кабырына жакын кырк чоронун күмбөзү делип топурактан салынган майда бир далай бейит бар. Үч бурч дубалчанын ичинде, бир жак бурчунда он беш чамалуу күмбөзчө, калганы чачырап, кокту жактын ичинде саз опоң кыраңга салынган кырк күмбөздүн үчөө жер болуп житип калган, бири сазга тие болгондуктан, жемирилип араң эле түбүнүн нугу турат.

Манас менен Семетейди айтуучулар Таластан Семетейди кууп жетер заман чоролордун 16—17-син бир жерге, калгандарын экиден, бирден ар кайсы жерге өлтүргөн. Күмбөздөрдүн турушуна караганда, ырчылардын айткандары ырас болуп чыгат⁸¹⁵.

1885-жыл чамасында Жумгал тескейден келген сайактын карыяларынын бири, Төлөмүш, Токтогул деген кишилер келип, ушул жерге илгери биздин бабаларыбыз коюлуп, күмбөз салынган экен дешип бата кылып кеткен, кебетеси көрүстөн болгондуктан, ал жерге башка кишилердин өлүгү көп коюлса керек.

Манастын ак шумкарынын Арпадагы уясы.

Кытай жеринде (Шин жан) Үрүмчүгө караган Манас деген шаар жана суу⁸¹⁶ бар.

Ошого жакын Кутубий деген калаа бар, Манастын Кутубий деген чоросу болгон.

Таластык айагы Күйүк Күркүрөөгө деген тушма-туш, күн жүрүштө Манас тоо жана Манас ашуу деген жерлер бар.

Ысыккөлдө Чолпоната — Чокталдын даласында Манастын ордо салып аткан жери деген орун бар.

Манасты айтуучулар анын жерин Талас дешет, Таласты тарых боюнча текшергенде көрүнгөнү төмөнкү:

Урум (Византия) тарыхына караганда, 569-жылында түрктөрдөн түргөш деген эл болгон. Алар Урум менен элчи алышып турган. Түргөшти кыргыздын бир уругу деп айткан ойлогон тарыхчы (Дублицкий) бар.

Түргөштин Мукан (Дизабол) деген ханы Урум императоруна тартуу кылып, кыргыздын бир кызын берген. Бул түргөштин ханынын алганы кыргыздын кызы болгон. Демек, кыргыздын Талас менен катышуусу биздин эранын VI-кылымынан башталат.

VII кылымда Кытайдын Суан-Цан⁸¹⁷ деген ажысы Талас шаарынын айланасы 4 жарым чакырымга созулган, Талас шаары суунун эки жагына салынган. Мындан башка Таласта тогуз шаары болуп, тоо арасында күмүштүн кени чыккан. Текепкент⁸¹⁸ деген калаа болгон. Азыркы Күмүштактын алдындагы төрткүл болмогу мүмкүн, таластык кыргыз чалдыбар дешет. Макдиси деген мусулман тарыхчынын кабарында Талас шаары суунун күн жүрүшүндө болгон дешет.

Тарыхтарда Талас — Тарас деп дагы жазылат жана суунун күн жагында: Барскан, Шелужи, Көл, Сус, Текепкет деген беш шаары⁸¹⁹ болгон. Суунун түн багытында: Жинмил⁸²⁰, Бихил, Хамукет жана Атлат⁸²¹ деген төрт шаар болгон.

Араптар 666-жылында Иран мамлекетин талкалап, падышасын Түркистанга жете кубалап келип, ал түргөшке өтүп кеткен соң, түрккө батына албай кайта кеткен. 680-жылында түрк

⁸¹⁴ <Күмбөз Чагатайдын тукумунан чыккан Абуке эмирдин небереси Кенизек-хатунга арналып курулган. Азыркы окулушу: «Улуу даражалуу мазар, жакшылардын жакшысы, даанышман, сыпайы, бактылуулардын нускасы, кудаа таалага ылайык иштердин төртүнчү доордогу эгеси, аялдардын эң даңктуусу Кенизек-Хатун, урматтуу эмирдин кызы, марттык менен ырайымдын кылычы да, каламы да жеңилбес, Абуке эмирдин, алардын сырын кудаа таала билгилик кылбасын да, жүргөн жерин бейиш кылсын...». Андан ары «рамадан» жана «төртүнчү» деген сөздөр сакталып калган>.

⁸¹⁵ <Күмбөздөр 16–18-кылымга таандык болуп эсептелет>.

⁸¹⁶ <Манас шаары, Манас суусу (узундугу 402 км), Манас жана Хутуби уездери Чанцзи-Хуэй автономиялуу округуна карайт. Аталышы ошол жердеги суулардын атына байланыштуу болуп эсептелет>.

⁸¹⁷ <Сюань Цзан>.

⁸¹⁸ <Балким Текабетти айтып жатат>.

⁸¹⁹ <Шелжи, Сус, Кул, Текабет>.

⁸²⁰ <Жикил (Чигил)>.

⁸²¹ <Атлах>.

менен согушуп, буларга алтай түрктөрү (Күлтегин, Билге хан баштык) бир кабарда, болушса да өз арасынан чатак чыгып, алтайлыктар кайта кетип, араптар 740-жылдарга чейин азыркы Токмок шаарына жете келип, Орто Азия (Түркистан) түрктөрүн бүткүл караткан.

Токмоктун күн чыгыш жагындагы Карабулак (Михайловка), жаки (Кара коңуздун алды Токмоктун каршысындагы төрт күл, жаки Согондуда) түрктүн борбор шаары Суйап⁸²² деген болуп анда түрктүн Сулуу хан деген башчысы 740-жылында араб менен алты ай согушкан. Акыры жеңилип багынган. Ушул түрктөрдүн ичинде асык деген бир уруу эл болгон. Ошол замандагы түрктөр Берикташтын тоосун теңирдин түшкөн жери деп ыйык туткан. Азыркы замандарда ал тоонун башын кыргыздар азиз тутат. 748-жылы Кытай аскери түркистандыктарды (Суйапка караштуу эл) жеңип ханы турган Суйапты талкалап, андан бүткүл Түркестанды каратып алмакка илгерилеп, 200000 аскер менен Таласка келгенде, Зийадбин салык⁸²³ камандасында болгон арап аскери (азыркы Дмитриевка, Акчийдеги Акдөбө төрткүлүнүн маңдайындагы Кулан корук деген жал чеп болуу мүмкүн. Ак дөбө анын уландысы) жогоруда жазылган Атлат шаарында, июль айында 751-жылы Кытай менен согушуп, Кытайдын 50. 000 аскери кырылып, 20. 000 аскери колго түшүп калганы качкан, мындан соң кытайлар Орто Азияга аяк басалган эмес.

Мына бул жогоруда айтылган Таласта болгон окуяларда «Манас» деген термин тарыхтарда учурабайт.

Манас арапча мийат, сыйынт, күч-кубат деген термин болгонуна караганда, ошол согушта Манас таластык болгону үчүн арапча зор жардам берип согушкандыктан, Манас баштык таластыкты мийат, Таласты сыйынт кылып, Атлат шаарына бекинип туруп, Манастын (түрктүн) күчү менен Кытайды жеңип (сила, крепость, покровитель) мааниде болгон Манас атагын (прозвище берген болбосун?). Жаки Таластын айланасы тоо, ортосу чеп коргон сыяктуу болгону үчүн чуңкурчак (котловина) болгондуктан жер шартына карата «Манас» деп атак берсе мүмкүн болор!

Манастын атасынын аты арапча Жакуп деп коюп, башка бүткүл бабаларынын аттары нагыз түркчө, маселен: Түмөн, Бөйөн, Карахан коюлганына караганда, араптар Таласты багынтыганда, Манас туулуп, арап таасири менен атын Манас коюп, кийин жогорку согушта болгон баатыр болгондур.

Амир Темир кан ичердин бабаларынын биринин аты Туменей⁸²⁴ болгон, балким, жогорудагы Тумен Туменей чыгар. Уйгур падышалыгын Энисей кыргызы жеңип, бүткүл күн чыгыш Азиядагы уйгур, могол, татар, түрк журтуна 840-жылында какандык кылып кыргыздын зор мамлекети (великое киргизское самодержавие) аталган, ошондо уйгурлар кыргыздан качып, Сйнциян (Кашкар, Котон, Турпан, Аксуу, Үрүмчү, Кумул (Хами), Локчин (жогоруда айтылган Локшу болор), Көөнө Турпанга келип турган. Ошол чакта огуз түрктөрүнөн Сатык Буграхан XI кылымда мусулман болуп, Синтсзйан Орто Азияга хандык кылып, анын династиясы «Карахан» аталган. Манастын бабасынын бири Карахан аталганына караганда, балким, Манас ошол доордо огуз түрктөрүнөн чыккан бир баатыр болор.

«Манасты» айтуучулар, Манасты ата-энеси мусулманчылыкка үндөбөстөн өзү мусулман болгон дешет. Бул себептен Орто Азия калкы мусулман динине кирген кезде, динге кирген баатырдын бири Манас чыгар. Күмбөзүндөгү Сана арбага деген санат төртүнчү кылым болуп, караханийлердин дооруна чамалаш болот. Кыргыздын зор мамлекети доорундагы бир баатыр болор.

Алмамбеттин атасы Өгүзкан Ууз хан деп дагы айтат. Огуз хан биздин эрадан III кылым мурун көп мамлекетти караткан Гун түркүнүн ханы болуп, балким, Алмамбет анын насилинен болоор, Жаки Алмамбеттин өзү келип мусулман болгонуна караганда, динсиз Огуздун динине кирбестен, мурунку чекене динге кирген болуп чыгаар. Огуз ханды тарыхтарда Моду хан деп дагы айтат. Алтайдагы түрк ханынын 553-жылдарда Түмөн деген ханы болгон. Ырчылар Манастын бир бабасын жогоруда көрдүк, балким Манас Алтайдагы түрк ханынын тукумунан

⁸²² <Суяб (Суйаб)>.

⁸²³ <Зийад ибн Салих – Самарканддын наместниги>.

⁸²⁴ <Тумнай>.

болор.

Кара кытай 10-11-кылымда Манжуриядан чыга келип, жол бою көп элди багынтып, Орто Азияга каптап келген чакта кыскасы, Кара кытайдын доорунда кыргыздын кураган зор мамлекетинен кабар болбой калат. Кара кытай менен кыргыздын эки ортосу саясий жолунан белгисиз.

Жалгыз гана бир кабар «кара кытайды Эмилге жакын жерде кырыз женди» дейт. Кара кытайдын борбору Баласагун деген шаар болгон. Тарыхчылар Баласагундун турган жерин Бурана болгон дейт. Менин пикиримче, Ысыкатанын чоң төрт күлү болгон. Бурана арабдар келгенде (740) «Невакет»⁸²⁵ аталган. Акбешимди «Пенчжикент» деген. Тарыхта караганда борбор шаар болгондуктан Баласагун чоң шаар болгон. Арабдар «Оласаун»⁸²⁶ деген. Бурананын чалдыбар төрт күлүнө караганда Ысык-Атанын чоң төрт күлү беш эсе чоң, жана да, анын чалдыбарын текшергенде, Буранадан кийин талкаланганы билинип турат. Тарыхый Рашиди Баласагунду «Каргалык» деген⁸²⁷, азыркы Каргалынын Иле жаккы оозунда, Чамалгандын айагында сазда чоң төрт күл бар. Ошол болбосун дегени менен ал эмес. Манастын согушу көбүнчө каракытай менен болуп, каракытайдын Жолой (Елюй) башчысы болгонуна караганда жана ырчылардын баарысынын айтуусуна караганда, Манастын биринчи жоосу жана өлтүргөн Жолой менен Коңурбай болгону үчүн Манасты көбүнчө каракытайдын сапырыгында болгон деп айтууга мүмкүн.

Күмбөзүнө жазылган Санарбага (мусулман эсеби) деген санаттагы каракытайдын дооругуна тушма-туш келет. Не да болсо ырчылардын айтканына караганда, Манастын бабалары, Алтай түрк бабаларына караханийлерге жана Жолойго караганда каракытайга байланат.

Чыңгыз кан ичээр Орто Азияга чабуул коердун алдында, Хорезм шаарынын Мухамед деген ханы 1210-жылында каракытайды быт-чыт кылып, бир жолата жеңип, колунан өкмөтүн алган. Күн чыгыш жагын (Иле, Чүй) эсепке албаганда Орто Азияда каракытайдын бийлиги ошондо бүткөн.

Орто Азиядагы эл каракытайга эң каршы болгон, балким, Манас ошол согушта Мухамед жагынан согушкан баатырдын бири болор.

Каракытай каптаганда, каракытай чыкканда деген сөздү унутпастан алиге чейин кыргыздар көп айтат, каракытайды чоң душман көрөт. Не да болсо, каракытайдын зулумдугу кыргыздын жүрөгүнө тийген. Ошол себептен ойго келет, кыргыздын зор мамлекетин талкалаган каракытай болбосун деп.

1220-ж. Чыңгыз залым канкор Алтайдан аттанып келип, Орто Азия, Индиан, Кавказ, Донго жете кыйратып, адам баласын чымындай кырып, кан дайрасын агызганда Эртиш, Том, Тоболдо турган кыргыздын ханы, Мамык хандын баласы Тай бука Орто Азияга келип, Чыңгыз залымден хандык жардыгын алып, өзү хандыкка бекилип кайта кеткен (кебетеси ушул зор согушка Эртиш кыргыздары да катышса керек). Мамыкты кыргыз эркелетип, жаки кичипейилдик менен айтканда «мамыш» дешет, казакча мамас деп айтылат. Түркий эл Мамас деп сүйлөгөндөн «Манас» деген термин оозуна эптелише түшөт, буга караганда, Мамык, Мамыш, амас акыры бара-бара Манас делип кетмеги эң этимал.

Бул айтылган кыргыздар Чыңгыз залымдын Темучин деген аты калып, адам жеңгис (непобедимый) жаки чин ууз аталбастан бир жыл мурун 1206-жылы Чыңгыз канкорго карабас үчүн Эртиштин орто аймагына ооп кеткен. Бир бөлүгү жери Энисейде калган, бир бөлүгү азыркы жерлер Тиян-Шанга келип турган. Ырчылар Манасты Кыл Эртыш Алтайда туулуп, андан Таласка келген дешет. Могол доорунда 1220-жылында, Талас өрөнүндө жаңы кенже, Жаңы-балык деген калаада 1221-жылында кытайдын Чаң Чүң деген элчиси, Кулжа менен

⁸²⁵ <Ал-Хорезми (9-кылым) боюнча 44⁰ кеңдик, 104⁰ узундуктан орун алган. Айрым тарыхчылар азыркы Орловка шаарына, экинчилери Краснаяречка кыштагына же Жел-Аргыга (Жел-Арык) салыштырат. Жазма маалыматтарда алгач 711-ж. эскерилет (Согду документтери). 737-ж. түргөштөрдүн каганы Сулук Чабыш-чор турган ордо-шаар болгон>.

⁸²⁶ <Баласагун, Валасагун (кара: Бартольд. 1965. Т. III. 355-б.)>.

⁸²⁷ <Сөзмө-сөз: «В течение девяноста пяти лет Баласагун был столицей карахитаев, и все страны на этой стороне Джейхуна, расположенные к востоку от него, доставляли сюда харадж. Моголы называют Баласагун Каралигом» (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 459-б.)>.

Чүйдү баса Чыңгыз залымге барганда Талас менен Чүйдүн ортосунда Акырташ деген калаа болгон дейт. 1269-жылында Чыңгыз тукумунан Койду⁸²⁸ баштык баатыр.

Нойондор Таласка чогулуп жыйын кылган, ал заманда Манас термини учурабайт. 1405-жылында алган Темир канкордун заманында, жана аны менен удаа болгон калмакты биринчи сапырганда Манас термини учурабайт.

Манастын уулу Семетейдин бир катынын Темир хан кызы Каныкей дешет, балким Темир хан Темир болор, жана Шоорук хан кызы Акылай дешет. Темирдин Шарух деген баласы болгон. Кыргыз сөзүндө Ч-(Х) тамгасы жок. «Шарух» Шорук деп айтылат. Этимал бул кабарга караганда Манас Темирден мурунурак деп айтууга мүмкүн. Темир Капказдан кара ногой деген элди алып келип, Ысыккөлдүн түн багыты күнгөйгө орноштурган. Бул ногойлор Темир өлгөн соң, Таласка карай жылжыган. Манасты ногой дегенге караганда, балким ошол кара ногойдон болор.

1408-жылында ойрот Ысыккөлдөн өтүп, эл карата Таласка жете барган, балким, ошондо ойрот менен согушкан бир баатыр болор, бирок ырчылардын кабары Манасты эч качан ойрот менен согуштурбайт⁸²⁹.

1400-жылында Эртиш менен Алтайдагы кыргыздан өзгөчө кан болуп, калмак, могол, ойрот, ногой, казак жана кыргызды караткан, Манас, балким ошол кыргыздан болор.

1508-жылында Ысыккөлдүн күн жак (тескей) багытында Барсконду борбор кылып, Кашкар, Кара шаар, Ак-суу турпандык элдин тынчын алып, ал себептен алар менен согушуп, перганалык, Сырдайралык жана калмак менен согушуп, бир согушта Ташкенде өзбек канын колго түшүрүп алган кыргыздын Мукамет Кайдар⁸³⁰ деген башчысы болгон. Кыргыздын тил мыйзамында Мукамбетти Мамбет дейт. Эркилетип экинчи, жаки кичи пейилдик менен сүйлөгөндө да Мамаш дешет, казак Мамас деп «Ш» ордуна «С» окуйт. Мамас термини жеңил болгону үчүн Манас деп айтууга мүмкүн. 1518-жылында өлгөн Касым деген казак канынын Момош⁸³¹ деген баласы хан болгон. Казак тил мыйзамында Момос дешет.

Кыргыз тилинин ыгы «Манас» деп айтат, балким, Манас Момостон кыскартылганы болор, Момош өз ара согушунда өлгөн, Момоштун Адике⁸³² деген агасы болгон. Манастын Абыке жана Көбөш деген кичи энесинен эки бир тугандары болгон, бирок Момош менен Адикенин тарых жүзүндө кымындай дагы эрдиктери жок.

Чыңгыз кан ичер Орто Азийаны караткан соң, Алтайдан далай могол-түрк Орто Азийага көчө келген, булардын ичинде могол уругунан катаган деген эл болгон. Манастын тушунда катагандын⁸³³ хан Кошой⁸³⁴ деген заманында биринчи баатырлардан саналат. Азыр да Атбашыда Кошой коргон деген чалдыбар коргон бар. Азыр да илгери да алыс сапарга аттанган болсо, калганы хан Кошойдун жолун берсин деп, тигинин тилегинде калат. Себеп Кошой бет алган жоосун өмүрүндө жеңип өткөн, кайдагы согушка барса жолу болгон. Катаган Чыңгыз

⁸²⁸ <Хайду>.

⁸²⁹ Саясий конъюктурага (СССР менен КЭРдин өзгөчө мамилеси) байланыштуу эпостогу кытайлыктарга тиешелүү сөздөрдү ондоп-түзөөгө жол берилген учурлар болгону эске алынышы керек. Мис., «Из протокола № 270 заседания ЦК КПК(б) от 27. 06. 1952 г. Бюро ЦК КПК(б) отмечает, что... на протяжении ряда лет многие научные работники и писатели идеализировали эпос «Манас» ...Бюро ЦК КПК(б) считает ошибочным опубликованные в русском переводе наиболее реакционной версии эпизода из эпоса «Манас», известного под названием «Великий поход». ...Предложить Главлиту (Главное управление по делам литературы и издательств – ред.) изъять из обращения изданные антинародные книги «Манас» изд. 1941 г., «Великий поход» изд. 1946 г., «Манас великодушный» изд. 1948 г.».

⁸³⁰ <Мухаммед Кыргызды айтып жатат>.

⁸³¹ <Мамаш хан>.

⁸³² <Адик султан>.

⁸³³ <Эскертүү: «...тянь-шандык катагандар байыркы катаган уруусунун калдыгы болуп саналбайт. Кеңири таралып жүргөн божомолго ылайык, курманкожолуктардын бабасы Түгөлдүн уулу Маңгыт катаган уруусунан чыккан Турсун хандын кызына үйлөнгөн. Анын эки уулу – Казыгул менен Сүйөркулдун тукумдары Маңгыттын аялынын уруусу боюнча катаган деген ылакап ат менен аталып калган имиш. Ошентип, элдик уламыш чекир саяк уруусунан чыккан катагандыктарды байыркы катаган уруусу менен түздөн-түз байланыштырбайт» (кара: Абрамзон. 1999. 673-б.)>.

⁸³⁴ <Сажыраларда Кошой атуулардан үчөө жолугат: 1) эртегинин эр Кошой, 2) катагандын кан Кошой, 3) солто уругунан чыккан бий Кошой>.

залимдин заманынан бир аз соң бул жерге келип жана анын Кошой деген ханы, Манастын кары замандаш жолдошу болгонуна караганда, Манасты Чыңгыздан кийин болбосун деп ойлоого мүмкүн. Бул калың Катаган кайда кетти дегенде, эски карылардын сөзүндө «калың катаган калмак менен согушуп, Гисар менен Көлөпкө (азыр да Тажикстанда Гиссар жана Куляп) тарыхта 1610-жылында 12000 түтүн кыргыз, Кара тегинди (Күн чыгыш Тажикстан) басып, Гисар, Көлөпкө жана Ооганга кеткен, кыргызда «Казак кайың саап, кыргыз Гисар, Көлөпкө кеткен» деген макал ошондон калган. Кээ бири макал кийинки кыргыздын Анжиян, Алайга киргенинен калган дешет. Тарыхчы Абылгазы жазган «Шежире түрктө» катагандын Кан Турсунду Эшим өлтүрдү деген 1627-жылы.

Карыйалар катагандын кан Турсунду, энчер бойлуу Эр Эшим өлтүргөн дейт. Эшим 1628-жылы өлгөн. Эшим менен Турсунду тарыхы жогоруда өз иретинде көрсөтүлгөн адигине, тагай, саруу, кушчу (оң-сол) аталган кыргыздын Адигине, Тагайдан берки ата-бабаларын, уруктарын жана ал замандагы элди, атактуу баатырларды жана алардын кыскача ким менен согушканын бул замандагы кыргыздын көпчүлүгү билет. Бул себептен болжолу 1460-(Адигине, Тагай туулган чак) жылдан берки кыргызда жана ошондон берки заманда Манас жана анын кырк чоросунун аттары учурабайт жана бүткүл Манасты Адигине, Тагайдан бурунку деп билет. Манастын тушунда кыргыздан Үрбү менен Чубак айтылат, башкасынан кабар жок.

Мен 1917-жылы апрель айында Тургоотту аралап, Кытай жери Жылдызда 10 күн чамасы болдум. Манас жөнүндө көп сурадым. Алардын айтканы Байконур менен Бурут урушкан. Бурутту Байконур көп жеңген, жана Сайрам көлдө Алмамбеттин кароол ташы бар дешти. Алмамбет арабча Али-мамбет деген термин. Бурут менен Байконур кайсы заманда согушкан десем, заманын билген жок, баары да эң эски заманда болгон дешти. 1924—25-жылы Кулжа калаасында 57 күн турдум. Далай калмак менен сүйлөштүм, Манасты сурадым. Билгендеринин берген жообу: биздин карыялардын айтусунда «Аштаркандагы» Турготтордо эң байыртан бери айтылып келе жаткан эч кимге жеңдирбеген биринчи баатыр «Ни чему не победимый герой Маңгыс» деген ыры бар деди. Сибир адабиятында «Маңгыс» деген кишинин аты сибирликтен учурайт.

Эгерде Манас кыргыз эмес башка элден боло турган болсо, эмне үчүн ал эл Манасты айтпайт деген кыргызда талаш бир пикир бар. Кыргызда көбүнчө ырчыларда бир адеп бар.

Алар өзүнүн жаки Бухарадан чыккан баатыр, билимдүү кишиси болсо аны ич арасында айтса да, мейли, андан даражасы төмөн болсо да, манаптан жаки үстөмдүк кылган элдин баатырын мактап, апыртып көтөрө сүйлөйт. Манас, Төштүк, Кошой, Көкөтай сыяктуу жомоктор эгерде кагаз үстүндө калбаса, башка элден унутулмакта болуп, кыргызда унутулбай калуу да бир чоң себеп: кыргыз башка элге аралашпай, Алтай, Памир (Сарыкол), Тянь-Шань тоолорун эң эски замандан бери жердеп, далай-далай жоокерчилик кыргын заман болсо да оозеки адабияты, түрлүү оюну, кесиби сактала келген. Маселен: ордо, эр сайыш, жамбы, атыш, тогуз коргоол, темир комуз, упай ж. б. оюндар. Кесиптен: ат таптоо, ат чабуу, тайган таптоо, бүркүт, туйгун, шумкар, куш, лачын, кыргый, чүйлү, турумтай, күйкө ж. б. -ды таптоо, бул айтылган оюн-кесиптерден башка улутта болсо да бүткүл эмес, бирин-серин. Манастын жери Талас, эли: Нойгут, баштыгы Ак балтанын Чубагы.

Катаган, ханы — Кошой.

Кыпчак, ханы Көкөтай.

Казак, баштыгы — Көкчө.

Кыргыз, баштыгы Үрбү.

Нойгут-Чубак, кээ бир сары ногой Манас.

Анжияндан Санжыбек.

Эштек (остяк) баштыгы Жамгырчы.

Нойгут, баштыгы Чубак жана кыз Сайкал кээ ырчылар Эштекти кара ногой дешет.

Айтылган сегиз урук эл Манастын эли болуп араларынан бузук чыкпастан, дайым жоолаган жоосу: кара кытай, кытай, даңгыт, дөбүт(тибет), калмак, манжу, чүрчүт, кызылбаш ооган, олок болгон.

Бул айтылган сегиз урук элдин тарыхта көрүнгөнү.

Нойгут Шинжийан (Күн батыш Кытай) да, Тарым дайрасы нойгут аталган. 1670-жылдарда Жаңыл Мырза заманында кыргыз менен жоолашып тургандыгы жогоруда айтылды — нойгот кыргызы.

Катаган Чыңгыз залымдан бир аз соң Алтайдан Орто Азияга көчүп келген могол.

Эштек, эгерде (остяк) болбостон башкурт болсо «гүн» улутунун калдыгынан саналат.

Ногой, сары ногой, кара ногойдон айрылышы деп кыргыз күүгө чертет. Казандык, Крымдык ногой деп экиге бөлөт. Чыңгыз кан ичердин улуу баласы Жочунун кичи катынынан туулган бир баласынын аты Могол болуп, анын Ногой деген небереси, Жочу тукумунан Батыйдан соң, атагы чыккан чоң хандын бири болгон, ошол Ногой хандын кол астындагы бүткүл эл «ногой» аталган, ногой 1306-жылында өлгөн. Манастын уругу ногой дегенге караганда, ушул Ногойдун кол алдына караган бир баатыр болоор деген пикир ойго келет. Ногойдун турган жери Волга (Эдил), Уралский болуп, эли кийин XV кылымда Орто Азияга ооп келген. өзбек менен казак жана Волга, Кавказ, Крым жагы болгон.

Анжыяндан Санжыбекти ууздан дешет. Ууз деген хан биздин кылымдан 200 жыл мурун тарыхка илинип, азыркы орчуну Анатоли, Азербайжанда, чачырандысы Орто Азияда, СССРде. Кыпчак Чыңгыз кан ичерден 150 жыл мурда оруска тынчтык бербей, далай согушуп, Волга, Дон, Крым аймактарында жүрүп, 1224-жылында Чыңгыз залымдин авангарт (эрөөл) аскеринен Жебе менен Себотай⁸³⁵ командасында болгон моголдор кыпчак мамлекетин кырып, жоюп, талкалап, элин быт-чыт кылып таштаганда тирүү калгандары туш-тушка качып тараган. Кийин 1240-жылындагы Батыйдын чабуулунда могол татарга карап «Дашти кыпчак» аталган, азырында кыпчактар СССР дин Волга, Орто Азия, Кавказ, Сарыарка өлкөлөрүндө чачыранды. Кыргыз биздин эрадан 210-жыл мурун Гийан-гун көбүнчө динлин насилинен⁸³⁶ болуп жашап келе жаткандыгы жогоруда билинди.

Казак абыдан ашкере болгону биздин эранын XV кылымынын ортосунан башталганы жогоруда көрүндү.

Бул айтылган элдердин уругу көбүнчө могол түрктөн таралып, жана булардын бир бет болуп, каракытай, кытай, калмак, манжу, чүрчүт, ооган, олок, иран менен согушканына караганда, илгери болуп өткөн могол түрк балдарынын, Алтай, Орол, Памир, Волга, Крым, Бежин арасында согуш салып жүргөн доорлорун Манастын мусулмандан саналып, күмбөзүнө жазган жазуун назарга алып, жогоруда жазылган сегиз урук элдин баш кошуп турган чагым тарых боюнча текшерип, Манас өлгөн соң, каракытай, кытай, калмактын бул сегиз урук элге үстөмдүк кылып жана ал сегиз урук эл өз араларынан бузулганына караганда жана да ал сегиз элдин бирленип баш кошуп, бир мамлекет качан болгонун тарых боюнча таптыштаганда менин көбүнчө пикирим Манасты төмөндө жазылган доорлордон тигилип алып издегенде табылуу мүмкүн.

Кыргыз (Гийан-гун) мамлекетин биздин эрадан 210 жыл мурун гундардан жеңилип тараганы.

Гундардын мамлекети бузулган (биздин замандын 1 кылымында) доору.

Көбүнчө Алтайдагы огуз түрктөрүн (Тугю, Туюю) VI кылымдан VIII кылымдын ортосуна жете өкмөт кылган доору.

VIII-кылымда араптын Орто Азияга каптаган доору.

⁸³⁵ <Субудэй>.

⁸³⁶ <Динлиндер (кыт. дили, тэлэ, чилэ, чжилэ, гаочэ, гаоцзюй; С. Г. Кляшторныйдын пикиринде «тэле» байыркы моңгол тилинен алынган tegreg [бийик арабачандар] деген сөздүн кытайча транскрипциясы. Эң байыркы формасы огуз/огур болуп эсептелет [кара: Кляшторный, 2005. 58-60-б.]). түштүк сун тарыхчысы Пэй Сунчжи (372–451) наньчундук тарыхчы Чэнь Шоу (233–297) жазган «Сань го чжиге» түшүндүрмө берип жатып, «Хуньюй, Кюеше, Динлин, Синьли мамлекеттери менен кошуна болгон гэгундар Канцзюй мамлекетинин түштүк-батышында 3 ли жерде жайгашканын... кээ бирөөлөр бул динлиндерди сюнндардын түндүгүндөгү динлиндер деп эсептешкенин, балким усундардын батышында жашаган түндүктүк динлиндер алардын башка уругу/укум-тукуму (поколение) болушу мүмкүндүгүн» эскертет [кара: МИКК 2, С. 15). Айрым окумуштуулар бул маалыматты жаңылыш деп түшүнөт (кара: Бартольд, 1963. 477-б. комм. 14; Супруненко, 1974. 236-248]. Бирок «Дациньитунчжидеги» «Түндүк деңиздин (Бэйхай, Байкал) түштүгүндө динлиндер жашаганы, бирок булар усундардын батышында жашаган динлиндер эмес экендиги» [кара: Кюнер, 1961. 281-б.; Пьянков И. В. Западные динлины – первый тюркоязычный народ на территории Казахстана, //Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Актобе, 2006. Ч. II. 13-17-б.] эске алынган эмес».

Караханийлердин Синц Яндан чыгып Орто Азийаны караткан доору.
 Көбүнчө кыргыздын улуу мамлекет курап, кайтып жыгылган доору.
 Каракытайдын Орто Азияга чабуул кылган доору.
 Темир заманынын доору.
 Ойроттордун Орто Азияга каптап келген доору.

МАНАСТЫН КЫРГЫЗ БОЛМОГУНА БИР ЧОҢ ДАЛИЛ

Манастын 40 жигити болгон. Кыргыздан башка улутта 40 жигит жыюу расими жок. Тарыхтарда 40 усун (кыргыздын түбү) кытайдан 40 кыз алып, андан таралган кыргыз деген. Кыргызда 40 жигит күтмөк, балким, ошол 40 усундан башталар. Кыскасы, ошондон бери келе жаткан адеп чыгар. Балким, 40 жигит жыюу усундан гана башталбастан, андан (нары) жагынан башталган расим болор. 40 усун жүрө-жүрө кыскартылып, 40-ус (кытайлар бир заманда усунду усе деген) делип андан кыркыс деп, тил мыйзамы боюнча жумшак жагына оодарыл, акырында кыргыз аталуу мүмкүн. Балким, ушул кытайдан 40 кыз алгандар 40 чоронун өзү, баштыгы Манас болор.

Орус оторчусуна карабастан, кыргыз баатырлары ата-бабабыздан келе жаткан адет деп 40 жигит жыйган, 40 жигит жыюу, тогуздап эсеп кылуу расим кыргызда эң эски байыртан бери келе жаткан адеттен саналат.

Эски кытайлардын тилинде усун коосун⁸³⁷ аталган, бул терминге караганда, кыргыз «40 коосундан кыскартылып «40 кос» — кыркыс — кыргыз делип кетмеги этимал.

Тарыхта 40 гун деген термин бар, каракытай тилинде хоосун — бекем деген сөз. Чоро деген терминди текшергенде 732-жылында кыргыз каканынын «йинанчу-тардош-чор» деген бир вазири түрк каканы Билге хандын өлүгүн азалап кайгысына келген; ушул «чор» деген термин, албетте чоро деген сөздөн болуу керек.

Манастын Семетей деген баласынын Канчоро, Күлчоро деген эки баатыр чоролору болгон. Хото таймыр⁸³⁸ жазуунда Күл-чур тардуш деген сөз бар, бул кабарга караганда, «Күл чоро» деген термин эң эски замандан келе жаткан болот. Илгертен кыргыздын манаптары, феодалдары, баатырлары, байлары ашта. тойдо, жыйында болсун дайым Манас, Семетейди ырдагып, өбөлгөсүнө жанында жүргөн кембагал, кедей жалгыз аттуу жолдошунун атын жыгып берип, ал кедейди ээрин көтөртүп, далаага жөө калтыруучу жана ал кан соргучтардын өзүнчө Манасчы, Семетейчи ырчылары болгон. Маселен, солто феодалы Түлөбердинин Нооруз деген ырчысы, Төрөгелдинин (сарыбагыш кыргызы) Айтике деген ырчысы жана сарыбагыш кыргызынан Нийазбек менен Ормон феодалдардын Музооке жана Келдибек деген ырчылары болгон. Ал феодалдар менин ырчым жакшы ырдайт, анын ырчысы жаман ырдайт дешип, эрегишип, ал ырчыларды айттырып, жеңгенине кедейден, букарадан тогуздап эркисиз мал алып берген. Ал ырчылар өз манаптарын, анын уругун, элин өткөрө мактап, жок жерден эрлик кылдырып «кымынды»⁸³⁹ үйдөй, кылды тоодой» көрсөтүп ырдаган. Маселен, 1820-жылы чамасында кайсы кыргыздан экени маалым эмес, бир ырчы сарыбагыш кыргызынан Тынай уругунан болгон манап, феодал өз манабына кошомат кылып, Таштанбек жок жерде аны мындай деп кордоп ырдаган:

«Таштанбектин түндүгүн
 Ай балталап бузганбыз,
 Төрдөн сүйрөп ак кызын
 ак билектен алганбыз», -

деп. Бир кезде Таштанбек жигиттери менен Чүй району Чоңкеминден келе жатканда, баягы ырчы бир жылкы коштоп Кашка-жол деген ашуунун Чүй багытындагы беттен алдынан чыккан,

⁸³⁷ <Балким «хюсюнду» айтып жатат>.

⁸³⁸ <Балким эстелик таш табылган Кошо-Цайдам деген жердин аталышын айтып жатат>.

⁸³⁹ <Балким «чымынды» дегени>.

муну Таштанбек залым көрүп, моюнунан чылбыры менен чийге байлаттырып коюп, мылтык менен өзүн атып өлтүргөн. Сарыбагыш кыргызы Эсенгул уруунан феодал манаптар Музооке деген ырчыны талашып акырында аны өлтүрмөкчү болгон, мунун тарыхы мындан соң толгондо айтылат. Буга караганда ырчылар Манасты жалганынан өтө апыртып, мактап айткан болоор. «Манас» деген баатыр болгон. Манас тууралуу бүткүл ырчылардын берген характеристикасы төмөнкү:

Манастын туулганы

Манас туулган соң, Алтайдан Таласка көчүп келгени, кээ бир ырчылар Манас Таласта туулган дешет.

40 чорону жыйганы.

Каныкейди — катынын алганы.

Көзкамандын (жакын тууганы) Манасты өлтүрмөкчү аракетин.

Алмамбеттин келгени.

Чүрчүт, Олок, Кызылбаш, Ооган менен согушу.

Кыз Сайкал (Нойгут) менен согушу.

Көкөтөйдүн ашы.

Чоң чабуул.

Бежинден жаралуу болуп келип өлгөнү.

Каныкейдин Манаска күмбөз салдырганы.

Майда жана башка урушу болгон, аны ырчылар тарабынан кандайча ким менен болгон окуясын эшитпедим. Бир кабарда өзү тирүү чагында Манас күмбөзүн өзү Каныкейди башына коюп салдырган. Мына Манастын баш-баш тарыхтары жана дооруктары ушул.

Менин токтоум:

Биздин эра (Иса туулбастан) 210-жыл мурун кыргыз (Гян гун) мамлекети «Гун» түрктөрүнөн жеңил тарагандап баштап, 15-кылымдын башына жете эки ортодо могол, түрк тукумунан көбүнчө кыргыз, казак, кыпчак, ууз, өзүбек, татар, могол, сарыногйдон чыккан Манас деген баатыр болгондугуна, эгерде аты Манас болбосо атагы болуп, Алтай менен Орто Азиянын биринен чыккан кыраан экендигине эч шек жок. Башка түрк моголдон эмес Манас кыргыз насилинен деп көзүн айтуу мүмкүн эмес. Эгерде кыргыздан болбосо, кыпчак кыргызынан болмогу этимал жана журт карыйалары Манасты кыпчак уруусунан дешкен жана Манасты балан заманда өткөн деп бир заманды далдап⁸⁴⁰ көрсөтүү азырында мүмкүн эмес. Бул талаш тарыхый туйук маселени келээр заманда тарыхчылар жана билимге умтулган жаштар билим аркасында, албетте чечет. Демек Манас адабийаты азырында бир улутка арналбастан, эл ортосундагы үлөшүлбөгөн талаш энчиси. Манастын күмбөзүнө жазылган жазуусунан менин колумда сакталган надписи копия алгандар:

1928-жылы кышында Прунзе шаарында -(башкурт, Муптаков⁸⁴¹).

1934-ж. 20-июлда Прунзе шаарында профессор Поливанов⁸⁴².

МУЗООКЕ ЫРЧЫ (МАНАСЧЫ)

XIX кылымдын башында саяк кыргызынан кайдуулат уругунан Музооке деген атактуу манасчы болуп, аны Манасты жакшы айтканына кубанып, сарыбагыш кыргызынан Эсенкул феодалдын тукуму ырчы кылып алмакка ар кимиси талашканда, Музооке Ниязбек феодалдын тукумуна оодарылып кеткенде, ага ичи күйүп жакын туугандары уруш чыгарып, аны уруп кеткен. Музоокенин башы-бети айрылып, катуу жаралуу болуп, төшөктө жатканда мындай көпкөн элдин ичине кайдан келдим деп ыйлаганы:

Кайдан келдим саяктан,

Кулбадым таяктан.

⁸⁴⁰ <«Талдап (далилдеп)»>.

⁸⁴¹ <К. Мифтаков>.

⁸⁴² <Е. Д. Поливанов 1934-жылдан баштап Фрунзе ш. Кыргыз маданий куруу институтунда профессор болуп иштеп, «Манас» эпосун которууга киришкен жана 01. 08. 1937-ж. жалган жалаа менен камакка алынган>.

Кайдан келдим Жумгалдан,
 Кутулбадым жумгандан.
 Кайдан келдим Кочкордон,
 Кутулбадым чочмордон.
 Чий борсок салды ашыма,
 Арам сийдик Маңытай
 Чапты башыма, деген.

Музооке жарасынан өлө турган эмес, бир ай-эки айда айыгып кетүү мүмкүн деген сөздү угуп,
 Музоокени талашып уруш чыгарган. Маңытай барып Музоокени башындагы жарасын көрүмүш
 болуп, мээсинин тушу катуу жаралуу дейт. Мээсин ушуну менен чыгара сайып өлтүргүн деп
 колуна табылгандан ийик сап берип бир кемпирди жиберген. Кемпир ийик сапты жеңине катып
 алып, Музоокеникине келген, аны орто жолдо жаткан Музооке билип ырдаган:

Ниязбектин Сегизбек,
 Телегейи тегизбек.
 Босогосу болот бек,
 Болуп турган Ниязбек.
 Ормон, Субан ода бек.
 Бердикожо, Бердибек,
 Ажы, Шатен алтыбек.
 Ырыскулу бек, Кожо бек
 Ниязбектин сегиз бек,
 Телегейи тегиз бек.

Тегерете ойлотуп

Он алты бек киминден корком (кичи катындан сегиз уул баарысы он алты болгон). Кирип
 жаткан кишиден корком, кемпир, жанындагы шишинден корком дегенде, «Апей, көрүп койдун
 беле» деп кемпир үйдөн чыгып кеткен.

КАЛЫГУЛ

(бети калдуу болгону үчүн Калыгул койгон)

Жер жүзүндө тарыхсыз, адабиятсыз эл болбойт. Жапайы элден саналган Америка, Африка,
 Австралиянын топ элдеринин оозеки жана жазуу боюнча болсо да өздөрүнчө адабият жана
 тарыхтары болгон. Адабиятсыз, тарыхсыз эл журт катарында саналбастан, адам айбанынан
 эсептелип эл болуп жашай албайт, демек жүрө-жүрө жок болот. Тарыхтарда караганда биздин
 эрадан 210-жыл бурун кырыз өзүнчө зор мамлекет болуп жүргөн экен, андан бурун кандай
 абалда, канчалык жыл жашап келгендигин жана мамлекетин качан кураган тарыхын алигиче
 илим ээси чече элек, кыргыздын тарыхта башталып биринчи көрүнгөнү ушул. Биздин эрадан
 210жыл бурунтан бери кыргыз нечен мертен бузулуп, өз бийлик эркинен ажырап,
 мамлекетинен ажырап, кыргын-сүргүн ачарчылык оор күнгө капталып, быт-чыт болуп кетип,
 көбү жеринен ооп башка жерге барып, кубаттуу жоо душмандын өкмөтүнө карап, ондогон,
 жүздөгөн жылдар анын кол алдында эзилип жер жүргөндүгү канчалык уруш-талаш, кызыл
 кыргын, кара сүргүн болуп талкандашып нечен миңдеген азаматтарынын кандары төгүлүп,
 далай катын-бала, кыз-келин жоо-душмандын колуна олжого кетип, бир заманда кайтадан
 жыйналып нечен мертем өзүнчө мамлекет кургандыгы билинди. Бирок алардын бүткүл
 тарыхын так көрсөтө албастан, балким, жүздөн бирин кана айтып кетет.

Кыргыз эң эски элдин биринен болгонуна караганда, заманына жараша анын өзүнчө
 маданияты, жазуу тарихий жана адабияты ошол замандагы башка адабияттуу журттан анчалык
 кем болбой келе жатканына, азыркы кыргыздагы илгертен айтылып келе жаткан «Манас»,
 «Семетей», «Төштүк», «Кошой» жана «Көкөтөй» деген ырлары анык күбө.

Кыргыз түптүү эски эл болуп, эзелтен ичинен өз заманына жараша акылдуу, даанышман
 кишилери чыккандыгы, кыргыз арасындагы эзелтен айтылып келе жаткан миңдеген лакап, сөз,

макалдары, ордо упай, тогуз кумалак, дүмпөлдөк оюндары, күлүк ат, тайган, бүркүт, туйгун, шумкар таптоо, эр сайыштуруу, жамбы аттыруу ж. б. түрлүү эскиден келе жаткан кесиптери зор далил, Бул айтылган кесиптер башка улутта текши жок.

Манас, Көкөтөй, Кошой, Төштүк, Семетей жана башка ырлар, макал оюн кесибинин көбү дээрлик замандын агышына жараша далай азып-тозуп, тыткын болуп, колго түшкөн пендедей башка эл, жоо-душмандын таасирине кириптер болуп, эгерде жазуулары болсо жоголуп, чырпыгынан ажырап, сөңгөгү калган дайрадан аккан, түгөнгөн дүмүрдөй болуп, соктуга-соктуга, балким, 5—10%ти калган десе эч ким калп болбойт.

Кэчээ залым Никелейдин⁸⁴³ тушунда кыргыз кедейдин бүткүл өз эркиндигинен, укугунан ажырап, жан сактоо жер суусу колунан кетип, бай манап, залым жана болуштарга тиги зулумдардын пайдаланышы болуп, кедей арасынан чыккан аз билимдүү окумуштуулары биринчи ирет тасмия каражаты жоктуктан, экинчиси, өкмөт эрк бербегендиктен, эзелтен келе жаткан ырларын, расим, адеп, оюндарын жазып элге таратмак түгүл, айтууга уруксаат болбогон. Кызыл жылдыз чырагы биздин мамлекетте болуп туруп, совет өкмөтү куралып, өкмөттүн өзгөрүүсү аркасында ар бир эзилген, жоголуп бара жаткан улут Карл Маркс, Ленин салган жол менен комунус⁸⁴⁴ жол башчылыгы аркасында кайтадан тирилип, шолордун катарында эзилген, көмүлгөн аз улут кыргызга дагы кызыл жылдыз чырагы тийип, бүткүл жан сактоо ж. б. тиричилик жер жүзүндө анык рас, чын тартип болгон себептен социализм жолуна коё баштады. Жана өлүүгө такалып солуп бара жаткан адабияттарын тиргизди, көмүлүп бара жаткан ырлары – «Манас», «Төштүк», «Кошой», «Көкөтай», «Семетей» ж.б. ырлары жыйыла баштады.

Макалдар, үлгүлүү билим сөздөр анык айтылган негизи кембагалдан, жана феодалдан болсо да алар ар бир даанышмандардын, акылдуу кишилердин айткан сөзү, бирок алардын кайсы заманда жана ким тарабынан айтылганы көп замандын өтүшү жана жазуунун калбагандыгы үчүн билинбеди, айтып кеткен ээси табылбады.

Көкөтай, Төштүк, Кошой, Манас ырлары эң байыркы, эски замандан бери айтылып келе жаткан деп карыялар айтса да, 1760-жыл чамасына жете кимдин айткандыгы жана аны кайсы кылымдан баштап айтып келе жаткандыгы бизге билинбестен, бирок анын дайын болгону 1760-жылдар чамасынан баштап, кыргыз арасында кимдин айтып жүргөндүгү маалым болду. Бир улут жерин таштап, башка жерге ооп кетсе, жана жоокерчилик болуп, кырылыштын соңунда чоң өзгөрүш болсо, адабийат ж. б. эски расим көбүнчө унутулуп, көбүнчө өзгөрүп кетет. Ошонун бириндей кыргын XVIII кылымдын ортосунда Анжийан, Алайдан өз жери аркага келип орногон. Бул качыш күн жүрүштө тентип жүрүш зарзабынан тиги адабияттарды мурунтан айтып келе жаткан кишилер болсо да анын тарыхы, аты-жөнү билинбей келсе керек. Ошентип, мурунку билимдүү заманына жараша зарлоо, сөздү насийат катары айткан кишилерибиздин бири түн жак кыргызда заманы көп алап атабаган үчүн⁸⁴⁵ XVIII кылымдын аягына жакын туулган Калыгулдун сөзү. Анын сөзү болсо да өз оозунан айтылган заман жазылып кагаз үстүндө калбагандыктан, акын жана тунугу аз болуп, Калыгулдун айтканы деп, кийин кээ ырчылар сөздү өзүнөн көп кошкон жана башка бирөөнүн сөзүн аралаштырган. Экинчиден, 1835–1840-жылдар чамасында туулган бугу кыргызынан Арстанбек Буйлаш уулунун зар заманы Калыгулдан кийин болгону үчүн башка ырга караганда артык жана башка сөз катышпаган. Төрдүн суусундай тунук деп айтууга болот. Бирок акын ичине дагы бир далай сөз башка ырчылардан кошулган. Калыгулдун айткан сөзүн жазбастан туруп анын өмүр байанынан бир аз маалымат беремин.

Оң аталган түн жак кыргыз ичи, сарбагыш уругунан букараланып кеткен манап насилинен, Бердиштин уулу Байдан 1875-жылы жылан жылында Калыгул туулду. Атасы Бай орто чарба, чоң атасы Бердиш кедей болуп, наргы атасы Дөөлөт Сарсейит уулу, анын атасы Сертей⁸⁴⁶, атасы Манап, анын атасы Дөөлөс, анан Кылжыр, анын атасы Тагай. Казак кайың саап, жеринен

⁸⁴³ <Николай II>.

⁸⁴⁴ <Коммунист>.

⁸⁴⁵ <Түп нускасы ушундай, мааниси анча түшүнүксүз болуп калган>.

⁸⁴⁶ <Сүтөй>.

ообай калып, калмактан кыргыз качып Гисар, Көлөпкө жете барып, Анжыйан, Алайга киргенде кошо кирип, анда бир далай жылы тентип жүрүп, өмүрүн кедейлик менен өткөргөн. Калыгул орто чарбанын баласы болгондуктан, жаш чагынан кара чарбанын артында болуп, мезгили менен эгинге киришкен⁸⁴⁷. Ал заманда кыргыздын мал уурдашып, жылкы тийип, жоолашкан жоолору калмак, казак, уйгур болуп, өзбекке (кокондук) караса да, толук баш ийбеген, өз араларында ар уруктун беги, феодалы болгон. Ал феодалдар бир бирине баш ийбестен, араларынан уруш-талаш көп чыгып, букарага зор күч келип, кедей кара чарба букара зулум манаптардын толук эркинде болгон. Мал-башына ээ боло албай кул, күң катарында ошол кан, бек, манаптардын айтканынан чыкпай, айтканына көнгөн. Кара чарба букаралары көбүнчө мал кесиби менен оокат кылса да, жоокерчилик заманы болгону үчүн эгин айдоо кем болгон, айдаса да, үрөндү аз тилеп, асилди көп бергендиктен, ичсе тамак, жана кубаттуу ток ичкилик бозо болгондуктан таруу айдаган.

Кыргыздын манаптары, байлары бир гана Кашкар, Кулжадан бул алдырып, кийинип, пайдаланып, кембагал, кедей, жалчылары жалаң этине жай, кышы куур тон, жаки таарын кийип, тиги кан соргучтардын кызматын кылып, эл чети жоо белинде жүрүп, душманын жоолаган. Атактуу, чоң манаптары, бийлери кээ чакта тиги жалчыларынын эркегин кул, ургаачысын күң кылып, келгенге берет, калыңга алган жана байгеге сайган. Мына ушундай залымдык заманга Калыгул аралаша туулган. Жети жашка келгенде бүткүл арка кыргызына дээрлик окуу билбеген, намаз окуган Астык⁸⁴⁸ кыргызынан Сопу ата деген болуп, ошондон эртеңки төрт ирекет намазды окушту Калыгул үйрөнгөн.

КАЛЫГУЛДУН КИШИЧИЛИК МЭЭРБАНЫН КӨРСӨТКӨНҮ

Казак кайың саап, мында жеринен оодарышпай калып, кыргыз Анжыйан, Алайга кирген деген сөздү жогоруда айтып өттүк эле. Анжиян, Алайдан кайта азыркы туулган жери Талас, Чүй, Ысыккөл, Сыртка. 1755–1756–1758-жылдар чамасында келип, бул жерден калмак кеткен соң орногон. Кыргыз келгенде Чүй өзөнү менен Ысыккөлдүн түн жагында казактар турган. Жеринен ообаган үчүн кыргызга караганда баары да малдуу болгон. Ач-жылаңач Анжыйан, Алай, ары жагы Гисар, Көлөпкө жете тарап, оокат үчүн тентип кеткен. Кыргыз чогулушуп, жөөлөп-жалаңдап, арып-ачып, үстүндө үйү жок, жээрге көбүнүн тамагы жок, күчтүүсү начарын талап, уурдап келишип, жерине орношкондо дагы ачка болушуп, чыдай кабыстан, казактын малын уурдап ала бергенде, казактын тынчы кетип, чыдай албастан кыргыздын жерин таштап, өз жерине көчүп түшкөн. Казактын бикири кыргызда мал калган жок деп, Ысыккөл менен Чүй өрөөнүн ээлемерте болгон. Казактар Илеге түшсө да, кыргыздар артынан барып уурдап турган⁸⁴⁹. Кээ чакта 70–100 кишиден болуп, күзүндө аттанып кетип, кышында туюк, бек жер,

⁸⁴⁷ <Сөзмө-сөз: «Название родов и их подразделение: 4. отд. надырбек; современные управители: Манап Калыгул Байбиев; 4-е отделение надырбек. Бий Калыгул Надырбеков, манап» (кара: Валиханов Ч. Ч. Собр. Соч. в 5-ти т. Т. 2. А.-А., 1985. 83, 87-б.). Эскертүү: Ч. Валихановдун «Записки о кыргызах» деген макаласы 1856-ж. тарта жазыла баштаган>.

⁸⁴⁸ <Балким «асык кыргызынан» деп жатат>.

⁸⁴⁹ <Автор жаңылып жатат. Кыргыздардын Иледен орун алышы 1758–61-ж. туш келет (кара: Аристов. 1999. 429-б.). Кытай генералы Чжао Хой 1758-ж. кыргыздарга Санташ ашуусунан жолуккан (кара: МИКК. Т. 2. 94-б.). Казактар бул тарапка 1763–64-ж. жылган. Сөзмө-сөз: Указ Коллегии иностранных дел от 09. 02. 1764 г. «1-е. Прошение киргис-кайсацкого Средней орды Аблай-солтана о пропуске, за выгоранием в их стороне трав, конских и скотских их табунов внутр Новой линии с таким его притом пребставлением, что киргис-кайсаки просят о том, не желая от границ здешних отлучаться, хотя в китайской стороне непогорелых степей еще довольно есть. Но ежели, однако, на пропуск табунов их внутр линии недозволится, принуждены уже будут отогнать оныя и к китайский стороне да и сами вдаль откочевать...» (кара: КРО. 1961. док. № 257. 659-б.). «...Аблай-солтан кочевье свое имеет горе Ксукче (Көкчө-Тоо – ред.) сибирских линий от Петропавловской крепости, по примеру, в двухстах пятидесяти верстах, а Абдулмамбет-хан – подле турхустанцов... Аблай-солтан и вся Киргиская орда от китайской стороны, находится в опасности потому, что в нынешнем году киргис-кайсаки Большей и Средней орд разных родов кочевье свое имели близ китайской границы, подле раззоренной калмыцкой земли, по речке Иле, и от троекратного киргисцами нападения, кои находятся в подданству китайского хана, разбитые были, отчего пришли в крайнее раззорение» (кара: КРО. 1961. док. № 260. 668-б.)>.

токой, камыш, чийге бекинип, үч-төрт аттан башкасын союп жеп, кыштан чагып, көктөм менен жүздөп миндеген жылкы алып келип турган (маселен, Солтодон Дейди менен Шапак уругу, күн туу уругу, Сарбагыштан Итибас жана Кой интибас уругу жантай). Кыргыздын кордугу өтүп, тынчы кетип жүдөгөндүктөн, бир тараптан Ысыккөл, Чүй, Таласты жердин артык жакшысы экен деп кызыгып, кыргызды сүрүп жиберип, жерин эземек үчүн казактын баатыры Сан Барак (Көкжал Барак, Жолду Барак, Көк жарлы Борак деп да айтылат). Кыргыздан 1770-жылында кырылганы жогоруда маалым болду. Мындан соң казакка кыргыздар казакка тынчтык бербей, уурулугун койбостон, жылкы бир четинен чаап алып турганда, казактын өтүнүчү боюнча Сары-Аркадан Абылай аттанып келип, 1776-жылында кыргызды талкалап, караткандыгы өз иретинде көрсөтүлүп өттү эле.

Абылай 1781-уй жылында өлгөн соң, аны уккан кыргыз тынч тура албастан, баш көтөрүп, кайтадан казакты кыса баштаган.

Кыргыздын кордугуна чыдай албаган казактар Чанчкулу, Бердикожо баатыры баш кыла 1790-ит жылында Чүй боюнан солто Ныша баатырды өлтүрүп, солтону чаап, андан өтүп, Ысыккөл кыргызын чапмак болуп, Ысыккөлгө барганга казакты быт-чыт кылып жеңгенде, Бердикожо өзү качып кутулган.

1792–93-чычкан жылдарында бүткүл арка кыргызы аттанып барып, Иледе Көкүмбулак деген жерде элин, малын чаап алып, Бердикожону өлтүргөн. Жаш баланы жаш чагынан жоо бетин көрсөтүп, машыктыруу кыргызда байыртадан адет болгон себептен, 7 жашар Калыгулду жакын тууганы Эсенгул Болот уулу ала барган. Казакты аябастан өлтүрүп жатканын көрүп Калыгул мындай деген: Байке, кишини киши аябаган, боор орубастан ушунчалык да койдон бетер кырабы? Мындайдын болорун билсем, келбейт элем — деген.

Эсенгул: «Карыш, жаагыңды бас, бала баладай болучу башыңды жуткур!» — дегенде, Калыгул унчукпай калган.

Үстүнө келгенде, элдин кылган иши курусун деп, кара чарбанын аркасында болуп, элге аралашпастан өскөн. Катын алып үйлөнгөн соң, тамак акы, мандай тери менен жан сактап жүргөн. Манаптардын кылыгы, иштеген зулумдугуна эң нааразы болгон. Биринчиден, Кокондуктан келген соодагердин булунун пайдасын талашып, экинчиден, казак тууралуу, эки арасы бузулуп (анын себеби ушул жазылып жаткан тарыхта төмөндө толук айтылат).

1815–1817-жылы көбүнчө 1818–21-жылдар арасында солто менен сарбагыш кыргыздары урушуп, сарбагыш талкандалып, жеңилип, быт-чыт болуп качкан.

Бул урушка кошо жүргүн деп сарбагыштар келсе, эки агайындын урушу эмес, казак, кыргыздын урушуна балалыктан баргамын, урушуңарга барбаймын, -деп, Калыгул үйүндө калган дейт. Түн жак кыргызында биринчи атактуу кан соргуч, залым сарбагыш кыргызынан кан катарында болуп турган Ормон Ниязбек уулу болгон. Ормондун эл жегендигине, адилетсиздик сурагына ыраазы болбостон, 1852–53-жылдарда Калыгул айылы менен бугу кыргызына көчүп кеткен.

Ормондун өлтүрүлүшүнө себеп болгон Чагалдактын өлүгүн бугудан Калыгул алып көмгөн.

1854-барс жылы бугулар Ормонду өлтүргөндө Калыгул бугунун ичинде болгон себептен аны сарбагыштар болбостон көчүрүп кеткен. Бугу менен сарбагыштын урушун каалабастан, бугудан Солтонкул бир жолдошу менен, сарбагыштан Калыгул менен Шамей⁸⁵⁰ чыгып, төртөө эки жагын жараштырууга чындап аракет кылса да, алы келбеген. Акыры согуш башталып кетип, сайак, бугу, сарбагыштан эң азында сен тур, мен саямын деген идердүү, жигиттерден бир миңге жакын азамат өлгөн. Калыгул ырчы эмес, даанышман болгондуктан, ашка, тойго барып ырдабаган. Сөзүн көп ачылып айта бербеген. Көбүрөөк убакта унчукпай отура берген. Сөзүн макалдатып, акырын, токтоолук менен акыл, насыят катарында сүйлөгөн.

Айылдын дөнүндө чогулушта, жаки үйүнө киши көп кесе, уют кылып сөз айткан. Айтор сөзүн, айтып, айтып туруп, кээ чакта өзүнчө күнгүрөшүп кетип, көпкө жете унчукпай калган.

Сүйлөгөн чакта анда-санда: «Ээ, ушундай эмеспи, деп, жаки сол ийинин карап сүйлөгөн».

Калыгул элди аралабаса дагы, бийлик кылбаса да акыл адилеттигине көзү жеткен соң, кээ чакта арка кыргызы чиелешкен чоңдоосу болсо, Калыгулга тапшырган. Калыгул акылынын

⁸⁵⁰ <Шамен Куттуксейит уулу>.

жетишкенинче тууралык менен союш, пара албастан дос, тамыр, өз, жатка коркбостон, түздүк менен чечкен. Ормон бир кезде Соңкөлдү жеке жайлап жүрөсүң деп, саяк кыргызынан канчалык жылкы (бир кабарда элүү ат айып алган). Бул ишти жактырбыстан Калыгул Ормонго айтканы:

Ой, иним, Ормонум,

Жеген менен тойбодуң.

Кой, дегенге болдуң.

Акыры сен оңбодуң.

Өз элинден айып алба, кайта бер, десе, Ормон болбогон, айыбын алып, жана саяктан Сагымбай манасчынын атасы Орозбак кернейчини көчүрө кеткен.

1840–42-жылдар чамасында Ормондун бир тууганы Субандын Матай деген баласы канчалык киши менен аттанып келип, Тынай кыргызынан жылкы тийип баратканда, тынайлар Боомдун ичи Өргөөташта кууп жетип, жылкыларын ажыратып, Матайды өлтүрүп кеткен. Бул себептен Эсенгул менен Тынайдын арасы бузулуп, жылкы тийишип, катуу бузула турган болгондо, Калыгулду чакыртып Ормон киши жибергенде келбеген. Экинчи чакырууда келген. Ормондун Калыгулга айтканы:

Эсенгул менен Тынай бир сарбагыш элек, Тынайлар биздин бир баланы өлтүрүп коюптур. Эки элдин арасы аңкайтып бузук күндөн күнгө күчөп бара жатат. Эсенгул менен Тынай сенин тилиңдиден көп чыга албас. Эки элди жараштырып журт кылып койгун дегенде, Калыгул келе жатып Токмоктун (Жылгынбашы) шилисине аттарын чалдырып отуруп, эки жакты айлана карап туруп айтканы: «Кайран гана Жылгынба»⁸⁵¹

Перганадан качып бара жатканда⁸⁵² Кожант менен Канибадам арасында Сейитаппак⁸⁵³ деген катыны эркек бала тууп, аны алып жүрө албастан алтындаган асыл ороого ороп, алтындаган бешикке салып бөлөп, алтын кемерин үстүнө арта салып таштап кеткен, эртесинде көчүп бара жаткан эл кыргыз, кырк, кыпчак жана миң уруктары таап алып, «Алтын бешик ай, бөбөк» ат коюп, асырап алган. Бир кабарда 1512-жылында Бабыр Перганадан Кашкарга качып барганда, баланы таштап кеткен (кебетеси Бабыр Кашкарга ушул жылда кирсе керек). Султан Бабыр кийин Индостан императору болгондо кыргыз, кырк, кыпчак жана миңге: «Баланы берсин» деп, киши жибергенде бербеген. Алтын бешиктин бир аты Куттуу кан, Кулаяр султан жана Теңрияр болгон⁸⁵⁴.

Алтын бешик кан болуп жүрүп 1545-койон жылы өлгөн. Ушул санактан башталып, «Алтын бешиктин насили Пергананы орус колонизатору алганча (1870–1876-жж.)» анда кан болуп турган. Миң уругу асыраган себептен династиясы миң аталып, атагы «Алтын бешик, ай бөбөк» болгон.

Калыгул тынчтыкты каалап, мээрбанчылыкты ойлоп, тууралыкты санаса да аныгы эң өтө артыкча, улутчул болуп, орустун кыргыз жерине кош жаактап келе жаткандыгын жана аскер кубатынын бир баш экендигин билип, муну узун кулактан болсо да угуп, орусту жектеп, кыргыздын бийлиги манаптык колунан кетип, оруска өтөт экен деп ойлоп, илимсиз, билимсиз түркөй калк кыргыздын бай, жардыларын дайым оруска каршы үндөп турган. Кедей, жарды, бечара үчүн байдалуу эч бир иш ойлобостон, манапты дайым баштуу болуп туруу пайдасын ар дайым ойлогон. Кедей, байдасын ойлогон түгүл карган чыгында эл журттуу эзүүчүлөрдүн маселеси Ормон кандын жардамчысы болгон, чынында бай манап кулактардан саналып, кедей, бечаралардын укугун көздөбөгөн. Калыгул 1855-койон жылы жетимиш жашында⁸⁵⁵ Ысык-Көлдүн түн багыты Сазановка кыштагынын (Байсоорун) күн батыш эки ак суунун ортосуида өз ажалынан өлүп, ошол жерге коюлган. Анык кабарда Караой, Сарыойго коюлган.

⁸⁵¹ <Уландысы мурунку барак менен алмашылып калган>.

⁸⁵² <Эскертүү: Б. Солтоноев бул баянды В. П. Наливкинден (кара: Краткая история Кокандского ханства. Казан, 1886. 48-51-б.) пайдаланган>.

⁸⁵³ <В. Наливкинде Сейдефак>.

⁸⁵⁴ <В. Наливкин боюнча 1) Кутлук-хан; 2) Тангри-Яр; 3) Худояр-Султан>.

⁸⁵⁵ <Автор жаңылып жатат. 1856-жылдан кийин тирүү экени Ч. Валихановдо эскерилет>.

КОКОН КАНДЫГЫ МЕНЕН КЫРГЫЗ АРАСЫ

Абылайдын чабуулунан кийин кокондук менен кыргыз катыша баштады деп жогоруда айтылды эле. Кыргыздын бул биринчи катышы болбостон, андан бурун дагы катыша келген.

Кокон кандыгы (ижраттын 919-ж.) биздикиче 1501-жылдан куралып, «Алтын бешик-ай бөбөк» төн башталат⁸⁵⁶.

1500–1530-жылга жете тескейде (Ысыккөлдө) кыргызга хан болуп турган Мукамет Кайдар⁸⁵⁷ өзүн өзүнчө хандык деп турган үчүн Кокон кандыгына⁸⁵⁸ чабуул коюп турган. Тарыхтарда болсун, карыялардын айтуунда болсун, кокондук менен араздашпастан, аны менен катышып турган. Бул жакындыктын себептери: 1) Пергана кыргызы кокондук менен аралашып, бирде өзүнчө өкмөт түсүнө кирип тургандыгы. 2) арка кыргызы калмак, казактан кысымчылык көрсө, Перганага качып барып баш калкалаган. 3) эгинден кысталаң болсо Перганадан алган. 4) соода-сатыгы көбүнчө Пергана менен болот. 5) кыргызда кээ бир атактуу кишилер өлсө, болжолу 1820–25-жылдар чамагына жете арка кыргызынан болсо да аны алып барып, Анжиян шаарындагы (багытындагы О. С.) Арстанбапка коюп турган. Кыргыз Анжийан, Алайдан кайтканда, толук букара болуп карабаса да 1758–1760-жылдарда карамакка убада берген. Маселен, сарбагыш кыргызынан Тынайдын уулу Атаке карамакка чындап убада бергенде, ага бир мөөр берген. Андагы жазуу «Лайлатул кадырда туулган Атакебии Тынай урушта Үрүстөмдүк, жоомарттыкта Атымтай»⁸⁵⁹ ж. б. кыргыздан ар урук өз бетинен киши жиберип турган. Ошолордун бири 1791-жылында Сарбагыш кыргызынын Эсенгулдун уулу Эркубат деген жана жантай уругунан Асан баш болуп, эки тогуз ат, бир тогуз куш, кушунун баштыгы бир күйкө болгон (кыргыз адатында күйкөнү куштун ак сакалынан санайт).

Таластын кыргызынан карамакчы болуп саруу Ажибек элчи жиберген жана сайак, бугу солтодон карайбыз деген толук убада алган соң, Кокон ханы миң башы кушбеги деген улуктарын 1807–1810-жылдар чамасында, арка кыргызына жиберип, кыргыз, казак жерине коргон салдырып, ал коргонго аскер жана элбек деген улуктарды коюп, кыргыз казактан алык-салык, жана зекет, ушур алып турган.

АРКАДАГЫ КЫРГЫЗ ЖЕРИНЕ ЖАНА КАЗАК АРАСЫНА САЛДЫРГАН КОРГОНДОРУ

1. Таласта
2. Кочкордо. Каракол, Сөөктүн бою, токойдун башында.
3. Шамшынын бою, орто талаада. Бул айтылган эки коргондун эки арасы он чакырымчалык болгон. Мурунку айтылганы Кызартка кеткен жолго жакын болгон.

⁸⁵⁶ <Бир баласынын жолдо калганы тууралуу уламышты Бабур (кара: Бабур-наме) эскербейт. Экинчиден, бул уламышты Тауарих Хамса (10-11-б.) менен салыштырууга мүмкүнчүлүгү болсо дагы, Б. Солтоноев ага кайрылган эмес>.

⁸⁵⁷ <Мухаммед Кыргыз>.

⁸⁵⁸ <Б. Солтоноев жаңылып жатат. Тарих-и Рашидиде Кокон хандыгы тууралуу сөз болбойт. Сөзмө-сөз: «На следующий год из-за того, что Мухаммад киргиз совершал набеги на Туркестан и Сайрам и разорял мусульман, Султан Са'ид хан из ревностного отношения к исламу воспринял эти его действия как оскорбление, напал на Мухаммад киргиза и то, что тот причинил мусульманам, он с избытком возвратил ему и киргизам. Он схватил Мухаммад киргиза, арестовал его и пятнадцать лет тот оставался в заточении» (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 166-б.)>.

⁸⁵⁹ <Ыразимда уристами дастан

Базимде Атамитай

Лайлатур кадыр кечесинде

Атаке ибни Тынай (кара: Шабдан баатыр. /Түз. Н. Капаров. Б. 1992. 6-б.)>.

4. Нарында-нарын суусунун аягы түн жагынан келип куйган Туурасуу, Куртканын оозу күн батыш босогосунда болгон.
5. Жумгалда суунун түн жагында Караойдо болгон.
6. Каракүңгөй Кырчында болгон. Жумгалдын башында өзүбек термини «базартүрук» деген жер бар. Сөздүн өзбекче болгондугунан бул жерде кокондуктун коргону болбосо да сарайы болбосун деп көп сураштырдым. Анда кокондуктун турганынан эч кабар таба албадым.
7. Суусамырда Ак-Суунун бою бул жерде Кокон хандыгы жыгылаар чакта, Келдей жана Маңкабек деген улугу болгон.
8. Тогуз-Тородо соңку убакта Нарын кыргызынан Курманкожо улук болуп турган. Анын Чолук деген баласы Октябрь революциясы башталганда, 1918-жылында Нарын калаасында колонизаторлор тарабынан өлтүрүлдү.

Чүй боюнда

9. Мерке
10. Ашмара
11. Бишкек, кыргыз тарабынан өлтүрүлгөн Рахматилдеден мурун Атабек улук болгон
12. Токмок шаарына жакын жерде Покровка кыштагынын күн батыш жагында бир километр жерде Кашаттын үстүндө болуп, анын күн батышы коо болгон.
13. Ак бекетте, азыркы Атаке кыштагында. Чүйдүн суусунун кашатына тие болгон.
14. Карабалта – Аксууда.
15. Ысыккөлдө, – Түн жагы Караойдун Бөрү көрбөсүндө болгон.
16. Күн жүрүш жагы Жаргылчак менен Тамгада.
17. Барскондо

Казакта

18. Алма-Ата шаарынын Күн чыгышында болгон. Лүчүбек⁸⁶⁰ деген улугу турган.
19. Иле боюнда
20. Чүй суусунун өзөнү Калыгутуда, мында сарай болгон. Бул айтылгандардын ичинен: Мерке, Куртка, Бишкекте аскер көбүрөөк түрүп, башкаларында аздан турган. Меркени миң башы кушбегиден бурун салдырган дейт.

Кокондук кыргызга соодасын көбүрөөк таратып, алача, каракашка, Туркө, төөкекирте, бачайы, атлес, шайы, басма чыт, жибек, шуру, чачбак, жана түрлүү дарыларын сатып турган, ылгалдары (уполномочен) келип, закят⁸⁶¹, ушур⁸⁶² жана түндүк салык деп, ар үйдөн алым алып турган. Кыргыздан кайрат кылып каршы киши чыкса, уу берип өлтүрүп койгон. Кокондуктун зулумдугу артып кеткен үчүн, эки ортосу салкындашкан. Солтонун бир балбан жигити менен өзбектин бир балбаны күрөшүп, өзбек балбаны жыгылып калып, өлүп кетип, ал себептен солто менен кокондук бузулуп калган.

Таластык саруу, кушчу менен төмөнкү солто кокондукка толук карап калып, калган солтодон Канай, Карбоз, Эсанамандан Саке, жайылдан Рустам, Тыныстан баштык 300 чамалуу түтүн Кокондукка карабас үчүн көчкөндө, Кокондуктун аскери куба барып Ысыкатада жетип согушкан: Жанкарач менен Канайды өзбектер колго түшүрүп, мейман туткун кылган. Көчкөн көчкө өзбекти аралатпастан Рустам, Тыныстан, Саке-үчөө өтө мерген болгондуктан, атышып,

⁸⁶⁰ <Айрым маалыматтарда Аккулу (кара: Махаева А. Ш. Казак-кыргыз тарыхынан (XVIII кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башы). Б., 2011. 57-б.)>.

⁸⁶¹ <Жылына бир жолу мусулмандардан алынуучу салык. Оокат-мүлкүнүн 40/1 бөлүгүн берүүгө милдеттүү болгон>.

⁸⁶² <Үшүр – дыйканчылыктан алынган натуралдык салык>.

акыры солтолор кокондукту жапырган. Өзбектер Канайдын көзүн жоолук менен таңып алып, жылаңаяк атка мингизип, эки колун байлап кетип бара жатканда, жанын аябай солтолор согуш салганда, өзбектер чыдай албастан качкан. Байлоодо бара жаткан Канай эңкейип жүгөндүн шилесин тиштеп шыпырып жибергенде, качып бара жаткан өзбектер Канайга кайрылбастан жөнөгөн. Канайдын колдорун, көздөрүн солтолор чечкен. Канай солтону баштап, өзбекти каптаганда, өзбектер баштагыдан бетер (быт-чыт болгон) качкан. Солтолор өзбектин алдын тосуп согушкан. Өзбектин аскери менен кошо келген бир саруу жигит Сатылган деген, кыйкырып, Сартын алдын тосбостон, артынан сүрө урушуп, «Олуя-Атага жеткире, Меркиден өткүрө сайгыла» деп бакырганда, ал айтканга болбостон солтолор алды-артын курчап, аскердин заманасын кууруп, 25-30 аскерди өлтүрө баштаганда өзбектер жапырт аттан түшүп, туусун тигип, аттарын тегерете байлап жатышканда, солтолор токтоп калган. Кечке атышып кечинде солтолор кайта тартканда, өзбектер жөнөп кеткен. Бул согушта өзбектин аскери толук 400 киши болгон. Бул болжолу 1814—1815-жылдарда болгон. Анда улугу Нармат Кушбек экен.

Кийин 1838—1840-жылдарда өзбектин улугу Канайга уу берип өлтүргөн деген кабар бар. Болжолу ошол жылдарда болсо керек, Жумгал, Нарындын биринде, Кокондукка караган кыпчак менен кыргыз согушкан. Кыпчактан аргымак атына далай үртүк салган. Башын кызыл жоолук бууган бир жигит жекеге чыгып келгенде, кыргыздын Жантай уругунан сарыбагыш тукумунан Карачолок Итибас уулу качырып чыгып, тиги жалаң кылыч менен согушканды найза менен ыргыта сайган. Муну көрүп бүткүл келген кыпчактар баары кызыл кийинип, башына кызыл жоолук ороп, ат коюп атышып чыга келгенде кыргыздар качкан. Азыркы Чүй боюндагы Атаке кыштагындагы (эски Токмок) коргондун 150 өзбектин аскери (сарбаз) суунун түн жагындагы Тынай кыргызы Таштанбектин айылына уруш салган. Кокондуктун жекеге чыгып келген сарыбозун кыргыздар аттан ыргыта сайып түшүрүп, ошол заман найзалап өлтүрүп жиберишкен. Муну көрүп каптап келе жаткан сарыбоздор токтоп калып, көчкөн көчкө батына албай кайта кеткен. Ошентип, солто менен өзбектин ортосу катуу бузулуп, акыры саруудан дагы эл кошулуп, булар сартка карайбыз деп Илеге жапырт көчүп түшкөн. Элди баштаган Канай болуп, ошол чакта Төрөкелди Абайылда уулу 19-20 жаштарда болгон. Илеге барганда кыргыз менен казактын арасы бузула баштаганда, мында калган кыргыздар солто менен сарууну жашынып барып казактын малын көбүрөөк уурдаган. Казактар жадаганда солтону жеринерге кеткиле десе болбогон. Акыры казактар кыргыздын тегирменге салган аштыгына чечектин кагын кошо салдырып акыры ошондон баякы кокондук балбанды жыгып өлтүргөн жигитке чечек чыгып өлгөндө, 2-4 жылдан соң солто, саруу кайта көчкөн. Казактар тегирменге чечектин кагын кошо салып, ошондо өлдү деп кыргыз, казак арасы эң катуу бузулган. Ушул бузулуштабы, жаки мындан бир далай бурунбу сарыбагыш кыргызынан жантай уругунан Итебас, Койитебас солтодон Дейди, Шапак⁸⁶³ деген баатыр баштык секин жүз киши эл кыштоого кирээрде аттанып кетип, казактын чер токойлуу жана бир түп чийине бир ат байлап койсо, кыштын алты ай жеп турса да чөбүн түгөтпөгөн жерге барып, 3-4 жакшы атын калтырып, калган аттарын бүткүл союп кыштын алты ай этин жеп, терилерин кайыш, нокто, жүгөн куюшкан боо кылып, саба, чанач жасап даярдап алышып, өздөрү камыштан, жыгачтан үй жасап жатышкан.

Жазга жакын (ит жатак болду деп, жер карала болуп, карала жердин чоңдугу ит жатаардай болуп кар кете баштаган чакты айтат). Баякы байлап койгон аттарына минип, эки жакты чалып турган. Жер абыдан карарып калганда чаң эми көрүнө баштады деп, абдан тигилип карап турушкан. Чандын алды туура тушубуз деңгээлибизден өттү. Эми чоң ортосу биздин тушубузга келди деп, калган 3-4 аттарына 3-4 киши минип барып орто чандан нече жүздөп миңдеген тубар бээлерди алып келишип, кошун тартып, бирден-бирден минишип, миңдеген бооз бээни айдашып, баягы өтүп кеткен алдыңкы чаңга келип андан туу бээ, тукур ат жана умалары калпактай болгон сары таман, үстүнө чымын конбогон жакшы, келишимдүү аттарды тандап минишип, бир канчасын айдай жөнөгөн. Бул мал казактын субай бээлери жана аттары жана тубар бээлери болуп, субайын минип, бооз бээлери жолдо тууганда кымыз кылып, бир жерге

⁸⁶³ <1993-ж. чыккан китебинде Итибас, Койтийбес, дейди Шапак деп берилген>.

конуп, бир жерге өргүп жай жүрүп, артынан куугун-сүргүн жок эл жайлоого көрк чыкканда элине келип кошулуп турган. Ошондой жортуулга нечен мертем аттанып барган.

Итебас тууралуу эл оозунда ар түрлүү икая сөздөр көп. Маселен, бир сапар Итебас көп жылкы алып келе жатса, бир жерден өкүрүк ый чыккан. Келсе, бир жигит бир сулуу кыздын өлүгүн кучактап бакырып жаткан. Жанында ортосунан кыя чабылып өлүп жаткан жоондугу узундугу бакандай кара жыландын жатканын көргөн. Бул жигиттен окуянын мазмунун сураганда айтканы: Бул кыз менин жакын карындашым эле. Сулуулугуна кызыгып ала качып, кулак укпас көз көргүс жакка кетейин деп жүрүп отуруп ушул жерге кечээ кечинде чөп алачык кыла коюп аттарымды таң ашырып жатып калсам, таңга жакын аттарым кошкуруп үрктү. Чыга калып, үркүп кеткен аттарымды алып келсем, кыз жок. Бир өтүгү калып, шибер жапырылып, из кетиптир. Кылычымды ала из менен чуркап келсем, кызды жута албай, ийинине кире албай жатканда, кылыч менен бөлө чаап, кызды оозунан сууруп ала койсом, бир чачы жыдып, өлүп кеткен экен, — дегенде куу камышты майлап, итиндин оозуна жыйып туруп өрттөнгөндө, эчтеме чыкпаган. Жигитти элине жүргүн десе болбогон соң, 4-5 ат берип, «кайда барсаң жолуң болсун» деп жүрүп кеткен.

Итебастын барган жери Балкаштын күн батышы болгон.

Итебас тууралуу башка сөздү өтө апыртып айткандыктан, аны жазбадым. Итебас, Койитебас, Дейди, Шапак деген баатырлар бир заманда болгон. Эми алдыңызда биринчи болуп жаңылган солто, сарыбагыштын согушунда Итебас 60 жаштан өтүп калып, анын баласы Карачолок канчалык баатырлык көрсөткөнү жогоруда айтылган. Күнтуу уругунан Шапак Көк чолок деген күлүк аты менен Кан тоосунан наркы казагынан күзүндө көп жылкы алып куткарып Кан тоосунан бери өткөндө, жылкыны айдап келе бергиле деп жолдошторуна тапшырып, өзү кула асый минип, жүрүп отуруп Сокулуктун боюндагы жалгыз долоного келгенде Кула бышты жүрбөй калып, өз аты менен кечки койду саап жатканда, Алаарчага келген. Кула бышты кийин чоң күлүк болгон. Эң азынча 300 км жер.

К. Марксын туулганы жана өлгөнү

Жер жүзүндөгү пролетар, кедей эзилген элдин камкору, бүткүл өмүрүн алардын жыргалы, укугу үчүн зарп кылган жана жер үстүндө биринчи, анык, ырас, чын жол социализм илимин негиздеп кеткен Карл Маркс 5 майда, 1818-жылында Германия мамлекетине караган Рейн облусунда туулуп, 14-мартта 1883-жылында 65 жашында Англиянын борбор шаары Лондон шаарында каза болуп, ошол шаардагы Хайгет деген көрүстөндө коюлган. Барс жылында туулуп, кой жылында өлгөн.

Бишкек азыркы Фрунзе шаарынын салынганы жана Кыргызыдагы аган чектеш башка элдердеги эски шаарлар

Кыргызстандагы бүткүл чоң, кичине ашуулардын белдеринде үйүлгөн таш (обо таштар) бар. «Бул таштарды кимдер үйгөн?» деп карыялардан сурам, «Калмактан калган» дегенден башканы билбейт. Жалгыз билгени Ысыккөлдүн күн чыгышы Кызыл-Кыя, Санташтын белиндеги үйүлгөн эки дөбө ташты мындай дешет: Амир Темир көргөн Кытайды жоолоп бара жатканда аскеринин эсебин билмекке ар бир аскерге бирден таш таштатканда, чоңдугу дөбөдөй болгон. Кытайды чаап, аскеринин көбү катын алып анда калып, Амир Темир өзү, кайта келе жатканда аскер эсебин алмак үчүн таш таштатканда, ал чоң дөбөнүн жанындагы кичи үйүлгөн кызыл таш дешет. Атбашыдагы коргонду Катагандын Кан Кошою салдырган экен дейт. Бурананы бир падыша жалгыз баласын кара курттан сактамак үчүн салдырган дешет, башкаларынан эч кабар билбейт. Мен Кыргызстандагы жана Иле боюндагы эски төрткүл жана кара жол менен белге жыкталган обо таштарды көп текшердим. Мисалы, Чоң Кеминдеги төрткүлдөн чыккан жол бою кыдырата таш жыйылып, чоң суунун түп так жээги менен жүрүп, Көк-Ойроктун Таш-Кыясына барганда жол экиге айрылат. Бири Кашкелеңдин күн батыш сеңирин баса белге бир жарым чакырым калганда сайдын орду болуп, андан бел ашып, түн багытына түшкөндө арчанын башында дагы бир сарай орду болуп, жол төмөн кетет. Булар белдин эки жагында жол тазалаган жолчу-кароолчулардын үйлөрү болмогу керек. Таш-кыянын күн чыгыш, күн батышында эки калаанын чалдыбары бар. Күн чыгыштагы чалдыбардан бир жол Кеминдин суусун кечип, Дөр бойлоп чыгып, (ошондо бир тегирмендин ташы бар) белге

барат. Андан жол тик түшүп, белден бир жарым чакырымчалык төмөн барганда, Көк-Туздун аягында үйдүн чалдыбары бар. Андан төмөн барганда жол күн чыгышка кетет. Бул Дөрдө Аш суусунун Күн жагы Көл төрдүн ашуусунан бир жол жондоп, күн батышка жүрүп, Торайгырдын белинен тик Ысык-Көлгө түшөт. Бири Көлтөр менен колго түшөт, бери жагы Кеминге түшөт. Бул качан болуп, жана ким тарабынан салынган деген соболго менин пикирим, VII–VIII кылымдардан мурун болмогу керек, себеп жогоруда көрсөтүлгөн араб жапырыгынын доорунда Чүй боюндагы Суйаб шаарынан Ысык-Көлдүн күн жүрүшүндөгү Барскан шаарына барган жол менен жүргөндө кербен менен 15 күндө жетет деген. Жүргөн кербенчи жогоруда жаңылган, Көк-Ойроктогу Көлтөр жана Дөрө жолдору менен жүрсө керек. Ал заманда Боомдун ичи жол болбосо керек. Андагы жолду орус колонизатору салдырган. Андан туруп Кокон жана Калмак заманында Боомдун ичи менен жүрсө, канчалык азап көрүп, көбүнчө азыркы Орто көпүрөнүн күн жүрүшүндөгү бийик шагыл беттеги борчук таштан жүгүн түшүрүп ташуулап, эгерде салт жүргөн жолоочу болсо, ээрин ала коюп өткөн. Антпесе, ташка капталып өтө албаган. Ошол себептен ал жерди «Ээр алма» деп атаган. Сырттан Ысык-Көлдөн Чүйгө көчкөндө жүрөр жолу Көк-Жар болот, Кызыл-Суу ашып, аны бойлой жүргөн. Мен кыргыз жериндеги эски чалдыбар, төрткүлдөрдү 1905-жылдан баштап текшерип, аралап көрүп, алар тууралуу, мейли Кыргызстан, мейли көршүлөш башка элдер болсун тарых боюнча тапкан маалыматым төмөнкү:

7 В Узбекистане и Туркменистане.

Город Мерв⁸⁶⁴

Древний Мерв, на языке классических писателей (Диодора, Страбона, Арриана, Квинта Курция) Меру, Муру, Мерви-шах, Маргия, Селевкия, Александрия у современных текинцев Куны-Мерв, один из самых древнейших городов Средней Азии. Мерв некогда считался богатой и цветущей столицей Хорасана, теперь находится в Туркмении, прежней Маргианы. О нем говорится уже в известном персидском памятнике Вендидате, писанном за 2500 лет до н. э. знаменитым персидским законодателем, Зороастром: «Муру, твердая и чистая, было третье место благодати (после Балха и Герата) созданное мною Ормуздом».

В качестве древнейшего города Мерв играл различные роли во все периоды исторической жизни Средней Азии.

В XIII в. до н. э. здесь проходил ассирийский царь Нин, осаждавший Бактрию (нынешний Балх) и женившийся на Бактрийской принцессе Семирамиде; в VI веке до н. э. здесь был Кир, царь Персидский, погибший потом в борьбе с Массгетами; в IV веке до н. э. Мерв подвергся осаде со стороны Македонского царя, Александра Великого; в III веке н. э. Мерв перешел во владение новоперсов; в это время рядом с религией Зороастра стала приобретать здесь права гражданства религия Будды; с V по VIII век нашей эры здесь подвизались христиане несторианского толка, сделавшие Мерв (в 420 году) резиденцией своего митрополита и направлявшие через этот город во внутрь Средней Азии и даже в Китай своих миссионеров; в VII веке здесь прославилась знаменитая красотой и храбростью Хатун, царица Туранская; в VII веке здесь воевали знаменитые арабские полководцы Могаллаб и Кутайби, сделавшие Мерв достойным Халифата; с этого времени Мерв приобрел всемирную известность, как знаменитый центр наук и искусств во всей Средней Азии; он славился своими великолепными дворцами, роскошными садами и многолюдными училищами; в нем устроены были астрономическая обсерватория и обширная библиотека; в нем находились много ученых христиан, переведших на сирийский язык Платона, Аристотеля, Гиппократ и впервые познакомивших с ними арабов, которые сделались впоследствии учителями Европы; в IX веке-во время господства арабов, здесь возвысилась местная династия Саманидская; в X и XI веках здесь господствовали Узбеки и Сельджукиды; в XII веке Мерв был столицей сельджукского хана Султан-Санджара и славился своими мечетями; в XIII веке (1219) Мерв был покорен сыном Чингиз-хана Тули-ханом, истребившим в нем по приказанию своего повелителя, около 1 300 000 человек жителей, в XIV веке Мерв разрушен был Тимуром и в 1409 году снова восстановлен сыном его Шахрух-ханом; в XV веке снова взят узбеками и в 1795 года был завоеван Бухарским эмиром; с тех пор Древний Мерв

⁸⁶⁴ (Б. С.) Путеводитель по сред. Азии, 1893 г. Ташкент, Д. И. Эварницкий.

обратился в мертвую пустыню, в которую только время от времени присылались, как в катарожные работы, ссыльные бухарцы.

2. Ургенч — гор. Хива

В истории старших Хань (206 г. до н.э.-25 г. до н. э.) 5 владений: Су-се (Шахри-сябз), Фуму (Кушания) Ю-ни (Ташкент), Ги (Бухара) и Юегань (Гургендж или Ургенч) (Иакинф I. III, ст. 58-59).

В 712 г. Ургенч был завоеван арабами. Арабский географ бин Якут посетил Ургенч 1219—20 г. н. э. почти до разрушения монголами, которые разрушили до оснований 1221 года. Ургенч был взят монголами только после упорного семимесячного сопротивления, за что гарнизон и жители кроме уведенных в плен 100000 семей ремесленников, молодых женщин и детей, которые каждому воину достались по 24 чел. были подвергнуты поголовному избиению. 1388 года Ургенч был сравнен с землей Тимуром. К концу XVIII века до октябрьской революции в нем властвовала ханская династия Конграт.

3. Бухара

По преданию, первоначальными насельниками Бухары были выходцы из Туркестана; появившись здесь с не запмятных времен и основав целый ряд поселений со столицею Бейкундом во главе, они выбрали какого то князя Аберуй⁸⁶⁵. Но найдя в первом своем властелине не защитника и милостивца, а тирана и притеснителя, одни из переселенцев бежали в северную страну турок и основали там город Джемкент, а другие оставались на месте, но подняли восстание, призвали к себе турецкого (тюркского – ред.)⁸⁶⁶ царевича Ширкавера и с его помощью умертвили собственного князя. Этим дан был повод туркам вторгнуться в Бухарские владения, распространить свое влияние и положить начало турецкому периоду в истории Бухарского ханства, от VI по VII век. В этот период времени особенно прославилась знаменитая царица Хатун, прекрасная, мудрая, справедливая, милостивая, храбрая и воинственная, правившая страной за малолетством своего сына. Период турецкого (тюркского – ред.) владычества сменился периодом арабским с VII по IX век; в это время прославились знаменитые полководцы Саид-бин-Осман, Могаллаб и Кутайба; в это же время (прославились знаменитые полководцы) пустила корни и распространились в Бухаре вера Магомета. Период арабский сменился периодом Саманидским (873–1004). Саманиды возвысились в стране еще при арабах; один из лучших представителей этой династии, Измаил-хан, первый избрал своей резиденцией город Бухару, вместе бывшей до его времени столицы Самарканда. С падением последнего Саманида, Бухара досталась туркам (тюркам – ред.) из племени югры, и тогда наступил новый период турецкий (1004–1133). Господствующей династией этого периода была династия Сельджукидов; Из этой династии кроме самого Сельджука прославили себя знаменитые полководцы братья Тогрул и Чакар племянник их Алп-Арслан, пленивший византийского императора Романа и сделавший своею резиденцией вместо Бухары город Нишапур; в особенности же сын Арслана⁸⁶⁷, Меликшах⁸⁶⁸, при котором могущество Сельджуков достигло высшей точки в Бухарском царстве. После не продолжительного господства в Бухаре хорезмийского (Хивинского) хана Мухамад Кутбеддина (с 1209 г.) в Бухаре наступил продолжительный монгольский период (1220–1500), вовремя которого управляли страной сперва Чингизиды (1226–1363) и в след за ними тимуриды (1405–500), родоначальник которых знаменитый Тимур сделал своей столицей вместо Бухары город Самарканд. Монгольский период сменился Узбекским (1500–1784), во время которого верховная власть находилась сперва в руках Шейбанидов (1500–1597), выдвинувших из себя знаменитого «строителя, завоевателя и народного благодетеля» Абдулла-хана (XVI в.), и потом в руках Аштарханидов (1597–1787). Наконец с 1784 года и по настоящее время является т.е. до Октябрьской революции является династия Мангыта, в лице первого Эмира Маасума,

⁸⁶⁵ <Түп нускасында Аберци>.

⁸⁶⁶ <Мурунку редактор түшүндүрмөнү туура эмес берип жатат. Эварницкий Д. И. боюнча «турецкий» (кара: Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкент. Таш., 1893. 58-59-б.)>.

⁸⁶⁷ <Түп нускасында Араслана>.

⁸⁶⁸ <Түп нускасында Мелиншах>.

устранившего от власти Абул Гази, последнего Аштраханида⁸⁶⁹.

4. Самарканд

Заравшан персидское слово: – «Зарь» – золото и «авшан» – разносить, отсюда Заравшан. Значить Златоносная река, вытекающая из ледников горного перевала Мура и впадающая в озеро Денгиз. Это из самых древнейших городов во всей Средней Азии. Основание его восточные историки приписывают то персидскому царю Коткаусу⁸⁷⁰ (будто-бы за 3000 лет до н.э.), то Александру Дзулькарнайну, т. е. Александру, царю Македонскому (IV века до н.э.), а народное предание царю Афросиабу, жившему будто-бы за четыре тысячи лет до н. э. Сколько помнит достоверная история, Самарканд назывался у греков Маракамдом, у китайцев Семасыган. Слово «Маракамд» одни переводят словами «Город священного огня» от «Меру» – священный и «кент» – город; другие переводят словами «процветающий город». Историк Арриан, описывая, Самарканд, говорит, что этот город был столицей всей Согдианы и что он первый увидел своих стенах Македонского царя, Александра, после переправы через реку Оксус. А Квинт Курций сообщает, что Маракамд обнесен был стеною в 70 стадий длины и имел в центре своем Кремль, огражденный от города особой стеной. Фактическая история города Самарканда начинается в IV веке до н. э. В IV веке он завоеван был царем Александром Македонским; с VII по самый конец IX века н. э. он находился во власти арабов, по словам арабских географов Якута и Казвиния, он завоеван был (в 693 году) правителем арабской провинции Ямена, Шамиром⁸⁷¹, от которого будто-бы с тех пор получил прозвание Шамарканда или, по теперешнему произношению, Самарканда. В IX веке (с 889–1004) Самарканд был столицею той обширной и богатой области, которая лежала между реками Аму-Дарьей и Сыр-Дарьей с их протоками и которая именовались Мавераннагром или Трансоксанией. В XI веке Самарканд сделался уделом Сельджукидов; в это же время он видел кратковременное возвышение в стране иранской династии Хорезмитов. С XIII века (1221) Самарканд, несмотря на крепкие стены, высокие бастионы и глубокие наполненные водой рвы, несмотря на мужественную защиту его со стороны 110 000 тюркского и таджикского войска сделался добычею великого завоевателя монгольского Чингиз-хана. С XIV века (1369) он стал столицею великого Тимура, украсившего Самарканд мечетями, прекрасными монументами, загородными садами и замками; в 1499 году Самарканд был взят, под предводительством Шейбани-хана, узбеками. Шейбаниды предпочли Самарканду Бухару и перенесли в него свою резиденцию. В 1784 году Самарканд сделался достоянием Бухарской династии Мангыт, и последний хан Кокандского ханства, Худаяр чтобы быть ближе к своему покровителю бухарскому эмиру, сделал Самарканд своею столицею; Наконец в 1863 году, 2 мая Самарканд достался во владение Русским. По достоверным сведениям, во время наступления Чингиза на Самарканд, его войсками в Заравшанской долине, где расположен город Самарканд перебиты одиннадцать миллионов жителей.

5. Ахсикент — нынешний Наманган, который встречается в исторических сведениях VIII века, идущая от Ахсикента дорога в Чуйскую долину соединялась с дорогой идущей с Тараза (Талас) в гор. Джуль (может быть тюркское слово Чуль – степь), который находился (по Бартольду) где то близ гор. Пишпека; я, полагаю гор. Джуль есть нынешний Ак-дюбе, о нем говорится ниже.

6. Ходжент; в окрестностях этого города IV в. до н. э. был построен знаменитым полководцем Великим Александром Македонским город Александрия.

7. Андижан построен в конце XIII века монголами-чингизидами — Кайду, вместе с джагатайским ханом Девле.

8. Узгент, — VIII и IX в. При саманидах был не большой город. Первый хан караханидов Илек жил в Узгенте в X в. Мавзолей Узгента — эти памятники старины принадлежат к домусульманской эпохе. Один из них северный, датирован точно 1152 годом, остальные принадлежат к XI веку.

9. Город Ташкент. По изысканиям русских ученых-ориенталистов — Григорьева,

⁸⁶⁹ (Б. С.) Вамбери. История Бухары, Санкт-Петербург, 1873 г.

⁸⁷⁰ <Туп нускасында Кайкаус>.

⁸⁷¹ <Туп нускасында Шамар>.

Тизенгаузена и Френа сделанным на основании восточных исторических писателей город Ташкент в разное время носил различные названия: Чач, Шаш, Джадж и Бинкет.

Первоначально он назывался Чач-Кент; такое название ему дали таджики, один из первых обитателей Средней Азии арийского происхождения, в переводе на русский язык Чач-Кент значит каменный город («Чач» – камень, «кент» – город). Это первоначальное название города Чач-Кент изменено было потом в Таш-Кент, такое изменение могло произойти, только тогда, когда область, где лежал Ташкент, занята была кочевниками тюрками; тюрки взяв таджикский город, своеобразно передали название его; они оставили таджикское окончание «кент» – город и заменили начало «Чач» словом «таш» – камень, потому что в арабском языке буквы «Ч» вовсе нет, а вместо нее есть буква «т»; отсюда и вышло вместе Чачкент Ташкент.

Таково объяснение имени Ташкента представленное нашими русскими учеными. Объяснение это заслуживает верованием, но не в частности; так например, что касается отождествления Чача, Шаша, или Джаджа с городом Ташкентом⁸⁷², то это правдоподобно именно потому что оно сделано на основании более и менее достоверного источника турецкой географии (глава 16-я) Катиба Челеби; но что касается отождествления имени Бинкетта с именем Ташкента, то это сделали правдоподобно уже потому, что оба эти города одновременно фигурирует как совершенно различные города. Так из истории Тимура Али Шерешетдина мы узнаем, что Ташкент и Бинкет (или Финакент) иначе называемый городом Шахрукийей, вовсе не однозначные города; правда оба они считались городами правого берега реки Яксарта, но оба же они строго различались один от другого: какойнибудь узбекский воитель, идя походом против Бухарского эмира, бросается сперва в Ташкент и берет его на штурм, потом от Ташкента направляется к Бинкету и также захватывает его в свои руки; в другой раз какиенибудь два союзные воителя, вступающие против тогоже бухарского эмира, собирают вокруг себя совместные силы, но один из них на время располагается около Ташкента, а другой около Бинкета. Отсюда ясно, что Ташкент и Бинкет совершенно различные города. «Город Шахрухийя, замечает Шерешетдин, раньше назывался Финакентом; после нападения Чингиз-хана он так был разрушен, что до 1392 года в этом городе не оставалось и следов жилья; затем этот город восстановили Тимур и так как он отдал его Мирзе Шахруху, то от этого имени и произошло название Шахрухийи».

Арабский географ XIII в. Абульфед⁸⁷³ положительно различает город Бинкет от города Таша, т. е. Ташкента; по словам же в зависимости от Шаша; тоже подтверждает другой арабский географ Ибн-Хаукал⁸⁷⁴. С древним Бинкетом скорее всего можно связать имя теперешнего кишлака Бискента или Бскента (по другому выговору Пскента), находящаяся на 47 верст ниже Ташкента, по почтовому тракту на Ходжент; по крайней мере и название и местоположение этого кишлака совпадают с названием и местоположением (в бассейне Яксарта) древнего Бинкета. Кроме этого не возможно связывать Бинкета с Ташкентом и потому, что по словам восточных писателей близ Бинкета расположено серебряный рудник, на котором устроен был монетный двор, носивший имя Мадены и состоявший всего лишь в 7 верстах от города. По изысканиям же наших геологов близ Ташкента нет никаких серебряных рудников, есть правда свинцовые залежи, но они находятся на довольно значительном расстоянии от Ташкента, в Кумсане. Начало города Ташкента народное предание относит к очень отдаленным временам. В сочинении знаменитого в свое время Хорезмского хана Абулгази «Родословное тюркского

⁸⁷² <«В «Истории северных династий» говорится, что Чжэнь (Чач, Ташкент) «это прежнее государство Канцзюй». Другим названием Чача было Ши-го «Каменное царство». О нем: Каменное царство расположено на реке Яоша (Яксарт). Главный город в окружности более 10 ли. Фамилия царя Ши (камень), а имя [и]не ([и]нель)... Для тюркского времени имеются два сообщения, в которых Ши-го является ориентиром. Под 603 г. сообщается, что один из западнотюркских каганов «жил на севере от Ши-го и управлял всеми согдийскими (ху) государствами Средней Азии». В 616 г. западнотюркский каган Тун-ябгу «переместил ставку в местность Цянь-цюань (Тысяча ключей, Мерке) на севере от Ши-го и стал управлять всеми государствами Западного края», - т. е. Средней Азии. ...Царской фамилией государства Позднее Чжао (319–352 гг.) была Ши («камень») из племени С12641, 8881 цяньцзюй (<khian-gio>...)» (кара: Зуев, 2005. 94, 99-б.)>.

⁸⁷³ <Абул-Фида(1273–1331) – араб тарыхчысы, географ>.

⁸⁷⁴ <Ибн Хаукал (10 к.)>.

племени» находим указание, что город Ташкент под настоящим его именем, существовал уже при монгольском хане Угузе, 35 предке знаменитого Чингиз-хана.

В VII веке н. э. об этом городе, под именем Чача, упоминает китайский путешественник Сюань-Цзань. В VIII веке (716) город Шаш завоеван был арабами; об этом в истории Наршахи рассказывается следующее: Предводитель арабского отряда Кутейба объявил религиозный завоевательный поход на город Шаш и Фергану. Двинувшись из Мерва, он собрал войска в Кише, Нахшабе и Хорезме, числом 20 000 войска на Шаш, а сам отправился на Фергану.

Жители Ферганы вступили с ним в бой: после одной битвы с мусульманами они несколько раз повторяли свои сражения; мусульмане везде терпели не удачу и наконец Кутайба отступил в Кашан. Но те 20000 войска, которые посланы были Кутайбой против Шаша возвратились с полной победой и с большой добычей.

В X веке этот город под именем Чача и Джадша известен был в знаменитой поэме «Шахнаме» Фирдоуси (940–1021). Но 1121 году Ташкент был взят каракитайцами Нуси Тапер-беком⁸⁷⁵ взявшим в свои руки Западного Китая и Средней Азии, присвоившим себе титул «Гур хана» резиденцией которого был город Баласагун, о месте нахождения его скажем ниже.

В XIII веке арабский географ-комплиатор Абу Дулеф описывает город Шаш на реке Шаша, которая иначе называлась рекой Сейхуном или Яксартом. В том же XIII веке Ташкент под именем Ташиканя или Тханьсыня, известен был китайским историкам, по известию этих историков, город Ташкент, в числе других городов Средней Азии был взят в 1220 году, пятого месяца, страшным покорителем Чингиз ханом.

В XV веке впервые становится известным в рукописных источниках Ташкент под именем Ташкура. При Тимуре назван Ташкентом. Начиная с XV века Ташкент находился под владением Темуридов, Шейбанидов, казаков, калмыков и Кокандского ханства вплоть до взятия русскими 15/IV 1865 года.

10. Түркестан

Бу шаар мурун Месеви⁸⁷⁶ деген кыштак болуп, мунун аталышы түркестандык Махмуддун уулу Ибрагимдин уулу Кожо Ахмед Исеви⁸⁷⁷ болгон. Кожо Ахмед Баба Арстандан угуп, андан кийин борбор болуп Кожо Юсуф (Тамадан)дан бата алган, ал кезде аларды түрктөрдүн мусулман динине киргизген кези эле. 1141-жылы буларды каракыпчак каптаган, Самарканд шаарынын чөлкөмүндө Селчук султан шах жеңген. Ичир⁸⁷⁸ 562 бизче 1167-жылыда элүү жашында Кожо Ахмед Исеви өлгөн.

11. Отрар Бул шаар азыркы Түркестан шаары менен Арабистан шаарынын ортосунда болгон 1220–1225-жылдарында четки Орто Азия, Түпсак⁸⁷⁹ Индия, Иран, Кавказ жана Россиянын эки ортосундан дайрасы менен Чыңгыз хандын... Орто Азиядан ондоп кишинин канын төгүүгө себеп болгон. Султан Махмуддун Отрар шаарындагы Омайри хан (атасы Айналжан) деген падышах эле. Омайри хандын... согушка себеп болгондугунун тартышканда мындай деген: Во главе посольства стояли трое находившихся на службе у Чингиз хана мусулман; насколько известно послы предлагали Султану только установление мира и безопасных торговых сношений. Султан дал им благоприятный ответ, хотя был оскорблен тем, что Чингиз хан обращался к нему как к «сыну», т. е. как бы назвал его своим вассалом. Вскоре после отъезда послов в пограничный город владений Мухаммеда к Востоку от Сырдарьи, Отрар прибыл караван из 450 купцов которые все были мусульманами; с купцами было 500 верблюдов, нагруженных товарами. В Отраре купцы были задержаны в качестве шпионов и перебиты, товары же были разгромлены; спасся бегством и вернулся в Монголию только один гонщик верблюдов. Источники дают несколько противоречивых сведения, о том, как произошла эта катастрофа, какая доля ответственностей падает на отрарского наместника и какая на самого

⁸⁷⁵ <Д. И. Эварницкий бул маалыматты Абул-Гази-хандан алганын көрсөтөт>.

⁸⁷⁶ <Яссы>.

⁸⁷⁷ <Noja Ahmet Yasawiy>.

⁸⁷⁸ <Хижра болуш керек>.

⁸⁷⁹ <Балким кыпчак>.

Султана. Во всяком случае, Султан принял на себе ответственностей за своего наместника, когда велел убить одного или (по другому известию) всех трех послов Чингиз хана (на этот раз послы были не из мусульман) прибывших к нему с требованием удовлетворения и вытащить виновника. Сопоставление этих фактов показывает поход монголов на Туркестан был прямым последствием действий Султана; ни чем не подтверждается известие, принятое с доверием многими учеными, будто монголов призвал против Султана Хамир; гораздо более правоподобным приведенное выше известие о сношении халнфа с непосредственным соседом Султана врагом Чингиз-хана, Кучлуком⁸⁸⁰.

12. Исфиджаб, нынешний Сайрам

Путь от Исфиджаба до Таласа. (По Сюань Цяну. «Удудул-алям»⁸⁸¹ IX, X века).

Исфиджаб Шараб 4 фарсаха, Шараб-Будахкет 5 фарсаха, Будахкет-Тамтадж 4 фарсахи, Тамтадж-Абарджадж 4 фарсаха, Абарджадж берег обратно текущей реки (Терс) 6 фарсаха, Берег реки Джувикат 5 фарсаха, Джувикат – Тараз 3 фарсаха. От Исфиджаба до Тараза 31 фарсаха.

По Ибн Хардабек 26 фарсах⁸⁸² (12 лист).

КЫРГЫЗИ ЙАДА ЭСКИ ШААРЛАР, ТӨРТКУЛДӨР

Мен бүткүл дээрлик түн жак Кыргызияда төрткүлдөрдү текшерип көрдүм. Алардын баары да сазга тийе салынган. Эмне себептен сазга тийе салынган деген суроого менин пикирим бул:

1) Кайсы жерде болсо да, эски шаарлар бир жагынан бийик кашат, жар жана улуу сууну пааналап, бир тараптан сазга тайоо орногон. Мунусу душмандын сабуулунан шаарды коргогондугун көрсөтөт. Бул аракети жоо калааны камаган чакта жер алдынан ор казып, калаага киргенге саздак жер баткак суулуу болгондуктан, өтө мүшкүлдүк келтирет; 2) Калаасынын сыртын бийик калың сепил (коргон) менен айлантап, анын сыртынан айланта ор казып, көбүнчө саздан алып тегерете суу жүргүзгөн. Мындай суу жүргүзүлгөндүгү биринчиде жоонун каптап кирмегеме, экинчиден ууру — каракчылардын жүрмөгүнө өтө оордук келтирген; 3) Жоо көрбөс үчүн жердин алды менен казып барып, саздан суу алып, фантан (түтүк) менен агызып, талаанын ичинен кудуктар чыгарган; 4) Саздак жер тыгылма, баткак, ар кайсы жери кара суунун оргуштап чыккан булакча чабырлуу, жекендүү, камыштуу болгондуктан жоонун чабуул коюп киргенине чоң тоскоолдук берген; 5) Саздак жерден чым көң, караган, бадал, токоюнан отун жана башка керегин алган; 6) Саздын чөбү боз кыроого жете кубарбастан көк боюнча туруп, мал багып өстүрүүгө артыкча ылайыктуу болгондуктан жана саз чөбү эч түгөнбөстөн канчалык көп мал оттосо да, кайтадан өсүп тургандыгынан; 7) Саздын жакын, жеринен жер казып, кошо орнотуп, жоодон бекемденип турууна ылайык болбогондуктан; 8) Саздак жерде салмоорго салып, калаага ата турган таштын жок болгондугуман.

Таластагы шаарлар. Биринчиден, тарых боюнча эмес, андагы төрткүлдөрдүн турган жерлеринен маалымат беремин. Олуя Ата шаарынан күн жүрүшкө бет алып, Тараска карап кете бергенде, Немчи кыштагынын түн жагынан дубалдын нугу болуп, анын күн чыгышка кеткен учу Таластын суусуна такалат. Күн батышы кичи Капкага жете барат. Мындан Таласка кеткен кара жолдун Чоң Суусу жагындагы жээкте жолдон бир жүз саржан чамалуу жерде Чондөбө төрткүлү бар. Анын күн батышында 4-5 чакырым жерде, Май Дөбө төрткүлү бар. Капкага жакын жерде Таластын суусунун боюнда эски Чалдыбар төрткүлү бар. Капкадан өтүп, Александровка кыштагындагы Кычыл Белести⁸⁸³ ашып, Таластын чатына түшкөндө кара жолдун алды сууга

⁸⁸⁰ <Бул маалыматтар В. Бартольддон көчүрүлгөн (кара: Бартольд, 1963. 140-б.)>.

⁸⁸¹ <Худуд ал-алам>.

⁸⁸² <Бул маалыматтар В. Бартольддон алынып, бирок айрым жаңылыштыктарга жол берилген. Сөзмө-сөз: «По этому счету выходит, что от Исфиджаба до Тараза 31 фарсах; между тем сам Ибн Хордабек насчитывает всего 26» (кара: Бартольд, 1966. Т. IV 28-б.)>.

⁸⁸³ <Туурасы Кызыл-Белес болушу керек>.

тийе жерде Чоң Төрткүл бар. Тарыхта жазылган түрк падышасы, Мукандын (Дизаболдун) VI кылымдагы борбор шаары Талаз (Талас) ушул болмогу керек. Бүткүл Талас боюнча мындан чоң төрткүл жок. Үйүр Маралдын⁸⁸⁴ күн чыгышында жана Орловка кыштагынын күн чыгышында Кара жолдун үстүндө 200 саржанчалык жерде Ак Дөбө төрткүлү бар. Бешташтын тушунан төмөн беш чакырымчалык талаада суунун күн батышында айланасы эки теше келердик төрткүл бар. Акчийдин (Димитровканын) күн батышында эки чакырым жерде зым жолго тийе, күн жүрүштө кичине төрткүл бар. Акчийдин тушу Талас суусунун түн жагы төшкө тaeo жерде чоң сепил сыяктуу Кулаң Корук деген дубал бар Мунун Чүй багыты тушунда Кулан Башы, Кулан Коруктун тушунда суунун күн жүрүш жагындагы жээкте Ак Дөбө деген чоң төрткүл бар. Мунун сыртынан айланасы 30 чакырым келерлик Димитровканы аралап кеткен жалча дубал бар. Кебетеси маңдай тескейиндеги Чалдыбар биригип, бир дубалдын сыртынан алынган Таластын баш жагынан келген Чоң Алыштын нугунда бир чоң шаар болорго керек. Менин пикирим Атлат⁸⁸⁵ шаары балким ушул болорго керек. Анын тарихи Манас темасында айтылган үчүн мында жазышты ылайык көрбөдүм. Бул Ак Дөбөдөн он чакырымчалык, күн чыгыш Кең Колдун оозунда Манастын күмбөзү бар. Күмүштактын бир чакырым күн чыгышында эки кара суунун ортосундагы быткылдын арасында Чалдыбар деген чоң төрткүл бар. Чатбазардан жогору бир жарым чакырымчалык арада төрткүл бар. Талас өзөнүндө бүткүл төрткүл баарысы 10. Тарых боюнча дагы 10 шаар болгон... Таластагы шаарларды тарых боюнча теңештирели⁸⁸⁶: 1) Описание путешествия буддийского паломника Сюань Цана, посетивший край в VII в. н. э. переведено на французский язык Жюльеном. По «удудул-аляму»⁸⁸⁷ (границами ра) XIX веков, в 372 хаджры⁸⁸⁸.

Город 1/13⁸⁸⁹ Талас расположен на обе стороны реки; От Таласа на расстоянии мили город 2/14 Джикиль, где была мечеть, от Джикили на одной мили на восток 3/15 Барсхан, где была мечеть; на расстоянии полу фарсаха 4/16 Бехлу, который был больше Барсхана, затем 5/17 Атлат⁸⁹⁰, дальше этого города город Хамукет (Джамукет) дальше небольшой город 7/19 Шельджи между горами, где находилась около 7 селений, 8/20 Сус большой город, 9/21 Куль и 10/22 Текабкет - большой город, вблизи гор, где находятся серебрянные руды.

По Макдиси

Талас находился на левом берегу реки; от Таласа на восток находились из девяти других городов только: Барскан, Шельджи, Куль, Сус и Такабкет; к югу от Таласа между горами были: Джихиль и Бекл, Атлат⁸⁹¹ и Хамукет. В семи фарсах от Таласа к северу были Кувикат и Кавакат два известных многолюдных селения.

При монголах (1225-1369) в долинах Таласа были города: Яны, Яныбалык, Кенджек и Талас.

22. (Тарты) Акыр-таш⁸⁹².

При Чон-чуне 1221 года от Таласа на восток к Чу был город Акыр-таш⁸⁹³.

23. Кулан

Город Кулан находился, на месте нынешнем Тарты, в нем жили Карлуки, по другим сведениям не Тар и Мерке.

Акдөбө. Аксуу кыштагынан суу бойлой төмөн 30 чакырымчалык чөлдөгү Жапырык деген жерде, суунун күн чыгышында Акдөбө төрткүлү бар. Дөбөнү тегеректей үч шаар болуп, бири

⁸⁸⁴ <Үрмарал>.

⁸⁸⁵ <Атлах>.

⁸⁸⁶ <Бул маалыматтар кыскартылган түрүндө В. Бартольддон алынган (кара: Бартольд, 1966. Т. IV. 33-35-б.)>.

⁸⁸⁷ <Худуд ал-Алам>.

⁸⁸⁸ <Хиджра>.

⁸⁸⁹ <Эскертүү: бул белгилер В. Бартольд сыяктуу шаарлардын аралыгын көрсөтүү үчүн колдонулган болушу керек. Бирок жаңылыштыктар кетирилген. Мис., В. Бартольддо «Джикиль – небольшой город на расстоянии ½ мили от Тараза...» деп берилген>.

⁸⁹⁰ <Атлах>.

⁸⁹¹ <Атлах>.

⁸⁹² <Байыркы шаарлар Тарты жана Акыр-Таш эки башка жерде жайгашкан. Сөзмө-сөз: «Мнение Томашека, что Кулан находился на месте Тарты, и теперь кажется мне справедливым» (кара: Бартольд, 1966. Т. IV. 48-б.)>.

⁸⁹³ <Сөзмө-сөз: «...рассказ китайца Чан-чуня, из которого видно, что Ахыр-Таш уже в 1221 г. лежал в развалинах» (кара: Бартольд, 1966. Т. IV. 37-б.)>.

Жапырыктын коктусунун ичинде Акдөбөдөн чыккан чоң дубал Сокулукка барып, андан имерилип, кара жолдун үстүнөн чыгып, андан от арабанын жолу менен Кара-Балтага барып, андан имерилип, кара жолдун алды менен Акдөбөгө келет. Кара суунун кырка аягы менен жол жүрүп, Буранага барат. Болжолу 90 чакырым жол. Акдөбөдөн Пишпекке 40 чакырым жол. Акдөбөнүн тегерегиндеги Төрткүлдүн чоңу-тоо жагындагы Төрткүл үч төрткүл болуп бириккенде айланасы төрт чакырымчалык келет. Дубалдын түп жагы Кара-Балтанын оозуна жакын барат. Акдөбөнүн бийиктиги 15 саржан, көлөмү 40 саржан, Акдөбөнү 1911—12-жылдарда Аксуудагы мужуктар казып, ар түрлүү нерселер таап алган. Менин оюмча тарыхтагы Жол шаары ушул Акдөбө болмогу керек. Себеп, Намангенден Талас басып жана Сырттан Кара-Балта ашып келе турган жолдун нугу жана Ташкенден келген жолдун үстү болуп, суусуз чөл жерге салган... Тарыхта Чөл, жаки Жол шаары тууралуу кабар төмөнкү:

На Чалдубаре было селение Ашпара (при арабов) Близь Карабалты был город Нускет, (при арабов)

24. Город Чуль (Чөл) степь, или джол дорога.

Мусульманские авторы подробно отмечают торговый путь из западной Азии в Китай через Семиречье и упоминают на этом пути несколько городов, но учен. большей части этих названий сомнительно. Где-то близь Пишпека находился город Джуль или Чуль; здесь дорогой из Таласа соединялась дорога из Ахсикета т. е. Намангана, через перевал Каракол, верховье Таласа.

Бишкек тоолорунан Намангенден келүүчүлөргө ашуу табылбайт. Намангенден жана Сырттан жайы-кышы бирдей аша турган белдер Карабалта менен Меркинин ашуусу. Булар АкДөбөнүн өпкө тушунда жана Каракол басып келген жолдун тутуму дагы Карабалта Ашмарал Меркенин ашууларына туш Таластын башы. Пишпектин алдында тогуз чакырымчалык Кара Моло деген жерде Чыбырдом, Чу жаккы ачыкка чыга берерде эски төрткүл бар. Пишпек шаарынын күн батышыда үч чакырымчалык жерде, кара жолдун үстүндө жолго тие чоң төрткүл бар.

Сокулуктун суусунан үч чакырымдык күн батышында кара жолдун тоо жагындагы эки чакырымчалык жерде төрткүл бар. Мындан алты чакырымчалык күн батышында жана Сокулук дунгандарынын күн батышында кара жолдун алдында бир чакырымчалык жерде чоң төрткүл бар. Тарыхтарга караганда бул төрткүлдөрдүн аттары билинбейт. Бирок чөл менен Набакеттин (Бурана) арасында он чакты кыштак болгон. Азыркы Фрунзе шаарынын так өз ордунда илгери эски заманда шаар болбогон. Бул Фрунза шаарынын салынган тарыхы мындайча болгон.

25. Основание города Пишпек — ныне Фрунзе

Более 350 лет тому назад среди кыргыз был сильнейшим феодалом, владевший поместьями далее в Кажгаре — Ештеке Богорстонов, давший в своем потомстве манапов рода Солто. Во время сражения с казаками, рода Кызыл-турк и Кызай, у них взял в плен одну красавицу на которой женился сам Ештеке, она родила сына, ему дали имя «Джоо чалыш». По другим сведениям внук Ештека — Ча во время битвы с Катаганским ханом Хан Турсуном в 1626 году; в этой битве участвовал Хан Ер-Ешим, киргизским военачальником был внук Тагая — Кокуш; победили Катагана и ему «Ча» досталась одна красавица Катаганка, на которой тот и женился, она родила сына и ему дали имя «Джоочалыш». Один из потомков Джоочалыш по имени Пишкек (палочка, которой взбалтывается кумыс) умер летом приблизительно 1760 года и его похоронили с феодальными почестями, в этом месте, где ныне развалины Кокандского укрепления. В честь умершего Пишкека построили памятник⁸⁹⁴. Такие легендарные сведения о начале основания города.

По более достоверным сведениям приблизительно в 1809-12 гг. Кокандское ханство устроило укрепление на тем месте, где стоял памятник Пишпека. По этому жившие тогда киргизы называли укрепление — Пишкеком. Что касается самого Кокандского правительства, то оно основано в 919 г. хиджры т. е. 1501 г. н. э., о том его построил сказано выше. Во время второго вторжения калмыков на киргиз, последние в бою с ойротами-калмыками были побеждены и

⁸⁹⁴ <20-кылымдан мурун кыргыздар эстелик («памятник») курган эмес, мүмкүн «надгробие», «мавзолей» деп окулушу керек>.

были вынуждены бежать в Фергану и дальше до Гиссара и Куляба (в конце XVIII века). Киргизы почти до бегства считались независимыми от кокандцев, но при возвращении из Ферганы оказались в орбите влияния торгового капитала и территория занятая ими была колонизована кокандом приблизительно 1760 г.

Во время наступления Аблай-хана на киргиз в 1776 году, киргизы как подвергавшиеся к жесточайшему истреблению кайсаков были принужденным прибегать уже и сами к колоническому покровительству кокандского ханства и счали делегировать своих представителей к хану. Есть точное сведение о том, что манапы рода сарыбагыш отправили своих представителей хану, во главе с Куватом Есенгуловым и Асаном (последний из рода Джантай), в 1791 году, которые принесли в дар 28 лучших лошадей. После чего кокандское правительство стало устраивать в северной Киргизии и на р. Или 20 укреплений и постоянных дворов для усиления политического влияния и объединения торговли; об этом подробно дано сведения выше.

В связи с убийством хана казаков Кенесары киргизами в 1847 году, между киргизами и казаками произошла междоусобная борьба; пользуясь этим царское правительство основали Копал в том же 1847 году. В 1852 г. царскими колонизаторами делали рекогносцировку⁸⁹⁵ на левом берегу реки Или и 100 дворов русские устроились на Ешике⁸⁹⁶ (Надеждинская), а в 1854 в Алматы (во время самого разгара войны, бугу-саяк с сарбагышами и саяками в связи с убийством первыми Ормон-хана). Осенью 1860 года Кокандское войско под начальством Каната и Алайского киргиза Алымбека под Узун-Агачем столкнулись с русскими войсками, которые разгромили узбекские войска, состоящих из киргиз, казаков, узбеков; в этом сражении участвовали почти все киргизы за исключением Иссык-Кульских и западных киргиз. При отступлении в Ташкент, Канат для укрепления Пишпекской крепости назначил казака Батырбек-датка и одновременно усиливает Пишпекский гарнизон, под которым подставил пачальником, как отличившего в бою под Узун-Агачем Рахматуллы; который был из рода кыпчак. Весною 1862 года русские войска наступали на Пишпек и без успеха вернулись обратно в Верный. Осенью 1862 года между Солтинскими манапами был влиятельнейшим Байтик Канаев, который стал во главе солтинцев. Кокандская власть стеснила экспансию солтинского феодала, и между ним и кокандцами произошло столкновение поводом к которому послужил конфликт личного порядка с Рахматуллой. В результате солтинцы убили Рахматуллы с несколькими сарбазами. После чего не решаясь один на один бороться с кокандцами, солтинские манапы отправили своего представителя в город Верный к Колпаковскому с просьбой о принятии их в Русское подданство, а также о помощи против кокандцев. В следующем осенью в 1862 года русские войска заняли укрепление Пишпек; подвластные солтинским манапом киргизы оказались в русском подданстве.

Весной в 1864–65 гг. в Пишпек переселились 15 дворов русские в числе которых находились Буслаев, Алтацкий, Коротков и другие, сперва они устроились в Покровке близ укрепления Пишпек. 1878 г. 5 мая Пишпек признан уездным городом, где имелись почтовые станции, около 10 дворов, узбекские 2 чайханы и 3-4 мальенкие лавки. В то время против Пишпека на Чуе водились тигры. В 1926 году гор. Пишпек переименован в г. Фрунзе, в близи Фрунзе был город Серет⁸⁹⁷ и Нускет⁸⁹⁸.

⁸⁹⁵ <Рекогносцировка (лат. *reconosco* – карайм) – каршылаштары жайгашкан жерге алдын-ала чалгын жасоо, байкоо (аскер ишинде)>.

⁸⁹⁶ <Казакча «Есік»>.

⁸⁹⁷ <? мүмкүн Зекетти же Навекаттин кытайча аталышын айтып жатат «Дунь-Цзянь (б. а. Нускет) расположен между Синьченом (Навекат) и Ашэбулай (Аспара)» (кара: Лурье П. Б. Карлуки и яглакары в согдийской нумизматике Семиречья. // Древние культуры Евразии. СПб., 2010. 281-б.)>.

⁸⁹⁸ <«Худуд ал-аламда» – Нункат; ал-Мукаддасиде – Нушкат. Ибн Хордадбек боюнча «От Тараза до Нижнего Нушаджана 3 фарсах (фарсах = 5. 926,61 м., же тегеректеп алганда = 6 км – ред.), затем до Каср Баса 2 ф., Это жаркая местность, где зимуют карлуки (ал-харлухийа), близ которых – зимовья халаджей (ал-халаджийа). Далее до Кул Шуба 4 ф., до Джул Шуба 4 ф., до богатого села Кулана 4 ф., до большого села Бирки 4 ф., до Асбары 4 ф., до большого села Нуката 8 ф., до большого села Харанджавана 4 ф., до Джула 4 ф., до большого села Сарига 7 ф.,

26. Город Баласагун.

Во время наступления арабов на Киргизию в начале VIII века о городе Баласагуна не говорится. После X века сведения мусульманских писателей о Чуйской долине становятся крайне смутным. Из городов упоминается только Баласагун, столица сначала Караханидов, (IX и первая половина XII в.), потом каракитайских гурханов (вторая половина XII в.), при которых в первые становится известным. Мнение Петровского Баласагун был построен в конце X века; О точном местонахождении Баласагуна ни какими историками не установлена. Баласагун был столичным городом Каракитайского хана Гурхана, который стоял на реке Чуе.

Елю-чу-цзай (1219) говорит Баласагун, к западу Или, к востоку Таласа. 1220 года Чань-Чунь к Чингиз-хану стал через перевал Кастек, он между прочим о Баласагуна не упоминал. Я лично осматривал 1911 года древнего гор. «Чон Турт Куль» расположенный в пяти км. на запад сел. Краснореченском на р. Чу, который по моему обследованию оказалось самым величайшим турт-кюлем в долине Чу и Таласа; по этому я, пришел к выводу; что Баласагун есть самый этот «Чон турт-кюль», находящийся в 8 километрах на северо-восток от Канта⁸⁹⁹.

27. Город Невакет — (Бурана), VIII века.

Крупным торговым городом в Чуйской долине был Невакет или Невикет⁹⁰⁰, где дорога разделялась на две ветви; одна шла через ущелье Джиль-Арык⁹⁰¹ к берегам Иссык-Куль, другая на север в Суяб. Расстояние между Чулем или Джулем и Невакетом было 15 фарсахов, т. е. около 90 верст; поэтому Невакет можно вполне считать Бурана; от Ак-Дюбе до Бурана не больше не меньше ровно 90 км. О самой башне Буране имеется такое сведение; «В могиле тысячелетии, исследования археолога М. Е. Массона».

Находящаяся не вдалеке от города Токмака, так и назывался, башня Бурана, одна из немногих, дошедших в относительной целостности до нашей эпохи памятников прошлого Киргизии и, в силу этого изучения ее является одной не первоочередных задач нашей археологии. О происхождении башни Бурана на среди местного населения сложилась довольно распространенная легенда. Рассказывают, что некому царствовавшему в отдаленные времена правителю долину Чу и Кашгара Арслан хану было предсказано, что его любимая дочь погибнет от укуса ядовитого паука каракурта. Чтобы защитить ее от не счастья, по повелению Арслан-хана была построена высокая башня, в которой и жила царевна. Однако предсказание все же сбылось. Несмотря на то, что пища для дочери правителя передавались через сети слуг, размешанных на каждой ступеньке башни, на ее вершину все же попал в корзине с черным виноградом ядовитый каракурт от его укуса девушка погибла.

До революции изучению памятников древней Киргизии уделялось чрезвычайно мало внимания. О башне Бурана в различных научных изданиях лишь изредка мелькали отрывочные сведения, но точного описания ее и тем более охватывающего изучения проведено не было. К нему приступили лишь 1927 году, когда для этой цели в Киргизию был командирован археолог М. Е. Массон, в результате чего явилось работа о башне Бурана переданная им теперь Государственному Научно-исследовательскому институту Киргизии, которую этот последний предлагать в ближайшем будущем выпустить. Археологом М. Е. Массоном был обследован⁹⁰²,

далее до столицы (города) хакана тюргешей (ат-туркаши) 4 ф., до Наваката 4 ф., до Кубала 3 ф., затем до Верхнего Нушаджана, где проходит граница ас-Сина, 15 дней караванного пути по пастбищам» (кара: Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку. 1986. 65-б.)>.

⁸⁹⁹ <Б. Солтоноев бул маалыматтардын көпчүлүгүн В. Бартольддон алып (кара: Бартольд, 1966. Т. IV. 50-57-б.), аяк жагында өзүнүн жеке оюн билдирген>.

⁹⁰⁰ <Ал-Хорезми (9-к.) боюнча 44⁰ кендик, 104⁰ узундукта жайгашкан. Кудамада (10-к.) Навекат шаарынан Кирмирауга (А. Н. Бернштам боюнча Бурана) чейин 2 фарсах. Көпчүлүк тарыхчылар (мис., А. Н. Бернштам, Ө. Караев, Т. Д. Жуманалиев, В. Д. Горячева ж. б.) Навекатты азыркы Орловка ш., айрымдары Жел-Аргы (В. В. Бартольд) же Краснаяречка кыштагынын жаны (А. Камышев) деп эсептешет>.

⁹⁰¹ <Туурасы «Жел-Аргы»>.

⁹⁰² <Сөзмө-сөз: «...Вопрос об отождествлении Баласагуна остается неясным. М. Е. Массон и А. Н. Бернштам поддержали предложенное В. В. Бартольдом отождествление Баласагуна с Ак-Пишином (Ак-Бешиш – ред.). Копавший Ак-Пишин Л. Р. Кызласов отрицает такое отождествление из-за отсутствия, по его утверждению, слоя XII в. (кара: Бартольд, 1966. Т. IV.

не только сам мавзолей, но и прилегающие ему городище являющийся также крайне интересным объектом для изучения. Путем турфования были исследованы и культурные наслоения в этом регионе. В своей работе — описанным башни мавзолея Бурана археолог М. Е. Массон значительно расширяет основную тему. Он обобщает исследование этой башни с исследованием другой не менее интересной группы археологических памятников Киргизии — мавзолеями и башнями Узгена, на которых в настоящее время также сосредоточено внимание научных сотрудников. Это обобщение позволяет исследователю отнести постройку памятника Бурана к той же эпохе, в течение которых были выстроены и точно датированы мавзолей Узгена, т. е. к 12 веку н. э. Не менее интересно и исследование прилегающего к мавзолею Бурана древнего городища, найденные в нем надмогильные гальки, с высеченными на них несторианскими крестами и надписями указывает на существование крупной христианской колонии организовавшиеся в долине р. Чу в те отдаленные века. Несомненно что в лице городище Бурана мы видим остатки какого-то очень крупного городского центра⁹⁰³, обладавшего широко развитой торговлей и жившего в период до 13 века н. э. (На что указывает находки датированных годами тон эпохи монет). Но ограниченность времени изысканий не позволила автору исчерпывающей точностью установить ими этого города и происхождение самого мавзолея. Лишь гадательно ссылаясь на текст арабского путешественника, описавшего в долине р. Чу, автор предполагает, что:

«Это могила славнейшего имама и непреложного, совершеннейшего шейха, обнимавшего в себе, как созерцательные, так и опытные науки, знатока, как ветвей, так и основ законоведения имама Мухаммеда факиха баласагунского; да не перестанет цвести на его могиле древо общения с богом и да будет обращены на него вечно взор мужей достойных. Скончался он в 711 году хиджры. Написал его кузнец Омар Ходжа»⁹⁰⁴ Этим кончается св. Массона.

В начале VIII века хан тюркский Сулу-хан под Невакетом бился с арабами 6 месяцев, значит получил арабское прозвание Абу Музахим — бодающий бык.

1905-жылы текшерип көргөнүмдө Бурананын айланасы ыраактан алынган үч кабат дубал Кошой уулу Курманаалынын багынан башталып, Буранага жете эски алыштын нугунда он алты тегирмендин узарта чалдыбар орду бар, Буранага жакыны, имарат көп түшкөндөн араң байкалат.

28. Ак-бешим (Пенджикет).

На расстоянии 1 фарсаха от Невакета, по дороге в Суяб был еще город Пенджикет⁹⁰⁵, —

57-б., комм. 101). ...В 1953 г. была создана трехлетняя Киргизская комплексная археолого-этнографическая экспедиция АН СССР и АН Киргизской ССР, работавшая в 1953–1955 гг. В составе этой экспедиции был создан Чуйский археологический отряд, производивший исследовательские раскопки на городище Ак-Бешим (руководитель Л. Р. Кызласов). ...В первый год работ Чуйского отряда Л. Р. Кызласов, опираясь на мнение А. Н. Бернштама, полагал, что Ак-Бешим является древним Баласагуном. Однако материалы раскопок 1953–1954 гг. и пересмотр материалов, добытых в 1938–1940 гг. А. Н. Бернштамом, позволили сделать вывод о том, что городище Ак-Бешим было населенным городом лишь в VI–X вв. (и не позже), и следовательно, не могло быть историческим Баласагуном — столицей караханидов XI–XII вв., городом, просуществовавшим, согласно письменным источникам, вплоть до XIV века» (кара: Кожемяко П. Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Ф., 1959. 14-б.)>.

⁹⁰³ <Сөзмө-сөз: «Мнение о тождестве Бураны с Баласагуном было высказано мною (в статье, на которую ссылается г-н Петровский) только в качестве предположения; несостоятельность его нельзя доказать, но сколько-нибудь существенных в его пользу пока тоже нет. Бурана и ближайшие к ней развалины занимают очень незначительные пространство, гораздо меньшее чем Ак-Пишин; если Баласагун находился в этой местности, то его с большей степенью вероятности можно отождествить с Ак-Пишином, причем Бурана в таком случае могла составлять какое-нибудь загородное предместье (кара: Бартольд, 1966. Т. IV. 56-б.)>.

⁹⁰⁴ <Бул цитата В. Бартольддон алынган (кара: Бартольд, 1966. Т. IV. 55-б.)>.

⁹⁰⁵ <Panjikath — алгач Худуд ал-аламда эскерилип, Ф. Минорский аны Бешбалык ш. болушу мүмкүн деп болжолдойт. Гардизи боюнча Невакеттен кийин Panjikat ш. аталып, ага жакын Зекет [z.k.t] кыштагы, анын сол

нынешний Ак-бешим. Пенджикет – значит пять городов; Акбешим из пяти городищ составляет один город, также расположен от Невакета на расстоянии в шести фарсах был Суяб, начальником был – Куль-бакар.

29. Суяб – нынешний Михайловка (Карабулак)

Суяб находился к северу от Чу, у подножия гор, на расстоянии 6 фарсахов (36 верст) от Невакета. Между Невакет, Пенджикет и Суябом были селения: Сарыг, должен быть на Покровке малый Токмак; рядом был село Зекет, по левую сторону от этого селения есть три других, от которого на 1 фарсах «Хут куял», нач. «Баглил», третье селение «Далугандж», это селение находится в близи горы; тюрки молились этой горе (нынешний Берк-Таш⁹⁰⁶), близи Пенджикета село Филю-людзантаун.

Из всех этих перечисленных городов Суяб был тюркским столичным городом, который был разрушен 748 году китайским полководцем Ван Чжен Санем, а 766 году был занят тюрками-карлуками, переселившимися из Алтая хан их. Джабгу проживал здесь. Суяб по китайски Цзедань.

30. Керминкет или Кумберкет.

Между Невакетом и ущельем было еще большое торговое селение Керминкет или Кумберкет; (я полагаю не есть ли Чон кеминский – Турт-кюль), так как у кит. букв. «р» нет, по этому Кермин, не тот ли Кемин.

От этого ущелья в 12 фарсах (60 верст) к югу находится город «Яр»⁹⁰⁷ – нынешний Марбулак на южном берегу озера Иссык-Куль, другое название «Пейхуль».

В 30 верстах от Яра был город Тон, нынешний Тон, где имеется развалина.

В трех днях пути от Тона был город Барсхан. По словам географа Кудами город состоял из целой группы поселений, четырех больших и пяти малых. Владелец носил титул – Манак, по другому известно – Тебин барскан по словам Манак, по словам персидских (истории) географа X века происходил из карлуков. В этом городе жили знаменитые: Махмуд Кашгари и автор Кутатку Билика; 1504 г. считался резиденцией кыргызского хана Мухамед Хайдара⁹⁰⁸.

34. Чигу нынешний Джууку, (по Аристову Кызыл-Су)

После поражения Гуннами, 206 лет до н.э. Гянь-гуны (древние кыргызы), господствующий класс их «Усун», которые обитали тогда верховье реки Енисея были вынуждены бросить свою родину и переселиться на Тянь-Шань. Они занимали главным образом равнинную часть Семиречья, так как китайцы называют их землю ровной и травянистой; говорится также о дождливом и холодном климате страны. Численность народа определяется в 120 000 семейств, или же 630 000 душ; усунь могли вставить 188 800 человек войск. Столица или вернее главная ставка Усуней, Чи-гу, по-видимому находилась на юго-восточном берегу Иссык-Куля, так как климаты помещают ее в 610 ли на северо-запад от Аксу, в 2000 ли на северо-восток от столицы Ферганы и в 5000 ли от границы кангюйских владений. Город Чи-гу упоминается также в китайских маршруте VII века н. э. при том всего на расстоянии 50 ли от перевала Бедель.

Около 108 г.⁹⁰⁹ до н. э. к усуням прибыл китайский посол Чжан-Цянь и предложил им вернуться на восток, что-бы в союзе с китайцами возобновить борьбу против гуннов.

жагында дагы үч кыштак орун алып, бири Суяб болгон (кара: Худуд ал-Алам. Русский перевод по английскому изданию. //Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. — 982 A.D./Tr. and expl. by V. Minorsky>).

⁹⁰⁶ <Берик-Таш>.

⁹⁰⁷ <«Что касается дороги в Барсхан, то она из Невикета ведет в Кумберкет (или Керминкет), через страну джикилей; оттуда в Джиль. Джиль – гора; слово джиль в переводе значит 'тесный'. Оттуда 12 фарсахов до Яра; ...здесь находятся шатры джикильского тексина; между этими пунктами нет никаких населенных мест. По левую сторону от дороги находится озеро, которое называется Иссык-Куль; оно простирается на 7 дней пути; в это озеро Иссык-Куль впадает до 70 речек; вода в нем соленая. Оттуда 5 фарсахов до Тона; от Тона до Барсхана – 3 дня пути; по дороге встречаются только шатры джикилей. Барсханский дихкан носит титул манак. Все окрестности Иссык-Куля заняты джикилями. По правую сторону от Барсхана находятся два горных перевала; название одного - Пейгу, название другого – Озар. Там же есть река, которую называют Тефсхан; она течет по направлению к востоку, в китайские пределы» (кара: Абу Саид Гардизи, Зайн ал-ахбар /пер. А. А. Ромаскевича. МИТТ, 1939. Т. I. 52-б.)>.

⁹⁰⁸ <Мухаммед Кыргыз>.

⁹⁰⁹ <Кытайдан (Лунси аймагы) б. з. ч. 138-ж. аттанып чыгып, б. з. ч. 126-ж. кайтып барган>.

В 128 году до н. э. китайский чиновник Чанг-Киен первый прошел через Музартский перевал в Семиречье. Уже к VII веку н. э. путешествовавший 16 лет (628–645 гг.) знаменитый буддийский проповедник Сюань-Цзянь из родины направился, по северной дороге на Хали, откуда южного склона Тянь-Шаня достиг Аксу от Аксу он повернул на север и очевидно по следам Чанг-Киена прошел через перевал Музарт и вышел на восточный берег Иссык-Куля⁹¹⁰.

«Идущие по этой дороге не должны носить красной одежды и издавать громких криков; тот кто забудет эту предосторожность может подвергнуться всяким несчастьям. Здесь трудно избежать смерти». Семь дней пробираясь Сюань-Цзянь этим горам и потерял своих 13 спутников, которые умерли во льдах от холода и голода. Далее отмечается озеро Иссык-Куль довольно правильно отмечается его размеры, цвет воды и горькосолёный вкус последней. «Воды озера вздымаются в виде огромных волн. Драконы и рыбы живут в нем вместе, а от времени до времени выплывают необыкновенные чудовища. Поэтому ловить рыбу никто не осмеливается». От Иссык-Куля Сюань-Цзянь прошел через Боомское ущелье до гор на реке Суе, здесь разводили просо, пшеница, и винограда; всюду разбросаны деревья и леса; к западу от Суя лежит страна богатый лесом, весной одевающий ковром прелестных цветов, служащий местом хана народа Тю-кию. Иссык-Куль по китайски. Вот Ян-Хай или Же-Хай. По некоторым сведениям: От Аксу 300 км. По восточному берегу озера при Устье реки «Тюп» находился город Чигу. В настоящее время со стороны устья реки под водой имеются остатки каменных зданий (киргизский очерк, М. Смирнов 1930 г.)

По Каталонской карте (1375 г.) в XIII веке на северной стороне Иссык-Куля – Аксуу был христианский монастырь. В той же карте упоминается Сиккуль. Точное место нахождения еще не выявлено. Между прочим, в XII века нашей эры кладбище расположенное влево постоного тракта, при входе в ущелье Долоноту на водоразделе между двумя горячими реками, носящими того же названия, огражденное с четырех сторон не высоким валом, имеющим по восточной и западной сторонам параллельно течению 21 речек Долонту по 300 шагов, а по сторонам перпендикулярным этим по 285 шагов с юга в кладбище ведут три прохода. Здесь было село по китайски «Лоха» (см. ниже 3-ю страницу)

35. Город Бегичек.

На северной стороне Иссык-Куля между двумя Койсу было городище Койсу, где жил Бегичек⁹¹¹; по китайски «Шедзи».

36. На южной стороне реки Алабуге было XV веке городище Алабуга.

37. Город Атбаш ныне Кошой курган на Атбаше

В Барсхан вел также прямой путь из Ферганы, именно из Узгента через перевал Ясы, долину Арпа и долин рек Каракоппа Атбаша и Нарына. Около впадин Каракола в Атбаш, на холме стоял город Атбаш, на одинаковом расстоянии (6 дней пути) от Ферганы, от Барсхана и от границы Тибетских владений в Восточном Туркестане. Между Атбашем и Барсханом не было отселения.

38. Таш-рабат

Хан Туклук Тимур царствовал XIV веке, происходивший из Чингизов. Сын Туклук Тимура Кызыр-ходжа во время могущества хана Моголистана — Камарадина, дахшаном; он в течение 12 лет жил на Лоб-норе. Кызыр-ходжи признан ханом Моголистана в 1389 году и умер в 1399 году. 2-ой сын построил знаменитый Таш-Рабат⁹¹². Город Кашгар назвался «Чубалык» или

⁹¹⁰ <Чжан Цянь – «Tchang-Ts'enn, Tchang-Kien, Tchang-Kiao у разных авторов» (кара: Аристов. 2001. 9-б.). Бирок анын Ысык-Көл өрөөнү аркылуу өтүшү тууралуу маалыматтар жок, айрым окумуштуулардын пикиринде Чжан Цянь Фергана өрөөнүнө Терек-Дабан ашуусу аркылуу өткөн (кара: Умурзаков С. С четырех сторон горизонта: Очерки по истории географических исследований Киргизии. Ф., 1983. 39-б.; Зуев. 2002. 17-б.).>

⁹¹¹ <Сөзмө-сөз: «На Иссык-Куле есть местность, называемая Кой-Суй. Мир Хакк-Берды бекчик построил там крепость. На острове, что на Иссык-Куле, он оставил своих слуг и семью, чтобы они были в безопасности от нападений калмаков, а сам занимался разорением Туркестана и Сайрама» (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 195-б.). Бекчик – Моголстандагы түрк тилдүү уруулардын бири (кара: Юдин В. П. О родоплеменном составе могулов Моголистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами. //Изв. АН Каз. ССР, 1965. № 3. 52-65-б.).>

⁹¹² <Мухаммад хан – Моголстандын ханы (1408–1416). Сөзмө-сөз: «Мухаммад хан построил

Касинхар.

39. Беклиг или Беклилиг⁹¹³

К северу от перевала Кастека, в Чуйской долине был город Беклиг или Беклилиг⁹¹⁴.

40. Камлик:

Город Камлик⁹¹⁵ был на севере Или близь нынешнего города Копала.

41. Алмалык⁹¹⁶

От гор Отрара до Алмалыка 45 дней пути, от Алмалыка до Бешбалыка (столица Уйгурии) две недели. Гонение против из Алмалыка, Али Султаном 1339–1340 г.г.

В маршруте Османского царя Гайтана 1254–1255 гг. к западу от Алмалыка был город Илан балех (Или-балык)⁹¹⁷.

Кроме перечисленных древних городов, городище и укреплений можно находится в северной Киргизии сотнями к великому сожалению. Пока отсутствуют исторические сведения. В одной только Большом Кемине Чуйского района я, наводил кроме Чон турткуля девять городов – Турт-Куль.

Энгельс Фридрих (родился 28 ноября 1820 года, 5 августа 1895 года) вместе с Марксом основоположник научного социализма, выдающийся теоретик и вождь Коммунистического движения.

В 1805 г. Китайский бригадный генерал Де-по (историк XIX в. Сюй-Сюна) видел в северо-восточной части озера при впадении реки Коу Кен Баг, развалины города и каменные статуи. Одна самая большая статуя представляет человека опоясанного мечом; правая река держится за меч а левая прижата ко лбу. В 1820 году один китаец видел на берегу озера громадного идола выписанного из камня. Об этом идоле слышали пришедшие сюда Русские XIX века, однако обыскать они не могли⁹¹⁸.

Кыргызстанда кайда болбосун чоң дөбөлөр көп, алар эң эски замандагы эл, скифтердин кабары алардын тукуму орус жана бир кабарда сайак.

рабат на северной стороне перевала Чадир Кул. ...Тот перевал Чадир Кул называют еще по названию того рабата перевалом Таш Рабат (кара: Тарих-и Рашиди. 1969. 87-б.)>.

⁹¹³ <Бул жерде В. Бартольддун котормосуна таянган: «Что касается пути в области джикилей и тюргешов... Третье селение Далугандж; это селение тоже находится вблизи горы. Тюрки молятся этой горе, клянутся... Если пройти этот перевал, то по левую сторону находится область тюргешей, именно тахсийцев... Там есть селение...; вблизи его – другое селение, по имени Беклиг; там живет брат джабгуе. ...дихкана его называют Бадан-Сангу; ...Около того перевала есть река; если переправиться через нее, приходят в землю тюрков-джикилей, к их шатрам и палаткам» (кара: Бартольд, 1897. 125-126-б.). Бирок В. Бартольд «перевал» деген сөзгө «не совсем ясно, имеется ли в виду перевал Кастек» деп түшүндүрмө берет.

⁹¹⁴ <Салыштырып көрүңүз: «Жикил название, которое носят три тюркских племени. ...Второе – селение близ Тараза, оно так и называется: жикил. Это является источником для остальных названий. ...Тюрки, поселившиеся вокруг этой крепости, стали называть жикилей, и это название получило распространение. А Огузы, чьи земли граничили с этой крепостью, постоянно воевали с жителями жикил, эта вражда между ними сохранилась до сего дня. Всех тюрков, одетых, как жикил, они называли так же. То есть Огузы называли всех тюрков от Жайхуна до Сина Жикил, но это неправильно...» (кара: ДЛТ, 2005. 372-73-б.)>.

⁹¹⁵ <Рубрук боюнча Кайлак, мусулман авторлорунда Каялык (кара: Аристов. 2001. 302-б. комм.1; 303-304-б.)>.

⁹¹⁶ <Бул маалыматтар В. Бартольддон алынган (кара: Бартольд, 1966, Т. IV. 79-б.)>.

⁹¹⁷ <В. Бартольддо Гайтон (кара: Бартольд, 1966, Т. IV. 85-б.)>.

⁹¹⁸ <Бул маалымат Н. А. Аристовдон алынган. Сөзмө-сөз: «В примечании к статье Г. А. Колпаковского, где помещено все это, редакция «Известий р. географического общества» привела следующие переводы профессора Захарова из «Си-юй-шуй-дао-цзи», составленного Сюй Суном, ...китайский бригадный генерал Д. Ио, который, однако, по старости лет и слабой памяти не мог указать места автору. Сам Сюй Сун, несмотря на неоднократные поиски, не отыскал их» (кара: Аристов, 2001, 55-56-б.)>.

СОЛТО ЖАНА САРЫБАГЫШ КЫРГЫЗДАРЫНЫН ӨЗ АРА СОГУШУ⁹¹⁹

(1819–1820-жылдарда болгон)

Дөөлөстүн Токо жана Манап деген балдары кедейди эзген феодал болгондуктан, булардын зулумдук кылып, малы менен башына ээлик кылбаган үчүн, залымдигине чыдай албастан, жакын тууганы жедигер Талас менен Намангенге ооп кетип (анда Жанкороздун балдары болгон), кийин саяк, бугу, сарыбагыштын феодалдары бирлешип букараны, кедейди эзип турушкан. Булардын солто кыргызынан ала турган аласасы болсо, кечикпестен тийген. Ошол себептен «солточок» деп атаган, «Чок» деген сөз эчтеме калбастан, бүт колго тийди деген сөз. Кыргызда өзбектин соодасы болуп, аны менен кыргыздын баш феодалдары пайдаланып, кедейдин канын соруп турган. Наманген шаарынан бир соодагер өзбек мурунтан Эсенкулдун айылына барып соода кылып жүргөн үчүн Наменгенден Талас басып, андан Чүй өзөнүндөгү солто кыргызынын манабы Жамансарт бийдикине келип түшкөн. Соодагер Эсенкулдукуна жүргөнү жатканда, бир кабар Жамансарттыкына түшпөстөн, жол менен бара жаткан Жамансарттын Бөрүбай деген эр жетип калган баласы соодагердин малына кызыгып, аны Жамансарт бийдикине ээрчитип келип, токтотуп койгон. Бул кабарды Эсенкул угуп, Алмабаш деген күлүк атын мингизип, Күрөкө деген жигитин меникине келе жаткан соодагерди токтотпостон, биздикине жиберсин деп, Жамансарт бийге жиберген. Күрөкө келип сөзүн Жамансартка айтканда анын Бөрүбай деген баласы бычагын сууруп ала, Күрөкөнү өлтүрмөкчү болуп, умтулганда сайдырбастан Жамансарт кармап калган. Күрөкө атына мине сала качып жөнөгөндө, Бөрүбай кубалап жетпей калган. Бул себептен, менин соодагеримди жибербей жолдон токтотуп жана жиберген кишимди өлтүрмөкчү болгону душмандын иши деп, Жамансартка өтө намыстанып, ичи абдан карарып, кекенип калган. Бул арадан бир канчалык жыл өтүп кеткен соң, жогоруда Кокон хандыгы менен кыргыз арасы деген темде⁹²⁰ айтылган чечектен өлгөн балбан солто жигит Байболоттун (бул тууралуу кошок: балдагы алтын бай болот, эми сендей ким болот) кунун кубалап, бөлөкбай менен талкандан жыйып, Күрөңкөй Түлөберди уулу⁹²¹ баштык болуп, 300 киши аттанып барып, чагатай уругу казактан 400 жылкы

⁹¹⁹ <Бул жерде коомдук өнүгүүнүн бир этабы коммунисттик идеологияга (ошол кездеги европалык цивилизациянын көз карашы аркылуу) ыңгайлаштырып жазылганы эске алынышы керек. Негизи Борбордук Азиядагы улуу империялардын түзүлүшүнө уруулар аралык мамилелер чоң роль ойногон. Бул маселеге В. Бартольд өзгөчө көңүл буруп: «Исторические известия показывают, что в двух случаях, именно при восстановлении восточнотюркского государства (VIII в.) и при образовании империи монголов (XIII в.), переворот в жизни кочевников находился в связи с борьбой между степной аристократией и демократическими элементами, причем борьба в первом случае кончилась победой демократии, во втором – победой аристократии; к тому же, по прямому свидетельству источников, приверженцы Чингиз-хана, как и приверженцы его главного соперника, состояли из представителей различных родов и племен. Отсутствие подробных данных об образовании других кочевых империй заставляет нас оставить открытым вопрос, происходили ли и там явления, более соответствующие понятию о классовой борьбе, чем понятию о борьбе между отдельными родами и племенами. ...по европейским установившимся определенным понятиям, военачальники должны избираться или назначаться. У кочевников такой юридической определенности нет и всякая власть в действительности является узурпацией. Таким же образом предполагается, что народные собрания созываются и обсуждают разные вопросы; здесь, в кочевой жизни, мы не имеем собраний в смысле законодательных учреждений, которые решают по большинству голосов и т. п. Здесь никакого голосования нет. Собрания большей частью представляют парад, который должен изобразить могущество хана, а не ограничивать его власть. Конечно, европейцу это трудно представить. То, что является величайшим бедствием для народов оседлых, именно постоянные и продолжительные войны, для кочевников вполне естественно. Времена смут, восстаний, когда происходят частые столкновения между кочевниками, для них лучше, чем продолжительное спокойствие. Случайные, стихийные бедствия облегчаются, при кочевой жизни, совершением набегов на соседей, находящихся в более благоприятных условиях. Война между оседлыми народами, между культурными странами, требует больших человеческих жертв, тогда как в стычках, которые происходят между кочевниками, человеческие жертвы являются не правилом, а исключениями. Часто набеги обходятся совершенно без пролития крови. Иногда наносят раны, но обходятся без убийства, стараясь его избежать, а если оно происходит, то вызывает продолжительную смуту, применение закона кровного мщения и т. п. Самый факт, что убийство вызывает длительные раздоры и войны, показывает, что оно в войне кочевников — не общее правило, а исключение» (кара: Бартольд, 1968. Т. V. 278, 427-б.) деп белгилейт>.

⁹²⁰ <«Темада» деген сөз болушу мүмкүн>.

⁹²¹ <Түлөберди тукумунан Күрөңкөй аттуу адам тууралуу санжыралардын башка варианттарында эскерилбейт,

тийип келе жатканда, чагатайдан Капсалаң⁹²² деген бир баатыр жигит баш болуп, канчалык казак менен кубалап келип, солтолор менен сайышканда казакты жеңип, бир далай аттарын колго түшүрүп, казак Капсалаң баатыр өлтүргөн. Жана да бир кабардагы сөз: солтолор эки мертебе казакка барып, чагатай Дыйканбайдын жакын тууганынан бир киши өлтүргөн дагы, жылкы тийип келе жатканда сарыбагыш Эсенкулдун балдары биринчиде казак чагатай менен эл болгондуктан, экинчиси солто менен душман болуп келе жаткандыктан солто менен сайыша кетип, бөлөкбай Адыл деген жигитти түшүрүп калып, казакка берип жибергенде аны казак Капсалаң менен Дыйканбайды туугандары өлтүргөн. Бир кабарда жогорудагы Капсалаң өлтүрүлгөнү мындайча: солтолор казактан жылкы тийип келатканда, Ниязбек Эсенкул уулу солто менен аны кууп келе жаткан казакты токтотуп, эки жагын сүйлөштүрүп жатканда, солтолор казак баштыгы Күрөнкөйдү бычак менен сайып, бир казакты өлтүргөн. Жогоруда өлтүрүлгөн Адылдын кунун берсин деп, солтолор Эсенкулдун балдарына киши жибергенде, бул ишти кандай кылабыз деп сарбагыштар кеңешип, акыры Эсенкул: «каратып мал бергенче, кызартып жан бергиле» деген. Бул жооп менен кайткан солто: «сарыбагыштын жообу ушундай болду, кандай акыл айтасыз» — деп Мырзага келгенде: «каратып мал алганча, эр өлтүрүп кун бергиле» — деген. Ошол кеңешти уккандан кийип сарыбагыштын кылган кордугуна чыдай албай турган солтолордон бир канча жигит барып, Кочкорду кыштап жаткан сарыбагыштын жылкысынан жылкы тийип алган. Кышында чогуу Чүйгө көчүп келе албастан, сарыбагыштар жапырт эрте көктөмдө Чүйгө көчүп, мал текши семирген кезде 1819–20-жылдарда Ысыката менен Кегетинин алкымында согуш башталган. Бул согушта солто менен араздашып, казактар сарбагышка ат берип, жардамчы болгон. Согушка эки жагы камынып, үйлөрүн чек кылып кондуруп калган кезде Канай, Эшकोжо, Бала Ажыбек, Саке, Атай, Бектен, Чыңгыз, Мырза баштык солтонун феодалдары, манаптары согушту кандай кылабыз деп кеңешип, жыйынтыгында Мырза: «Колду кана⁹²³ баштасын, бүткүл солтонун союл чабар, найза саяр, мылтык атар, саадак тартар эр азаматы анын айтканынан чыкпасын, сарыбагышка Кошой өлгөндөн бери карата «солточок» аталып, акыры Адылды өлтүрүп, көрбөгөн кордукту көрүп жатабыз, бул согушта сарыбагыш жеңип тең болобуз, жаки биротоло былк этпес букарасы болобуз, сарыбагыштан кылча жаныңарды аябагыла», дегенде, бүткүл солто тура калып чуркурап, Ай тамга солтонун арбагына деп бир жылкы мууздап, аны түктүү сан кылып кескилеп кеткен.

Согуш 5-6 күнгө чоюлуп, жантай сарыбагышынан атактуу Кара Чолок Итийбас уулу⁹²⁴ 23 жаш чамасында бир күндө жекеге үч мертебе чыгып сайып алган. Жана темирболот, надырбек, тынай үч урук сарыбагыштын боз балдарын баштап, алардын алдына түшүп согушкан. Солтолордун күчүнүн кеткенин билип, бир күнкү согушта тынай манабынан Таштанбек Атаке уулу солтону мылтыктап жапырып, айылына чейин каптап барып, аткан октон үзүк-туурдугу тешилип, катын – балдар чуркурап, солто айылын таштап, кача турган болгондо, Бектен баатыр кайрат кылып, 300 чамалуу жигит менен туурасынан качырып чыгып, сарыбагыштын жапырыгын токтоткон. Жана да сарыбагыштар каптап, солтолор айылынан өтө кача турган болгондо Канай феодалдын байбиче катыны бүткүл айылдын ортосуна аркан керип, күндөрдүн, катындардын дамбалын арканга илип, эркек болсоң согуш, катын болсоң дамбалды башыңарга кийе качкыла, биз бүткүл катын силердин тебетейиңерди кийе согушабыз дегенде, солтолор кайраттанып, кайра бура тартып, былчылдашканда солто, сарыбагыштан солтонун айылынын

балким сөз башка адамдар жөнүндө жүрүп жатат>.

⁹²² <Сөз дуулаттардын (Улуу жүз) ботбай уругунан чыккан Капсалаң баатыр тууралуу айтылып жатышы мүмкүн. Бирок бул окуялар башка санжыраларда эскерилбейт жана ботбай уругундагы Капсалаң менен Дыйканбай эки башка мезгилде жашаган. Алымбектин санжырасында ботбайдын Кудайкул тукумунан, Абылайдын кол башчыларынын бирин кыргыздар өлтүргөнү айтылат. Архив маалыматтарда 1768-ж. жазында Кудайменде баатыр менен Дөөтбай тархан башында турган казактар кол салып, натыйжада экөө тең кыргыздар колдуу болуп өлгөнү тууралуу кабар жолугат>.

⁹²³ <Канай. Бирок бул окуялардын хронологиялык мезгили бири-бирине дал келбейт. Эсенкулдун заманында Канай, Эшкочолор жаңы төрөлгөн, демек кол баштай алмак эмес>.

⁹²⁴ <Жайчыбек, Майтык, Карачолок – жантайдын (уруунун аты) үч бөрүсү аталып, Ормон хандын тушунда жашаган (кара: Бөөмбаевдин санжырасы)>.

үстүндө жүздөп азамат кырылып кеткен. Жана да күчү кетип бара жатканда солтолор кеңеш кылып кушчу, саруудан жардамга кол сурап, Таластагы кушчу Жетим баатырдын баласы Бүргөгө кош ат менен жигит чаптырган. Барган жигит Бүргөгө мындай деген: — Баякы сарыбагыш зулумдугун, зордугун койбоду. Адыл деген баатыр жигитибизди казакка кармап берип өлтүрттү, ал үчүн сарыбагышка киши жиберсек жооп бербеди. Акыры биздин балдар барып, бир топ жылкысын алып келсе, бүткүл сарыбагыш көчө келип, элибизге согуш салып жатат, ошол үчүн бүткүл Ай тамга солто тууганыңыз жардам аскер сурап, мени чаптырды - дегенде Бүргө: «солто, сарыбагыш бир Тагайдын балдары эле, биз болсо «сол» тууганыңар элек, эки агайыңдын арасында бузукка катышып, бир жагыңарга болушуп баралбайбыз» дегенде, солтонун феодал жана манаптарынын тапшыруу боюнча барган жигит эшикке чуркап чыга, өз атынын куйругун чартасынын туура кырка турган болгондо, «барайын», -деп Бүргө кармап калган. Кыргыздын эски адетинде аттын көкүл куйругун кыркуу – укум – тукумубуз өмүр бою кыркылышып жүрөлү деген расим илгертеден боло келген. Бүргө 400 тандалма жигит менен келип, ак чатыр, көк чатырын Ысыкатанын күн чыгыш алкымына солтонун айлына жанаша тиккенин сарыбагыштар эртең менен көрө сала, Бүргөгө келип айткан: «кушчу менен саруу агайын «оңго» калыс туугансыздар, мынчалык келип калыпсыздар, бизден дагы союшуңуздарды жеп жаткыла» деп айтканда, солтодон Канай тогуз ат жетелетип келип, бизге кошулуп согушуңуздар дегенде Бүргө унчукпай калган. Сарыбагыштар саруу менен кушчу калыс туруп бермекчи болду деп, солтону каптаганда, солтонун колуна Бүргө менен кошо келген кушчудан, сабатар уругунан Тукал жана кайсы уруктан экени билинбейт – Букар баатыр деген баш болуп кошулушуп, «Айтамга солто!» жана «Каратал!» деп ураан чакырып каптаганда, Бүргөнүн болушканын сарыбагыштар билген соң качкан. Бир далай малына, айылына карабастан кеткен. Жеңил үйлөп көчө келген сарыбагыштар көбү мал башы менен качкан. Качкан сарыбагыштын артынан куба келген солтолор Бурананын башына чыгып Караталдап ураан чакырганда, бүткүл саруу, кушчунун колу келип калган экен деп, сарыбагыштар андан бетер баш-аягына карабастан качкан. Сарыбагыш тымтыракай болуп жеңилип, бет алды быт-чыт болуп качып бара жатканда, Бурананын күн чыгышында жайдак кара ат минген солто көрүнгөн сарыбагышты найза менен илип таштап келе жатканда, Дайырбек деген агасын сала берип, жогоруда айтылган жантай Кара-чолок баатыр солтонун капталынан качырып, ыргыта сайып, кара атын илип алып, агасына миңгизип атын коштой жөнөгөн. Бул кара ат эмес, бээ экен. Анын куну кырк бээге чыгып, солто, сарыбагыш жарашканда кайтадан алып кеткен. Солтодон баягы Бөрүбай Жамансарт уулу сарыбагыш Желаргыдагы Бөрүбайга чейин сайып барган деген кабар бар. Бул уруштан кийин солточок деген сөздү сарыбагыштар айта албай калган. Солтолор көбүнчө Таштанбекти көзүн кубалап, колго тийсе өлтүрмөкчү болуп, бирок табалбай калган. Мынчалык кек кылган себептин төмөндө көрсөтөтүн.

Таштанбекти асырап алган Жообасар Таштанбектин 18 жашар чагында калмакка аттанып бара жатып, көп киши Карагайда конуп жатканда, түн ичинде от жагып жаткан кемегенин жанында жаткан Таштанбектин кыраан итин жолборс «күп» деп басып калганда, элдин көбү чочуп чалкасынан кетишкенде, Таштанбек оттогу таш тулганы ала коюп, жолборсту башка уруп жиберген. Жолборс итти таштап жибериپ жүрүп бара жатканда, Таштанбек куйруктан ала турган болгондо, атасы Жообасар «ай балам, итке теңелбе» деп, кармап калган. Эртең менен кандаган изин кууп барса, жакын жерге жолборстун өлүп калганын көрүп, союп алышкан. Ошол сапар калмактан көп жылкы тийип алып, Таштанбектин шыбагасына тийген бээден бир кер эркек кулун туулуп, аны Таштанбек колдон чыгарбай багып жүргөндө, кийин ашкере күлүк болгон. Бул кер кулун өтө карып калган кезде сарыбагыштан кордук көрүп, Таштанбек солтого кире качып, мен сарыбагыш эмесмин, солто боломун деп көчүп барып, жана Керкулун деген атына солтонун айтамгасын салган. Ошондон баштап, тынай уругу сарыбагыштын ынтымагы солто ичинде бөлөкбай менен болуп кеткен. Бөлөкбай, Тынай бир тууган деген сөз ошондон калган. Сарыбагыш менен солтонун арасы Адыл тууралу бузула баштаганда, Таштанбекке солтолор келип, сен кандай кыласың, кокустан тууганыңа боор оорусаң эмитен айткын дегенде, Таштанбек мен өлсөм дагы солтодон ажырабаймын деп жооп берген. Сарыбагыштар баарыбыз

бир Дөөлөстөн тараган Манаптын баласы элек, чындап бизди таштап кетесинби дегенде, Таштанбек ушул согушаар көктөмдө тууганы сарыбагышка кошулуп кеткенде, солтолор Таштанбекке көптөн-көп кастарын тигип калган. Бүргө өлгөндө Канай бир далай киши менен барса, Бүргөнүн Акшербет деген кызы мындай деп кошкон: Карагайдын как бутак, Толгоп алган хан атам,

Кайырып алган хан атам. Долононун топ бутак.

Сарыбагыштан солтону, Сарбагыштан солтону,

Айырып алган хан атам Коргоп алган хан атам.

деп кошкондо Канай феодал Бүргөнүн маган кандай пайдасы тийген экен деп алдындагы шырдакты бычак менен каршы-терши тилип, камчысын алып, аттанмакчы болгондо, Акшербет кайтадан:

Сарыбагыштын балдары, Солто келет дегенде, Жалбыракка эчки сааса Сарбагыштын кыздары ийбеген Ычкырын чечип сийбеген, — дегенде, Канай күлүмсүрөп, ээ... баса ошондой эмеспи, деп отуруп калган. Сарыбагыштын айылын чаап, казан-аяктан тукулжурап калганда, кээ бирөөлөрү жалбыракка эчки, кой сааган. Солтолор сарыбагыштын кээ бир кыздарын басымчылап кеткен. Бул уруштан соң солто кыргызы өзбекке абдан жакындаып кеткенде, бугу, саяк, сарыбагыштын күчү кеткен.

КЫРГЫЗДА ЖЫЛ ЭСЕБИ⁹²⁵

Байыртадан бери карата кыргызда саат болбогон үчүн күнү-түндүн ичиндеги мезгилди болжоп убакыт менен пайдалана келген. Ал убактардын баарысы 33кө бөлүнүп, төмөнкүлөр: 1 – таң каракчы, 2 таң дүмпөйүү, 3 – таң куланөөк, 4 – таң кылаюу, 5 – таң аппак атуу, 6 – күн чыккан, 7 – күн тоо – тоонун башына тийе баштаганы, 8 – күн көтөрүлгөн, 9 – күн текши тийген, 10 – шашке, 11 – улуу шашке, 12 – жалган түш, 13 – чак түш, 14 – түш кыя, 15 – түш оогон, 16 – сарт бешим, 17 – кыргыз бешим, 18 – алакөлөкө, 19 – намаз дигер, 20 – күн батар, 21 – күн батканда намаз шам, 22 – бүрүүл киши таанышар-таанышпас, 23 – эл аягы басыла, 24 – намаз куптан, 25 – тамак ичер, 26 – тамакты текши ичкен, эл жатар, 27 – эл текши жатканда, 28 – уйкуга кирерде, 29 – текши уктаганда – оор уйку, 30 – түн ортосуна жакын, 31 – түн ортосу, 32 – түн ортосу оогондо, 33 – таңга жакын, зоор жана насыбай атым, бээ саам, жарма бышым, эт бышым, жарым түн, түш жарым, бир күн, күнү-түн деп убакытты бөлгөн. Бир, жаки эки, деп отузга чейин айткан жети күндү кыргыз эң байыркы замандан ай эсебин билип, күн эсебин билбестен, бир жылда 360 күн деп жалпысын эсеп кылган. Күндү жетиге (ишенби, жекшенби, дүйшөnbү, шейшенби, шаршенби, бейшемби, жума) айрып, Ирандын күн эсептөөсүн кожо, молдо, феодалдар фарсыдан алган. Кыргыз айды эң байыркы баш маалим болбогон замандан баштап 12ге бөлгөн. Балким айга бүткүл кийикти киргизип, атак бергенине караганда, аны аңчылык доору, заманынан баштап жүргүзсө керек.

Ай эсеби⁹²⁶

⁹²⁵ <Кыргыздарда жыл сүрүү боюнча бирдей пикирлер жок экени эске алынышы керек (кара: Жыл сүрүүнүн астрономиялык негизи. //Кыргыз руху. 26. 3. 2010. № 11)>.

⁹²⁶ Арабча 1-ай Мухаррам, 2- Сафар, 3-Раби ал-аввал, 4-Раби ас-сани, 5-Жумада ал-уля, 6-Жумада ас-сани, 7-Ражаб, 8-Шабан, 9-Рамадан, 10-Шаввал, 11-Зул-када, 12-Зул-хижа. Айлар жылышып тургандыктан, орус же кыргыз

Кыргызда	Оруста	Уйгурда	Арапда
1. Жалган куран	Февраль	Биринчи ай	Зилкагада
2. Чын куран	Март	Экинчи ай	Зильхижа
3. Бугу	Апрель	Үчүнчү ай	Мухаррам башы
4. Кулжа	Май	Төртүнчү ай	Сафар
5. Теке	Июнь	Бешинчи ай	Рабигулабал
6. Баш оона	И юль	Алтынчы ай	Рабигулахыр
7. Аяк оона	Август	Жетинчи ай	Жумадилабал
8. Тогузлун айы	Сентябрь	Сегизинчи ай	Жумадилахыр
9. Жетинин айы	Октябрь	Тогузунчу айы	Ражап
10. Бештин айы	Ноябрь	Онунчу ай	Шагабан
11. Үчтүн айы	Декабрь	Он биринчи ай	Рамазан
12. Бирдин айы	Январь	Он экинчи ай	Шавал

Кытай менен дунгандар биринчи айды дүйнө деп, анан 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 ай деп, он экинчи айды аягы дейт. Араптар жылына 7-8 күндү илгери-кийин жүргүзөт⁹²⁷.

Эмне себептен ай эсебине көбүнчө кийиктерди киргизген?

Куран деп кыргыз эликтин текесин айтат. Элик сентябрде (тогуздун айы) жүгүрүп жана токтолот. Жалган куранда жаңыдан бала түйүлөт. Бооз-кысыры жалган, арсар чагы. Ошол себептен жалган куран дейт.

Чын куранда бала көтөрүп алган үчүн, ал айды чын куран дейт.

Бугу баш оонанын аягында ышкырат (ызгырык) дейт. Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп кезген чагы. Бугу айында туулган үчүн бугу дейт.

Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада тууйт, андыктан кулжа дейт.

Теке бештин айынан 20сынан абдан озгону 30на жете кезет. Үчтүн айынын башында жүгүрөт. Жут болордо 15 күн кеч жүгүрөт. Үркөр бата замат жүгүрүп, текеде тууйт, андыктан кулжа дейт.

Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында башы оогон жакка кетип, кезип жүрөт. Ошол себептен баш оона десе керек.

Аяк оонада бугунун аягы тынбай маралга кыйгач жүгүргөн чагы болуп (замандын далай оозуна жараша күндөрдө бир аз илгери — кийин жылышы болмогу мүмкүн) калган үчүн бул айды аяк оона десе керек.

Бир пикир ойго келет: уй бугудан, кой аркар, кулжадан, эчки-эчки, текеден, жылкы куландан таралганына караганда, буларды жапайы андан кармап, колго көндүргөн калктын эң түпкүсү кыргыз болбосун.

календарына дайыма дал келбей калышы мүмкүн.

⁹²⁷ <Мусулман календары айга карап эсептелип, жыл саноо 622-жылдан башталат (хиджа) жана жыл 354 же 355 күндөн туруп, күн календарынан 10 же 11 күнгө кем саналат. Мисалы, 18-июнь, 2015-жыл – мусулман календары боюнча 1-рамадан, 1436-ж. болот>.

Тогуздун айы. Көбүнчө кыргыз эң байыркы эски замандан бирөөгө ызаттап мал – бул берсе, кудалыкка мал алып барса, тартуу берсе, тогуздап барган. Маселен, 9 атка байге сайуу, ханга тогуздап тартуу менен баруу (хан тартуусу тогуз деген макал) жана илгерки катындар элечегин тогуз кабат, же жети кабат кылып ороонуу, ошол адет боюнча бул айды тогуздун айы десе керек. Жетинин айы. Жети ата-бабасын билүү, жети кылым өткөнчө жети атасынан бери турган деп жетинин бел кылып, эски кыргыздар сүйлөгөн. Ушул себептен бул айды жетинин айы десе керек.

Бештин айы. Бешенең бештен деп беш санатты артыкчараак көргөн. Ушул үчүн бештин айы десе керек.

Үчтүн айы. Үчтөн кийин чүч деп жана үч чапкыпча таяк көтөрүү, өлгөндүн үчүлүгү, конокко үчтөн бириктирип тамак берүү адеттерин жүргүзө келген бурунтан берки кыргыздын расими, ошол себептен үчтүн айы деп киргизген чыгар.

Бирдин айы. «Туулмак бир, өлмөк бир, сөз бир» деген. Ошондуктан айга киргизилмеги мүмкүн. 1, 3, 5, 7, 9 деп бүткүл баарысын алым кылып эсептеп, так эсептебеген. Маселен, 2, 4, 6, 8, 10 айга кошпогону⁹²⁸ кыргыз так эсепти жолу туюк, алым эсептин жолу ачык пайдалуу деп билет. Муну тогуз коргоолдун алым коргоолун алып, так коргоолун албагандан билим тажрыйба кылууга мүмкүн. Так коргоолдон туздун (тос сөзү болорго керек) эки коргоолунан башканы жебейт. Жана да кыргызда ай—күн тууралуу сөздөр: ай чалкалап жаңырса, элге тынчсыз, өзүнө тынч болот деген. Ай короолосо аягыңды тос, жут болбой, мал тезинен сүт берет. Күн короолосо күрөгүңдү тос, кар жаап кысымчылык болот деген. Эртең менен күн кызарып чыкса, элинди жоо чапкандай күйүн, кечинде кызарып батса, катының эркек туугандай сүйүн деген. Менин тажрыйбам: бүткүл ай 30 күндөн болбостон, кемип-артылары анык. Жалган куран айы кээ чакта 29 күн болот, эгерде 30 күндөн кемиген чакта, айдын 14, 15, 16ларында кемип, эгерде 30 күндөн артылып кетсе, ай жаңырада артылат.

Тогоол: Үркөрдүн ай менен тоголушу айдын анык кайсы ай экенин билмекке тогоолду көбүнчө кыштын күнү артыкча такташ керек. Бештин айында безилдеген суук деп, ноябрь айы болуп, тогоолду ушул айдан чындап текшере баштайт. Бул ай 13 үндө тогошот. Үчтүн айы үркөр менен 11ин де тогойт. Бирдин айы тогузунда тогойт. Жалган куран жетисинде тогойт. Чын куран бешинде тогойт. Бугу үчүндө тогойт. Кулжа биринде тогоп, үркөр жерге түшүп, кайтадан кырк күндөн соң чыгат.

ЖЫЛ

Карыйалардын айтуунда чычкан менен төө жылга кирмекке талашып, чатакташкандан кийин башка айбанаттар мындай деген: күндүн чыкканын кимиңер мурун көрсөңөр жылга ушул кирсин дегенде төө таң атканча уктабастан, жатпастан, күн чыгышты карап турганда, чычкан мени булар жектеди, төөнүн бою чоң, күндү мурун көрбөйбү деп, акыл кылышты. Эми кандай айла кыламын деп таң атканча ары-бери жүгүрүп, эптеп төөнүн кулагына чыгып алсам, күндүн көзүн мурун көрбөйүңбү деп, күн чыгарда төөнүн кулагына чыга калып, анан кире качып кеткен. Төө таппай калып, чычкан жылга кирип калган үчүн, төө чычканды күлдөн издеп, көбүнчө күлгө оомаганы ошондон дейт. Мен тарыхка киришкенимден (1895-жыл) баштап, 12 ай жана 12 жылга көбүнчө айбанаттарды киргизген себеби бүткүл элдин карыйаларынан сурап, эч биринен мунун себептерин билип, чечкен киши таба албадым. Кимиси болсо да билбеймин дегенден башка жооп бере албады. Ушул себептен бул туюк маселени чечүү үчүн 35-40 жыл ойлоп; анын төбөсүндө олтуруп, акыры менин азырынча долбоор-тыянагым төмөнкү: Биринчи жыл башы чычкан, бүткүл чычканды эгинге, этке, башка тамакка эң залалдуу айбан, кокустан тамакка араласа, ал тамакты жеген киши ооруйт деп билишет. Чычканды кырып жок кылуучу душманы арс чычкан (нар чычкан, арс чычкан) деп билет. Ушул үчүн нар чычкандын бизге пайдалуу досубуз деп, аны жыл башына киргизмеги мүмкүн.

⁹²⁸ <Ф. А. Фиельструп боюнча тогуз, жети, беш, үч, бирдин айы Үркөр менен айдын тогошушуна байланышкан (кара: Из обрядовой жизни киргизов начала XX в. М., 2002. 210-211-б.)>.

Уй чарбага, жан сактоого бүткүл малдарда биринчи пайдалуу, 2-3 ай болбосо, калган тогуз, он айчалык сүтүн берет. Дыйканчылыкты өгүз менен иштейт. Бүткүл чарба малдарда карышкырга кайрат кыла турган биринчи болуп уй саналат. Уйдун букасы түгүл инек уйлары дагы кайрат кылат жана башка малга окшоп далаага калбастан, үйгө өзү келет. Ошопдуктан жылга киргизмеги мүмкүн.

Барс (жолборсту дагы барс деп атайт) эси кыргызда келе жаткан бир адет: эгерде катындын баласы баатыр боло турган болсо, ал катын жолборстун жүрөгүнө, этине талгак болот.

Жолборсту бүткүл айбанаттан баатыр деп билгендиктен, жылга киргизмеги мүмкүн.

Койон. Жок кайрат – баш айрат, ыгы келсе коёндой коркок бол деген жана жапайыдан баксаң коен бак, ал ондогон бөжөк тууйт, деп чарба жагын ойлоп жылга киргизүү мүмкүн.

Улуу (ажыдар, дракон) кытайдын герби, ажыдаардай-коркпос, качпай айбаттуу бол деп жылга киргизсе керек. Улууну кыргыз жаян деп да коёт

Жылан. Эң эски кыргыз жыланга табынган, жыландай эстүү, сак, куу, акылдуу, жүргөнүн билгизбеген жан жана бүткүл курт-кумурсканын баштыгы болгон себептен жылга киргизмеги мүмкүн.

Жылкы. Чарбалык жагынан көчмөн болгону үчүн жылкысыз оокаты начар болгондуктан жана жоо ала албагандыгы үчүн аны жылга киргизүү мүмкүн. Жылкы жыттуу деп жылкы эти, кымызы кыргызда биринчи даражадагы кесип (тамак).

Кой. Бүткүл чарба малда койдон. Пайдалуусу болбогондуктан жылга киргизүүсү мүмкүн.

Мечин. (Маймыл) бүткүл жан-жаныбарда адамга окшош үчүн эстүүлүгүнө карай жылга киргизүү мүмкүн.

Тоок. Бүткүл жер жүзүндөгү канаттуудан тооктон пайдалуусу жок. Уй сүтүн бергендей, тоок жумурткасын берет (үч айдан башка жумурткалайт). Этинин таттуулугу, адамды таштап уча качып кетпегендиги жана убакытты көбүнчө күн бүркөтө билип бергендиги үчүн башка бүткүл канаттууну калтырып, тоокту киргизмеги мүмкүн.

Ит. Бүткүл төрт аяктуу жырткычтан адамзатка жолдош өзүн жана малын багып берип, ан тиштеп бергендиги үчүн жылга киргизсе керек.

Доңуз. «Камандай качырганыңан кайта тартпа» деген макал бар. Эски заманда кыргыз чечек оорусунан абдан корккон. Чечектен аман калуу үчүн эгерде элди чечек каптаса, чечек чыкпайт деп доңузду этин дары катарында жеген. Доңузду кыргыз кара кийик деп айткан жана тукуму тез өсүп, көптөп тууган үчүн жылга киргизсе керек⁹²⁹.

Индустанда байыркы заманда бир түрдүү эл уйга табынганына караганда, улуу кытайдын гербиси болгондуктан жана эң эски заманда кытайдын Лили⁹³⁰ деген ханзаадасы кыргызды бийлеген себептен, 12 жыл эсебин кыргыз кытайдан же индустандыктан алса керек. Балким кыргызга биздин эрадан 500 жыл мурун кытай жеринен келген динлин⁹³¹ ала келдиби, тарыхчылардан 12 жылга айбанатты киргизген кыргыз деген сөз бар, эгерде 12 жылга айбанатты кыргыз баштап киргизген болсо, эң эски кыргызды, мындайчасынаи айтканда, кыргыздын түбү тоок, койон, улууну жылга кошконуна караганда, аларды көчмөн эмес, маданий журттан болууга деп айтууга мүмкүн. 12 жыл жеке кыргызда болбостон, башка күн чыгыш элдеринде дагы бар. Маселен:

Кыргыз
Чычкан

Дунган (Кытай)
Тфу

Парси⁹³²
Мушкы

⁹²⁹ <Кийинки окумуштуулар жылдын 12 циклин дээрлик тотемизмге байланыштырат (кара: Захарова И. В. Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии. //ТИИАЭ АН Каз ССР. А.-А., 1960. Т. 8)>.

⁹³⁰ <Ли Лин>.

⁹³¹ <Уруу>.

⁹³² <Фарси тилиндеги жыл аттарын К. Халидден алып (кара: Тауарих хамса, 195-б.), бирок аталыштарынан жаңылган (мис., К. Халидде: муш – бакар – палаң – харгуш – наһан – мор – асб – гуфсанд – амдуна – муг – саг – хук)>.

Уй	Нун	Бакар
Барс	Хуу	Барс
Койон	Тху	Харкөш
Улуу	Луун	Наан
Жылан	Туан	Мар
Жылкы	Ма	Аспы
Кой	Яң	Геспанд
Мечин	Ху	Амдуна
Тоок	Джи	Мурх
Ит	Куу, Тио-а	Сяк
Доңуз	Дту	Хук

Кытай менен парсыда дагы жыл башы чыккан.

Кыргызда эра жок. Бүткүл жылды кишинин жашын мүчөл⁹³³ боюнча эсеп кылат. Кыргыз биринчи мүчөлдү 13 жашта мүчөтөт. Кебетеси баланын ичте жатканын эсеп кылганбы, 12 жыл айланып келгенде бир мүчөтөт. Маселен, 13 мүчөл, 25 мүчөл, 37 мүчөл, 49 мүчөл, 61 мүчөл, 73 мүчөл, 85 мүчөл, 97 жашында бир мүчөл. Мүчөл жылдары болсо айтылды. Маселен: жыл башы чыккан, экинчи уй, үчүнчү барс, төртүнчү коён, бешинчи улуу, алтынчы жылан, жетинчи жылкы, сегизинчи кой, тогузунчу мечин, онунчу тоок, он биринчи ит, он экинчи доңуз.

Биз жылды эсептеп келгенде, биздин эра жылдардын ичинде биринчи пайдалуусу жана бүткүл канаттуу куштан жалгыз жылга кирген тооктон башталат.

Тоок (мүчөл)	ИТ	Доңуз	Чычкан	Уй	Барс	Койон	Улуу	Жылан	Жылкы	Кой	Мечин
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48
49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72
73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84
85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96
97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108
109	110	111	1 12	113	114	115	1 16	117	118	119	120
121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132
133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144
145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156
157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168
169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180
181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192
193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204
205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216

⁹³³ <Эгерде кимдир бирөөнүн туулган жылы, күнү жаны (Григорий) календарь боюнча катталып, белгилүү болсо, ал жаныбарлардын аттарынан турган 12 жылдык календарь боюнча кайсы жылга туура келерин табуу үчүн туулган жылга тогузду кошуп, аны он экиге бөлгөндө, калган калдык эскиче жылдын иреттик саны болуп чыгат. Мисалы, (1931+9) : 12 = 8 (кой жылы); (1870+9) : 12 = 7 (жылкы жылы). Эгер ушул амалды колдонгондо калдык (кесир) калбаса, анда ал эң акыркы доңуз жылга туура келет. Мисалы, (1923+9) : 12 = 0 – доңуз жылы (кара: Киргизско-русский словарь. Под ред. К. П. Юдахина. М., 1985)>.

217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228
229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240
241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252
253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264
265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276
277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288
289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300
301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312
313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324
325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336
337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348
349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360
361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372
373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384
385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396
397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408
409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420
421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432
433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444
445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456
457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468
469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480
481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492
493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504
505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516
517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528
529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540
541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552
553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564
565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576
577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588
589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600
601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612
613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624
625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636
637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648
649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660
661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672
673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684
685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696
697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708
709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720
721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732
733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744
745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756
757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768
769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780
781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792
793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804
805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816

817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828
829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840
841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852
853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864
865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876
877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888
889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900
901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912
913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924
925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936
937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948
949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960
961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972
973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984
985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996
997	998	999	1000	1001	1002	1003	1004	1005	1006	1007	1008
1009	1010	1011	1012	1013	1014	1015	1016	1017	1018	1019	1020
1021	1022	1023	1024	1025	1026	1027	1028	1029	1030	1031	1032
1033	1034	1035	1036	1037	1038	1039	1040	1041	1042	1043	1044
1045	1046	1047	1048	1049	1050	1051	1052	1053	1054	1055	1056
1057	1058	1059	1060	1061	1062	1063	1064	1065	1066	1067	1068
1069	1070	1071	1072	1073	1074	1075	1076	1077	1078	1079	1080
1081	1082	1083	1084	1085	1086	1087	1088	1089	1090	1091	1092
1093	1094	1095	1096	1097	1098	1099	1100	1101	1102	1103	1104
1105	1106	1107	1108	1109	1110	1111	1112	1113	1114	1115	1116
1117	1118	1119	1120	1121	1122	1123	1124	1125	1126	1127	1128
1129	1130	1131	1132	1133	1134	1135	1136	1137	1138	1139	1140
1141	1142	1143	1144	1145	1146	1147	1148	1149	1150	1151	1152
1153	1154	1155	1156	1157	1158	1159	1160	1161	1162	1163	1164
1165	1166	1167	1168	1169	1170	1171	1172	1173	1174	1175	1176
1177	1178	1179	1180	1181	1182	1183	1184	1185	1186	1187	1188
1189	1190	1191	1192	1193	1194	1195	1196	1197	1198	1199	1200
1201	1202	1203	1204	1205	1206	1207	1208	1209	1210	1211	1212
1213	1214	1215	1216	1217	1218	1219	1220	1221	1222	1223	1224
1225	1226	1227	1228	1229	1230	1231	1232	1233	1234	1235	1236
1237	1238	1239	1240	1241	1242	1243	1244	1245	1246	1247	1248
1249	1250	1251	1252	1253	1254	1255	1256	1257	1258	1259	1260
1261	1262	1263	1264	1265	1266	1267	1268	1269	1270	1271	1272
1273	1274	1275	1276	1277	1278	1279	1280	1281	1282	1283	1284
1285	1286	1287	1288	1289	1290	1291	1292	1293	1294	1295	1296
1297	1298	1299	1300	1301	1302	1303	1304	1305	1306	1307	1308
1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
1321	1322	1323	1324	1325	1326	1327	1328	1329	1330	1331	1332
1333	1334	1335	1336	1337	1338	1339	1340	1341	1342	1343	1344
1345	1346	1347	1348	1349	1350	1351	1352	1353	1354	1355	1356
1357	1358	1359	1360	1361	1362	1363	1364	1365	1366	1367	1368
1369	1370	1371	1372	1373	1374	1375	1376	1377	1378	1379	1380
1381	1382	1383	1384	1385	1386	1387	1388	1389	1390	1391	1392
1393	1394	1395	1396	1397	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1404
1405	1406	1407	1408	1409	1410	1411	1412	1413	1414	1415	1416

1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428
1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	1439	1440
1441	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452
1453	1454	1455	1456	1457	1458	1459	1460	1461	1462	1463	1464
1465	1466	1467	1468	1469	1470	1471	1472	1473	1474	1475	1476
1477	1478	1479	1480	1481	1482	1483	1484	1485	1486	1487	1488
1489	1490	1491	1492	1493	1494	1495	1496	1497	1498	1499	1500
1501	1502	1503	1504	1505	1506	1507	1508	1509	1510	1511	1512
1513	1514	1515	1516	1517	1518	1519	1520	1521	1522	1523	1524
1525	1526	1527	1528	1529	1530	1531	1532	1533	1534	1535	1536
1537	1538	1539	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546	1547	1548
1549	1550	1551	1552	1553	1554	1555	1556	1557	1558	1559	1560
1561	1562	1563	1564	1565	1566	1567	1568	1569	1570	1571	1572
1573	1574	1575	1576	1577	1578	1579	1580	1581	1582	1583	1584
1585	1586	1587	1588	1589	1590	1591	1592	1593	1594	1595	1596
1597	1598	1599	1600	1601	1602	1603	1604	1605	1606	1607	1608
1609	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618	1619	1620
1621	1622	1623	1624	1625	1626	1627	1628	1629	1630	1631	1632
1633	1634	1635	1636	1637	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644
1645	1646	1647	1648	1649	1650	1651	1652	1653	1654	1655	1656
1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666	1667	1668
1669	1670	1671	1672	1673	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680
1681	1682	1683	1684	1685	1686	1687	1688	1689	1690	1691	1692
1693	1694	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	1703	1704
1705	1706	1707	1708	1709	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716
1717	1718	1719	1720	1721	1722	1723	1724	1725	1726	1727	1728
1729	1730	1731	1732	1733	1734	1735	1736	1737	1738	1739	1740
1741	1742	1743	1744	1745	1746	1747	1748	1749	1750	1751	1752
1753	1754	1755	1756	1757	1758	1759	1760	1761	1762	1763	1764
1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	1776
1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788
1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795	1796	1797	1798	1799	1800
1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811	1812
1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824
1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	1835	1836
1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848
1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884
1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932
1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956

Кыргыздардын билген жылдыздары

1) Үркөр. 2) Толтойдун огу. 3) Үч аркар. 4) Жетиген. 5) Кичи жетиген. 6) Алтын казык. 7) Кошоктолуу кош музоо. 8) Сар жылдыз. 9) Чолпон (Венера). 10) Балбылдак жылдыз. 11) Чычкылуу жылдыз (Меркурий). 12) Саман жол. 13). Ай. 14) Күн. 15) Көргөн саба.

Жылдыз оңоп, жолоочу жүрүү же айдын биринде же 15де жолоочу жүрүп, же чоң иш баштоо адети болгон. Жылдыз оңоп жүрүү айга карата болот. Маселен, айдын биринде жылдыз күн чыгышта, 2) күн жүрүш — күн чыгыштын ортосунда. 3) чак түштө, 4) күн жүрүш, күн батыштын ортосунда, 5) күн батышта, 6) күн батыштын түн жагы, 7) түн жакта, 8) түн жак күн чыгыштын ортосунда, 9) жерде, 10) асманда, жылдыздын чыгуусуна каршы жүрбөйт. Жүрсө жол болбойт деп билген. 9да сапарга чыкса ат айагына оорлук келет, 10да жүрсө чар тарапка тең, анда кандай жүрсө, андай жүрсүн деген. Ар айдын бири, ону, жыйырмасы шамал-жаан болот деген жана 40 күн жайкы чилде, 40 күн кышкы чилде болуп, 90 күнү «токсон болот» деп эсеп кылышкан.

КОКОН ХАНДЫГЫ КАЗАКТЫ ЭЗГЕНДИГИ

Солто, сарбагыш арасы катуу бузулгандын жана солто менен казактын арасынан бир нече киши өлүп кетип, душмандашып кеткенинен пайдаланып, кокондуктун кыргызды толук караткан чагы эле. Андан өтүп казактын дагы баш ийдирген. Казактын төрөлөрүнө, байларына кошулуп, кедейлерин эзген, анын эзгендигине бир мисал: Никелей заманында өлгөн албан казагынан Асанакундун төмөнкү ырынан көрүнүп турат:

Ассалоому алейкум,
Алдайар таксыр канымыз.
Алдына келди каракчың,
Арызды кабыл алыңыз.
Өтүрүк болсо арызым,
Мынакей сизге жанымыз.
Өзүң козгон закети,
Биздин элде жүз бай бар.
Жүз байдын жүргөн жеринде
Жылау менен ой-бай бар
Жана мунун жолдосу,
Кара темир дадам бар,
Эрип жүргөн сонунда,
Кырк отузча адам бар.
Чоң мурун деген молдосу бар,
Төлөгөн деген жоргосу бар,
Атына жемди салууга
Алты энден кылган дорбосу бар.
Кел бүбүм деп алады,
Аркадан келген Сурнайман,
Аб-таб болуп калады,
Айтайын десе урады,
Урмак түгүл кырады,
Амал-айла табалбай,
Карайды да турады.
Алдына салып айдайды,
Ачууланса байлайды.
Өкүмү жок казакка,
Тебдик жок ойлайды.
Алса малга тоймайды,
Биз жыласак ойнайды,
Эл ичинде ажарлы,
Кыз-катынды коймайды.
Жаксыларды согоду,
Ат үстүнөн тебеди.

Жүрөксүнүп өтөрмүн,

Айтар сөзүм көп эди.

Бир кезде Кокондун эл бегинен бири, бир жүз аскер алып, зекет, үшүр, жана башка чыгымдарын алмак үчүн Иле бойундагы казакка барган. Казактардан зекет, үшүр жана башка алык-салыгын алып, албан казагына өткөн. Андан жумушун бүткөрүп, бир жүз төөгө жүк артып, мал алып жана башка бодо мал, кой менен келе жатып, Кашкелең — Каргалынын тоосу, Үч-Коңур деген жайлоодогу дуулат казактарына келип конгон. Казакты жыгып алып⁹³⁴, зекет, алык-салык бересиңер дегенде, казактар беребиз — беребиз деп тарашып кетип, экинчи күнү жаныш казагынан Бообек баштык кара казак 4—5 күн атышып, жаткан өзүбектер жүз төөсүн тегерете чөгөрүп, арасына аттарын кермелеп, кишендеп койуп, атышып жатканда, Бообектин 16 жаштагы Сыйазбек деген баласы аңдып жатып, өзүбектин бир чыгаан мергенин атып өлтүргөндө, «өзүбектер аталбай, ат, төөлөрүн жыгып, качууга камынганда, казакты⁹³⁵ каптап кирип, мал-мүлкү менен талап алып, 99 өзүбекти кырып таштаган, ичинен бир киши «Мен кыргыз кыпчагымын» — деп бакырганда, алып келип сүйлөшкөндө, сөзү өзүбекче болбостон жана жүзү дагы окшобогон үчүн, өлтүрбөстөн ат койуп, жана башка тийиштүү нерселерин берип койо берген. Ал замандагы Кокондогу хандын аты Мадали хан экен⁹³⁶. Жаныш казагы бул окуядан соң кокондуктан чочуп, Кытай менен калмакка карамакчы болуп, Кулжага көчүп барып, Кытайга каратып беребиз, жерибиз Иле менен Чуу⁹³⁷ бойун деп, 700 аскер алып келе жатканда, Кордойдо катуу шамал, бороон жүрүп кетип, калмак, көбүнчө кытай сууктан жүрө албай калганда, кайтадан кетип бара жатканда, алардын бирин-серин артта калгандарын чапырашты казагы карактап, кээ бирин өлтүргөн, бул кабарды Кытайга качып барган Жаныш утуп, «Бизди эми кытай менен калмак чаап алат деп кайтадан жапырылып, күндөп-түндөп көчүп келип Түргөн менен Челекке орношкон. Бул окуя болжолу 1824-жылында болгон.

Өзүбек

Азыркы өзүбек деген элди илгери казак менен кыргыз сарт деп атаган. «Тарых камсада»⁹³⁸ 92 боолуу өзүбек аталып, ал 92 урукту булар деген:

1. Миң, 2. Жүз, 3. Кырк, 4. Оңбат⁹³⁹, 5. Жалаир, 6. Прай, 7. Коңурат, 8. Алчын, 9. Найман, 10. Аргын, 11. Кыпчак, 12. Калмак, 13. Парат⁹⁴⁰, 14. Кырыклык, 15. Тургоот⁹⁴¹, 16. Борлан⁹⁴², 17. Чымырчык, 18. Катаган⁹⁴³, 19. Казы, 20. Кенеген⁹⁴⁴, 21. Бойрот⁹⁴⁵, 22. Ойрот, 23. Кыйбат⁹⁴⁶, 24. Оторчу⁹⁴⁷, 25. Арлат⁹⁴⁸, 26. Каңлы, 27. Өзчөблөй⁹⁴⁹, 28. Колу⁹⁵⁰, 29. Буланчы, 30. Чабут, 31. Жойут, 32. Чылпоот⁹⁵¹, 33. Байаут, 34. Баглан⁹⁵², 35. Канай⁹⁵³, 36. Керейит, 37. Онгут, 38. Мангыт, 39. Тангыт, 40. Ойноот⁹⁵⁴, 41. Качат, 42. Мерген⁹⁵⁵, 43. Буркат, 44. Кийат, 45. Коралас,

⁹³⁴ <«Конгон» деген сөздөн кийин чекит жок болушу керек болчу>.

⁹³⁵ <Балким ушул сөз «казактар» деп окулушу керек>.

⁹³⁶ <1822-1842-ж. хандык кылган>.

⁹³⁷ <Чүй>.

⁹³⁸ <Тауарих Хамса. 1992. 58-б>.

⁹³⁹ <Түп нускасында Үгажат>.

⁹⁴⁰ <Фрат>.

⁹⁴¹ <Торгаут>.

⁹⁴² <Бурлан>.

⁹⁴³ <Фатаган>.

⁹⁴⁴ <Кенекас>.

⁹⁴⁵ <Буйрат>.

⁹⁴⁶ <Киат>.

⁹⁴⁷ <Баглан>.

⁹⁴⁸ <Кынай>.

⁹⁴⁹ <Өзбек (өзүн билүүчү)>.

⁹⁵⁰ <Койчу>.

⁹⁵¹ <Чилчаут (каз. Шілшаут)>.

⁹⁵² <Оторчу>.

⁹⁵³ <Арлат>.

⁹⁵⁴ <Оймаут>.

⁹⁵⁵ <Меркит>.

46. Туралас⁹⁵⁶, 47. Карарап⁹⁵⁷, 48. Айлачы⁹⁵⁸, 49. Чубурган, 50. Кышлак, 51. Оглан, 52. Түркмен, 53. Дормон⁹⁵⁹, 54. Табот⁹⁶⁰, 55. Тама, 56. Мечит⁹⁶¹, 57. Кирдари⁹⁶², 58. Змдан⁹⁶³, 59. Керай⁹⁶⁴, 60. Надай, 61. Кабсана, 62. Кыргыз, 63. Ойурчу⁹⁶⁵, 64. Жопрот⁹⁶⁶, 66. Усун⁹⁶⁷, 66. Жорго, 67. Баташ, 68. Койсун, 69. Молдз⁹⁶⁸, 70. Тобол⁹⁶⁹, 71. Татар⁹⁷⁰, 72. Тилео⁹⁷¹, 73. Баскал⁹⁷², 74. Нийан, 75. Казган, 76. Мшрын⁹⁷³ (же Шырын), 77. Онтон⁹⁷⁴, 78. Көрлөт⁹⁷⁵, 79. Чылкас, 80. Уйкрған⁹⁷⁶, 81. Таргын, 82. Жабо⁹⁷⁷, 83. Соран⁹⁷⁸, 84. Торгак⁹⁷⁹, 85. Мойтон⁹⁸⁰, 86. Каска, 87. Мажр⁹⁸¹, 88. Тошлык⁹⁸², 89. Чорон⁹⁸³, 90. Чорчит⁹⁸⁴, 91. Богмрин⁹⁸⁵, 92. Ойгорат⁹⁸⁶. Бир кабарда 92 боолуу кыпчак, 62 боолуу өзүбек деген. Өктөбүр революциясына жете Кыйбада⁹⁸⁷ турган коңурат, найман, кыпчак, каңлы, токсун жана нама деген...

Жүз, минден артык жан элди өзүбек атаган. Самарканга караган өзүбектер дагы болгон эски кыр Пергана, Ташкен, Самаркан, Букар, Самаркандагы элди «сарт» атап, эгерде ал жакта кыргыз болсо каш өлүүсүнөн башкасын «ичкерилик» деген. Жетисуу, Талас, Илени Арка деп, Акмоло, Семей, Орол, Торгойду Сарыарка деген. Волга – Эдил, Орол – Жайык, Кыба⁹⁸⁸ менен Текетүргүтү – Чамбылбел, Персийаны – Кызылбаш, Ооганды – Ооган деген. Памирди – Саркол, Анжийан тоосун – Керметоо, Тыйаңшанды – Улуу тоо, Ысыккөл тоосун – Эркин тоо, Талас тоосун – Керме тоо деген. Чүйдү – Сары өзөн, Хамини – Кумул, Кытай пайтакты Пекинди – Бежин деген.

ТАЙЛАК МЕНЕН КЫТАЙ СОГУШУ

Болжолу 1825-жылдарда жайлоо кезинде, бир кабарда 600, бир кабарда 1000 кытай (соңкусун апыртып айтса керек) келип, Нарын өзөнүнөн саяк кыргызы чоро уругунан Тайлактын айылын түн ичинде, капылетте жатканда тегеректеп калган. Тайлактын Бөбөтай, бир кабарда Ноорубай

⁹⁵⁶ <Төралаш>.

⁹⁵⁷ <Кыраараб>.

⁹⁵⁸ <Илашы>.

⁹⁵⁹ <Дүрмөн>.

⁹⁶⁰ <Табут>.

⁹⁶¹ <Мачад>.

⁹⁶² <Кердери>.

⁹⁶³ <Рамдан>.

⁹⁶⁴ <Керей>.

⁹⁶⁵ <Уярчы>.

⁹⁶⁶ <Жойрат>.

⁹⁶⁷ <Уйсун>.

⁹⁶⁸ <Молдыз>.

⁹⁶⁹ <Төбөл>.

⁹⁷⁰ <Татыр>.

⁹⁷¹ <Тилеу>.

⁹⁷² <Басхал>.

⁹⁷³ <Ширин>.

⁹⁷⁴ <Унтан>.

⁹⁷⁵ <Курлат>.

⁹⁷⁶ <Үйкоргон>.

⁹⁷⁷ <Жабу>.

⁹⁷⁸ <Суран>.

⁹⁷⁹ <Тургак>.

⁹⁸⁰ <Мутиян>.

⁹⁸¹ <Мажар>.

⁹⁸² <Тушлык>.

⁹⁸³ <Шоран>.

⁹⁸⁴ <Чүрчүт>.

⁹⁸⁵ <Баһршы>.

⁹⁸⁶ <Уйгурат>.

⁹⁸⁷ <Хивада>.

⁹⁸⁸ <Хива>.

деген жигити үйүнө киргизип койгон Тайлактын Буурул ат деген күлүк атын жетелеп чыгып минип, жөө калган Тайлакты аттын куйругун карматып, сүзө качып, калың кытайды жара качып кутулган (Тайлактын катыны жаш баласын аркасына сала чуркап келе жатканда, жигит катындын колунан кытайлар жабышып, баланы жулуп калган кабар бар). Түн боюнча туш – туштагы саяктын күлүк аттуу баатыр жигиттери жаа тарткан, мылтык аткан мергендерин жыйып, кара журттуу айылга калтырбай, абышка, жаш баланы койбостон чогултуп, алардын караанын көрсөтүп, көрүнөө жерге коюп, андан жасоосун ылгап, айырып чыгып, кытайга көрүнбөй, качырып чыгар жерден бугуп, таңдын атышып күтүп турган. Таң аппак атканда, калың кытайдын капкара болуп, котолоп айылды басып жатканын көрүп, катын-бала, калган эл-журтту кырып таштаган экен деп, Тайлактап ураан чакырып, бүткүл эр-азаматы урган таштай болуп, качырып чыкканда, кытайдын көбү аттарына мине албай, далайын саяктар өлтүрүп жиберген. Кытайларды айылдын үстүнөн сүрөп чыгып, урушуп жатканда, сайак Байбагыштын айылында ат семиртүүгө жайлап, Нарындын боюнда Куртка Коргондо жаткан өзүбектин жүз сарбозу, бир кабарда кытай келет деп кооптонуп жаткан аскерине кабар жетип калып, алар согушуп жатканда үстүнөн чыгып, кытайлар чыдай албай качкан. Кыргыздар үч күн согуш кылып, Арпа менен Нарындын ортосундагы Кароо деген капчыгайга камап алган. Кытайлар түн ичинде арчанын түбүнө от жагып, тамак бышырып жатканда, кыргыздар жашынып барып, чекесинен сүйрөп качып, өлтүрүп турган. Күндүз жапырык, түндө туш-туштан тегеректеп кыйкырык менен камап алганына чыдай албастан, чап менен өйдө чыга качып, мурун бүткүл кийимдерин өрттөп, андан соң бирин-бири кылычташып өлтүрүшкөн, өзүн-өзү дагы өлтүргөн. Белине ок тийип, арчада жаткан кытай жаа менен Норузбайды атып жибергенде тийбей калып, кытайды өлтүргөн. Ошончолук жүздөгөн кытайдан сарала атчан бир кытай качып кутулган. Кыргыздар кытайдын айыл үстүнөн сүрүп чыкканда кытайдан коркуп, Тайлактын үйүнө камалган калың катын-кыздын жакшыларын кытайлар бөлүп, жамандарын (өңү сертин) бир башка бөлүп, чекесинен өлтүрө баштаганда, кыргыздардын жемирип кирген чагы болгон. Кытайлар өлтүрө баштаган далай катын-эркек балдарын дамбалдын арасына катып алган. Тайлак 42 жашта өлгөн. Бул согуш тууралуу эл арасындагы ыр:

Туткуй толгон эл деген — Тайлак минди буурулду —

Туйгун Тайлак эр деген. Замандары туурулду.

Майстан толгон эл деген Таталаган кытайлар баары

Баатыр Тайлак эр деген. Бүткүл кырылды.

Солто кыргызынан жоочалыш уругунан Бек деген киши жоодон (казактан) өлгөндө эртең менен Бекинин күлүгү Каракызыл аты менен Кандын тоосунан чыгып, кечинде Жыламыштын түзүнө келген. Кабар айтып, кайтадан Каракызылды кошуп барып, Бекинин сөөгүн жүктөп келип, таң ашырып коюп, эртең менен азоолак өткөн соң, мүрзө байгесине чапканда чыгып келген.

СОЛТО МЕНЕН ТАЛАСТЫК БАГЫШ КЫРГЫЗЫНЫН СОГУШУ

Солто — сарыбагыштын урушунан кийин арка кыргызы чындан бир ооз боло албастан, ич араларынан дагы бузукташып, жылкы тийишип жана мал уурдашып турган. Бугу кыргызы аркадагы башка кыргыздан четте турган үчүн өзүнчө болгонсуп, Кокон хандыгына тиги кыргызчалык моюн ийбестен, күн чыгышындагы калмак, казак жана Кытайга караган Какшаалдагы кыргыз жана Турпандагы уйгурдан жылкы тийип алып, бузукташып турган. Таластагы кушчу, саруу, багыш, карабагыш, колпоч кыргыздарынын феодалдары кокондук менен жакындашып, күн чыгышында турган солтолор менен чырдашып, мал уурдашып турган. Жерине солтонун мал барса, кармап алып бербестен, бир канчалыкка минип жүрүп берген. Чатагы күчөп, арасы абдан бузулуп, акыры 1840–42-жылдарда солтонун феодалдары Жангарач баштык көп киши Таласта Бешташ деген жерде багыш менен согушкан. Согуш эртеңки койдун саап жатканда башталып, биринчи беттешкенде солтолор жапырылып качып калып, ошондо жаш, боз бала Кулжан Жангарач уулу биздин сайдырганыбыз ушул экен деп, жогоруда

айтылган Бекинин күлүк кызыл аты менен элге кабар берейин деп, атынын оозун койо берип, чуу деп жүрүп кеткен. Жолдо солтонун артынан бара жаткан 15 солто жигиттер көрүп, «бул эмне шашып чапкан киши — элби, жообу, кабар алалы» деп, туурасынан чаап келишип, жете албай калган. Кулжандын атынын чуркаганы учкан куштай болуп, анда-мында бир тийип, учкан ылаачындай зыпылдап бара жаткан үчүп жакын жерден качырып чыкса да тааный албастан калган. Кечки койду саап жатканда Сокулуктун Жыламышындагы айылга кабар берген. Солтолор түн боюнча жүрүп, эртеси бешимде Таластын кырында көп мал алып, чаап кайтып келе жаткан солтонун колуна жолуккан. Тыйянагында биринчи беттешкенде солтолор кайта качса да, таластык жеңилип качкан соң, көп мал алып кайткан.

САЙАК КЫРГЫЗЫНЫН КАБА УРУГУ АЛЫБЕК БААТЫРДЫН НАРЫНДЫН БОЙУНДАГЫ ӨЗБЕКТИН КУРТКА КОРГОНУН БУЗГАНЫ

Сарыбагыш кыргызы 1830–31-жылдарда Ормонду ак кийизге салып, хан көтөргөндө⁹⁸⁹ казактан, бугу, солто, сайак, Таластан киши чакырганда, башкадан келип, Нарын боюнда Куртка коргондо турган кокондуктун бегинен киши келбеген. Ормонду хан көтөрүп, эл тарап кеткен соң, анын аскер башчыларынан саналган сайак кыргызынан Кетирекейдин уулу Алыбек баш болуп, аскер алып барып, Курткадагы кокондуктун аскери менен согушуп, бир нече күндөн соң жеңип, далай сарбозун өлтүрүп, көп мылтык, кылыч алып кайткан. Ал мылтык, кылычты таратпастан Ормон аскерине арнап койгон. Мындан соң кокондуктар сайак кыргызына кастарын тигип, душмандашып калган. Сайак кыргызынан улам уругу Каралакөз деген баатыр бала жигит Атбашыдагы чериктен, жаки Нарындагы тынымсейиттен болорго керек, жылкы уурдап алмак үчүн барып, колго түшүп калганда, аны алып келип, Куртканын бегине берген. Өзбектен Каралакөздү эртең шашкеде дарга тартып өлтүрөбүз деп жатканда, Каралакөз түн боюнча киришип, колундагы кайыш күндөнү тиши менен кыйып таштап, таң атарда керегедеги чот керкини алып, бутундагы кишенди чабууга ыңгайланып, кокусунан киши ойгонуп калабы деп турганда дарбазаны ачып кирип, өзбектин молдосу эртеңки намазга азан айткан. «Алдооакпар» деп эки айтканда, эки чаап, бутундагы кишенди түшүргөн. Үчүнчү «алдооакпар» дегенде, чот керкини ала эшикке түйүлүп чыккан. Байлоодо тургай эки аргымакты чечип, бирине минип, бирин коштоп алганда, молдо «Ассаладу кайрым» дегенде, Каралакөз атандын башы, эми эки аргымактан айрылдың деп дарбазадан чыккан. Молдо азандын айагына шашканынан чыга албастан, жоо кетти деп кыйкырганда, Каралакөз чот керкинин сабы менен аргымакты санга бир салып качып жөнөгөн. Нарындын суусунан кече Атбашынын тоосун бет алып, алкым менен жөнөгөн. Артынан 40-50 сарбоз кууган. Атбашынын тоосуна жакындаганда, сарбоздор жетип: «Качпа, дос бололу, азамат экенсин, сенин бир кашык каныңды бектен сурап алалы, макул десең сарбоз кылалы, болбосоң ыраазылык менен аттап тондоп кайтаралы», дегенде Каралакөз атынан ыргып түшүп, чот керкисин тайанып, кубалаган сарбоздорго улам-улам ташты кулата-кулата бийикке чыгып кеткенде, эки аргымагын алып сарбоздор кайта кеткен. Каралакөз өзүн кармап берген айылга барып, койчудан тамак ичип, ушул түнү айылдын бир топ жылкысын тийип алып, элине кеткен.

КЫРГЫЗДА АШ БЕРҮҮ

(Таштанбектин ашынан башталып 1917-жылга чейин)

Кыргызда аш-той берүү эң эски, байыркы замандан келе жаткан хан-феодал, бек, бай-манап, кедей, жарды-жалчыны эзип, алардан пайдалануу үчүн кураган зулумдук жолунун бири аш жана той берүү болгон. Алардын аш берүү, той берүүдөн көбүнчө максаттары кедей начарларды эзип, андан пайдаланып, канын сормок, өз атактарын көтөрмөк үчүн элди талап,

⁹⁸⁹ <Айрым маалыматтар боюнча 1842-ж. жайында Орто-Токойдо (же азыркы Балыкчы шаарына жакын Кызыл-Токойдо) хан көтөрүлгөн (кара: Ормон хан илимий эмгектерде. //Түз. Ж. Токтоналиев. Б., 2002)>.

чоң зыйан келтирип, чыгымдатмак жана башка феодал бай-манапка мактанчылык көрсөтүп, алардан өз даңкын ашырмак. Аш берүү, той берүү асилинде бүткүл хан, падыша, бай-манаптын баштап чыгарган саясаты болуп, анын качан башталганы тарыхтарда белгисиз. Бир гана кабар — тарыхка караганда, мындан нечен миң жылдап мурун жер жүзүнүн далайын алган күн чыгыш элинин гун калкынан Угузхан деген падышанын той бергени көрүнөт. Кыргызда дагы эн байыртан баштап, анын учу жок хан феодал, манаптарынын эски замандан баштап, 1917-жылга жете аш-той берип, бечараны талкалап эзип, мал-баш чак келбесе, алардын өздөрүн эриксиз байгеге сайгандыгы анык. Эми алардын кайсы заманда жана ким тарабынан аш бергендигинен, той бергендигинен кабар берейин.

Угузхандын той бергени

«Уулдарым жана элим менен аман-эсен жүрүп жоо сапарынан кайттым» деп, той аспаптарын даярдап, бир сарай салдыртты. Бүткүл жыгачтарынын башына алтын орнотту. Лагыл, жакут, зумрат, фируза⁹⁹⁰ жана дуре асыл таштар менен чаптырды. Бул сарайдын артыкча жакшы салынганы үчүн аны сүрөттөп мындай деп ырдады:

Бир үй тикти алтындан ол Ким ол үй фалак оюнун шаар яр, дынар. Тогуз жүз жылкы, тогуз миң Булгаарыдан токсон тогуз кой өлтүрттү, абиз кылдырды, Тогузуга арак, токсонуга Барча нөөкөрлөрдү чакыртып келтиртти кымыз толтуртту⁹⁹¹. Жогоруда жыл темасында кыргызда тогуздан иш жүргүзүү расим байыркы замандан бери келе жатат деп айтылды эле. Тогуздан расим болгондугу бул эски калктан дагы көрүндү. Көкөтөйгө аш бергенде, анын баш байгесинин эсебин ырчылар мындай деп ырдаган: Сан сарыча төө сайат, Сан кулундуу бээ сайат, Калыдан килем жаптырып, Кырк кызыл куйрук нар сайат, Шурудан буйла тактырып, Ал байгени аз десе, Ойроттон тандап он сулуу, Кытайдан тандап кырк сулуу, Кызды тандап да сайат, Кызды тандап да саят.

Байгеге киши сайгандыгы мындан да көрүндү.

Тагайдан баштап, 1834-жылында ашы берилген Таштанбек Атаке уулунун ашына жете эки ортодо аштын кандай бергендиги маалим эмес. Айтылып келе жаткан кабарда Эсенкул феодалдын ашын берерде, жерди казып, чоң үй кылып, асты-үстү тегерегин бышырган кыш менен каптап, шак кайнатып, ичин толтуруп, күнүнө беш казан шакты үстүнө куюп, жаңыртып турасын деп, анын жанына бир үйлүүнү кулун багып турууга калтырып, балдарды жайлоого көчүрүп кеткен. Жайлоодон түшүп, аш бергенде, байагы бозодон бир кеседен ичкен киши жыгылып турган дейт. Жалаң бозо даярдаганы мынчалык аракет менен болгонуна караганда ашынын башка чыгымы кембагал-кедейге канчалык чоң зыйан келтиргендигинде эч шек жок. Таштанбектин ашында байгеге баланча киши сайылган деп, бүгүнгө жете эл оозунда келе жаткан сөздүн аныгы мындайча болгон. Таштанбек Атаке уулу манап кан соргуч зулумдардын бири. Бул 1834-жылында өлгөндө, атасы менен бир туугандын баласы Карабектин Кан Жантай (Шабдандын атасы) 40 жашта болуп, бүткүл сарбагыш уругу кыргызда Ормондон соң биринчи феодалдан саналып, зулумдук-атагы чыгып калган кезинде, байагы хан, феодал, бий — манаптын кыла келген кесиби үчүн бүткүл өзүнө караган элин бир жерге кондуруп, элден ылоо жыйдырып, кедей - жалчы кулдарга нечен күнү отун ташытып, камынып туруп, ашка казак — кыргызды жана Атайкедеги (Акбекет) өзүбектин бегин сарбоздор менен конокко чакырган. Кедейлерден жыйдырып, канчалык бээ, нече жүздөгөн койлор сойдурган, тарттырган арагы, салдырган бозосу жана жыйдырган кымызында эсеп болбогон. Күрүч менен чайды Кулжадан жүктөтүп алдырып, өрүк, мейизди Анжийандан алдырган. Кыз-келин, катындар үчүн башка тамаша кылдырып, алардын байгеси бир башка болгон. Байгеге малдын үстүнө кошуп, киши саямын деп, Жантай элди чакырып, жантай уругу төрт киши, өсүк төрт киши, таздар төрт киши,

⁹⁹⁰ <Орусчасы: «...велел построить дворец, обложить золотом, концы всех дерев, украсить их рубинами, яхонтами, изумрудами, би рюзою и жемчугом» (кара: Абул-Гази. 1906. 21-22-б.)>.

⁹⁹¹ <Орусчасы: «Дом воздвигнул из злата Великий Властитель, Дом, красотою равный небесным чертогам.

К пиру он велел заколоть девятьсот лошадей и девять тысяч овец; велел сделать из сафьяна девяносто девять сосудов; девять из них велел наполнить вином, а девяносто кумызом, и созвал всех своих нукеров» (кара: Абул-Гази. 1906. 22-б.)>.

молой-чечей төрт киши, асык-моголдор төрт киши, барысы 20 киши болсун, калган кишилерди тынайдын кулдарынан аламын деп, тиги айтылган кишилерден жыйырма кишини четтен кармап алып, кишилер жетпей калганда, калың кемегеде эт бышырып жаткан кишилерден он үч кишини (мунун бешөө калмак) айдап барып сайган. Бүткүл байгеге сайылган 65 киши болуп, алардан кайта келип эл болгонунун балдары азыркы Чүй районундагы Атайке кыштагындагы өсүк ичинде чак-бөрү уругунан актив Кулназар сайакка кеткен, Чүй районунда Кашкелең кыштагында таздарда турат. Жолдоштун бабалары Даакей деген кишинин аты чыгып, алып кеткен. Кемин районунда Бейшеке кыштагында өсүк уругунан актив Назаров Дүйшө Таласка кеткен.

Эсенкул феодал 8 катын алып, биринин тукуму Ниязбек феодал (Ормон хандын атасы) Ысык-Көлдө өлгөндө, кыштын күнү анын сөөгүн Ормон баштык сегиз уулу сегиз күнү кыдырып, кышында көбү аманат койдуруп, жазында бел ачылганда, Күңгөйдөн алып келип, өлүгүн Чоң-Кеминдин талаасы, Кашка Жолбалыктынын оюна койгон. Көрүн казганда Ак бекеттен (Атайке) өзүбектин усталарын алдырып, кеңдигин 8 канат үйдөй кылып, таманына, тегерегине бышырган кыш каптап коюп, сөөгүн булгаарыга салып, алдына ак кийиз төшөп койгон. Эл жайлоого чыкпастан мурун коргон сала баштап, коргонун төрт бурчтуу кылып, бышырган кыштан салдырган. Ар бурчун төрттөн баласы ээлеп (эки катындан 16, бир катындан жалгыз, бардыгы 17 баласы болгон), салдырган коргондун кеңдиги жарым гектар жер болуп, бийиктиги эки жарым кез, эни бир кез болуп, бышырган кыштан салынган. Бүткүл элди жайлоого чыгарбастан, туш-тушка таратып көчүрбөстөн кондуруп, улоо, союш, отун алыш бүткүл кедейдин мойнунда болгон. Хан Ормондун атасы Ниязбектин коргону салынып, коргон салган үчүн ат чабат экен деп казак, кыргыздын бүткүл бай-манап феодалдары бир нече күнү коноктоп жаткан.

Бүткүл чыгымы кедейдин мойнунда болуп, коргон бүткөндө кубанычына ат чабылган. Аттын сүрөөсүн Чоң Кеминдин тескей жагы Ортокайыңдынын оозундагы Карадөбөгө сайып, атты Чонкеминдин суусун кечирип, кашка жол ашырып, Кичи Кеминдин суусунун Чүйгө куйган жери Каштек кыштагынын күн батышы Атайке кыштагынын тушу, Кара-Бүргөндөн кое берген. Чыккан ат Бердикожо деген Ормондун бир тууганы болуп, анын Кулакашка деген жаңыдан бычылган быштысы болгон. Чабылганда кан такымын жууп кетип, башка ат Боролдойго келгенде Кулакашка Үч-Уруктун тушуна келген. Башка ат ал жерге келгенде Кулакашка Кашка-Жолду жөлөнгөн. Башка ат бул жерге келгенде, тигил текирең менен Белге чыккан. Башка аттар Белге чыкканда, Кулакашка сууну кечип кеткен. Сүрөөчү Кашкажолдун ылдыйында аттын чылбырын ийнине салып алып сүрөгөн. Ниязбектин ашы 1843-жылында берилип, кандайча берилгени маалим эмес. Бирок Ормон хан Кокондун ханынан эт туурай турган кырк бычак берсин деп суратып алган. Чыгып келген ат сарбагыш кыргызынан Төрөгелдинин Ак-кызыл аты болуп, байгесинин ичинде 100 жылкысы жаман экен, талатып жибереин деп, Төрөгелди Жантайга акыл салганда, ал экөөбүздү бирдей Ормон талкалайт, атамдын байгесин талатты деп, көтүндү кыс дегенде, Төрөгелди туруп кеткен.

1861-жылында Ниязбек феодалдын баласы Ормон хандын иниси Ырыскулбектин Чоконун чоң атасы ашын бергенде, кедейлер төрт күн конок алып, чапкан аттын сүрөөсү Кочкордогу кырк чоронун күмбөзү болуп, атты Кескенташты бастырып, Топурак-Белди ашырып, Көтмалдыдагы Коңурөлөң, Ала-Баштан кое берген. Болжолу 100 чакырым жер. Сүрөөчү Кескен-Ташка туруп, чыгып келе жаткан ат жантай ичинде токтоку уругунан Кадырберди Абылмейиз уулунун аты болуп, сүрөөчү жетпей калып, Арзынын Акчийинде ала качып, калың чийдин бетеге, карын да көрбөстөн түйүлгөн. Ат чыгып барганда, айылындагы букаранын кызын чыркыратып алып келип берип, атты Кадырбердиден алып калган. Ал кызды Кадырберди алып, андан туулган Кемин районундагы Шахрай колхозунда член, 1934-жылында 57 жашка келген Шермалы Кадырберди уулу.

1868–1870-жылдар арасында Кочкордо манап Төрөгелди Абайылда уулунун ашы болуп, Үмөталы Ормон уулунун аты чыкканда, арадан атын кошуп, менин атым чыкты кылып, абыла уругунан манап Боронбай Рай уулу тартып алган. Тартып алган себеби Боронбай Рай уулу Үмөталы Ормон уулунун айылында жүрүп, бир тентектик кылганда, Үмөталы Боронбайды

катуу уруп-согуп ызалаганда, Боронбай Үмөталыдан көчүп, Шабдан Жантай уулуна барып кошулган. Ушул Төрөгелдинин Чоткара деген баласынын ашын бергенде, сүрөөнү Соң-Көлдүн чатындагы суунун сол жагы кылып, атты Көлдүн башын имерилтип, Көлдүн аягындагы эл турган суунун оң жагынан койо берген. Болжолу 80 чакырым жер.

1883–1884-жылдарда Ысыккөл боюнда Байсоорунда (Сазоновка) да көлдөгү сайак манабы жана бай Ырысмендинин ашы берилген. Келген конок үчүн кедейден 800 үй тигилген. Атты айдоого жакын калганда бугу кыргызынын манабы жана чоң байы, Абылайдын⁹⁹² кичи катынынын баласы Жаныбек сынчы солто феодалы, манабы Байтик Канаевдин Керкашкасын көрүп сынап туруп айтканы: «Бул атты чаптырбагыла, тулпардын туулган жеринде туулган экен. Бир суутусу калыптыр. Калса дагы тулпардагы менен чыгат. Эгерде бул ат чабылбаса, менин эки атым удаа келет эле. Жер ортосуна жете солто Сулаймандын алып келген Сергей деген күлүк аты келет. Анан калып калат. Аны Керкашка басып өтүп, байгеден чыгат. Дагы баш байге алат» деген. Айтканындай Сергей орто жолго жете чыгып келип, андан Байтиктин Керкашка өтүп, байгеге чыгып барган. Жаныбектин эки аты анын артынан экинчи, үчүнчү байгеге келген. Ошол жылдарда казактан бир чоң ат чабыш болуп, сүрөөчүгө элди айырып жатканда, сүрөөчүлөргө Жаныбек мындай деген: «Бул ат чоң күлүк, бирок байтал бээнин баласы болгондуктан, энеден түшөр замат энеси сүткө көп тойгузбай калып, сүт ордуна бетеге жеп өстү эле. Эми жолдон чыгарбай, жолдун таманы менен сүрөгүлө. Кокустан жолдон чыгара сүрөсөнөр бетегенин жыты мурдуна келе түшүп, аны жеймин деп чылбырга сүйөнүп, кажагайлап, чуркашын кемитер. Силер болбостон күч менен сүрөгөндө, жата калып бетегеден жемекке аракеттенип калганда, башка озуп кетер. Ошого этият болгула», — дегенде Солтонкул деген агасы: «Ушундай дагы жарабаган сөз болобу», деп бастырып кетип, Жаныбектин калпы - чынын кармайм деп сүрөөчүнүн аягына келип турганда баягы Жаныбектин аты чыгып келген жолдон чыгара сүрөөткөндө ат кажагайлап жата калмакчы болуп, башка ат чыга турган болгондо, атты жолго салганда баштагыдай чуркап, байгеге чыгып барган.

Ошондон бир-эки жыл мурун, жаки ушул жылдарда жайлоодо бугу феодалы Мураталынын ашы болуп, сүрөө Каркыранын тоосу болуп, атты Түптүн Көлгө куйган чатынан койо берген. Саяк кыргызынан чиркей уругунан Кенжебайдын Арчатору деген аты чыгып, бирдин соңу Чыныбай Тилекмат уулунун күлүк жээрде аты келген. Казак, кыргыздан киши көп болуп, төрт күнү кедейлер конок күткөн. Байгесинин башы бечарадан чогулган 1000 жылкы болуп, 100 жылкысын Кенжебай өзү алып калып, 900 жылкыны бугу менен саякка таратып берген. Ат чаппастан мурунку күнү аттардын баарысынан тер алып жатканда, Кенжебай сынап жүрүп, өз атынын чыгарын, Чыныбайдын аты экинчи болорун билген. Эгерде андай болбосо казак менен солто, сарбагыш кыргыздарынан барган кооптуу күлүк аттарды чаптырбаска бүткүл саяк менен бугунун манаптары жана байлары кеңешин токтотушкан.

Ушул жылдарды бугу кыргызы Алдайар уругунан атактуу Мойут сынчы Ысыккөлдүн башы Кызыл-Кыянын суусунда аттарын чалдырып олтуруп, жол боюнан жаңыдан чыккан бир аттын тезегин көрүп, бул ылдый киши өткөн жок, биздин алдыбызда болорго керек, бул тезек тулпардын тезеги экен деп, токтоосуз атына мине сала сууну өрдөп жөнөшкөн. Суу бойлоп чаап жүрүп олтуруп, атты табалбай, ушул жол менен жүрүп бара жаткан киши, жаки суу бойлоп бара жаткан жылкы учурадыбы дегенде бир киши «эшек айдаган бир топ сарт ичинде бир көк ала ат мингени бар, Каркыраны бет алып кетти», деген. Мойут артынан кууп барып, Жаркентке жакын калганда жетип, көк ала аттын күлүк экендигин билип, миңген семиз, өзүнүн тору жоргосуна башка дагы мал кошуп берип алып кайткан, дегениндей көк ала ат күлүк чыккан.

Эскиче 5-мартта 1886-жылында солто феодалы Байтик Канай өлүп, ушул жылы сентябрь айынын башында бүткүл солто кыргызынан бай-манаптарын чакырып, үч бээ, кырк чамалуу кой союп, Байсал деген баласы атты кандай чабабыз, ашты кандай беребиз, Байтиктен көбүрөөк насия калды, анда аш берүү аркасында кутулбасам болбойт деп, бир айдан соң аш берүүгө кеңеш кылып тараган. Ушул кечинде түн катырып киши чаптырып, Суусамыр жайлоосуна кое

⁹⁹² <Башка санжыраларда Аалыбай>.

берген айтылуу күлүк Керкашканы алып келүүгө буюрган. Экинчи жигитти бөлөкбай уругу Шергазы саяпкерди алып келгин деген. Эки жигит түн боюнча жүрүп, эртесинде атты дагы, Шергазыны дагы алып келгенде, ат чөйчөгү алда семирген экен. Аны көрүп туруп Шергазыга мындай деген: «Баатырга (Байтикке) аш бермек болдум, бир айда ат чабылат, айбан да болсо атам менен арбагы бирге чыккан мал эле. Байлап чаап, баш байгесин алып бересин, эгерде бир айда кадимкидей чабар этине келтирбесең башың кул, малың талоон болот», - деп бир атты кошо берип, Керкашка атты Шергазы менен жөнөткөн.

Шергазы үйүнө келип, бир күндө экиден тер алып таптоого кирген. Бир айга жакын калганда мейман үйгө деп, Бишкек шаарынын күн батышы кара жолдун алды, Ак-Чийдин күн чыгышында 3 миң түтүн, ашканага деп 2 миң түтүн тиктирип, дарга ойной турган өзбектен, Ферганадан даргачы алдырып, дар орнотуп жана бүткүл Бишкектеги самоорчуну көчүрүп барып орноткон. Олуйа Ата менен Алматадагы казак текши чакырылып, Аркадагы бүткүл кыргыз келген. Үч күн конок алган. Чыгым бербеймин, конок албаймын, жаки жайлоо отун бербеймин деген кедейлер болсо, алардын жалгыз атын жыктырып, аларды келген конокко таратып турган. Эки күндөн соң ат чабылат дегенде, Шергазы Керкашканы алып келсин деп, Байсал киши жиберип, алдырып атты көрсө, чөйчөгү баягыдай эле болуп, бир аз гана жараган экен. Байсал: «Бул ат жарабай калыптыр, аш тараган соң сени менен кебим болсун», деп басып кеткен. Көрсө Шергазы сайапкер аттан бир күндө эки тер алып, кийин кетердин алдында камыштын шабырлуу кара суусуна жана көк бедеге агыта берип, ич майын калтырбастан, сыртына тарттырып койгон экен. Шергазынын оюнда дагы аттын бир гана кемчилиги калды. Болбосо башка жеринде айып калган жок деп ойлоочу экен. Байсал атты көргөндө, Таластан келген Буурул аттуу саяпкер дагы көрүп, кошо барганда, аттын бир гана жеринде табы калыптыр, аны Шергазы билген эмес, эми менин буурул атым кудай жер казыгынан сактаса чыгат, баш байге меники деген.

Керкашка аттан үмүтүн үзгөн Байсал адеи Таластан чакырып алдырган Буурул аттуу сайапкерди баштагыдан артык ардактап калган. Имиш-имиштер бул саяпкердин Керкашка аттын бир жериндеги айыбы болбосо чыкмак, байге алмак дегенин Шергазы уга сала, өзүнүн дагы жалгыз жообу ушул болгон үчүн аны билмекке бир боз бала жигитти жаман кийиндирип, калптан эле сөз укпас каңырыш кулак болгонсуп, буурул аттын ээси жаткан үйгө от жагымыш болуп, Керкашка тууралуу эмне айтса дароо айтып кел деп жумшаган.

Бала жигит келип, сөздөрүн укпаш болуп, ылдый карап үйдөн чыкпай отун жага берген. Үйүндөгү жолдоштору Кер-кашка аттын айыбы кайсы жерде дегенде, Буурул аттын ээси айтпай коюп, эки-үч жандырып, жолдоштору болбостон, өтүнүп сураганда баякы саяпкер: «Эми силер болбодуңар, эртең ат чабылат, жат киши болбосун, үйдүн айланасын карап кел, отун жаккан болсо кулагы каңырыш, дүлөй экен, сөз укпайт», - деп мындай деген: «Кызыталак Шергазы анык саяпкер экен, эч бир саяпкер бир айдын ичинде ыраңга семирген ат түгүл, бедеге байланган атты да тапка келтире албайт, өңгөсүндө сиркедей айып жок, аттын умасында азоолак май калыптыр. Күлүктүгү менен келип экинчи байгени алат», - дегенде жолдоштору олтуруп, эми муну сиздин билүүңүздө кандайча кылса болот деп сураганда: «Күн чукул калды, эртең ат чабылат, ал майды кетирүүгө 3-4 күн керек», деп сөзүн токтоткондо, от жаккан бала отун алып келейин деп, эшикке чыга жөнөгөн. Баланы багып турган Шергазы сөз уктунбу дегенде, бала укканын айткан. Шергазы: «Ээ кудай мени урганда ошону байкабай калган экенмин», - деп өз башын өзү муштап, чуркаган бойдон барып, Керкашка аттын умасын кармап көрүп, бычак сыртына жакын май бар экен деп, өз сакалын өзү жулуп, өкүрүп олтуруп-тура калып, бир аздан соң Керкашка атты коштоп, Карасууну көздөп жөнөгөн. Бара сала атты жылаңач кылып, намаз бешимден намаз куптага чейин Карасууга капталына чейин малынтып, байлап коюп, титиреп жыгыларында чыгарып келип, көк бедеден орточо жедирип, катуу тердетип, анан таңаштырып койгон. Эртең менен атты чубатарда: «Шергазы Керкашка атты берсин, сүрөөгө минет», деп Байсал киши жиберсе: «Аш тараганча ат меники, андан кийин башым кул, малым талоон болорун билемин», деп атты бербеген.

Чабылган 350 ат болуп, казак атын колуна кылыч алып, башка бөлүп, чапырашты казагынан Кудайберген Куттуксейит уулу айдап, кыргыз атын Бөлөкбайдан Айдабоосун менен Үмүкө

айдаган. Кыргыз аш берип жатасыңар, балким ат качыарсыңар, биз арттан айдайбыз, кыргыз алга түшкүлө дегенде, кыргыздар алга түшкөн. Казак аттары бир чакырымча жакын артта бара жатып, жерине жакын калганда Кудайберген: «Акеңдин оозун урайын жоо кыргыз, мени не кылса со кылсын, балдар жолуңар болсун», деп балдарды кое берип, өзү Чулунун көпүрөсүн көздөп салганда, алдында бара жаткан кыргыздар көрүп аттарды кое берип, Айдообосун Кудайбергенди Чулунун көпүрөсүнө жете кубалап барып жетпей калган.

Байгенин башы 100 төө, миң кой болуп, 25 атка байге сайылып, сүрөө Акчий болгон. Аттар орто жолго келгенде, Керкашка ат алтымыш аттын артында болгон. Илгери өтүп, камыштуу Карасууну башка аттар кечип өткөндө, Керкашка аттап өткөн. Күзөкөнүн кысыгына келгенде, сүрөөгө 7—8 чакырым калганда 21 аттын артында болгон. Сүрөөгө төрт чакырым калганда, башка аттардан жарым чакырым чыгып, тилин бир кез салып жиберип, оозунан кан аралаш ак көбүк аккан. Байгеге бир чакырымдан алыс чыгып барып баш байгени алган.

Эр сайышта бугу, саяк, сарбагыш-сайак уругунан Букар менен Малекени салган. Талас кыргызы менен казак бир болуп, эки эр чыгарып, төртөө сайышканда биринчи беттешкенде беттегенин Букар сайып кеткен. Малекенин далысына найза атып алдыра турган болгондо, жаш бала экен деп, эл аяп ажыратып, байгени бөлүп берген. Байтик өлгөндө болсун, аш бергенде болсун, кырк жигитке көк кийгизип, көк селде ороп коюп өкүрткөн. Ал чакта дайым Турап деген сурнайчы сурнайын тартып туруп өкүрүк басылганда, Найманбай ырчы ыр менен көңүл айтып, ал басыла замат кыз-келин кошкон. Конокко келген эл 40 минден артык киши болгон. Бугу феодал байларынын тукуму манап; Белектин балдарынан Бирназар анын уулу Алыбай, анын Солтонкул деген баласынын ашын 1889-жылында күзүндө Ысык-Көлдөгү Түптүн суусунун бою Кең-Суунун талаасында эл эгинин алып болгондо, конокко бир миң үй тигип, Алмааты, Жаркент казагын, солто, саяк, сарбагыш, моңолдор, черикти бүт чакырып аш берген. Сүрөөсү Түпкө жакын (Ашташ деген) жер болуп, атты Көкө Кулусунду карай айдап барып, Көлдүн жээгине жакын Сардөбө деген жерден кое берген. 300 ат болуп, Чыныбайдын аргымагы чыгып, байгесинин көбүн кедейден чогулткан 900 жылкы алган. 25 атка байге сайылып, эң арткы атка бир жылкы 10 кой сайган. Эр сайышка бугу-сайактан саяк кыргыз жогоруда айтылган Букардын бир тууганы Тайгашка чыгып, солто менен сарбагыштаи кытай уругунан Эгемберди Божоккой уулу чыгып, биринчи беттешкенде эки найза тең белинен сынып, экөө бирдей камчылашканда, Тайгашка бугуга ыктап бара жатканда эл ажыратып кетип, байгени тең бөлүп берген. Үч күн конок алып, байгеге сая турган жылкыларды кайтарып турган кыпчак уругу Адык деген кедей болуп, акысына өзүнүн мойнуна түшкөн чыгымынын жартысын токтотуп калган. Ошондо дагы бир кой, бир серке берген. Демек, кедейдин түтүн башына үч койдон берген болот. Отун, улоо, аттын жем — чөбү мындан тышкары. Балбандарын эски адет боюнча төрт күнү буудай майлап берип, кымыз ичирбей суулу тамакты аз берип турган.

1898-жылы күзүндө Чоң-Кеминде, сентебир айында Чолпонбай деген байдын ашы берилип, 500 үй үч күн конок алып, түтүнгө бечарадан эки сомдон чыгым алып, 15 атка байге сайып, сүрөөнү Жолбулактын Кичи-Кемин жаккы оозу кылып, атты Карабүргөн Атейкенин түн жак тушу, Чүй суусунун оң жагына кое берип, Чагатай Күнтууган уулунун Кунантору деген күлүк аты чыгып, 500 сом байгени алган (Мен бул ашта болдум). Ушул жылы күзүндө Ысыккөлдөгү сакай саягынын манабы жана байы Канкелдинин Айчүрөк деген катынына аш берип, кедейден түтүнгө бир кой алып аш берип, кочкордук сарбагыш манабы Көбөгөн Шыгай уулунун чаар аты чыгып байге алган. Конокко 500 үй тигилген.

1900-жылы октябрь айынын аягында Токмок шаарынын алкымындагы Кызыл туу деген жерге атактуу манап Соронбай Кудайар уулунун ашы берилип, келген коноктор солто уругу кыргыздар конокту жакшы күтпөдүк деп, айылындагы кедейлерди уруп-согуп, бир далай малын талап алган. Ал кедейлер Токмоктогу приставга арызга барса, Соронбайдын Дүр деген манап баласынын тилин алып, пара жеп, ал бечараларды абактыга камап койгон. Бул ашта мен болдум. 2 миң үй тигилип, 35 миң киши келген.

1901-жылы Ысыккөлдүн Ылаколунда турган саяк манаптарынан Баатыркан бир тууган агасы Байбек дегенге аш берип, төрт күн конок алып, 2 миң үй тигилип, 15 миң киши келген. Бул ашка мен кетип бара жатып, Ылаколдо ушул аш бергеп саяктын айылында бир кедейдикинде

кондум. Биз жыйырма чамалуу киши элек. Жарды байкуш конок кыларга эч нерсе табалбай, саан уйунун жалгыз музоосун соймокчу болду. Мени ээрчип бара жаткан жолдошторумдун аксакалдары союуга ыктыяр болду. Мен бечаранын жалгыз музоосун сойгондо эмне пайда табабыз, бир күнү жарма ичип жатсак болбойбу, мунун музоосун кое берели дегенде, алар макул алышып, кое бер десе, баягы бечара музоону койо бербестен: «Айланайындар, кокустан Баатыркан укса менин жалгыз музоолу сыйырымдан айрып, өзүмдү катын балдарым менен эки-үч жыл жумушун кылдырат», — деп ыйлап жибергенде, биздин жолдошторубуздан бир жигит тура калып музоону колунан алып, бир күнү кара суу ичип жатсак дагы ыраазыбыз, ооруган киши деле суу ичип жатат турбайбы, биз болсок денибиз таза турбайбы деп, музоону колунан алып койо бергенде, баякы жигит сүйүнгөндөн дагы ыйлап, эки казан нан жаап берип, козу карын май бар экен, ошону менен конок кылды.

Кыдык Саке дегендин аты чыкты. Атты 30 чакырым жерден кое берди. Сүрөө Дубананын бели болду. Мен ушул барганымда Марбулактын чаллыбарын текшердим. Бул аштан бир-эки жылдан соң сарбагыш манабынан кырк жигит Бектендин ашы берилип, миндеген үй тигилип, кедейлерден Тиштек менен Аксакал сайышып, Тиштекти Аксакал сайып өлтүргөн. Кедейдин өлгөнү иттин өлгөнү деп, бай — манаптар бастырып кеткен.

1908-жылы Суусамырдагы манап боркемик уругунан Райымбек Калча уулунун ашын Суусамырдын күн батыш, Төржайлык деген жерде күздүн күнү берип, аштын чыгымы кедейдин мойнунда болуп, эки жактан эки кедей сайышка чыкканда, биринчи сайышканда эки найза белинен сынып кетип, экинчи сайышканда Аксакал Эрназар дегенди сайып өлтүргөн. Анын куну деп, бир тогуз мал айып берген. Бай-манаптары олжо деп талап кеткен. 1910-жылында Жумгал саягынын манабы Түркмөн атасы Зарыпбекке аш берип, атты 50 чакырым жерге айдаган. Төрт ат жинигип өлгөн. Аштын чыгымын кембагал-кедейлер тарткан. Чабылган ат бир жүздөн артык болуп, Нарында турган манап Калпа Келдибек уулунун Каракашка аты чыгып, байгесине төө баштаган үч тогуз жана 100 кой алган.

Шабдан Жантаевдин ашы. Шабдан Жантаев 1839-жылында жайында Боомдун капчыгайынын күн батышы Көкжар деген жерде туулуп⁹⁹³, 17 жашка келгенде журт ишине аралашып, илгерки кыргыздын кан соргуч феодалдары катары кырк жигит жыймакчы болуп, бир аз жыйып, Узун Агач согушуна аралашып, андан Ташкенттеги өзбектин улугунун алдында бир канчалык туруп, кайтадан келгенде, 1862-жылы орус колонизаторуна ыктыяр болуп табы болгон. Ошондон баштап Никелейдин кызматын кылып, 1875–1876-жылдарда Фергананы орус колонизатору алганда барып, жардам көрсөтүп, ушул үчүн войсковой старшина милиция чинин алган⁹⁹⁴.

1912-жылы 6-апрелде Чоңкеминде өлгөн. Тогуз катын алып, төрт катынынан беш эркек бала калган. Өлгөндө ар жакка кабар берип, Алматы, Пишпек, Нарын, Караколдон келген кишинин саны миң чамалуу болуп, бүткүл жаназасына киришкени 7 миң кишиче болгон. Кембагал, кедейден жыйналган 350 жылкы, 2500 сом, 9 жакшы ат ээр-токуму жабдыгы менен 3 атка кошкон бир пабаска⁹⁹⁵ араба, 20 ичик, 20 кымкап, 80 бейкасам жана 450 сомдун кездемеси молдого жана элге берилди. 9-апрелде өлүгү коюлуп, келген эл 10-11-апрелде тарады. Ошондон баштап кырк ашында дагы бечаралар чоң чыгым болуп турду. Ашка чакырылган эл 7-октябрден келе баштады. Казак, Кыргыз, дунган, орус, ногой, уйгур жана бир жүз казак-орус төрөлөрү дагы келип, бүткүл баарынын саны 50 миң чамалуу киши болду. 10-октябрден 15-октябрге чейин тамашасы болуп, биринчисинде кемегеге ат чабылды, анан кунан чабылды. Бурана, шамшы, тынай, атайке жана сарбагыш-баары баш болуп, беш болуш элден конокко 1500, ашканага миң түтүн тигилди.

Аш Кичи Кеминдин оозу, азыркы Үч Урук кыштагында берилип, тигилген үйлөр Боролдойдун

⁹⁹³ <Н. Аристов 1885-ж. Шабдандын өмүр-баянын оозмо-ооз жазып алган. Ал боюнча: «В тот год, когда коканский кушбеги, появившись с войском в наших местах, разграбил известного в роде бугу Шопака вместе с подвластными ему кыргызами, родился я, Шабдан, на Туяк-булуне, близ Кунгей-аксу, на Иссык-Куле, в мае 1840 года. Так как у отца моего от разных жен было много других сыновей, то по достижении пятилетнего возраста, он отдал меня одному бедному человеку, у которого я получил небрежное воспитание. Девяти лет я опять перешел жить к моему отцу и служил ему три года...» (толугураак: Аристов, 2001. 512-13-б.)>.

⁹⁹⁴ <1883-ж. ыйгарылган>.

⁹⁹⁵ <Балким «повозка»>.

шилисине чейин болду. Сайышка казактан Макыш, кыргыздан Сабыр чыгып, беш-алты сайышып жеңише албады. Экинчи сайышта Аксакал менен Кеминдеги жантай кыргызынан Жусуп чыгып, Жусуп Аксакалды биринчи сайганда аттан кулата сайса да, Аксакалдын найзасы Жусуптун табарсыгына тийип, ошондон эки айдан соң өлдү. Сайышка түшкөн төрт киши төртөө тең кедей, батрак болгон.

Конокко 10 миң кой, 2 миң жылкы союлуп, мындан тышкары кедейдин ар түтүнүнө 15 сомдон чыгым түштү. Чыгым бербейбиз деген кедейди конокко келген уезд пристав каматып турду. Сүрөө Боролдой болуп, атты 14-октябрде айдап барып, Токмоктун тушуна түнөтүп, эртеси 15 числада койо берген. Солто ичинде күнтуу деген элдин Чаараты чыгып, байгесине 5 миң сом алды⁹⁹⁶. Экинчи ат жумгалдык саяк Бекболот дегендин Нарынбаш деген кызыл аты болду. 25 атка байге коюлуп, соңку байге бир ат, 50 сом болду, 11 атка чейин кыргыз аты болуп, 12 ат англис тукумунан Жакерия Ташкенден келе чабылып, ушул болду. 18-ат Акбекеттеги сарайчы орустун аты болду. Калган аттар кыргыз, казактыкы.

Күн абдан ачык, жер чандуу болду. Мындан башка мечит медресеге Токмоктогу кыраатканага жана Шабдандын күмбөзүнө болгон чыгым 10 миң сом чамада болуп, Шабдан өлгөндөн соң, аш тараганча эки ортодогу болгон чыгым бүткүлү менен кембагал-кедейдин мойнуна түшүп, ыйласа да, сыктаса да, зарласа да бир тыйын калтырбастан берди. Шабдан өлгөндө жана ашын бергенде мен ичинде болдум. Совет өкмөтү кулагандан сон Нарында Касымалы, Чүйдө Дүр, Кетмен-Төбөдө Керимбайдын аш бергендери болду (Соңкусу той берген).

ОРМОН ЗАМАНЫНДАГЫ КЫРГЫЗ

Бүткүл арка кыргызы башка кыргыздан сарыбагыш кыргызын өтө куу жана залым⁹⁹⁷ деп ойлойт. Чындыгында бул пикир туура. Бирок бүткүл сарыбагыш уругу баары да жооптуу эмес. Байыркы кыргыздын феодалдары кедейди эзе келсе да, алардын тарыхый кабарларын биз уга албадык. Кандай эзгендиги бизге караңгы. Сарыбагышты куу жана залым дегенге себеп болуп, ал жаманаттууга баш күнөөкөрлөрү: биринчиден, сарбагыш аталган Дөөлөстүн уулу Манап, экинчи, анын алтынчы муундагы баласы Эсенкул, үчүнчү Ормон, төртүнчү Шабдан, бүткүл зулумдук менен кедейди эзген, киши өлтүргөн, кул-күң жумшаган, кишини байгеге сайган, талап, карактап алдап алган, ошол тукумдан чыгып, биринчиден, манап тукуму эмес башка сарыбагышты эзип, экинчиден, башка урукту да эзген. Аты айтылган төрт феодалдын ичинен үстүнөн башка өкмөт карабаган үчүн өзү толук, өзү ойлогондой өкмөт кылып, ар түрлүү зулумдук менен иш жүргүзгөнүнө караганда, Ормон чоң болгон. Ормонду бүткүл арка кыргызы хан көтөргөн. Манап Эсенкул жана Шабданды кыргызга хан көтөргөн эмес. Ормондун өз атасы Ниязбек феодал, чоң атасы Эсенкул феодал жана анын атасы Болот бий, анын атасы Маматкул (бугу, сарыбагыштын биринчи согушуна себеп болгон), анын атасы Үчүке кан соргуч манап, анын атасы Сарсейит, манап жана бай болгон. Анын атасы Сүтөй бай болгон. Анын атасы атактуу залым Манаптын өзү.

Ормон 1791–92-жылдарда туулуп, 18 жашынан жоого аттанып, эрдик көрсөтүп, 25 жашынан эл бийлөөгө киришип, 37-39 жаштарында бүткүл арка кыргыздан өкүлдөр чакырылып, Кочкордун аягы Орто Токойдо жыйын кылып, элге Ормондун айтканы: «кыргыз мындай бет алды баш-аламан болуп жүрбөйлү, кыргызда бир киши эле кызыл тебетей болсун, ушул кызыл тебетей ким болсун, атын атагыла» дегенде, эл кеңешпестен жапырт: сиз болуңуз, деп башына кызыл тебетей кийгизип, ак кийизге салып, хан көтөргөндө, Ормондун айтканы. «Мал башы бурулбастан ууру жоголсун, кишенге ат салынбасын»⁹⁹⁸, кокус мал уурдалса, бирге тогуз

⁹⁹⁶ <Кошумча маалыматтарды Советская Киргизия. 1930. № 256, 262; Шабдан баатыр. //Ала-Тоо журналынын тиркемеси. Б., 1992, ж. б. эмгектерден табууга болот>.

⁹⁹⁷ <Тарыхый адабиятта жалпы кыргыздарды ушундай сыпаттоо XIX кылымдын башынан кеңири кезиге баштайт. Мисалга салыштырып көрүңүз: «Буруты, презирающие общественные добродетели, преимущественно отличаются жестокостью и зверонаравием от всех смежных с ними народов...» (кара: Сибирский вестник, 1820. Ч. 12. 212-б.) ж. б. Кийинчерээк сарыбагыш, солтолорго гана таандык болуп калган (кара: Семенов-Тянь-Шанский, 1947. 162-б.; Бартольд, 1963. 533-б.). Б. Солтоноев муну орус адабиятынан пайдаланганы көрүнүп турат>.

⁹⁹⁸ <Туурасы «атка кишен салынбасын»>.

төлөсүн, эрдин куну чаң тийбес баштаган 300 жылкы болсун, -деп элди тараткан⁹⁹⁹. Айыл аскер баштыгына саяк кыргызы, каба уругунан Кетирекейдин Алыбек дайындалып, жоо бетине Төрөгелдини белгиленген. Алдындагы дайым акылдаш кишилери Меңназар, Сергеайан, Медербек, Жаманжээн белгиленип, чоң кеңешине Жантай Карабек уулу белгиленген. Жигит катарында Саза болгон. Кокон, Кашкар хандыктарынан элчилер келип турган. Келген элчилерге жана казактан киши келсе, ич арасында болсун, силерди андай-мындай кыламын, -деп опузалап сөз айткан. Ал сөздү «Ормон окуу» атаган. Бул тууралуу төмөндө жазылат. Бүткүл сарбагышка соодагер келсе, Ормондон уруксат алып, малына баа койдуруп, анан соң элди аралап, соодасын кылган. Демек сооданын бажысы бүткүлү менен Ормондун пайдасында болгон. Сарыбагыштын жери арка кыргызында ортодо болгону үчүн эгерде Кашкардан кыргызга соодагер келсе, жаки Ферганадан Көлгө соодагер өтсө, жаки Кулжадан Ферганага, жаки Ташкенге соодагер өтсө, сарыбагыш басып өткөн үчүн алар Ормонго ийилиштүү болуп, Ормондун өзү, мейли кишилери болсун сураганын алган. Ормондун алдында дайым 30-40 мылтыкчан мергени болуп (мылтыктарын чампан атаган), дайым балдарын, жигиттерин мергендикке бышыктырып турган. Бир кезде бул мергендеринин баштыгы саяк кыргызынан, казак тукумунун уругунан Дада менен Бердибек болгон. Булар өтө мерген жана балбан болгон. Аюуну жалгыз жыгып өлтүрүп, кулжа-текени экиден көтөрүп жүрө берген. Кыргыздын көбүрөөк айын алган кеби «бул эки балбан жез тумшук аткан» дейт.

Ормон мал багууга өтө берилип, мал туулганда козуну өзү алып, өзү салып, музоо, кулун, ботону дагы ошондой башкарган. Намаз окубаган, кышында дайым бозо ичип, андан арак тарттырып ичип, жайында кымыздан арак тарттырып ичкен. Канчалык конок келсе, алардын таңашкан аттарын отко көбүнчө өзү койгон. 4 – 5 миң кой, 2 миң жылкысы болгон. Бабалары Эсенкул, Ниязбектен бери карата сактап келген алтын, күмүш, асыл, тон, буюм -мүлкү көп болгон. Келип турган соодагерлер нече төөнүн жүгү болду, мал албастан бекеринен таңагын чечпестен берип турган. Кедейден, букарадан алык-салыкты аеосуз, эсепсиз алган. Үйүнө барган киши союшсуз, ким болбосо чаначтаган бозо, көөкөрдө араксыз бара албаган. Ар бир сурак-доодон, мейли башка иш болсун хандык өбөлгөсүн алып турган. Кээ чакта элден болсун, мейли бир кишинин башынан болсун мал алгысы келсе, биремени шылтоолоп алган. Маселен, бир жылдарда Соң-Көлгө барып, саяктын бай манабынын бирөөнүн көтөргөн үйүндө олтуруп: «Ээ сайагым, Соң-Көлдү мага көрсөтпөй, уурдап, жеке жайлап жүрүпсүң», – деп эки тизесин мыкчып–мыкчып койгондо, жакшы 70 семиз ат заматта эшигине байланып калган. Көбүнчө саяк ичинде курманкожо, кулжыгач уругун эзген. Ал тууралуу эл арасындагы ыр¹⁰⁰⁰:

Ормон деген, дөө деген Кайсы жака барса да,
Башында Тынай жоо деген. Буйлалаган төө деген.

Курманкожо, Кулжыгач,

Ушул сапарында Ормон кернейчи Орозбакты ала келген. Ормон хан болуп турганда солто, сайак, бугу, таластык кыргыздарынын арасында уурулук, майдалап жылкы алышын эске албаганда, эч чатак болгон эмес. Казак менен болсо да уруш кылбастан, Кененсары¹⁰⁰¹ өзү келип урушкан үчүн аны менен согушуп, чоң уруш болбогон. Ал заманда солтодон Жанкарач, бугудан Боронбай, саяктан Чыны хан соргучтар бири-бири менен кудалашып, достошуп

⁹⁹⁹ <Муну С. Абрамзон дагы кайталайт: «Ормон издал «декрет», он гласил: ...за убийство человека – выкуп («кун») в размере 300 лошадей, за похищение чужой жены – штраф 40 лошадей, за кражу – штраф 9 лошадей. В знак твердости и незыблемости декрета перед народом был разрезан пополам прут» (кара: Абрамзон С. М. У истоков манапства. //Сов. Киргизия. № 226, 256, 262 за 1930 г)>.

¹⁰⁰⁰ <1993-ж.чыккан китебинде: «Ормон деген, дөө деген.

Кайсы жакка барса да,

Башында Тынай жөө деген.

Курманкожо, Кулжыгач,

Буйлалаган төө деген» деп берилген>.

¹⁰⁰¹ <Кенесары Касымов>.

(Ормон менен Боронбай куда, Жангарач менен Боронбай дос), аралары өтө жакын болуп, кембагал кедейди кул, күң кылып абдан эзген. Кедей жардылар тигилердин бабалары: Түлөберди, Эсенкул, Меңмурат, Жамболот, Ажыбектин заманында аз кыяша берсе да, Ормондун заманында кедей-жалчы былк эте албастан, өтө эзилген. Букара кедейлердин арасынан аз-аз баш көтөрсө да, акыры манаптар аларды бөлүп алган. Ал жөнүндө төмөндө «Кедей менен манаптар күрөшү» деген темада жазылган.

Боронбайдын Өмүрзак деген баласына Ормон өзүнүн Кулан деген кызын бермекчи болуп кудалашып, Боронбай менен бирлешип, бугунун кедейлерин жеп турган. Жангарач солто кедейлерин жеке жеп, Ормондун кишилерин көп аралатпастан, анчейин сырттан гана Ормонду хан катарында (формально) санаган. Жангарач Кокондун бегине сарбагышка караганда абдан жакын болуп, анын ыгынан чыга албаганын Ормон угуп: «Жангарач Кокон менен көбүрөөк байланыш кылып, анын катыны катарында андан башын бура албайт» — деп жактырбаганын угууга акыры Ормонго киши жибериپ, конокко чакырып, кедейден нече тогуз ат алып берип, Жангарач астыртан Кокондун Пишпекке койгон беги менен кеңешип, бектен киши жиберттирип, Ормонду чакыртып, бектикине алып барат. Бек 1-2 күнү жакшылап конок кылып, алтын селде ороп, алтын кымкап кийгизип, дилде жабдык салган аргымак мингизип чыгарганда, Жангарач Ормонго ат үстүнөн бара жатып, мындай деген: «Баатыр ага, (Ормондон Жангарач 10 жаш кичүү) токолдугуңуз куттуу болсун» дегенде, Ормон мукактанып, «эл арасында бир сөз бар эле» деп, жүрүп кеткен. Демек, эгерде мен өзүбектин бегинин мурунку алган катыны болсом, сиз менин кол алдындагы кулум болдуңуз деген.

Ормондун залымдигинин биринен: Ормондун чоң атасы Эсенкулдун Анар деген катынынан кенже уулу Шоорук үйүндө жүргөн казактан жумшатылып келген күң Баян дегенди алган. Андан туулган Нуралы менен Мурадил дегендер эр болгон. Бугу, сарыбагыштын урушунда артыкча эрдик көрсөткөн. Мурадил конуш чалып келип, (Куу Токой) Көтмалдынын күн батышы Кең-Булундагы токойго мылтыгын илип коюп кетип, эртесинде көчүп келип коноюн десе, ал жерге Ормондун байларынан кабарда саяк уругунан Черкурсак жана Чорго деген эки бир тууган жүгүн түшүрүп жатканда, Мурадил бул конушка мен конмокчу болуп, кечээ конуш чалып келип, мылтыгымды илип кеткемин деп, мылтыгын көрсөткөндө, Черкурсак менен Чорго: «Кул, мен сенден мурун конуп калдым», - деген. Мурадил мени кул дейсиң, атып өлтүрөйүнбү деп, мылтыгын сундурганда, Черкурсак төшүн ача бергенде, атып жиберсе, экөөнө ок тийип, Черкурсак өлүп, Чорго жарадар болуп калган. Ормонго Мурадил мен атып өлтүрдүм деп барганда, Ормон: «Букаранын, кедейдин жүрөгүн ошентип алуу керек, антмейин манапка теңелип кетишет, бали, жакшы атыпсың», деп бир жакшы чепкен кийгизип, тигинин кунун, жарасынын айыбын үрөл кылган.

Нуралы Мурадилди кул декеги алардын энеси күң болгон эмеспи, Ормондун агайындары элге өтө зулумдун көрсөтүп, кедейди эзип, мал башына ээ кылбаган. Маселен, Ормондун Манде¹⁰⁰² деген иниси (бир тууганынын баласы) өткөн-кеткен жолоочуну уруп-согуп, карактап, ор казып, аларды орго салып, таягынын учуна жезден чочмор кадап, аны менен кедейлерди уруп, малын алып турган үчүн аны жез чочмор Манде атаган. Бирок да Мандеге бир темир темене тартуу кылып келсе, бир кедейдин жалгыз төөсүн тартып алып берген.

Тынайларды жөө тынай, кедей тынай деп кордук көрсөтүп, алардан Жантай феодал болсо да, аны тоотпостон кедейлерин эзип турган. Мындай зулумдугуна чыдай албастан Жантай өзүбектин бектери менен жакындашып, анын дегенинен чыкпай турган үчүн кокондуктар Ормондон Жантайды артык көрүп, анын сөзүн таштабаган. Мисалы, 1840-42-жылдар чамасында, Жантай жагуу жана өтүнүү себептүү Акбекеттеги өзүбектин беги конок кыламын деп алдап, Ормонду чакырып алып, үч күнү Коргондун ичиндеги боз үйгө мейман туткун кылып, Ормон кетейин десе кетирбей койгон. Уу салып берет деп, өзүбектин берген тамагын ичпегенде, таздар тукумунан сарыбагыш насилинен Кожомшүкүр тамак алып келсе, анын таздарлыгын билип ичип турган. Үч күндөн соң Ормондун жиберген кишиси аркалуу Жантай келгенде, анын өтүнүү боюнча Ормонду бек изат менен жөнөткөн. Мындан соң Ормон

¹⁰⁰² <Менде же «Жез чочмор Менде» деп дагы аталган>.

Жантайсыз тынай кедейлерин эзе албастан, Жантай менен кеңешип, кембагал, кедей тынайларды жеп турган. Ормон менен Боронбай куда болгону үчүн Ормондун, бугунун кедейлерине кылган залымдигине чыдай албастан, бугу Балбай баатыр сарыбагыш менен саяктын жылкысын тийип, алып турганда, бир тараптан казак менен чатакташып турган үчүн Балбайды кармап алып, Ормон бир-эки жыл орго салып койгон. Балбайды бошотуңуз деп, бугудан бир нече мертем киши келсе болбостон, акыры Ормондун кыдык уругу бугунун ичинде бир тамыры Чыңгыш күлүк кара ат жетелеп келгенде, Ормон Балбайды чыгармакчы болуп, андан: «Чунагым, атка чапсаң ченеп чабарсың, эми тынч жүрөсүңбү?» -дегенде, Балбай: «Эл тынч жүрсө, мен дагы тынч жүрөрмүн, эгерде эл тынч жүрбөсө, алдын торой чаап жүрөрмүн», деген. Ормон бир сыйра кийимин берип, жөнөтүп жиберген.

ОРМОН ОКУУ

(Ормон опуза деп да айтат)

1) Ормонду хан көтөргөндө, бугунун бир манабы чакырыкка келбей жатып, үчүнчүдө келгенде Ормон: Тететиги Ачарстанды (Төрөгелди) оозунан ноктолоп алып жүрбөймүнбү, мойнундагы чынжырын алып кое берсем, он эки айры буту¹⁰⁰³ сени Иледен өткөзүп жибербейби деп, тизесин мыкчып турганда, тиги манап олтуралбай тикесинен титиреп турган. 2) Соң-Көлдү мурда жайлап жүрүпсүң деп, 70 ат алганы жогоруда айтылды. 3) Кытайга (Кашкар) караган чоң багыш, черик кыргыздарынан элчиликке киши келгенде, сенин ишенгениң Кашкарбы, сөлпөөр менен ыргыта коемун деп, тизесин мыкчып алганда, алар көп тартуусун берип, ынтымакташып турган. 4) Тынай сарыбагышынан ууру, каракчы көп болуп, жеке Жантайдын тилин албай койгондо, уурумду тыйып бериңиз деп, Ысык-Көлдө жатканда, Ормонду Жантай көчүрүп келип, Боролдойдун үстүнө кондурган түнү тынайдын уурулары келип, бир нече жылкысын уурдап кеткен. Муну угуп, «аттан түшпөстөн туруп, Жантайды аягынан үйүнө жибер, ушул жерге келип дегенде болбогон. Экинчи айтканда аттан ыргып түшүп, чылбырын кармай кирип, тизесин бүкпөстөн туруп, бозону ичип жиберип, Жантайды алып кеткен. Жантай келсе, Ормон койунун чекесинде жургөн экен. Салам айтса албаган. Экинчи айтканда Ормон: «Ээ, Жантай, жай жаткан жеримен тынч койбой көчүрүп келип, ууруңду жаап жибердиң — Сени эмне кылайын, Жантай?» дегенде, Жантай: «Ушул ууру тели- тентегимди тыйып берер бекен деп сизди көчүрүп келбедимби, өзүм тыйа алсам сизге барамбы, тыйып бериңиз» -дегенде Ормон: Ээ кеп ушул эмеспи, деп ууруларды чакыртып, манаптып ууруларын откез¹⁰⁰⁴ кылып, букарадан болгон, кедейден келген ууруларга бир малга бир тогуз алып, малы жетпесе жакын тууганынан алып, туганынын малы жетпесе, кедейдин катын-кызын алган. Катын-кызы жок болсо өздөрүн алып барып кул кылган. 5) Атасы Ниязбектин ашын Ормон берерде Кокондун ханына кырк кыпчак, кырк бычак берсин, атамдын ашына эт тууратамын деп алдырган. 6) Кокон ханынан, Кашкар уругунан элчи келгенде, алардын жолунан беш-алты жерден 40-50 жабдыктуу жигиттерди тостуруп, аларды өлтүрөбүз деп кубалатып, эсин эки кылып, Ормондукуна келгенче катуу жүргүзүп, кайта кетерде дагы ошондой эле кылып жөнөткөн. Таластан, бугудан, солтодон, казактан кишилер келип, чоңураак иш болсо алардын көзүнчө Төрөгелди баатырды чакырып, ачууланып, сени дарга асайынбы деп, кара алачыкка камап коюп турган. Төрөгелди өтө баатырлык кылган киши болгондуктан анын баатырлык даңкы ичке-тышка чоң болгон.

Ормон Илеге түшүп, казакты бир жылча сурап, акыры казактар Ормонду талап ала турган болгондо, казактын баш көтөргөн жакшыларын чакыртып, алар келбестен мурун 50-60 жигитке селде ороп, ак кийгизип, кылыч байлатып, мылтык асынтып, кучмач ээр токутуп, бир нече атка чатыр, чайдоос арттырып даярдап, бир жылгага жашырып коюп, казактан чакырылган баш кишилер келгенде, алар келип, Ормондун айылынын жанына ак чатыр, көк чатыр тиге сала бир-эки селдечен кишисин Ормонго жибергенде, Ормондун жигиттери кирип, бул келген

¹⁰⁰³ <<Бугу» деп окулушу керек. Бугу менен сарыбагыш бир тууган жана алар негизинен Иле суусунун сол жээгин жайлашкан, демек «кыргыздан чыгып каласың» деген опузасы болушу мүмкүн>.

¹⁰⁰⁴ <Отказ>.

кишилер Кокон ханынын сарбоздору экен, арттан бир-эки күндөн соң бектери менен дагы аскери келет экен, сизге учурашып, ошолордун жайын айтууга уруксат сурап, бир-эки кишиси келип турат дегенде: Ормон «Ээ бул кокондогон кокондукту мен чакырган жок элем го, аларсыз дагы мындагы казак, кыргыздын иши толуп жатат, айтар сөзү болсо кийин айтар», - деп тизесин мыкчып-мыкчып койгондо, казактын манаптары: «Баатыр, биз бул меймандарыбыздын союшун даярдап, эки-үч күндө келели», - деп, Ормондон уруксат ала жөнөгөн. Айылдарына барышып, Ормон бизди оң кылмайды, Кокондун колу келиптир деп, баары жапырт көчүп, Иленин жакасына түн бою малы менен үркүп кеткенде, Ормон кайтадан шашпастан, жай көчүп келип жерине конгон. 9) Кенесарыга келгенде, анын жиберген кишилеринин көзүнчө Ормон: «Бүгүн тынч жай-жайыңарга жата бергиле. Согушуңарды койгула, эртеге казактын канчасы болсо да тең бөлүп беремин», деп элди тараткан. Ормондун башка опуза кылган окуулары эң көп. Баарын жазууга мүмкүндүк таппадым.

КЫРГЫЗДЫН ТҮРКҮМГӨ (СОСЛОВИЕ) БӨЛҮНГӨНҮ

(Бай, манап, хан, бий, дыйкан, чарба, букара, кул жана соту)

Кыргыз эски замандан хан, манап (чыкканы 300 жыл болду), бий, баатыр, бай, букара, кедей жана кул-бүткүлү сегиз түркүмгө айрылган. Кыргызда эң эски заманда падыша-хан тарыхка караганда боло келген. Соңку заманда 1504-жылдагы Ысыккөлдө турган Мухаммет Хайдар¹⁰⁰⁵, XIX кылымдагы Ормон, Фергана кыргызынан Алымбек датка хан аталса да, Мухамметтин Кашкар өкмөтүнө, Ормон менен Алымбек датканын Кокон хандыгына ийилиштүү болгондору көрүнөт. Калмак заманында бугу кыргызы Белекти хан болгон дейт. Деген менен тарыхын текшере келгенде, калмактын кыргызга баш кылып койгон бир кишиси болуп, анын үстүнөн калмак караган. Кыскасы, кыргызда анык хан даражасында хан болгон эмес, болбосо да алардын кылган урагы, аткарган иши, кедейди эзгенди хан түгүл падышалардын нар жагына өтүп кеткен. Манап чыкканы, анын өкмөтү андан чыккан феодал баатырлары болсо, баякы залым хан кан соргучтун өзү болгон. Анын чала манаптары манап тукумунан болгон үчүн андан бетер кедейди эзген.

Ар кайсы урук элди аларды атактуу манаптары бет-бетинен бөлүп алып, бийлеп, кедей-жардыны эзип турган. Ал манаптардын жакын туугандары болсо, кедей дыйкан чарбага өтө зулумдук көрсөткөн. Ар кайсы чоң манап (феодалга) караган элди «топ» деген. Маселен, Жангарачтын тобу, Балбайдын тобу, Боромбайдын тобу, Ормондун тобу, Чыны, Дуулат, Ажыбек, Төрөгелди, Жантай жана башкалардын тобу.

Кокон бектеринеи ылгал (уполномочен) келсе атактуу манаптарга келип, кээ бирине тартуу өткөзүп, союшун берип, анан соң иштерин бүтүргөн. Ал атактуу манаптардын Кокон хандарына алган колдорун да желек, туу, мөөр сыяктуулары болгон. Фергана, Кашкардан соодагерлер келсе, феодалга түшүп, манаптардын токтоткон наркы боюнча кой, жылкы, төөлөрүн- булдарын айырбаштап саткан. Дилде, күмүш акчалары болсо, кедей-дыйкан букараларга таратпастан, чоң феодалдар жана аларга жакын букарадан чыккан байлар алган, өзбектер булун насыя сатпаган. Манап аркылуу наркы токтолбостон мурун эч кандай соода болбогон. Чекене майда бакал, мал Кулжадан келген. Булгаары, кездеме, казан, тулганы ногойлор алып келип саткан. Пулдун наркын токтотуп, соодасын ачкан үчүн канча алса да, булду феодалдар бекер алган. Анын эсеси кедей-дыйкандан төлөнгөн. Башка манаптар кедейдин маңдайына бүткөн жалгыз атын, жаки уюн берип бул алган. Ошондо да кедей дыйкан букарага караганда манаптар арзан алган.

Кашкар, Кулжа, Ферганага соода үчүн кыргыздар көп барбастан, анда-санда барып турган. Кашкар, Кулжа, Ферганага барып, андан бул жакка келе турган жол түйүнү арка кыргызында сарбагыш жердеп турган жерди басып өтүп, анын жери жол түйүнү болгон. Кашкардан келген бул: мата, беш бак мата, чепкен жана жемиш-мөмө болгон. Ферганадан келген бул: карагашкайпча, алчынбайыр, басма чыт, комуз тили, бачайы, шайы, бейкасам, кымкап, чачбак,

¹⁰⁰⁵ <Мухаммед Кыргыз>.

жибек, шөкүлө, кучмач ээр, ээрди аял үчүн алып, аны эркек минбестен, алар колдон кылган ак каңкы ээр минген. Абайы өтүк, ат жабуу, дейилде саймалаган сары жаргак чепкен, шым, бычак, чайдоос жана түрдүү жемиштер болгон. Кулжадан күзгү, тарак, түрлүү боек (кына, оруян), ийне, жип, чыны болгон. Кулжага кыргыздан барса, көбүнчө бай-манап, феодалдардын күрүч үчүн жумшаган кызматчылары болгон. Кашкар, Кулжа, Ферганадан көк куйрук чай келип турган. Бирок сары сууну ким ичет деп, кыргыздын көпчүлүгү албастан, манаптары, байлары, бийлери гана алган. Кедей-жардылардан миңден бири албаса, алган эмес. Ногойтор булгаары, казан, тулга, аяк, табак, чыны, ак сурп (кездеме), манат, макмал, кундузду Семей, Казандан алып келип саткан.

Аштык айдаганда, жакшы жерге манап, анын туугандары, куда, дос, тамыр-сөөктөрү жана кеңештеш кишилери айдаган. Эгерде букарадан, кедейден бири жакшы жерге айдаймын десе «ырыстагы меники, чириш (чөп) дагы меники» деп тигилер айдатпастан жана жайлоо, күздөө, кыштоонун, көктөөнүн жакшы жерлери манаптардын эркинде болгон. Букаранын эгини жаман чыгып, эгинди аз алып, кышкысына жетпесе да, андан тийиштүү мурундан ала келген шыбагасын манабына берген. Эгерде бербей калса, манабы «тетиги кызталак ит, букара көөп кетиптир» деп акырандап койсо болду, көз ачып жумганча тилегени даяр болгон.

Кедей согумуна бир кой сойсо, карчыгасын сүрсүтүп, сактап жүрүп, жазында болсо да, манабын чакырып салып берген. Кээ бир кедейлер биздин манабыбыз кантип жийиркенбей тамак ичсин деп, алып барып берген. Бербегендин жалгыз бодосун алып койгон. Ич арасында доосу болсо, манаптын көзүн карап, көңүлүндөгү бүтүмүн чыгарар бийлер бүткөргөн. Бүтүмгө чыбык кыркып, убада токтоткон. Бүтүм мал убада күндөн өтпөстөн бүткөн, ку доо болсо да чыбык кыркып бүтүм кылган. Эгерде танымыш болсо, алжактан тандап, касамга кармаган. «Жан бергендин жанында турба», деп, касам берген чакта анын жанынан качкан. Бүтүм адилби, адилсизби, аны чоң манаптар текшерип, кабыл кылып, жаки мындай болсун дегенде, анын дегени макул болгон. Анын айтканынан эч ким чыга албаган. Башка манапка караган элде доосу болсо, өз манабынан киши алып барып бүткөргөн. Кат жазып бериш, молдо жоктугунан расим болбогон. Кандай гана бүтүм болбосун, эгерде жылкы аралашса, «чаң тийбес» деп анын биринчи жакшы аты манапка берилген. Эгерде майда мал болсо, тогуздун бирин манап алган. Кедей кудалашкан болсо, анын баш атын манап алган. Букарадан, кедейден бирөө бир жерге барып консо, кичи катынын баласы деп, дурустап конок кылбаган. Эгерде манаптан болсо, чоң атанын баласы эмеспи деп аягы менен тик туруп, жакшылап коноктоп узаткан.

Чоң манап менен чоң манап кудалашса, калыңды көп берип, калмактан, жаки казактан түшкөн киши болсо, аны кул-күң деп калыңга берген. Мындай калыңга тогуздап кул-күң берген феодал, манап, байлар көп болгон, алар кыздарын бергенде анын энчиси деп кошо жумшатып кул-күң беришкен. Ич-араларында башка уруктан келген алсыз селсаяк болуп, жекене жүргөн киши болсо, кээ чакта андай кедейлерди да дагы кул-күң деп жумшатып бергени бар. Эгерде кул-күң жумшатып кыз бербесе, кызын жаман берди деп, жактырбай калган, эгерде манаптын кызын букара алса, калың үчүн кадимки жей турган кырк жылкы, жүз кой, калыңдан тышкары үч-төрт эсе көп мал жеген. Букара байкуш «менин сөөгүм манап менен тең болду» деп калыңга канчалык көп мал сураса да берип, малын аябастан чыга берген. Манаптын кызы жаман чыгып калса, аны кое бере албай, үстүнө катын ала албаган. Эгерде кое берсе, менин башымды аттады деп, ал букаранын малын талап алган. Эгерде туубас болуп, үстүнө катын аламын десе, кыз атасынын уруксаты менен алган. Букарага тийген манаптын кызы өлгөн болсо, «анын койнуна жатпай эле анек кылып карап жүрсө болбойбу» деген манаптар дагы болгон, кыскасы букара алган манап кызы ал айылдын өкмөтү болгон.

Эгерде букаранын кызын манап алса жарытып калың бербеген. Аздыр-көптүр бергенине канааттанып, манап менен кудалаштым деп кубанып, аны менен сөөгүм теңелди, кара сөөк элем, эми ак сөөк болдум деп, калың малга ыраазы болуп, жасалгасын жакшылап, кызын берген. Букаранын кызын манап өлтүрүп койсо (маселен, Жантай Карабек уулунун катынын Баяке өлтүргөн) сурагы чанда болбосо, болгон эмес. Ата-энеси: «Кантели, кызыбыз жамандыгынан өлдү» -деп, ичинен үн чыгара албай, ичтеринен сызып, күйүп-бышып, кайгы тарткан.

Манаптын келинин манап ала качып алса, ал эки манаптын кесепетинен «эки нар жөөлөшсө, кара чымын кырылат» дегендей, эки ортодо кедейдин жалгыз аты, чарба дыйкандын жылкысы тыйылып, жаңжал болуп, кедейдин, чарба дыйкандын канчалык азаматтары өлүп, чоң бүлгүнчүлүккө түшкөн.

Кедей, букаранын келинин манап алса, анын арыз-датын ким уксун? Арыз кылар, даттанар жери калбаган. Бир кедей манаптын өзү эмес, жигитине, жаки кулуна кызын берсе, сүйүнүп - кубангандан эти-этине батпай, жей турган калың малынан аша кечкен. Кедейдин кызынан калың малы канчалык болсун, көп болсо бир тогуз бодо болгон.

Букаранын, чарба дыйкандын кээ бир атка минерлери манаптын жигитинин кызын алса, манапка жакын болуу максат менен көп калың берип, көп чыгымдар болуп алган. Кедей чарба дыйкандан чоң баатырлар чыгып, алардын беш-он түтүн тууган болсо, анын күчүнөн пайдаланмакка, аларга кыздарын бермекке манаптар өзү жабышып берген, андан калыңды ашыра жебеген. Кедейден, чарба дыйкандан чыккан баатырлар алыс жер калмак, казак, уйгурдан эл чаап, жылкы тийип алса, үйдө жаткан манабына «шыбага» чыгарып берген. Эгерде бербесе, аларды манабы чаап алган. Маселен, мындан соң жазыла турган темдеги Кара чолок, Жайчыбек, Майтыктын тарыхынан көрөсүз, чарба дыйкан аш-той бере турган болсо, адегенде бир семиз жылкысын, жаки жакшы атын жетелеп манапка барып, андан уруксат болсо берген, болбосо бере албаган. Чекене аш-той болсо союлган жылкынын семиз учасын бышырып барып берген. Эл көчкөндө манаптын уруксаты менен көчүп жүргөн. Анын конок жерине мурунтан кедейлер, дыйкан чарбалар отунун даярдап турган. Манаптан уруксатсыз көчкөн болсо, айып алган.

Чоң манап феодал өлсө, «балан убакта ай тутулду эле, күн тутулду эле, жаки жылдыз учту эле, ал ушул манаптын өлөр белгиси экен» деп, букара кедейлер айың кылышып, таң калган. Ал кан соргучтун көрүн терең казып, жөө киши найза алып, тегеренсе тийбегендей болгон. Бейиттин оңдоо, коргон салуу жана башка кара жумуш, кызмат, ыгым-чыгымы кедейдин керденинде болгон. Ал өлгөн манаптын катын-кызы «булгаары белең оңгондой, букара белең өлгөндөй» деп кошкон. Окуусуз караңгы кедейлердин кээ бири феодал чоң манаптарды өлбөйт деп ойлогон. Бүткүл манап, анын жакындары «ит жыйылып бирикпейт, букара иттей ыркыраган журт, биригип журт болуп жүрө албайт. Жана кум жыйылып таш болбойт, кул жыйылып баш болбойт» деп, кедей, дыйкан, чарба, букараны көргөндө, көп айтып жүрөгүнө уюткан. Кедей дыйкан, чарба-букара манаптын ырысы үчүн жаралган дешкен. Кээ чакта малга кошуп, кедей, кулду жана азып, жалгыздап жүргөн дыйкан чарбаны байгеге сайган. Маселен, тынай уругунан кан соргуч феодал Таштанбектин ашында Жантай феодал Карабек уулу эки жүз алтымыш бештей жалчы, кул-күндү байгеге сайган. Мунун толук кабары жогоруда «Аш» темесинде көрсөтүлгөн. Байгеден кедей букаранын аты чыкса, байгесинен азыраак берип, калган байгеси менен атты манап алып койгон. Манаптын бири, жакы жигити ууру кылган болсо, айып буюрбаган. Буюрганы кемде-кем болгон. Кедейден, букарадан уурулук кылса, бирге тогуз төлөгөн. Кыскасы, кедей, жалчы, дыйкан орто чарбанын бүткүл жан сактоосу, күн көрүшү, мүлк, мал-башы, эрки өзүндө болбостон, анын барлык тагдыры манаптын, феодалдын, байлардын колдорунда болгон. Бул жазылган зулумдуктун көбү калбастан, 1894-жылга жете манап феодалдарда колдонулуп келди.

1894-жылында күзүндө (ноябрь-айы) кыргыз болуштарынын мусулманча молдосу (бесири) калып, алардын ордуна бүткүл болуштарга орустан, жаки орусча билген кыргыз, казак, ногойдон бесир¹⁰⁰⁶ болуп, ал бесирлер элди аралаган соң, алардан ийменип, баштагы кедейди эзгендиги аз-аз кала баштады. Акыры бесирлер дагы кан соргучтун пайдаланышы жана стражник перистаф¹⁰⁰⁷ оезду¹⁰⁰⁸ пара менен бай менен феодал болуштар каралап, өздөрүнө жолдош кылган соң, мурунку калыбына жетпесе да эзгендиги калбады.

Хан, манап, бий, баатыр, бай бир болуп, кедей чарба, дыйкан, кулду эзгенине чыдабай, кедейден, орто чарба, дыйкандан, букарадан (букара деп манаптын өз тукумунан башка урукту

¹⁰⁰⁶ <Писарь>.

¹⁰⁰⁷ <Пристав>.

¹⁰⁰⁸ <Уездной же уезд башчысы>.

да атаган) чыккан кээ бир баатырлар каны кызып, манапка каршы чыга албай, чыкса да жеңилип калып, баштагыдан да бетер эзиле келген. Алардын тарыхын төмөнкү темеден көрөсүз.

Бий, кан болсун, манап болсун, чоң феодал болсун, баатыр болсун эл сурагы бийде болгон. Ал бийлер манап насилинен, мейли букара насилинен болсо да, өзүнчө иш бүткөрө албастан, көбүнчө ханына, чоң манабына ийилиштүү болгон. Кылган бүтүмдүн тогуздун бирин бий алган. Ал бийлер көбүнчө пара алып бүткөрүп, кедей, жалчы, дыйкан, орто чарбанын укугун жоготуп, бай-манаптын дегенин кылган. Ак болсо да кедейди күйгүзүп, кара жеринен бай-манаптын доосун кубаттаган.

Бул тууралуу бир мисал, 1850-жылдарда бир жесир катын эки жетим баласын багалбай, ээрчитип, бир байдыкына барып, «саан бериңиз» деп айтканда, анын эки баласын козу багууга, катынын отун алып берүүгө милдеттүү кылып, үч улактуу эчки саан берген. Бир улагын бир түнү карышкыр жеп кеткен. Күз болгондо катын жериме кетейин десе, бай жибербеген.

Катынга бир соку, бир жаргылчак, аяк, табак — казан, тулга, кашык, сузгусун берсе алымсынбай, экөө Жангарач феодалга арызга келгенде, катын: «Мен бир улак үчүн бул байга калдыраган казанымды, күлдүрөгөн жаргылчагымды, соку, сок билегимди, терген термечигимди, боотойлогон боомду, туюктан туткучумду, ийриден түпкүчүмдү, аяк — табак, кашыгымды калтырбай бердим», - деп зарласа да, байдын пайдасына катынды: «Саансыз эки балаң менен эми эки жыл кызмат кыл», - деген.

Баатыр. Кыргызда «Баатыр алтоо, бай төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул тогуз» деген эски макал бар. Демек, баарынан кедей көп, кул көп, анан баатыр, анан бай, анан бий. Кыргыз кандайды баатыр деген?

Кыргызда баатыр алты даражага айрылат.

1. Октон-чоктон качпастан, алды-арты, аз-көбүнө карабастан, жоо миң киши болсо да жалтанбастан, тоодон кулаган таштай чимирилип жалгыз качырып, күндүз, мейли түн болсун, тоо улуусу, аң-кемерди көзгө илбестен жоого тийип, жоону кайта-кайта аралап салышып, быт-чытын чыгарып качырат. Же өзү талкаланат. Мындай баатырларды «Адам шери» деп атаган. Мындай баатырлар кыргызда боло келген, биринчи баатыр ушул.
2. Жоодо жаралуу болуп калса да, маселен, колу сынса мойнуна тагып, асып коюп, буту сынса канжыгасына байлап коюп урушкан. Жарага өтө чыдамдуу болуп көтөргөн, башынан аккан кан көзүн көрсөтпөй каптаса, шыпырып коюп, согуша берген. Суусап кетсе, атынын терин жалап жүргөн. Мындай баатырды «Кара көк же көк жал» деген.
3. Жоонун ыгына жараша урушуп, ыгы келген жерде жалгандан качымыш болуп, жоонун аты талып, өздөрү чарчагансып, бириндеп калган чакта кайта качырып сайып алат. Жоонун аз-көбүн билмекке качырткы салат. Жоо качырып, чарчатар жагын көздөйт. Эгер жоодон чындап качып калса, аты чабал жолдошторун алдына, тандамал жигиттерин артына коюп, анын соңунан өзү түшүп, жоону жолдошторуна аралатпастан, улам-улам тосуп, согушуп, илгери жибербейт. Тоолуу бийик бек жер болсо, аттуу, жөөлүү болуп (ит урушун салып) согушат дейт. Эгерде жолдошунун аты жүрбөй калган болсо, жоодон ат түшүрүп, аны миңгизип ала жөнөйт. («Качсам да бир ат олжом бар, куусам да бир ат олжом бар» деген баатырлардын макалы ушул) Мындай баатырдын жолдошторуна чоң пайдасы болгондуктан, согушка мындай баатырларга карамалап, аскер көп пааналайт. Макталуу баатырлар ушул болуп, буларды «Илекор баатыр» деген.
4. Жанына жолдош албастан, алыс-жакынга жеке өзү жүрүп, жылкы алат. Жоосун жоолойт. Мындайларды «Жеке баатыр» деген.
5. Өзүнөн башка жолдоштору баатыр жана теңтуш болсо, алар менен бирге жүрүп, өзү жоодон коркуп качайын десе да, жолдошторунан уялып качпастан урушуп жүрүп,

ошого дагдыланып, кийин баатырлыкка чыгат. Мындайларда «Ээрчиме баатыр» атаган.

6. «Мен дагы элдей эмесминби, тигилерден кантип кем болоюн» деп анык баатырларды туурап жоону качырып, дайым жоого түшөт. «Айласыз баатыр чочкого чабат» деген менен ушундан калган, баатыр алтоо деген ушул.

Бай төртөө. Биринчи-чоң бай (март бай), мырза бай, эгерде ата-бабасынан малы көп болуп келе жатса, аны «уюткулуу бай» деп дагы атаган. Жакшы ичип жеп, абдан таза, мырза кийинет. Катын баласына отун алдырбайт. Эч кара кызмат кылдырбайт. Унаанын майы-күчү жөн болсун, коңшуларына аз-аз кайрылышат. Манаптар, феодалдар менен кудалашат. Тамырлашып, достошуп, кедейлерди эзген Николай заманында болуштукка талашкан ушул байлардан болгон. Булардын бир түрлүүсү манап менен тамырлашып, достошуп, таза кийинип, таза жүргөн, жакшы ичип, жакшы жеген. Коңшуларына кайрылбастан, кедейди чындап эзген. Бересесин бербей, көп манапка таянып, доосуна жооп айтпаган.

2. Сараң бай (колтукчу бай) Бир тууган, сөөк-тамырына эчтеме бербейт. Ачкалыктан өлүп бара жатса, жаман күн туулса да кайрылбайт, өз малын аяп, көп минбейт. Малына башка мал келсе, жаки өзүнүн жүздөгөн жылкысы болсо да, анын малына кошуп, тим болбосо, жоору айыгып, аркасы эл алсын деп жиберип, өзү жатакта калган кедейдин жалгыз, жоор, торсаягын минип жүрүп, арыктатып коет. Малына туз бербеген коңшусунун, жаки башка бирөөнүн бир улагы келсе да кубалап жиберет. Ушул себептен «Сараң бай», «Колтукчу бай» деп аталган.

3. Сасык бай-кокуй бай-өз малын союп жебейт, өлгөндүн гана этин жейт. Мал саап жатканда идишине сийдиги, жаки тезеги таамп түшүп калса, аны жүн менен тазалаганын шашып ал сүттү иче берет. Жакшы кийинип, жакшы ичип-жегенди жаман көрөт. Конок келсе качат, жаки жашынып калат. Жаки оорумун деп башын танып жата калат, ылаажысы келсе кубалайт. Катынынын өзүнөн чоң кийиз өтүгү болот. Кээ чакта тулгасы жок «таш тулга» салат. Үйүн жакшылап жаппайт. Отун алуу, от жагуу, күндүз мал кездеп, түнкүсүн короо кайтарган катыны, «бу малым жоголду, арыктап кетти, ыланап калды» деп кокуйлап, өкүрүп жүрүп күн өтөт. Буларды «Сасык бай», «Кокуй бай» деп атаган.

4. Жеке мерез бай. Жайы-кышы жалгыз конот, жалгыз жайлайт. Жанына коңшу кондурбайт. Жанына айыл конууга айыл көчүп келе жатса, түн болсо да көчө качат. Буюм сураса бербестен урушат. «Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт. Жаман эрге мал бүтсө, жанына коңшу кондурбайт» деген макал ошолор тууралу болуп, аларды «Жеке мерез бай» жана «Макоо бай» деп атаган. Жогоруда айтылган бүткүл байлар аттын майын атка, көтөрмөгө мал берсе 3-4 эсе пайдасына (сүткө) берген. Бай төртөө демеги ушул.

Кедей. 1. Малы түгүл ити да жок, томаяк, ороочу, кимдири болсо ороосуна сактап, андан калаа алып оокаттанат. Буларды «Ороочу» жана «Томаяк» деп аталган.

2. Кедей же кара кашка кедей минер атка кээде жетпей калат. Эгерде жеткен болсо, анын бели беш жоор, аркасы алты жоор, жайы-кышы чомдоп, актыргалап, куйругу кесилип кетип, чандырлап минет. Көбүнчө кырчаңгы болуп, жал-куйругу түшөт. Эгерде аты жок болсо бир сыйыры болот, музоосун жылына, чындаса уюн манаптын чыгымына берет. Бай-манап алар менен байланышта болуп жүрбөстөн, дайым бетинче оокат кылат. Буларды «Кежир кедей» жаки «Кербез кедей» деп атаган.

3. Отунчу, суучу — «малай, жалчы» деген.

4. Жылкычы булардын даражасы бирдей болбостон, бүткүл малчы, малайдан жылкычылык артык болгон. Ошол себептен «жылкычынын бир көргөнүн хан, бир көргөнүн ит көрбөйт» деген макал бар.

5. Койчу, коңшу-колоң -катын-баласы, өзү байдын малын багып, саанын саап, отун-суусун алып берип каралашып жан сактайт. Муну «Коңшу-колоңчу» деп атаган.

6. Эч кесип кылбастан, уйку, тамакты, башканы билбестен күнүн өткөрөт, муну «жакыр кедей» атаган.

7. Аштыкчы. Бай-манаптын аштык, чөп кызматы мойнунда болот.

8. Койчу. Кедей-сегиз, демек ушул сегиз түрлүү кедейлер.

Жигит — дайым бай-манаптын жанында жүрүп, атын багат. Манапка мал уурдап берет. Жоосун жоолайт, доосун доолайт. Бай-манап үчүн башын кыйат. Эл, жоо, алыс, жакын, дос-тамырына барып, жумушун бүткөрөт. Бай менен манап бирөөнү өлтүр десе өлтүрөт. Урат, согот, бүткүл бай менен манаптын күчү жигиттин колунда болгон үчүн булардын кайраттуу, жүрөктүүсүн жигит кылат. Кедей-дыйканды, орто чарбаны талкалаган ушулар. Бай-манап болсо буйрук кылып жата берген. Бай-манаптын жигити падышанын палачы, хандын желдети бир даражада, «Жигит деген бөрк ал десе баш алат» деген макал бар.

КУЛ, КҮҢ ТАРЫХЫ

Кыргыз ичинде кулдун тукуму, кулдар деген өтө көп. Кул-күндү тогуз түргө айырат.

1. Ата-бабасынан бери кул-күң болуп келгенде «Боору такыр кул» атаган.
2. Бай-манаптын кызматында жүрүп, күн-түн отун алып, суу ташып, от жагып, короо кайтарып жүрүп, тууган күндүн балдарын «Үйдө туума» деген. Жаки «Тондуу кул» атаган.
3. Эрсиз ойноштон тууган күндүн баласы «Төшкө жатар» аталган.
4. Кыз бергенде жумшатып берген «Жумшатылып келген» деп аталган.
5. Калыңга келген кул-күң.
6. Байгеге сайылып келген кул
7. Жоодон түшкөн кул (Олжо кул) аталаган.
8. Урук, эл-журттун билбеген дарексиз келип туруп калган «Түпсүз кул» атаган. Булар тууралуу макал: «Башы мүкул, аягы түкул, сайда саны жок, кумда изи жок, жетесиз кул» деген.
9. Сатып алган кул. Муну «Кесик кулак кул» деген. Кул-күң уктап калганда, кол менен ойготкондон намыстанып, буту менен тээп ойготкон.

Борьба бедняков (букары) с манапами начиная с 1837-38 гг. вплоть до восстания кыргызов 1916 года

1837-38-жылдардан баштап, 1916-жылындагы кыргыздын көтөрүлүшүн кедейдин (букара) манап менен кармашы жогоруда казак кыргыздын соңку чабуулу, эмнени Бердикожо менен кыргыз согушу деген темада жазууга үлгүрдүм. Жантай уругу¹⁰⁰⁹ кыргызынан Кудайбакты¹⁰¹⁰ Бердикожону качырып жибергени үчүн манаптар «Кудайбактыны Кудай какты деп», аны душман көргөндүгү айтылган эле. Кыргыздыкы кырк жылда деген макалдай, ошол убактан баштап манаптар Жантай уругуна өзгөчө душман болуп, кастарын тигип калган. Бирок Жантайдын кедей-дыйкан, орто чарба балдарынан алдыңкы катардагы баатырлар көп чыгып: Сатыбек, Карачолок, Жайчыбек¹⁰¹¹, Каратермечик, Майтык ж. б. манаптар менен күрөшө келген, күрөшкөн менен жалгыз эле кызыл тебетей өзүм боломун деген кан соруучу Ормондун заманында, Жантай, Төрөгелди залымдар ага көмөкчү болуп, кедей-дыйкан, орто чарба, букара эзилип турган. Мындай залымдыкка чыдай албастан кедей-дыйкан, орто чарбадан баатырлар урушуп караса да, акыры таланган, бөлүнгөн. Ар кайсы манаптын эрмегине бөлүккө түшүп кеткен. Ошентип, мал-мүлк башына ээ болбой калган. Канчалык эр өлгөн, мал-мүлкү кеткен. Кийин Николайдын заманында манапка каршы чыгып аны менен кедей-дыйкан, орто чарбанын

¹⁰⁰⁹ <Чоң Жантайды айтып жатат. Кылжырдан (Сарыбагыш) Орозбакты, Дөөлөсбакты. Дөөлөсбактыдан Токо, Жантай, Манап, Элчибек деген 4 уул. Жантай сарыбагыштын ири урууларынын бири болуп эсептелет>.

¹⁰¹⁰ <Жантайдан Сары, андан Бөрүчөк. Бөрүчөктөн Атабай, Айуке, Илеке, Кусеке (Күзөкө). Айукеден Боктурбай (Боктурбай), андан Кудайбакты, андан Итийбас, Койтийбас, Дайырбек ж. б. беш бала. Итийбастан Карачолок баатыр. Карачолоктун тукумунан кийин академик Кайып Оторбаев чыккан. Дайырбектен Аалыбек, анын тукуму тарыхчы Белек Солтоноев>.

¹⁰¹¹ <Кусекенин (Күзөкө) бир баласы Акый, андан Дайырбек, анын бир баласы Ыбыке, андан Көкө, Көкөдөн Жайчыбек>.

күрөшү бүткүл арка кыргызына таралган. Мисалы, 1837-38-жж. чамасында кедейден чыккан, жантай уругунан чыккан Карачолок деген баатыр айылындагы орто чарба менен Кочкордон көктөмөк үчүн Чүйдүн башы Жел аргы¹⁰¹², черикчи элинин кыргызы Төрөгелди баатыр менен биригип конот. Жылкы кайтарган жылкычылардын бири келип, эл жаткан кезде (1000 чамалуу) казак тийип кетти деп кабар тийгенде, Жайчыбек, Төрөгелди, Нарбото, Мундузсейит, Сарбагыш, Карачолок, Майтык баштык он эки киши жылкынын сүрдөөнө түшүп, көл кечүүдөн кече чыгып, Кара Булактын кыр жолуна салып, Каштектин Иле жакы башы Сары Жаз деген жерде жетип барса, жылкыны 80-90 чамалуу киши имерип турган. Ичинде бири анда-санда ээрден түшүп, атынын ооздугун чыгарып, чалдырып алгыла деп турганда, 12 киши алдында Нарбото¹⁰¹³ атчан тигилип карап турган. Бир чакта «Суур болуп жердин алдына кирип кетебизби, качан качырабыз» деп Төрөгелди айтканда, «Таң атсын, карыш жаагыңды бас» деп Нарбото айтканда, тим болуп калган. Таң кылая түшкөндө, Төрөгелди баягыдай дегенде, Нарбото Аалыбектин атына кишен салып, кош атыңарды таштап, кийимдерди чечип, качырууга камынсак дегенде, (Аалыбек деген тарых жазуучунун чоң атасы), жаш жана жоош киши болгон үчүн Нарбото (Төрөгелди менен бир тууган баатыр агасы) ураан салып качырганда, Аалыбектен башка 11 киши качырып, Карачолок бурун жетип баякы канжа тартканды ыргыта сайып, атын илип алары менен жалын түйе сала, бул ат меники деп айтып дагы качырган. 11 киши 3-4 аралаганда 40-50 ат чылбырын сүйрөп желип чыга берип, калганы качканда, бүткүл дээрин колго түшүргөн жылкыны, казакты алып келип, башкасын кое берип, баякы канжа тарткан казакка 100 жылкы жана казактан чыккан бир күлүк ат менен сатууга чыгарганда, анын Карачолок жалын түйүп кеткен аты ашкере күлүк ат экен, Карачолокко тийген. Бул кабарды угуп «Ошол күлүк атын берсин» - деп Карачолокко Ормон киши жибергенде, «Жардынын жоодон түшүрүп алган жалгыз атын суратат» деп Карачолок бербестен, Ормондон корккон үчүн, таяке-жээн болгондуктан, Тынай кыргызы Алмакүчүк уулу деген урукка баякы көчүп келген агайындары менен туруп калат. Жогоруда айтылган Матайды Тынай өлтүргөн деген кишилердин ичинде Карачолок бирге болуп (бир кабарда сайып өлтүргөн Карачолок болгон), ал себептен Ормондун ага-инилери Ормондон баштап Карачолокко кадалып калат, кадалган менен Тынайдын айылы эли башка болгондуктан, көп кол сала албайт. Матайдын кунун Калыгул даанышман тындырган. Бир-эки жылдан соң кооп кылбастан, жарды Карачолок бир жүрбөгөн кунан минип, малдуу туугандарынан бир аттын майын минейин деп, Чоң Кеминдеги Төрт Күлдө шашкеде келе жатса, өлгөн Матайдын бир туугандары Саке менен Мусаке 10 чакты киши менен кезигип калып: «Карачолок сенин кылбаганың барбы» деп шилисинен мууздап, өлдү деп кеткен. Эсинен танган Карачолок көзүн ачып караса, ала көлөкө түшүп калган, бүткөн бою кан, куру менен моюнун бекем таңып алып, бир басып эки басып, эси ооп жыгылып туруп келе жатса, Ормондун кенже иниси Ырыскулбектин отунун алып жүргөн бир кулу: «Эй! соонун кантип тирилдиң, сени өлтүрдүк деп, бүгүн Саке, Мусаке жигиттери менен келип биздикинен (Ырыскулбек) кымыз ичип кетпеди беле, кантип тирилдиң, жүр сени не да болсо алып барайын» деп, жетелеп алып, Ырыскулбекке алып барганда, катыны көрө сала: «Кишинин жан алгычы — киши» деп, тура калып, жагданынан¹⁰¹⁴ айуунун тилин алып, тартып койгондо, 10 чакты күндө жарасы бүтүп, Карачолок үйүнө кеткен. Бул кабарды угуп Жайчыбек көктөмдө бир төө минип алып, Жантайга барып, не болсо айтайын деп, кетип бара жатса, эртең менен Жел аргыда алты казак качырып чыкканда, Жайчыбек үзөңгүсүн чыгарып ала, бирөөн жыга чаап, ыргып түшүп, найзасын алып, атына мине сала, калган беш казакты сайып алып, алтоон ат тону менен Жантайдыкына алып барат жана Карачолоктун жайын айтат. Жантай Ормондон өтүп, жакшылап жооп бербеген соң, кайта кетип, Майтикке барып кеңешип, Жантайды абдан арткын деп, Жайчыбекти дагы жиберет. Жайчыбек барганда Жантайдыкындагы чогулган калың эл: «Кел Жайчыбек баатыр» деп тура калганда, үйүндөгү Касбак баатыр деген казак: «Ой-бой осу кыргыз журт эмес кой, жүгүрүктөй болгон несин баатыр дейди» дегенде, кыргыздар унчукпай калат. Жайчыбек Карачолоктун жайын Жантайга айтканда, Жантай Ормондун

¹⁰¹² <Кийин орус тилинин фонетикасына ылайык Жел-Арык болуп айтылып калган>.

¹⁰¹³ <Нарбото, Шербото Абайылда уулдары, Төрөгелдинин агалары>.

¹⁰¹⁴ <Балким «чыгдан» дегени>.

Карачолокко ачуусу бар деп, башка жооп айтпаган. Жайчыбек, Майтык бул сөздү текшерип, кеңешип, кайда болсо маңдайга жазганды көрөбүз, Сарбагыш болбосо, бугу жаки солтого кирип кетербиз [деп], 25 киши алып, казакка аттанып кетет. Көк ойрокко барганда, Койсуунун карагайында жатып, бир 100 чамалуу кишилер Алматы жактан жаман Алматыдан келе жатканын көрүп, көрүнбөстөн суу бойлоп, казактан мурун кечүүнү биз алып калалы деп, орто Койсуунун оозундагы кечүүгө келген Жайчыбек: «Айланайын, баякы Касбак экен, айбатың бар эле кылычтап артың айра бер, мен алдыңа түшөйүн», -деп найзасын ийнине сала, суудан аткан октой өтүп чыкканда, жогорудан ылдый карай боз атчан Касбак найза менен жибере бергенде, Жайчыбек аягынан өйдө качырып, аттан ыргыта сайып, калган казакты былчыратып сайып, кубалаганда, Майтык акмалап жүрүп олтурса, башка казакты сайып алып, он чакты казак аттарын таштап, жөө тоого чыга берип, артынан Жайчыбек кууп бара жатканда, Майтык: «Мен тийгизбеймин түшүп келгиле» дегенде, казактар түшүп келет. Аны Жайчыбек айбалталап, бири-биринин колун байлап, айдап алып кетишип, баарысын сатууга чыгарып, Касбактын күлүк атын алып калат. Ормон менен Манде казактан түшкөн аттардын бирин берсин десе, бербей коюп, экинчи [жолу] казакка Жайчыбек, Майтык, Карачолок аттанып барып, 50 чамалуу жылкы алып, арасынан абдан жакшы бир кара ат келет. Мына ушул кара атты берсин деп, Манде суратканда, «туулдук-өлдүк, туугандан күйдүк, не болсо да көрдүк» деп, аны да бербейт. Айылда чогулуш болуп, анда Манде дага болуп, Жайчыбек Майтык олжо бербеди, силер көптүнөр дегенде, уруш болуп, Майтыкты Манде камчы менен чаап жибергенде, Жантайлар Мандени уруп кеткен. Эртесинде Манде урушмакчы болуп, Чоң Кеминдин төрт көлүндө беттешкен. Жайчыбектин качырганын көрүп, Мандеге өлтүрө сайгын деп, Майтык кыйкырганда, башкасына карабастан Мандени сайганда, казысы жарылып үзүлбөй калат. Манде Эсенгулдан кол чакырып, туш-тушка жигиттерин чаптырганда, Калмакы, Акчабуу, Абууке¹⁰¹⁵ уруктары Майтык, Жайчыбек, Карачолок ичинде жантайлар неча болсо өзүбүз бир бет туралы деп, жолкер деген Жел аргы Бурубадча¹⁰¹⁶ кошуп, жолдо көчүп бара жатканда, 300 киши менен Манде куба келип уруш кылганда, Майтык жашыбектин жашоосу¹⁰¹⁷ 80 чамалуу эр азамат болуп, Манденин чекеге чыккан кишисинин Майтыктын Тынай деген уулу жыга салып, андан өтүп барып туу кармаган кишисин дагы ыргыта чабат. Тигилер кайрат кылбай качканда, Бөрүбайдын¹⁰¹⁸ тушунан Чүйдүн суусун кече, Бөрүбайга конгон ченде, бүткүл эсенгулдан, черикчиден, жети атадан, тынайдан Кудаяр баштык 1500 чамалуу кишини кол алып келген, булар 120 чамасында киши качууга бет алганда, Манденин Баястан деген уулу качпагыла деп, чекеге¹⁰¹⁹ чыгып келгенде, Баястандын ичин жара сайат. 1500 чамалуу киши каптап калганда, 120 киши жанын таштап, өпкө, жүрөгүн туура тиштеп, согушуп, жарылбаган баш, айрылбаган бет – кылыч, айбалта, тийбеген эт калбастан согушуп, акырында узун аяк малы менен, катын-баласы менен чыга качып, койун, уйун, үйүн басып калат. Карачолок, Майтык, Жайчыбек баштык бир канча киши кайта качырганда, уучуу жарып чыгып, калгандарынын көбү колго түшөт. Тигил үчөө качып кеткен соң, элин таптакыр мал-мүлкүн чаап алып, манаптар жолго түшкөн. Мындан соң булар баш кошуп туралбастан, бет-бетинен кеткен. Мисалы, Майтык, Төрөгелди, Жайчыбек, Жантайга, Карачолок, Тынай¹⁰²⁰, андан бугуга кеткен. Калган биринсерин жантайды манаптар бөлүп алган. Бул бөлүккө кеткен жантайдан токтоку деген узун¹⁰²¹ Ырыскулбектин¹⁰²² шыбагасына тийип, кыргыз оруска караганда, болжолу 1866-67-жылдарда бул топтогулар эрк өзөндө деген кабарды угуп, Нарын, Ат-Башыдан Чүйгө көчүп келсе, аны Ырыскулбектин Кайду деген баласы (атактуу кан соргуч Казынын баласы¹⁰²³, Чоконун атасы) (окулбайт) алып келип, зордук менен көчүрүп кетет. Мал-мүлкүнүн көбүн талап алган. Бул

¹⁰¹⁵ <Айуке>.

¹⁰¹⁶ <Түшүнүксүз сөз>.

¹⁰¹⁷ <Сөз Майтык, Жайчыбек жөнүндө жүрүп жатат>.

¹⁰¹⁸ <Азыр мындай топоним жолукпайт, Боролдой деген сөздүн жазылышынан кеткен ката болушу мүмкүн>.

¹⁰¹⁹ <Жекеге>.

¹⁰²⁰ <«Майтык Төрөгелдиге, Жайчыбек Карабектин уулу Жантайга, Карачолок тынай уругуна» деп окулуш керек>.

¹⁰²¹ <Уругу же уулу болушу мүмкүн>.

¹⁰²² <Ниязбек уулу>.

¹⁰²³ <Казы Чоконун уулу, Кайду Казынын чоң атасы>.

токтоку деген урук Совет тендиги бойунча 1921-жылда гана азат болуп, Чоң Кеминге көчүп келип, азыркы «Шакрай» колхозу болуп уюшулду. Солто, бугу, саяк, черик элдеринин арасынан чыккан кедейлерден орто чарба жана кичи ата букаралардагы өзүнүн кан соргучтары менен алардын эзгенине чыдай албай, кармашып, талашып акыры өздөрү эзилген. Манаптар өздөрүн асыл зат адамдан, көбүнчө кыргыздан, артык жаралганбыз деп, башкаларды кор тутуп, аларга кемчилик атак берген. Маселен, а) Асык: «асык-асык кыргызың сасык, кымызың кыйгыл, кыздарың чыйбыл» деген, б) «моңолдор журттун кору, чачырап, ар кайсы башка урукка коңшу болуп кеткен» деген орус оторчулугунан мурун. Моңолдор көзгө көрүнөрлүк өзүнчө айыл болбогон, в) «Черик таза журт эмес» деген, г) саякты «ташка чычар саяк жана саяк көтүңө темир таяк» деген, д) солтону «солточу» деген, е) бугуну «катын бугу» деген, сарбагыштын ичине келгенде «абылай, сабыр, чагалдак атам тапкан кул эле, өсүк, молодой, бу чечей өзүң тапкан кул эле» деп мактап, кызына коштуруп, буларды эзмекке кул деген. Аныгында бул айтылган уруктар Манаптын өздөрүнөн дагы түптүү журт болгон. Жантайды ушакчы жантай, жаман жантай, кор Жантай, иттен жаман ырылдаган Жантай деп эзген. Таздарды уй богу таздар деген, демек, уйдун богундай былжыраган бош, сасык деген. Букараны ичинен чоң ата, экинчи ата деп, чоң атасын кадырламыш болуп, андан чыккан залымдер менен биргелешип, байланышып, кедейлерди эзген. Манаптар өз ичинде: чоң манап, чала манап, букараланган манап деп үчкө бөлүнгөн. Чоң манаптар Эсенгул, Абайдылда, Атаке, Куттуксейит тукуму. Букараланган манап Надырбек, Борукчу, Чоң чарык¹⁰²⁴, Эшим, Сокур уулу, Сартай уулу¹⁰²⁵ ж. б. Чала манап: Ыстам уулу¹⁰²⁶ жана манаптын ичиндеги туугандарынын начарлары, булар букара манап, чала манап болсо да башка уруктун кедей, орто чарба дыйкан, букараларын эзип «бөрү карыса бир койлук алы бар», биз бөрү тукуму эмеспизби деп, чоңсунган. Аслине биринчи даражада чоң манап солтодон: Түлөберди балдары, бугудан Бирназар Меңмураттын балдарында, саяктан Жанболот¹⁰²⁷, Арзымат¹⁰²⁸ тукумунда, сарбагыштан Эсенгул, Атаке тукумунда, саруудан Ажыбектин тукумунда болгон. Манаптар өздөрү мал саап, оокат кылбастан, кедейдин кулдун, жалчынын даярдап берген, эт, кымыз, бозосун ичип, башкаларга моюн сунбай жүргөн, бир жакта жолоочулап келе жатып, бир манап ачкасынан бир үйгө түшө калса, ал бир аяк жууратка нан салып, алдына койгон. Аны ичип жеген соң, «ачка жүргөндө айран жууратка нан сындырып жеген артык экен» - деп жүрүп кеткен. Бул айткан макал болуп, эл арасында али да бар. Николайдын заманындагы манаптар өз ара эл талашып, кедей-дыйкан, орто чарба, кичи ата-букараны эзген, алардын мал башынан пайдаланмакка уруш-талаш чыгарып жүргөндө, эки арадан далай кедей жарды-жалчы, дыйкан орто чарба, кичи ата-букара өлгөн. Берки тиги кан соргучтардын эзгенине чыдай албай, алар менен күрөшүп, өлүп, кайта качып, жаки набакта чиригендери көп болгон. Маселен, 1887-ж. чамасында Токмок шаарынын жанында турган жедигер уругунан кедей, Мадыра деген жердеги¹⁰²⁹ тынай феодалы Соромбайдын¹⁰³⁰ Бака деген баласын¹⁰³¹ чыгым бербейин деп урган. Ал себептен Мадыраны манаптар Сибирге айдаткан. Анда бир канчалык жылы азаптанып жүрүп, кайта келген. 1888-ж. Кочкордо турган сарбагыш феодалы Шамен анын баласы Байтерек, андан Балбак кан соргуч кедейди эзип, дыйкан, орто чарба, букарадан аёсуз алык-салык, чыгым алганда, кедейлер чыдай албастан, улукка арызданганда, аны пара менен Балбак токтотуп, жана да кедейдин канын соруп, отун алдырып, суу куйдуруп, малдан алык-салыкты бир башка алып жана да ар түтүнгө (миңден арта түтүн) бир кекиликтен салык салып алган. 1884-85-жылдардын башында, өлгөн атасына тирүү турганда, ошол 1888-89-жылы көр каздырып даярлаткан. Бул зордугуна чыдай албай кедейлер 1888-ж. Кышында, бирдин айынын он бешинде чогулуп, Балбакты өлтүрмөккө сөз токтоткон. Балбактын айылына барып өлтүрсөң

¹⁰²⁴ <Сөз сарыбагыш уруусунун ичиндеги чоң чарык жөнүндө жүрүп жатат>.

¹⁰²⁵ <Сокур, Сартай – тынай уруусунун ичинде>.

¹⁰²⁶ <Ниязбектин бир баласы>.

¹⁰²⁷ <Чоро саяк>.

¹⁰²⁸ <Саяктын түнкатар, түнтөй уругу>.

¹⁰²⁹ <Ушул жердеги деген сөз артыкбаш же туура эмес (? жедигерди) которулган>.

¹⁰³⁰ <Сооромбай Кудаяр уулу. Атаке баатырдын Солтоной деген улуунан>.

¹⁰³¹ <Баласы>?

өзүбүз кырылабыз, үйүнүн мүлкүн уурдап алсак, акы издеп, балким аз киши менен жүргөндө өлтүрөлү деп барып, үй мүлкүн уурдан алып, эртеси кара жерде аттарынын издерине чөп салып, ченеп айлына келгеөле, булардын түрүн Балбак көрүп, кайта качканда Муратаалы, Самсаалы деген кедейлер жетип, 24 жаштагы Балбакты мууздап жатканда, жанындагы жолдошу Ылыпай кутулуп кеткен. Балбакты Кочкордун Мукан деген суусу менен сүйрөп алып барып, Кочкордун аягы шагылга көмгөндө, Шабдан, Сооронбай, Чоко манаптар алдап, кайтып көмгөн жеринен ачтырып алып, күнөөнү мойнуна койуп, бир канча кишисин бирге айдап, малдарын талап алган. Кочкордогу феодал Ыбыке Абайылда уулун (1916-жылындагы кыргыз көтөрүлүшүндө кан болгон (Канат феодалдын атасы) Черикчи эринин букаралыгына кеткен манап Насшинен Үркүнбайдын жерине сусунада ээ¹⁰³² кыйылбастан уруп, согуп кордук көрсөткөн, эзген, мал башына ээ кылбаган үчүн 1891-91-жж. Кочкордон өлтүргөн¹⁰³³. Ысыккөл районуна караган саяк кыргызынан, кулча уругунан орто чарба дыйкан Албан дегендин мал башына ээ кылбастан, бир нече эзип, малын тартып алып, мүлкүн пайдаланып жүргөн. Боку деген кан ичер болгон. Мунун зулумдугуна чыдай албастан Албан качып кетүүгө көчүп жатканда, Боку билип калып келип көчүрбөс болгондо аны күндүзү бычак менен жарып өлтүргөн¹⁰³⁴. 1889-жылында Шабдан Жантай уулунан элди бөлүп, өзү эзмек үчүн манап Далбай уруш кылганда, кедей, дыйкан жантай уругунан Токтомушка ок тийип өлүп, кунсуз кеткен. Кунун манаптар, кан соргучтар алып жеген.

1893-жылдарда Нарындагы саяк кыргызынын феодалдары, манаптары Мусакожо Келдибек уулу, Касымбек Батай уулу урушуп, эки жактагы кедейден 11 кедей өлгөн. Өлтүргөндөр манаптын жигиттери, туугандары болгондуктан, алар кун бербестен, кунду күнөөсүз жаткан кедейлер, дыйкандар, орто чарбалар тарткан. Азында 1500 жылкы, бул малдан 30 % өлгөндөрдүн катын-балдарына тийбестен, 70% кан соргучтар, бийлер жана арада калыстыкка жүргөн манаптар жегенге кеткен.

1907-жылдарда Нарындагы саяк манабы болушу (жогоруда жазылган Мусукожонун бир тууган иниси) Аалы Келдибек уулу кан соргуч манаптын бири болуп, кедей, дыйкан, орто чарба букараны салык деп жеп, бүткүл калаадагы насыясын эл арасындагы бересесин кедейден алып берип, акыры кедейлер Токмок, Бишкек, Караколго барып жумуш кылып, катын-баласын багайын десе, жол алыс болгондуктан, туулдук-өлдүк, тутандык-күйдүк деп, Аалыны өлтүргөн. 1910-жылдарда Таластагы феодал, манаптар атактуу Карабаш-Кудайберген¹⁰³⁵, Кызылбаш-Кудайбергендер шайлоодо ага тарап болушуп, эл талашып уруш кылышып, кедей-дыйкандан ишинде илгертен туруп калган бу кыргызынан томолук уругунан (азырында 80 түтүн киши) 7 кишини өлтүргөн. Мындай киши өлтүрүш жеке бул айтылган эмес, солто, бугу, саяк, саруу, кушчу, азык, черик, моңолдор оодолдарынын¹⁰³⁶ арасында толуп жатат. Манаптын кордугуна, зордугуна, эзгенине, жегенине чыдай албай, набактыга кесилип, чирип жаткандыгында эсеп жок. Алардын ичинен бир нечесин мисал үчүн төмөндө көрсөтөтүн. Ат Башы районунун манабы Казы Чоко уулу элиндеги кедей, чечей уругунан Гөлбай Бөлөкбай уулу салган чыгым, салыгын бербей койсо бек катуу уруп, бүткүл тишин талкалап, 300 кой 20 жылкысын тартып алган.

Бул тарыхты жазган Белек Солтонгелди уулу Солтонойев 6-7 жыл чамалуу элибиз аралаш, жерибиз жакын болуп, Шабдан балдары менен катышым, бир жагынан элдеш урукташ болгонум үчүн, Аалыке Алымбек уулу менен аралашып жүргөнүмдөн, Аалыкеге көрсөткөн Шабдандын душмандыгын кедейден, дыйкан, орто чарбадан, кара букарадан чыккан кишини

¹⁰³² <Түшүнүксүз сөздөр>.

¹⁰³³ <Сүйлөм өтө эле түшүнүксүз. Иш жүзүндө болуштукка шайлангандан кийин Балбак каршылашы Табышты (Төрөгелдинин уулу) сүргүнгө айдаткан. Чырдын башы ушундан чыккан (толугураак: Абдракманов Ы. Колониялдык доордун мезгилиндеги кыргыздардын маданияты. КР УИА КЖФ. Инв. №336 /129)>.

¹⁰³⁴ <Бул окуя толук түрдө 1907-ж. «Исторический вестник» журналынын 9-санына «Убийство Боку Чалкадынова (Очерк из быта каракиргизов)» деген ат менен жарык көргөн>.

¹⁰³⁵ <Кушчунун сабаттар уругунан Арап жана Чал дегендердин уулдары болуштук талашып урушкан. Карабаш-Кудайберген (Карабаш – ылакап аты) тарап жеңип алган. Бул окуялар акын Алыкул Үсөнбаев аткарган

«Зууракандын кошогу» деген арман ырда толук айтылат>.

¹⁰³⁶ <Түшүнүксүз сөз>.

өмүр бойу кектеп, эзгенин билдирип маалымат беремин. Аалыке Алымбек уулу 1907-ж. жете кедей болсо да, кыздарынан калың жеп жана чечекчи болгондуктан бара алып, 1916-жылы кытайга качарда 40 уй, 15 жылкысы болгон. Өзү 1860-ж. кедейден туулуп, төрт жашында атадан жетим калып, 12 жашында Тилембай молдодон сабатсыздыгын жойгон. Туугандары мал бактырганда, чыдай албай, Ысык-Көлдүн башына барып, Батыркан, Ногой дегенге барып, 17 жашында катчы болуп турган. 1875–1876-ж. Шабдандын жигиттеринен кылып, орустардын кытай чеги Алайкууда турган аскерине каракчылык кылып койгон. Мундан соң манаптын залымдыгын, кедей-дыйканды эзгендигин көрүп, Аалыке манаптарга каршылык кыла албай койгон. 1886-ж. Ысык-Көл району, саяк кыргызынан «Чолок канжа» дегенден 8 жылкы жоголуп, Садыр Жолболду уулу¹⁰³⁷ баштык бир канчалык кишини кубалап, Шабданга келген. Манапка каршы болгондугу көрүнүп калган Аалыкени эзмек үчүн Шабдан бир тууган болуш иниси Маамытты кошуп, Аалыкеге жиберген, Чоң Кеминдин Желе-Дөбөдөгү (азыркы шакырай, Карл Маркс колхозунун кыштагында өлтүргөн) Аалыкеге келип, жылкыны алыпсың, бергиниң дегенде, Аалыке албагандыгын айткан. Эмне үчүн бербейсиң деп, Маамыт Аалыкени башка чабат. Аалыке тура калып, ичине бир тээп, сакалын жулуп, жаака чапканы жатканда, эл кармап калып, колун байлап, атка мингизе жөнөп келе жатканда, Аалыкенин Жаналы деген тууганы уруш салганда, Аалыке кайыш чылбырды тиш менен кыркып үзүп алып, кайта качат. Жолдо көчүп бара жаткан Шабдандын кудасы, манап Абила Боромбай кармап, кайта берет. Аалыкени алып барып, Шабдан, Манап бий¹⁰³⁸, Баяке, Маамыт жана башка манаптар өлтүрүшкө беттегенде, жантай уругунун бийи Ногой Ормуш уулу макул дебейт. Он сегиз ай набакка кесип, чиритип, саяктын малына 90 мал келип, туугандарынан малды алып бермекчи болуп, кишен салып, өзүнүн жигити солто уругунан Сокбелектин үйүнө камап коет. Аалыке кишени менен качып, көк чөлдө жылкы кайтарып жүргөн Усуке, Көкүмбай, Конокбай уулуна кезигет, ал Аалыкени Айыктыдагы элине жеткирет. Артынан Шабдандын өсүк Кыргызбай деген жигити куба барганда, Аалыке аны абдан урат дагы, Жантай¹⁰³⁹ Манапбайдыкына качып барат. Шабдандын жигиттери Аалыкени бекиттиң деп, анын 11 жылкысын айдап кетип, бербей коет. Андан Жантай Ташыбекке качып барат. Анын 11 жылкысын айыпка дагы Шабдан алат. Аалыке андан качып, Жантай калмакынын үйүнө барат. Анын бекитип жүргөнүн Шабдан угуп алып, 12 жылкысын алып коет. Жантай калмакы можунун эң тоодогу мүлкү жоголуп аны Аалыке уурдап алыптыр деп, жалганынан жалаа боюнча дубандын сыязында¹⁰⁴⁰ бүтүн кылып, эки ата тууганы Кадырберди Абилмейиз уулунан Аалыке үчүн 60 тай кой, 35 жылкы алган. Пиржинольскийге беремин деп, орто чарбадан 100 төө алып, өзү жок кылганда, Аалыке аны жандыралыга жете арыз боюнча айтып, маалыматтаган. 1890-ж. Атаке эли болуп, Шабдандан бөлүнгөндө Аалыке Шабдан менен чындап күрөшкөй. Аны кектеп Шабдан 1891-жылында Александыров деген адвокатты жиберип, Аалыкени камамакчы болгондо, жаңжал болуп Александыр Аалыкенини Салымбек деген агасынын тапанча менен атып жиберет. Акыры Аалыке 18 ай набакка кесилип, төлөп чыгат. Шабдан дубандын башка манаптары менен бирлешип, ойоз, судийаны макулдатып, Аалыкеге набак кесе турган болгондо билип, Аалыке Кочкорго Тезекбай манап менен көчүп кетет. Шабдандын элиндеги кедейлер, дыйкан, орто чарбалар баш көтөрүп, Шабдандан кутулуп, казак-орус жаки кристиан тартибине түшүп, отурукка айланабыз дегенде, Аалыке угуп, Кочкордон көчүп келип, аларга кошулуп, алардын ишин кубаттап кошо жүрүп, арызданат, кедейдин көбү Аалыкени эрчип кетип, эл Шабданга чыгым бербей калганда, Шабдан улуктар менен сүйлөшүп, Кичи Кеминге сыйаз куруп, Аалыкенин мойнуна 18 ай набак кестирет. Токмокко айдап бара жаткан Шабдандын Алымкул деген жигити Аалыкени өлтүрмөк болгондо, жантай, айуке уругунан Дөөткулу Токтомуш уулу билип калып, Аалыке менен кошо жүрүп, Токмокко приставка чейин барат. Андан 1 күн, жарым күндөн соң, Аалыке качып, Алматыга барып кутулат. Ошол сыйазда Аалыкенин кедей жолдоштору Курманалы Кудаяр уулун 12 ай набакка кескен, калгандарын мал кесип, эзип тараткан. 1912-жылында Аалыке

¹⁰³⁷ <Ысык-Көл өрөөнүнө Садыр аке деген ат менен белгилүү болгон, шыкамат саяктын кожояр уругунан>.

¹⁰³⁸ <Шабдандын тууганы, Манапбай Жантай уулу>.

¹⁰³⁹ <Урукту айтып жатат>.

¹⁰⁴⁰ <Съезд, топ>.

Шабдандын ашына кедейлер чыгым бербейбиз деп, Алматыга барып арыз кылса да, кабыл албаган. Ошол себептен Шабдандын балдары жана Султан Далбай уулу, Байымбет, Боромбай уулу жана башка. манаптар биригип, Аалыкенин жана анын туугандарынын 15 жылкысын тартып алып, бербей, жеп кеткен жана Чейрен молдону тирүүлөй табытка салып, жаназасын окуп алып көммөкчү болгон. 1914-ж. чоң согуш башталып, Аалыкени манаптар эзе албай калды. 1916-ж. Кытайга качып барып, кайта 1923-ж. кышында 63-жашында Аалыке Алымбек уулу өлгөн.

1835–1840-жылдар арасында түн жак кыргызда жолборс көп болгон, аюу да далада күндүз жүрө берген. Карышкыр кишини көп жегендиктен, бириндеп жолоочу жүрүш артыкча кооптуу болгон. Көрдөн кишини көп ачып жеп, көркоо карышкыр көп болгон. 1840-жылдар чамасында итинен башка эчтемеси жок, бир кедейдин байга берген эжеси өлгөнү жатат деп, кабар угуп, ар кайсы байдан барып келүүгө уруксат алып, бир күн жүрүп, аттын майын табалбай түңүлүп, эртең менен эки этегин кайта кыстарып алып, кой кайтарган ак чечек таягын колуна алып жөнөгөн. Тоң, Кызыл суунун биринин капчыгайы болорго керек, капчыгайды өрдөй түшкөндө, аттарын кара терге түшүрүп беш киши улам артын кылчая карашып, жандары калбай жетип келгенде, жөө кедей саламдашып тура калган. Тигилер кайда барасың кургур дегенде, жайын айткан. Тигилер 7 карышкыр бизди кууп келе жатат, сени жеп кетет, ушу жерден кайт дегенде, маңдайынын терин шыпырып туруп, ай кантейин бир тууганымдан жаным артыкпы деп, чарыгынын боосун бекемдеп тартып алып, тура жөнөгөн. Беш жигит айлына келип айтканда, бир карыган киши баякы эр жалгыз экен, ким болбосо калган тарпын алып келип, көмүп койгула деп, мылтык-жарак менен кош аттап, төрт кишини чаптырган. Булар келе жатып, белдин түбүнө жакын калган жерде, жолдун боюнда 2 карышкыр каршы-терши болуп, ооздорунан кан агып жатканын көргөн. Андан өтө түшкөндө 2 карышкыр удаа өлүп жатканын көргөн, андан өткөндө бир карышкыр тумшугу менен карда сайылып жатканын көргөн. Туу Белдин түбүндө бир карышкыр көчүгүн жылдыра албай, очорулуп тура албай, чочоюп отурганын көргөн. Булар жети карышкыр деди эле алтоо өлүптүр, бирин эми белдин эңкейиши менен көрөбүз го деп, катуулап жүргөндө жол боюнда жигиттин тебетейи калган. Андан өткөндө сынган союлдун теңи калган, андан өткөндө кызыл куру калган, өтө чыгып барса, аскага жигит артын такап алдындагы улам арр деп, асылып жаткан кунан торпоктой көк жал карышкырды кыйкырып, союлдун үч карыштай сыныгы менен жазгап кыйкырып жатканын көрүп, чу деп кирип барганда, карышкыр желип чыга берген. Жигит чалкасынан кетип, бир аз эси ооп жатып, тура келип, кардан сугунмакчы болгондо, жигиттер чаначка куя барган магызымды¹⁰⁴¹ бергенде, эки кесени тартып ичип ийип, жигит отуруп калган. Көптөн кийин, курган жаным эжемден санаам тынбай, эртең менен тамак ичпей, жолдо жээрмин деп алдым эле деп, койнунан жармага күүлөгөн талканды сууруп алып жеген. Жигиттер ошол жерден кайткын дегенде, эми кудай алсын, жалгыз итти кардым ачып жана чукул жерден шилтеп жиберип, сойулум сынып калды, болбосо бир чабуулдан чыгарбайт элем. Андан көрөкчө мага бир жакшы союлуңарды бергиле, силерге ыраазымын, жолдогу 6 карышкырда доом жок, терилерин сыйрып алгыла деп, тандап бир союлун ала жөнөгөн. Баягылардан узап чыга түшкөндө, андып жаткан карышкыр качырып келип, арр деп асылганда, башка тартып жибергенде, мээси союлуна жабыла түшкөн. Карга тебелеп таштап, андан ары жөнөгөн, барса, эжеси жакшы болуп айыгып калган экен. Бир эки күн жатып, кайтадан жөнөгөндө, жездем көчкөндө түндүгүнөрдү алып алгыла деп, бир ноопаз берген, алып келе жатып, чөлдөгү карышкырды союп алып үйүнө келген. Түлкү Ниязбек уулу Кичи Кеминдин Дапыраңында элик улап келе жатса, бир элик көрүнөт. Артынап түшүп, өңүп келе жатса, бир жолборс Түлкүнү качырып чыккан. Мылтыктын оозунан кармап, дамбулду¹⁰⁴² тиреп, таканчыктап тура калып, жолборсту тартып жибергенде мылтыктын кундагына мээси жабыла түшкөн¹⁰⁴³. Бүргө Кожобек уулу жолдошу экен, качып бара жатканда, чакырып алып жолборсту союп алышкан. Түлкү 20

¹⁰⁴¹ <Максым>.

¹⁰⁴² <Дөмбүл>.

¹⁰⁴³ <Эскертүү: ушул эле уламыш 17-кылымда жашаган Үчүкөнүн иниси, Сарсейит уулу Түлкүгө байланыштуу да айтылат>.

жаш чамасында жайында кунан минип келе жатып, Кеминдин Кептешине конуп калат, атын тушап, отко кое берип, баягы сасык ооз (аюу) дагы келет го, не да болсо башым эсен болсо бир эме кылармын-деп, башын таштын түбүнө тыгып уктап калат. Бир чакта үстүн оор бир неме басканда, ойгонуп, баягы арам экен деп, кийин жыла түшүп, тура калса, аркасында жабышып, асылып жүргөн аюуну кайрылып, эки колдоп көк шилиден кармап туруп, башынан алыс жерге уруп жибергенде аюу кулап кеткен. Өлбөсөң кетерсиң, болбосо эртең менен көрөрмүн деп, кайта келип уктаган. Эртең менен тура калса, аюу ойго кулап барып өлгөн экен. Союп алып, кунанын караса жок. Ары бери карап жүрүп, таап алып, аюунун терисин артып алып, Көкжардагы Ырыскулбектикине барган. Мындан кийин Түлкүнү тукул (кеп – токол катындын балдарын кул деген) дегенин коюп, катын алып берген. 1865-66-жылдарда Бишкектен төмөнкү камышта жолборс көп болуп, үйгө үй жыгачын алганы барган эл 50-60 болуп, найза, мылтык, ай балта, кылыч менен жарактанып барып жүрүшкөн. Чүй боорунда жолборстун эң соңку кабары 1886-жылында күзүндө Токмок шаарынын аягындагы бир мужуктун бакчасына жолборс келгенде, орус, кыргыз болуп атып (ичинде моңолдор уругунан Болот көкө тебетей болуп), камышка жаралуу болуп кирип кеткен жолборсту Болот сүйрөп чыгамын деп, өлө элек жолборсту балталап өлтүргөн.

КЕНЕ ХАН. АБЫЛАЙ ХАН УУЛУНУН¹⁰⁴⁴ КЫРГЫЗ МЕНЕН СОГУШУ

(Жылкы жылы) 1846-жылында

Кенесарыдан канча жыл илгери атасы Касым элдешип туралы деп, Ормондун жаңыдан атагы чыккан кезде эл болуп туралы деп, киши жиберген. Ормон аксакалдарына кеңешип, ата-бабасы Абылайдан жакшылык көрбөгөн кыргыз баласынан жакшылык көрөүзбү деп, коногун берип гана узатып жиберген. Мындан соң Касым аскер алып келе жатып, кыргызга жетпей, орто жолдон кайта кеткен. Кабарда өзүбектен душман чыгып, Касым менен урушмак болгондо кеткен дейт. Казактар оруска багына баштаганда, Күн батыш Сибирде төрөлөрдөн башка кара казактан багынгандары төмөнкүлөр болгон: атыгайдан Эзилкара, кедейден¹⁰⁴⁵ Түрлүбек, каржаастан¹⁰⁴⁶ Муса, кыпчактан Ыбырай, атыгай-багыштан Кожогоул. Булар падышага карап турушту. Чындап жактырды дагы жалпы элге мурунтук болгон. Көкчөтоого караган аргындын ичинде «кароол»¹⁰⁴⁷ деген эл падышага карап турушту. Өтө сүйгөн эмес, мынчалыгын билип турган Кенехан оруска багынбагыла, -деп, кароолго киши жиберген. Ошондон кийин кароол ичинен Бөгөнбай, Амалдык, Кенжебай, Арлан Шамай Чаапкел уулу, Бообек, Молдо, Элүүбай, Көбөө деген белгилүү баатырлар баштык Кенесарынын тилин алышат. Буларга кошулуп кожом уругунан Балтабек, Чолокот деген кишилер биргелешет. Булар Кенесарыга кошулган соң, анын аскери дуулат элин чаап каратып, башка дагы бир канчалык элди каратат.

Кароолдун эли Кенесарыны көздөй көчкөндө анын бирин-серин айылы жырылып калып калат. Кенесары кыргызды бет ала көчкөндө, мал чөптөн жутап, кароол баштык казактын бир далайы жолдон кайта кеткен. Кенесары 1840-45-жылдарда Ала-Тоодогу кыргызга четтеш казакка, Чүй аягы Кызыл-Талкан деген тоого келген. Кыргызга бет ала келе жатып, Талас кыргызынан кушчу Бүргөнүн уулу Калча кырман бастырып жатканда колго түшүрүп, үч-төрт айдан соң кое берген. Абылай хандын аскеринен бир тобу 1845-жылы солто кыргызы жайыл уругу менен урушуп, жеңе албай кеткен. «Кыргыз деген калай журт экен, баатыры ким? Жоого кайрат кылары ким? Четтеги турган эл кандай экен барып билип, сынап кел» -деп сынчысына жаман кийим кийгизип, дубана катарында, астыртан жиберген. Сынчы элди кыдырып жүрүп, Иле жаккы казактан келгенсип, Ысыккөл басып, Ормонго келип: «Жалдуу Барак – ханга ылайык киши экен», -деген. Жангарачты сынап, «баатырлыгы жана сыпайлыгы, акылы бирдей экен

¹⁰⁴⁴ <Кенесары Касымов – Абылай хандын небереси>.

¹⁰⁴⁵ <Керей болушу мүмкүн>.

¹⁰⁴⁶ <Казакча «Қаржас»>.

¹⁰⁴⁷ <Казакча «Қарауыл»>.

деген. Бөлөкбай, тынай, черикчи уруктарын аралап көрүп: «атына ээри каткан, ээринө көтү каткан, кыскача жеңил кийген, жоодон башканы ойлобогон, урушкан душманы тирүү кайтпаган, жоо бөрүсү журт экен» деп¹⁰⁴⁸, бул сөздү Кененсарыга айтып барганда, Кененсары: «былай сөздү не үчүн айтасың», -деп өлтүрүп таштаган.

Кыргыз менен элдешип турууга киши жиберели, эгерде болбосо күч менен караталы деп, 1846-жылы эрте көктөмдө Кененсары көчүп келип, Чүйдүн түн жагы, Калыгуту Катча Ташка¹⁰⁴⁹ конуп, кыргыздын феодалы Жангарач, Жантай, Тыналы, Төрөгелдиге элчи жиберген¹⁰⁵⁰.

Элчинин буларга айткан сөзү: «Орус деген көп эл, беттешкен жоосун талкалап жеңип, каптаган селдей болуп, Эдил-Жайыкты кечип, Оролдон өтүп, Сараркада самсып жаткан калын казакты алып, Эртиштен чыга Илеге жакындап калды. Аркадагы Алатоо, Иле, Чу бойлоруна тезинен ат кояды. Араны эң катты, аскери өтө мол, кыргыз-казак эзелден эл четинде, жоо бетинде көбүнчө сүйүнчүбүз, жакшылык-жамандыгыбыз, жыргал-кубанчыбыз тең, мал -жаныбыз аралас эл эдик. Биригип жоого каршы күтүнөлү, казак-кыргыз биргелешсек, Ташкен, Кокон, Самаркан биздин ыктан көп алыс кетмейди, мен элчимин, хандын буйругун айттым, эгерде бирлешмесенер сендерге көп күч келер, Кененхандын тапсырганы осы сөз», деп сөзүн токтоткондо, кыргыздар: биз баш-аягыбызды чогултуп, кеңешип жооп айталы-деп, элчини жөнөтүп жиберген¹⁰⁵¹.

Кыргыздар кеңешип тыянагында: «Не да болсо казак менен бирде эл, бирде жоо боло келсек да, азап-асылыбыз аралаш журт элек, кандай болсо да эл болуп туралы», -деп, чаар атка жолборстун терисин жаап, тартуу кыла Тынаалы¹⁰⁵² менен Байтерек Үкү Бий уулун¹⁰⁵³ жиберген. Булар барган түнү бөлөкбай кыргызы төкөлдөш уругунан Илип деген барып, Кенен хандын тогуз кысыр ак чаар байталдарын уурдап келип, семизин союп, арыктарын өткөрүп жиберген. Кенен хандын кишиси суроо салып келсе, Бөлөкбайдын боз балдары «мында казактын жылкычысы жок» деп, күлүшүп жооп бербеген. Издеген казак жылкыдан үмүт үзгөн соң, ханына кыргыздын кылган мазагын айтып барат. Кыргыз менен урушууга шылтоо таппай турган Кенен хан аскерин бөлүп, айылын Калыгутунун тоосуна карата көчүрүп жиберип, күн батаарда элчи Тынаалыны жолбашчы кылып, Чүйдүн түн багыты, төмөнүрөөк жагынан аттанып, күүгүмдө көчүп чыгып, Пронза калаасынын күн чыгыш жакы түн багыт кыйналышында, азыркы Покровка кыштагынан төмөн үч чакырымчалык жер мазарлуу Карасуунун күн чыгыш жээгинде олтурган тынай кыргызынан 12 түтүн Калпактын¹⁰⁵⁴ айылын каптаган. Кыргыздын чырак айылы деп, казактын аскери адеи тынаалы, бөлөкбай, тынай, черикчи уруктарына бет алдырып жиберип, өзү Калпактын айылына жакын жерде хан менен коштошуп, айылына бура тарткан. Мазарлуу Карасуунун чөлкөмүндө төрт жүз үй чамалуу кыргыз болуп, аларга казак чабуул койгон. Мындан бир күн мурун казактан кооп кылып, Калпактын Ажыбек баштык туугандары көчүп кетип, көчүшкө Калпактын ыгы келбей калганда, казактан шектенип, ошол жылы Таластан эр өлтүрүп, качып келген саруу кыргызынан Каратай деген баатыр мерген жигит менен Калпак 500 чамалуу ок куйган чакта Каратай: «Эгерде казак каптап келе калса, ушул ок менен атышпастан, катын-баланы таштап,

¹⁰⁴⁸ <Айрым санжыраларда муну «Бөлтүрүк чечен айткан» деп айтылат>.

¹⁰⁴⁹ <Туурасы «Калыгуту-Капкаш»>.

¹⁰⁵⁰ <Айрым маалыматтар боюнча казактан Бейимбет уулу Ормон деген элчи келген>.

¹⁰⁵¹ <Кененсары хандын 2-чабуулундагы окуяларга аралаш айтылып жатат. Ал 1846-ж. эрте жазда Жантай, Жангарачка кат жолдоп, орустарга каршы бир колго биригүүгө чакырган. Алар кеңешип, «жашы улуу, хандыкты Ормонго бер, калган ишти өзүң бил» деп жооп берсе, казактын элчилери кайтып бара жатып жолдон жылкыга тийген. Куугунчулар артынан жетип, кармап, Ормон ханга алып барышкан. Ормон хан «булар элчи эмес эле уруу турбайбы» деп, кулактарын кестиртип, коё бердирген. Кененсары хандын 1-чабуулунун шылтоосу ушул болуп, ошол жылы март-апрелде Агыбай менен Букарбай башында турган 3 миң жоокерин кыргыздарга каршы аттандырат. Кыргыздар казактын колун тереңге киргизип, анан курчоого алып, жок кылган. Казактан миңге чукул киши өлүп, 5 султан 2000 жоокери жана 2 замбиреги колго түшкөн. Буга Ормон хан катышкан эмес (кара: Абдырахманов Ы. Казак, кыргыз окуясы. //Кыргызстан тарыхынын маселелери № 1, 2007; Махаева А. Ш. Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарыхы. А., 2007; Янушкевич А. Казак даласына сапар туралы жазбалар. / Которгон Г. Зулхаров. Астана, 2003)>.

¹⁰⁵² <Түлөбердинин бир уулу Чыны, андан Тынаалы>.

¹⁰⁵³ <Эсенамандан (Түлөбердинин агасы) Үкү, Үкүдөн Байтерек>.

¹⁰⁵⁴ <Тынайдан Сатыбалды, андан Стамбек, андан Калпак, Түлөокабыл, Мамбет>.

чыга берер белек», -дегенде, Калпак кантип эле качалы деген. Казактар Калпактын айылын басып алганда, Отунчу деген казактан түшүргөн Калпактын күлүк тору атын катыны токуй сала, атка минип, катын карга, бала сагызган, кайда калбаган катын-бала, жоо калың көрүнөт» дегенде, Калпак найза-кылычын кармай үзөңгүгө бутун сала замат Каратай мылтыгын колуна кармап, желбегей өңкөйүп чуркап келип: «Ай баатыр, Калпак катын-бала, мал-мүлкүн, айылын жоого таштап, өзү кармашпастан качып чыгыптыр деп, эртеңки күнү эл айтканда, бетин кантип көрөбүз жана акыретте ата-бабанын жүзүн кантип көрөбүз, казактан кырылган катын-баланын убалы биздин мойнубузга кетпейби дегенде, Калпак аттан түшүп, айылдагы катын-баланы өз үйүнө жыйып, бүткүл төөнү төгөрөтө чөгөрүп, тиздеп коюп, Калпак босогодон жапсарды ачып, Каратай төрдөн атышып турган. Айланасындагы айылдарга казактар чабуул коюп, Кенехан туусун тиктирип, Калпактын айылында болгон. 18 жаштагы иниси Мамбетти туу кармаган казакты ат деп Калпак айтканда, үч мертебе атса дагы туу кармаганга тийбестен, башкага тийген. Түн ортосу оогон чакта Калпактын Түлөгабыл деген иниси Калпактын айылынын үстүнөн казакты аз чегиндирген. Түлөгабыл казакты адеп беттегенде анын 37 жолдошу өлгөн. Экинчи каптаганда Мамбет өлгөн. Калпакты: аттан, аттан, айыл үстүнөн чыга беттешибиз деп, Түлөгабыл кыйкырганда, Калпак тил албастан атыша берген. Түлөгабыл үчүнчү качырып киргенде, казактар кулагын шыпыра чапкан соң, казакты сүзө качырып кутулган. Мындан соң казактар жан-жагасындагы айылдарга жапырт ат койгон. Таңга жакын Калпактын 28 эр бүлөсү окко учкан. Бурунку даярдаган 500 октон калбаган соң, катындардын аркасына таккан көк мончок менен Калпак атканда, казактын бетине жабышып калып, кыргыздын огу калбаган экен деп, казактар каптап кирип, Калпакты өлтүргөн. Анын он тогуз жеринде ок тийген жарасы болгон. Жаш баланы жана бооз катындын ичин жарып, баласын мууздап, керегенин башына илип, сулуу келин-кызды олжого алабыз деп, бир башка бөлгөн. Үч жерине ок тийип жаралуу болуп жаткан Калпактын бир инисин зекеринен¹⁰⁵⁵ кайыш канжыга менен байлап туруп, жан жерин сууруп өлтүргөн. Айылды бөлөк, башка жердеги Субанбек көгөндөгөн козунун арасына бекинип жатканда, жүрөгүн жарып сууруп алып, оозуна катып кеткен. Таң аппак атканда,

Абылай хандын ак ийин деген тандалма аскерден 300 жигит Төлөнгөт¹⁰⁵⁶ менен Норузбай туурасындагы Күркөндөй деген жердеги атактуу Төрөгелди баатырдын айылын карап чабуул коюп чыкканда, жоо келип калбасын, не да болсо эртерээк атка минейин деп, жанына бир киши алып, Төрөгелди талааны бет алып келе жатканда, капылеттен казактын эрөөлгө келе жаткан тогуз кишисине капталып калып, алар ортого алып, Төрөгелди бир казакты сайганда найзасы белинен үзүлүп кетип, казак жыгылбай калган. Үч казак Төрөгелдинин үч жагынан сайып, аттан түшүрө албай жаткан кезде, артынан акмалап келе жаткан черикчи элинен бир далай киши ат коюп келип, Төрөгелдинин үстүнөн казакты сууруп кеткен. Арткы казактар беттешип, согушкан. Төрөгелди баштык черикчилер 100 киши, бир кабарда 180 киши казак менен былчылдашканда, бир аздан сон казактар кайта жапырылган.

Ортодо далаада бет-бетинен согушуп бара жатканда Шербото он казактын ортосунда калып, казактар ай балталап, найзалап жатканда, жүгөндүн төңөлөгүнө колун илип ала, аттын төрт аягына корголоп, «жанагы ант аткандын (Төрөгелди) өзү менен арбагы бирге чыккан ат эле, өлсөм дагы атты бербеймин» деп жанталашып, аттын ары жак, бери жагына качып, атты кое бербей жаткан кезде, казактар кылыч менен беш манжасын кырча чапкан чакта, согушуп, бириндеп жүргөн черикчилер көрүп ажыраткан. Норузбайдын Төрөгелди баштык черикчилер тууга жапырып барган чакта солтону бет алып барган Эржан төрөнү¹⁰⁵⁷ солтолор тууга айдап

¹⁰⁵⁵ <Эркектин жыныстык мүчөсүн айтып жатат>.

¹⁰⁵⁶ <«Прислужников ханов и султанов казахи называли тюленгутами – «төлеңгіт». Это была социальная группа, состоявшая из казахов разных родов, а также представителей других народов, которые находились на службе у казахской аристократической элиты. Они не пользовались равными правами с другими казахами, так как были вне родоплеменной структуры казахского общества. Благополучие и жизнь тюленгутов целиком находились в руках их покровителя-хана или султана. Они большей частью охраняли своих покровителей, исполняли их различные поручения. В правовом отношении тюленгуты представляли полурабов, полусвободных» (кара: Левшин, 1996. 517-б.)>.

¹⁰⁵⁷ <Кенсары хандын бир тууганы – Саржандын уулу>.

кирген. Кулагын шыпырта чаптырып, ар кайсы айылдан кутулуп чыккан кишилер менен ара талаада айылды жылаанга байкоосуздан бастырып койдук деп, сакал мурутун жулуп, өкүрүп жүргөн Калпак баштык канча азаматтын кырганын укканда жана Түлөкабылды көргөн соң, солто, сарбагыштын каптап барган азаматтары чыдап карап туралбастан, Калпактын айылындагы тигилген тууну бет ала ат коюшкан. Казактар туусун жыйып, ал айылдан чыга кыргыз менен беттешкен. Аралашып кетип, найза калып, кылыч, ай-балта, чоюнбаш менен согушкан. Кызык согуш чагында Норузбай найза менен Төрөгелдини качырып калган. Төрөгелди дагы найза менен жибере бергенде, Норузбай бура тартып, казактын ичине кирип кеткен. Казак, кыргыз Карасууну арыктай аттатып жүрүп согушкан. Жөө туман каптап чыгып келгенде, казактар жапырт качкан. Туман басып калгандыктан кыргыздар кубалаган эмес. Бул согушта казактан кыргыз көбүрөөк болуп, 3 миңчелик эр-азамат согушка катышып, көпчүлүгү солто болгон. Калпактын жакын туугандарынан Ормонбек согушта жүрүп, бүткүл бою кызыл ала канга боелуп үйүнө келсе, көгөндүн арасында өлүп жаткан агасы Субанбекти көрүп, тамак ичпестен, Таштанбектин болотун колуна ала Найза кызылга кайтадан минип, туманда качкан казактын сүрдөнү менен соңуна түшкөн. Чүйдөн өтүп Чулунун шилисинде кетип бара жатканда, казактан качып келе жатып, камгакта бекинип жаткан тынайлардын бири туманда аттын байырлап келе жаткан дабышын угуп аңдып карап турса, аттын оозунан чыккан кан аралаш көбүк тизесинен жаба берип, каман төш ордо Найза кызылдын учкан куштай зыркырап жерге анда-санда бир тийип алган (окулбайт) ат кемерди ылгабай түйүлүп келе жатканын көрүп, чакырсам кокустан жакын жерде казак болсо өлтүрүп кетет деп унчукпай калган. Ормонбек, Жолчубай бириндеп бара жаткан көп казактарга бурулбастан өтүп, Ыргайтынын колотунда (Чулунун түн жаккы тоо этеги) Кенеханга жетип, «кара болсон жүрө бер, кан болсон токто» деп, чакырганда, кайрылып көрүп, Кенехан кылычын сууруп ала бурулуп карап турган. Ормонбек кылыч менен шилтеп жибергенде, Кененханга тийбестен, тердигин таарып кеткен. Кененхандын шилтеген кылычы Ормонбектин чекесине тийип, эси ооп бара жатканда, аттын жалына сүйөнө, кайта «чу» деп туманда адаштырып кетип, Чүйдүн боюндагы камышта жатканда, аттан түшүп кансырап, казактын качкындары Ормонбекти өлтүрүп, Найза кызыл менен Таштанбектин болотун алып кеткен. Ушул тууралу ыр:

Ормонбектин колунда,
Таштанбектин болоту
Кенесары кезиккен
Ыргайтынын колоту
Карасуунун боюнан,
Баатыр Калпак чабылды
Аламанды көп алып,
Төкөлдөшкө туу жабылды.

Кенехан үйүнө барганда мурунтан колунда жаткан кыргыз (тынай Тынаалы менен барган) элчилери Атансарт (Абыла) Чорону (Молой) өлтүр деп буюрганда, Токжан деген казак бошотуп, качырып жиберген. Чоро менен Атансарт келип, кыргыздын колуна түшкөн Токжандын эки инисин жакшылыкка жакшылык деп, өлтүртпөй бошотуп алып, жакшылап изаттап узаткан. Солтодон Карбоз менен Эшкочону кармап барып, Эшкочо качып келип, бир нече айдан соң дуулат казагы Карбозду бошоттурган. Согуштан кийин казак-кыргыздын ортосуна элчи жүрүп, жараштырабыз деп, Чапырашты Шоорук баатыр¹⁰⁵⁸ аракет кылганда, солтодон бөлөкбай Жаманкара¹⁰⁵⁹ баатыр менен Болотту баш кылып, 15 кишини жиберген. Жаманкаранын кеткенин агасы Чыңгыш баатыр билбей калып, жибербеске артынап кууп барып, жете албай калган. Буларды Кенесары өлтүрүүгө ооп калганда, казактан Экей, Сарыбай бул кыргыздарды мен күтүп турайын деп барганда, Кенесары: мен өзүм күтөмүн деп Сарыбайды ынандырып кайта жиберген. Сарыбай кеткен түнү Жаманкараны чөк түшүрүп,

¹⁰⁵⁸ <Ыстамбек уулу Шоорук – Улуу жүздүн чапырашты уруусунан>.

¹⁰⁵⁹ <Солтонун бөлөкбай ичиндеги бүтөш уруусунан. Түлөкабылдан Чыңгыш баатыр, Чоткара. Чоткарадан Жаманкара. Башка вариантында Бүтөштөн Түлөкабыл, Жакып, Жакыптан Жаманкара. Түлөкабылдын балдары жети кашка аталат>.

олтургузуп коюп, бир бөйрөгүн сууруп алганда, Жаманкара былк эткен эмес. Экинчи бөйрөгүн сууруп алганда чалкасынан кетип, аган кошо Турсун дегенди дагы өлтүрүп, калган жолдошторун кое берген¹⁰⁶⁰. Өлүктөрүн журтка таштап¹⁰⁶¹, өзү көчүп кеткен Кенесары хан тоосунда олтурганда, тынай кыргызы Жантай Кенесарыга Калыгулду¹⁰⁶² элчиликке жиберген. Калыгул барса Кенесары жүз чамалуу киши менен айылдан обочо чыгып, бир дөңгө олтуруп, алдына ак кийиз салып, төөнүн жүнүнөн боз таар чепкен, башына кара менен кыйулаган шуштугуй ак калпак кийип, дилде кемер курчанып, кылычын кынынан суурубастан, чатына кармап, таянып, Кенесары олтурган чакта Калыгул аттан түшүп, жолдошуна атын берип, эки колун бооруна алып «атсалому алейкум, алдайар таксыр» дегенде, Кенесары унчукпай жалдырап карап олтура берген. Алдында үйүлүү жаткан 500 чамалуу кылыч болгон. 1000 чамалуу жигитке мылтыкчанын, атчан чуу койдуруп бара жатып аттырып жана кылыччанын бир башка бөлүп, кылыч чаптырып, найзакер кишилерин бир бөлүп найза сайдырып жаткан экен.

«Сен кимсин?» -деп бир казак сураганда, Калыгул: «Кыргыздан элчиликке келдим», -деген. Хан алдынан бири «кыргыздан элчиликке келген болсон, мына найза, кылычты сендер үчүн даярлаттык», -деп алдындагы үйүлгөн кылыч менен айланасында атышып, чабышып жаткан аскерин көрсөткөн. Калыгул: «өгүнү кыргызга аттанып барганда бул найза кылычыңар үйдө калганбы?» -деген. «Макоо, наадан кыргыз, хан алдында оозунду баса, көзүңдү ачып сүйлө», -дегенде, Калыгул: «Кыргыз мени элчиликке жибергенде казактын этин жеп, кымызын ичип бекер кайтып кел деген эмес, кезектүү сөзүңдү жибербей айтып кел деген», -деп айтканда, кызыл-ала бачайы күрмө кийген, кийимдери таза узун бойлуу, ичке, шыптай болгон ак чекир сыяктуу, сакал-муруту чыга элек жаш жигит «биздикине конок болуңуз» деп алып кеткен. Ошондогунча Кенесары эч сөз айтпаган. Бул жигит баягы, айтылуу Норузбай төрө экен. Калыгул бир нече күн жатып, «кыргыз казак эл болуп туралы, Кенехандын кеңешинен көп алыстап кетпейли» деген убаданы берген. Кенехан элчинин сурап барган Найза кызылы менен Таштанбектин болотун берип кайтарган. Адегенде болот эмес, башка кылычты алып келгенде, болот бул эмес деп албаган. Мактаган кылычың осыму деп, болотту таштап жибергенде, бул болот эмей эмне деп, таш тулганы тартып жибергенде кыйып түшкөн. Таштанбектин болоту демек, атасы Атаке боз бала чагында нече төөдө жүгү бар кербенди карактап болотту колго түшүргөн.

Калыгул абыдан карыган кезде 1899-жылында өлдү. Бул сөздүн баарын 1895-жылында Калыгулдун үйүндө олтуруп, элге айтып берип жатканда оозмо-ооз жаздым. Кубат уулу Калыгул өзү өтө чечен, токтоо, жалган сүйлөбөс, кайраттуу киши болгон. Оокаты орто чарбадан төмөн болгон. Орус колонизаторунун заманында эч бир кызматка шайланбастан жүргөн. Бирок Кенесарынын башын алып барганда алган алтын медалдары бар экен. Түштөнүп олтурган элдин өтүнүчү боюнча көрсөттү. Башка карыялар жана Калыгул өз сөзүндө бул сапарда берген убадасы аныгы мындай болгон: казак, кыргыздын жоосу болсо биргелешип жоолайлы, өзүбүз эл болуп туралы, чоң кеңешибизди Кененханга салып, анын айтканынан чыкпайлы, -деген.

СОЛТО БӨЛӨКБАЙЛАРДЫН КАЗАК ШООРУК БААТЫРДЫ ӨЛТҮРГӨНҮ

Кенесары Жаманкара менен Болотту өлтүргөн соң, алардын өлгөнүн бөлөкбайлар угуп, «бөлөкбайдын бөрүлөрү» деп атанган жоо бөрүсү азаматтарынын ичтеринен кан өтүп,

¹⁰⁶⁰ <Булар менен кошо барган 13 жаштагы Кедейбай деген жигит кийин бошонуп келип, окуянын чоо-жайын айтып келген>.

¹⁰⁶¹ <Сөөктөрдү суу жайпап кетип, кийин табылбай калган>.

¹⁰⁶² <Тынай уругунан Калыгул чечен Алыбек уулун айтып жатат. Бул жана Кенесары хандын башын орус бийлигине жеткирген окуяларды Б. Солтоноев, манасчы Балыкооз, ошондой эле казактын коомдук ишмерлеринин бири Алихан Букейханов (Барак султандын тукуму) Калыгулдун өз оозунан угушкан (кара: Алихан Букейхан (Степняк). Материалы к истории султана Кенесары Касимова. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. Б., 2006, №4)>.

эриндерин кесе кан чыгара тиштеп: кап сени, Шоорук менен Кенесары деп ичинен сызып, Жаманкаранын агасы айтылуу жети кашка Чыңгыш баатыр карыган чагында Жаманкаранын кайгысынан кайтадан атка минип, саяк, бугу, сарыбагыш, солто таластыктан чыккан атактуу күлүк аттарын жыйнай келип, эл жайлоого чыгып келе жатканда барган. Бөлөкбайдын боз балдарын жыйып алып: «Жаманкараны Кенесарыга өлтүртүп коюп, кантип тамак ичип бастырып жүрөсүңөр? Кенесарынын болсо бир күнү ыгы келер, Шооруктун канын ичип келгиле», - дегенде, 10 чакты күнү аттарын жаратып, суутуп, анан кийин 70-80 тандалмалуу азаматтар жарак жабдыгын тыңдап, аттанып чыгып, Шоорукка бет алып, чатыр деп... кечинде аттанып кеткен. Башчысы жетикашка Күрпүк менен Самак болгон. Жылгынбашыдан (Токмоктон) кечип чыгып, тоого күндүз бекинип жатып, Каракоңузду керүүсү менен жүрүп, Сарыжар басып, Кара кыштактын оозуна барып, бекинип жатып кароолго киши койгон. Кароолчулар: «Кутурган Шамшынын башын жайпап келип калың жылкылуу, эң азында 300-400 түтүн киши кызыл уук болуп, үйүн тигип жатат», - дегенде, баары жапырт кийимдерин бөктөрүп, көйнөгүн чечип алып, өзбектин соодагери экен деп ойлосун деп, баштарына селде кийип, найзаларын көрсөтпөй, укурукча сүйрөтүп, айылга жакын кирип барганда, катуулап өтүшүп, жайылып жаткан 700 чамалуу жылкыны тийип алып жөнөгөн. Мурун Кокондон келе жаткан соодагер экен деп ойлоп, капиетте жаткан казактар жоо экен деп, жапырт атка минип, 100 чамалуу киши кууп чыккан. Катыны чопкутунду кий десе болбостон шашкан Шоорук Койтору деген күлүк атып минип, найзасын алып жөнөгөндө, казактын алдына түшүп келе жатканда, сары шыбырда (Каштек менен Кара кыштактын ортосундагы алкым) Шоорук экенин бөлөкбайлар таанып, Самак менеи Күрпүк үзөңгү тийиштире качырышып, бири аттан ыргыта сайганда, бири жөө качып бара жаткан Шоорукту далыдан сайган. Найза жүрөктүн башынан чыга түшкөн. Найзаны толгоп-толгоп сууруп алып, канын чубуртуп, 700 жылкыны айдап Чүйдү көздөй жөнөгөн. Казактар Шооруктун өлгөнүн көрүп токтоп калган. Шооруктун Атау, Мандас деген инилери кууп жетсе да, кыргызга кол салалбай кайта кеткен. Шоорук жыгылып калганда, анын Койтору деген күлүк аты кыргызга карматпастан айылын көздөй кеткен. Шоорук тууралуу казактын кошогу:

Кыргыз жоо келгенде
Койторунун токуту,
Көчүп кетип жайлоого
Акейлердин жоктугу

1847-ЖЫЛЫНДА КЕНЕ ХАНДЫН КЫРГЫЗГА ЭКИНЧИ ЧАБУУЛУ¹⁰⁶³

(Кой жылы)

Кене хан кыргызга аттанарда Бопуйкан деген карындашы «түшүмдө саамайым өрттөнүп кетти, кыргызга аттанбаңыз» деген. Кой жылы эрте көктөмдө, Чүй боюнда жаткан солто, тынай, черикчи кыргыздары узун кулактап, Кенесары, Норузбай казактан калың кол алып, кыргыз менен урушмак болуп аттанып чыгыптыр деген сөздү уккан соң, кыргыз манаптары ар уруктан 3-4 кишини ылгап чыгарып, Чалдыбардан барып, элге көрүнбөй жатып, анык кабар алып келгиле,- деп чаптырган. Тынай кыргызынын феодалы Жантай Карабеков жакын тууганы Кожоян менен өз баласы Исабекалы деген Абыланы кошчу кылып жөнөткөн. Кыргыздан ылгалып чыгып барган жыйырмадан аша киши Кара-Балтага жеткенде, Кене хан урушуп, Меркени камап жатат деген кабарды алган. Булар Кара-Балтада жатып, Кожоянга бир киши кошуп, анык кабар алып кел деп чалгынчы кылып жиберген. Меркенин беги¹⁰⁶⁴ Кене хан менен уруша албай, тартууга Кызылооз деген аргымагын жана союзш бериптир. Эми кыргыз менен согушат экен деген анык кабарды алган соң, булар токтоосуз жүрүп, Бишкектеги өзүбектин беги Алишерге келип, Кенесарынын кабарын айтып: «Сиз урушасызбы, жаки жарашып

¹⁰⁶³ <Экинчи чабуул 1847-жылы 17–25-апрель аралыгында, Токмок шаарынын чыгышы, Кекиликтин Сеңири тоосуна жакын, Чүй суусунан 1-2 чакырымдай Майдөбө деген жерде болгон (кара: Махаева, 2007. 123-б.)>.

¹⁰⁶⁴ <Мухаммедали датка>.

турасызбы», - дегенде бек: «Меркенин беги арамзада, коркок жана бача эле. Хан азиретибиздин тузу урсун, менин эки замбирегим бар. Азирети ханыбыздын тузун кантип актабайын, урушамын», - деген. Солтолор Кенесарынын жолуна элибиз турбасын деп, элин жалпы көчүрүп, Ыргайты, Каракоңузга чыгарганын бек угуп: «Мен эски чапандарды зыгырдын майы менен майлап, бийик жыгачтын башына таңып, сепилдин башына орнотуп от койдурайын, ошол оттон Кенехандын Бишкекке келгенин билгиле дагы, жоо-жарак, камыңарды жегиле», -деп убада кылганда, солтонун кишилери өз элине чаап кетип, черикчилер элине дагы кетип, Кожоян, Исабекаалы Жылгынбашыдагы Жантайга барып кабар бергенде, элин түн боюнча бүт көчүрүп, Шамшынын бөксөсүнө чыгарып, жасоосун айырган.

Солтолор бүткүл элин Кичи-Кемин, Чоңкеминге бет алдырып, көчүрүп жиберип, өздөрү Оробашыдан (Токмоктон 8 чакырым күн чыгышында) Кенеханды тоскон. Черикчи эли Берикташтын алдынан айылын көчүрүп, жалпы баарысын Кызылсуунун, Шамшынын бөксөсүнө кондуруп, жасоосун айрып турган. Бишкектин коргонунан от чыкты деп, Текеликтин сеңиринде¹⁰⁶⁵ жаткан солтонун кароолчулары тынайга, сарбагышка кабар бергенде, булар Кошмат менен Ормонго айтып сарбагыштан (Эсенкул, Боруку, Надырбек¹⁰⁶⁶) Ормондон башка аскер келип, Ормон үйүнө жата берген. Саякка чаптырган жигити Нарынга жетпей калып, жумгалдык саяктан эки үйдөн бир жигит тандалып чыгып жана бир атты коштоого алып, Ноорубай, Дуулат, Түлөөкө баштык 400 киши Шамшы ашып келген. Кенехан казактан 8-9 миң кол жыйнап¹⁰⁶⁷, кыз-келиндге тумак кийгизип, көгөөн, желесин байланта жүрүп, Бишкектен өтүп кыргызга чабуул кылган. Кол башчылары¹⁰⁶⁸: чымырдан Байзак датка, Ботбайдан – Супатай, Түлөберди, каракойлудан – Кудайберген, аккойлуудан Байет, аргындан Чубуртбалы, Агыбай, тамандан – Богорсчул баатыр менен Бармен датка болгон¹⁰⁶⁹. Жолдо келе жатып, таластык кыргызынын чекесине өтө бир аз өргүтүп, Пишпекке келгенде Эшкожо, Канайдын күмбөзүнө койгон өлүктү ачып, бооз катын болсо ичин жарып, баласын жыгачка муздап илип келген. Туусун Текеликтин сенирине орнотуп, оор кошун түшүрүп, Кенесары Орто көл Токмоктун жана тоо этегине чатырларын тигип жатканда, оң канатынын аскер баштыгы Норубай болуп, алдынан камынып, тосуп турган тынайлар беттешип, кайтадан жапырып, тууга тыккан сол канаты менен туунун бетиндеги кыргыздын Оробашыдан казактар каптап барганда, кыргыздар беттеше албай кайта качып, сарбагыш кыргызынан Шамен Куттуксейит уулу ичинде 40-50 киши колго түшкөн. Бирок бугу Томонун айылынан көчүп келген таздар Ады деген, Шамендин кайнатасы, үч иниси, беш уулу баштык, 100 чамалуу киши ит урушун салып, аттуу-жөөлүү болуп, төштү бет алып урушуп калган кезде, Шамшынын алкымынан чуу коюшуп, Чүйдүн суусун кечип чыгып, Төрөгелдинин агайиндеринен 300 киши, казактын капталынан Абайылдалап, ат коюп, урушуп, казакты төштү көздөп жарып чыгып, кайтадан жапырт качырганда, казактан 60 дай киши колго түшүп, казактар кайта качыра жабылып келип, башкаларын учкаштыра качып, бир далай ат менен 8 казак кыргыздын колунда калган. Шамен баштык мурунку колго түшкөн кыргыздар аттарынан түшө качып кутулушкан. Бул урушта Төрөгелдинин агайындары черикчи элинин бүткүл боз балдары баштарын кызыл жоолук менен буунуп, жеңдерин чечип, колмочтонуп, шымдакчан болуп согушкан. Сегиз казактын бири Жорубай деген болгон. Ал Кочкордо Абдыраман уулу деген сарбагыштын ичинде туруп калган (анын тукуму азырында ошонун ичинде). Казактар бир нече бөлүнүп каптаган. Солтону бет алган казактарга биринчиде Бөлөкбайдын боз балдары беттешип, согушуп жүргөндө, кара кызыл ат минип жүргөн Эржан төрөнү Жоосейит, бир кабарда жетикашкадан Андаш бет алдынан найза менен сайып түшүргөн. Норубай бура тартып, кыргызды качырып кирип келип

¹⁰⁶⁵ <Айрым кабарларда «Кекиликтин сеңири» деп дагы айтылат. Азыркы Токмок шаарынан 4 чакырымдай түндүк-чыгыш тарапта>.

¹⁰⁶⁶ <Уруулар>.

¹⁰⁶⁷ <Айрым иликтөөлөр боюнча Кенесарынын колу 20 миңге жеткен (кара: Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. А., 1994. 329-б.)>.

¹⁰⁶⁸ <Агыбай Орто жүздүн (Каркаралы) чубуртмалуу (казакча – шұбыртпалы) уругунан чыккан баатыр>.

¹⁰⁶⁹ <Илимий изилдөөлөрдө Орто жүздүн сүйүндүк уруусунан Жаңыайдар баатыр, кыпчактан Иман Дулатов (Аманкелди баатырдын атасы), табын (Кичүү жүз) Жоламан Тилечиев, атыгай (Орто жүз) Аңгал баатыр, Букарбай, дуулаттан (Улуу жүз) Жауке, Суранчы, Байсейит ж. б. баатырлардын аты аталат (кара: Бекмаханов, 1994. 188-б.)>.

найза сала албастан, «Эржан төрө деген осу, кыргыздар жаксылап багындар» деп, кайта кеткен. Эржан төрө экенин кыргыздар билген соң, кескилеп өлтүргөн. Бир кабарда Жаманкаранын агайындары багып туруп, кийин өлтүргөн. Жана бир кабарда Жаманкаранын Самак деген тууганы Эржан экенин билер замат бычак менен жара тартып жиберип, канынан үч ууртап алып, Жаманкаранын күйүтү эми кетти деп, атына минип казакты каптаган жолдошторуна кошулган. Норузбайга көмөккө артынан келген, аккойлу Бейет бир аз согушуп, кайта жапырылган. Сарбагышты бет алып чыккан Чымыр¹⁰⁷⁰ Байзактын аскери катуу согушуп, кыргыз бешимде тууга карап жөнөгөн. Аргын¹⁰⁷¹, Агыбай менен Норузбай мингендери кызыл ат экен. 3 миң чамалуу киши солтону экинчи бет алып чыкканда (Эржанды ажыратууга болсо керек), солтолор кайта качып, Оробашыдан өткөндө, 600 чамалуу солто жолдон бугуп туруп, туурасынан качырып чыкканда, казактар быт-чыт болуп, кайтадан тууга тыгылган. Мындан соң солтону беттей албай калган. Беш күн чамалуу казак-кыргыз жекеге чыгып уруш кылган. Норузбай үч күн катары менен жекеге чыгып келип, үч кыргызды сайып кеткен. Мунун бири өлүп, экөө аман калган. Экинчи күндөгү согушта жүрбөгөн тору бышты минип, куланын мурунку жылы казакка шыпырта чаптырткан Түлөгабыл келгенде, Жантай Ысабек деген баласынын күлүк тору атын түшүртүп берген. Түлөгабыл минип, калың найзадан бирин тандап ала, беттеп турган калын казакты көздөй чу деген, бирин ыргыта коюп, нар жагына өтө чыгып бура тартып, дагы бирин жыга сайып, кууган казактарга жеткизбей чыгып кайта келген. Анан кийин тынай кыргызынан Назарбек карыган чагында жекеге чыкканда, качырган казакты Назарбектен мурун жетип, анын Үркүмбай деген баласы ыргыта сайган. Норузбай чыга келгенде, анын Кызылооз деген Меркенин Мадели бегинен тартууга алган аргымагын солто Байтиктин мергени бутун сый аткан. Бир кабарда тынай кыргызынан Шералдай менен Саадабай маша кошуп аткан. Бир кабарда Эсенкулдан Кебек мерген аткан. Атына ок тийип калганда, Норузбай кайта качып барып, мындан соң Норузбай Чымыр Байзактын Кертайлак деген күлүк атын минип, согушка келип, бир жөө казакты камакка таштап кетип, ал андып туруп Кебек мергенди атып өлтүргөн, бул тууралуу казактагы өлөң:

Норузбай минген Кертайлак,
Текеликтен сеңирден,
Чыга келди кол жайнап,
Коркконунан көп кыргыз
Ойбайлаган кудайлап
Өтүп чыккан өтүнүп,
Орто жол менен төтөлөп,
Өн жүйрүгүн жетелеп.

Күн чыгыш жагынан эсенкул, саяк, талкан беттеп, суу жагынан бөлөкбай, тынай, черикчи эли тосуп, казакты кыргыздар чулгап согушкан. Согуштун 5-6 күнүндө бүткүл кыргыз ат коюп кирип барганда, катуу согуш болуп, эки жактан бир далай киши өлгөн соң, эки жакка тарап кетишкен. Мындан соң кыргыздар жалпы атка минип, Чүйдүн суусун бөгөп, таш салып жиберип, сууну Кызыл-Суу, Шамшынын оюн көздөп буруп жибергенде, казактар сууга жетпей калган. Бирин-серин сууга барганын кыргыздар өлтүрүп турган. Тоо жагын тосуп, солто менен сарбагыш, саяктын кишилери Караконуздун суусуна жибербейбиз деп тосуп, урушта бир далай кыргыз өлүп кеткен соң, кыргыздар тосо албаган. Кыскасы кыргыздар күн чыгыш, күн жүрүш жана түн жагын курчап алган.

Согушта мурунку жылы Жаманкарасын өлтүрткөн жетикашка Чыңгыз акыл таап, өтө кайрат көрсөткөн. Акыры казактар күндөн-күнгө согушун күчөтүп, кыргыз кысылып, кыргыздын катын-кыздары, абышкалары айылынан тамак ташып берип, согуш созулганда, кыргыздар келсин деп 8чи күнү Ормонго киши чаптырган. Ормон келбеген соң солто, сарбагыш, саяктан кош ат менен үч киши чаптырганда, Ысык-Көлдүн Карой, Сары-оюнда жаткан Ормон 200 киши менен согуштун онунчу, бир кабарда он экинчи күнүндө келген. Узун-Булакка келгенде,

¹⁰⁷⁰ <Уруунун аты>.

¹⁰⁷¹ <Уруу>.

Орозбак¹⁰⁷² дегенге кернейин тарттырган. Келип түшкөндө, кыргыздын бүткүл баш кишилери барып учурашканда, нечен төөгө тарттыра келген бышык сүрүн элге тартып, чийкисин кош-кошуна берип, элинен жетелей келген семиз ак кызыл бээни түлөө кылып, мууздаткан. Ошол чакта казакка төш жагынан бир аз ок атып туруп, кайта Чаргын деген уулу кырк киши (бүткүл мерген) менен тарткан. Абылай¹⁰⁷³ уругунан Кодоо Калча жекеге чыгып барып, казактын жекеге чыкканын ыргыта сайып, атын коштоп келген. Ормон кернейин тарттырганда, Кенехан «мынау сыйырча мөөрөгөн не» дегенде, жанында олтурган Чымыр Байзак: «Алдаяр таксыр, кыргыздын чабагы мен чарпышып жатуучу эдин, жаяны энди келди», - деген. Ошондо казактан үч киши элчибиз деп келгенде, аларга Ормон жооп бербестен, казакты бет алган элди Ормон карап туруп, тоо жагынан курчаган ким дегенде: бүткүл талкан деген. Суу жагынан беттеген ким дегенде: кобай¹⁰⁷⁴, тынай, черикчи деген. Бул алдыбыздагы күн батышты, карап беттеген ким дегенде: өз тууганыбыз менен саяк деген. «Бүгүн согуш кылбагыла, тынч барып кошуңарга жата бергиле. Ай... башка тил алар, тетиги үч тентек тил албас», - деп, бөлөкбай, тынай, черикчини көрсөтүп, -«казакка тийгениңер болсо башыңар каноого, малыңар талоонго дегендей, эртең казактын канжыгасы болсо да тең бөлүп берейин»... Келген казактар жооп албастан кайта кеткен. Боз бээнин этин жеген соң эл тарап кошторуна кеткен. Ормон өзүнүн жүктөй келген үйүнө жатып калган. Ормондун буйругу боюнча ал күнү кечке согуш бол[бо]гон. Элчи казактын сөзүн Норузбай угуп: Тандамал 1000 жигит менен мен жоонун алдын жарып чыгайын, онан соң туу менен калган аскерди алдыңызга салып, мен казактын арты жоонун бетинде болоюн. Жүрүп кетели», - дегенде, Кене хан башын чайкап, болбостон, «күндүз кетсеңер тукумуңар чыкпайт» деп олтура берген. Кечке жакын бир баласын качырууга даярдаганда, башка казактар билип калып, баары да качыштын акылында калган. «Бөлөкбай, Атаке, Абайылдалаган!» ураан чыгып, мылтыктар атылып, күн абдан батып, эл орунга олтура казак качты, жоо качты деп каптаган кыргыздын дүбүртүнөн, аткан огунан, үнүнөн ойдо-тоодогу кыйкырыктан, жер-суу дүңгүрөп кеткен. Казактар тамактарына карабастан, бет-бетинен качкан. Казактарга кыргыз аралашып калганда, казактар кыргызча ураан чакырабыз деп, маселен, Түлөбердилер бара жаткан «Түлөберди, Атаке» деп ураан чакырган кыргызды туурап, «Атыке, Атыке» деген тилинен таанып, көп казакты колго түшүргөн. Ат кошчу балдар аскер эмес, алардын кээ биринин алганы үч ат болгон. Казактын кыздары чачтарын төбөсүнө түйүп алып качкан болсо, алар таанылбастан көп өлтүрүлгөн. Бир кыз чачын түшүрө сала «мен кызмын» дегенде, саяк кыргызынан Нарбай балбан деген кармап барып, баласына алып берген. Анын тукуму азыркы кайдуулатта болуп, ушул кезде Кетмен-Төбөдө. Казактын таанылган бир себеби, кыргыздар бүткүл баарысы сыртынан көйнөктөрүн кийип алган. Казактар кийбеген. Казактан ак көйнөк кийип, аман калганы чымыр Байзактын эли болгон. Себеп, Кене хан качмак болду деп, астыртан Ормонго киши жибергенде: Ормон «элине текши ак көйнөк кийгизсин, мен кыргызга ак көйнөк кийгиземин», - деген. Таздар сарбагышынан Шадыкан, казактын бир баш кишисин колго түшүрүп, аны тамырлашып кое бергенде, Жантай билип калып, аны көп жылга жоолоп, кектеп жүргөн. Чубуртбалы Агыбай өз казактарын бир бөлүп, кыргыздын куугунтугу өткөнчө жардын түбүндөгү муйушка жашырып, кыргыз текши өткөн соң, Токмоктун арал жолуна салып аман-эсен кутулуп кеткен¹⁰⁷⁵. Мистени ашып кеткен казакты Ыргайтынын талаасына кууп барган тынай кыргызынан Дайырбек, Калча дегендер таң атарда Норузбайды кармаган. Жана тынай кыргызынан Кармыштын балдары Текеликтин тоосунда Кене ханды шашкеде кармаган. Кенесары менен Норузбай: «Башыңарга ээ боло турган кыргыз болсоңор 12 киши экенсинер, баарыңарга тойгондой дилде берейин, бизди элибизге алып баргыла», - дегенде, болбостон алып келип, Токмоктун тоосу, Алмалынын оозуна үч күн багып туруп, анан соң Жантайга кабар берген. Жантай эки күндөн кийин келип, Ормонго акыл салганда, Ормон аттап-тондоп узатып жибер деген. Кене хан, Норузбай колго түшүптүр деп угуп, өлтүрөбүз деп, Кенесары жаткан Жолбундун үйүн курчап калган. Бир

¹⁰⁷² <Манасчы Сагынбайдын атасы>.

¹⁰⁷³ <Абыла>.

¹⁰⁷⁴ <Мүмкүн «тагай»>.

¹⁰⁷⁵ <83 жашында Кайракты (Акмоло облусу) деген жерде, өз ажалынан көз жумган>.

кабарда Кенен хан, Норузбайды кармаган чечей Атамбектин Опу, Топу деген балдары кармаган¹⁰⁷⁶. Аккойлуу Байеттин 19 жаштагы Кудайберген баласын тынай кыргызы абыла уругунан Аалы кармаган. Кудайбергендин сарыгер аты, бермет бастырган ичи-тышы кундуз бөркү, алтын кемери жана кундуз болгон. Жантай кудалашып, 100 төө, 1000 кой калыңдыкка убадалашып узатып жиберген. Чымыр Байзакты ат баштаган бир тогуз менен Ормон узаткан. Бүткүл кыргыздын баш кишилери Ормон ичинде болуп, кеңеш кылып, казак менен эл болуп туралы, өлгөн өлдү, калганыбыз журт бололу, Кенесары, Норузбайга катын алып берип, узаталы дегенде, мурунку жылы өлгөн жигиттердин, эрлердин ага-инилери болбостон, алардын энелери, катындары айыл курчап жатып алган. Кенесары, Норузбай эки башка айылда болуп, 7-8 күн багып турган. Кене хан кыргыздын бир баш кишисине мени жолуктургун дегенде, кыргыздар макул албаган.

Кыргыздар акыры мындай деген: «Буларды кое берсек, биринчиде, элибиз бузулат экен, эгер өлтүрбөстөн багып жүрсөк, казактар Төрөгелдини кое бербестен багып жүрүп, Кенесары менен Норузбайга оро-пара кылып буларды бошотуп кетет экен», деген. Төрөгелди тууралуу мындай сөз бар: Кенесарынын соңку согушунда Төрөгелди Иледеги казактардын туткунда болгон. Кенесары Норузбайды өлтүргөн соң, Төрөгелдини бошотууга Ормон менен Жантайдан киши барса, казактар оруска сыйынып, Төрөгелдини бошотпогон. Казактын төрөлөрүнө жана башка баштыктарына айтса, алар мындай акыл берген. Кене хан оруска тынчтык бербей нечен жолу бүлүк салып, көп зыян келтирген. Булардын өлгөнүн ырастоо үчүн Кенесарынын башын орустун улугуна тартуу кылсаңар, Төрөгелдини бошотот дегенде, Жантай өз жакын туугандарынан Калыгул Албек уулунан Кенесарынын башын берип, Омбудагы орустун жандыралсына жиберген. Орус улугу Калыгулга жана башка кыргыз өкүлдөрүнө медал, чепкен берип, Төрөгелдини бошоткон. Жантайдын кеңеши боюнча Калыгул жолдошторуна айтпастан жашырып, оруска карап турууга Жантай көп ынтызар деген. Ошон үчүн башка өкүлдөн Калыгулду артыкча изат менен жөнөткөн. Кыргыздар Кене ханды өлтүрүүгө макулдашып киши жиберип, мурунку жылы элчи жиберген киши бар дегенде, Кене хан «болсо болор» деген. Кыргыздын өлтүрмөк болгонун Кене хан билген соң: Мен даарат алып, намаз окуп алайын, анан соң ишаара кылайын, ошондо жанымды кыйнабай, кылыч менен бир чаап өлтүргүлө», деген. Эртең менен намаз багымдатты окуп болуп, ишаара кылганда, мурунку жылы Кенесарыдан өлгөн Ормонбек Субанбектин Тайсары деген иниси Таштанбектин болоту менен шилтеп жибергенде¹⁰⁷⁷, башы ыргып кеткен. Башы томолонуп, кыймылдап жатканда жесир катындар чуркап келип, кулактарын кесип алган. Өлүгүн Кызыл-Суу менен Шамшынын ортосундагы Борду деген сайдын орто бөксөсү тоого көмгөн. Кенесарыны өлтүрөр замат күн катуу жааган.

Кудайменде төрө Чынгыштын колуна түшүп, аны Алимбек менен Болот өлтүргөн. Кене хандын мойну жоонураак, арык-семиздин ортосу, сын сөөк, жүзү куба сур, орто бойлуу, көзү кызыл, маңдайы жазы, мурду жалпакча, таноосу кең, кичирээк күрөң жээрде чокчо сакал, мурутчан, көп сүйлөбөгөн токтоо киши болгон. Башында кундуздаган тумак, төө жүндөн соккон боз чепкен. Ичинен чылк кундуз ичик, көйнөк-дамбалы аксур, жашы 45 чамада болгон. Тигип келген чатыры керегелүү көк чатыр болгон. Норузбайдан мурунку жылкы элчилер барбы дегенде: «Жаманкаранды жайлаган Ормонбегинди ойрондогон, Субанбегинди сулаткан, Калпагыңды талпак кылаң колум осы», -деген. «Өтүң эминеге дары?» дегенде – «Кызыңдын... даары», деген. Төрт арманым калды: биринчи – апам байга узатылган жок еди, экинчи – перзентим калган жок, үчүнчү арманым – токсон төөдө бул ачылган жок. Төртүнчү арманым – алты ата алач баласын артыма салып, Эдил Жайык, Сары Аркада орус менен беттешпедим»,

¹⁰⁷⁶ <Казак жактан бардыгы миңден ашык (анын ичинде төрө тукумунан 32) киши курал-жарактары менен колго түшкөн. Кенесарынын жибек чатыры жана өздүк мылтыгы да колго түшүп, алар кийин Бүткүл россиялык көргөзмөгө коюлган. Бир кабарда Кенесарыны, анын иниси Ноорозбайды Алмалуу-Сай деген жерден Дайырбек, Жалбай, Калча Атамбековдор колго түшүрүп алышкан (кара: Джамгырчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон хана (Из истории феодально-родовых войн киргизов в XIX в). Ф., 1945; Касымбаев Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель (декабрь 1846–1847 гг.). А., 2002)>.

¹⁰⁷⁷ <Кенесары хандын башын алган үчүн кийин К. Таштанбеков алтын медалга ээ болгон>.

деген. Мурунку жылы казактан өлгөн Калпактын катыны кылыч менен чабаарда Норузбай: «Кыргызда эркек жокпу?» -деген. Калпактын Түлөбай деген жигити кылыч менен башка тартып калганда, оңкосунан кетип өлгөн. Калпактын катыны ичин жара тартып, канынан үч ууртап алган. Сөөгүн Шамшынын күн чыгыш жаккы кашатка көмгөн.

Норузбай 23-25 жашынан озбогон, узун бойлуу, ак куба, бети жука, жаагы узун, көзү чекир сымал, шоошактары ичке, узун көкүл чачына маржан таккан, токтоосуз ойноктоп турган, сакал-муруту жок болгон. Минген аты ак-кызыл болуп, согушта он жеңин кемерге кыстарып, коломочтонуп жүргөн. Ал келип, кыргыз менен эки жылы согушканда, анын найзаны эки колдоп сайганын эч бир кыргыз көрбөгөн. Дайым найзаны бир кол менен сайган. Кызыл манат тыштаган кундуз тумагы болгон. Ичтен кара башайы күрмө, тыштан көк ноот тыштап, кундуз кармаган ичиги болгон. Качырып келе жатканда, алдынан жаадырып мылтык атса да жалтанбастан, көзүн жумбастан келип, найза сайган. Норузбай тууралу бир сөз: Кене хан Текеликтин сеңирине туусун жаңыдан тигээрде Норузбай тынайды бет алып бара жатканда, арты аскерден бөлүнүп, качып бара жаткан мал айдаган 30 чамалуу кыргызга Норузбай жетет. Мунун жоо экенин билип, 60 киши менен жоого малды түшүрбөйүн деп, Молтой жетип келгенде, 10 чакты киши Норузбай бура тартып бара жатып, «сен кимсиң?» дегенде: «Мен Жантайдын иниси Молтоймун ,дейт. «Сен Молтой болсоң достосайык», дегенде Молтой: «Жоого дагы достук барбы?» дегенде, Норузбай: «Кыргыз, сага кудай берди гой», -деп айткан. Экөөнүн артындагы кыргыз-казактын аскери жетишип, беттешип кеткен. Кыргыздын айтуунда Норузбайдын бул сөзүндө эки себеп 1) Дуулат-чапырашты казагы Кене хандын кыргыз менен согушканына нааразы болгон. 2) Бопуйхандын көргөн түшүнөн төрөлөр абдан кооптуу болгон. Кене хан дайым согушка чыкпастан, туу түбүнө тигилген көк чатырында болуп, жанында дайым чымыр Байзак болгон. Байзактын Өрөөлү Тор жана Кертайлак деген эки күлүк аттары болгон. Агыбайдын минген аты боз болгон.

Кыргыз-казактын жабдыгы жана кийими. Найза, соот аз болуп, баары да атчан согушкан. Казактын айбалта, кылыч, чоюн баш, шалк этме, мылтык, жана башында тумак, боз чепкен, кесе, кемер, булгаары өтүк, оң жеңин курга кыстарып, коломочтолгон. Ак каңкы ээр, өлөң быштан ат жабдыгы бекем болгон. Жайдак ат минип, урушканы да көп болгон. Кенесарынын ээрин алтын менен жапкан. Кыргыздардын көбү башын кызыл жоолук менен байлаган, жаки тебетейин байтал көтү кылып кийген. Сары жаргак шым, кайылчаларын шымданган, багелегин түшүргөн, оң жеңин колмочтоп, белде кийсе, ак каңкы жыгач ээр. Ал заманда кыргыздын эркеги кучмач ээр минбеген, үзөңгүлөрү жыгачтан, жаки мүйүздөн болгон. Көрпөчө салынбастан, бүткүл баары кийизден шырып көпчүк салынган, желдик салынбастан, тердик токуму болгон, соот кийгени да болуп, жайдак атчан жылаңач согушкандары болгон. Маселен, Келдике, Абийир баатыр. Кыргыздын үйүндө эркек калбастан, малын аялдар багып, тамагын аялдары жеткирип турган. 15 жаштан баштап, 60 жашка жете эркектери согушта болгон. Кенесары өлгөн соң, бир жылдан кийин ат, тон, колго түшкөн казактын көбүн Кенесарынын бир тууган карындашы Бопуйхан келип жыйып кеткен. Көкжал Барактан (1770-жыл) башталган кыргыз-казак согушу эл чабыш, кедей-дыйкан, орто чарбаны эзиш, өлтүрүш, жылкы тийиш менен жүрүп, кээде жараш, кээде уруш болуп, кедейден миндеген кишилер, баатырлар кырылып, алардын эч бири айтылбастан, алар аман-эсен калгансып, баякы канкор феодал, манаптардан ондогон гана кишилер, кан-соргучтар өлгөн болсо, алар гана айтылган. Бул кыргыз-казактын арасындагы жаңжал 77 жылдан соң, кийин кан соргуч Кенехан, Норузбай Эржан, Кудайменде төрөлөрдүн кыргыздан өлтүрүлгөнү менен 1847-ж. токтоду¹⁰⁷⁸. Эки ортодо

¹⁰⁷⁸ <Батыш Сибирь генерал-губернатору П. Д. Горчаковдун тапшырмасы менен Ормон, Жантай, Жангарач Капалга чакырылган. Бирок алар өздөрү барбай, алардын атынан Ормон уулу Үмөтаалыны, Жантайдын тууганы Калыгул Алибек уулу, Жангарач тараптан Жалаңтөш Эшкожо уулу барган. К. Алибеков күмүш медаль менен сыйланып, Ормон ханга орус армиясынын полковник чини берилген. 1847-жылы 22-августта кыргыздан Ормон манаптын уулу Үмөтаалы Ормонов, Жантай манап Атаке уулу, Жалаңтөш Эшкожин, Токтор Карачүңүров; казактар жагынан Али Адил уулу, Акыш Абылай уулу, Үрүстөм Аспендияр уулу, Сүйүк Абылай уулу, Бөлөн Чаңкай уулу сыяктуу султандар жана Тууганбай Койкелди уулу, Ачекей Дайырбек уулу, Сыпатай Алибек уулу, Дыйкамбай Капсалаң уулу, Сары Алтай уулу сыяктанган бийлер Капалга чакырылып, тынч турууга макулдугун берип, кол коюп, мөөр басышкан>.

(1770–1847) болгон. Көкжал Барак, Абылай хан, Бердикожо жана Кенесарынын эки сапаркы жапырыгында, солто жалпы капталып, саяк, сарбагыш толук дээрлик (Кене хан өлтүрүлгөн сапардагы болбосо) катыша албады. Кене хандын эки согушунда бугу катышпады.

БУГУ БАЛБАЙ МЕНЕН КАЗАК АРАСЫ

Жогоруда жазылды – саяк менен бугу кыргызы көбүнчө калмак, уйгур жана казак менен жоолошуп турган деп. Булардын жаңжалы киши өлтүрүп, эл чаап, жылкы тийип алганы өтө көп болгон. Мисалга: бугу менен казактын арасындагы болгон жаңжалдын бирин көрсөтөлү. Булардын арасын көбүрөөк бузган бугудан Балбай болгон. Өзүнүн баш кишилери эл-журт менен тынч туруп, күн өткөзөлү десе болбостон, кыргыз-казактын кез келгени менен жоолошуп, эр өлтүрүп, мал тийип алып, Кашкар, Кулжага, Турпанга жете, уйгур менен кыргызды чаап алып турган. Балбай кырк жигит жыйган. Ал кырк жигити менен барып, казактан калың жылкы алып, тийип келе жатканда, артынан казактар куба чыгып, уруш болуп, жекеге чыгып келген бала жигит казакты өлтүрүп, жылкыны алып кеткен. Балбайдын артынан 4-5 күндөн калбастан казактар келип, кыргыз менен сүйлөшүп, бүткүл жылкысын кайтарып алып, өлгөн жигиттин куну үчүн 300 жылкы кесим болуп, 240 жылкысын берип, 60 жылкы үчүн Балбайдын бугу жана топтуу карышкырды тобу менен алып берген кыраан тайганын Балбай бербейм десе дагы болбостон, башка бугуларга макулдашып туруп алып кеткен. Мындан соң, дагы ошондой жылкы тийиш, эр өлтүрүш көп болуп, казактын тынчын Балбай ала берген соң, казактар жеке бугу эмес башка кыргыз менен да жоолашып, жылкыларын тийе баштаган. Ормон казакка канчалык киши жиберсе, алар: Ормон биз эмес өзүнүн кыргызы – Балбайды тыйып алсын деп унабаган соң, ууруулук каршылыкты жоготуп, эл арасындагы барымта, жылкы тийип алууну тыямын деген Ормон казакты басамын деп көчкөн.

ОРМОНДУН ИЛЕГЕ ТҮШКӨНҮ¹⁰⁷⁹

Казакты бет алып, 1850–51-жылдарда, кыштын күнү Ормон 600 түтүн менен Ысыккөлдүн түн жагы кар басып бекип калган белди 80 тукур, минилбеген ат менен буздуруп, ашып, Иле багытына түшкөн. Казактар Ормонду абдан изат кылып, казак-кыргыздын феодалдарынын адети боюнча согушка¹⁰⁸⁰, өрлүккө тогуздап бээ, жүздөгөн кой берип турган. Ормон казакка көчүп барыптыр деген кабары кыргызга текши угулуп, казак-кыргыздын арасындагы уурулук, жылкы тийиш токтогондон бир жыл өткөн соң, казактар Ормондун айтканына кулак салбастан пейили бузулуп, Ормонду чаап алуу аракетин кылган. Ормон амалы куруп, баягы опуза айласына киришкен. 50-60 кишинин башына селде чалып, жарак-жабдык байлап, кокондун аскериндей ак жана кызыл кийиндирип, ээр-токумун өзбекче токунтуп, далда жерге жашырып коюп, качан казактар келгенде «биз Кокон хандын аскерибиз, артыбыздан көп аскер келе жатат, биз аскер алды болуп келдик», деп айткын деп үйрөткөн. Сүйлөшөлү деп бүткүл жакшы кишилери чакырып кел дегенде, алар бүт келер замат баягы жашырып койгон кишилерге кабар кылган. Алар 50-60 киши жарак-жабдыгы менен куржундарын салынып, Ормондун айтканындай болуп келип, чатырларын тигип жатып калган. Бир-эки селдечен кишилери келип, Ормондун жигиттерине жолукканда, жигиттери Ормонго кирип, бул келген кишилер Кокон ханынын сарбоздору экен, бир-эки күндөн кийин артынан бектери менен дагы сарбоздор келет

¹⁰⁷⁹ <1852-ж. башында Ормон хан Николай Іге кайрылып, Илеге келген жайын түшүндүрүп, Иле жана Чүй сууларынын араларынан конуш сураган. Ормон хандын Кокон бийлигине баш ийбегенин жана Кенесары ханды жеңүүдө көрсөткөн кызматын баалап, бул сунушка Батыш Сибирь генерал-губернатору Г. Х. Гасфорт макулдук берген. Бирок Россия империясынын Тышкы иштер министрлиги (Азия департаменти) каршы болуп, болгону Г. Х. Гасфортко Ормон ханды өз карамагына кабыл алууга аракет кылуу гана сунуштаган. Өтүнүчү аткарылбай турганын уккан Ормон хан 1853-ж. май-июнда кайра Кеминге көчкөн. Аны билбеген Чоң ордонун приставы М. Д. Перемышльский атайы аскер экспедициясын даярдап, 1853-ж. 2-июлда 2 замбирекчен 467 казак-орус менен Ормон хандан ант алуу жана туруктуу чеп салууга ыңгайлуу орун караштыруу үчүн Иле боюна келип, бирок кезиге албай кайра кайткан>.

¹⁰⁸⁰ <Союшка>.

экен, сизге учурашып, ошолордун жайын айтууга бир-эки кишиси келип турат дегенде, Ормон: «Ий, бул кокондогон кокондукту мен чакырган жок элем го, аларсыз дагы мындагы казак-кыргыз толуп жатат, айтар сөзү болсо кийин айтар, деп тизесин мыкчып-мыкчып койгондо, казактар Ормондон уруксат кылсаңыз, биз союштарыбызды камдап, бир-эки күндөн калбай келели деп, жүрүп кеткен. Казактар барып, ушул күнү үрккөн боюнча малын айдай Илени бойлоп, төмөн кирип кеткен. Булардын үркүп кеткенин Ормон угуп, эли менен шашпастан Түргөн, Талгарды баса, Кашкелең аша, Көк-Ойрокко түшкөн.

БУГУДАН ОРМОНДУН ӨЛГӨНҮ (1854-жылында)

Бугу, сарыбагыш бир тууган болсо да, Маматкул менен Белектин заманында аралары катуу бузулуп, кийин Анжиан-Алайдан келип, Ысык-Көл менен Чүйгө орношкондо, калмак менен казак, кыргызга жоо болгону үчүн бугу менен сарыбагыштын арасы эң жакындашып, туугандашып кеткен. Ормонду сарбагыштар хан көтөргөндө, бугулар толук баш ийбестен, өзүнүн феодалы Боромбай Меңмурат уулу¹⁰⁸¹ баштык кылып турган. Бугулардын мунусун көргөн соң Боромбайга Ормон кызын бермекчи болуп, кудалашып, Кулан деген кызын Боромбайдын Өмүрзак деген уулуна берген. Солто, казак, өзүбек, Таласка жана Пергана кыргызына, бугулар Ормонго табы катарында көрүнсө да, аныгында бугулардын сурагы, бийлиги өзүндө болуп, сарбагыш катышпаган менен Ормон менен Боромбай – бугу, сарбагыштын эки кан соргуч феодалдарынын арасы жакын сөөк болгондуктан, Ормондун сөзүн бугулар көп жыкпастан аткарып, мунун аркасында кедейлерди эзип, дыйкан менен орто чарбанын канын соруп турган. Кыргызда бир макал бар. «Карыганда дүнүйө кишинин маңдайына келет» деген, ушул сыйактуу Ормон карыган кезинде бурункудан бетер напсисин арттырып, кедей, жалчы, орто дыйканды эзип жана казак-кыргызды жегени дагы бурункудан артып кеткен, мисалы: Ормон Илеге ашканда, Асы деген ашууда, надырбек¹⁰⁸² кыргызынан – Абыке жана Кубат; жантай кыргызынан – айуке уругунун жылкычылары: Чыйбылды Кадыр уулу жана Илебай Эрдана уулу өз койлорунан көк бир козуну жылкыга алпарып, сойуп жесе, аны Ормондун козусу деп жалаа кылганда, Ормон эки тогуз (18) жылкы айып алган. Ормондун баласы Үмөталы – булар ак десе Ормон укпаган. Бул себептен Үмөталы таарынып жүрүп, Иледен кайта келгенде, Нарынга бөлүнүп кеткен. Эрдана баштык, Абыке, Кубаттар надырбек бугуга кошулган. Ормон өлбөстөн канчалык жыл бурун, байагы кан соргуч Төрөгелди 50 киши менен көктөмдө Чүй боюндагы кан ичер Жантайдыкына келген. Бир нече күнү коноктоп жатып, Жантайга мундай деген: «Жаш жылкынын этин сагындык, казактан жылкы тийип келели жүрүнүз» - дегенде, Жантай макул алып, мунун бир тууган Молтой деген иниси – «биздикине конок болуңуз» - деп, Төрөгелдини алып бара жатканда, Жантай: «Мен эртеге барайын, андан казакка жүрүп кетели» - деген. Жантай баргыча Молтой: «Ал Жантай болсо, мен болсом Молтой баатырмын, артыбыздан келер» - деп, 200 чама киши менен, Төрөгелдиде 50 киши (баарысы 250 киши), казакка жүрүп кетет. Бир атка арак, бозо жана сүр эт жүктөтүп, Жантай баатыр жүрүп кеткенин билип, «Эки жиндинин артынан ээрчип жүрөмбү» деп, кайта кетет. Булар барып, Иледеги казактан калың жылкы тийип келе жатканда, Кашкелеңдин күн батышы, Чамалгандын күн чыгышындагы «Шөкүлө» деген дөбөгө шашкеде келгенде, артынан 400 чамалуу казактын куугуну жетет. Молтой муну көрүп, «Төрөгелди сени эр дечү эле, кана, мен сиз кылган эрдигинди мен көрүп турайын» деп, эки жүз тынайды ээрчиге, куйругун кыпчып жөнөгөн. Төрөгелди не кыларын билбей, күрөң аттын ээр токумун алдырып салып, жайдактап ары-бери жетелетип туруп, бир аздан соң жалаң тердикти белине тарттырып, бир найзаны тандап алып, казакка карап туруп: «Кап, кантейин... тынай тынайлыгын кылып жүрүп кетти. Аккызыл алдымда болсо, Айуке¹⁰⁸³ Майтык жанымда болсо, кантер элем казакты», - деп

¹⁰⁸¹ <Айрым тарыхый маалыматтарда Миңмурат же Бекмурат уулу; Б. Жамгырчиновдо Киркеев, Ы. Абдырахманов боюнча Меңмураттан Кирке, Сасыке, Байбото үч уул. Киркеден Боромбай. Сасыкеден Зарыпбек (кара: КР УИА кол жазма фонду, инв. №116 /319)>.

¹⁰⁸² <Сарыбагыштын бир уругу>.

¹⁰⁸³ <Майтыктын уругу>.

үшкүрүп, казактан көзүн айырбастан карап турган. Жолдоштору Төрөгелдиге угузбай, «калың казакка Аккызыл менен Майтык кан чачат беле» -деп турганда, Мундуз¹⁰⁸⁴ Сейит: Силер боз баш мундай жоону көрө элек балдарсыңар, Майтык менен Аккызылдын эми кереги болор жери бар -деген чакта казактар жакындап калып, Төрөгелди атка ыргып минип, кылычын жалаң билегине салып, «Төрөгелдилеп» качырып, аралап кирип, бир казакты ыргыта сайып, кайта аралай салып өтүп, бура тартып «Төрөгелдилеп» кыйкырып, дагы бир казакты ыргыта сайганда, казактар топ-топ болуп качууга ыңгайланып калганда, Төрөгелдинин аты мүдүрүлүп жыгылган соң казак басып калган. Ошондо мундуз Сейит: «Аккызыл болсо жыгылбастан, алдына келсе омууроосу менен койуп, аң-жар келсе аттап өтмөк, кокустан жыгылып калса басып калган казакты үстүнөн сүрүп, Төрөгелдини атына мингизип алабаш кошуп жоону бет алмак. Тарткыла балдар, эми туруучу эмес» - деп, качып жөнөгөн. Калың жылкысын ажыратып, Төрөгелдини колго түшүргөн казак кубалабаган. Казактар Төрөгелдинин сакал-мурутун алып, башына элечек ороп, соку жанчтырып жүргөндө, бир жүз жылкы убада менен сатыкка чыгарылган. Кийин жүз жылкы доолап казак келсе, менин сакал, мурутум бир жүз жылкы эмеспи деп, бербей койгондо казактар Ормонго барат. Ал: «Казакта Нарботонун куну дагын эле жатпайбы» -деп койгон. Нарботонун куну дагы эле жатпайбы дегендин себеби мындайча болгон: Нарбото Төрөгелдинин бир тууган агасы болуп, эрдиги Төрөгелдиден кем эмес; балким артык. Төрөгелди, Нарбото баштык 200 чамалуу киши Кордойдон өтүп барып, казактан калың жылкы тийип келе жатып, казактын калың көчүнө капталып калат. Көчтөн бир сулуу келинди көрүп, кызыгып ала кетмекчи болуп, бир кабарда Нарбото бетинен сүйүп жаткан кезде, казактын куугуну жетип, алды кыргызга аралашып согушуп, көчтөгү казактар кошулуп дагы согушуп, Нарботону бала жигит казак айбалта менен тартып өткөндө, аттан учуп түшөт. Кыргыздар жылкыны таштап жиберип, казак менен беттешет. Эки жагы бирдей бир качпастан согушкан. Төрөгелди бир казакты айбалта менен башын жара чаап өткөндө «Ойбой жеп тастады» -деп, үстү жагынан бир жаш бала качырып, Төрөгелдини аттан ыргыта койуп өткөндө, Төрөгелди аттан учуп түшөт. Ал баланы Төрөгелдинин бир жолдошу аттан ыргыта сайат. Ушул мисалда эки жак тең былчылдашканда, «Нарбото өлүп калды» деп кабар берген. Кыргыздар бура тартып, чу койуп келип, Нарботонун этин шылып таштап, сөөгүн чаначка салып алып, жылкыны таштаган бойунча кетет. Казактан дагы киши өлүп (аныгы канчалыгы маалим эмес), шул себептен Нарботонун өлгөнү үчүн жооп бербей кеткен. Жана Иле боюндагы казактардын Ормонго айрыкча нааразы болгону, Ормон Илеге барганда, казакты жакшы чыгымдаткан. Ормон менен бугунун арасы салкындашканынын башы көбүнчө төмөнкү болгон. Боромбай жолдоштору менен Ормондукуна конокко келип, бир канча күнү жатып калганда, эрмек болсун деп Ормон ордо салдырып берген. Боромбай менен Ормон бугу, сарбагышка баш болуп, ордо аткан. Бугу жеңилип калганда, байгеге сайган үч тогуз байталды Ормон алып койгон¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁸⁴ <Уруунун аты>.

¹⁰⁸⁵ <Б. Солтоноев уруулар аралык карама-каршылыктарды (чыр-чатактар) тарыхый өнүгүүнүн (прогресс) жолун объективдүү эмес, субъективдүү себептерге байланыштырып жатат. Бул жагдайлар кийинчерээк В. Бартольд, А. Бернштам, Б. Жамгырчинов ж. б. тарыхчы-окумуштуулар тарабынан кененирээк изилденгени эске алынууга тийиш. Мисалы, Б. Жамгырчинов бул окуяларга «Наряду с насильственным подчинением киргизских племен войсками русского царя, наиболее дальновидные политики из киргизов правильно учли могущество «белого царя», его роль и значение в Средней Азии. Ормон-хан принял решение о союзе с русскими еще задолго до завоевания Средней Азии – в 1847 г., в то время, как Пишпек был завоеван только в 1860 г. Еще раньше (с 1814 г.) к этому решению пришли бугинцы, принявшие русское подданство при Боромбае в 1855 г. Эту политику ориентации предводителей киргизского народа на русский протекторат, как выход из международного кризиса, грозившего подчинением восточным деспотам, не обеспечивающим единства киргизских племен, следует признать дальновидной и прогрессивной, политикой наименьшего зла. На этом фоне заслуживают оправдания, а не порицания, централизаторские тенденции Ормон-хана, его попытки объединить киргизские племена, не считаясь с преградами и не смущаясь средствами, как бы повторявшиеся в миниатюре век Ивана Грозного в России. ...Естественно, что в условиях феодально-родового и буржуазного строя тенденция народа к объединению, в какой-то мере осуществляемая их вождями, не могла привести к желаемым результатам. Совершенно понятно, что сказанное справедливо в разной мере для разных лиц. Боромбай шедший на союз с русскими, пытался видеть в последних

Боромбай намызданып, көлдөн чыккан ордочу жигиттерди алып келип, кайтадан атышканда, Ормондун чертмекчиси Айуке Майтыктын бармагы жарылып черталбай калган. Анан соң Кетирекейдин уулу Алыбек¹⁰⁸⁶ чертип жатканда, Боромбай көзүн кысып койсо, Алыбек жалгандан жазып калат; бугулар утуп алып, үч тогуз байталды кайтадан алып койгон. Алыбектин жалганынан жазганын Ормон байкап калып, Алыбекке ошондон баштап душман боло баштайт. Ишти казагынан уругу сары кечир¹⁰⁸⁷ Нарен баатырдын Уулбала деген кызы (манаптын айтканы) түшүндө ай кучактап, ошол себептен эки жигит ээрчитип ат кошчу, жол башчы кылып, Ормонго тийемин деп келе жатканда, эл чети жоо бетинде жүргөн Алыбек кармап алып, келип, Ормонго алып берген. Ормон ыраазы болгодуктан, айтылуу мылтык кара келтени Алыбекке берген. Таарынган Ормон, Алыбекке киши жиберип, «Жаки каракелтени, жаки Кератты (Алыбектин күлүк аты) берсин» -дейт. Алыбек: «Каракелтенин кундагы чириди, аны берейин, карыса да Уулбаланы кайта өзүмө берсин» -деген жооп менен кишисин кайтарган. Муну угуп, Ормон Кочкордогу Алыбектин айылына бет ала көчөт, Алыбек көчө-көчө бугуга кирип кеткенде, Ормон токтоп калат. Алыбекти кайта көчүрүп бергин деп, бугуга киши жиберсе, кабыл албайт. Ормондун айлынан Байсорунга көчүп барганда, Чагалдак¹⁰⁸⁸ эгин издеп, сөөк-тамырчылап, Көлдүн башына барса, миңген аты кара баткакта калып, өзү жок. Бугунун ичине көчүп барган Калыгул анын өлүгүн Түптүн суусунан таап алып, көмгөн. Менин энелеш тууганым Чагалдакты (Чагалдактын жесири Таалакени Болот алып, андан туулган Эсенгул феодалдын небереси Ормон) бугунун көпкөн, ээнбаш боз балдары өлтүрүп, сууга салып жиберип, атын койо берди деп, Ормон доо кылып, акыры бугуну кунга жыккан. Башка малы бүтүп, Чаңтийбеске Солтонкулдан бир ат тийип, Байтоктун жээрде жоргосу тийбей, бир кабарда Боромбайдан бир ат тийбей калганда, алып кел деп, Ормон Чаргын деген баласын жиберет. Бугулар кеңешип Өмүрзак (Ормондун күйөөсү) барса кечер деп, аны жиберген. Ормон кечпестен алмакчы болгондо, Чаргын капаланып, бөлүнө көчкөн. Жээрде жоргону бербеген соң, Ормон дагы киши жиберет. Бугулар бербеген соң, Ормондун кишилери барып, бугу кыргызы такабай уругу, ак жылкылуу Байсалдын жылкысын тийгенде, анын Эсен деген баласы сайышка чыкканда, Ибак, бир кабарда Адыл Субандын балдары сайып өлтүрөт. Бугулар аттанып келип, Кудургу¹⁰⁸⁹, Дөң-Булакка көктөп жаткан Ормондун маалесин чаап алып, бир миң субай койун алып кеткен. Малчы, койчуларынын көбү тоо-таш, арчага жашынып кутулат. Бул кабарды уккан соң, тору бышты асый минип, алтымыш, бир кабарда жүз киши менен күн жаап турганда, аттанып чыгып, Ишин Атадагы¹⁰⁹⁰ (азыркы монастырь салган жер) жолдун үстүндөгү чоң дөбөгө келип, Ормон түшүп олтурган. Бир миңге жакын бугу-сайактар Ормондун алдын тосуп, бууп калган. Кудургунун дөңүнө Кетирекейдин Алыбеги кароол карап чыгып, Ормондун артында колу жок экен деп, бугуга кабар бергенде, бугулар, сайактар жапырт атка минип, каракелте менен Алыбек атканда, огу Ормондун алдына түшкөндө «кетели» деп, Адыл эки мертем Ормонго айттырганда, ээ... деп, койуп олтура берген. Бугу менен сайак ыктап келип, алды-артын курчап калганда, Аксур ат менен элди жара качырып чыгып, Адыл качып кутулган. Башка сарбагыштан кутулганы бирин-серин болуп, Ормондун Сейилкан деген баласы тоого чыга качып кеткен. Ормондун жанында койчусу жана Көрөгөч деген тамакчысы калган.

союзников для продолжения межродовой борьбы в личных интересах. Когда колонизация стала фактом и киргизской народ ощутил тяжести ее политика союза манапов с русским командованием, отягощающая положения трудящихся масс киргизских племен была, несомненно, предательская. Соппротивление же завоевателям Умбета Али (сын Ормон-хана) или Балбая, который отрешился от межродовой борьбы и откочевал в горы, было явлением прогрессивным, направленным на усиление борьбы киргизского народа за свою независимость» деген илимий баа берет (кара: Джамгирчинов Б. Присоединение Северной Киргизии к России. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Л. 1950. Т. 1. 313-б.)>.

¹⁰⁸⁶ <Жусуп Мамайдын санжырасында Ормондун бир аялы Каракатын – Алыбектин бир тууган эжеси экени айтылат (кара: Кыргыздар. /Түз.К. Жусупов. www.bizdin.kg 13-б.)>.

¹⁰⁸⁷ <Балким Улуу жүздөгү албан уруусун айтып жатат. Алар «сары» жана «шыбыл» деген уруктардан турат>.

¹⁰⁸⁸ <Сарыбагыштын ичиндеги бир урук. Сөз ошол уруктун бир кишиси жөнүндө жүрүп жатат>.

¹⁰⁸⁹ <Кутургу>.

¹⁰⁹⁰ <Балким Эшен-Ата>.

Бугу алдайар уругу Ормонду кармаганда, Нышаанын баласы Мырзанын айтуу бойунча көйнөк-дамбалын, байпагын койуп, Ормондун башка кийимин тоноп алган. Ормон колго түштү деп, бир арык тукуму жигит Боромбайга кабар берген. Боромбай келип салам бергенде, алик албаган, «жараңыз куттуу болсун» дегенде, унчукпаган, үстүндөгү ак кементайды Ормонго жапканда, кийбеген. Өмүрзак Боромбай уулу Карагашка ыпчасын жапканда кийген. Бир кабарда Боромбай жыйылган жасоого келбестен үйүндө болуп, Балбай барып, «Ормон колго түштү» деп айтканда, Боромбай унчукпай олтура бергенде, Балбай кайта кеткен. Боромбай баштык, бугулар кеңешип, Ормонду ызаттап кайтармакчы болгондо, бурунтан кезенип келе жаткан Алыбек: «бул тындым деген киши, өлтүрбөсөңөр жаныңар тынбайт» -деген. Боромбай «айылга алып жүргүлө» дегенде, Ормонду атка колтуктап мингизип жатканда, Балбай бычак менен, бир кабарда найза менен такыр колтукка сайып алган. Мурза келип, Боромбайга шыбыраганда, Боромбай «ай...» -деп жактырбастан башын буруп кеткен. Ормонду кызыл-ала кан кылып, айылга алып бара жатканда, кызы Кулан боз жорго минип алдынан тосуп келип, атасын баштап барып, арнап, жол бойуна тиккен ак өргөсүнө киргизип, абыладан Дөөлөт жана Сокур бөрү, Сатыкул үчөө канын кезектешип соруп турган. Бугу менен сайак жапырылып, түн бойунча көчкөн. Мундуз Ботбай ичинде бир канчалык сарбагыш башка үйдө камоодо болгон. Булардан Ормондун өлөрчө жарасын жашырган, бугунун эки кызы «Ормон өлүптүр» деп, сүйлөшүп жатканда угушкан. Бугулар үркүп, көчүп жатканда, бир чоң өгүз менен торпокту булар айдап барып, камыштагы баткакка тыгып койуп, бугулар кеткенде чыгарып келип, сойуп жеген, сарбагышка суудан башка тамак бербеген. Көчкөн элдин айагы басылып, бирин-серин жүргөндөр тыйылганда Ормон: «Менин канымды соруп убара болбогула, үйдүн тегерегинде жат киши барбы, карагыла» дегенде, карашып, «жок» деп жооп бергенде, Ормон: «Мен киши болбоймун. Коркуп ыйлабагыла, менин сөзүмдү унутпастан элге айткыла» деген.

ОРМОНДУН КЕРЭЭЗИ

«Кулан балам! Сени бугуга менин балдарым кайтадан жибербейбиз десе, көнбө! Үмөтаалы урушчаагын койсун, элди аздырбасын, эл-журттун акылын Куттуксейит уулуна (Шаменге) салсын. Бугу Кылжырдын баласы, зили тууган эле, өздөрү кайрылбай турган кара мүртөз журт эле, кокустан элдиктен биротоло кетип калбасын, эгерде журтташабыз десе, сарбагыш мен үчүн намыс кылбастан кыя тартып журт болсун. Эгерде журт болбосо, Жантайга ишеним жок эле! Төрөгелди мен деп жүрүп өлөр, көлдү үч айлансын! Мурзага Адыл көз салсын» деп, башка сөздү айта албастан онтоого кирген. Орозодо, таңга жакын өлгөн. Сөөгүн кара буурага артып келип, эки Ак-Суунун ортосуна¹⁰⁹¹ жашырып көмгөн. Бул жакта Үмөталы деген улуу баласы Нарында, Бетикаранын талаасында болуп, андан айылы менен көчүп келген. Ормон өлдү деп укканда катыны: «Атан өлсө тайлак бар, кому жерде калган жок» -деген. Ормондун бүткүл сөзүн Кулан айткан; Үмөталы тууралу анын кызынын кошогу:

Чоң атам көлдү көкүдү,

Өз атам чоң Нарынга көчкөнү.

Калың бугу камаган,

Кан атакем, өлдү деп

Түндө кеткен чабаган.

Үмөталы жокто анда, Ормонго бата окуйун деп, надырбек Кубат уулу – Кудайменде келсе, анын мурдун Ормондун улуу катыны, Кусубалды кесип алган. Кудайменде айуке уругу Надырбек Бегиш уулуна келгенде, Бегиш туруп аттап-тондоп, Кудаймендени качырып жөнөткөн. Надырбек Калыгул даанышман «Түгөйүм» деп, өкүрүп келгенде кошкон:

Абыке, Кубат эки урук,

Туугандыктан безгенбиз.

Кудайменде куйручук,

Кармап мурдун кескенбиз.

Ачууланып энекем,

¹⁰⁹¹ <Кичи Ак-Суу, Чоң Ак-Суу>.

Кокус кесип салганбыз,
 Кагылайын Калаке,
 Көңүлүңүзгө албаңыз. (Кудайменде мурдун кескен) себеби – абыке, кубат деген эки урук
 надырбек – Ормонду бугу өлтүргөндө, бугунун ичинде болгон, ошол үчүн, тууган боло туруп
 (Ормонго төрт ата тууган), эмине үчүн өлтүртөсүң деген таарыныч болгон. Чоң согушта Абыке
 менен Кубаттын боз балдары абыдан эрдик көрсөтүп, көп сарбагышты өлтүргөн. Булардан
 жырык Ташыбек деген баатыр жигит жалгыз өзү 40 кишини өлтүргөн. Кудайменденин мурдун
 кесип алганына Абыке, Кубаттын боз балдары өтө намызда болгон. Үмөталы: «Тууганым
 (Кудайменде) менен жакшылап сүйлөшүп, бугудан бүткүл Абыке, Кубатты көчүрүп алат элем,
 бекер мурдун кестинер» -деп, артыкча капа болгон. Төрөгелди өкүрүп келгенде, Ормондун
 Кулан деген кызынын кошогу:

Океңди (Ормон) Бокөң (Боромбай) сойгондо, Анда Төкөң (Төрөгелди) төмөнкү Бишкек
 коргондо, -деген. Демек, Төрөгелди Бишкектеги өзүбек бегинин камоосунда болгон. Ормондун
 кошогуна:

Саранчысын¹⁰⁹² тартынып,
 Сагын кайдан аттанды.
 Кан атамды жастанды,
 Көк чаар атын мойундап,
 Саадак огун артынып,
 Ок-дарысын койундап,
 Солтонбеги аттанды,
 Султанымды жастанды.
 Куландын кошкону:
 Кашкарлык сарт камалган,
 Кан атамдын даңкына,
 Кара калмак таң калган.
 Кызматын кыпчак ушаткан,
 Кылычын казак бошоткон,
 Көрбөй жоосу багынган,
 Төмөнкү калың кокондук,
 Тартуу берип жагынган.
 Ажалың жетти аңдоосуз,
 Бир Кылжырдын тукуму,
 Бир атадан тең тууган.

Ормонду хан көтөргөндөн баштап, кызыл тебетей жеке эле өзүм болдум деп, кыз ала качканга
 40 жылкы айып, эркек куну 300 жылкы, аял 150 жылкы, ууру бир тогуз айып төлөсүн деп эреже
 жүргүзгөн. Албетте, мунун көбү Ормондун пайдасына кеткен. Узунураак кара сакал, өңү кара
 сур, бойу узун, орто семиз, качан болсо да атка мингенде, этеги соорусун жаап жүргөн. Бугу,
 сайак, Ормонду өлтүргөн соң, Каркырага көчүп барып, жай алганда, жарыш сөз болуп,
 сарбагыштан Шамен менен Калыгул кундан мурун кыздын кызылына 40 кыз бер, катындын
 карасына 60 катын бер, Ормондун куну үчүн: миң төө, үч миң жылкы, бугу, сайактан тогуз
 сулуу кыз жана алардан тандап, кырк күлүк, жети эрдин каны жана Көл айланасынан чыга
 берсин - дегенде, бугулар муну бергиче кытайга карап кетпейбизби деп, тарап, бастырып
 кеткен. Бугу менен сайак калмактар менен илгертен чектеш болуп, алардын малын алып,
 тынчын кетирип жүргөн, жана кыргыздар жерибизден (Текес) айдап чыгабы деп, өтө
 кооптонгон. Бугу менен сайак кеңешип, күз жакындап келе жатыр, калмак болсо биз менен
 жоо, казак болсо дагы сырттап калды, кыш камын жейли деп, көбү сүйлөшүп, сөздөрүн токтото
 албай, арык тукуму кыргызы Токсабай¹⁰⁹³ бийге акылга келген: «Биз кеңешип акыл табалбадык,
 артыбызга болсо кан төгүп келдик. Алдыбызда калмак, казак дагы жоо боло турган болду,
 баарыбыздын чогулуп барар жерибиз, барар тообуз барбы, сиз бул жакты көп аралап жүрдүңүз

¹⁰⁹² <«Сарапчы» (эскиче – көз айнек) деген сөз болушу мүмкүн>.

¹⁰⁹³ <Туурасы Токсоба>.

эле» - дегенде, Токсабай көптөн кийин: «Он түтүн чачырап, тентип кирип, ар кайсы айылга киренди болбосок, баарыбызды батырар жер жок. Бугу, сайак кайта Көлгө түшкүлө. Ормондун өлүгү бир жыл күйүп жалыны чок болор. Азыр болсо жанагы калдуу бет кысталактын (калдуу бет Калыгулду айтканы, бетинде кара калы болгон) айтканын омңойлоп¹⁰⁹⁴ берип журт болорбуз -дегенде, Алыбек: көрбөгөн сарбагыш беле, каракелте менен бир атсам Бишкекке кире качат» -дегенде, бул сөзүн Токсабай жактырбай олтуруп калган; бугу, сайак кайта көлгө көчмөкчү болгондо, Алыбек: «көч алды мен болуп берейин» -деген. Көч алды болуп келип, Агыйаздын¹⁰⁹⁵ суусунан өтүп карагайлуу жерге Алыбек конуп калат. Ошонун алдында Каракужур, Соңкөлдөн борукчу сарбагышынан назар тукуму Боталы бугу, сайактан жылкы аламын деп¹⁰⁹⁶, сегиз киши болуп¹⁰⁹⁷, бир кабарда (7-9) барган түнү жылкы алалбай, күндүзү карагайга бекинип калган, өйдөгү айылдан калың киши аттанып, башка айылга кетет (аш, жаки той), ошол замат кечке жакын койчунун атын минип Алыбек торой (сакал-мурутсуз) марал көрдүм деп, булар жаткан карагайдын бет алдына чыгат. Мал караган кишиби, жаки кийикчиби деп, булар тигилип турганда, жакындап келген Алыбекти таанып, «айланайын байагы торой кул экен, ийнинде мылтыгы бар экен» деп, тезинен аттарына минишип, жолунан бугуп, бир жерге жашынып тура калышкан, чукул жерден качырып чыгып, Боталы кармап алган. Алыбек кыйшайа түшүп, милтеге отун койуп, атууга камынып калган экен, аттан алып түшүп, Боталы үч көтөрүп урганда, көтөрүп туруп, андыгынча жолдоштору чогулуп, байлап алган. Күн абыдан батканда, алып жөнөөр кезде «200 жылкы жана бир кыз берейин койо бергиле» дегенде, Үмөталыдан коркушуп, болбостон алып жөнөгөн. Артынан сайактар Каракаман-Балгартка жете кубалап келип, жетпей калган. Алыбек марал көрүп, атып аламын деп, колго түшүп келе жатканда, бир күнү муну күзөткөндүн бири сарбагышта калып калган туугандарынан экен, ал түнү Алыбек качалы жатканда, Ботаалы кармап калып, ал сайактын малын Ботаалы келгенде чаап, алып койгондо, сарбагыштар малын кайта жыйып берген. Бул тууралуу кошок; «Атакемдин арбагы Акмарал болуп арбаган, Күрөңдүн уулу Ботокем (Ботаалы) көк шилиден кармаган». Алыбекти күндөп-түндөп байлап жүрүп олтуруп, Ормондукуна келгенде, андагы Алыбектин жакын туугандары (Адылга кыз берип, сөөк болгон үчүн Алыбек кеткенде мында калышкан) малы-башыбыздан чыга берели, баарысын алгыла, Алыбекти бошотуп бергин дегенде, Үмөталы Алыбекти кармап туруп, бугудан айлын көчүрүп алайын деп ойлоп, Алыбекти башка айылга ээрчитип бара жатканда, аңдоосуздан артынан келип Кыдык деген сарбагыш айбалта менен башың жара чапкан; эски кыргыздын адаты бойунча тукумунан жакшы чыкпасын деп эки кар жилигин кесип алып, бир кабарда Көтмалдыда жерге каккан. Бир кабарда Ормондун Кутугеш¹⁰⁹⁸ деген жигити чаап өлтүргөн». Алыбектин кошогу:

Жылкыны Керат баштаган,
Кетирекейдин Алыбек,
Кабаны каран таштаган,
Сарбагышты көргөндө,
Акылынан шашбаган.
Жалгызсынып жалтанып,
Бура тартып качпаган.
Жулуп алып келтесин,
Айттырбастан Ботаалы,
Карагайдын черинен,
Кан атакем баатырды,
Камынтпай чукул коштогон.

¹⁰⁹⁴ <1993-ж. чыккан китепте «омойлоп» ?>

¹⁰⁹⁵ <Айрым санжыраларда багыт катары Жууку суусу көрсөтүлөт>.

¹⁰⁹⁶ <Жусуп Мамайдын санжырасында Алыбекти кармап келүү Ормондун керээзинин бири болуп, ал Назар уулу Ботаалы баатырга тапшырылат (кара: Кыргыздар. www.bizdin.kg 11-б.)>.

¹⁰⁹⁷ <Айрым санжыраларда Ботаалы баатыр менен кошо базаркул уругунан Сатылган, Мамедил (жаш бала) жана котон саяктан Чоткара болгон>.

¹⁰⁹⁸ <1993-ж. чыккан китебинде Кутукеч>.

Күзүндө көлдүн айагында олтуруп, тынайдан башка бүткүл сарбагыш жана курманкожо, кулжыгач, сайактын манаптарын чакыртып, кеңешип, бугу менен согушмак болуп, кебин кубултуп, солтодон кол сурап, Жангарач феодалга Медербекти (жетиген уругу) жиберген. Жангарачтын кызын Жантайдын Шабдан деген уулу алмак болуп, күйөөлөп жатучу экен жана Боромбай, Токсабай, Балбай башка дагы сайактын манаптары бөлөк элге туйунтпай жашырын (көп кабарда нечен күмүш жамбы жиберген) киши жиберип айттырган: бугу, сайак, сарбагышка солто калыс турган. Эки жагыбызга тең катышпастан калыс туруп берсин, ылажы болсо, Жантайды согушка катыштырбасын деген. Бир нече күнү жаткан соң «эмине келдиң?» -деп, Жангарач сураганда, Медербек: «Бүткүл сарбагыш, курманкожо, кулжыгач, чоронун баш кишилеринин сизден тилегени: каранын каны хан Ормон курбунузду бугу, сайак өлтүрдү, ал себептен урушмак болдук, эп болсо, колун алып келип, уруштун башына туруп берсин деди» - дегенде, Жангарач көпкө чейин жастыгын чыканактап жаагын тайанып, унчукпай жатып, анан айткан: «бугу, сарбагыштың бир Кылжырдын баласы. Ажалы жеткен Ормон өлдү, ханга кун жок, сарбагыш урушпай журт болсун, койбосо, солто бугу менен сарбагышка калыс тууган, солто ал себептен катыша албайт» дегенде, Медербек: «Сарбагыш менен сайактын айт дегенин айтайын: эгерде Жангарач келбесе эки арманы калар, кокустан сарбагыш, сайак менен бугуну сайып кетсе, башында болуп, атакты албадым дээр, эгерде сайак менен бугу сарбагышты сайып кетсе, мал-башын чаап, жетим бала, жесир катын тонолуп, ач-жылаңач болуп, ач койнунду солто деп, тентип кирип барса, өзүм болсом эл-журтту ушинтип тентитер белем деп каңырыгы түтөп, оозун карманар дешти эле. Кош, аман болуңуз» -деп, Медербек жолго салган. Бул тууралу кошок:

Сар тору атын таптаган,

Солтолордун Жангарач,

Сары чойун сактаган.

Жантайга келип айтса, «барамын» деп бара албай калып (Жангарачтын тилин алды жана Ормондун керээзинде Жантайга ишеним жок дегенин көңүлүнө алып калган кабар бар), согуш башталып калганда, Саадабай баштык кырк киши келген. Бул тууралу кошок:

Жантакем кеңеш тапкан жок,

Карачолок үйлөрүн,

Бугунун кийизи менен жапкан жок.

Ушул себептен илгертен «кедей сакай, жөө тынай» деген атакты алган.

ЧОҢ СОГУШ

Ормон өлгөндүн кеч күзүндө, тынайдан башка бүткүл сарбагыш кары-жашын малга таштап, жеңил үй менен Ысык-Көлдүн түн жагы менен көчүп барып, Күрмөнтүнүн күн батыш кашатына тизиле конгон. Жайдын алты ай айбалта, чочмор, чойунбаш, найза, ок-дарысын камдап, эр-азаматтарын, ат-тондорун жоого ылайыктап күйүнгөн. 18-40 жаштагы эр бүлөсүн бөлүп, жасоосун айырган. Төрөгелди баштык, черикчи эли сол канатын ала төшкө кошун тиккен; Оң канатын алып, көлдүн жээгине бүткүл сайак жана Калыгул баштык, надырбек түшкөн. Туу түбү, ортого бүткүл Эсенгул түшкөн, буларга тынай кырк киши менен Саадабай келип кошулган. Бугу менен сайак Ишин Ата менен Күрмөнтүнүн күн чыгыш кашатына жакын тиреше конуп, Белектин туусун тиккен. Алкымдагы Төрөгелдинин бетине арык тукуму түшкөн. Көл жаккы сол канатында сайак, кыдык, бапа, желдең болгон. Ортодо туу түбүндө бүткүл чоң белек, майда белек болгон. Бугу, сарбагыш эки бет болуп тиреше келип, конуп калганда жараш сөз менен бугудан Солтонкул, сайактан алакөз Жантай, сарбагыштан Калыгул менен Шамен жана башкалар сүйлөшүп, сарбагыштар мурунку айткан малынан төмөндөтүп, кыя салып журт бололу дегенде, Солтонкул унагансы, п бугуга кеңешке барган, Мырза «сен жылкыңдан (Солтонкулдун 2500 жылкысы болгон) корксоң кайта Текеске көчүп кет, Текеске барып жата бер» -деп койгон. Калыгул менен Шамен – ханга кун жок, ымалашып журт бололу деп, канчалык көп айтса да, сайак менен сарбагыш макул албаган. Солтонкул, Калыгул, Шамен, Жантай канчалык толгонуп «журт бололу» десе, эки жактагы көпчүлүк ынабаган. Согуш

бүрсүгүнү башталат дегенде, бугунун ичинде калган жана надырбек кыргызынан Абыке, Кубаттын баатырынан саналган Эрдана бугунун баштыктарына: «Маган бугу, сайактан тандап, кермурут боз баладан беш жүз жигитти тандап бергиле, кан жуткан сарбагыш кокустан качып калса, биз буктурма болуп, көрүнбөй чукул бир жылгага туруп, сарбагыштын капталынан тиели дегенде, эр-азаматты бөл-алды кылбайлы деп, бугу, сайак көнбөгөн. Ушул күнү сарбагыштар чогулуп, баатырларын ылгап отуруп, Түлөкөнүн күрөкө деген ок өтпөс чопкутун бирине бермекчи болуп, ар кимиси «мага бериңиз» - десе болбогон. Ажынын Абыканы мага уруксат кылыңыз дегенде, Төрөгелди башын чайкап койгон. Адыл балаңыз сурайт дегенде: Аты дурус, өзү кагелес болсо керек эле, бул Күрчкөнүн байгеси, Мурзанын башы деп, Адылга берген. Уруш салар убададан бир күн бурун күндүн мурду жайылып, урушта-туруш барбы деп, сарбагыштын бир нече баатырлары, ичинде Майтык болуп, Орозбакка кернейин тарттырып жибергенде, бүткүл сарбагыш көз ачып жумганча жана бугу менен сайак тууларын алып чыгып, эки бет болуп туруп калган. Эл артынан келип, Төрөгелдини ким беттеди дегенде, арык тукуму деген. Солтонкул «бекер кылган экенсиңер, жанагы ойрон чунакты (Балбай) койо берсеңер болот эле» -деп, камчысын бүктөп ээрдин кашын кагып туруп калган. Алкымдан Төрөгелди баштык бир миң чамалуу киши менен аралашып кетип, бир аздан соң арык тукуму кайта жапырылган, ит урушун салып, улам кайрылып согушса да каптаган колду токтото албай бара жатканда, асты качып, аркасы сүрүлүп бара калган кезде, көл жээгинде кыдык, желдең, бапа, сайак кайта жапырылып, ар кайсысы улам кайта кайрылып, согушуп бара жаткан чакта, эки түп туунун түбүндөгү эсенгул, чоң белек, майда белек жекеге кишилерин чыгарып, сарбагыштан Акылбек эки бир тууган (чертки) жана манаптан Абыкан жекеге чыгып, бугуларды сайып алып жана сарбагыштан чыккан кишилердин бирин аттан жөөлөтүп, бирин сайып, кызык былчылдашка кирген чагында, тебетейин колуна алып: «Качыр! Капта! Эсенгул, болбосо чыга бер! Өзүм согушам» -деп өкүрүп, Алкымдан Төрөгелди чу койуп келген. Эки канаты качкан элди көрүп, ортодон чоң белек, майда белек артыбызды сарбагыш чулгап калат экен деп, кайта тартып жөнөгөн. Сарбагыш (эсенгул) кайта келип, бүткүл бугу-сайак жапырт качып калган. Сайак, сарбагыш Түпкө жете кууп кеткен. Адыл башка кишини карабастан, Мурзаны издеп жүрүп олтурган. 40-50 киши менен Түптүн суусунун күн чыгыш кашатында кетип бара жаткан Мурзаны Адыл көрүп, «Аа... кудай, Мурза экен» деп, аттын оозун койо берип, Түптүн суусунан учкан куштай өтүп чыгып, Көкала ат минген Мурзаны найза менен койуп өткөндө, ыргып кетип, Мурза «дос элек го» -дегенде, Адыл: «Ормон кана», -деп, жанындагы моңолдор уругунан Майкөтөн деген темгил карабоз ат минген жолдошун карап, «түшүп, башын кесип, ээрдин тешип, канжыгама байла» дегенде, түшө калып, башын кесип жаткан чакта кылчактап бара жаткан жолдоштору карабастан качып жөнөгөн. Качкан элдин алдын тосуп, эр азаматын иргеп турган бугулар жана да надырбек сарбагышынан Абыке менен Кубат уругунан: Кудайменде, Татыбек, Эрдана, жырык Ташыбек баштык 50-60 боз балдар Сарыбулактан бугуп туруп, сарбагышты кайтадан качырып чыкканда, бет алды чачырап келе жаткан сарбагыш, сайак кайта качкан. Бугу, сайак сарбагышты көп өлтүргөн. Жырык Ташыбек тандап жүрүп, кызыл тебетей сарбагыштан 40 киши өлтүргөн. Адылды Балбай издеп жүрүп кезигип, сайарда, Адыл Кызыл аты менен көлгө түшүп кетип, сүздүрүп чыгып кеткен. Ушундай атты дагы колдон чыгарабы деп, кийин Солтонкулдан Балбай бир ат айып алган. (Аксур ат тай чагында Адыл Солтонкулдан алган экен). Көлдүн булуңуна туйуктанып калган сарбагыштын бирин калтырбастан кырып таштаган. Качкан Сарбагышты кубалап олтуруп, сарбагыштын айлынан өткөрө салган. Ормондун айлын бугулар жапырып кирип барганда, Үмөталынын Кашкаш¹⁰⁹⁹ деген кызы ары-бери чу койуп, милтелүү мылтык менен башынан түтүн арылтпай турганда, бугулар токтоп калган. Бугу дагы жапыргандан сарбагыш айылды тепсей качканда, Ормондун катындары элди ала бакан менен чапкыласа дагы болбостон айылдан өтө качканда, «Ормондон кийин сарбагыштын баары катын болгон экен. Бугуга тийип алалы» деп, Ормондун Кусубалды деген катыны атка мине 40 катын менен жөнөгөндө, Төрөгелди көрүп, «шуркуяны токтот» -деп өкүрүп, араң токтоткон. 150-200 чамалуу черикчи элин жыйып алып, Төрөгелди:

¹⁰⁹⁹ <1993-ж. чыккан китепте Кашташ>.

«силердин алдыңарга түшүп бербесем Темирдин арбагы мени урсун, менин артымдан жүрүп бербесеңер арбак силерди урсун» деп, ыйлап туруп, соот-чопкутун оңдонуп, жапырт бугу менен сайакты бет алып качырганда, бир аздан соң бугу менен сайак жапырт алды-артына карабастан качкан. Бүткүл сайак менен сарбагыш качкан элдин артынан түшкөн бойунча Кызыл-Кыяга жете кууп кеткен. Бапанын айлынан бир канчалык түтүндү черикчи эли айылы менен кондуруп алып, бир сулуу кызды эки үйдүн ортосунда басып келе жатканда, жөө сүрүп келип, кырк жигит билектен алып, тайча сүрүп алдык деп, атын Тайкүлүк койгон. Бугудан кыз-келин, мал эсепсиз түшкөн. Бугу, сайак, сарбагыштын биринчи согушу ушуну менен бүткөн. Сарбагыштар – бугу, тынымсейит уругу менен эл болобуз деп, токтогул, жаманак¹¹⁰⁰ деген эки атанын баласы ичинен бузулуп жүргөнүнөн пайдаланып, аракет кылып туруп, тынымсейит менен Ормон уулу урушуп калат. Чоң он бир баласына баш болуп, өз тарап тынымсейитти алып согушканда, жайдын күнү сарбагыш жеңилип калып, Ормондун Бакал деген кенже уулу жана Көкташ деген небереси колго түшкөн. Муну менен жарашып, тынымсейиттер койо берген. Бул жөнүндө атактуу Арстанбектин ырдаганы:

Ишенбесең ишенбе,
Көкташың жатат кишенде,
Бакалың жатат байлоодо,
Эки көзү жайноодо,
Уйдун чалап айранда.
Мергендер атат жүгөрдү (мылтык)
Бербеди кудай Үмөтаалы төкөрдү,
Берсе кудай төкөрдү,
Албайт белек атадан берки кекээрди.

Мундан соң Чоң менен Арзымат баштык, тынымсейит Кашкарга өтүп кетмекке, Арпада көчүп бара жатканда, сайак феодалы Келдибек баштык сайактар жана сарбагыш биригип, Арпада согушуп ала албаган. Бирок буларга тынайлардан Жантай келип, көмөк бергенде, тынымсейит жеңилип, көбүнчө Арзымат тобу катуу чабылып, мал-мүлкү таланып, кыз-келиндери олжолонгон. Ач-жылаңач калганда атактуу Арстанбектин ырдаганы:

Чекенденин четинде,
Жербидир жаккы бетинде,
Үркөр ооп жыл келди,
Жылкычыдан тил келди.
Жылкычы минди күрөңдү,
Арбак аткан бадирек,
Ормондоп салды сүрөөндү,
Сарбагыштан коркконуң,
Күндүз көчпөй түндө көч,
Бизге элчи келген керчөө, төш
(Бакал менен Ибактын бири)
Алабел атты секиртпей
Алдыбыз катып калганда
Керчөө, төштү бекитпей
Көрбөй калдык Аксайды,
Эзелден аш катыктап ичпеген,
Кедей, сакай тынайдын,
Кемпири майга салды саксайды.
Көпүрөлүү кара таш,
Пирин тирүү дечү эле,
Сарбагыштын катындарын кара бас,
Ташрабат, Шырыкты,

¹¹⁰⁰ <Тынымсейит уругу>.

Эчки, теке сыйлыкты,
 Бир жайда эки чабышып,
 Ант урган сайак, сарбагыш,
 Бизге кандай кыныкты.
 Өлкөгө келсек салык жок,
 Көлгө барсак балык жок,
 Ороого келсек буудай жок,
 Бир жылда эки чаап алып,
 Сарбагыш менен сайакка
 Кыргыз салар кудай жок.
 Атбашынын Чештөбө,
 Айылың кетсе билесиң,
 Сүт акыңдан кеч дөбө,
 Сүт акыңдан кечпесен,
 Ит башыңа чыч дөбө.
 Ала мышык, Кара тоо,
 Үстүндө элиң кана тоо,
 Нарындын башы Үч-Нура,
 Үчөөң бирдей турасың,
 Бу калтырбаш Жантайды,
 Тосуп туруп урарсың.
 Тосуп туруп урбасаң,
 Качан балта тийет деп,
 Кокойуп карап турасың.
 Ушул жылы сарбагыштар кыдык, желденди катуу чапкан.

ЭКИНЧИ СОГУШ – ТӨРӨГЕЛДИНИН КОЛГО ТҮШҮШҮ

Кийинки 1855-жылы сарбагыштар жеңил үй, алачык кылып, бугу менен согушмакка көлдүн башына келген, бугулар Каркырага бет алып көчкөндө, артынан сарбагыш кошо жөнөгөн, Дуулат чапырашты казагы сарбагыштын тилегин тилеп, көмөк бөлүп, адбан¹¹⁰¹, субан, кызылбөрк бугуга жардам болуп, Каркырага барганда, казактан кызылбөрк уругунан Тазабек бугу, сарбагышты элдештиремин деп арага түшүп, жарашууга эки жагы макул алганда, бир-бирине чабуул кылбастан токтоп калган. Урушту токтотууну Төрөгелди жактырбаган. Төрөгелди болбосо бугу менен тең болуп, эсенгул уруша албайт эле деген ушак сөз элди аралап кетип, ал сөзгө Үмөталы, Калыгул, Шамен, Адыл, Абыкан тырчыйып намыстанып жүргөн. Бул себептен биз бугу менен жарашабыз десек, Төрөгелди жалаң өзү урушам деп ойлобос жана да бугу менен жараш сөз Тазабек аркалуу чыңдалып, убада болуп калган кезде, кырк жигит Бектен¹¹⁰² менен надырбектер барып, түн ичинде, бейкут жатканда, бугунун бир айлын чаап алат. Элдешмекке убада кылып, казак кыргызга сөзүн берип турса, кайтадан бузук салганы ылайык эмес деп калган сарбагыш-сайак макул көрбөгөн. Бугу жапырт көчүп биригип, конуп, согушка камынганда, ичинен арык тукуму урушпаска чыккан. Черик эли чогулуп, Төрөгелдиге: «эсенгул туугандарың урушпаска бугуга сөз бериптир, биз дагы урушпайлык» -дегенде, «катын ушагыңарды, уруш кезинде дагы койбойсуңар» -деп, Төрөгелди кайнап турган жанказанды тээп жиберген. Уруш болуп, бугулар көчүп калганда, Балбайдын көчү Төтөнүн күн батышы Серкенин кашаасы деген жерге барган кезде согуша-согуша черикчи эли көчкө жакын кирип барган. Мундуз Сейит менен Шерботону коштоп жүрүшкөн Төрөгелдини: «эсенгул тууганыңдын колу гана келген жок, байагы ушак эмес, чын болдубу» - дегенде Төрөгелди өкүрүп-бакырып, «атымдын башын койо бер» - деп,

¹¹⁰¹ <Албан>.

¹¹⁰² <Сарыбагыштын черикчи уругунан>.

атын башка чаап жибергенде, Шербото (бир тууганы) «Өл, доңуз» деп койо берген. Төрөгелди качырып, артынан черикчи эки каптаганда, булардын бири Балбайдын көчүнөн бир келинди коштогон. Келин: «Өлгөн атам өлгөнбү» -деп, чаңырып жибергенде, муну угуп Балбай баштык бугулар укпай калган. Балбай, Өзүбек, Кашка, Тагай, Эрдене ар кайсы жерде чачырап, бет-бетинен чабуул койуп келе жаткан сарбагыштан бир нече кишини ыргыта сайганда, черикчи эли менен бугулар, көбүнчө Токой уулу менен былчылдашкан. Бул жакта эсенгулдан келген бир аз киши согушпастан, тегирмендин көөлүсү бар бир жылгага бурулуп калган. Ошондо Төрөгелди, бугуну жапырт качырып, бир капталын жарып чыгалы деп, кызык урушуп жатканда, Төрөгелдинин минген аты жыгылып калып, жөөлөп калган. Бугулар тегеректеп кетип, черикчилер аларды сүрүп чыгып, Төрөгелдини кайтадан атка мингизген. Жана согушуп жүргөндө Төрөгелди аттан жыгылып, буту ийнине чаба түшүп, сынып калган. Черикчи урушун токтотуп, Төрөгелдинин үстүнө кирип келгенде, Төрөгелди: «Мен болбой калдым, жолуңар болсун, жүрө бергиле дегенде, черикчи эли: «уруша, уруша бир качалык» дешкен. Чоткара Төрөгелди уулу башка колго түшкөн Бектен менен Ыбыке кечке согушуп, бүткөн бойу кекиртегинин күрөөсү, көк шилисинде найза, ай балта тийбеген жерлери жок болуп, беттери кандан көрүнбөй, таанылбай калган. Күн батарда качып жөнөшкөн. Булардын Бектен менен Ыбыке экенин Балбай билген соң «Бали, анык Кылжырдын сийдиги экен» -деген. Төрөгелдини кичи Зарыпбек деген колго түшүрүп, муну айтсам эл өлтүрүп койот деп, үч күнгө чейин айтпаган. Төрөгелди ушул айылдын тегерегинде аттан ажырады эле деп, ал айылдын жанына эл келгенде, Төрөгелдини төөнүн кошу менен жаап койгон. Мундан он күн бурун кыдык Намазбек баатырды сарбагыштар өлтүргөн. Бул уруш теке айынын айагында болуп, сарбагыш күндөп-түндөп кайта көчкөн; бир далай мал-мүлкү бугуга түшкөн. Качып келе жатканда өздөрү бир-бирин талап аламандап келген. Бугулар көбүнчө черикчи эли менен сайакка ызырынып, аларды тескей жагы Шарпылдак, күңгөй жагы Кетсеңирге чейин кубалап келген. Көп кишини Балбай колго түшүрүп, «сайак болсоң чыга бер, тийбеймин, сарбагыш болсоң бөлүнгүн» дегенде, «мен сайакмын» деп бөлүнгөн бир тобун: «бугу, сарбагышка тең эле эл-журт эмес белең, сайакка мен эмне кылгамын» -деп, аларды кырып таштаган. Төрөгелдинин бутун таңуулап жакшы багып турган. Төрөгелдиге бугудан сойуш көп келген. Буту токоруп калган кезде, Балбай келип: «Кандай баатыр, бутуңуз жакшы болдубу?» деп, бутун көтөрүп туруп, таштап койгондо, дагы сынган. Көчкөндө Төрөгелдини жүккө теңдеп, көк букага артып, көлгө шыкап жиберген, бука сүзүп чыгып бара жатканда, кур дүрмөт менен Балбай атып жибергенде Төрөгелди: «Мен корккондой Балбай... сен эмесмин» деген. Сарбагыштан Шамен менен Ботокан бир жыл чамасында бугуга барып, бугунун бүткүл сарбагыштагы кыз-келинин жыйып бермекчи болуп, өлгөнү, эки жагыныкы өрөл¹¹⁰³, колго түшкөнү болсо, сатыгы манап – бир жүз байтал, букара – 40 байтал бермекке убада токтотуп, Ормон, Нышанын Мурзасын, Намазбек, Алыбек баатырлардын куну аткез болуп, башка канчалык каны төгүлүп кыйраган кедей-чарбанын тагдыры бир ооз кылынбастан, Төрөгелдини алып кайткан. Анын айылы Кочкордун Чекилдегинде болгон. Төрөгелдини бугу бошоткондо, сарбагышта туткунда болгон коңурат уругунан Эңтер баатырды дагы бошоткон. Жетим, жесирин алышып, бүлөлөрүн дагы бошоткон. Төрөгелди колдо жаткан чакта, солтодон Корчу¹¹⁰⁴, Байтик, Абайылда баштык бир жүз киши келип, бугудан барып, жылкы тийели» дегенде, «сарбагыштар биздин арабызга жараш сөз аралап калды, биз барбайбыз» - дегенде¹¹⁰⁵, булар барып, Жыргалаңдын Каркыра

¹¹⁰³ <Эрөөл>.

¹¹⁰⁴ <Солтонун бөлөкбай уругундагы Кутумбеттин тукуму. Байтик баатыр менен бирге Пишпек коргонун беги Рахматулланы өлтүрүүгө катышкан>.

¹¹⁰⁵ <Төрөгелдини бошотуп, сарыбагыш-бугуларды жараштырууга кокондуктар да катуу аракет кылган. Буга байланыштуу Г. Колпаковский: «Бул кабарды угаар замат мен бугуларга кат жазып, Качыбекке (Качыбек Шераалы уулу, бугу уруусунун башчыларынын бири – ред.) жибердим, анда сарттарга ишенип, Төрөгелдини бербегиле, сарыбагыштар менен эч жарашпагыла деп айтып, ишендирдим» деп, ошону менен бирге 1859-ж. генерал-губернатор Г. Х. Гасфортко жазган катында ал казак урууларын сарыбагыштарга тукуруп: «Албан менен сарыбагыштарды кайраштыруу тууралуу маселеге келсек, биз үчүн бул ишке чечкиндүү кирише турган, соңку барымтада көңүлү катуу калган албан баатыры Тазабектей жана дагы бир ат кулагы менен тең ойногон, баатырлыгы менен аты чыккан Малай баатырдай эч ким кызмат көрсөтө албайт. Менин Тазабек менен мамилем

жаккы бети – Көкжар, Турук деген жерден Солтонкулдун 500 чамалуу сур жылкысын тийип бара жатканда, анын Бекмурза деген катыны сураганда, бир атан төө жана бир ат берип, өзүн тонобой кеткен. Солтонкулдун сайак уругунан Карабай деген жигити чу койуп келип, солтонун алдынан тосуп, атып турганда, Корчу качырып, найза менен көмөлөтө сайып, мылтыгын эңип жөнөгөн. Ормондун окуясында бугу, сайактын баатырлары, бийлери, байлары болуп айтылгандар бугудан: – Мураталы, Боронбай, Өмүр, Балбай, Тилекмат, Токсоба, Жанек, Берикбай, Эрдене, Солтонкул, Аким, Канай, Мурза, Ымазбек; сайактан – Алыбек, Нурдөөлөт, Жолболду, Жантай. Надырбектен – Татыбек, Кудайменде, жырык Ташыбек жана Эрдана. Сарбагыштан – Үмөталы, Калыгул, Шамен, Майтык, Түлкү, Ырыскулбек, Акылбек, Акил, Адыл, Абыкан, Төрөгелди (Келдибек чыны дуулат сайак), Шербото, Бектен, Ыбыке, Жантай (чоң урушта Төрөгелди колго түшкөндө жок) Саадабай, Сейит.

Бугу, сарбагыштын бузугунун айагы Төрөгелдинин колго түшүп, анын бошоосу менен токтолуп, эки ортодо кедей-дыйкан орто чарбанын мал-мүлкү таланып, эң азында эки тараптан 800 челик азамат өлүп, булардан бир кишинин аты аталбайт жана жүздөгөн кыз-келин колго түшкөн. Кан ичерлерден болсо – Ормон, Мурза, Алыбек, Намазбек төрт залымдин өлүү менен бүткөн. Төрөгелди бошонгон соң бугу сарбагыш арасындагы уурулук жана чекене жылкы тийишкени тыйылбаган менен бир тараптан араларында кудалык күчөп, кыз алыш, кыз бериш көбөйүп, өтө катышып кеткен. Куду болушса да, кара кийип, кан жуткан тул катындардын бетинин тагы кетпей, бугу-сарбагыш абдан ишенип журт боло албай келген.

САРБАГЫШТЫН ЧЫНДАП ЖАРАШКАНЫ

Орустун чоң жардам көрсөткөнү үчүн Шабдан баштык тынайлар оруска зор этибардуу болуп, Бишкек дубанындагы сарбагыш, сайакты бүткүл оозуна¹¹⁰⁶ караткан соң, жана солто кыргызы дагы ыгынан көп чыга албагандыктан талпынып «Эми көлгө караган сайак, бугуну басып, анда дагы кадырымды арттырып, кедей-чарбасын эзип, атагымды узартайын» деп, 1872-жылы көктөмдө Шабдан Байаке баштык кедейди талаганга дайарланган. 70-80 киши топ¹¹⁰⁷ кылмакчы болуп (жана сарбагыштан калың киши), Караколго барган. Караколго караган элди ал жакта өз оозуна караткан феодал Чыныбай Тилекмат уулу, сарбагыштын топ кылдырып, сайак-бугуну таламакчы аракетине намыз кылып, «келген тынайга бир тыйын сойуш бербегиле, бергениңер болсо айып аламын» - деп элине жар салдырган. «Көктөмдө топ чарбага залал болот» - деген шылтоо менен жана пара аркылуу өз уездной начальнигин көндүрүп, топту тараткан. Андай топко барганда жанындагы кызматчы жана жигиттеринин аттарын расходко¹¹⁰⁸ тутуп, аларга кедей-дыйкан, орто чарбадан таланып алынган мал менен орундатып келе жаткан Шабдан жанындагы аттарын расходко тутултуп, жөө калган кедейлерди элге үч араба жалдап жүргүзүп жатканда, 30-40 киши менен феодал Чыныбай бастырып келип, бугу ичинен желден уругунан сары катын уруусунан Солтобай ырчыны тынайды кордогун деп Чыныбай айтканда, Солтобайдын айтканы:

Келдин эле жөө тынай,
Бадана кийип балкылдап,
Эми кетип барасың,
Байталга жетпей шалпылдап
Семиз аттуу Эсенгул,
Тескей ылдый жарышты,
Кедей сакай, жөө тынай,

абдан жакшы жана тез-тез байланышып турам. Эми аны Верныйга чакыртып алып, сарыбагыштарга тийиштүү окуялардан кабар алам. Суранчыга келе турган болсок, ал бардык сарыбагыштар менен жакшы мамиледе жана ал биз үчүн Ормондун тукумуна каршы кызмат кылат деп ойлобойм» деген пикирин билдирет (кара: Махаева, 2007. 182-183-б.)>.

¹¹⁰⁶ <«Уездге» деген сөз болушу мүмкүн>.

¹¹⁰⁷ <Съезд дегени. Үч жылда бир жолу болуш башчысын (волостной), бий (судья), казы ж. б. кызмат адамдарын шайлап, ич-ара кээ бир маселелерди (чыр-чатак, алыш-бериш) да чечкен>.

¹¹⁰⁸ <Съезд өткөрүү, болуш шайлоо ж. б. кеткен чыгымдар>.

Жыгач атка жабышты.
 Энчи бөлүп бергидей,
 Энеси бөлөк тынайды,
 Эркелетип жүргөндөй,
 Эркеси белең кудайдын.
 Акы бөлүп бергидей,
 Атасы белең тынайдын.
 Аркалатып койгондой,
 Ардагы белең кудайдын
 Акынды алгын жөө тынай,
 Айдап койгон торундан
 Энчинди алгын жөө тынай
 Энеңди алган саруудан. (Тынайдын Дерген деген энесин Түлкү койо бергенде, аны Саруу алган).
 Баштын доосу бул эмес,
 Бу жаныбар Ысыккөл
 Сен оодарар көл эмес.
 Катындары бийлеген.
 Биздин сайак, көп бугу
 Түнкаатардай эл эмес.
 Байры¹¹⁰⁹ Ормон дөө деген,
 Курманкожо, Кулжыгач,
 Буйлалаган төө деген.
 Кедей сакай жөө тынай
 Ошондой элди жөө деген.
 Жаныңа суусун байладың,
 Аламын деп шайландың,
 Үйдөн чыктың жөтөлүп,
 Бешмант кийдиң көтөрүп,
 Бешмантыңдан бере кет,
 Бу кордугуң аз болду,
 Боомдун ташын тере кет,
 Сан жылкылуу Сарыбай,
 Миң жылкылуу Каптагай,
 Биздин бугу четтен бай,
 Билесиңби кедей сакай, жөө тынай.
 Алты басар Тагай бар,
 Абыдан мыкты малай бар,
 Тескей жакты карасаң,
 Кара көйнөк Канай бар.
 Кедей сакай жөө тынай,
 Сен акы алганча далай бар.
 Көл башында көп белек,
 Көлдөгөн жылкы көрөсүң,
 Көзүң артсаң өлөсүң,
 Аз дебегин көп дегин
 Канимет кылсаң жөнөрсүң.
 Кайыптан бүткөн бугуну,
 Катыны билген Түнкаатардай көрөсүң.
 Көтөрүп кийген кемсалды,

¹¹⁰⁹ <Байы>.

Быйылча бычан чапсаң төлөөрсүн,
 Ал бычанды чаппасаң,
 Сарттан тепки көрөрсүн.
 Кара жол ылдый төө кетти
 Кедей сакай жөө тынай,
 ...кармап жөө кетти.
 Кудургу ылдый төө кетти,
 Кедей сакай, жөө тынай
 ...кармап жөө кетти.
 Боом ылдый төө кетти,
 Кедей сакай, жөө тынай
 Боркогун кармап жөө кетти.
 Акташ түшүп топ кылды,
 Тыйын бербей тынайды,
 Сыймыгынан сооп кылды,
 Эр Чыныбай баатырың,
 Ушинетип куп кылды.
 Жылтырдан кечүү чалдыкпы.
 Жылкың түгүл итиң жок,
 Жылкыңды тийип алдыкпы,
 Жылас доого калдыкпы.
 Бейшекенди чалдыкпы,
 Берерине малың жок,
 Беденди тийип алдыкпы,
 Бейпай доого калдыкпы.
 Обознайга салгандай,
 Мундан соопко калдыкпы.
 Ызаланып калган Шабдан, Байаке 1873-жылында, Манапбайды Алматыдагы жандаралга¹¹¹⁰
 жиберип, Каракол, Бишкек дубанын, Кара Булак, Бейшекеге (Шабдандын турган жери болгон)
 топ кылмакка уруксат алып, сыйаз ачкан. Бугу, сайактан Чыныбай баштык көп киши келген.
 Солтобай ырчы бирге келип, мингени жырык боз ат экен, атчан туруп Байаке, Манапбай,
 Шабдан кан соргучтар менен учурашканы:
 Кан алдында көп жүрдүм,
 Кандан кайрып жеп жүрдүм.
 Кашаң келген заманбы,
 Калың журтуң аманбы.
 Төрө алдында көп жүрдүм
 Төрөдөн айрып жеп жүрдүм.
 Төбөгө келген заманбы,
 Төрө Шабдан аманбы?
 Башка келген заманбы,
 Баатыр Шабдан аманбы?
 Ат картайды, жалтайды,
 Эркек тайды, мал тайды.
 Угуп жүрдүм алыстан,
 Сенин атаң Жантайды.
 Арбагына бас келбей,
 Далай кыргыз тамтайды.
 Ырысыңа жаратты,
 Элиң үчүн жаратты,

¹¹¹⁰ <Генерал>.

Көк ойрок менен Челекти.
 Ак калпактуу кыргызда,
 Таппадым сендей теректи.
 Тогуздап чалган бугуну,
 Баракелде эр Шабдан,
 Торой чалган күчүнү,
 Сонун жерден кыз келди,
 Жутчу эмедей кыйшайат,
 Согото болгон кишидей,
 Алтындан чалган бүчүндү,
 Баракелде Манапбай,
 Ашыкпай чалган күчүндү,
 Алыс жерден кыз барды,
 Азоо тайдай кыйшайат,
 Береги асман бука кишинди.
 Кулдун уулу Байаке,
 Ачуунду кой аке.
 Чоочун элдин кызы эле,
 Чочогун кана Байаке
 Жанбулактын белинде,
 Жакуп сууруп салды эле,
 Сенден качан кыз алуучу калды эле.

Байаке кыйшайа карап күлүп жиберген. Шабдан Сооромбай канкорду карап, «көтөргөн үйүңөр кайда эле, буга бир ат мингизип, үйгө алып баргыла» -дегенде, бул канкордун жанындагы бөрк алгын десе баш кескен жигиттери, ошол жерде турган кедейдин бир атын жыгып, Солтобайга берген. Сайак, бугуну көтөргөн үйлөргө жараштырып сыйазга олтурган.

Бийлердин председатели солтодон болуп, он күн чамалуу солто, сайак, сарбагыш – сыйазга түшпөгөн, чакырылбаган бугу, сайак¹¹¹¹ болсо да, чакырыкта жокмун десе да, «эми чийип койсо дагы болот» деп, кордук көрсөтүп, басырыктатып жибергенде бугу менен сайак кеңешип, чыдабастан кача турган болгон. Муну билген соң Байтик менен Шабдан сүйлөшүп, «Ушундай топ кылганча илгеркидей урушканыбыз» -деп, Шаменге акылга келген. Шамен «Ээ... эки мырза, топ кандай болуп жатат?» -дегенде, Байтик: «Топ курусун, мааниси болбоду, сайак менен бугуга жабыр болуп кетти» -дегенде Шамен чыканактап жатып: «Бугунун бир жакшы кишисине айтып, эки баштык деген кишилерине бир атын жетелеп алып, Манапбайга барсын, мени айтты дегиле, Манапбай бугу менен сайакты кыстаганын койсун». Байтик менен Шабдан бугуга барып айтканда, феодал Боромбайдын кан соргуч Өмүрзак деген уулу дыйкандын бир атын жыгып ала Манапбайдын алдына келген. Мундан соң бүтүм ак жеринен болуп, жалган доо калган. Топ тарай турган болуп, бугу менен сайак көлгө кайта турган болгондо, Шабдан менен Байтик Шаменге барып, «Сайак менен бугу жерине кайтмакчы болду, кандайча кылып узатабыз, акылыңызды угалы деп келдик» -дегенде, Шамен: «Сайак менен сарбагыштын эки тизгин, бир кайышын Байтик иним сага бердим. Сайактан бир-эки киши алып узаткыла» -деген. Байтик кошуна келип, алты ирик, бир бээ алып сойуп, сайак менен бугудан Өмүрзак менен Чыныбай баштык алтымышча кишилерин чакырып, коноктоп жатканда, Шаменди чакыртып Байтик киши жиберген. Сайак, бугу этин жеп, чайын ичип болгондо Шамен келип олтуруп, Байтик менен Шабданга карап, тууганыңардын тамагы берилдиби дегенде, бердик деген. Шамен бугу менен сайакка карап, «Ормон деген каранын каны эле, суучулдун ажалы суудан, мергендики зоодон, баатырдыкы жоодон, хандыкы тең туугандан деген; бугу тууган, тең туугандыктан Ормонду өлтүрдү. Андан кийин найзанын учу, кылычтын мизи менен жүрүп көрүшпөй кеттик. Оруска карап кеңзе болгондон кийин, бугу тууган менен дидар көрүшөлү деп, балдар барса, Эсенгулдун балдарына союш деп улак, козусун берип, бир эки мырзага

¹¹¹¹ <Сөз көлдүк саяктар жөнүндө жүрүп жатат>.

(Шабдан) бербей кайтарган экен...

Узун куйрук сагызган,
Кыска куйрук туушкан.
Канды калпак кечсе да,
Кыйышпаган туушкан.
Эски кекти куушкан,
Канкар¹¹¹² менен туушкан -

Деп, солто сен он ат, эсенгул, сайак он ат, тынай он ат, отуз ат менен бугу сайак тууган жөнөсүн. Биздин балдар айта жүрсүн, атабыз боштугунан отуз ат берген экен деп, булардын балдары айта жүрсүн атабыз мыктычырактагынан жөө жиберген экен деп, тарт балдар атымды деп, аттанып Шамен кеткен. Дароо үйдөн чыга калып, топко чакырылып келген кедей-дыйкандардын аттарын жыгып, отуз ат бергенде бугу менен сайак жүрүп кеткен. Мундан кийин бугу менен сарбагыш бир Кылжырдын баласы болуп, эзелки кастык, эски кегин таштап эзилишип эл болсо да, бай-манаптары кезенишип калса, 1916-жылга жете кекейишип, капталынан карашып жүрдү. 7-октөбүрдүн¹¹¹³ касиети менен ал пейилдерин таштап, чын тиричилик сатсиализм (социализм — ред.) жолуна кирди.

Бугулардын 1856-57-жылында барып, турпандыктан он миң мал чаап алганы
Көлдөгү бугу менен сайак арка-бериш болуп, четтеш жаткандыктан калмак, казак, жана Аксуу, Турпандагы уйгурлар менен атышып-жатышып турган. Бугу, сарбагыш 3-4 жылга чойулган бузугу себептен эки тарап чарбадан начарланып кеткен үчүн 1856-57-жылда да, күзгө жакын бугу ичинде бапа уругунан Берикбай баштык 200 жигит аттанып барып, Аксуу калаасынын тушунан ашып түшүп, Кытайдын четки кароолуна барганда, бапа уругунан 18 жаштагы Шадыкан Солтоной уулу түн ичинде атчан кишинин мойнуна минип туруп, тамдын үстүнө чыгып кырдап басып, андан секирип түшүп, уктап жаткан балбан уйгурду өлтүрүп, андан нары Кытай элине өтүп, андагы уйгурларды чаап, талап алып, он миң кой жана жүздөгөн жылкы алып кайткан.

Бугу Солтонкулдан аз ибарат сөз 1856-57-жылдарда

Атам бар деп кубанба,
Адам саны жок болсо,
Балам бар деп кубанба,
Баары жаман жүк болсо.
Агайын деп кубанба,
Сыйлашарга жок болсо.
Жакшыны жарым дебегин,
Жаныңа пайда тийет бейм,
Эки таалай төп болсо.
Жаманды жакын дебегин,
Жаныңа пайда жеткирбес,
Өз курсагы ток болсо.
Алтышыңды бек байла,
Жардап кетсе ал жетпейт.
Жакынында чакыргын,
Алыс кетсе үн жетпейт.
Жарыкта малың көздөп ал,
Күн баткан соң үн жетпейт,
Бир төөдө эки өркөч.
Биринен соң күчү жок.
Бир бээде эки эмчек,
Биринен соң сүтү жок.

¹¹¹² <Балким «канкор» дегени>.

¹¹¹³ <Эски стиль менен 27-октябрь, жаңыча 7-ноябрь>.

Ууру кылсаң жалгыз кыл,
Экөө болсоң бири айгак,
Кечүү кечсең бурун кеч,
Кийин калсаң бир тайгак.

КЫРГЫЗДЫН РОССИЯГА КАРАГАНЫ

Биздин эрадан (Иса туулбастан) 330 жыл бурун атактуу Искендер (Александр Македонский) Орто Азийаны каратып, мундан соң, андан кийин Кашкар, Котондогу «усундар» (кыргыздын өкмөт династиясы) Энисейдеги кыргыздар (Ган-гун) болсун, кээ заманда башка элге мойун ийбестен, өзүнчө мемлекет болуп келгенин; кээ чакта Кытайга, Гунга, уйгурга, могул-татарга калмакка карап турганын бул тарыхтын өткөн темаларында көрдүк. Айтылып өткөн элдерге караса да, тынч турбастан дайым алар менен согушуп, жоолашып, мемлекетин кайтадан өзүнчө кылып курабыз деп, нечен мертем талкандашып, өзүнчө кылып нечен мертем кыргызга учурагандыгын дагы көрдүк. Кыргыздын кыргыз аталып, тарыхка илинишинен баштап, эзелден турган жерлери, жер жүзүндөгү тоолордун зору, канча түрлүү өсүмдүк жана айбанат, не түрлүү жапайы жаныбардын мол жери саналган. Тиң-Шаң (Кантеңири), Саркол (Памир), Алтай жана ушул тоолордон таралган башка тоолор. Андагы көкала майса өзөндөр, телегейи тегиз жайы талаалар, тунук суулар, зор дайралары не түрлүү маданийатка жана бүткүл (Окулбайт – ред.) пыланы, каратып алуу үчүн биринчи баш максаты болгон, маселен:

1. Кыргыздын Гун менен согушу биздин эрадан 206 жыл мурун.
2. Кыргыз (усун) менен Кытай бирлешип «Гун менен согушканы (биздин эранын биринчи век айагы).
3. Алтай жана Орто Азия түрктөрүнүн согушу (VIII кылымдын башында).
4. Арап менен түрк согушу (VIII кылым башында).
5. Арап. Арап менен Кытай согушу (751-жылында).
6. Кыргыз менен уйгур согушу (840-жылында).
7. Караханилердин Кыргызия жана Орто Азийаны каптоосу (X асардын башында).
8. Кара кытайдын каптоосу (XI асарда).
9. Чынгыз хандын кыргыны (1219-ж.).
10. Темирдин алты мертем Кыргызияны баса, Моголстанды жоолаганы (XIV кылымда).
11. Калмак (ойроттун) каптоосу (XVI асарда).
12. Казак өзбектин келгени (XVI асарда).
13. Калмактын экинчи каптоосу (XVII асарда).
14. Кокондуктун каратканы (XVIII асардын айагында).
15. Орус колонизаторунун чабуулу (XIX асардын айагында).

Ушул айтылган кан ичерлердин талашканы кыргыздын киндик кесип, кир жууган жери болуп, биринчиден, жогоруда жазылган себеби болсо да, экинчиден кыргыздын турган жери күн батыштагы эл, күн чыгышта Кытай, күн жүрүштө атактуу Индиан, ушулардын ортосундагы соода, сайасы жана жоокерчилик маселесинде биринчи даражада түйүн жолу, стратег пункт болгон үчүн ар бир үстөмдүк кылган элдин эки көзүн кызартып, көңүлүн толкутуп кызыктырганы Кыргызыстан – Орто Азия болгон. Эң соңунда жер жүзүнө колун созо баштаган орус колонизатору болуп, анын кыргызды караткан тарыхынан төмөндө маалымат беремин.

ОРУС КОЛОНИЗАТОРУНУН КЫРГЫЗДЫ КАРАТКАНЫ

Россия падышасынын түп максаты Сынтсызийанга (Алты шаар) жакын туруп, анын пахта жана башка сырьесу менен пайдалануу, Пергана, Самаркан, Букара, Кыйба, Текетүрктү багынтып кылмакчы эле. Индистан жеке гана Русийа падышасынын көздөгөн өлкөсү болбостон, бул үчүн байыртадан дүнүйөнү зилзиладай титирете келген жаангерлер умтула келди эле. Маселен, атактуу Искендер Зулкарнайындын көздөгөн баш максаты Индистан болгон. 1812-жылында, Русийадан жеңилип кайткан Прансуз (Француз. О. С.) падышасы Напалейондун¹¹¹⁴ тилеги Индистан эле. Русийа падышаларынын 358 «Улук Петирден (Петрдан. О. С.) бери Индистанды каратуу пикирде эле. Индистаига чабуул кылуу кадимден келе жаткан жаангерлердин талабы болуп, бул пикир эч убакта эскирип кетпей турган маселе болгон. Жогоруда жазгандай эң эски замандан бери Индистан үчүн канча талаш, канча пикир болсо да Ангилийа Индистанды каратып алгандан соң, башка падышалар буга каршы Индистанга кол салуу пикирден кайтпады. Индистандын даамын, элинин маданийатта төмөндүгүн, жер-суусунун жакшылыгын, Жааропа (Европа. – О. С.) империалисттери абыдан жакшы билген. Майданга эртерээк чыккан Жааропа өкмөттөрү Индистандын мазесин татышкан деңизде гегемондук Англияга өткөнгө жете, Индистан анын кол алдына киргенгече Жааропанын баш жана орто даража падышалыктары Индистанды талады. Индистанга түн жагынан чабуул кыла турган болсо, анын жүрөр жолу Эран (Иран. – О. С.) хандары болуп, Эран Кабыл жолунун урунт учунда тургандыктан, бул жолго көбүрөөк көз салган. XIX вектерде (кылымда. – О. С.) бул жолду талашып Иран менен Ооган Эран шаарынын үстүндө уруша келген.

Барацсуз (Француз. – О. С.) жазгычтарынын бири: «Эран ким артык берсе, өзүн ошого сатышка дайар турган бир кызга окшойт» деген. Англиянын аскери жазгычтарынан бири Макгрыгор¹¹¹⁵ «Индистанды коргоо» деген макаласында: «Эгер Русийа Эратты каратпаса, Ангилистин Индистан өкүмөтүнүн жарымына зак кетет. Ошондон баштап Ангилийага катуу, чоң күч келип, Индистандын жүрөгүндө көтөрүлүш башталып, мейли мусулман, мейли унду¹¹¹⁶, мейли башкасы болсун, орустун ыкыбалынан пайдаланып, биз Ангилиске карыш ынтымакташат» деген. Индистанга киришке Ооган мамлекетинин жол үстүндө болгону үчүн илгеритеден бери, азыр да этибары эң зор.

Султан Махмуд Газневи, Махмуд Гори¹¹¹⁷, Амир Темир, Мырза Бабыр жана Надыр шаа – ушулардын баары Ооганды аша басып, Индистанды багынтууну ойлоп келген.

Индистан үчүн толкуган зор падышалардын, көбүнчө Русийа империасынын ажыдаардай оозун ачып, алдынан каршы кез келген канчалык калың жоо болсо да, кырып-жойуп талкалап, сел сыйактуу каптап келе жаткан чагында, жол бойунан азоолок начар жана анын үстүнө XIX асырдын башына жакын багынуу талап менен кыргыз өзү оруска катыша баштады, мундайча айтканда чакырды. 1819-жылы Жетисуу казагы оруска карап калды эле, булардан айагөз казагы 1839-жылында карабайбыз деп, бузук салса да, натыйжасында эч иш чыкпады.

Ысыккөлдөгү бугу, сайак кыргызынын оруска караганы

XIX асырдын башында бугу кыргыздары орустун Кашкарга бара жаткан кербенине жардам көрсөтүп, жакшылап узаткан, жана биз Коконго карабастан Русийага баш ийсек деген Ысыккөл менен Текес арасында турчу бугулардан Шералы бийдин Койчубек¹¹¹⁸ деген баласы Сибир генерал губернатору Тобол шаарында турчу Глазенапага 1814-ж. барып, Кашкарга бара жаткан кербенге жардам көрсөткөн үчүн капитандык чен, алтын медал жана бир кылыч алган¹¹¹⁹.

¹¹¹⁴ <Наполеон>.

¹¹¹⁵ <1891-ж. орус тилине которулган Ч. М. Макгрегордун «Оборона Индии» деген эмгегин айтып жатат. Айрым үзүндүлөрүн М. А. Терентьевдин «История завоевания Средней Азии» деген китебинен пайдаланышы мүмкүн>.

¹¹¹⁶ <Инди>.

¹¹¹⁷ <Гур аймагынан чыккан Сури ибн Мухаммеддин тукумун (гуриддер) айтып жатышы мүмкүн>.

¹¹¹⁸ (Б. С.) Шапак уулунан Качыбек барган.

¹¹¹⁹ <Автор бул маалыматты В. Бартольддон алган (кара: Киргизы. 1927. 48-б.), бирок А.

Хасанов: «В. Бартольд неправильно указывает дату и место прибытия К. Шералина. Он пишет, что в 1814 г. К. Шералин был в Тобольске» деп туруп: «В 1812 г. один из биев северо-восточных киргизов из племени бугу – Качыбек Шералин был у сибирского генерал-

1824-жылында семейлик көпөс С. Поповтун пиркезчиги, Казандык ногой Пайзулла Сайпулла уулу¹¹²⁰, Семейлик орус Пленков жана казак султаны Галий Адил уулунун Уйсунбай Шукур уулу деген, түлөнгүтү бугулардын белек, арык тукуму жана желдең уруктарынын үч бийине сүйлөшүп, оруска карагыла дегенде, бугулар ак падышага жибергиле деп айтканда, буларды Семейге алып келип, 5-январдан 25-майга чейин 1825-ж. Омбуда күтүп турган дагы анан кайта жөнөткөн. Караталга жете подполковник Шубин узатып келген. Андан Ысыккөлгө 60 казак-орус алып келип, Ысыккөлгө жете хорунжий Нюхалов узатып келген. Ошону менен Зиберштейн доктор кошо келип, кыргыз жөнүндө (биринчи кабарды) ушул жазган. «Өткөн кербенди карактоодон сактамак үчүн орус жибериниз, сизге карайбыз» деп, Белек уругу суранган. Белектин баштыгы бурун Русийага барган Койчубек (Качыбек) болсо керек, депутаттын ичинде Качыбектин Алгазы деген туушканы болгон. Омбуда турганда желденден барган Алымбек Андрей боолу алтын медал жана анын аты жазылган кылыч алган. Алымбектин Жапалак Кутлу деген атасы Андрей боолуу алтын медал алган. Ушундай алтын медалды арык менен белектен барган кишилери Алгазы менен Алымбек алган. Качыбек генерал губернаторго менин кишилериме Алымбекке бергендей сый бербедиңиз деп кат жазганда, Алгазыга жакшы сый беремин деп жандралы кат жазган. Бирок убадасын ордуна келтирген. Качыбекке кылыч, Алгазынын туушкандары Ажыбайга алтын медал бериңиз дешкенде, берилбеген. Арык тукуму Акымбектин атасы Олжобай Түлөберди уулу баласына сый бериңиз дегенде, бу тилектери дагы инабатка алынбаган.

1847-жылында феодалдар Болот Ниязбек уулу Жантай Карабек уулу (манап) Кенесарыны өлтүрдүк деп кат жазып, Омбуга тынай кыргызынан Калыгулду жибергенде, Жантайга алтын медал жана мактоо кат берген. Ормон алтын кармаган чепкен алган. Арага жүргөн Моллогалый Жакып уулу деген ногой жана казак султаны Рүстөм Абылпайыс уулу болгон. Ормон Үмөталы деген уулуна алтын медал, мүмкүн болсо кылыч бериңиз дегенде, бербесе керек (бир кабарда чапан берген) жана Ормон катында кыпчакка¹¹²¹ Кокон аскери Олуйатага келди, мүмкүн болсо оруска карамак үчүн Иленин наркы жагына өтсөм деген жана Кашкар кыргызы кожолорго жардам берип, Кытайга каршы болуң деп жатат (жети кожо бузугу), катышсамбы дегенде, орустун чек арада турган кароол баштыгы: «Кыпчак менен урушсаңыз муралыңызга жетиңиз, бирок Кытай ишине катышпаңыз» деп жооп кайтарган. 1848-жылдын айагында улуу жүз казагынын пристабы, барон Врангел Омбулук казак Рүстөм Динге баласы Султан Мамырды кыргыздын жиберген кишиси Сатай менен бирге жана Галин деген бир ногой жана бир казак-орус менен жөнөткөн¹¹²².

губернатора в Омске и получил чин капитана, золотую медаль на Анненской ленте – за содействие прохода торговых караванов в Кашгарию» деген ондоо киргизген (кара: Хасанов А. Избранные труды. Очерки по истории Киргизии. Б.-М., 2004. 43-б.)>.

¹¹²⁰ <Бул абзац толук бойдон В. Бартольддон алынып, бирок так эмес которулган. Сөзмө-сөз: «...казанский татарин Файзулла Сейфуллин, приказчик семипалатинского купца С. Попова, живший в Семипалатинске ишимский мещанин Б. А. Пиленков и Уйсунбай Шукуров, теленгут казахского султана Галия Адилева, уговорили биев трех родов (Джилдан, Арык-Тукун и Биляк) племени Бугу признать себя русскими подданными и отправить с этой целью депутацию. Депутаты просили позволения отправиться к высочайшему двору, но были приняты только в Семипалатинске и Омске; в Омске они пробыли с 5 января до 25 мая 1825 г., потом были отправлены обратно, причем до урочища Каратал их сопровождал во главе казачьего отряда подполковник Шубин, оттуда до Иссык-Куля хорунжий Нюхалов с 60 казаками; с ним был лекарь Зиберштейн, автор едва ли не первого "описания о дикокаменных киргизах"... Почему-то в Омске оказали предпочтение роду Джилдан; его депутат Алимбек получил высшую награду – золотую медаль на андреевской ленте и саблю с надписью его имени; отец Алимбека Яналак Кутлин получил золотую медаль на александровской ленте; такую же награду получили депутаты двух других родов. Алгаза и Акимбек. Койчибек в письме к генерал-губернатору выражал неудовольствие, что его брат Алгаза был "сравнен подарками" с прочими депутатами; генерал-губернатор в ответном письме обещает одарить Алгазу "лучшими подарками". Насколько известно, это обещание не было исполнено. Не была удовлетворена также просьба братьев Алгазы, Юнуса и Аджибая о пожаловании им по золотой медали (для Койчибека просили сабли); не получил также награды отец арык-тукумского депутата Акимбека, Ульджебай Тлеубердин» (кара: Бартольд, 1927. 48-49-б.)>.

¹¹²¹ <Балким кыпчактар дегени>.

¹¹²² <Сөзмө-сөз: «Урман извещал о прибытии в Аулие-ата кипчаков (из Кокандского ханства) с требованием покорности от киргиз, и о своем решении не подчиняться этому требованию, даже если бы ему пришлось ради

Бугу Боромбайдын оруска өкүл кишилер жибергени.

Төрөгелди колго түшкөндө, сарбагыш кайта күндөп-түндөп үркүп, көчүп, артынан бугулар Ысыккөлдүн теңине жете кууп келип кайта кеткен.

Бугулар сарбагыштан тынчып, айлы Каркырада олтурганда, бир күнү элин Боромбай жыйып алып белек, майда белек, кыдык, сайак, бапа, арык тукуму, желдендин баш кишилери менен айылдын дөңүнө төгөрөктөй олтурушуп, артынан жаш-жаш жигиттер курчап карап турган. Анын артынан алтай арасындагы ойноп жүргөн жайдак тай минген балдар. Алардын кээ бирөөлөрү бутун тайларынын соорусуна арта салып, жалына сүйөп, ээ... бала кеч, тиги киши тигиндей, ал андай экен дешип, таңданышып турганда, Боромбайдын чоң үйүнөн он чакты киши, он чакты чоң чанач кымызды сүйрөп көтөрүп келип, чоң кырма кара аякка куйуп, аксакалдар башына бирден текши сунганда, ошондо «Кудай ишти ондосун!» деп, баары жапырай кымызды ичип жиберишкен. Феодал Боромбай «Сарбагыштын азабынан ай туйагың, аксарбашылың дедиң эле, барып бир бээ алып келгиле» дегенде, эки-үч жигит колдоруна аркан ала койуп, чу койуп барып, бир семиз акбоз бээни чалма салып, кармап алып келгенде, бүткүл эл тура калып «Оомин! Арбак колдосун!» деп бата кылып, мууздаган. Эл кайрадан текши олтуруп, кымыз ичип болгондон соң, Боромбай сөз баштайт: - «Силерди чогултуп акылдашар сөзүм – бугу, сарбагыш бир Кылжырдын баласы, жети ата тууган элек, Белек баатырдан бери карай урушпас уул, керишпес келин, тартынбас, тартышпас эл болобу. Сарбагыш менен кээде жакшы, кээде жаман жүрдүк, акыры Ормонду өлтүрүп койдунар, ал себептен бугу сарбагыш кырылышып, көчү, мал-баштан ажырап, кан төгүлүп, эки жактан далай азаматтар өлүп, акыры Төрөгелдинин көктүгү менен тетиги чунак(Балбай) колго түшүрдү, сарбагыш болсо качты, эми баштагыдай баш көтөрбөс! Төрөгелдини кармап турсак, сарбагышка түшкөн келин-кыз колго тийер. Күзгө жакындап калды, анан кылычын алып кыш келет. Эми кандай кылалы? Текеске жаталыбы, же болбосо Көлгө түшөлүбү? Көлгө түшсөк Сарбагыш менен четтеш (чектеш. О. С.) болгондон кийин балдар эртели-кеч жылкы тийишип, чырдашып, тынчыңар дагы кетер бекен!» -деген.

Чогулган эл ары толкуп, бери толкуп, кээ бири Текеске туралы, кээ бири Көлгө түшөлү деп, далайга сөзүн токтото албай, чурулдашып турганда, бычагы менен жыгач жонуп олтурган арык тукуму Токсаба: Жети атабыз өскөн Көлгө кайтып барбайлы, суу башына бир козусун (балык) кантип таштайлы. Калмактан сактаган бугуну сарбагыш эмне кылар дейсиң, азар болсо мал уурдап алар, ал эки кишиге бирдей деген. Бул кеңеште сайактан жок болгон, бир кабарда болсо да Нурдөөлөт Текесте аздаган дейт. Унчукпай тултуйуп көгөрүп олтурган Балбай, «Мен Көлгө барамын, сарбагыштан коркконуң Текеске калгыла» деген. Желдең Жанек «Чегирткеден корккон эгин экпейт, мен Көлгө киремин, байакы сарбагыш эми жок» деген. Кыдыктар: «Намазбектен биздин жаныбыз артыкбы, сарбагыш бузук салса, биз дагы карап турбаспыз» деген. Жамбаштап, жаагын тайанып, унчукпай жаткан Боромбай: «Биз Көлгө түшөлүк, ...-тогуз миң түтүн элбиз, Көлдөн башка жер бизге жер болбойт жана бизди чогуубуз менен батыра албайт, сарбагыш менен мундай болуп калдык, калмак менен теги эл болбос болдук. Аксуу, Турпандагы сарт болсун, Кокондук болсун, колуна эчтеме келбейт, казак болсо биз менен көп жаман эмес, чарбабыз эки-үч жылдан бери чачылып кетти, илгертен орус менен катышыбыз бар эле, орус деген түптүү чоң журт, калың эл, оруска карайлы. Журт эс алып оокат кылсын» дегенде, элдин баары мойнун жерге салып олтуруп, көпкө унчукпай калып, бир далайдан соң мейлиңиз, караса карайлы деген. Чогулган эл этин жеп тарап кеткен¹¹²³.

этого перейти на северную сторону Или (к русским). Наконец, он упоминал об обращенной к киргизам просьбе кашгарских ходжей о помощи против китайцев (в Кашгарии в это время происходил так называемый "бунт семи ходжей"). В своем ответе русский пограничный начальник желал Урману успеха в борьбе с кипчаками и просил не вмешиваться в китайские дела, ввиду дружественных отношений между Россией и Китаем. В конце 1848 г. пристав казахской Большой орды, барон Врангель, снаряжал в Омск казахского султана Мамыра, сына Рустема, с киргизским посланцем Сатаем, в сопровождении татарина Галина и одного казака (русского)» (кара: Бартольд, 1927. 49-б.)>.

¹¹²³ <Боромбай алгач Цин өкмөтүнүн кол алдына өтүүгө аракет кылган. 1850-ж. жай айында «кызыл чок» (орусча «красный шарик» – бийлик даражасынын биринчи баскычы; эң

1855-жылы кышында Боромбай Көлдө кыштоодо олтуруп, Алматыга барып, оруска карамакка сүйлөшүп келгиле деп, 4-5 өкүл киши жиберген. Орустар ал кишилерге кошуп, кайтадан 1856-жылы көктөмдө полковник Хоментовский деген төрөнү баш кылып, 40 казак-орус жиберген. Алар келгенде көлдүк кыргыз жакшы күтүп турган. Зарпекти бугуга султан кылган кеңештеши Тилекмат Жылкайдар уулу болгон. 1857-жылы Бормбай өлүп, анын керээзи:

Өмүрзак, Балбай, Туркейим¹¹²⁴,

Баштагыдай болбочу.

Башка жерге конбочу!

Кайра кончу конушка

Шапак уулу Качыбек

Дагы кирчи оруска!

Бугу, сайактын чоң кеңеши Зарыпбек султан болсо да, көбүнчө Мураталынын колунда болгон.

Тилекматты бугулар «Боолукара» деген. Зарыпбек султан болгондо Арыстанбек ырдаган:

Сарыдан айгыр салганы (Сары айгыр деп орусту айткан)

Саамалга эми кенелдик.

Зарыпбек султан болголу

Сарбагышка теңелдик.

Бугулар Тезек төрө менен катышып туруп, сарбагыштын кыстаганынан оруска караган. Ушул тууралуу ырдаганы:

Замандан-заман күн келсе,

Кимге келбей кезекти.

Айлабыздын жогунан

Алдайардан кыз берип,

Жезде кылдык Тезекти.

Зарпек Сасыке уулун султан көтөргөндө, анын кызматын часовой болуп дайым 25 казак орус туруп, солто, сайак, сарбагыш, чериктен тартуу менен, куттуу болсун айтып, эстүү кишилер келип, учурашып турган. Сарбагыштан дагы бир нече кишилер барып, Ормондун куну жөнүндө сөздөр орустун алдында аткез кылууга токтоп бүтүм болгон соң, бугунун манаптары, орустар жана башка элден барган өкүлдөр, баары мөөрлөрүн басып, сарбагыштан барган кишилер мөөрлөрүн басууга колдоруна алганда, үйдүн эшигин багып турган орус часовойго болбостон сарбагышты ээрчип барган ат кошчу, Рыскулбектин кызматчысы, моңолдор уругунан Жакыпбек үйгө кирип барып айткан: Биз бул жерге Ормондун кунун сүйлөшкөнү келгенибиз жок го, Ормондун куну чоң сөз, бүтүм кыла турган баш кишилерибиз үйдө, ал себептен биз мөөр баса албайбыз» дегенде, керебетте жаткан Зарпек тура калып «Жаагың сынган кара жаак, бул ким эле, муну киргизбес керек эле» деп, ачуусу келгенде, жолдошторунун мөөрлөрүн бастырбастан, Жакыпбек мөөр колдоруна жулуп ала, эшикке алып чыгып, элине жүрүп кеткен. Жакыпбектин бу кызматына разы болуп, ар кайсы элде чачырап, букара болуп жүргөн

мансаптуусу жетинчи даражадагы күмүш белги – ред.) жана жылына он жамбы (ал кездеги орус акчасы менен миң сом – ред.) сыйлык алып, цин бийлигин таанууга макулдугун берген (кара: Усенбаев К. У. Ормон хан. Б., 1999. 19-б.; Валиханов, 1985. 79-б.).

По разрешению Министерства иностранных дел России 17 января 1855 г. (по старому стилю) племя бугу принимает русское подданство и входит в состав вновь образованного Алатавского округа с центром в Верном. Тогда же от имени бугинцев манап Качыбек Шералин принял следующую присягу: «Я, доверенный от манапов, биев и прочих родоначальников и старшин рода Бугу – дикокаменных киргизов, не подведомственных никакому правительству, обещаю и клянусь всемогущему богу, что род Бугу Всепресветлейшему Державнейшему, Великому Государю императору Николаю Павловичу... хочет верным, добрым, послушным и вечно подданным быть и никуда без высочайшего его императорского Величества соизволения и указа в чужестранную службу не вступать; также с неприятелями его императорского Величества вредительной откровенности не иметь... (кара: Хасанов, 2004. 70-71-б.)».

¹¹²⁴ <Түркмөн>.

моңолдорду жыйып берип, өз алдынан бир болуш эл кылууга Рыскулбек убада берип, ушул убада боюнча акыры 1881—83жылдарда, Жакыпбек моңолдорду өз алдынан эл кылган, мунун тарыхы төмөндө айтылат.

Солтодон Байтик Канай уулу 15 киши тогуз ат айдап келип, башын куттуктаган, бир нече күн жаткан соң Байтик кетейин десе, уруксат бербеген, Каркырага жайлоого чыгабыз, жайлоону тамашалап жатып, катын алып кайтарсың деген. Кокондон, Кашкардан соодагер жана молдолор келип турган Каркыранын жайлоого чыгып барганда, Зарпек ооруп калып, бир табып калмак келип, дары эзип бергенде, оору күчөй баштап, ошондон болжолу 1864-65-ж. өлгөн. Зарпек болжолу 45-50 жашта болуп, бойлуу, семиз, ак саргыл, сакалы сейрек, жоого көп катышпастан, малды өтө кызык көргөн. Зарпек тууралуу орустун кабары:

Сочинен. Чокана Валиханова, 1904 г. Москва, стр. 512.

«Мы же назначив ничтожного и известного лживостью Зарпека¹¹²⁵ в звание ага (султана)-манапа, случайное явление возвели в постоянное достоинство. Это уже само по себе ошибка. Пользы от ага манапа мы положительно не имеем, и, поддерживая его значение, мы вредим самим себе, отталкиваем от себя народ и вооружаем против себе других манапов: Мураталы Боолу-Кара¹¹²⁶ и пр. ушли не от нас, а от Зарпека. Кроме того, Зарпек постоянно ложью от имени Русекого пр-ва возбуждает не доверие в народе к нам. Этот господин продавал черикам русские чины, т.е. русские бумаги – это факт. Сверх того ни один абсолютный восточный монарх не делает таких насилий, как он. У него содержится одна женщина известной под именем подводной¹¹²⁷ бабы, если так можно выразиться; он ею угождает приезжих казаков и других лиц и она өзята так же: как берут в подводы верблюдов и лошадей. Эти немногие факты говорят сами за себя».

ЗАРПЕКТИН УБАГЫНДА БУГУ, САРБАГЫШ АРАСЫ

Оруска бугулар карагандан соң, алар башка солто, сайак, сарбагыштан кадырлуу болуп, инаба артылып кеткен. Ормон үчүн канчалыкка чабуулга учурап, далай азаматтардын өлгөндүгү эс билги карыйаларынан калса да, жаштарынын арасынан унутулбаган. Ормонду өлтүргөн кезде надырбек сарбагыштан айтылуу Калыгул бугунун ичинде болуп, Ормонду өлтүргөн соң айлы менен сарбагышка көчүп келген. Бул тууралуу бугулар кек кылып калып, Калыгулдун айлы Ысыккөлдүн түн жагы, эки Аксуунун ортосунда олтурганда, бир тараптан күнгөйдөн сарбагыш айдап чыгуу ниет менен доңуз жылы, 1863-жылында күзүндө 25 казак орус баштык канчалык бугу менен Зарпек келип, Калыгулду айлы менен чаап алган. 1864-жылы эл жайлоого жаңыдан серпиген чакта, Ысыккөлдүн тескейинен бугунун желдең уругунан Жанек 200 жигит алып, Жан деген төкөр иниси менен аттанып чыгып, Тарагайды басып, Улаандагы карагайда бекитип жатканда, Зарпектин айлында сайак кыргызынан уман¹¹²⁸ уругунан Ырыскул дегендин кызын алганы барган сарбагыш кыргызынан Жантай уругунан Солтонгелди Алыбек уулу эки жолдошу менен келе жатканда, андып туруп, кармап алып, колу-бутуна кишен салып, «Эгер сарбагыштан көп жылкы алып, өлчөлүү болсок эсен-аман элине жиберебиз, кокустан мал алалбай калсак, кара жолтой сарбагышты үчөөн тең өлтүрүп, ат-тонун олжолоп кетебиз деп, ошол карагайга оорукка 120 жигит калтырып, 80 жигит менен Жанек жүрүп кетип, экинчи түнү күндүн мурду чачырай 600 чамалуу жылкы тийип келген. Жолдо жүрбөй калган 5-6 семиз жылкыны түктү сактап алган экен, аларды дароо 6-7 жыл казанга бышыра сала жеп алышып, оорука такалган 120 кишиге 600 жылкыны айдатып жиберип, артта 80 киши менен Жанек өзү калган. Үч сарбагышты чечип, кол айагын бошотуп, аттарынын көзүн берип, Солтонгелдинин Желкүрөң деген жакшы аты бар экен, аны да берип, жөнөтөрдө Жанек мундай деген: «Бу жылкыны түндө, эл жатарда Чешдөбөнүн шилисинен алдык, катуу тийип келе жатканда, семизинен жүрө албай, жолдо 70 аша жылкы калды Бир кичирээк кулабы, же сарыбы, тай, түн

¹¹²⁵ <Түп нускасында Сарымбек (кара: Валиханов, 1985. Т. V. 169-170-б.)>.

¹¹²⁶ <Түп нускада Мурад-Али, Чон-Карач (ошол эле жер)>.

¹¹²⁷ <«Жетеленме» деген мааниде колдонулган>.

¹¹²⁸ <Ыман>.

ичинде байкай албай калдык, Улаандын нары түбүндө калды. Башка жылкы бир тең, ошол тай бир тең, бу жылкы кайсы сарбагыштыкы болсо да жолдон терип баарысын ээсине аман айдап барып берип, ошол кула тайды эптеп алгын, ал бекер жылкы болбойт. Берген соогатым ошол, жүрө албай кишинеп калып калганда, 40-50 жылкы чуркурап кайта жапырылганда, найзалап айдадык. Кош, иним, эр жакшысы кошто бар деген, ажалың жок экен, ак жолтой сарбагыш болдуң, кокустан кара жолтой болсоң карагайдын черине каны-жиниң төгүлөт эле» деп атына камчы уруп, шарт койуп, 80 жигити менен жүрүп кеткен.

Солтонгелди үч киши жүрүп олтуруп, жолдогу калган жылкыны терип, ар кайсы жерден айдап чогултуп, уландын оозуна келсе, айткан кула тай сенделип, бир жылкы менен оттоп турган экен, түшө калып ыйык жалынан бир талын кыркып алып, айдап жүргөн ар кайсы жердеги сенделип турган жылкыны калтырбай айдап, кеч киргенде бурулуш карагайлуу жылгага конуп, «түктүү сан» кылып кеткен эттердин калганынан алып, бышырып жеп, эртеси кечке айдап олтуруп, бешим ченде Чешдөбөнүн алдындагы токойлуу чатта Субан уулу Ыйбак, Жайнактын бири топучан бешмантсыз, жалаң көйнөкчөн, чапанын кийип, жылкы издеп жүргөндө кез келген. Бу жылкы Сарбагыш кыргызы Субан уулуноку экен. Ыйбак булардан жайын угуп, андай болсо бу жылкыдан бир жакшы бээ тандап алгыла дегенде, Солтонгелди «Жоо үстүнө жоо болуп, кантип олжо алалы» - десе, «Андай эмес, жоо дагы эл алып жатат. Жылкы тийиш эки жакка тең, ал жылкы кайда кетер дейсиң, куру калбастан тандап бир тай ал» - дегенде, Солтонгелди байагы кула тайды алган, кийин кула тай чоң күлүк болгон.

Колпаковский жандыралынын буйругу боюнча 1857-жылы сайакатчы Семенов¹¹²⁹ Ысыккөлдө бугуга келип Тианшаң тоолорун текшерди. 1858-жылы Голубев¹¹³⁰ келип Ысыккөлдүн айланасын ченеди.

САРБАГЫШ ТЫНАЙ УУЛУНУН ОРУСКА КАРАГАНЫ

1857-58-жылдар чамасында кокондуктун 300 аскери Таластагы кыргыздар – багыш, саруу, кушчу уруктарынын феодалы Сарымсак датканы чабамын деп, көчүн кубалап келе жатканда, Шабдан менен Байаке 12 киши согушка чогулган кыргыздарга кошулуп, өзүбек менен согушка замбирек атып турган бир өзүбекти сайдан качырып барып, найза менен жыга сайган. Өзүбектер качып, кыргыздар бир далайын өлтүрүп, көп ат, тон, жабдык олжо алышкан. Бугу, сарыбагыштын согушу кезинде орустар Алматыга абыдан ныгып 1854-ж. майор Перемышлский¹¹³¹ деген төрөнүн атырети (отряд — ред.) крепос (коргон) салып, Чуй боюнда кыргызды каратуу аракетин кылган. Ушул себептен 1856-жылында 100 казак орус, алматылык казактан Кашкуроо¹¹³² Карпык баштык көбүрөөк жол башчы алып, Каштек аша келип, эрте көктөмдө Жылгынбашыда (Токмок) тынай уругу Түлөкабылдын айлын каптап, эртең менен чапкан. Көп кишини кылычтап, канчалык мал жана бир далай катын кызды олжолоп кетип бара жатканда, Түлөкабыл, Абийр, Мурза баштык 170 киши сайышып, арыдан сурап чыккан. Казак орустар Кара коңуздуң дааласына барганда, кыргыздар найзачан качырып кол сала баштаган. Мурзалы Жантай уулунун атына ок тийип калып, аттын далдасында жатып калганда, аны качырып келе жаткан казак орус Абир менен Түлөкабыл качырып бара жатканда, Мурзалы чуркап качып, элге кошулган. Абир баатырдын жазы маңдайына ок тийип жыгылып калган. Бул киши келдике уругунан жоого жылаңач чабууга айтылуу Абир баатыр болуп, жыгылып жатып, орусту көздөп кол шилтеп «какап-капта!» деп жиберген. Орустар токтобой жөнөп, Кара коңуздуң тоосунун Тоо тыныш деген бийик кырына барганда, Түлөкабыл баштык тынайлар «Аттан түшө томолонуп качкыла!» деп кыйкырганда, кыргыздын келин-кыздары аттан түшө, бийик бет ылдый томолонуп-жумаланып качып кутулган. Түлөкабыл баштык жети киши башка

¹¹²⁹ <П. П. Семёнов Тянь-Шанский (1827–1914)>.

¹¹³⁰ <А. Ф. Голубев (1832–66) – Ысык-Көл экспедициясынын (1859–64) катышуучусу>.

¹¹³¹ <М. Д. Перемышльский – Чоң Ордонун пристава (1851–56), Заилийск отрядынын начальниги (1853–55). П. Семёнов Тянь-Шанский аны Батыш Сибирь генерал-губернатору (1836–50) П. Д. Горчаковдун никесиз баласы экенин эскертет (кара: Семёнов Тянь-Шанский, 1947. 212-б.)>.

¹¹³² <Казакча «каскарау» (дуулаттардын жарылкамыш уругунун бир бөлүгү)>.

жылгадагы жолго салып, жүрүп олтуруп, орустун алдынан чыгып, бугуп туруп качырганда, көрбөй калган казак орустар шашканынан катын-бала жана айдаган малды таштап качкан. Бул урушта кыргыздан Абир баштык он чакты киши өлгөн¹¹³³. Алматыдагы Колпаковскийге Сооромбай Кудайар уулу барып: «Биз тынай кыргызы оруска карайбыз» деп убада берип, бирин-серин колго түшкөн кыз-келиндери алып кайткан. Келдике уругунан бир кызды Сармолдо Тана уулу деген ногойго берип, андан туулган Абдулмуслим-Танин. Мундан соң тынайлар коркуп, Кочкор, Жумгалга көчүп барып, ал жылы кыштап калып, кайта көчүп келип, Чүйдө көктөп жатканда, казак орустар Сооромбайды чапкан. Кийинки жылы казак орустар келип Токмок коргонундагы өзүбектер менен урушуп, алалбастан кайта кеткен. Ушуну менен көңүлү өскөн өзүбек аскери Урустамбек баштык¹¹³⁴ 4-5 миң киши орус менен урушмакка Алматыга барып, уруша албастан, Алматынын айланасындагы саман, чөптү өрттөп кайткан¹¹³⁵. Ушул 1859-жылы орустар Каштекке Сарыжазга коргон салганда, аны өзүбек менен кыргыз барып бузган. 1860-жылында орустан көбүрөөк аскер келип 25-августа Токмок (Акбекет) коргонун жапырып кирип алган. Андан өтүп барып 4-сентябрда согушуп, Бишкек коргонун алган. Коргонду талкалап, өзүбектен 50 аскер өлтүрүп, Атабек деген бегин колго түшүрүп¹¹³⁶, Чүй бойу оруска карады деп кайта кеткен.

УЗУНАГАЧ СОГУШУ

Орус Токмок, Бишкек коргондорун алып, кыргызды каратты деген кабарды уккандан соң Ташкенден Канат баштык нече миң аскер [менен] Олуйата басып келип, Парганадан адигине кыргызынан Алымбек датка баштык 12 миң киши, көбүнчө кыргыз Сырт менен Куртка, Жумгалды басып келип, арка кыргызынан солто, сайак, сарбагыштан нече миң, казактан Андаш датка баштык нече жүздөгөн киши барып, 30 миңчелик болуп, Узунгачта (Казанско-Богородское) орус аскери менен 1860-жылда, 23-октябрда согушкан¹¹³⁷. Орустар Узунгачтын дөбөсүндө туу тигип, төгөрөгүн казып, арабадан чеп кылып жаткан. Аскери эки миңден ашпаган¹¹³⁸. Кыргыздар ат салышып урушуп турган. Атактуу Төрөгелди качырып бара жатканда, артына¹¹³⁹ ок тийип калып, жөө кайта качкан. Солтодон Абайылда менен Корчу тең качып, бир казак орусту жыга сайып, ийининдеги мылтыгын Абайылда эңип чыккан. Бир аздан соң арттан жеткен 300 чамалуу өзүбектин сарбаздары казак орус менен жалаң кылыч менен беттешип, орустан 60-70 киши, өзүбектен 150 чамалуу киши иле-салада кырылып¹¹⁴⁰, эки жакка

¹¹³³ <1856-ж. сентябрда болгон бул окуяларга П. Семёнов Тянь-Шанскийдин өзү күбө болгон. Сөзмө-сөз: «...отряд Хоментовского ...состоял из трёх сотен казаков и одной роты пехоты, двух горных пушек, нескольких ракетных станков и множества киргизов (казактар – ред.) Большой орды. Отряд спустился в долину реки Чу, ниже кокандского укрепления Токмака. Здесь он застал на кочевьях несметные массы каракиргизов, разгромил их аулы и, овладев ближайшими их табунами, пустился в обратный путь. Но каракиргизы, сначала бежавшие, собрались в несметном количестве и начали преследовать наши отряды, ...бросаясь в атаку необыкновенной храбростью, несмотря на то, что ракетные станки, ими никогда не виданные, а также выстрелы наших казаков производили между сарыбагышами большие опустошения. Потери же отряда простирались до 17 человек убитыми и тяжело раненными; когда перевозимые с трудом на лошадях раненные останавливались и попадались в руки каракиргизам, то ожесточение этих последних было так велико, что они рубили их на части» (кара: Семёнов Тянь-Шанский, 1947. 169-170-б.)>.

¹¹³⁴ <Ташкент шаарынын беги, парваначы>.

¹¹³⁵ <План боюнча Үрүстөмбек парваначы Канаат шаанын аскери келгиче күтүп турууга тийиш болгон>.

¹¹³⁶ <Пишпек чебинин башчысы Атабек менен Мерке коргонунун башчысы Алишер датка башында 627 адам колго түшкөн>.

¹¹³⁷ <1860-ж. 18–21-октябрда Узунгач түбүндө, Кара-Каштек суусунун боюнда өткөн>.

¹¹³⁸ <Салгылашууга орустар тараптан 4 замбирек жана 2 ракеталык станогу бар 3 рота жөө аскер, 400 казак-орус, баардыгы 799 адам катышкан. Мындан тышкары кошумча иретинде Каштектен 4 рота, 4 казак-орус жүздүгү, 3 оор замбирек, 4 жеңил замбирек, Шоорук коргонунда ракеталык станогу менен 1 рота, Узунгачта 1 рота, 1 казак-орус жүздүгү жана 2 жеңил замбирек, Кашкеленде казак-орустардын ½ жүздүгү, Алматыда 2 рота жана казак-орустардын 1 ½ жүздүгү, Иле чебинде 2 замбиректен 1 рота, 1 казак-орус жүздүгү турган>.

¹¹³⁹ <«Атына» болушу мүмкүн>.

¹¹⁴⁰ <Айрым эмгектерде кокондуктардан 400 адам окко учуп, 600ү жарадар; ал эми орустар жагынан 2 адам өлүп, 32 адам (арасында полквник Колпаковский менен подпоручик Сялковский бар) жарадар болгону белгиленет (кара: Пичугин П. Вторжение кокандцев в Алатавский округ в 1860 году. //Военный сборник. 1872. № 5-6)>.

ажырашкан. Ушул беттешкенде Рахматилла ичинде болуп, өтө кайрат көрсөткөн. Мундан соң өзүбек аскери менен кыргыздар кайта тарткан чамасы он чакырым жерге орустар кубалап келип токтогон. Өзүбек-кыргыз-казак жеңилип, кеткен соң, орустар келип, Каштектин түн жаккы белине жакын Сарыжаздагы 1859-жылы баштап салган коргонун оңдоп, кароол аскер койгон. Кыргыздар бет-бетинен жерлерине тарап кетип, Канат Кордой аша Бишкекке келип, Бишкек коргонун кайтадан жакшылап бекемдеп салдыргын деп, казак Баатырбек датканы таштап кеткен. Рахматилланы баш кылып, 500 аскер калтырып, бирге келген Жантайга уруксат берип, үйүнө жиберип, Шабдан деген баласын ала Ташкентке жүрүп кеткен. 1861-жылында Бишкек коргонун жакшылап салып бүткөргөн. Узунагач согушунда Шабдан 21 жашта болуп, урушка кирбестен бир канча киши менен барып, Кашкелеңдин айагында балык уулап жүргөн бир орусту өлтүрүп, башын кесип келип, Канатка тартуу кылган. Кене-хандын Султан Садык¹¹⁴¹ деген баласы Канат менен бирге келип, аскер эмес башка бир нече орустун башын кесип келип, Канатка тартуу кылган. Жантай келгенден Канаттын жанынан кетпестен жана Кордой аша бирге Бишкекке баргандыктан, Шабданды Ташкенге алып кеткен. Ташкенге Шабдан барганда, кыпчак менен өзүбек бузулуп, кыпчактар Кокон ханы Малаханды өлтүрүп келип, Ташкенге каратмакка, Ташкенттик менен 34 күн урушуп, кыпчактар жеңилип кайткан. Мундан соң Кудайар хан кыпчакты айоосуз кырдырган. Бооз катынды жардырган. Ушул себептен мундуз Мамыр¹¹⁴² Кудайар ханга карабаймын деп качып келип, Кетментөбөгө кыштап кеткен. Оруска карабагыла деп, Шабданды ызат менен Кудайар хан элине узаткан. 1862-жылы кар кетип жаткан ала-шалбыртта Байаке деген жолдошу менен Шабдан кайра келе жатканда, Бишкектин уругу Рахматилла «Сенин атаң Жантайдын орус менен сөзү бар» деп, орго салып койгондо, бир нече күндөн соң качып чыккан. Үйүнө келер замат эрте көктөмдө темир (черикчи) эли менен тынайлардын арасы бузулуп¹¹⁴³, Жантайдын кызын черикчи эли өлтүрдү кабар менен, Чүйдүн башы, Боролдойдун маңдай тескейинде феодал Төрөгелди башында болуп, анын бир тууганын Бектен деген баласы¹¹⁴⁴ 40 жигит менен урушуп турганда, ок атып турганына карабастан, Шабдан качырып барып, мылтык атып турган. Ыман уругунан (сайак) Ырыскелди деген мерген жигитин найза менен ыргыта сайганда, черикчи эли кайтып кеткен. Тынайдан Данабай Телтай уулу өлтүргөн. Черикчи эли менен тынайлар бузулушуп, аларга туугандары калың эсенгул кол жабуу боло турган болгондо, Кызылсуунун алкымына толгон тынайлардын жарым айылын көчүрүп келип, Кортабылгыга кондуруп, бүткүл тынайды жыйып алып, Жантайдын айтканы: «Кененсарыны өлтүргөндөн баштап орус менен арабыз жакшы эле, жана Сооромбай барып оруска караймын деп убада берип, жетим-жесирди бошотуп алып келди эле, Шабдан менен Байаке Ташкенден келе жатса, Рахматилла кармап алып, орго салганда, качып келиптир, темир менен болот¹¹⁴⁵ дагы бузулушту. капталыбыздагы казактар жалпы оруска карады. Бугу, сайак болсо да оруска карап, жаны тынып калды. Токмоктун калаасын орустар талкалап жана күнүнө Алматыдан аскер келип, Бишкекти бөдөнөдөй тооруп турат. «Асылган оору алмайын койбойт» деген, мурдагы жылы Узунагачта орустун аскеринин эрдигин көрдүк, эки миңдей орусту 30 миң киши алалбастан, быт-чыт болуп качтык. Бул орустун тизгинин эч ким кага албайт. Буларга киши чак келбейт. Мен көрдүм, билдим эл журт, баарыңарга эп болсо, биз дагы оруска карап, тынч оокат кылсак кантет?» дегенде, чогулган элдин баарысы бирдей чуркурап: «карайлы-карайлы!» деп макул алган. Мундан соң Жантай оруска караймын деп, Алматыдагы Колпаковскийге барганда, орустар Жантайды абыдан ызат

¹¹⁴¹ <Сыздык султан>.

¹¹⁴² <Мамыр Мерген (орус документтеринде Миргиниев) уулун айтып жатат>.

¹¹⁴³ <«Джантай выдал в замужество свою дочь в другое отделение – темир. Супруги подрались, причем муж так ударил дочь Джантая, что разбил ей голову. Услыхав об этом, Джантай напал на темиров (или черикчи), разграбил их, а темиры обратились к помощи ближайших родичей – роду булат и общими силами стали наступать на Джантая и на его род тынай» (кара: Хасанов, 2004. 74-б.). Оозеки маалыматтарда чыр Бектен аялын (Жантайдын кызы) сабап, кетиргенден башталат. Ал аял төркүнүнө келери менен каза болот. Жантайдын иниси, Телтайдын уулу Шаралдай териштирүү үчүн барып, ал дайынсыз жок болгон>.

¹¹⁴⁴ <Төрөгелдинин бир тууганы – Шадыкандын уулу>.

¹¹⁴⁵ <Уруулардын аталышы>.

кылып, чен чепкен жана медал берген¹¹⁴⁶. Ушуну менен катар 1862-жылы эрте көктөмдө Алматыдан аскер келип, Бишкекте өзүбек менен согушуп, алалбастан, андан нары өтүп барып, 17-апрелде Меркини караткан.

СОЛТО КЫРГЫЗЫНЫН КАРАГАНЫ

Рахматилла Бишкекте бек болуп турганда¹¹⁴⁷ кыргыздан зекет, үшүр, олпоң¹¹⁴⁸, жана башка баштагыдай көбөйтүп ала баштаган. Коргонго жакын келген малды кармап алып бербестен минип, ээлериен кой, козу алып, бербей турган¹¹⁴⁹. Эшкожонун Шоорук кенже уулу абыдан бай болуп, ал өлгөн соң Көкүм, Чойбек деген инилери тогуз чаар ат берип, Рахматилла менен өтө жакын болуп кеткен. Байтиктин 300 жылкысы өзбекке¹¹⁵⁰ тийиштүү жерге түшүп калса, Байтик киши жиберсе бербестен, Көкүм барса берген. Кулун салып жана кулундары өлгөн бээ көп болгон. Байтик менен Рахматилланин арасы кайтадан бир аз жакындаша түшүп, Байсал деген баласын окугун деп коргонго койгон. Рахматилла Байсалдын чырайына кызыгып, бача кылмакка үйүмө жатсын дегенде, бала сезип калып, эл жайлоодон түшөр чагы экен, Байсал үйүнө түн катып качып кеткен. Бул кабарды Байтик угуп, Рахматиллани эбин таап, өлтүрүштүн камын кылган. Кандай кылып өлтүрүштү ойлоп-ойлоп, акыры өзүбектин ичинен ала чыгарып, өлтүрмөккө Бишкекке Рахматиллата акылдаш болуп турган акылман кишиси Абылгазы миң башы менен Байтик достошкон. Мундан соң Байтик жалганынан той беремин деп, айылын Бишкектин түн жак күн батышы Акчий, Кемел, Шарпылдак – Бишкектен 7-8 чакырым жерге кондуруп, койдун кыркынын алган соң, кымыз жыйып, бозо салып, бээ сойуп, элин чакырып алган. Жашырын кеңешинде Рахматиллани өлтүрмөк болуп, сөзүн токтоткон соң, конокко келсин деп, Рахматиллага киши жиберген. Биринчи чакырыкка келбеген. Экинчи Абылгазы миң башы аркалы киши жибергенде, Рахматилла бир жээрде, бир тору аргымакты алтын тилде жабдыктап, үпчүндөп, жетелетип ала, 40 киши сарбоз тынайдан, солтодон зекет жыйуучу Кудайкул, Элбек деген катчысы башка жана да Рахматилланын катчысына жигит болуп турган сарбагыш кыргызы молодой уругунан Кожобек Барман уулу менен 20 жигит – барлыгы 60 киши болуп, Рахматилла жээрде кашка айгыр минип келген. Кыргыздар көп болсо да, көрүнбөстөн үйдүн ичинде болуп, Рахматилла аскери менен тамак жеп жатканда, кыргыздар сарбоздорунун оң жаккы үзөңгүлөрүн кыркып койгон. Үйгө жакын жерге Рахматилланын атын бир сарбоз карап олтурган. «Аламан-аламан» деп кыйкырып, бүткүл жыйылган кыргыздар үйдү көтөрө салып киргенде, сарбоздору жөө калып, Рахматилланы атка мингизип, тегеректеп жүрүп отурган. Жакындап барган кыргызды аткылап, бир кара сууга келгенде, терең жеринен кечип кетип, сарбоздорунун көбүнүн мылтыктарынын милтеси сууга малынып, атууга жарабай калган. Бишкекке эки үч чакырымчалык жер, Бабедин деген коончу өзүбектин тамына жакындап калганда, «кайран Чүйдөн ажырап калат экенбиз, бул сарт аман-эсен коргонуна

¹¹⁴⁶ <«...манапу Дж. Карабекову в 1867 г. было присвоено звание подполковника» (кара: Хасанов, 2004. 75-б.)>.

¹¹⁴⁷ <«В 1861 г. начальником Чуйской долины был назначен Рахматулла. В период правления Рахматуллы (1861–62) в Пишпеке угнетение Кокандским ханством трудящихся чуйских киргизов усиливается» (кара: Хасанов, 2004. 78-б.)>.

¹¹⁴⁸ <Улфан – он кап эгиндин бир кабын салыкка төлөтүшкөн>.

¹¹⁴⁹ <«На первых порах киргизы платили Кокандскому ханству в основном три вида податей; тонлюк-зякет – по овце с юрты, алал-зякет – по одной голове с 50 голов скота и харадж – с земледельцев. Кроме того, время от времени взимались военная подать в размере одной тилли (золотой монеты) или трех баранов с юрты» (кара: Хасанов, 2004. 35-б.)>.

¹¹⁵⁰ <Чатак ушул аркаттык сарт Саркожонун (орус маалыматтарында – Кендже Сарыхожин) айынан башталган. Ал Узунагач салгылашуусу учурунда Канаат шаага жагып, ала кет дегенде, ал аны Рахматуллага тапшырган. Рахматулла ага Пишпек чебинин айланасынан көп жер бөлүп берип, ошол эгинге Байтиктин жылкысы кирип, көбү кулун салганына карабай, Саркожо кайра эгинин доо кылган (кара: КР УИА КЖФ. Инв. № 364. Д. 10)>.

кирип кетмек болду» деп, Байтик бакырып жибергенде, Рахматилла сарбоздорунан бөлүнүп, кылычын сууруп ала, коргонду көздөп чу деп, кетип бара жатканда, күлүк ак сур аты менен Көкүм жетип, далыдан сайганда, найза эмчектен чыга түшкөн. Аттан түшүрбөстөн, Көкүм кайта коштоп келген. Айгырын Байтиктин туугандарынан бири соогалап алган. Кийин балдары күлүк чыккан. Төрт-беш кыргыздан башка бүткүл сарбозду кырган. Молой Кожобек менен Абылгазы качып, Бишкекке кирип кеткен. Байтиктин айлына Рахматилланы алып барып, жаман кара алачыкка камап койуп, канча алтын дилде берейин деп жалынса да болбостон, ошол күнү кечинде карасакал уругунан Шералыны баш кылып, эки-үч киши жиберип, кескилеп өлтүргөн¹¹⁵¹. Рахматилланын катчысы Рахматилланын бүткүл алтын, жамбы, тилдесип таап бермек шерт менен аман-эсен бошонуп кеткен. Бөлөкбайлар айлындагы олпоң аламын деп жаткан ылгал Жээнтайды жолдоштору менен өлтүрүп, ат-тонун талап алган; эл арасында жүргөн бирин-серин өзүбекти кырган. «Молдо элем» - деп жалынганда, «молдо башы жолдо» - деп өлтүргөн. Солто өзүбектин аскерин коргондон чыгарбай камап турган. Айланасындагы бүткүл өзүбектин баарын өлтүрүп, мал-мүлкүн талап алган. Өзүбектер коргондон чыкпай жатып калганда, солтонун феодалдары айылын, малын көрсөтпөй «Кыргыз качып кетти, мен жаш балам менен журтта калдым» -деп, барып айткын деп, бечара жесир бир катынды жансыз кылып, баласын көтөртүп, барбаймын дегенине болбостон жөө жиберген, барган катындын кебин уккан соң сөзүнө ынанып, 250 сарбоз 50 араба менен келип, солто ичиндеги күнтуу уругунан Жангазы калпанын коргонундагы азык-түлүк, чөп-саманды алып, кайтып бара жатканда 500 солто каптап чыгып, 30 өзүбекти өлтүрүп, бүткүл арабасын алып калган. Өзүбектер Байтиктин жакын инилеринин (бир кабарда Байгазы) бирин колго түшүрүп кеткен. «Рахматилла аманбы?» - деп сураганда, «өлтүрдүк» деген. Рахматилланын Ысмаилла деген эр жеткен баласы өлтүрүп, Байгазыны дарга тартарда Абылгазы миңбашы «Орус алды-артыбызды алды, Алматыда бизди андып турат, кыргыз менен минтип кырылышып жатабыз. Кокустан кыргыздын колуна түшсөк, баарыбызды мууздайт» деп, өлтүртпөгөн. Бир нече күндөн соң Байгазыны коргондогу кыргыздар качырып жиберген. Баягы катынды өзүбектер өлтүргөн. Өзүбектер коргондон чыкпай камалып жатып алганда, солтонун бүткүл феодалдары, манаптары кеңешип, Рахматилленин жетелеп барган жээрде кашка аргымагын тилде¹¹⁵², жабдык, үпчүнү менен жетелеп, Байтик иниси Сатылганды Айтказак деген жигити менен Алматыга Колпаковскийге «биз оруска карайбыз, келип жардам бериңиз» -деп кат жазып, элчиликке жиберген. Колпаковский Алматыдан 500 аскери менен өзү баш болуп келип, он беш күн урушуп, коргондун жанынан ор кылып, казып олтуруп, улам жакындап урушуп турганда, орустун аткан замбирегинин огу өзүбектин бир замбиреги бар экен, анын оозуна кептелип калып, үч күн атылбай калган. Үч күндөн соң өзүбектер замбирегин оңдоп алып аткан. Акыры орустар жердин алдын казып олтуруп, коргондун ичинен жабалактап чыга түшкөндө, өзүбектер шашканынан «аман-аман» деп багынып калган. Өзүбектин мал-мүлкү, казынасын солтолор талап алган. Байтик бир сандык күмүш жамбы алган деген кабар бар. Өзүбектер жабдыгын оруска бүт өткөрүп берген соң, мал-мүлкүнө тийгизбестен кишилерин өлтүртпөгөн. Байтикке чен берип, уездге помощник кылган. Кийинки жылында Токмок салынган. Жылкы тийип, уруу, каракчылык кылып, бечара чарбаны талап, күн көрүш манаптын биринчи кесиби болгон үчүн 1864-жылы Шабдан Жантай уулу, Байаке Күнтууган уулу, Ботобай (өсүк) баштык кырк чамалуу киши – Текестеги калмактан жылкы алабыз деп, Чүйдүн башы Кичи Кеминден жүрүп кетип, көл башындагы бир бугуга барып консо, «Калмак жерине нарылап көчүп кетип, бери жагына чыңдап кароол койду, былтыр биз барып чапканда, Сүмбөгө кеткен. Барганыңар менен майып болуп каласыңар» деген. Булар барып, Балбайдыкына конот. Балбай булардын жолун кубаттап, жакшы конок кылып, бир кишисин жол башчылыкка кошуп берип, калмакка жиберет. Түн ичинде калмактын кыштагындагы үйгө барып, Байаке ондон аша калмакты өлтүрүп, Сүмбөдөгү калмактын чоң жез казанын талкалап, түн ичинде калың жылкы

¹¹⁵¹ <«...манап племени Солто Байтик, озлобленный за насилия и поборы Пишпекского коменданта Рахматуллы, пригласив его с 60 человек сарбазов к себе аулы на праздник, коварным образом умертвил всех их, кроме одного сарбаза, которому удалось бежать» (кара: Хасанов, 2004. 80-б.)>.

¹¹⁵² <Дилде>.

алып, кайта жүргөндө көп калмак куба чыгып, кыргыздар урушуп, жеңип, жылкысын алып кеткен. Кайта келе жатып, Балбайдыкына жатып, көп олжо берген. Ушул сапарда Балбай менен Шабдан оруска карабас аракетин кылмакка шерттешкен дейт.

1816-жыл чамасында Таластан жалгыз аттанып чыгып, ууру кылмак үчүн Байаке Чүйдүн жакасына келсе, бир казактын жалгыз Олуйа Атанын беги жиберген орто жашар Ылгалы деген кызды чыркыратып, зордук менен алганы жатканда, айылды андып жүргөн Байаке үстүнөн чыгып, кеңешем деп, Ылгалдыны үч жолдошу менен өлтүрүп, ат-тонун олжого өзү алып, казакты түн бойунча Чудан аман-эсен өткөрүп жиберип кайра тарткан. Өзүбектин мундай чекене зулумдугу көп болгон. Алардын барын жазбастан муну ибарат үчүн гана жаздым.

ҮМӨТААЛЫ ОРМОН УУЛУНУН ОРУСКА КАРАГАНЫ

Россия өкүмөтү 1863-жылы сырткы Кочкор, Жумгал, нарындык кыргызды Кокондон айрып, өзүнө каратуу чарасына киришкен. Сыртта кокондуктун күчү Нарын бойундагы Куртка коргону болуп, Жумгалдагы коргону Имметсиз¹¹⁵³ болгон. Ушул себептен Иле менен Кашкар отросундагы жолду ачуу үчүн дайындалган капитан Проценконун¹¹⁵⁴ атирети (отряд) 1863-жылында, майдын башында Каштектен аттанып чыгып, Боом менен жүрүп, Ысыккөлгө келип, андан Кызарт аша Жумгалга түшкөн, андан Соңкөлдү жандап жүрүп, Курткага келгенде, Куртка менен Жумгалдагы Кокондуктун аскери урушпастан караган¹¹⁵⁵. Аркада Бишкек шаарынан соң соода жана сайасы жагынан Куртка биринчи роль ойногон коргон болгондуктан, анын тарыхынан бир аз маалымат беремин.

Мадали хан заманында Аккулу миң башы «жүз» уругу башта сарай болсо да 1832-улуу жыл, Куртка коргонун салган¹¹⁵⁶; ошол жылы сайакты, черикти, басыз, моңолдорду каратып, каршы чыккан Атантай менен Тайлакты колго түшүрүп, Коконго алып барып андан сатыкка бошоткон. Атантай, Тайлак кайта келгенде, Коконго карабас үчүн Иледеги казакка өтмөккө аракет кылган. Өткөн-өтпөгөн – маалым эмес. 1858-жылында Курткага караган элден: чоронун баштыгы Осмон датка¹¹⁵⁷, кулжыгач башчысы Түлөөкө баатыр, башы Эраалы Эралы уулу¹¹⁵⁸, ыман баштыгы Байтур Жапалак уулу, черик баштыгы Ороз бий, Сары жаак Турдуке (Кытайдан таш сайынган) Тынымсейит баштыгы: Найман, Алжан, Табылды болгон. Салыгы зекет, олпоң болуп, Мыразык деген беги болгон. Анын биринчи дос кишиси Осмон Тайлак уулу эле. 1859-жылы Төрөгелдинин айылы тескейдин Жуукусунда болгон¹¹⁵⁹. 1863-жылында Курткада Карабагыш Чолоктун атасы бек болуп турган.

Башта оруска карабайм деп Нарынга көчүп кеткен Үмөталы бул сапарда карамакчы болуп келип, Проценконун атретине кошулган, бул тууралу 1863-жылы май айында, Ташкен жарым

¹¹⁵³ <1993-ж. жарык көргөн эмгегинде дагы ушундай>.

¹¹⁵⁴ <А. П. Проценко (1836–?) –1862-ж. Нарын экспедициясынын башчысы, узак убакыт бою Азия бөлүмүнүн Башкы штабын башкарып, чыгыштагы орус аскер чалгынчыларын координациялап турган. Анын: «Занятие реки Нарына (верховьев реки Сыр-Дарьи) как мера, необходимая для обеспечения предположенного учреждения в Кашгаре нашего консульства и фактории»; «Записка по делам Западного Китая и Оренбургского края» сыяктуу ж. б. көрсөтмөлөрү Өзбекстан Мамлекеттик архивинде (Ф. 715. Оп. 1. Д. 26 б. Л. 55–58; Ф. 715. Оп. 1. Д. 67. Л. 217–225) сакталуу турат>.

¹¹⁵⁵ <В. Бартольддон алынган (кара: Киргизы, 1927. 53-б.)>.

¹¹⁵⁶ <Айгыр-Жал деген жерге салынган (кара: Хасанов, 2004. 34-б.)>.

¹¹⁵⁷ <Осмон Тайлак уулу (болжол м-н 1825–80) – саяк уруусунун манабы. А. Хасанов боюнча Тайлак баатыр өлгөндө Осмон 13 жашта болгон. Ч. Валиханов Кашкарга баратып, 1859-ж. 24-мартта жолуккан. Ал кокон бийлигинен коркпой турганын, бирок Куртка чебинин беги Мамыразык менен тынч турууну кааларын билдирген>.

¹¹⁵⁸ <1993-ж. чыккан эмгегинде «Түлөөкө баатыр башы Эраалы уулу» деп берилген. Чакыр (чекир) саяк Түлкүдөн Ажыбек, Шайыбек, Качыке, Кедей – 4 уул. Качыкенин кичи катынынан Эраалы, андан Түлөөкө баатырбашы (кара: Кыргыздар, 1991. 26-27-б.)>.

¹¹⁵⁹ <Апрель айынын баш ченинде Ч. Валиханов жолуккан>.

падышасы¹¹⁶⁰ Чернайга (Черняев) мундай деп кат жазган. Мен көзүндө айнеги бар төрөгө кошулдум. Ак падышага карадым. Куртка менен Жумгал алынды» -деп¹¹⁶¹. Аныгы анын туугандары Проценконун аскери менен Соңкөлдүн айагы Кажыртыда Эки чат деген жерде урушуп, жүз төөгө жүктөп бара жаткан азыктарын талап алып, сайак, сарбагыштан эки миң аша кыргыз чогулуп, урушту баштап келген казак Кичине баатырды баш кылып тогуз орусту өлтүргөн¹¹⁶². Ичинде Карананчы деген баштык орус болгон, орустар төөлөрдү чөгөрүп, өркөчүнө далдаланышып туруп атышкан. Кыргыздар калындыгы бир карыш кара нанды таап алган. Андан бурун кара нан көрбөгөн; Карананчы төрө деп ошондон аталган. Чачылып калган кагазды өрттөп жатканда, ал кагаздарды андан беш-алты жыл мурун келип Үмөталыга туруп калган бир ногой «кайран акча» деп жыйнап алган. Үмөталы ушул сапарда орустан бир кыз алып, андан туулган Жумгалбай-Чолок (азыр үчүкө элинде). Бир кабарда Үмөталы орустан кыз албастан, Ормондун тирүү чагында Омбудан эки орус мусулман боломун деп качып келгенде, мусулман кылып, колун алалдатам¹¹⁶³ дегенде бири качып кетип, бири калганда атын «Ибак» койуп, Жантай Стамбектин кызын алып берген. Андан туулган Кыз Таш болуп, анын балдары-кызын (окулбайт). Эркек баласы ошондо аныгы соңку болорго керек. Ибакты Осмондун урушунда бугулар өлтүргөн. Болбостон жөө урушкан. Орус аскери эл арты болуп көчүп бара жаткан Үмөталынын элинен, абыла уругу Шүкүр Рай уулунун көп малын, айлын көп малы менен Каракужурдан чаап алган. Ушул окуядан корксо керек, Үмөталы 900-1000 түтүн эл менен үркүп Атбашы, Арпа баса көчүп (тарых жазуучунун ата-энелери ичинде болгон) Анжийандын тоосун кыркып, Кашкар өлкөсүнө барып, Какшаал өзөнү Балгынды, Жылгынды, Чыркана, Чөпчүкө тарап 1865-жылы кыштап туруп, Кашкардын ханы Үмөталынын кызын сураганда «Сартка кантип кызымды берейин –деп, бербестен, жана да жери таштак малга жайы болбогондуктан айнып, кайта көчүп келип, кеч күз Улакол аша келе жатканда, белде Ормондун кенже уулу Бакалдын жигити кедей Байтеректин атасынын боору үшүп өлгөн. Күңгөйгө келип Чоктал, Чолпон-Атага кыштап калган¹¹⁶⁴. Алматыга Аалы деген инисин жиберип, ал аркалы өлгөн казак менен орустардын кунун төлөгөн тууралу мал-мүлкүнөн ажырап¹¹⁶⁵, Үмөталы күңгөйдө 1879-жылы өлгөн. Үмөталы кан ичер деп атыгып, кедей начарды көп өлтүргөн. Мисалы, Кытайга бара жатканда Нарында Кажырты деген жерде, айлында бала-чакасы менен жүргөн беш агайын кедей Бугу кыргыздарын эч күнөөсүз өлтүргөн. Үмөталы айлынын дөңүндө олтурса, үйдө катындарынын каткырышып, күлүп жаткандарын угуп, ойуна тескерилик түшүп, кимиси кара болсо ошого тийсин деп мылтык менен атканда жакшы көргөн катынына тийип өлгөн.

1863–1864-жылдары Пергана менен Арка кыргызы ачарчылыкка дуушар болуп, Анжийанга караган өзбек, кыпчактар кыргызга келип, айран ичип жан сактаган. Тогузтородогу сайактан мыкаачы болдук бары бар (Тогуз Тородо «Мыкаачы булак аталган жер бар»). Бир кабарда кыргыз Анжиандан кайтканда мыкаачы болуп, ошондон мыкаачы булак дейт. Нарындагы Уландын ичиндеги «Мыкаачы үңкүр» дагы Анжиандан кыргыз кайтканда аталган дейт.

¹¹⁶⁰ <Орто Азияда «йарым-паша» (орус. – полуцарь) деп, фон Кауфман аталган. Сөзмө-сөз: «Он (Үмөтаалы – ред.) отправил со мной к генерал-адъютанту Кауфману Чекмак-таша и Байбагула и дал мне (будучи безграмотен) свою тамгу, печать, на белом листе бумаги, чтобы на этом листе написать обязательство, какое от него генерал-губернатор потребует; по киргизским обычаям эта тамга на белом листе уже сама по себе состояла обязательство безусловной покорности» (кара: Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследования горной страны Тянь-Шаня. СПб. 1873. 343-б.)>.

¹¹⁶¹ <Бул маалымат В. Бартольддон алынган (кара: 1927. 53-б.)>.

¹¹⁶² <Бул жерде сөз Проценконун отрядына азык-түлүк алып бара жаткан подпоручик Зубаревдун 30-40 кишиден турган чакан отрядына жасалган кол салуу жөнүндө жүрүп жатат. 1 офицер, 7 солдат жарадар болуп, анын экөө каза болгон. Бул кол салууга саяк урууларынан Осмон Тайлак уулу, Чыны Дуулат уулу жана Шааке Тооке уулу ж. б. катышы бардыгы аныкталган (кара: Хасанов, 2004. 95-98-б.)>.

¹¹⁶³ <Же «адалдатам»>.

¹¹⁶⁴ <Умбет-ала, отложившийся с 5–6 тыс. кбиток, кочевал к 1867 г. слишком с 8 тыс., на огромном пространстве, от Карагоджура и вершин Нарына до Чатыр-куля, Аксая и Арпы, т. е. верст 500 ...по всем сыртам и долин верхнего Нарына и Атпаши (кара: Северцов, 1873. 212-13-б.)>.

¹¹⁶⁵ <Алматыга адегенде Акташ кийинчерээк Оттукташ деген уулун жиберген. Өлгөн жана жарадар болгон орус солдаттары үчүн кийин Үмөтаалыга 7500 рубль айып тагылган>.

Нарындагы Куртканы жана Жумгалдагы коргонду Кокондон аскер келип, кайта колуна алган. Бул тууралу Алматыдан 5-февралда 1865-жылы Чернаевке (Черняев) мундайча кат жазган «Куртка коргонунун кадыры Сыр дайра менен Нарындын башында жана Кочкордо турган кыргыздарга артык болуп, Кокон ханынын регенти Алымкулдун аскерине азык-түлүк жана башка керек-жарак бере алат» деген.

Кокондуктун кутуртуу бойунча Рахматилланы өлтүргөн тууралуу сиздерди айыптуу кылабыз деген соң, 1864-жылы Жангараж кайтадан оруска карабас болуп баш тартып, бирок Чолпонбай деген баласын солтого «Ага манап» кылдым деп, Ташкенден жарлык келгенде тынчыган¹¹⁶⁶. Жангараж кан соргуч феодал ушул 1864-жылы өлгөн.

Ошондо да солтолор болбостон оруска караган дуулат казагынан 50 үйүн чаап, мал-башын, катын-кызын олжолоп алган. Булардын баштыгы - Көкүм, Чойбек жана Байтиктин Сатылганы болот. Ушул себептен Кичи Кемин, Чоң Кеминдин жолун чалганы келген 200 казак-орус солто, сарбагыштан Байтик ичинде бир нече баштык кишилерин Токмокко алып чыкырып алып, андан жакшы сөз менен Алматыга алып барып, ыраазылык менен кайтарган соң Чүй өзөнү абыдан тынчыган.

1865–1866-жылы Жумгалда турган сарбагыш уруктары; байтели, шамен, жаманак Кочкорго көчүп келип оруска караган. Ушу жылы Таластан Кара-буурада турган багыш кыргызынан Сарымсак датка 150 түтүн менен оруска караган. 1867-жылы Нарын калаасы салынып, Осмон Тайлак уулунан баяшка бүткүл Арпа кыргызы оруска текши караган үчүн Боомго кара жол салынып, анын бир учу Нарынга, бир учу Караколго такалып, араларына бекеттер салынган. Жумгал менен Куртка коргонун орус карап алган соң, түн жак кыргызы толук карабаса да, каратылган катарында эсептелип, Ташкен менен Алматы арасындагы жолду ачып, өзүбектин коргондорун алмак үчүн 1864-жылында Алматыдан Чернайев (Черняев. ред.) жандыралы (генерал ред.) баштык болуп барып 4-июнда Олуятаны алган. Алматыдан аскер менен бирге барган казактан чапырашты уругунан Сарыбай, Суранчы, Сүттүбай дегендер орус аскери Сайрамды аларда, үч казак ат койуп кирип барып, мечитте жыйылган сарбоздоруна капталып калган. Алдына барган Суранчыны чочмор менен чаап өлтүргөн. Сарыбайдын эки тизесине чойун баш тийип үйдүн моруна чыга качкан. Сүттүбайды өлтүргөн. Сайрамды каратып алганда кун деп өзүбектен Сарыбай миң дилде алган. Ушул тууралуу 1890-жылында Сарыбай өлгөндө кошкон:

Сайрамды буздун басынан

Улуктар кетпей касынан.

Адилет мен журт сурап,

Эл бийледиди жасыңан.

Акынбек уулу Суранчы,

Жолдосуң эди жас күннөн.

1864-жылы 2-октябрда Ташкенден орус алганда, Алматы аскерине кошулуп Ташкендин Сарыбай элине кайткан. Ташкенге орустар 2-октябрь 1864-жылдан баштап согуш салып, 15-июнь 1865-жылда алган. Подполковник Василий Васильевич Обух жана эки поручик баштык 64 солдат өлгөн¹¹⁶⁷. Бурунку жылы Ташкендин өкүмөтү Перганалык кыргыз Алымкулдун колунда болуп, ал согушта өлгөн соң, анын ордуна Кене хандын Султан-Садык¹¹⁶⁸ деген баласы өтүп, Ташкенди орус аларда өзүнүн жигиттери, катын баласы менен Жызак тарабына өткөн. 1867-жылында Жантай Карабек уулу өлгөндө, баласы Шабдан чындап орус кызматына киришкен. 1865-жылы сайак кыргызы чоро уругунан Осмон Тайлак уулу 10 миң түтүн менен караймын деп, март айында тиленгенде Русиан (Россия) падышасы кабыл алган. Осмондон башка бүткүл арка кыргызы 1867-жылында ыстарчын, бий, болуш шайлап, элин спискеге алса да, аныгында оруска карагандыгы 1865-жылдан эсептелет. (Ысыккөлдөгү бугу, сайак, мундан

¹¹⁶⁶ <Чолпонбай «ага манап» наамын Ташкент парваначысынын колунан алган>.

¹¹⁶⁷ <Автор жаңылып жатат. Подполковник Обух жана подпоручик Рейхард, ошондой эле 18 орус жоокери 1864-ж. Ташкентти биринчи жолу курчоого алганда курман болгон. Экинчи чабуулу 1865-ж. 7-июнда башталып, 17-июнда аяктаган. Орус аскеринен 25 киши курман болгон>.

¹¹⁶⁸ <Сыздык султан. Алымкулдун ордуна амир лашкер болуп дайындалган>.

тышкары).

Андан 1862-жылга жете элге ыстарчын, бий, болуш шайланбастан, урук баштыктары бийлеп турган, бирок үстүнөн ойоз карап, аларга помощник кыргыздан болгон. Маселен, Байтик Канаев, Сооронбай Кудайаров. 1867-жылында Ташкенге Түркстан жарым падышалык курулуп¹¹⁶⁹, эл-журт эсепке алынган. Жарым падышалыкка Кауфман бекилип, ушул жылдан баштап облус, үйөз дайындалып, Чу бойу менен сырткы кыргыздар Токмок уездине карады. Ойоз Загражский (майор Загряжский – ред.) болду¹¹⁷⁰. Ушул жылдан баштап, Никелейдин¹¹⁷¹ (падыша Николай – ред.) темир чынжырына кыргыз эли чырмалып, эсеп дептерине жазылды, кыргыздын көбү коркконунан бүткүл эсебин көрсөтпөстөн, түтүндөрүн көп жашырды. «Катка түштүк, чокко түштүк» - деп, катталгандан качышты. Ушундан баштап эркин жүргөн кыргыз бурункудай аламандык кесипке кире албады. «Сенин болушундун жери ушул» деген чектен башка жакка өтө албагандан соң, аны байлоо катарында көрдү. Капаска камалгандай, кара көргө киргендей болуп «учпас тоок, көчпөс там» -деп коркуп, үркө келген бурунтан жектеген шаардык турмуш колонизатордук мыйзамына мойун ийди, ошондон баштап кыргыз баласы төрт аяктуу жыгач ат деп арабага жабыша баштады. Бай-манап, феодалдардын эркинде эзилип келе жаткан бечара кедей-кыргыз, анын үстүнө оторчулук өкүмөттүн эзгенине кириптар болду. Старчын, бий, болуш, элүү башы, он башы шайланып, алардын алганы бир башка болду. Чөп ооз төлөй баштады. Түтүнгө төрт сомдон подайт¹¹⁷² (салык берүү төлөө ред.) (жалыйна башка) алды (бир козу 50 тыйын болгон).

Кийин 1892-жылдан баштап, түтүнгө бир сом элүү тыйын земский алды. Кокондуктун кокон деген 20 тыйындык күмүш акча орус акчасы менен бирге жүрүп турду. Семиз баш козу 40–50 тыйын, семиз чоң кой – 1 сом 50 тыйын, жакшы ат – 12-15 сомдон өтпөгөн, музоолуу уй – 7-8 сом. Ысык-Көлдүн түн жагында турган сарбагышка 1867-жылында Түлкү Ниязбек уулу болуш болуп, ошондо он башы он үйдүн акчасын эсеп билбегендиктен, он башка кылып куруна түйүп, элүү башы элүү башка түйүп келип, старчындарына төгүп берип турган.

ФЕОДАЛ ОСМОН ТАЙЛАК УУЛУНУН КЫТАЙГА КАЧКАНЫ

Токмокто биринчи үйөз болуп турган Загряжский жанына кан ичерлердин Шабдан Жантаев, Байаке Кунтууганов баштык кылып, канчалык кыргыз менен шайлоо кылмакка 1867-жылы күзүндө¹¹⁷³ Нарында, Тогуз-Тородо болгон Осмондун айылына барган. Осмон оруска карабаймын деп, түн ичинде уруш салып, ойоздун үстүнө келгенде ойоз теректин башына чыга качып кеткен¹¹⁷⁴. Осмон Байаке менен Келдибекти байлап алып, Кашкарга 600 түтүн менен үркүп көчкөн¹¹⁷⁵. Көчүп бара жатканда Шабдан баштык Тынайлар кубалап чыгып, сайактар тосуп урушуп, Шабдан жээрде ат менен төмөн-жогору качырып, аны ылдый карата Баракан Осмон уулу качырып, бир-бирин аяшса керек, сайыша албай ажырашкан. Байаке менен Келдибекти качырып куткарган. Мусулман чаар¹¹⁷⁶ Черик уулу жана боркемик Райымбек

¹¹⁶⁹ <Түркстан генерал-губернаторлугу>.

¹¹⁷⁰ <Загряжский Г. С. уезд начальниги (1867–70), жардамчылары Сооронбай Худояров менен Байтик Канаев болгон>.

¹¹⁷¹ <Автор жаңылып жатат. Бул учурда Россия империясынын башында падыша Александр II Николаевич (1855–81) турган>.

¹¹⁷² <Податной>.

¹¹⁷³ <Бул окуялар 1868-ж. май-июнь айларында болгон>.

¹¹⁷⁴ <Козголоңдун чыгышына Кашкардын беги Жакып-бек менен жашыруун байланышы бар деген шекке байланыштуу жергиликтүү орус бийлиги Осмондун уулу Мамырканды аманатка алып, Верныйга жибергенден башталган. Натыйжада Осмон 700 түтүн менен кокондуктар тарапка – Тогуз-Тороого көчкөн. Загряжский бул айылды Саяк болуштугуна киргизүү үчүн барган. Осмон аны туткундап, өз уулуна айырбаштоону ойлогон (кара: Хасанов, 2004. 106–107-б.)>.

¹¹⁷⁵ <Болуш башчылары Келдибек Кубат уулу, Дыйканбай Черикчи уулу, катчы Рамзин башында болгон 7-8 кишини туткундап, алгач Анжиян тарапка, андан кийин Койчу манап менен биригип, Кашкар тарапка ооп кеткен(кара: Хасанов, 2004. 107–108-б.)>.

¹¹⁷⁶ <«Чааркөз» болушу мүмкүн>.

Байаке менен Келдибектин колуна чынжыр, бутуна кишен салып алып кеткен. Райымбек Калча уулу Осмондун эл чети, жоо бетинде жүргөн жигити болгондуктан, кишен менен чынжырдын ачкычы анын колунда болгон. Осмон эли менен көчүп, аскар тоонун белин ашып, Кытай чегине өткөндө Осмондун жылкысын багып жүргөн Байсубан деген инисин Райымбек чакырып алып, мындай деген: «мен Кокон жерин аралап, элин, өкүмөтүн көргөмүн, алардын сурагы тар, өкүматы бейадил, менин билишимче орус калкы көп жана өкмөтү эң адил, букарасына мейирбандуу эч жабыры жок, биз кайта качып, кетели, сен Каракулак¹¹⁷⁷ менен Чааркөз баштык Осмондун жети күлүк атын түндө тилдерин кыл менен байлап, күндүзү чечип койуп, он төрт күндөн соң алып келгин; Байсубан айткандай кылып аттарды суута баштаган. Райымбек катынын, Байаке менен Келдибекке жиберип, качалы дегенде тигилер унатпаган соң Райымбек өзү келип, Байаке менен Келдибекти ынандырып айтканда, алар качууга убада берген. Күнү-түн 14 күн болгондо Байаке, Келдибек, Байсубан, Райымбек катыны, бешиктеги Кына деген кызын ала качмак болгондо, Райымбек кызын таштап качалы, ыйласа туйуп, кармап алат дегенде баланы калтырбастан, катыны Карагыз ала жүргөн. Чоролор кубалап жетпей калган. Булар зоругуп өлгөн, Каракулакты беш күнү тоонун башында бекинип жатып жеп, андан соң жүрүп олтуруп, элдерине келишкен.

Осмон Кашкарга барып, Жакупбекке карап, тогуз жыл туруп, мал-баш, мүлкүнөн ажырап кайта көчүп келгенде, орус өкүмөтү илтипатка албаган. Ушул 1870-жылдарда Күңгөйдө¹¹⁷⁸ турган сарбагыш Текеске көчүп барып, жылкы кыштатып, жана Каркырага жайлап турган. Ушул чакта бүткүл түн жак кыргызда 3-4 гана киши болбосо, бир дагы там болбостон баары да жайы-кышы көчүп жүргөн. Бечара кедей көчпөстөн жатакта болгон. Нарын калаасы толук 1868-жылында салынган.

Токмок абыдан гүлдөп кыштак болуп, орус, өзүбек толуп калганда, Бишкек курула баштап, орустардан биринчи болуп келген 1864-жылы көктөмдө чычкан жылында Сибирден Токмок баса он беш үйлүү орус болуп, Аламүдүн орношуп, алардын ичинде Буслаев, Алпатский, Коротков дегендер болгон. Никелей өкүмөтү бай-манап феодалдардын, кедей-дыйкан, орто чарбаны талап берүүчү аспабы болгондуктан, ал манаптардын жанын таштап, кандайча кызмат кылганынан бир-эки ооз айтып өтөмүн. Мисалы, Токмок ойозу Закражской (майор Загряжскийдин ред.) Байаке Күнтууган уулу деген жигити жайдын күнү эртен менен Токмоктон чыгып, Чулудагы чыкырылган кишини алып, түштө кайтадан Токмокко келген. Кулуке жаки Ашым дегендин тору атын минип, бүткөн бойун мата менен чырмап, таңып алып, эртең менен Атбашыдан чыгып, шашке аша кечинде Токмокко келген.

МАНАПБАЙДЫН БАСЫРЫК

Оруска багынбастан бурун бугу, сайак, солто жана башка сарбагыш, айылы аз болгон үчүн тынай кыргызын эл катары кадырлап, анын манабын башка чоң феодал катарында көрбөгөн. Оруска жаңыдан караганда, кыргыздар баштагы эски кегин кектеп, бир-бирин уурдап жыгып, жаки башка жол менен мал алууга киришкен. Кокон заманында солтонун жерине кан ичер Жантай Карабеков айылы менен коно калса, жаңыдан үйлөрүн тигер замат, тынайды киши катарында көрбөстөн солтолук малын тийип, жеринен түн бойунча айдап көчүргөн. Кан ичерлер Шабдан, Манапбай, Сооромбай, Байаке Никелей улуктарына башка кыргыздарынан артыкча ишенимдүү, кадырлуу болгондуктан, 1869–1870-жылдары Манапбай Токмок уезине (анда уйез Бишкек эмес Токмокто турган) помощник болгон чагында, Токмок шаарына Бишкекке караган бир дубан эл топ кылып, топко Манапбай жүргөнү жатканда, Шабдан Манапбайга карап «байагы кызыл уук болуп, түн катып көчкөн ойундан чыга элек го?!» деген. Оруска жаңыдан караган эл, башта атын укса да, өзүн көрбөгөн журт, орус менен ким көбүрөөк катышып сүйлөшсө, ошондон айбыгып абдан корккон. Бир дубан элге Манапбай ойоз катарында болуп, топтун башынан карап тургандыктан жана кыргыздын эң биринчи туңгуч сыйазы (съезд) болгон үчүн тынайлардан, көбүнчө Манапбайдан жаман коркуп, манаптары

¹¹⁷⁷ <«Каракулак» күлүк аттардын бири болушу мүмкүн>.

¹¹⁷⁸ <Ысык-Көлдүн күңгөйү>.

жалтанып, анын айтканынан чыкпаган. Топко келген кембагал, кедей-дыйкандарды талап, аттарын жыгып, кийимин сыйрып алып, сыйазга салып, басырыктатып жиберген. Иши акпы, карабы текшербеген. Солтонун бир манабынын күлүк кер атын Манапбай алдырып келип, ат жабуу, кулактын салып үпчүндөп, сөөлөткө үйүнүн жанынан ары-бери жетелетип койгон кезинде Шабдан көп киши менен келип калган. Байтик феодал ошондо 30 киши менен келип, көрүшүп: «аш ээси, баш мээси менен деген. Шабдан келди деген үчүн жолугуп кайтайын дедим эле» -деп, атка минерде Шабдан Байтикти 30 жолдошу менен коноктоп, бир бечаранын атын жыга салып сойуп, коноктоп, эртесинде баякы күлүк атты үпчүнү менен жана бир күлүк ат мингизип узаткан¹¹⁷⁹. Мундан соң солто, тынай жарашып, баштагы басырык (давление) калып, ар бир доо чынынан кетип, мурунку болгон доолордон өтө орунсузу кайта жанган. Ушул 1869-жылы атактуу кан ичер Төрөгелди өлүп, далай кедейдин аркасы сууган. Жогоруда Байтиктин аш ээси, баш мээси менен» дегени, Манапбайды кул дегени, себеби энесинин бойуна келген дагы анан туулган; Ошол себептен Манапбайды Байтик теңсинбеген.

1871-жылында Токмоктун күн чыгыш отуз чакырым жердеги Карабулак кыштагы салынган. Лениндин туулуп жана анын өлгөнү

Жер жүзүндө адам баласынын тунугу, акылдуусу жана кедей жарды мээнеткеч үчүн жанын курбан кылган Владимир Ильич Ленин 22-апрелде 1870-жылында туулду. Симбирски шаарында.

СОЛТО МАЙМЫЛДЫН ӨЛТҮРҮЛГӨНҮ

Башка солтолор оруска караса да жайыл уругунан Маймыл Ажы уулу оруска каршы болуп, жана анын үстүнөн кээ бир солтолор улукка чагып арыз бергенде, чакырыкка барган солдатты байлап ала, Кокон жагы, Кытай мамлекетине өтмөк максат менен көчүп, Суусамырга барганда, Сатылган деген киши алдап, кыз беремин деп муунактап өткөзбөй койгон. Маймыл кайтадан Таласка түшкөндө, кармоого Олуйа-Атадан аскер чыгып жана Токмоктон дагы аскер буйрулуп, аларга Байтик менен Манапбай жолбашчы болгон. Байтиктин жанындагы жигити сайак уругунан Сарпекти Олуйатадан чыккан аскерге өзүлериин келе жатканын билдирип, кабар беришке жумшаганда, аны жолдон Маймыл кармап алган. «Олуйата Токмоктон сени кармаганы аскер чыкты» дегенде, Маймыл ишенбеген. Келе жаткан аскерди көрүп, узун аяк малы менен катын-балдарын ала качканда, Байтик менен Манапбай кууп барып, кармап алып, Беденский деген (Мединский) улукка тапшырган. Жолдо келе жатканда Сарпек «качыңыз» деп айтса, «Мени орус өлтүрбөйт» деп, Маймыл качпаган. Беденский «Эмине үчүн качтың» деп сураганда, «Кокондукка кээде карап, кээде карабастан жүрүчү элек, эми чоң кечиримдүү эл орустун улугу атабыз болгондон кийин күнөөмдү кечет деген тилегим бар, себеби билбестиктен качтым», - дегенде Олуйатага алып барып, бир айдан соң ак кийизге ороп, Ногой мечитинин алдына дар орнотуп, байлап туруп, 1866-жылы 12 солдат жапырт атканда, өпкө-боору жыгачка жабышып калган. Жашы 36 да болгон.

Бугу Балбайдын өлтүрүлгөнү

Бугу кыргызынын биринчи баатыры жана манабынан саналган Балбай оруска карабаймын деп, канчалык түтүн менен Кытайга качып барып, жердеп турганда, барган солдаттар менен атышып алдырбаган, андагы таранчылар жардам болгон. Орус улуктары эч жамандык кылбайбыз, Балбайды алып кел деп, Күчүк Зарыпбек уулун жумшаган. Күчүк аскер алып барып, түн ичинде Балбайды кармап алып, Алматыга¹¹⁸⁰ жөнөткөн. Айлын кайта көчүрүп келип, Кең-Сууга кондурган. Бир кабарда үч күндөн соң Караколдун уйези барып, 1870-жылында 25 казак-орус менен кембайлап (конвойлоп), Балбайды Алматыга жөнөткөн. Балбай «орустан мени тартып алсын» деп, Эрданага киши жибергенде, 200 жигит жыйып, найза, айбалта, мылтык менен жарактанып, жөнөгөндө, катын-бала, эл-журт чогулуп келип: «Биз казак, калмак жана сарбагыш тынч болбой жүрүп, тозуп кеттик, малыбыздан ажырап бара жатабыз. Эми не да

¹¹⁷⁹ <Ушул окуянын башка варианты Балыкооздун эскерүүсүндө кезигет (кара КР УИА КЖФ инв. 364)>.

¹¹⁸⁰ <Верный>.

болсо тынч туралы, барбаңыз» деп чуулдаганда, «кап, болбостур» деп, токтоп калган. Балбайды Алматыда өлтүргөн¹¹⁸¹. Арык тукуму кыргызы, сабатар уругунан Молдо баатыр Алматыдан жөө көтөрүп, Түргөнгө келип, андан эки ат алып минип, Ысыккөлгө көмгөн. Орустар алдап иш кылат экен деп, Күчүк Зарыпбек уулу ээрчиген айылы менен Турпанга качкан. Бапа уругунан Шадыкан Солтоной уулу болуш болгон үчүн Күчүктү токтот деп, улуктары буйурганда, Шадыкан барып жолугуп, жетпей калдым деп кайтып келип, улукка жооп берген. Күчүк Турпан өлкөсүнө туралбастан Текеске түшкөн. 1924-жылында 800 чамалуу түтүн болгон.

Балбайды өлтүргөндө Солтобай ырчынын ырдаганы:

Орус менен ойнобо,

Орус менен ойносоң,

Өлбөймүн деп ойлобо.

Балбай Алматыда набактыда бир нече ай жатып, орустан өлөрүнө көзү жеткенде, арман кылып ырдаган (уу берди кабары бар). Ырында өмүрүндө кылгандарынан, кан ичерлигинен аз-маз маалымат берген үчүн, алдан мисалга алып бир нечесин жаздым:

Атка тарттым кошумду,

Тартуума кыз албай,

Айдап жүрүп жок кылдым,

Аркада айт аралаш (казак) бозумду.

Чарындын суусун бойлодум

Аламан менен Бабаны,

Атка токтоор эр бүлө,

Бирин тирүү койбодум,

Кара зубун калмакты.

Эрдене кылды кызыкты,

Баары бугу билчү эле,

Башында болгон бузукту.

Кылычты илдим билекке,

Көк мүрөктүү бир топ эл,

Кыйын чыкты тилекке,

Айбалта илдим бармакка.

Бел байладым арбакка,

Курманкожо, Кулжыгач,

Кулагым кунун алганда.

(Жылкы тийип алганы барганда сайактын колуна түшүп, сайактын кемпири кулагын кесип алганда, солто бүт көргөн).

Көлдөн жүрүп бир миң көл,

Атбашы, Чүй алыс жол.

Үч кошойдун бөксөдөн,

Эңкейе түшүп үй чаптым,

Эртеги өткөн эр Манас,

Не жеринен кем калдым.

¹¹⁸¹ <1865-жылы майда Күчүк (Кучук) Сарпек улуунун коштоосу менен полковник Полторацкий жана есаул Халдеевдин отряды түндө келип, Шоорук (казактын албан уруусунан) менен Балбайдын айылын капысынан курчап, экөөнү туткунга алат. Полторацкий күч менен казак, кыргыз айылдарын кайра, мурунку конуштарына кайтарып, Шоорук, Балбай, Сабатар молдо, Молдожан жана Дүрали султанды Верныйга алып барып, камакка отургузат. Колпаковский талаа сотунун жобосуна ылайык Шоорук менен Балбайды сураксыз атып салууну, ал эми Дүралини сүргүнгө айдоону сунуштайт. Ошол тушта Жетисуу облусу Түркстан крайынын карамагына киришине байланыштуу бул иш Түркстандын генерал-губернатору Кауфмандын колуна өтөт. Кауфман аларды актоо жөндүү деген чечимге келет. 1867-ж. октябрда Шоорук менен Дүрали камактан бошотулуп, Балбайга уу берип өлтүрүлөт>.

Аралаш чаптым солтону (мунусу апыртылган)
Кыргын кылдым ошону.
Чебин бузуп олжо алдым,
Карабашыл койду алдым.
Жылдырып жылкы айдадым,
Ормонго кылдым далайды,
Таштанбек менен кара көйнөк Канайды (бугу),
Төрөкелди, Жантайды.
Жылкысын тийип, үй чаптым.
(үй чаппаган, жылкысын алгандыр)
Анжийан жолун каңгыдым,
Көгартты көрүп айныдым.
Сары таман ат алдым,
Кашкардын жолун кайгыдым,
Карасуу көрүп айныдым.
Чүйдүн жолун тоскондо,
400 төөдө жүгү бар,
(көп кабарда 70 төөдө жүгү)
Кырк эки кербен сартты алдым,
Мунун кеги болбосун,
Бу жагына бек болсун.
Баспаган кайсы жер калды,
Албаган кайсы эл калды,
Алтымыш үч жашында,
Ормонду сойдум жашымда,
Куу найза учун кан кылдым,
Адам соргон чоң Ормон,
Кудургунун дөнүндө,
Курсакка сайып жай кылдым,
Ормонду Балбай сойгондо,
Алакандай бугуну,
Күнкор кылып койгондо,
Көлдөн бугу көчкөндө,
Үркүп Текес кеткенде,
Кайрылып аштык албадык,
Коңур салкын күзүндө,
Сары жонду талашып,
Малдын баары адашып,
Алты күнү жатам деп,
Мал шордотуп алам деп,
Жылкылуу жылдыз көчөрдө,
Койлуу сыртты ашарда,
Төрт урукта шер чыгып,
Төрөкелди, Шербото,
Төмөнкү элден эр чыгып,
Он жашынан наркысын,
Такыр кырып салам деп,
Эркекке найза карматып,
Жамыратпай козусун,
Жакшы байлап алгын деп,
Катынга көгөн байлатып,
Үй көчүрүп, мал айдап,

Санташты бойлоп конгондо (кийинки согуш)
Өлгөн Шоорук өзү бар,
Түптү бойлоп конушуп,
Бүткүл бозум баласы (казак),
Сарбагышка болбостон,
Ормондун кунун бергин деп,
Арага элчи салганда,
Элчиге Катаган Мамек барганда (сайак),
Муратаалы, Тилекмат,
Эки башка топ болду.
Калктын кеби токтолду,
Ормондун куну сан жылкы,
Бүргө тору, сур айгыр (Балбайдыкы).
Чаң тийбес беш жүз ат
Ала турган окшоду,
Байым уулу Байгазы (арык тукуму),
Эрденеге сабаттым.
Ормондун кунун бербейм деп,
Кылган тобун тараттым.
Чапмак болду сарбагыш,
Караан болбой түн катып,
Каркыранын алкымда,
Карайып арык качканда (Төрөкелди),
Сарт жолдун белин ашканда,
Кеткен Балбай аргасы,
Калган Белек баласы,
Азан убак болгондо,
Ормондун чоң мылтыгын атканда,
Дүңгүрөп бугу качканда,
Башымды оромол менен бек байлап,
Чаначымды байладым (суу ичип жүргөн)
Ушу жолу журтумду,
Алдырам деген кообум бар.
Найза сайар алым жок,
Оң колумда айыкпаган оорум бар.
Эзелден жоодон качпас баш,
Сур айгыр санга бир салдым,
Эл алды качып калганын,
Эртегенин белине,
Таң жарыла баргамын.
Аттан түшүп олтурдум,
Күңгүрөнүп арбакка,
Ошондо куран окудум,
Өңчөй келин, сулуу кыз,
Эл алды качкан жесирлер,
Өтүп турду чуркурап,
Качпай турган жеңелер,
Алар келди зыркырап,
Чунак тукум чыкпай кетти деп,
Анан найзаны кыйгак тошотуп,
Эр бүлөөнү токтотуп,
Белектен калган алтын туу,

Адейи алып тактырдым,
Өзү да күлүк сур айгыр,
Эрденеге мингиздим,
Өзүбектин Саратын,
Өзүм миндим ошондо,
Балбайлап ураан салганда,
Кайыптан бугу жаралган.
Кайта качып калың кол,
Аты солто, сарбагыш (бир да солто жок)
Мен шордуудан кырылган.
Кызыкты журтум көргөндө,
Найза тийип жакоодо,
Кыдык, Намазбек баатыр өлгөндө,
Тым чыгарбай солтону (солто жок)
Кыргын кылдым ошону.
Кетирбей кегим алгамын,
Кетсеңир менен Сарпылдак,
Экөөнө дейре сайгамын,
Эрдигим элге билгиздим,
Аксурунан айрылып,
Каркырада жөө калды,
Төрөкелди баатырды,
Көк букага мингиздим.
Инек уй менен бош айдап,
Алты ай багып жаткамын,
Кур дүрмөттү ошондо,
Нече ыргыта аткамын,
Туугандын күнүн тындырдым,
Балбансыган Төкөңдү,
Бутун үч жолу толгоп сындырдым,
Коңур салкын күзүндө,
Мени өлтүрөмүн деп,
Чогулуп бугу келгенде,
Сарбагыштын журтуна,
Айылдын чети чабылып,
Анча-мынча баш кетти,
Катын-бала жаш кетти,
Арага Кокон салалы,
Элчи кылып Коконду,
Төрөгелди баатырды,
Бетке кармап баралы.
Башты жыйып алалы,
Алматынын Акмазар
Сөөгүмдү аманат кой башында,
Ачып алгын жазында,
Чаркың келсе күз келгин,
Сөөгүм ачып ала көр,
Ысыккөл алып бара көр.
Адылдын орустан өлгөнү

Сарбагыш кыргызынан атактуу кан ичер манаптын бири Адыл болгон. Жаш кезинен баатырлык кылып, бугу-сарбагыш согушунда Төрөгелдиге такоол болуп, элге кайрат берип, бугу Мырзаны согушта өлтүрүп, башын кесип байланган. Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабактын кунун кубалап,

Турпанга барып эл чаап, көп мал, 500 төө алып кайткан. Өкүмөт орустун колуна өтүп, баштагыдай кедейди эзе албай, олжосунан калган соң, Балбай, Маймыл менен астыртан сөз жасап, үчөө үч урук эл: сайак, сарбагыш, бугуну бузуп, бул кеңешке Шабдан жана кокондуктан Мамыр дагы кирип, оруска бузук салмакчы болуп, эгерде жеңилсек Кашкардагы Жакупбекке, же Кокондукка карап кетели деп, кеңешип жүргөндө, Адылдын Семетей деген жигити улукка жашырын айтып койгондо, падыша өкүмөтү кармап, 1875-жылында Алматыга алып барып, набакта бир канчалык жаткан соң уу берип өлтүргөн.

Калинин туулуп жана өлгөнү

Бүткүл СССР дин атасы Михаил Иванович Калинин 1875-ж. Тверь шаарында туулуп, 12 жашында Путилов зоотуна кызматка кирип, ошондон баштап революцияга катышкан.

РОССИЯ КОЛОНИЗАТОРУНУН ПЕРГАНАЛЫК КЫРГЫЗДЫ КАРАТКАНЫ. ТҮН ЖАК КЫРГЫЗЫНАН АЛЫНГАН КАБАР

Түн жак кыргызы менен Сырдайра (Ташкен, Чымкент, Түркстан, Олуята) облусун, Самаркан облусун каратып, 1867-жылдан баштап эл эсебин алып, кара жол салып ар кайсы жерге бекет (Почтовая станция) орнотуп, оторчу өкүмөтүнө кайаша берип, каш кайтарар киши калбаган соң, бул жактан көңүлү тынып, алтышаар (Кашкар, Жерген, (Яркенд – ред.) Котон, (Хотан – ред.) Аксуу, Турпан, Бай, Куча, Карашаар) калкына Жакупбек хан болуп, элди сурап, алардын согуш жарагы заманына жараша жана Маданы¹¹⁸² карай көчүп бара жаткандыктан, бир жагынан түн кыргызынан оторчуга карабайбыз деп бузук салып, качып жүргөн киши болгондуктан, экинчиден Кокон хандыгы менен Кашкар өлкөсү соода жана сайасы жагынан кокустан биригип кетүү этималы барлыгынан, көбүнчө Пергананын пахта жана жибек заттарына (сырье) кызыгып, Кокон хандыгы өз ичинен турган пурсаттан пайдаланып, түп максаты Индиستانга жакыныраак чекти кеңейтмек үчүн Русийанын оторчу аскери 1875-жылында Перганага чабуул кылды.

Кокон хандыгы эзелтен, көбүнчө кыргыз-кыпчактан боло келип, кийиз, туурдук, көчмөн кыргыз-кыпчак «таглыктан»¹¹⁸³ болгон, маселен, Малахан, Шералы хан¹¹⁸⁴, Кудайар хан¹¹⁸⁵ жана башкалар, булардан бурун кыпчактан Мадали хан¹¹⁸⁶ жана башкалар болгон. Кыргыз-кыпчак Алымкулдун¹¹⁸⁷ сөзү аралашып, 1862-жылында адигине кыргызынан Алымбек датка, мундуз кыргызынан Дос, түрктөн Кудайназар болуп, 24-февралда дүйшөмбүнүн түнү ханды өлтүрүп¹¹⁸⁸, ордуна 15 жаштагы Мурат¹¹⁸⁹ хан Сарымсак хан уулун хан көтөргөн. Мундан хандыкты Алымбек датка алып, Коконго хан болгон. Бул кабарды катыны Курманжан датка угуп, Коконго келип Алымбек даткага: «Бул зл бузулган эл эле, Коконго хан болдум деп кубанып турбастан кыргызга барып, өз элиңизди сураңыз, мында турганда Кокондон тирүү кайтпайсыз», - дегенде, Алымбек датка маакул албаган. Курманжан датка: «Сиз тирүү келбейсиз, акыретте көрүшөлү, кош!» деп, бура тартып, жүрүп кеткен. Мындан бир аздан соң Алымбек Кокондо ордонун ичинде хандык кылып, катаган кыргызы менен отурганда, кыргыз-кыпчак Алымкулдун жигиттери Чотон менен Миңбайды жиберип, күндүз өлтүрткөн. Таласта Койон токойдо тайакесиникинде жүргөн он үч жашар Шералыны алып барып, хан көтөргөн. Анан соң анын Насырымбек¹¹⁹⁰ деген баласын хан көтөргөндө, аны кыргыз Болот хан өлтүргөн. Болот ханды¹¹⁹¹ 1875-ж. орустун оторчу аскери өлтүрдү. Ушинетип Кокондо 1862–1875-

¹¹⁸² <1993-ж. чыккан эмгегинде «маданий»>.

¹¹⁸³ <Кыргыздарга жээн деген мааниде айтылып жатат>.

¹¹⁸⁴ <Ажы (Хажы) бийдин уулу. 1842–44/45-ж. хандык кылган>.

¹¹⁸⁵ <Мала-хан (1858–62) менен Кудаяр-хан (1844/5–58; 1862–63; 1865–75) Шераалы хандын уулдары>.

¹¹⁸⁶ <Омор хандын уулу. 1822–1842-ж. хан болгон>.

¹¹⁸⁷ <Алымкул Асан уулу (1831/2–65) – Кокон хандыгынын аталыгы (1863–65)>.

¹¹⁸⁸ <Мала-хандын өлтүрүлгөнүн айтып жатат>.

¹¹⁸⁹ <Же Шах-Мурат>.

¹¹⁹⁰ <Же Мухаммед Наср ад-Дин хан – Кокон хандыгынын ханы (1875–76), Кудаяр хандын уулу>.

¹¹⁹¹ <Же Исах Асан уулу>.

жылдарга жете беш-алты хан болуп, эл уруш-талаш, жаңжал менен бирлик кетип турган. (Кошумча түшүнүк: Жогоруда айталгандардын ичиндеги Алымкул аталык көтөргөн хан Шерали эмес, Малла хандын 12 жашар Султан Сейит аттуу уулу болгон. Султан Сейитке Молдо Алымкул аталыкка дайындалып, алардын бийлиги 1863-1865-жылдарда өткөн ред.). Алматыдан орус аскери Перганага жүрүп бара жатканда, түн жак кыргызынан хан ичер Шабдан Жантайев, Далбай, Байаке баштык 400 кишини алып кеткен¹¹⁹². Кыргыздын максаты биринчиде өзүбекке мурунтан кыргыздын пайдасын тарткан үчүн андан мал, бул алмакка, экинчиден, баш кишилери орустан чен, медаль алып, ошонун аркасында кедей, дыйканды эзмек болгон. (Бул 400 киши кедей, дыйканды бул жерде талап, алардын канын соруп, ошону менен жашаган залымдер Шабдан, Байакенин туугандары жана жигиттери болгон). Кашкар ханы Жакуппек келет деген кооп менен Атбашыга оторчулар 500 аскер койгон. Буларга жардамчылык кылып, азык-түлүк тамагын ирээттемек үчүн канчалык кыргыз жигиттери менен Шабдандын бир тууган агасынын баласы Алагуш Мырзалы уулу турган. Орус аскерине жандралы Скобелев¹¹⁹³ баштык болуп, кол алдында Куропаткин¹¹⁹⁴, Штакелберг¹¹⁹⁵, Гринбал¹¹⁹⁶ жана башкалар болгон. Аскер келе жаткан жолун бийик тоонун башынан миң чамалуу Пергана кыргызы кошуп, алдындагы каптал жол менен орус аскери чубап келе жатканда, тигилер жапырт таш кулаткан. Кулаган таштан өтө албай, аскер токтоп калганда «капта!» деп, Гринбал команда берип, кылычын сууруп ала каптал кыйа менен «чу!» дегенде, аскердин баары токтоп калып, артынан Шабдан жалгыз жөнөгөн. Буларга жамгырдай кулап келе жаткан таш тийбеген. Гринбал тоону кырдай жогору карап алты атар менен аткылап качырганда, кыргыз качкан соң аскер өткөн. Жетимкан¹¹⁹⁷ деген бири 500 чамалуу аскер менен жатканда, Шабдан баштык 30 киши капылет жерден чукулунан, камындырбай мылтык атып качырып чакканда, тигилер абыдан шашып калып, уруша албастан быт-чыт болуп, бет бетинен качканда, Шабдандын Кулан деген жигити (уругу Чертики) ат-тону менен аман-эсен Жетимханды кармаган, алып келип аскер баштыкка тапшырган. Шабдан, Байакенин аракети боюнча Болотхан¹¹⁹⁸ кармалып¹¹⁹⁹, аны орус аскер өлтүргөн. Курманжан датканы кармап келип, сурак кылып «Балдарыңызды эмне үчүн качырдыңыз?» дегенде, Курманжан айткан: Баланын өзүн туудум, акыл, кыйалын бирге туубадым» деген. Балдарыңыз келеби, келбейби дегенде: «энеси желеде турса, кулуну кайда кетмек эле» деген. Улуктар бир үйгө камап койгондо, Шабдан сурап алып, башка үйгө багып турган. 3-4 күндөн соң улуктар жакшы сөз менен койо берген. Перганалык өзүбек, кыргыз, түрк, кыпчак жак шок урушуп, орус аскеринин күчү кетиңкиреп турганда, жедигер уругу кыргыздар «Бизден башка бүткүл тагай баласы оруска карады, биз орустун бетинде калдык» деп кеңешип, оруска эркинче багынган жана да караңыз деп өзүбектерге арага түшкүн сон, далай өзүбек карап кеткен. Карабагандарын согуш менен караткан. Кыргыздан карабаймын деп Мамырбай Мергенбаев (Мамыр Мерген уулу – ред.) баш тартып качып калган. Өзүбектердин ичи ала болгондуктан, жакшы согуша албаган. Бирок Кожент мурун 1866-жылында 12 күн согуш болуп, сонунда эртең менен түшкө жете катуу согуш кылып, эки жактан көп киши өлүп

¹¹⁹² <Өз эскерүүсүндө 40 жигит менен келген (кара: Аристов, 2001. 514-б.). Илимий эмгектерде Токмок уездинен 25 жигит менен келгени, бирок карателдик отряд качкан кыргыздардын мал-мүлкүн олжолоп алган учурда, «барымта үчүн келген эместигин» айтып, алардан баш тартканы баса белгиленет (кара: Хасанов, 2004. 160-б.)>.

¹¹⁹³ <М. Д. Скобелев (1843–82)>.

¹¹⁹⁴ <А. Н. Куропаткин (1848–1925)>.

¹¹⁹⁵ <Г. К. Штакельберг (1851–1913)>.

¹¹⁹⁶ <А. А. фон Гринвальд (1847–1922)>.

¹¹⁹⁷ <Кокон көтөрүшчүлөрүнүн бири>.

¹¹⁹⁸ <1870-жылдардын башында Кудаяр ханга нааразылык күчөп, аны башка хан менен алмаштыруу аракети башталып, 1872-ж. аксылык Шер датканын үйүндө кеңеш жүрүп, акыры Самарканддан Алим хандын уулу Болот (Полот) бекти табышат. Бирок ал хан болуудан караманча баш тартат. Ташкенттеги Абдымомундун үйүнөн Болотко куюп койгондой окшош Искакка өтө көңүл бурушуп, анын атынан чыгууну сунуш кылышкан. Исках макул болуп, Болот хан деген ат менен Кудаяр ханга каршы көтөрүлүштү жетектөөнү мойнуна алган. 1-жолу (1873) Сафед-Буланда, 2-жолу (1875) Ботокара кыштагында ак кийизге салынып, хан көтөрүлгөн (кара: Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. Ф., 1977; Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. Ош, 1997)>.

¹¹⁹⁹ <Исках 1876-ж. 19-февралда Чавай капчыгайынан Мирза Кул башында турган отряд тарабынан кармалып, орус аскеринин колуна өткөрүлүп, 1-мартта Маргалаңда дарга асылган (кара Хасанов, 2004. 149-б.)>.

кетип, анан соң беги жок болгон үчүн өз дарбазасын ачып берип караган. Перганага барган феодал Шабдан жана бүткүл кыргыздын айтуунда Пергана облусунда кыпчактар беттешкен согуштарда катуу согуштар болуп турган. Согуштарда Шабдан кан ичер көбүрөөк аракет көрсөтүп, ишенимдүү болгондуктан 1875-жылында, август айында Букарга караган Каратегиндикке (Тажикистан) элчи кылып жиберген¹²⁰⁰. Шабдан барып, улугунун ордосунда нече күн жатып, эл ичи чоң бузук экен, аларды жараштырган. Улугу Шабдан кетерде «Каратегиндин эли жарды, жери таш, кум экен деп айтып барыңыз» -деп өтүнгөндө, Шабдан макул алып, келип айтканда, ал жерге кошун барбастан, токтоп калган. Бул сапарда Перганага Кауфман, Черняев жана башка дагы бир далай чоң жандраалы полковниктер келип катышкан. Барган кыргыздар мундан бара жатканда жана кайта келе жатканда, жолго жакын эл атрет (отряд) келе жатат деп үркүп кетсе да, Тогузторо көбүнчө Нарын, Жумгал, Кетмен-төбөдөгү элди ат, суу, союш, отун, үй тик!:- деп кедей-дыйкан чарбаларда айабастан талаган. Перганадан мал, мүлктү көп алып, аны олжо ойлобостон, көбү катын, кыз алып кайткан. Масален, Шабдан, Далбай, Алагуш, Боромбай жана башка барган кыргыздан талоончулук, зулумдукка жана кайратка макроолу болуп, көбүнчө тынай уругу эсептелген. Ошол чакта «Таанысаң тынайыңмын, тааныбасаң кудайыңмын» деп, Шабдандын жигиттери айткан. Шабдандын полковник чин алмагына кийин 1883-жылында 3-Александр падыша болордо, Ленинград, Москвада турган¹²⁰¹. Бурун согушта жүргөн төрөлөр зор далалат кылып, Войсковой старшина милиции чинин жана канчалык медаль наград алып берген. Пергананын оруска карагандыгын буга чейин кыргыздан оозеки кабарынан жаздым. Эми кандайча караткандагын тарых китептеринен алып төмөндө жаздым¹²⁰².

ПЕРГАНАНЫ КАРАТЫП, ОРУС ОТОРЧУЛАРЫНЫН ОРНОШКОНУ

Байыркы заманда Пергана аталып, соңунда Кокон хандыгы атагын алган өлкөнүн маданийатын орустар андып, илгертен кызыга Кокон хандыгын кээде өзүнчө бөлүп, кээде Букарга карап турган. 1866-жылында орустар Кожонт, (Ходжент – ред.) Оротөбө, Жизакты караткан соң, Кокон ханы Кудайар хан өзүнчө хандыкмын деп санап, Букардан байланышын ажыраткан. Букардан ажыраган соң, мамлекет пайдасын кылбастан, элин талап, зулумдук өткөзгөн үчүн чыдай албастан, эли каршы чыккан. Каршылыкты көбүнчө кыргыз менен кыргыз-кыпчак көрсөткөн. Элдин мизи кайтып калганын Кудайар хан назарына албастан, бузук салган кишилерди өлтүрүп турган. Ташкендин жарым падышасы Кауфман 1875-жылы полковник Дмитрий Михайлович Скобелев 22 казак орус кошуп, дипломат төрөсү Воинбергти¹²⁰³ эки сүрөтчү менен элчи кылып, Кудайар ханга жиберген. Ал чакта кокондуктар ичинен бузулуп, бузукчуларга Кудайар хандын баласы Ош, Наманган, Анжийан калаалары жана Кокон хандыгынын бүткүл аскер баштыгы аскери менен кошулган эле. Жана да Кокондуктар буларга (орустар) «газат»¹²⁰⁴ ачкан чагы эле. Ошол себептен орус элчилери кыстоодо калган. Орус чегине аман өтөр бекемин деп Кудайар хан Кожонтту көздөп, жан-жөкөр, «ак тайактары» (свиты) менен качканда, Скобелев бирге жүргөн. Кудайар хан качып кетсе дагы кокондуктар алымсынбастан Мурзарабат деген бекетин талап алганда, анын Яковлев деген старостасы бир нече кокондукту өлтүрүп, эрдик көрсөтүп, акыры кокондуктар аны кылычтап өлтүргөн. Мундан соң кокондуктар Кожентке чабуул кылганда, анда турган орустун гарнизон аскери кайра жапырган соң, кокондуктар ар кайсы жерге талоон койуп, кол салып, Олуйатага жете барган¹²⁰⁵.

¹²⁰⁰ <15 жигити менен барган (кара: Аристов, 2001. 514-б.)>.

¹²⁰¹ <Кыргыз-казактардын өкүлү катары катышкан>.

¹²⁰² (Б. С.) Туркестан. География и истории края. Составил. М. В. Лавров директор Гашк. 2-й женской гимназии. Москва. 1914 г.

¹²⁰³ <А. А. Вейнберг – орус дипломаты (1878-ж. дүйнөдөн кайткан)>.

¹²⁰⁴ <Же «газават»>

¹²⁰⁵ <Анча так эмес мааниде которулган. Сөзмө-сөз: «...Затем кокандцы напали на Ходжент, но ходжентский гарнизон отразил нападение, тогда шайки кокандцев стали появляться повсюду, даже в Аулиеатинском уезде» (кара: Лавров М. В. Туркестан: география и история края. Изд. 2-ое. М., 1916. 143-б.)>.

Буларды Кауфман кайта кубалап, Коконду алмак пейил менен Кожонтко келди. Сырдайранын бойундагы Пергана, Самаркан чегинде кокондуктун Махрам деген коргонун 22-август 1875-жылы биринчи болгон согушта эрдик көрсөтүп алган үчүн атчан аскер баштыгына Скобелев дайындалды. Махрам бекетин каратып, оруска чындап орношкон соң, Коконго барды. Махрам согушунда мизи кайтарылган Кокондук согушсуз карады. Бирок мундан башка калаалары карабаска бирлешип каршылык кылгандыктан, Кауфман аскер менен Маргалаңга келгенде, алар өз эркинче карады. Аптабачы¹²⁰⁶ тоодогу элди жыйып, оруска каршы турганда, Скобелев тезинен барып, аскерин таратып, эзелден ченине душман жолобогон Ош шаарына келгенде, алар дагы ыкраны менен карады. Мундан соң эл, журт тынчыга калып, Кауфман кокондуктар менен сүйлөшүп, Сырдайранын түн жагы Наманган шаары кошулуп, оруска карасын деп, анда Скобелевди улук кылып, орустун колу өткөн шаарларды кайтадан Кокон хандыгына калтырды. Орус аскери кайтадан Сыр-Дайранын түн жагына өткөн соң, кокондуктар Намангандан 60 чакырым жерде Анжийан шаарынан бузук чыгарып, оруска каршы көтөрүлдү, ошол себептен жандралы Троицкий¹²⁰⁷ менен Скобелевке «Кокондукту чындап үйрөтүп, жазасын берип тыйгыла!» деп, Кауфман буйрук кылды. Кокондуктар басылбастан бузук салып турганда, орус аскери Махрамды чындап каратып, тезинен кыпчакты басты. Орус аскери Намангандан кете замат, андагы Кокондук менен кыпчактар баш көтөрүп, орустан калган гарнизон аскерин үч күн камап турганда, Скобелев барып куткарды. Ар кайсы жерден кокондуктар көтөрүлүп, бузук салып, Маргалаңда колго түшкөн орустарды мусулман болгун деп, болбосо мусулмандар өтө кыйнаган. Кыш мезгили 25-декабрь 1875-жылында Скобелев аскери менен аттанып барып, чындап согушка киришкен. Акыры Пергананы орус бүткүлү менен караткан. Бул согуш Скобелевтин башка Миллер, Закомельский¹²⁰⁸, Типугин¹²⁰⁹ жана Куропаткин¹²¹⁰ эрдикке чыккан 9-январь 1876-жылында орустар каптап кирип, Анжийанды алган. Адан барып Асакени алган. Андан соң Аптабача өзү келип, Скобелевке баш ийип, тоодогу элди баш коштуруп, Болотхан бузук салып турган. Кокондуктар оруска каршы баш көтөрдү деген кабар угулуп, аны чындап каратуу чарасына киришти (Маргилан мурун алынды эле). Император Александр 2 такка мингенине 19-февраль 1876-жылында, 22 жылга толгон урматы үчүн Кокон хандыгын бүткүл каратып, Пергана атагын беришке ыглан кылды¹²¹¹. Мундан соң Скобелев тезинен Ош шаарын алды. Соңунан бузуку Болот хан колго түштү. Жана канчалык чарпышуулар болуп, Скобелев чоң эрдик көрсөттү. Ушул себептен Пергананын биринчи жандаралысы¹²¹² болуп бекилди. Пергананын күн чыгыш беги азыркы чеги болуп, күн жүрүшү Алай тоонун күн жүрүш жагынан өтүбүрөөк болду. Памир (Саркол) тоосу кыргыздын көчүп жүрөр жери үчүн Кокондукка бекилип, Россия эсебине өттү. Күн жүрүш жагынын анык чеги орус, англис жана Ооган мамлекеттеринен шайланып келген кемеси (комиссия – ред.) аркылуу 1895-жылында бир жолу бекилди.

Жакупбек¹²¹³ (Бадөлөт-аталык, казы)

Кыргыздан бир канчалык киши Жакупбекке карайбыз деп аракет кылгандыгы көрүндү. Бир тараптан Кыргызияга чектеш болуп, анда дагы кыргыз бар болгон себептен, Жакупбектин ким экендигин тарыхтан¹²¹⁴ алган кабарды төмөндө жаздым.

Ташкенге караган Пскен кыштагында Латифа деген өзүбекти Кокондун ханы Анжийанга

¹²⁰⁶ <Обдаста (өзб.) – кумган; офтоба = кумганчы (хандын колуна суу куюп берген киши). Бул жерде сөз Мусулманкулдун уулу Абдырахман афтабачы жөнүндө жүрүп жатат>.

¹²⁰⁷ <Генерал-майор В. Н. Троицкий>.

¹²⁰⁸ <Барон А. Н. Меллер-Закомельский>.

¹²⁰⁹ <Полковник П. А. Пичугин (Ак-Жар отрядынын начальниги) – өзгөчө мыкаачылыгы менен айырмаланган>.

¹²¹⁰ <А. Н. Куропаткин – бул учурда полковник наамында кызмат кылган>.

¹²¹¹ <Сөзмө-сөз: «... 19 февраля 1876 года, в день 22 годовщины вступления на престол Императора Александра II, объявлено было о присоединения Кокандского ханства к России под именем Ферганы» (кара: Лавров, 1916. 145-б.)>.

¹²¹² <Генерал-губернатор>.

¹²¹³ <Мухаммед Йакуб-бек (Жакыпбек) Бадөлөт Мирлатифбек уулу. Оозеки маалыматтарда кыпчак уруусуна караштуу торуайгыр уругунан деп айтылат>.

¹²¹⁴ (Б. С.) Из записки вост. Отд. Имп. Русс. об-ва Арх. об-ва. под В. Р. Розена. **ТОМ XI**. Выпуск 1-IV стр. 94, 95, 96.

караган Кап деген жерге сүрүп жиберген, анда айдалып жүргөндө Жакупбек туулган. Атасы өлгөн соң Жакупбек ар кайсы чайканада ырдап жүрүп, Азырбектин аскерине жигит болгон. Кызматы жагып, акылдуу экени көрүнүп, Чыназга улук кылган. Андан Олуйатага улук кылган, андан Ак мечетке (Петровск¹²¹⁵) улук болгон. Анда турганда кербен жолу болгон үчүн бажы жана зекет алып, абдан байыган. Андан Ташкенге чакырылып баатыр баштыкка (Военно-начальник) бекиген. Мундан Коконго хан алдына чакырылып, башка мамлекеттен келген элчилер туруучу үйгө башкаруучу мансабына өткөн. Бир ай турган соң, Кожентке бек болгон. Ушул жылы өзүбектер кыпчакты кырган. Кудайар ханды түшүрүшкө Жакупбек далбасалып, Кудайар хан билип калып, аскер буйруп, Жакупбекти Коконго байлап келгенде, түн ичинде байлаган арканды тиштеп чечип, Сыр дайраны кече Букарага барып, үч жыл туруп калган, андан Ташкенге кайта келгенде, бир бектин тиленүү бойунча Кудайар хан күнөөсүн кечкен. Мундан соң үч жыл бекер жүргөн. Ташкенди орус албастан бир жыл бурун 1863-жылы 500 аскерге Кудайар хан баштык (пансат) кылган. Мундан соң кыргыз кыпчак Алымкул Кашкар элинин пейилин өзүнө тартмак үчүн Кашкарга жиберген. Ал жакта Кашкардын ханы Үрүмчүгө кетип, бу пурсаттан пайдаланып Жакупбек Кашкардын чебинде камалганда, Кокон бегинен Мухаммед-эмин келип куткарган. Алымкулдун жыгылган чагы болгон.

ЖАКУПБЕКТИН ТАРИХЫ

Тарихи Эменис-История владетелей Кашгарии 1905 г.¹²¹⁶

Жакупбек кушбеги Ташкенттин Пскент кыштагында туулуп, кыпчактан Нармухаммат Ташкенге кушбеги болгондо кызматына алган, Ташкенге Канаат улук болгондо, жүз башы болуп туруп, кызматы жаккан (болжолу 1847-жылы чамасы). 22 жашында Жакупбек Ак Мечитке улук болгон. «Дениздин балыгын саткын» - деп, орустар келгенде, 40 миң дилдеге Жакупбек саткан. Казактан зекет, үшүр алганда, көп жабырлык көрсөтүп, башка жол менен дагы малдарын талаган. Жакупбектин үстүнө чагым болуп, Кокон хан байлап кел деп буйруганда, качып кеткен. Андан Малахан менен Коконго келгенде, Кудайар хан Кожентке бектикке буйруган. Анда турганда ушак болуп кармалаарда, Сырдайрага түшө качып, Букарага барган. Кудайар хандын каары келип, кармап бериңиз деп Букарага кат жазганда, Букар ханы зынданга салган. Сегиз айдан соң Букар ханы Шаар Себизге¹²¹⁷ кошун тартып жүргөндө, бүткүл күнөөкөрдү зындандан чыгарган. Букар ханы Жакупбекти көрүп, пансаттык даражасын берип, согушка ала кеткен.

Согушта эрдикке чыгып, көп сый алган. Кудайар хан менен Малахан бузулушканын угуп, жана өкүмөткө кыргыз Алымкул өлгөн кабары алынып, Самарканга барып зыйарат кылып келемин деп, Самарканга келип, андан кыргыз Алымкулга барган. Ушул кезде Куча бузулуп¹²¹⁸, Рашиддин кожо хан болуп, Кашкарга кыпчак Сыдыкбек бузук салып, Кытайды, сепилге корголотуп, Котон ханынан кожо сурап, Кашкарды Перганага каратамын деген арызы келген экен. Ошо себептен кыргыз молдо Алымкул аскер берип, Бузулук¹²¹⁹ хан төрөнү Кашкарга жөнөткөн экен. Букар ханынан «Жакупбекти кармап бербесең, Пергананы чабамын» деген кат келгенде, кыргыз Алымкул кушбеги мансабын берип, Жакупбекти хан көтөрүп, артынан Кашкарга жиберген. Анда барып Жакупбек бүткүл Алтышаарга хан болуп, аталык, казы, Бадөөлөт деген даражаны алып¹²²⁰, Черчен, Сунжу, Котон, Жеркен, Кашкар, Аксуу, Турпан, Бай, Куча, Шайы, Бугур, Көрлө, Карашаар, Үрүмчү өлкөсүнө хаи болуп, аскерин иреттеп, башка мамлекеттер менен катышып турганда Нийаз Акимбек деген бектин кастыгы бойунча Жакупбектин жайчысы 1877-жылында уу берип өлтүргөн. Мундан соң ичинен бузулуп турганда Кытай аскери келип багынтыганда, андан командасында дунгандар кыштын күнү азап

¹²¹⁵ <Перовск (азыркы Кызыл-Ордо ш.)>.

¹²¹⁶ <Туурасы «Таарих-и Эмэние. История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамца, изданная Н. Н. Пантусовым. Казань, 1905». Эски уйгур (чагатай) тилинде жарык көргөн>.

¹²¹⁷ <Шахрисабз>.

¹²¹⁸ <Цин баскынчылыгына каршы Чыгыш Түркстандагы көтөрүлүштү (1864) айтып жатат>.

¹²¹⁹ <Бузурук кожо – Жааңгер (Жахангир) кожонун тукуму>.

¹²²⁰ <«Бадавлат» («бай дөөлөт» – дөөлөт ээси)>.

менен качып келип, Россияга таби болуп, Каракол, Каракоңуз, Сокулукка орногон. Кашкардан Россияга эл качканда, колу жаралуу болуп, калган кан ичер Кенехандын Султан Садык¹²²¹ деген баласы (Ташкенден качып, Кожонт барып, андан Самаркан, Букарга барып, хивалыктар Россия менен согушканда ичинде болуп канчалык эрдик көрсөтүп, андан Түркмөнстанга барып, Жакупбектин келинин алып турган) «Сунган мойунду кылыч кеспейт» - деген тилек менен кайта келгенде, кытайдан согушта болгон колунун жарасын догдур айыктырып, «Россия өкүмөтү күнөөндү кечти, Чымгендеги тууганыңа барып тура бергин» - деп уруксат кылган.

Мамырдын өлтүрүлгөнү

Коконго караган тагылык кыпчагынан Мергенбай деген жигит жаш чагында Перганадагы мундуз кыргыздарында¹²²² Жакупбекте туруп калган. Мундан Мамыр туулуп эр жеткенде «Кудайар ханга карабайм» - деп, нече жыл качып жүргөндө, бир кыштакка келип бекинип жатып, кирип жуудуруп жатса, бир катын көрүп элге айтканда, мундуз кыргызынан Кален жана Жолборс деген жигиттер оруска кармап берген: Никелей өкүмөтү Анжиянга алып барып, 1881-жылында аткан. Көчөр деген инисин Сибирге айдап жибергенде, кайта качып келип, Перганага туралбастан Ооганстанга кирип кеткен.

Мамыр Кудайар хандын Аптабача деген аскер баштыгы менен катуу согушуп жүргөндө, Мамырдын аскери Хан арыкка капталып калып, Мамыр Дөөлөт тору деген күлүк аты менен, эни бир жарым саржандан аша келерлик Хан арыктан аттатып өткөндө, аты чөгөлөй түшүп, түйүлүп өтүп качып кутулган. Пергананы оруска өтүүнүн болсо керек 1874-77-жылдарда Букар Кокондун пиринен Ак эшен деген өзүбек падыша өкүмөтүнө кыргызды каршы үндөмөккө келип, солто Байтикке конуп, андан Сайранга келип жатып, андан Каракол кыргызынын кан ичери Чыныбайга барганда, Ак эшенди таап бересиң деп, Шабданды өкүмөт катуу кыстаганда, Фролов деген орусту ала барып Ак эшенди Караколдон алып келип, Шабдан өкүмөткө тапшырган.

Сталин

1879-жылында Тифилис губернийасында бүткүл СССР жана жер жүзүндөгү кедей-батырак, начар адамдын жол башчысы Сталин туулган.

БҮРКҮТ, ТУЙГУН, КУШ, ШУМКАР, ЫЛААЧЫН, КҮЛҮК АТ ЖАНА ТАЙГАН ТАПТОО.

Кыргыздын бүткүл, дээрлик оокаты көчмөн болгон үчүн, көбүнчө жылкыга байлангандыктан жана жоо менен эч убакта жөө эмес, дайым атчан урушкан себептүү, күлүк атты кадыры өтө чоң болгон үчүн, эң эски замандан жоодо баатырлык кылгандарынан, өзү менен кошо, күлүк аттарынын тарыхын айтышат. Масален, казак Эр Эшимдин Шарпкула (1626-жылда). 2. Сарбагыш кыргызы Темирдин 1730–40-жылдар чамасында калмактан ала качкан күлүк аты. 3. Бугудан бапа насилинен 1760–70-жылдарда болгон Садык баатырдын Кыркмачкери, 4. Солто Шапактын Көкчологу 1780–90-жыл. 5. Атакенин Керкулун, бир кабарда Ноктолуутору. 6. Солтодон Бектин Каракызыл – 1830–40-жыл, сарбагыштан Төрөгелдинин Аккызыл – 1835–50-жыл, бугудан Балбайдын Сурайгыр жана башкалар. Соңку заманда 1835-жылдарда эсенгул элинен Шадыкан Токтомат уулу деген киши күзүндө, Мыйардын Кызыл жоргосун минип, эртең менен Токмоктон чыгып, Боом менен жүрүп, Кубакылап¹²²³, Кочкор басып, жоон артыктап¹²²⁴, Долонду ашып, Нарынды басып, Шаркыратма ашып, күн батарда Атбашынын калаасына барган. Бул жүрүш жогоруда айталгандардын жүрүшүн караганда ойнчук болуп, алар азында 350-400 чакырым жолду күнүн баскан. Ат аткан октой деп атак берген. Тарыхтан көргөнүбүз

¹²²¹ <Сыздык султан>.

¹²²² <Айрым иликтөөлөрдө мундуз уругунан экени айтылат (кара: Кененсариев Т. Мамыр Мерген уулу – кыргыз элинин азаттыгы үчүн жанын берген баатыр. //Мурас, 5. 1. 2015>.

¹²²³ <«Кубакынын белин ашып» дегени>.

¹²²⁴ <Жоон-Арык (Кара-Кужур) суусу>.

бурунку кыргыздар эрдин куту эр иштин айбы болсо «Чаң тийбес» деп тандап, айыбына күлүк ат алган. Бир ат үчүн эки элдин бузулуп, калгылык кан төккөнүн көрөбүз. Жолоочу жүрүп, бара жатып, ат үстүндө тамак ичкен, уктаган. Кыргыздын бүткүл макалында башка чарба жөнүндө бир далай макалдар айтылат. Масален, 1. Желдей болуп жүргөндөн жылкы болгон. 2. Ат, аттан соң – жат. 3. Айгыры ала болсо, кулуну кула болот. 4. Кулун сындуу ат, бала жыттуу кыз болсо, 5. Карып калган катындан эрөөлгө чыгаар эр туубас, карып калган бээден кайгуулга минер ат туубас. Киши аты терчил. Ат ээси менен баш мээси менен. Эр жигит бирде мырза, бирде кул. Күлүк ат чапса – күлүк, сатса – пул. Ат сүрүнбөй жер тааныбайт, эр сүрүнбөй эл тааныбайт. Атка бербес кунан бар, кызга бербес жуван бар. Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы. Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны. (Атка байланыштуу кыргыз макалдары дагы улана берет – О. С.).

Кыргыздар жакшы атынын башын бийик жыгачтын башына илген. Сынчылар кишини жана атты гана сынап, башка малын сынабаган. Күлүк- чобур болорун кулун-тай кезинде сынап билген. Үйдө олтуруп, тыштагы аттын баскан дабышынан күлүк болорун билген. Жоокерчиликте жалгыз жанын атка тапшырган. Кээ бир ат ээси уктап калса, суук кишинин элесин алса, ээсин чапчып же тиштеп ойготкон. Аттын башы жана кары бээден туулгандыгын билген. Байгеге чапканда аттын чыгаарын байгеге илинерин жана каларын билген. Көбүнчө бугу кыргызынан Найман, Каныбек дегендер биринчи сынчы болуп, күлүктү 18 түргө, бүркүттү 65 түргө бөлгөн. Чакчы дегендер аттын канчалык жерге жүгүрөөрүн билген. Сынчы күлүк жаки чобур болорун билген. Күлүк аттын бир түрлүүсүнө

1) Саадактай саны салынган, Илбирстей ичи тартылган. Бөрү кулак бөкөн сан, Бууданга чалыш ат экен. Кулун сындуу куран сан, Кулжа мойун төгөрөк. Куланга чалыш ат экен. Кашка тиши кадоодой, Кара тили бүлөөдөй, Телегей тегиз тарамыш, Каракушу калкандай, Жазы жаак, кең мандай, Жото-жилик жонгондой, Жонуун¹²²⁵ жатып койгондой. Балык эти баладай, Туйактары чарадай. Каржилиги кадоодой, Музга тууп, ташка өскөн. Төө, кайыптан жалгашкан, Кыска бакай, тик далы. 2) Эшек туйак, элик баш, Эңчер бойлуу, жапкан төш. Кара саны түрүлгөн, Ээрди шапка, бото көз. Чымыр туйак, үкү аяк. Өйдө-ылдыйды ылгагыс, Тажан иттей кыржыктап, Бүткөн бойу тарамыш. Көмкөргөндөй карчыты, Жуп-жумуру мойну түз. Балык эти балкылдап, Боору, сырты теп-тегиз, Арпа сыйбас азуусу, Кобулданган кашка тиш. (Ар кандай аттарды сүрөттөгөн ушундай ыр саптары улана берет – О. С.).

Жылкыны кымыз, этинен дагы минген күчүнө карап, аттын урматы үчүн башка малдан артыкча багып, жылкычылар дайындап, аныгында ал жылкычылар илгерки заманда кыргыздын жоого аттанган азаматтарын артынан такоол болгон аскеринен саналган.

Ат таптоо. Ат таптоо эки түрлүү болот. Ыраңга семирген атты таптап байлоо жана колго семирген атты кайта таптоо. Ыраңга семирген атты таптоо, экинчисине караганда өтө кыйын болгон. Илгерки заманда чапкан атка жем бербестен, бурут бетеге откозуп, кээ чакта бээнин сүтүн берип, мамыга көбүрөөк байлап койуп таптаган. Муну «куу мамы» деген. Атты чабар этине келди деген белгилери бир нече түрлүү болуп, 1-тер калбайт, 2-май калбайт, 3-каны толук, арык болсо да эти, сыны, сөөгү семиз аттыкандай болгон, 4-сууту абдан кандырылат. Этине абдан келген аттын белгиси өз мүнөзүнө жараша болуп, кээ бири магдырап, кээ бири чакчаңдап турат. Алардын баарында түпкү бир белгиси-кандай болсо да, кандай суутса да, канчалык чөпкө тойсо да таң ашырылган. (Чабар) күнү суу ичирбейт. Чапкан аттын жинигип өлмөгү, ачкачылык жаки семиздик, жаки тер калгандыктан болот. Бул үчөө бирдей жок болсо да жана ичинде бузугу болбосо, канчалык алыска чапса майып болбогон. Атты табы катуу, жумшагы болуп, эгерде семиз болсо, жаки тер калса да кыштын күнү чабылган ат майып болбогон. Бузулган күлүк атка үч түрлүү даба кылышкан: 1 – арыгынан эрте көктөмгө агытып, семиртүү, 2 – кышында карга арыгынан агыта берүү, 3 – күкүрт, көбүнчө карандыз берүү. Жанын таштап чуркап турган аттардын соорусу балкылдап калбастан, жабышып калган. Чоң тер алганда, барыш-келиш 25 чакырым болуп, кулактын учунан тер акса, шончолук калың жабууда жүрүп, чу десе аягы бузулбастан, анда-мында бир тийип, жулунуп ала качат. Тер

¹²²⁵ <Түшүнүксүз сөз>.

алганда ат кандай күүлүү болсо, эртеси байгеге ошондой жүгүрөт, чыгар аттын белгиси жуну тик болуп, бузугу жок болсо, сийдиги тунук болот. Колго семиртип, чабылган атты күзүндө көккө бир байлап семиртип, кайта кайтарат, жеми көбүнчө арпа, таруу болуп, эгерде этинен ооп бара жатса буудай берет.

Бүркүт таптоо. «Бүркүт салсаң Алтайдын кызыл түлкүсүн кетиресиң, карчыга салсаң калба жеп, жазга жакын болгондо атынын башын карга жейт» - деген макал бар. Бүркүт чын куранда үйүгүшөт, бугунун айагына жакын зоого жаки чөлгө тууйт. Кулжада жарат, текеде канат, куйругу чыгат. Июлдун ортосунда учурат. Балапан чагында атасы жемин энесине берип, аны энеси баласына берет. Бирок өзү уйасына барбастан обочо олтурат, жемди дайым энеси берет. Баласы учарда атасы жакын келет. Жаңыдан учурганда жакын жерге ары-бери учуруп жүрүп, аз-аздан алыстатып, учуруп жүрүп көндүрөт. Илбесинди – тамакты ата-энеси алып берип үйрөтөт. Ноябрга жете уйасынан алыстабайт.

Бүркүттүн жашы. Бир жаштагысы бала, 2-бозум, 3-таш түлөк, 4-кум түлөк, 5-барчын дейт; колдогусу 40-45 жашка, жапайысы жүзгө чыгат.

Сыны. Кыраан – канаты сары, жүнү тегерек, буту ичке балтырына тутам батпайт. Буту көк, тумшугу көк, көзү чуңкур ургачысынан айрымасы билинбейт. Чөл бүркүт ачка болсо итти, жаш баланы эңип кетип, жей берет. Бүркүт уядан алынып, андан шаңшып ак күп чыгат. Торго түшкөнү шаңшыбайт. Бүркүт арык, жаки канат, куйругу сынган болсо, ал кыраандык белгиси. Мындай бүркүттү он чакты бүркүт ээрчип алып, анын алганын жешет. Кол бала менен торго түшкөн бүркүттүн табы бир болот. Уя бала бүркүт ачка болгондо, ээсин алып жейт. Жалтанбаган, коркпогон баатыр бүркүт көбүнчө уяа баладан (кол бала) чыгат. Кара түлкүнү бала бүркүт алат. Тор бүркүтү кайпактап чыга берет.

Табы. Бүркүттү эт менен он күндө семиртип, кайтарганда этти жууп, ак жем кылып берип, өпкө берет. Койо (кыл) берип, балтыр эти балкылдаганда он беш күн салууга болот. Ысык жерге койбостон салкынга асырайт. Чырга менен үндөккө келтирет.

Түлөтүү. Абдан арыктатып, жилигин үзүүгө жакындатып, кайтадан жакшы семирткенде таза түлөйт. Кыраан эмес, байлоочу жаман бүркүт болсо да, түн ичинде жанына карышкыр жолобостон качат. Эч убакта бүркүттү томогосуз койбойт. Илбесин анды 8-9 чакырым жерден көрөт. Бүркүт кагынат, бутуна дулай чыгат, маңка болот. Айыкканы аз болот. Сизгенген дартка бүркүттүн өтүн ичет. Бүркүт каман, кулжа, аркар, эчки, теке, элик жейрен, карышкыр, сүлөөсүн, түлкү алат. Кыргыз бүткүл жан-жаныбарда бүркүттөн баатыры жок деп билет. Бүркүткө кыргыз ичинде көбүнчө бугу уругу тапкөй болот.

Бүркүттүн экинчи түрлүүсү. Көзү чоң, жүндүү, өзү да чоң, ийиндүү, көкүрөгү кең, мойну сары, жүнүнө кыроо турбайт. Куйругу узун, жүнү шоодураак, аркасында ак жүнү болот. Жемсөөдө он чакты кызыл жүнү болот. Көзү кызгылтым, кабагы бийик, көзүнүн чарасы кең, көзү кызыл, куму кайнап турат. Шыйрагы ичке, саны жоон, шыйрак жүнү кызыл, көзү түн ичинен буу чыгып турат. Көк тумшук, көк аяк, тумшугу узун кечкил, төш сөөгү миздүү жана кырдуу болот. Жемсөө чуңкур, беш салаа батаарлык кең, жогдордуу болуп, жүнүнүн учу ничке болсо, анык кыраан карышкыр, каман алуучулар ушулар. Учуп бара жатканда, бүркүттүн кыраан жаки жаман экенин билген бугуларда сынчылар болот.

Чөл бүркүт (айгылуу Чөл). Эки мүрүсү калың, жүнү көбүнчө саргыч, сырткы жүнү терек жалбырак, көзү чекир, буту көк, шадылуу, көкүрөгү жагдайыңкы, көкүрөгү жоон, көчүгү шымпыгый, тумшугу көк, тырмагы узун болот. Уяа бала болсо, бүркүттүн жалкысынан жаман көп чыгат. Кандай гана болсун жогдорлуу¹²²⁶ бүркүт кыраан болот. Жогдордун учу ичке, андан наргысы жазы болсо, деген кыраан ушул. Кыргыздын билген атактуу бүркүттөрү: 1.

Индистандын көк аяк, 2. Оролмо тоонун ак ийин (кулун менен тай алат). 3. Иленин чөлү (карышкыр, кийик алат), 4. Алайдын Аккөзү (не түрлүү кыраан чыгат), 5. Аркалыктын бүркүтү.

Бүркүттүн сыны 65 ке айрылып, анын ичинде кыраандары 19 урукка бөлүнөт: 1. Буудайык (көрбөдүк); 2. Алпкаракуш; 3. Музмурат (көргөн бүркүттө баш кыраан); 4. Кара жүндүү кабырык; 5. Чөл; 6. Чөгөөл; 7. Карала; 8. Капкара; Карагөө; 10. Куу кашка; 11. Коңур чекир; 12.

¹²²⁶ <Башындагы тал канат>.

Шашкалаң сары; 13. Үч ала; 14. Иби кыз (карала таштын иби кыз. Табын тапсан күндө кыз, табалбасаң мээлейиң алып көтүң кыс); 15. Куу чекир; 16. Байкашка; 17. Байкоңур, 18. Баатыр кашка, 19. Чокунун карасы.

Күлүк бүркүттөр 40-45 күндө салууга болот. Таптаганда ар үчүнчү күндө эртең менен жаш этти сууга салып, кирип кетирип, катуу кылбай, жумшатып берет. Муну «ак жем» дейт. Жылкы, кой, койон, кекилик бул төртөөнөн башка эт берилбейт. Жылкы эти өтө пайдалуу болот. Бүркүт ооруп калса, жылкынын жаш этин берет. Бүркүт семизирээк болсо көп оорубайт жана алуудай жакшы болот. Чакмак уруш ушуларда болот. Уй эти жакса да көңүлүн карартат. Бүткүл кыргыздагы бүркүт тууралуу хикаяны жазып олтурса, нечен китеп болот. Бүркүт тууралуу сүйлөгөндө, жоо да Баатыркандай баатырлык кылса, бүркүттү ошол даражада көрсөтүп, анын эрдигинен толук маалымат берет. Ошолордун мисалга төмөндө бир нечесин көрсөтөмүн: 1. Кокондуктун заманында бугу кыргызы шапак уругунан Томонун Сары эжи деген кыраан бүркүтү болгон. 2. Тынай кыргызынан Жумаш уулу уругунан Кулукенин атасы Он бир жылганын ойунан бүркүтү талпынганда, койо берсе, Кегетинин коосуна келип конуп калган. Чу койуп келсе, Кегетинин коосунун ичинде эки күчүгү менен бир жолборс жатыптыр. Жардын кашатында олтурган бүркүтүн чырга тартып, кондуруп ала кайта жөнөгөн. 3. Карыган чалдын жалгыз баласы өлгөндөн соң, кайгыдан үйдөн чыкпай калганда, курдаштары көңүлүн ачмак үчүн бүркүт салганы келе жатса, эки бүркүт бир качырган бүркүттү жибербестен улам жолдон энип алып турган. Экинчиде качырганда ал чыгарган бүркүт чыкпай калып, артынан бара жаткан бүркүттүн бири чыкпай калып, артынан бара жаткан бүркүттүн бири шаңшып, кайта көтөрүп таштап жиберип, шаңшыган бойунча башка жакка сызып жөнөгөн. Булар барып караса, мурункусу баласы, тиги экөөнүн бири энеси, бири атасы экен. Каман тура албай жатканда, тигилер өлтүргөн. Муну көрүп турган абышка канаттуу куш ташка тийип өлгөндө, менин жаным недир деп, өзү быйакка түшүп өлгөн. 4. Кокон заманында Текесте бир жапайы бүркүт бир серпүү менен бээни жарып өлтүргөн. 5. 1840жыл чамасында сайак кыргызынан курманкожо уругунан Чычай деген бүркүтчүнүн үйрү тобу менен карышкыр, эчки, теке алган Карачолок деген бүркүтү болгон. Бир буту жыгачта калып, бир буту карышкыр, теке, куранга кеткен бүркүт көп болгон. Бүркүт качырып бара жатканда, кыска боосу ташка тийе түшкөндө, жулунуп калып, ага буйдалбастан качырганына таштай болуп тийген бүркүттөр көп болгон. 6. 1867-жылында сарбагышта жантай уругунан Дуулат Ысмайыл уулунун бүркүтү донуз алып жүрүп, бир кезде каманга салса, чалып өлтүргөн. 7. Калмак заманында бир жигит качып келе жатса, жолдон бир карышкыр кошулуп, алиги жигит бүтүн болбосо да, эртең мени жебейби деп, зарлап олтурганда, «зуу» деп асмандан дабыш чыкканда, карышкыр кабакка качып кирген замат, артынан чөйчөктөй болгон бирөө кошо кирген; чуркап барса карышкырды бир буту менен боорун алып, бир буту менен оозунан капшыра ченгелдеп, көзүн чукуп, жеп жаткан экен. Жигит карышкырды жара тартып өлтүрүп, жүрөгүн, боорун, тилин бүркүткө беремин деп алып, бүркүтүн көтөрүп жөнөгөн. Бүркүттүн бутунда кыска боосу, мойнунда шурусусу, билегинде күмүш билериги бар экен, алты-жети күндөн соң эл караанын көрүп, достошуп койо берген. Сарколдо айуу алган, Шайарда бугу алган бүркүттүн анык барлыгын 1916-жылында уктум. Турпанда жапайы бүркүт теке алганын көргөн кишилерге оозмо-ооз сүйлөштүм. Бай да¹²²⁷ бүркүткө жейрен алдырыш жалпысынан расым. Бөлөкбай уругунан 1906-жылы 88 жашында өлгөн Тугулчу уулу Жунуш 1854-жыл чамасында агасы Өтөгөн экөө Көк-уянын жалгызы деген бүркүткө жана бир бүркүткө бир жылда 300 аша түлкү алдырып, келген ногой кербенине бир жүздөн аша кысыр калды койго саткан. 78-жылдан соң эликтин текесине салып, бир буту эликтин башында, бир буту шилисинде калып өлгөн. 1928-жылы Нарынга караган Ажы районунда таштоокум Султанаалы дегендин уя бала бүркүтү Төлөктүн кара жонунан бир кулжа алган. Бүркүт салыш көбүнчө бай-манаптын кесиби болсо да, жан сактоо үчүн кедей чарбадан салганы көп болгон.

Тайган. Тайган тууралуу илгертен калган макал-лакап: «Ит кырааны тайгандыр, тайганды таптап салгандар, тамактанып тойгондур», «Тадам десең тайган тап, жакшы таптап, жакшы

¹²²⁷ <1993-ж. чыккан китепте «Байза»>.

бак», «Табын билсең тайгандын, табылганы таалай бак», «Туйгунду күтпөй тайган күт, тайганды багып тойгун журт», «Туйгунду салбай тайган сал, тайганды салган тапкан мал». Тайган каман, илбирс, бугу, марал, аркар-кулжа, эчки-теке, карышкырды тобу менен алган. Тайгандын кыраандыгы жогоруда айтылган. Аңдардын кайсынысы болсо да бир тиштөө менен ооз омурткасын былчырата тиштеген, бир серпип өтүү менен толорсугун сууруп таштаган, жаки жото жилигин бычырата тиштеген. Алгыр тайган бар айылга түн ичинде эч убакта карышкыр келбейт. Кыргыз күлүк ат, бүркүт, шумкарды кандай көрсө, тайганды ошондой ардактайт. Тайган салышка кыргыз өтө уста болуп, аны көбүнчө кедей чарбасы салган. Тайгандын эрлиги тууралуу илгертен айтылып келе жаткан эски сөз бүркүттүн икайасынан аз эмес, мисалга алардан аз маалымат берели: Атбашы, Нарында бир мергенчи тайганын алып, ан уулап чыкканда, бир айуу капылеттен качырып чыгып, шашкан мергенчи аталбай калып, айуу кол саларда, тайганы бурдап кеткен жана кол салууга жакын калганда, дагы бурдап кеткен. Мерген мылтыгына от койуп ала атып жибергенде, айуу чалкасынан кеткен. Жолборско кол салган тайгандар болгон. Мисалы, кабарда 1840-50-жылдарда бугу кыргызынан Балбай Эшкожо уулунун (тайганы) бир жылда жүздөп бугу, марал, аркар-кулжа, теке алган. Актаман деген тайганы жолборс алган. Тайгандын анык кыраанын кумайык деп, кыргыздын билишинче, аны көк жору тууп, туугандан үч күнгө жете киши көрсө кумайык (тайган) болуп, андан өтсө жорунун балапаны болот. Таза тайганды, тайганга жаки түркөй иттин жакшысына чагыштырганда, башка дөбөткө буздурбас үчүн чагыша замат муздак сууга салып алат. Күчүк чагынан сөөк бербейт, чийки эт бербейт, итке талатпастан эр жүрөк кылып асырайт. Кыраан болор тайгандын сыны: 1. Кабагы тик болот. 2. Тумшугу ичке, узун болот. 3. Көзү кыпкызыл болот. 4. Сырты октой түз болот. 5. Мойну жумуру болот. 6. Оозу өтө чоң болот. 7. Бели кыска болот. 8. Эки жамбаштын кошкону эки төрт эли, жаки андан дагы кең болот. 9. Толорсугу тик болот. 10. Беш манжа-таманы кууш, кичине. 11. Туу куйругунун түбү жоон болот. Таза семиргенде кайта конок көжө берип, байлап, салар чакта койуу, «шорбакта» берет. 1770-80-жылдарда солто уругунан Жамансарт Кошой уулу Какбаш деген тайганы менен 300 чамалуу чөөгө кез келип, 91 атып өлтүрүп, токсончо чөөнү тайганы өлтүргөн соң качкан.

Куш, чүйлү, тынар таптап салуу

Айалы¹²²⁸ куш, эркеги чүйлүү болуп, туйгун куш, чүйлү, тынар, кыргый бир уруктан саналат. Булардын ичинде туйгундан соң балким туйгунчалык кырааны тынар «карагашка тынар» атагын алып, өтө кыраан болот. Булар башкалардай эмес, келгин куштан саналат, мунда кыштап калганы болсо, аны «кыштоочу» дейт; уядан чандан алып¹²²⁹, көбүнчө торго кармап, кушта атактуу кыраанын «Туурук таман, түз көз» дейт. Куш салуу көбүнчө бай-манаптын кесиби болсо да, илгери ачарчылыкта бир чүйлү салып, жети үйлүү кишини Жумгалдын айагы, Карачылуу Кармен түз деген жерде сарбагыш кыргызынан Тынай Түлкү уулу асырап чыккан. Куштун кырааны тоодак каз, куш алат. Түлөк куш кыйды, акылдуу болот. Куштун жашы 7-8 өтпөстөн өмүрү кыска болот. Кушту буктурмага үйрөтүп салганы көп болот. Кандай куш болсо да, кекилик, чил, кыргоолду ала берет. Кушту 6-12 күндө таптап салууга мүмкүн, жерине жылкы, кой эти жана алдырган илбээсиндин этин берет. Бүткүл жемин муздак бербестен, жылуу берет. Куш артыкча учкул болуп, учкул куш көбүнчө тегеректен чыгат. Куштун кырааны сындуу, мүрүсү калың жүндүү, барак төштүү болуп, тик олтурат. Башка кыргыздан куш салууга солто кыргызы артыкча мүнүшкөр, уста болот, кушка тоодак алдыруу четтен чыгат. Кыргыздын мүнүшкери күйкөгө кекилик, чил, борбашка чымчык алдырат. Бүркүт, ылаачын, ителги, шуңкарга, кушка тогомо тартпайт, бул айтылгандар аңды тээп алса, куш, чүйлү, туйгун, тынар, кыргый илип алып, өлтүрүп алат, жаки, өлтүрүп кетет. Агерде ала албаса артынан куубайт, тигилер өлгөнчө кууйт.

Ителги, шумкарды таптап салуу

Шумкар ителгиден таралып, канаттуудан бүркүттөн соң балким тээ чакта туйгундан дагы кыраандыгы артылып кетет. Шумкар жөнүндөгү кыргыз ичинде апырткан эмес, бир далай чын дастан бар. Меселен, Семетейдин Акшумкары жана башкалар. Шумкар топтуу тоодак, куу,

¹²²⁸ <Же ургаачысы>.

¹²²⁹ <1993-ж. чыккан китепте «Уяда аз гана кармап...»>.

казды алууга жарайт. Эски сөздө ителги (шумкар) тегирмендин ташын сындыра тээптир дейт. Аныгында кыраан шумкар бүркүттү жыга тебет. Түлкү алганы болот, коенду тепкенде башы жарылып кетет. Туйгун куш чүйлү алганда, бирди алып гана олтуруп калат. Шуңкар, ителги, ылаачындын кыраандары эч убакта азга ыраазы болбойт, өлтүрө тээп, жүзү болсо да кырып таштайт, эң соңкусунда тепкенинин жанына түшүп, олтуруп этинен тойо жеп, тим болот. Жапайы ителги, шумкардын кыраандарын ээрчип (мен өз көзүм менен көрдүм), тамак жемекке жүргөн ителгилер көп болот.

Шуңкар алты урукка бөлүнөт. Маселен: 1. Байпактуу шуңкар, 2. Күйкө шуңкар (Туркестанск. болотн.) 3. Канды бүркөр. 4. Кара шуңкар. 5. Ак шумкар. 6. Ителги.

Шуңкардын ичинде макталуу кырааны күйкө шуңкар болуп, колго чанда түшөт. Булардын башы сыркак кобулду мурундан саналат. Сөөк сыркак дегени кобуллу сыртынан салат. Атактуу кыраан куу шумпай ылаачындан чыгат. Балким күйкө шуңкардан кыраандыгы менен артык болсо болор, тим болбосо тең болот; ителги менен ылаачындын ортосунан «баар» туулат. Ителги, шумкар, ылаачын, баардын насили бир болгон үчүн баарысын бир жаздым. Шумкар абдан суук, бийик тоонун башындагы зоолорго тууйт. Бийик зоого туугандыктан, уядан баласын алуу өтө кыйын болот. Арка кыргызында ошондой шуңкардын тууй турган атактуу уйасы Семетейдин Акшумкарынын Арпадагы уйасы. Ал тууралуу семетейчилер мундай деп ырдаган:

Арпанын башы жайыктан,

Ак жумуртка туйуктан... деп.

Бул уяа турган тоону мен 1920-жылында текшерип көрдүм. Бирок, уяага барбадым. Андай бийик зоо Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгал, Ысыккөл, Чүй өзрөөнүндө жок, болсо да андай бийик эмес.

Ал жерде уяанын барлыгын, жоктугун текшерип сураганда, мундайча кабар алдым: Сарбагыш кыргызы чертики уругунан Шопок уулу деген жигит 1886-жылында кытайга караган чоң багыш кыргызынан жылкы уурдап келе жатып, таң атарда шашканынан Акшумкардын уйасы деген Арпадагы Чырмалыштын зоосунун жылгасын өрдөп барып жатып калат. Үстү жактагы бийик зоодагы уядан Акшумкардын 3-4 балапанын көргөн (Шумкардын кырааны уяаны бийик, суук зоого салып, карабайыр ителгилер жапыс аскага тууйт). Бир шумкар кечке чейин ал балапандарынын уйасына он чакты казды бөктөрүп келип таштап кеткен. Ал зоодо уяа көп болуп, уйалардын түбүнөн коктуда куурап, кат-кат болуп чирип, үйүлүп жаткан, тоодак, каз, куу, суур жана кичиме кийиктердин сөөгүн көргөн. Арпаны жердеп жүргөн элдин берген кабары: 1898-жылы кышында сайак кыргызынан Мусакожо Келдибек уулу Арпага салбырындап келип, асмандан топулдап түшүп турган калың казды терип алган. Жана ал жердеги жылкычылар эки-үч атка сылай жүктөшүп кеткен. Асманды карап турса, бир куба шуңкар (куу кумпай жаки күйкө шумкар болорго керек) бир далай каз менен өрдөктү Арпанын башындагы уяаны көздөй тийип кеткен.

1906–07-жыл чамасында Арпада калың өрдөк асмандан топулдап түшүп, корголоп жатканда, бир далайын кармап алган. Булардын жүрөгү кабынан чыгып кеткени болгон. Шумкарды тоодакка, казга салганда; кээ чакта ээсин салган жерине олтурат. Канчалык алыс учуп кетсе да, жана калың илбесин болсо да аларды ээсинин үстүнө айдап келип кырат.

1850–60-жыл чамасында Чоң Кеминде мундай окуя болгон: Ителгинин уяадагы балапанын алууга эки киши келсе (аты жазылган кагазымды жоготтум) 2-3 балапанын бир бүркүт жеп олтурган уяага бир ителги келип, бүркүттү тепкилегенде, бүркүт уядан учуп жакын жердеги ташка конот, андан ителги тепкилесе бүркүт тоотпой олтура берет. Ителги баркылдап учкан бойунча Кеминдин айагына карай кетет, тезинен ак ителгинин баркылдаган үнү чыкканда бүркүт шашкансып учуп калат. Ителгиден бурун кичирээк боз ителги (шумкар болорго керек) бүркүттү бир тээп өткөндө, жүнү бурай түшөт. Жаза тээп калса керек, чакмак уруп атып чыгып, көкөлөй түшүп жана тээп өткөндө бүркүт далдайып барып, жерге түшүп, канатын чапкылап калган. Эки ителги кайта жөнөп кетип, эки киши барып караса, башы талкаланып калыптыр. Ителгиге шумкардын мундай икайалары көп, баарын жазып олтурса, өзүнчө чоң китеп болот. Ителги, бүркүт, ылаачын, шумкар, баарынын табы жакын болгондуктан, ажыратып жазууга

макул таппадым. Бүткүл канаттууну салууга таптаганда, көбүнчө уйкусун алып этине келтирет. Ителги (Шумкар, ылаачынга) тогомо кийгизет. Куш, чүйлү, туйгуну, кыргый, тынар тамакка ысаптуу болуп жана зандаганга абыдан таза болуп, бир жерине дагы жугузбайт. Ителги (шумкар) бүркүт, ылаачын, турумтай сук, ачкарак, булганч караборчо болот, таза шумкарлар анчалык болбостон катарында болот.

Моңолдордун жыйылып эл болгону. Адигине, Тагай заманында башталып, асык, черик, моңолдор, коңурат курала баштаган. Ошондон соңку заманга жете сайак менен чериктин, Адигине, Тагайдын мойун ийбестен, ар жааттан тиричилик тагдыры өз бетинче жашап келип, асык, коңурат, моңолдор уруктары соңку заманга жете (асык 1896-жылы куралып, бетинче коңурат өктөбүр өзгөрүшүнүн аркасында теңдикке жетти) бай-манап жана соргучтардын талоон кордугунда болуп, башы кул, күң, малы олжо катарында тиги залымдердин эркинде болуп жүрдү. 1860-4-жылдарда бугулардын Зарыпбек Султанына барган сарбагыш өкүлдөрүнө ат кошчу болуп моңолдор уругунан Жакупбек барат, кан ичер Ормондун куну тууралу маселе козголгондо сарбагыштын таламын талашып, Жакупбек сөз айтат, муну угуп үйүнө келгенде кожойуну сарбагыш феодалы Рыскулбек «Сенин сарбагыштын таламын талашып, айткан сөзүң үчүн чачырап кеткен моңолдор уругун ар кайсы жерден чогултуп, бир айыл болууна мен убада бердим» деген. Ошондон баштап ар кайсы манаптын ирегесинде кул, күң катарында кызматын кылып жүргөн моңолдордун кедейлери, орто чарбалары жыйырма жыл катары менен аракеттенип, ар кайсы элден терип, жыйнап, акыры 1881-83-жылдарда Нарынга жыйылып, өз алдынча эл кылып курашкан.

Кыргыздын кудалашуу, жана эзелден бери айал жөнүндө расым

Эң эски замандан кыргыз жоокерчиликте зарылчылыкка ошондой кысымчылык күндөрдө жардамдашкан киши болсо, сөөктөшүп, түбөлүктүү жакын бололу дешип, бир биринин баласы болбосо да ок тиштешип, жаки шилекей алышып, чыпалактын канын сорушуп, жаки чыбык кыркышып, кудалашууга убада кылышкан, муну «бел куда» атаган. Бала туулганда кудалык үчүн мал берген. Мундай кудалыкка-сүттүүдөн сүрөгүмдү, атандан лөгүмдү, туу бээ, тукур атымды, аксарбашыл койумду айабаймын деген. Эгерде бир жагынан жаки эки жагында бала болбой калса, дос болушуп, акыреттик болушкан. Аны «анттуу дос», жаки «акыреттик дос» атаган.

Кыз-күйөө 14-15 жашка келгенде, күйөө биринчи мертем кайнына барып, айылдан обочо түшүп, жеңе, балдыздары ээрчитип, башка үйгө алып келген. Муну «үй жаны» деп атаган. Кызды аларда койун сойуп, өргө көтөрүп, үй тигишкен үчүн мал алган, «өргө көтөрөр» деп атаган; «түндүк көтөрөр» деп дагы атаган. Кыз-күйөө жана чогулган бүткүл келин, кыз жигиттерди башка дайындалган үйгө ойнотуп, жигит-боз бала токмок салып ырдашып, чоң тамашасы болгон үчүн «кыз ойнотор» деп дагы мал алган.

Узатар түнү кыз-күйөөнү жаткырып, эгерде кыз даражасы болбосо, төө баштаган үч тогуз айып алган. Узатаарда жаки кызын албастан, айыбы менен калың малын алган. Кызды чүмкөп койуп, катын, кыз-келин, эне жана жакындары ыйлашып узаткан, аны «кыңшылатуу» атаган.

«Жылкычылык» деп, жылкычы шыбагасын алган. Кызды узатпастан бурунку күнү кыз жакын үйлөрүнө барып коштошкон. Келин кайын атасынын үйүнө барганда отко май салып, үйгө бетин басып жүгүнүп кирген, анан соң күйөө келип, кайын атасынын эшик-төрүн көрүп кеткен. Айалдын айагы суйук болсо урган, бетин тилген, жайдак атка миңгизген, мурдун кескен, кой» берген. Бай, манаптар көбүнчө өлтүргөн. Мундай айалды жаки ал кесиптеги эркекти «Тукумун өспөйт, кем тукум болосуң» - деген. Тукумун көбөйтмөк үчүн жана сайасы жагынан байлар-манаптар 9-10го жете катын алган. айагы суйук айал болсо, байлар, манаптар жан жерине чоктун корун салып өлтүргөн, жаки тамеки салып жүргөн. Кээ бир эркектер эгерде алыста жүрүп, түн ичинде айылга жакындаганда, бузук эркектер жүргөн болсо, кетсин деп дабышын салып келип, үйүнө түшкөн. 18-20-жашка чыкканча эркектин жүзүн көрбөдүм деген айалдар көп болгон, өз айалымдан башка айалдын өмүрүмдө этегин ачкан эмесмин деген эркек көп болгон. Эгерде жоопкерчилик жаки кокустан ок жаңылган болсо, ал кишини таза айалдар аттаган, андайды «ок аттоо» деп атаган. Айагы суйук эмес эркек-айалдан, отузга жете бала туулган. Айагы суйук туубас айал болсо «жатыны катып, мүйүз болгон үчүн тууту түгөнүп

калган» - дейт.

Күйннсү барып жүргнн кыздын күйөөсү өлсн кызга кара кийгизип, чачын жайдырып, бетин тырматып (көбүнчө бай-манап), «өлүү кыз» кылып берген. Күйөөлөп жүргөндө колуктусу өлүп калса, анын бүткүл нерсесин жыйып, күйөөсүнө берген. Кайындуну же кайынсыз кыз болуп, аны аламын деген жигит болсо, жеки тийемин деп аздаган кыз болсо, эң катуу өлөр шерттин белгиси жоолукка түйүп, бир-бирине ок берген, муну «ок түйүп берүү» атаган.

Бүткүл кыргызда күйөөсү өлүп, аны кошкон кошок көп учурайт. Бирок колуктусу өлүп кошкон жок; жалгыз учураганы күн жүрүш кыргызында, кандайча болсо да 1830-40-жылдар чамасында жаңыдан алган Туйана деген колуктусу өлүп, аны күйөөсү кошкон. Мындай деп башталат;

Кара айгыр, найман, кыпчак деп,

Кайтарардан уйалам.

Катынын кошуп ыйлайт деп,

Калктан жаман уйалам.

Тору айгыр, найман, кыпчак деп...

БАЙ, МАНАПТЫН КЕДЕЙ, НАЧАРДЫ ЭЗГЕНИ. ЖЕР ЭЭЛЕГЕНИ

1885–1890-жылдарда жумуш кылмакка Токмокко келе жаткан кедей-жардыны Шабдан кан соргучтун жигиттери, же туугандары, бала-чакалары жолдон кармап алып, акысына бир тыйын бербестен, зорлук менен айдап жумушка салган. Жумушка салат деп түн катып, качып келе жатып, жөө Чүйдүн суусун кечип агып өлгөндөр болгон.

1889-жылында Чоң Кеминден Акбекеттеги эгинчилерге тамак алып келе жатып, абыла уругунан түн катып келе жаткан Кенжетай Саманчы уулуна жолдош болдум, азыркы Быстровка тушунан түн ортосу ооганда кечтик. Ошондо бир жолдошумдун аты сууга агып өлдү. Шабдан Жантай уулунун зулумдугуна чыдай албай 1891-жылында Атаке эли бөлүнгөн соң, алык-салык, чыгым андан күчөгөн. Кайсы дубанда болсо да карыздар болуп бара жаткан манап ак черүү, кара черүү деп элди эки тарап кылып чыгым бербестен, жеки элди башка болуш кылып бөлмөккө аракет кылып, тилегине жетсе, жетпесе да, акыры эки тарап манаптар жарашып туруп, эки жагынын демейки болгон чыгымдарын кедей-чарбага салып алган. Ар түтүндөн эң азында бир жылкыдан чыгым салып алган. Мундай чыгым бөлгөндө, волосной сыйаз ачып, бийлерди олтургузуп, элди сыйаз менен коркутуп, ким чыгым бербесе, кежирлик кылса 18-айга набакты кескен. Өкүмөттүн салыгы ар жылына «8» сом болсо, манап, болуштун салыгы 20 сомдон ашкан. Салык-чыгымды бербеске кедей жардыда айла жок. Сыйаздан качып арызга барса сыртынан кесет. Учасковой айоз, судийа, жандыралыга чейин барсаң же арыз берсең, «арызчы митаам» деп, ооз-мурдунду кандап, кеңселерден уруп-согуп чыгарат, катилешкеге¹²³⁰ камап койот, манап менен болуштун сөзүн сүйлөйт (ушундай болуп, мен дагы далай катилешкеге камалгам). Чыгым бербеске тырышып, көбүрөөк арыз кылган кедейди уруп-согуп, баканга таңып сабап, жүрөгүн калтырган. Манап меиен болуштун чыгымына чыдай албаган көбү «христиан болобуз, казак-орус болобуз, оруска кошулуп жазылабыз» деген (Жылма молдо, Алыке, Жейрен молдо). Эгерде кедейден манапты урган болсо, аны өлтүргөн. (Маселен, Муңайтпас Жантай уулу) молодой уругунан Кара устанын инисин өлтүргөн, жеки Шибирге (Сибирге) айдаган. Маселен, тынай элинде Мадыра деген улуктан кордук көрүп, кайта үйгө келсең, бүткүл кан ичер манап, бий, болуш, старчын, бай, атка минер баары да манаптын досу-тамыры, сөөк-тилектеш, муну көрүп, астың жар, аркаң көл, эки жагың зоо, ортосунда калган бактысыз шордуусуң. Бир болушта 4-5 атактуу кан ичер манап болсо, айылда эки-үч кан соргуч, 10 түтүндө бир-эки атка минер болгон. Алардын пайдасына манап, жеки болуш, ондон бирин калтырса, өз айылынын, өз туугандарын уруп-согуп жатып, тигилердин пайдасын иштеп аткарып берген. Кедей-жалчы чыгым төлөй албастан нечен жылга чейин манап-болуштун отунун алып, суусун куйуп, эгин-чөбүн жыйып берип турган. Малай болуп, байга, манапка катын-баласы менен кул болуп кеткен. Чыгым төлөй албай, кедейлер кээ чакта катынын койо

¹²³⁰ <«Каталажка» деген сөздүн бузулуп айтылышы>.

берип, андан алган малын манапка чыгым үчүн берген. Анын үстүнө манаптар, молдолор зекет, үшүр деп, элден жыйнаган. Өз жанынан чыгарып эмес, кедей, орто чарба дыйкандардын малы менен мечит салдырган. Маселен, 1907-жылында салынган Шабдандын мечити, каражаты 15 миң сомго-баасы 5000 койго жеткен.

Манап-феодалдардын ээлеген жерлери

Манап, болуштар кан соргучтар жакын жерди өздөрү пайдаланган, жайлоо, кыштоо үчүн алган. Жакын жерлерди корукка алып алган, маселен: 1. Солто феодалы Байтик Канай уулу «Чар» деген жерде туруп, камыш-токойлорун кедейлерге алдырбастан, киши аралатпастан, «Элик-кыргоолун менин балдарым уулап, тамаша кылат» деп; 2. Сарбагыш феодалынан манап Чоко Кайдуу уулу Атбашыда Чештөбө деген жерди коруп, кыргоол өстүргөн, бул жерде өз балдарым байдаланат деп, башкаларды аралатпаган. 3. Сайактан манап Мусакожо Келди¹²³¹ уулу Нарында Куртканын токойун коруп, андан башка кишилер пайдаланбаган. 4. Сайактан феодал Касымбек Баатай уулу Нарында Тегерек кырчын деген бир өзөн жерди бүткүл (окулбайт) коруган. 5. Тескей сайагынан манап Баатыркан Актерек деген жердин айланасына дубал салдырып, бүткүлү менен коруган. 6. Бугудан феодал кан ичер Чыныбай, Тилекмат уулу Жетөгүз деген бүткүл бир өзөндү коруп, саруу, коңурат, дөөлөс уруктарын жыйнап, аларды өз тукумуна түбөлүк букара кылып берейин деп чогулткан. 7. Сарбагыштан манап Көбөгөн Шыгай уулу Кочкордун токойун коруп, кыргоол өстүрүп, өз балдарына энчилеген. 8. Феодал кан соргуч Шабдан Жантай уулу 1890-жылына чейин Кичи-Кеминде Кертабылгы деген өзөндү бүткүл коруп, 1910-жылдан баштап ак бекиткен. 600 га жерди ээлеп-бак, беде тиктирген. 9. Исамүдүн Шабдан уулу 1910-жылында Чоң Кеминде Калмак ашуу, Чолок Кайың деген тоолордун эки арасын ээледек үчүн ал жерге катары менен ондон аша коргон салдырган. 10. Нарын сарбагышынан манап Касымалы Мамбет уулу Арпадагы чоң сазга эл жайлоого чыккан чагында корукчу койуп, бир үй кондуруп, кароолдотуп, башка малдын түшкөнү болсо кармап алып, эл жайлоодон түшөөрдө өзү конгон кочкорлук сарбагыштан феодал Канаттын атасы Ыбыке деген жер коруп, жана башка кишинин жерине зордук кылганда аны ургула деген, өлтүргөн. 12. Сыдык манап, Өмүралы, Чолпонкул Тыналы уулу Ат жайлоо деген жерди коруп, жана Чолпонкулдун бир миң түтүн киши деп, бир киши мейли күздүк (окулбайт) болбогон, эгерде көчкөн болсо айыптаган. Аныгында кара чарба, букара, дыйкан-кедейдин бүткүл тагдыры байдын, манаптын толук эркинде болгон. Кул, кедей, дыйкан, орто чарба жөнүндө бай-манаптын лакабы: Поговорка. 1. Кедейдин бир тойгону, бай болгону. 2. Өлсө кедей өлсүн. 3. Ырыс дагы байдыкы, чырыш дагы байдыкы. Кедейге турмук жок. 4. Кудай урганга кудай урган теңелет. Кудай бербеген кедей теңелбесин. 6. Манаптар заара кылганда, кедей артын аарчыйт. 6. Манаптар уктап калса, көтөрүп барып сийдирген. 7. Манап кусул¹²³² кылганда, кедей суу куйуп берген.

Кул тууралуу макал: 1. Чоң үйдөн бай күлсө, кичи үйдөн кулу кубанат. 2. Кулда кулак жок. 3. Кулдун башы мукул, айагы тукул. 4. Ит кутурса ээсин кабат, кул кутурса өлүм табат. 5. Балтыр бит башка чыкты (эгерде кулдан эстүү чыкса атылган). 6. Зорго зор аяк, ашыңды мактап ич. 7. Жалаа жапса кулду өлтүргөн.

«**Кул жебее, күң жебес**» - деп, аларга берилбей турган тамак: 1. Карындын ичинде туурап бышырган эт-май. 2. Быжы. 3. Казы-карта, чучук. 4. Жал, уча, карчыга. 5. Арка. 6. Керчөө, куйрук-боор, жумуру. Манаптар болуштарын бийлегендиктерин (окулбайт) атагын жерине жараша атабастан: Эсенгул эли, Шатен эли. Чоро эли, Үчүке эли, Борукчу эли, Ниязбек эли, Темир-болот эли, Абайылда эли, Курманкожо эли, Черикчи эли, Атаке эли(окулбайт) Бакачы эли, Кудайменде эли, Солтоной эли, Байсейит эли, Тынай эли, (окулбайт) жана башкалар.

Шайлоо убагындагы Шабдандын ролу: Шайлоо

Шайлоо жөнүндө журттан алган чечим тууралуу бир сөз: старчын, болуш шайлаганда, кан ичер манаптардын кедей-дыйкандарды эмгектин башкы жабдыгы болгон үчүн шайлоо убактында белгилүү кан соргуч манаптардын кандай роль ойногондугунан, кедейди талагандыктан төмөндө аз маалымат беремин: 1892-1894-жылдар чамасында кан соргучтар Шабдан Жантай

¹²³¹ <Келдибек>.

¹²³² <Араб. гусл, гусул – толук тазалануу, жуунуу>.

уулу, Байаке Күнтууган уулу, Шербото уулу, Жаныбек Куттуубай уулу баштык атаке, сарбагыштан олжо алып, адеи дыйкандарды талап үйрөнгөндөрдүн 300 киши сойуш-караны ким көп берсе, ошону болуш, старчын, бийликке шайланмак үчүн сыртка таанылсын деген. Бишкектин уйези¹²³³ менен бирге жүргөн. Бул талаачылыктар Чоң Кемин, Кичи Кеминден чыгып, жолдогу элди токтоп минип, жүрүп отуруп, Кочкордо асык кыргызынын манабы жана байы Мамырбай Алсейит уулуна конгон. Андан чыгып темир-болот элинин манабы болуш Байаалы Шадыкан уулуна конгон, жана андан чыгып борукчу элинин болушу жана феодалы Байтерек Шамен уулуна конгон. Андан Жумгалга барып курманкожо болушу Сарала Сакен уулуна конгон. Андан манап Көкүмбай Чыны уулуна конгон. Андан Куртканы ашып, Нарында сайактын манабы Мусакожо Келдибек уулуна конуп, андан Нарын суусун кече чоро элинин манабы, болушу, феодалы Касымбек Баатай уулуна конгон. Бул шайлоону өткөргөндө, Мусакожо менен Касымбектин эки тарабынан он бир кедей өлгөн. Шайлоо өткөн соң эки манап жарашып, кунун элге салып, өздөрү алышкан. Андан эсенгул элинин манабы Байгазы Мусаке уулуна конгон. Андан Атбашыга барып Чоко Кайдуу уулуна конгон. Бүткүл конгон жерлеринде шайлоону өткөрүп, кедейди талап, парага суркунду¹²³⁴ көп бергендерди койуп, өздөрүнүн куда-анда дос-тамыры жеңилип турса да, алардын тарабын күчөтүп, каршы жагын канчалык көп үстөн¹²³⁵ болсо да берген. Кошулуп барган 300 киши 200ден артык жылкы, олжо алган. Чапан, ичик, акча, кымкап башка канчалык баалуу нерселер, мундан башка жана биз тынайбыз, Шабдан, Байакенин жигитибиз деп, улоого ат минип кеткен. Ээлери бербестен алып кеткен. Бир жерге конуп, бир жерге түшкөн, талап жүргөн. Шабдан, Байаке, Байтума Жаныбектин алганы ат, жорго, төө, алтын кымкап ичик, акча болуп, улоо-сойуш бербеген чарбаны урган, талаган.

ПОРЯДОК ВЫБОРОВ НАЧИНАЯ С 1894–1916 гг

1894-1916-жылга жете шайлоо тартиби: манаптар кедей, орто чарбаны эзмек үчүн алардан чыгым алуу максаты менен шайлоо кезинде эки бет болуп урушканда, эгерде бир жагынан киши өлгөн болсо, улук алдында жалаа жаап, жалганынан өлгөн кишиге оро-пара кылмак үчүн өз жагындагы кедейден жаки кулунан киши өлтүрүүчү. Кээ бир манаптар кедейлердин сезин алып коркутуп, мундай иш кылышкан: эч бир жумушу болбосо да улуктар айоз, помощник, судийа, участковый жана ошондойлордун эшигинин алдына өз жигитине атын карматып койуп, улуктун үстүнө кирбестен, анын балдарын көтөрүмүш, эркелетимиш болуп, 4-5 саат элге көрүнбөстөн тура берген. Мунун атын көргөн караңгы кедейлер «Баланча манап улукка абыдан жакын экен, аны улук баласындай көрөт экен», деп, ал кан соргуч канчалык чыгым салса да макул алган. Андай манаптар маселен: Чыныбай Тилекмат уулу, Дүр Сооромбай уулу, жол тазалоо, казыналык бадырет¹²³⁶ манаптардын олжосу болгон. Сырткы болуштар Суусамыр, Каракече, Жумгал элдери сыртта болсо да, Боом капчыгайынан тийиштүү жолун тазалоо, башка болуштар катарында ал элдердин мойнунда болгон. Алар Каракече, Суусамыр, Жумгалдан алыс болгон себептен, Боом капчыгайына жакын турган элден бадыретчик койуп турган. Манаптар, болуш, бийлер байаке кедей, кара чарба букаралардын канын соруп, этин жемек үчүн шайлоо ишин колдонуп, болуш, бий, старчын болмокко чындап аракет кылып, болуш, бий болуп өз тарабынан тилектешинен, сөөк-тамырынан старчын, бий элүү башы шайлап алып, кан соргучтарды бир ооздон кылып, ала чыгарбастан элди кымтып, бардык чыгымын журттан алып, башка дагы тилеген максатына жетип турган. Эгерде эл эки тарап болсо, өз жагынан элүү башы (Выборный) арттырмак үчүн ар айылды эки тарап кылып, ичине жик салып, түтүн талашкан. Түтүндөргө пара берген, кудалашкан, достошкон, тамырлашкан. Бир түтүнгө 100-200 сом, жаки 4-5 карага жете пара алган. Кээ бир уятсыз митаамдар катын дагы алган, бул тууралуу макал:

¹²³³ <Уезддин начальниги А. Талызин болгон (1891–98)>.

¹²³⁴ <«Пара» деген мааниде болушу мүмкүн>.

¹²³⁵ <«Үстөк» болушу мүмкүн>.

¹²³⁶ <Подряд>.

«Эки тарап¹²³⁷ болсо, эптүү жигит катын алат» деген. Эки кишини талаштырып, ортодон ыгын таап, бирөө болуш, жаки бий болгон. Шайлоонун көбү уруш-талаш, киши өлтүрүү, байлап, катып койуу менен өткөн, айыл чапкан, мал тийген; шайлоо үч жылдык болуп, манаптар, бийлер, болуштар (залим кулак) бүткүл кайратын, кубатын шайлоо ишине жумшаган. Шайлоодо жеңгендер, жеңилген жагынан ат жыгып, киши уруп билгенин кылган, зуулумдугун айабаган. Келген улукка аны итере (окулбайт), ак эшикчи, тилмеч, бесир жана башка кызматчыларына жыгылган жагынан доолоп, жыгып, ат мингизген. Канчалык болсо да андан ээсине кайтарылбастан, ээлери көбүнчө кедей-дыйкан болгондуктан колуна тийбестен жыгып алуучулардын пайдасына кеткен. Шайлоо өткөн соң байагы берген парасын эки-үч эсе кылып, кедейлерден алган; көп убакта жыгылган жагы жыгыла замат коркконунан бири калбай, жөө кайтып келе жаткандай болуп, күндөп айылына качкан. Кээ заманда жыгылган жагы жыгыларына көзү жетсе, шайлоого киши жибербестен, өз жагынан элүү башы чыгарбастан качып, жатып алган, мундай болгондо, эгерде аларга улуктан жардам болбосо үстүнөн протокол кылып, Кыршиберге айдаткан. Тең чыгып калса, кара көтөн кармаган, жаки параны көп берген жеңген. Көп убакта жыгылган жакка арага башка манап, болуштарды (зулум) салып, жарашкан. Эгерде жарашпастан тирешип калса, болушнай сыйаз ачып, бүткүл бийлер өз жагынан чыккан үчүн не түрлүү бүтүм чыгарып, коркутуп, жарашкан. Жарашкан соң шайлоого келген бүткүл чыгымын кара букара, кедейдин мойнуна бирин эки-үч кылып салып алган. Кээ бир кежирленген, бербеймин деген жалгыз-жарым кедей болсо, 12-18 айга жете набакка кескен. Эгерде сыйаз аркалуу жарашпаса, дубан сыйазына жалган жеринен доом бар деп, анын тарабындагы кедей чарбаларды чакырып, сыйазга салып, коркутуп, салган чыгымын алган. Дубан сыйазында дубанды тегеретип билген залим кан ичер манаптардын арааны жүрүп, күнү тууп, айтканы болгон. Тирешкен, тиктешкен эки тараптын түйүнүн чечип, эгерде дубан сыйазында жыгылган жактын эл-журт улук алдында жыгып, анын жагынан кадыры кем болбосо, дубан сыйазында дагы мойун ийбестен тарашып, эрегиш нечен жылга созулуп, келерки шайлоого жете ортодо кедей-дыйкан, орто чарбалардын бары да манап, болуштун ыгым-чыгым, алык-салыктарына таланган. Мундай эрегиште көп убакта элди эки бөлүп, өз алдынча башка болуш эл болуп бөлүнгөн; эгерде бөлүнүп кете албаса, акыры чындап жеңилип, көп карыздар чыгым болуп, чыгымын элден ала албастан, эл болсо коркконунан жыккан тарапка кирип кетип, баш көтөрө алгыс болуп, бир жалата жеңилип, чала манап болуп калган. Көп убакта эки тарап болгон манаптар шайлоо өтө замат тезинен жарашып алып, кара букара, орто чарба кедейди салык, чыгым менен канын соруп талаган. Шайлоого жаңы исписке¹²³⁸ түзгөндө, түтүн арттырып, каршы тарабын жеңмек үчүн жаңы отоо түтүндү көп салган. Айылдан айылга, болуштан болушка алдым-бердим (увольнительн. и приемный приговор) бойунча, кээ чакта жалгыз (приемный) приговор бойунча түтүн чыгарып алып, тарабын көбөйтүп, каршысын жеңген. Кээ чакта улуктарды паралап, бербеймин деген түтүн болсо да, жаки чыкпаймын деген түтүн болсо да сыртынан приговор жасап, чыгарган. Алган эл эки тарап болгондо, элге чыгым салганда, орто чарбадан-букарадан чыккан атка минердин (Середняцко-зажиточный верхушка) арааны жүргөн. Алматы, Жаркент, Каракол, Бишкек, Нарын дубандарында партиясы тынчтык менен дайым шайлоосун өткөргөн, эшитүүбүздө элинен чыгым алып, пайдаланбаган. Алса да эң аз алган, Каракол үйезинде, Түргөн, Кеңсуу элинде арык тукуму уругунан манап Кадыр¹²³⁹ Байсаба уулу болгон.

Элүү башы

Испискеде белгиленген ар бир элүү түтүндөн бир элүү башы шайланган. 75 түтүн болсо-эки элүү башы чыккан. Эгерде 74 түтүн болсо бир элүү башы чыккан. 100 түтүнгө дагы эки элүү башы болгон. 125 түтүн болсо, үч элүү башы чыккан; ушул тартипте жүрө берген. Элүү башы арттырабыз максат менен «кызыл бутдан¹²⁴⁰» (катын албаган) «отоо» (жаңы үй) чыгаргандар, эрегиштер көп болгон. Кимдин элүү башысы бирөө болсо да ашык болсо да, ошол жеңген,

¹²³⁷ <Туурасы «эл эки тарап болсо...»>

¹²³⁸ <Список>.

¹²³⁹ <Кыдыр>.

¹²⁴⁰ <1993-ж. чыккан китепте кызыл «буттан»>.

маселен онду он бир жеңген, эгерде ташы¹²⁴¹ (элүү башы) тен чыгып калса, жогорудагы чараны иштеген. Көрсөтүү бойунча бирин жандыралы бекиткен. Элүү башы, болуш, бий жана алардын орун басарларын шайлаган, жана болуш же чегип¹²⁴² бесирдин¹²⁴³ жалыйнасын шайлап бекиткен. Старчынды, анын орун басары менен жалыйнасын өз айылы шайлаган. Бесирди ойоз өзү койуп бекиткен. Элүү башы жалыйна жебеген, улуктан бечет¹²⁴⁴ тийбеген. Элүү башынын күнү шайлоодо туулуп, талашта калган. Бир элүү башы (маселен эки жагы ондон элүү башы болуп, ортодо бирөө калса) 400-500 сомго жете пара алган, кыз алган. Эки айылдын эки болуш элдин дубан арасындагы жер чегин элүү башы чектеген. Элүү башы көбүнчө чолок¹²⁴⁵ манаптан болуп, кээде кан соргуч манаптар, бий, болуш болмок максаты менен элүү башылыкка шайланган. Элүү башылардын көбүнчө эрке өздөрүнү манабы-болуш, бий кан соргучтарында болгон.

Бир старчын айылдын түтүнү 50-250ге жете болгон. Бир болуштуктун түтүнү 300-2000ге жете болгон. Катын алып, энчиси бөлүнүп, башка тамак ичкендер өзүнчө башка түтүн болгон.

Тынчыраак элде мундай түтүндөр, түтүн ээси болбостон, алык-салык, чөп ооз төлөбөстөн жүргөнү көп болгон. 350-400 түтүн бир болуш болуп турган. Мундай түтүнү аз алты дубан Жетисуу облусунан азыркы Казакстан Республикасындагы Карабулак казагы болгон.

Жылдык жалыйна: болуш 500 сом, бесир 240 сом, жечекчи 60 сом, Старшин бир түтүнгө 1 сом алган. Кирг. Суд при старом режиме, единоличный, волост. Уездный (чрезвыч.) или между уездной съезд порядок суда начиная с 1867 г. вплоть до Октябрьской революции, взятка манапов и биев.

Кыргыз соту: Кыргыз сурагы оозеки жана чыбык кыркыш калып, кагаз үстүнө өткөн жеке сурагы 1867–1917-жылга чейин. Эл арасындагы бүткүл суракты атактуу манап, болуш, бий бүтүргөн. Ар үч жылга ар бир старчын (айыл) элге бир бий болуп шайланып, казынадан жалыйна албастан, бүтүмдөн акча, мал чыгарып бийлигине алган. Бий башына оайоздон кол койулуп, печет басылып, бүтүм жазыш үчүн үч жылга бир книге берилген. Мундан тышкары печет жана ызнак берген. Мейли манап, мейли букарадан бий болсун, өз болушундагы атактуу манап, болуш жаки айылдагы манапсыз бүтүм чыгаралбаган. Чыгарса да чанда болгон, бир старчын айыл ичинде болгон доону бүтүм кыларда добогер, жоопкерди сурап, күбөсү болсо, болбосо да, жеген парасына жараша көбүнчө өз пайдасына карап бүтүм чыгарган. Эгерде жоопкер келбей калса, «сырт» бүтүм болгон. Сырт бүтүмгө чандан арыз берип волосной сыйызга калтырган. Чандан болгон бүтүм тартиби бирге тогуз төлөгөн, маселен, бир кара доосу болсо, тогуз кара бүтүм болгон, бул тогуз малдын 2-3 карасы добогер пайдасына калып, башкасын болуш, старшин, манабы жана башка кан соргучтары талап алган, жасоолго бүтүм жазган молдого «калем иш» деп, башка берген. Эгерде добогер, жоопкер бир болуштун ичинен болбосо, андай ишти болуш колундагы третейский (книга для третейск. суда) кнеге менен третий сотуна салып бүткөргөн. Мундай сотту дагы бир болуштун манабы зулумдары, болуштары роль ойноп, алардын ыгы менен бүтүм чыгарылып, бүтүм болгон малдын көбү ушулардын пайдасына кеткен. Эгерде третий сот менен бүтүшкө келишпесе, бир жылда бир мертем айоздун уруксаты менен боло турган болушнай сыйаздин сурагына калтырылган. Бир малга 60 мал залымдик бүтүмдөр көп болгон. Бүтүм көбүнчө кембагал, кедей, букаранын мойнуна кесилген.

Болуштагы бийлер сыйазы

(волостной сыйазды талоон деп айтууга мүмкүн)

Волостной сыйазда байагы манаптар үчүн кан соргучтардын айтуу бойунча бүтүм болуп, мойнуна мал түшкөн кишилер тайанган кишиси болбосо, бүтүм боло замат айлына, элине жибербестен, сыйаз үстүндө карыш бастырбастан, болуштар жасоолуна талатып, бүткүл бүтүм малды бүткөрүп алган. Акчасы жетпесе, минген атын жыгып, үстүндөгү кийимин сыйырып

¹²⁴¹ <Сабатсыздыктын айынан шайлоодо таш салышкан>.

¹²⁴² <1993-ж. китебинде «же чегип» деген сөз жок>.

¹²⁴³ <Писарь>.

¹²⁴⁴ <Печать>.

¹²⁴⁵ <Чала>.

алган. Эгерде жоопкер төлөшкө жарды болуп, алы келбесе, жакын туугандарынан төлөткөн. Туугандары жок болсо айылдаш-старчылаш элден төлөшкөн. Эгерде айылда атактуу залым болсо, ошолордун ыгы менен төлөткөн, демек бүткүл бир айылдын кара букарасынын, кедей-кембагалынын тагдыры айылды бийлеген залым кан соргучтардын, бир болуштугу болсо, бир болуш элди бийлеген манап жана башка залымдердин колунда болгон.

Дубан тобу

(Дубан талоону)

Бир дубан элдин сыйазы жандыралынын уйезге берген уруксаты бойунча болгон, бир дубан эл ар жылына чөп ооз, алык-салык акчасын 15-найабырдан калбай, бүткүл болуштар жана башка кызмат кишилери келип, төгүп берген соң, элдин баш кошконунан пайдаланып, 15-ноябырдан биринчи декабрга жете сыйаз болуп турган, эгерде кар оор түшүп калса, жаки башка оорчулук иштер себеп болсо, сыйаз май айына калтырылып, эл тараган. Сыйаздан бүтүм чыгып, мойнуна мал кесилген кедейлердин күнү каран болуп, волосной сыйазда мал кесилип, кыйноо көргөн кишилер нече мертем артыкча азап тартып эзилген. Койду бир сомдон, асый жылкыны 5-6 сомдон көтөрүп берип, кутулгандары болсо, оңой кутулдум деп сүйүнгөндөн үйүнө барганда түлөө кылган. Көп залым кан соргучтар волостной дубан сыйаздарында жалганынан кедейлерди жаки үйүндө жаткан сасык байларды нактан чыгарып мал алган. Далай залымдер сыйаз болордо, сыйаздан мал таап беремин деп, насыяа мал, бул алганы көп болгон. Сыйаздын баштык, ойоз жаки анын жиберген чиновниги болуп, сыйаз тартибин башкарган. Кедейден бири мойун таптык кылса болуш, манаптардын айтуу бойунча, аны уруп, согуп жазага буйурган.

(Сыйаз тартиби: 1892-жылына жете мыйзам. (Степень положение) чыкпаган үчүн кыргыз, жаки казак менен байланышкан сайасы иштен башка бүткүл иштер, кун, доо болсо да кыргыз-казактын залымдеринин эрки менен эски адет, үрпү бойунча бүткөрүлгөн. Дубан, эки дубан, үч дубан мейли облусттар сыйазы болсун, сыйаз болордун алдында сыйазга келген белгилүү манап, болуш залымдери чогулуп олтуруп, келген айоздор алдында текшерип, «эреже» колдонмо (руководство) чыгарып, анын айагына бүткүл бий, болуш, башка кызмат кишилери кол койуп, мөөр басып, эң айагына айоз жаки облустан келген чиновник бекитип, кол койгон. Ошол эрежени колдонуп бүтүм чыгарган эреже мазмуну төмөндө жазылгандай: 1. Эски доо болсо, баланча жылдан беркиси суралсын, андан наркысы атказ. 2. Кун, доо болсо мынчалык мал берилсин, доо далилсиз талаш болсо, бир болуштан, жаки бир дубандан тандалып 1-2 киши спорго чыгып, жаки (спор) спорсуз паландай атактуу манаптын жанын берсин. 3. Көз чыкса, кол сынса, бут сынса, бычак менен сайса, жаки ошол сыйактуулар баландай болсун. 4. Жылкы тийип алган мундай болсун. 5. Жесир доо (катын, кыз) жаки бирөөнүн катынын, кызын ала качып алса, мундай болсун. 6. Урулук. 7. Кол акы. (Простые иски). 8. Басымчылык. 9. Конок бербеген. 10. Тартып алуу, 11. Уруп согуу. 12. Алдоо жана башкалар.

Жогоруда айтылган иштерден башка, маселен, сайасы башка мамлекеттен каракчылык кылса, ич арада каракчылык, айыл чабуу болсо, эгерде мылтык жабдыгы болуп калса, эл бузук деп, приговор кылса, кыргыз менен орус, ногой, дунган, өзүбектер (тили буру) арасындагы иштерди сот, жаки башка башкаруучу улуктар текшерген. Эски өкүмөт кедей-дыйкан, орто чарба, бүткүл дыйкандардын тагдырын кан соргуч залым феодал, бай-манап, болуштардын эркине берип, тиги бечараларды талаткан, канын сордурган, эзген. Мунун жүздөн бир просентин (процент) гана жаздым. Эгерде бүткүл зулумдугун жазган болсом, калем чыдабай, кагаз чак келбейт.

Мал кесими

Эгерде мал бересе киши мал таап бере албай турган, мал үчүн акча бере турган болуп, алардын бааларын төмөнкү орточо: асый 11 сом, бышты – 9 сом, кунан – 7 сом, тай – 3-6 сомдон өтпөгөн. Сыйырдын¹²⁴⁶ баасы жылкыдан 3-4 сомго кемиген, чак ирик 2-2 сом 50 тыйындан артпаган. Төгөрөк эки тиштүү эки сомдон өтпөгөн. Соолук кой 1 сом 50 т. өтпөгөн, козу – 80 тыйын, серке 40 тыйын. Демек, эчки жарым койдун баасына жүргөн. Эки дубан, үч дубан сыйаздарында ойоздору өз дубанын кара болсо да жактаган. Пара берүү ар бир сыйазда эң

¹²⁴⁶ <Уй>.

биринчи кесиптен саналган. Сурактан бурун бийлерге пара беришке пурсаты келбей калса, добогер, жоопкер, анын жактоочу кишиси парага төө берер болсо, мурдун сыйпап, жүз сом берер болсо, бир көзүн, 200 сом жүз сом берер болсо эки көзүн, он сом болсо он колун жана ушундай кылып ишара кылганда, бийлер парага тазып калган касымдар ошого жараша бүтүм чыгарган. 1882-жыл Каракол Бишкек дубандары сыйаз кылып, кун доо текшерилип, «Ишимди отказ кыл» -деп, сарбагыш кыргызынан келдике уругунан Сарычунак Дыйканбай деген таза жоолукка таш түйүп «жамбы» деп берген. Иши отказ болгон соң жамбыны караса таш; экөн жаңжалдашып, чоң манап кан соргучтарга барганда Сарычунак Дыйкамбай «Мен жамбы бергем» деген. «Таш экен» - деп тиги айтканда, Дыйкамбай: «Иши кара паракордун алган алтын-күмүшү пейлине жараша таш болуп калат» деп жамбыны бербей кеткен. Эрегиштен абыдан чоң доо болсо, бүтпөстүн улуктардын ыгы менен көбүнчө пара менен тынган. Эки элди бийлеген залымдардин ортосунда чоң доо болсо, өздөрү келише албаса, башка калыс кан соргучтар арага түшүп жайкаган. Эгерде болбой калса, эки тарап эл теришип, башкага бүткүл доолор токтоп, сыйазга карыздатып барган; кедейлердин ак доосу алынбастан, тентиреп, чыгым төлөп, кээ биринин тиги залымдер аттарын жыгып алып, жөөлөп, ач-жылаңач элине кайткан. Эгерде сыйаздан эки тарап чыкпастан доолору текшерилип болсо, байагы манап болуш, бийлердин күнү туулуп, кедейлерди, орто чарбаларды айабастан, бүтүм чыгарып, бечаралар, кедейлер жалгыз жоор чологунан ажырап, зарлап үйүнө кайтышкан, жаки болбосо алардын аттарын манап, болуш, кан соргучтары карызына берип жиберген. Жөн кайталбаса манап, бий, болуштары күнү түшүп, канчалык жылдарга малайлыкка жалданып, береседен кутулбаган. Далай жылга башы ачылбай кара жумуштан эзилген. Ушундай топторду, жаки калаада чөп ооз жыйнап жатканда, үйдө жаткан кедейлердин атынан вексил тил кат берип, орус, дунган, өзүбектен акча, бул көтөрүп алып, тигилерди жалган жеринен күйгүзгөн. Жогоруда жазылган доолордогу зулумдуктар 1892-жылга жете боло келди. Ошол жылдан баштап (Степное положение) чыгып, элге жайылып, 1843-жылдан баштап, толук мийзам боюнча бүткүл дээрлик (окулбайт) баштагы манап, атактуу кан соргучтардын күчү кетиңкиреп, эл-журт закон жолуна келди. Мундан мурунку «байлап кел», «айдап кел», «чаап кел», «кармап кел» урааны солгундап, бошоп, мийзамды ким билген болсо, ар иш ошолорго тирелди. Мийзам жолун орусча билген судуя, облус соту, жандыралы, уйездин тилмечтери билген үчүн эл-журттун тагдыры түйүнү тилмечтер аркалуу болду. 1867–1892-жылга жете тилмечтердин арааны жүрүп келсе да, жаңы мийзам боюнча 1892–1893жылдардан баштап чындап күчүнө кирди; башта болуш, бий, манаптардын ыгы менен элди шайласа, мийзам бойунча шайлоо чындап, 1892-жылдан башталгандыктан, мийзамды билип, элге туйунтуп, чечкен тилмечтер болгон үчүн, булар эң чоң рол ойногон.

Акыры ал тилмечтер дагы бай, манап кан соргучтардын колундагы жабдыгы болуп табылган соң, кан соргучтар бурункудан дагы күчөдү. Тилмечтердин баш кесиби коркутуу, пара алмак, ак эшикчи, кызыл чок, палисийа (полиция) аркалы кедейди таламак. Башкада неме жок, маселен, 1893-жылы Бишкек уйездной тилмечи Алматы казагынан Галий Ордобай уулу тоо аркасындагы шайлоолордо Талызин деген ойоз менен жүрүп, бир чыгаан жорго, нече миңдеп сом пара алып, параны бир жагынан гана эмес, эки жагынан тең алган үчүн, эл артына түшкөн себептүү, Алматыга качып кеткен. Тилмечтер параны өзү гана албастан, көбүнчө иш башындагы төрөлөргө, ойоздорго арачы болуп алып берген.

Асык уругунун өз алдынан жыйылып эл болгону

Асык уругу кыргызы эзелден Тагай заманынан бери ар кайсы жерде чачырап, манапка букара болуп, эзилип жүргөн; кедей, кара чарбанын толкундоо боюнча манаптарды борукчу элинен 1896-жылында июнь айында бөлүнүп, өз алдынча Кочкор эли аталды; 300-400 чамада, Атбашыда эсенгул элинде асык жана 300 түтүн Чуудагы¹²⁴⁷ асык жерлеринен чыга албастан Кочкор эли асыкка кошула албай калган.

Кыргызда миң үйдө бир молдо болбосо-балким болбогон. Намаз окуганы өтө кем болгон. Орозодо кээ бири түндүктү тартып, тамагын иче берген. Орозону ач пайгамбар чыгарыптыр

¹²⁴⁷ <Чүйдөгү>.

деген. Насбайга ооз ачылбайт деп, тарткан. Ажыга барганды билбеген. Сарыбагыш кыргызынан Түлкү Ниязбек улуу 1875–1876 жылдарда, Ысыккөлдө түн жак Долоноту кетсе, бирде көчүп, жайламак үчүн Каркырага көчкөн. Каркырага барганда, көч коно электе, катын-балдарына карабастан, көч үстүнөн эл менен коштошпостон, жанына бир кашкарлык молдо алып, Алматы баса, Мекеге жөнөп кеткен. Ушул кезде Чоң кеминде бугу болгон.

1878-жылы таабий¹²⁴⁸ уругунан Марал табып деген сарбагыш кыргызынан 67 жашка келген Сазаны доктурча сойуп 8 (окулбайт)¹²⁴⁹ суу берип, оңоло баштаганда, 9-күнү кой этин берип, ичи ырбап кетип өлгөн. Сойгон кезде Саза дары ичпей, колу-бутун байлатпай, карматпай үн чыгарбастан сойдурган. Өлгөн соң Марал табыптан кун алган. Ушул жылы Токмоктон ойоз Бишкекке келип турган.

1892-жыл өтө катуу «уй өлөт» болуп, аркалык кыргыздар: уй тукуму азайды. Кыргыз болуштарында песирлик мусулманга жазуу менен жүрүп келип, 1894-жылында алар кайырылып, ордуна орусча песир (писар) койулуп, иш орус тили менен аткарылган.

1894-жылдарда, Каракол, Токмок, Бишкек: уну 10-20 с. болгон, семиз козу 70 тыйындан 1 сомго жете, Нарын, Караколдо мындан дагы арзан болгон. Кыргыз арасына 1895-жылга жете Кашкарлыктан, өзүбектен молдолор келип (капалдык ногой Жаманча кары Файзулла бай улуу) ошол кадим бойунча окутуп жүрүп, 1900-жылында Токмокко Закир дамылла Абдыкашап уулу деген ногой келип, ушундан баштап усул жадит бойунча окуп, билими кеңейе баштап Бакчасарайдан (Кырым) чыккан «Таржыман» деген гезитти алып окуй баштады.

Жетисууга кыргыз переселендер 1892-жылында баштап келип (Краснореченск) түшүп, бир аз токтолуп, кайтадан 1907-жылдан баштап күчөдү. 1899 жылында Иле, Чүй бойундагы (Семир. обл) кыргыз, казак дала Олуйатадан (степное генер. губер) бөлүнүп, Туркстан музапатына кошулду. Ак моло, Семей, Орол, Торгой, Астаркан бир музабат, Жетисуу, Сырдайра, Пергана, Самаркан, Закаспий бир музапат болду.

МИҢ-ДӨБӨДӨ ЭШЕНДИН КӨТӨРҮЛҮШҮ

Перганада миң-дөбөлүк эшен май айынын башында, 1898-жылында, колонизаторду сүрүп, өкүмөттү колуна алмак үчүн бузук башталган. Бишкектен ойоз помощник Кубатов (башкурт), Чүйдөн кан соргуч манап Муса Төлөк уулу, Токмоктон Байаке Кунтууган уулун алып, Кочкордон Тезекбай Түлкү уулун баш кылып, бир далай киши менен жүрүп кетти. Артынан Алматыдан есаул Затинщиков баштык 200 чамалуу казак-орус жүрүп, Атбашы, Нарын, Тогузторо, Кетментөбө кыргыздарын катуу кысып талаган. Алар мал башынан үмүт үзүп, мал-мүлкүнө ээ болбостон калган. Көп кишилер набакты болуп, Шиберге айдалган. «Бар ит бир итсиң» деп арка кыргызына дагы кысымчылык келген. Чүйгө караганда сырткы кыргыздардын эшен менен байланышы болгон. Эшендин муруттары Чууга жете жайылып, элге уйут айтып, 1898-жылдан соң участковой приставдар дайындалып, (окулбайт) жигит политсиалар кыргыздар уруп-согуп, катуу кыса баштаган. 1897–1900-жылдарда алтын акча 5; 7; 50; 10; 15; 25; 50 сомдук империал дилде болуп, Орус-жапан согушу 1904-жылга жете турду. Орус менен Жапон согушунда (1904-ж.) колонизатордун көрсөткөн жабыр-жапаасына чыдабастан, кара чарба кедейлер оторчунун жеңилгенин тилеп турду. Кээ кишилер туулган балдарынын атын Жапония болгону да болду. Никелей жеңилгенде азаттык болот деп, эл көп үмүт кылып, бүткүл жети суулук кыргыз, казак Думага делегат кылып Тынсыпбай¹²⁵⁰ уулу Мукамбетжанды жиберген. Ал барган Дума жабылып калып, кыргыз уруяттан үмүт үзгөн. Соңку замандарда, 1900-жылдарда, кээ бир уруктарынын манаптары колуктусуна күбөсүн каттабастан, андан бурун жаткан. Жаңыдан келин келсе, анда дагы күбөсүнөн мурун жаткан. Падышанын палачы, хандын желдети, хан алдында ак тайакчы манаптын жигити, улуктун кызыл чок, ак эшикчиси, болуштун жасоолу-баары да бир даражада болуп, алар урган-соккон, өлтүргөн кынаган, талаган, атын жыккан. Бул элементтер манап, падыша, хан, феодал, бектер

¹²⁴⁸ <1993-ж. чыккан китепте «төбөй»>.

¹²⁴⁹ <«Күн» деген сөз болушу мүмкүн>.

¹²⁵⁰ <Туурасы Тынсыпбай>.

алардын оң колу болуп, байга кошомат кылып, кедей, дыйкан, орто чарбаны талаган, эзген, урган, соккон, билген зулумдугун кылган. 1867-жылдан баштап улуктун жигити (ак эшикчи, кызыл чок) болуштун жигити белгисиз жүрүп, 1895–1896 «рассылный» деген жазуусу бар знагы болгон. Ак эшикчи, болуштун жигити келе жатат дегенде, кедейлер, дыйкан чарбалар бөрүдөн козу качкандай качкан, булар кезиккен заман кедейлердин жалгыз атын жыгып минип, күн-түн, жаан, күн ачык, талаа-тоодо болсун бербей кеткен. Манап, болуштун жигити да ушул даражада болгон. Улук манап, болуштун жигиттери бүткүл аласа, доонун-бирдей 2-3 (эсе) кылып алып турган.

КЫРГЫЗДЫН БАШ-БАШ УРУКТАРЫ: БАРГЫ, БУГУ, ТАГАЙ ЖАНА БАШКАЛАР

Тарыхтарга караганда мурунку Могол жана Түрк элдеринде төмөнкү уруулар болгон: барың, баргы, төөлөс, чаа (Солтонун Чаа деген баласы болгон) бугуш (багыш), бугу, адиге (адигине – О. С.), тагай деген. Бул айтылмыш уруулар азырында кыргыз ичинде баары да бар. Түштүк жана түн жак кыргыздын 1921-жылындагы урук-уруулары кайсы жерде тур ганы, оң кыргызданбы, жаки сол кыргызданбы, төмөндө көрсөтүлөт, башка орусча эки басма китепте жазылган. История киргизских поэтов, как классики: Калыгула, Музооке, Айтыке, Балык, Норуз, Келдике, Найманбай, Арстанбек, Солтобай, Сагымбай, Дыйканбай, Сайакбай, Кылыч, Исак Шайбекова и других.

Даанышман Калыгул өлбөстөн 15 жыл мурун Арка кыргызынан, бугу уругунан Тынымсейит тукумунан Алжан, Буйлаш деп, Арка кыргызынан арасына атагы чыккан байлар, манаптар Буйлаштын кичи (токол) катынынан 1840-жылында (Башка илимий булактарда 1824-жыл деп берилген. Адабийат тарыхтарында ушул 1824-жыл берилип жүрөт – О. С.) Эки Нарындын ортосунда Арстанбек туулган. Кыргыз феодал жана байларынын эзелден келе жаткан адаты бойунча «Токолдон туулган төшкө жатар, боору такыр кул» деп, Арстанбекти улуу катындын балдары жана анын коңшулары барк кылбастан, байлардын балдарындай кийим кийгизбестен, кул катарында козу, кой кайтартып койгон. Ошол жаштан эле Арстанбек «Кара жаак, жаактууга жай бербеген, какшаган бала болуп, козу айдап, кой багып, отун алып, суу куйуп жүрсө да, өз үнүн кошуп ыр ырдап, комуз черте баштаган». Атасы Буйлаш мунусун байкап, ырчы, комузчу болгонун билип, «ырдаганыңды калтыр» деп, нече мертем уруп, соксо да, Арстанбек качып барып, талаада мал жайып жүргөндө ырдап, комузун чертип жүргөн жана да Калыгул айткан сөздөрүн жатка алып, аны арбытып, узартып жиберген.

1855-жылы Арстанбектин атасы Буйлашты Кокон хандыгына караган кыргыз ханы Алымбек кыйыктап, Аркадан ичке алдырып келген, 15 жашар бала Арстанбек атасынын артынан кубу барып, Алымбек датка баштык кыргыздарына жана Кокон бектерине ырдап, комузга кошуп, алардын дөөлөтүн, сөөлөтүн байандаганда, ал жактагы ырчылардан, комузчулардан Арстанбек артыкча көрүнгөн соң, Алымбек датка баштык кыргыз феодалдары жана Кокон бектери Арстанбекти абыдан урматтап, үстүндөгү жаман кийимин калтырып, жакшы кийим берип, жакшы ат жабдык берип жана башка бул (пул) берип, кадырлап узаткан. «Эгерде Арстанбек болбосо каның төгүлөт эле» деп, Буйлашты бошоткон. Жана да «Муну кичи катынымдын баласы деп кордобостон жакшылап тарбийала» деп тапшырган. Арстанбек үйүнө келгенден баштап кара жумуштан калып, ыр менен комуздун артына түшүп кеткен. Көбүнчө бугу, сарыбагыштын урушу ушул кезекте болгондуктан, Арстанбектин акындыгы ашкере маалым болуп, эл арасына кадыры арта баштаган. Арстанбектин ыры бугу, сарбагыш бузугу тууралуу жазылып бүткөн ушул тарыхта, бугу-сарбагыш урушунун темесинде айтылган. Арстанбектин ырдаган ырлары көп болуп, билингени: «Бердикожо, беш казак», «Чоро кожо», «Жаш Көкөтөйдүн ашы», «Төштүк» болуп, комузга өтө уста болгон жана барлыгы 200 чамалуу ыр билип, жана казактын атактуу ырчылары менен айтышып жеңген. 1856-жылдан баштап, бугу кыргызы оруска карап, орустун улуктары алардын жардамы менен кыргыздын феодалдары эл-журттун канын соруп, бечараны эзип баштаганда, 1870-жылдарда «Тар заман» деп ыр чыгарган,

бул ыры элге абдан жаккандыктан, кыргыздын феодалдары Арстанбекти үйүнө чакырып алып, ырдагып жүргөн. Бирок байдын баласы бай болгондуктан, намыс көрүп, ашта, тойдо ырдабаган. Арстанбек окуш билбеген, түркөй болгон. Обозу ал замандагы кыргыз ырчыларынан артык болгон. Арстанбек акын 1882-жылында Ысыккөлдүн башында Чычкан деген жерде өлүп, Жуукунун күн чыгыш жагы Ташкыйа бейитине койулган. Арстанбектин «Тар заманы» деп, кийинки ырчылар ырдаса да, ынак өзүн ырдабастан жаңы калтырып, жаңы сөз киргизгени бар. Арстанбек Буйлаш уулу анын атасы Чоро, анан Сайак, анан Үркүнчү анан Акбагыш андан Токтогул анан Тынымсейит, анан Мырзакул анан Орозбак, анан атасы Кылжыр, анын атасы Тагай оң кыргызы. Арстанбек узун бойлуу, чокчо кара сакал, жаагында сакал жок, кара мурут, ничке шырыктай, кара сур, узун бойлуу болуп, 42 жашында өлгөн. Арстанбектин балдары азыр да Нарын району Онарча элинде.

Солтобай ырчы 1834-жылында туулуп, атанган ырчынын бири болуп, 84 жашында 1918-жылы Ысыккөлдүн Жуукусунда өлгөн.

Кыргыз арасында талаш бир ыр бар, Калыгул айтат деп, Сарбагыш айтат, Арстанбек менен Солтобайдын ыры айткан деп бугулар айткан. Менин билүүмчө Калыгул менен Солтобай айтпастан Арстанбек айтса керек. Ыры төмөнкү:

Эсиң оосо эчки бак,
Мейли чебич, мейли улак.
Сүтүн ичсең күлазык.
Уйаң тыбыт апаппак.
Кийер болсоң ак калпак.
Чөп жакшысы танбаган
Көк бетеге, кой шыбак
Эгиндердин жакшысы
Эрте бышкан ар убак.
Талканы чын күлазык
Кайнап чыккан таш булак
Угуп турган кош кулак.
Жылкы атасы чын бурак
Талыкбастан сылап бак.
Арпа, буудай баарыдан
Ичип алсаң жармасын.
Суу атасы тоңбогон
Сөз атасы башында.
Чапса күлүк, минсе бек
Таап алып өмүрү
Адамзаттын досу экен¹²⁵¹.

Ажырабас (окулбайт) эмес, башкалары болсо да Тыныбектен жаки андан үйрөнгөн кишилерден үйрөнгөн. Орус Кулжаны 1871-жылында алып, 1881-жылында кайта берген, ошол себептен бугу, сайак күнгөйгө (Ысыккөл) орноп, сарбагыш Кочкорго сүрүлүп, мундагы калмак 1883-жылында Кытайга көчүрүлгөн¹²⁵². Бул сүрүлүштө Ормон кан ичердин Үмөталы деген уулу

¹²⁵¹ <Ыр саптары алмашып калган сыяктанат>.

¹²⁵² <Россия жана Цин империяларынын 1881-ж. Петербург келишимине ылайык Текес өрөөнү–Музарт ашуусу Кытайга, Текестин батыш жак бир аз бөлүгү Россия империясынын карамагына өтүп (ст. 1), орус бийлигин каалагандар Россия империясынын территориясына көчүп кетүүгө уруксат алган (ст. 7). Бул келишимден кийин 70 миңге жакын кыргыз, казак, уйгур, дунган ж. б. Россия аймагына көчүп, негизинен Кытай менен чекаралаш Жети-Суу облусунан [б. а. азыркы Алматы (Казакстан) менен Ысык-Көл обл-нын чыгышы] конуш берилген. Аларды батыруу үчүн Ысык-Көлдүн күңгөйүн жердеген айрым урууларды (мис., сарыбагыш) күчкө салып Кочкор, Нарын өрөөнүнө көчүрүүгө туура келген (кара: Русско-китайские отношения 1689–1916. Официальные документы, М., 1958)>.

кошо сүрүлүп, анын айлында болгондуктан (Орозбак Ормондун кернейчиси болгон), Сагымбай Ысыккөлдү, кошуп ырдаган. Ыйык көлдөн сарбагыш (надырбек, эсенгул), Чыныбай менен Шабдандын сайасаты бойунча сарбагыштын кээ бир уруктары сүрүлгөн. Бул сүрүлүштү, бул тарыхты жазган Белек төрт жашта болуп, кийин Сагымбайдын оозунан ырын 1889-жылы жазып алган. Сагымбайдын зары:

Ырыстуу кайран Ысыккөл
Илгертен өскөн биздин эл.
Көзүмдү ачып көргөн жер,
Айдаган малым өнгөн жер.
Жайлооң ай, төрүң ай,
Токойуң ай, талың ай!
Койону койдой жайнаган
Адырда аркар маараган.
Үңкүрдө үкү талпынган.
Көлдө бака чардаган.
Жарды байдай байыган,
Аңчылар аңын уулаган.
Койчулар койун кайтарган,
Көдөчү балык кактаган,
Кичинемден көнгөн жер.
Жайнап жаткан Көлүң ай!
Толкундаган шарың ай!
Көптөгөн торгой сайраган,
Акталдан булбул сайраган,
Үстүртөн күкүк чакырган,
Көк зоодо тек жардаган,
Тоодо эчки, теке сайылган.
Катындары
Капшыттан отун чубаган,
Мүнүшкөр кушун таптаган,
Жардылар жанын сактаган.
Балдары чилин уулаган,
Шалбада чили чыргыттап,
Чабагы Көлдө ыргыштап,
Узкайың тоодо бүрдөгөн,
Улары зоодо үндөгөн.
Бөксөдөн бөрү кубактап,
Бөктүрдөн түлкү булактап,
Бөксөдөн башка тоосу жок.
Бөөрүдөн башка жоосу жок,
Ууру кылар киши жок,
Шумдук менен иши жок.
Өрдөк, чүрөк кушка жай.
Өлөңдү булак уйга жай.
Өскөн жерим Кеңкүңгөй
Алыстан адам арзыган.
Чилдеде эти сасыган.
Актүздө элик балалап,
Адырдан жейрен кубулап,
Жатчу белең биздин эл.
Ысыккөл сенде талаалап.
Жармы кара, жармы кар

Жерде сендей кайда бар.
 Бир көрөргө болдук зар.
 Надырбектен кала бейм,
 Ормон уулу сарбагыш
 Кочкор жакка бара бейм.
 Арзы менен түндүктө¹²⁵³
 Жердемекке ала бейм.
 Таздарын баштап Тазабек
 Чүй ичине бара бейм.
 Кагылайын Ысыккөл,
 Көздөн учуп кала бейм.
 Кайран, кайран, кайран жер,
 Кайкалаган кайран эл.
 Ойу токой, тоосу чер.
 Олуйалуу кайран жер.
 Олдо Ысыккөл дегенде
 Эттен агар кара тер.
 Асманда бүркүт шаңшыган,
 Аралда Мадыл каңшыган,
 Жайлоон салкын, жакаң чөл.
 Жайкалып жаткан кайран эл.
 Кызылкыйа белиң ай,
 Табылгыты жериң ай!
 Сары булак, Шатың ай,
 Түп, Күрмөнтү түбүң ай!
 Ысыккөл сенин дүмүң ай.
 Чололоп жааган күнүң ай.
 Сыймык ата сайың ай.
 Жаткан элге жайың ай.
 Кудургу сенин башатың,
 Дөңбулак сенин кашатың.
 Өрүктү сенин өзүң ай,
 Ойтал сенин төшүң ай.
 Эки Аксуу сенин талааң ай.
 Кара буруул Сөгөтүү
 Калкың сүргөн сөөлөттүү.
 Кетсеңир сенин белиң ай.
 Кеңири жайлоо, кең кыштоо
 Кеңкүңгөй сенин жериң ай.
 Кеткенби сенин элиң ай.
 Чолпоната камырың
 Долоноту адырың.
 Үчкөйсуу бойуң ай!
 Карой, Сарой ойуң ай!
 Чоктал сенин талың ай
 Чоккамыш сенин балың ай.
 Тамчы сенин адырың,
 Далайга өтөр кадырың.
 Койондуу сенин кашатың,
 Чырпыкты сенин башатың.

¹²⁵³ <«Арзы» менен «Түндүк» жердин аты>.

Торайгыр сенин адырын,
Дубанга өтөр кадырың.
Талдыбулак талааң ай
Жээктей чыккан боругуң
Качан болсо какшатып,
Алда күнгөй жарыктык,
Ыйлатар сенин жоругуң!

Сагымбай Кочкорго барып, жерсинип туралбай, 1887-жылы Чүйгө барып, Кеминди жердеп жүрүп, Боролдой алды Карабулакка эгин айдап (ал кезмекте мандай-тескей Чоңкеминге эгин айдалбаган) буудай жаман чыгып, отоо басып, оролбастан ырдаганы:

Айылым конду Кайыңдын бойуна,
Аштык салдым Карабулак ойуна.
Айдадым айдай талаасын,
Койбодум эч жеринде аласын.
Бастырдым өгүз менен маласын,
Сугарттырдым айылдаш бир
Чечейдин баласын.

Жаз айдадым, күз келдим,
Жаныма жабыр иш көрдүм.
Ону куурай, беш буудай
Орток белең капырай!
Оройун десем куурай ай,
Отойун десем буудай ай.
Оройун десем кол барбайт,
Орбойун десем көз кыйбайт,
Тартайын десем кол барбайт,
Таштайын десем көз кыйбайт.

Чачыраткы дейт экен,
Кармаса колду жейт экен.
Кантип өчүм аламын
Жики деген чөп чыгып,
Байагы көтүбош арам болуп
Буудайымдын баарысы
Көгөөнбаш болуп калыптыр.
Сени орокко кошо орбосом,
Тестеге кошо койбосом,
Бастырыкка баспасам,
Сапырыкка салбасам,
Өчүмдү минтип албасам,
Сагымбай атым курусун.

Дыйкамбай. Бүткүл арка кыргызында Семетейди абыдан жакшы айткан бугу кыргызынан Дыйкамбай болгон, болжолу 1870-жылдарда туулган, жана өзү каракашка кедей болгон.

Акылбек. Ысыккөлдө сайак кыргызынан болуп, болжолу 1860-жылдарда туулуп, «Манасты» жакшы айткан, кедей болуп, кат билбеген.

Молдо Кылыч. Сарбагыш кыргызы, черик¹²⁵⁴ уругунан атактуу Абайылданын балдарынан болуп, 1875-жылында туулган. (Башка илимий булактарда 1866-жылы туулган делип, азыркы адабият тарыхтарында ушул дата көрсөтүлүп жүрөт – О. С.) өмүр бойу кедей жүрүп, мусулманча окуу, жазууну жакшы билген. 1917-жылында, 42 жашында өлгөн. Мунун атактуу жазган ыры «Зар заман» жана башкалар.

Ысак Шайбек уулу. Сарбагыш кыргызы, жантай уругунан болуп, 1880-жылдар чамасында

¹²⁵⁴ <Черикчи>.

туулуп, өмүрү кедейлик менен өтүп, ыр тартибинин уккулуктуусу жана уйкашы балким Кылычтын жазганынан артык деп айтууга болот. Ырынын 95 просенти кедейдин зарылы, башына түшкөн кайгысы болуп, артыкча мундуу саналып, таасирлүүдөн 1916-жылы кыргыз Кытайга качып барганда «Кайран эл» деп жазган адабийаттары артыкча жакшы жазылган.

Сайакбай манасчы. Бугу кыргызы, арык тукуму уругунан болуп, азыр да өзү бар. Кедей, муну дагы Тыныбектин шакиртинен үйрөнгөн деп айтууга мүмкүн. Себеп мунун ырдаган «Манасы» толук дээрлик мазмунун Тыныбектин «Манасындай» деп айтууга болот.

Күн жүрүш кыргызында атактуу ырчылардан Эшмамбет менен Токтогул саналып, бирок алардын кандай айтканынан кабарым жок. Жана Чүй өзөнүндө, солто ичинде Найманбай деген чоң ырчы болгон.

Кыргыздын ыйык деп өлтүрбөгөнү. 1. Кардыгач, 2. Сары жылан, 3. Куркулдай, 4. Зоор, 5. Кээ бири жылаанды өлтүрбөгөн, 6. Күкүк, 7. Торгой, 8. Сасык үпү, 9. Чабилекей, 10. Жылкычы кучкач, 11. Мышык. 12. Сары ит, 13. Жаа, 14. Эл кайда көчөт, 14. Ызгыч, 16. Аңыр.

БАЛЧЕЛЕКЧИНИН БАШТАП ТҮШКӨНҮ

1895-жылында кансоргуч Шабдан май айында Кичи Кеминге келип, элди жыйып, атаке элине тийиштүү Уйбулакка приказ жаздырып, иниси Калпаковскийге Караколдо сокур уйез болуп турган балчелек коймокко арендага 30 жылдык эки теше (крестиан жери) алып берген. Ушундан баштап арендага жер сатыла баштады. Жер сатуучулар-манаптар болду. Бүткүл Кичикеминдеги жердин баарысын манап Султан Далбай уулу сатты деп айтууга болот. Султан Далбай уулунун бир теше жерди бир бут балга 30 жылдык арендага саткан күндөрү болгон. Бишкек, Токмоктогу улуктардан баштап арыз берсе да укпастан улуктун мазесин алып көбүрөөк арыз берген кыргыз болсо жазага тартылат деп улуктар айтып, 1912-жылы эрте көктөм менен Чоңкемин (Ново-Российск), Кичикемин, Самсоновке кыштактары түшө баштады. 1916-жылында Кичикеминде 30-40 чамалуу балчелекчи болгон. Алган жерлери мыйзам бойунча 40-50 теше бар болсо малына жайыт, чөп чабышка деген арыздары бойунча дагы канчалык көп жер алып, аныгында Кичикемин өз оту балчелекчи орустун пайдасына өткөн. Жерден ажыраган үчүн жана болуш, манап айылдагы залымдердин атка чыгымына чыдай албай кедейлер топ-топ болуп, жөө чубап, калаага жумуш кылганы баргандары күчөдү.

ПЕРЕСЕЛЕН¹²⁵⁵ ЖАНА ПАДЫША ӨКҮМӨТҮ

1907-жылдан баштап переселен төрөлөрү¹²⁵⁶ тарабынан кыргыздын жери ченелип, аларга жакшы жер, эгин жай, чөп чабык, бак, коргон беде, кыштоо, жайлоо, көктөөбүздү алып берди¹²⁵⁷. Кыргызды суусу жок, кайрак чөлгө алкымга асып койуп, көбүн ак кар, көк муздун этегине, ийнелик, көгөөндү айдап чыгып баргандай сүрүп таштады. Жеринен ажыраган кедей, орто чарба кедей учаскебайдан (участковойдон О. С.) тарта Никелейге чейин жер тууралуу муңун айтып арыз берсе да, деңиздин түбүнө түшкөн таштай болуп, эч кабары болбоду: Жети-сууга келген граф Паленге¹²⁵⁸ 1908-жылында колмо-кол далай арыз берилди. Жообун өз

¹²⁵⁵ <Борбордук Россиядан Кыргызстанга көчүп келген переселенецтер>.

¹²⁵⁶ <Орусчасы «Переселенческое управление» (Келгиндер башкармалыгы). Жети-Суу облусунда орус өкмөтүнүн «Конуш которуу тууралуу убактылуу эрежеси» (1904) жана Николай Пнин буйругуна (1905, март) ылайык 1905-ж. 21-июлда түзүлүп, башчысы болуп О. Шкапский дайындалган>.

¹²⁵⁷ <Жети-Суу облусу боюнча көчүп келгендерден 1902-ж.—16 миң, 1905-ж.—23 миң, 1908-ж.—30 миң үй бүлө үлүшсүз калган. Натыйжада падыша өкмөтү жергиликтүү акимчиликтен «ашыкча» жер табууну талап кылып, 1909-ж. экономист-социалист П. П. Румянцев башында турган атайын статистикалык отряд түзүлгөн. Алардын милдети үймө-үй кыдырып, жердин так аянтын, мал санын, үй-бүлөнүн бюджетин иликтеп, кыргыздардын орто эсеп менен малга, жерге (айдоо, чабынды, жайыт) болгон керектөөсүн тактап, «катталбай калган ашыкча» жер аянтын табуу болгон. Көчмөн кыргыздар үчүн жер ээлөө ченеми иштелип, 1 291 305 теше жер (айдоо, чабынды, жайыт) «бош» жаткан деп табылып, келгиндер фондуна сунушталган (кара: Ахмеджанов Г. А. Российская империя в Центральной Азии (История и историография колониальной политики царизма в Туркестане). Таш., 1995; Румянцев П. П. Уезды Жетысу. А., 2000 ж. б.)>.

¹²⁵⁸ <Граф К. К. Паленди айтып жатат. Анын отчету толук түрдө 15 китептен турган «Отчет по ревизии

уйезиңерден аласыңар деп башка жооп айтпады. Переселенден калган жакшы жерди манап, бай, кулак алып, кедейлер жерге жетпестен, алардын жерден пайдаланылганын көрүп, байдан тамак сагалаган жетим баладай бозоруп, улутунуп калды. Анын үстүнө «окшошконго-мушташкан» дегендей, жерден ажыраган бай, манап, кулактар баштагыдан бетер алык-салыгын күчөнүп, чыгым ала баштаган соң, кедейлер биринчиде алардын алык-салыгын төлөмөккө, экинчиден, катын-баласын бакмак үчүн алды бай-манапка жалданып, малай болуп, эркеги кул, ургаачысы күң катарында калды. Арты тентип, калаага кирип, орус, ногой, дункан, өзүбекке малай боломун деп кетти. 1907-жылы июнь айында Алматыдан облустук жер ченөөчү Евашкевич деген төрө келип, атаке-сарбагыш элинин жерин ченей баштап, жакшы жерлери Акбекет, Желаргы, Кичикемин, Чоңкемин, Балыкчы жаки Калмакашууну аламын дегенде, орто чарба, дыйкан, кедейлер чогулуп, Оторбай Кудайменде уулу кошулуп, Евашкевичти камчы менен ургулап кууп, жибергенде, Алматы жандралысы жүз орус-казак чыгарып, Бишкектен ойоз помощниги Путинцев келип, атаке-сарбагыштагы кедей-дыйкан, орто чарбаны чогултуп, алып айткан: «Эгерде жер ченөөчү көрсөткөн жерди бербей, каршылык кылсаңар, кыргынга кириптер болосуңар» дегенде, Токмокто адейти андып жаткан жүз казак-орустан коркуп, жерин ченетүүгө... (ушерде «сыртын караңыз!» деп жазылып турат – О. С.; андан кийинки бетке толтура, кыйгачынан «Мына бул он эки бетте алты барактуу көк сыйа менен жазылган жана да ушуга тигилген көк барактерди окуңуз!» деген араб арабиндеги жана «прочестъ пришитых в 12 страницах 6 листов. Солтоноев» деген орус тилиндеги сүйлөмдөр жазылган) жана беришке макул алган. Жерче, тоочу чиновниктер кыргыздын жерин артык көрсөтүп, жогоруда жазылган беш жерди переселен пайдасыны алган. 1908-09-жылдарда солто кыргызынан, жерказар уругунан Сүймөнкул баштык 20 чаманда кедейлер жерине переселендер зордук менен аштык айдайбыз дегенде, уруш салып, 100 чамалуу переселендерди жеринен кубалап чыккан. Акыры переселендер Арка кыргызынын жакшы жерлерин 1914-жылга жете бүткүл алды¹²⁵⁹. Кыргыз жериндеги карагай, бадал, чер-токой болсо, мурунтан көрүк болуп, кардончулар туруп, падышалыкка өткөн. Мал жайбаска, эл конбоско, жыгач менен отун менен, пайдаланбаска буйрулган. Эгер бирөө билетсиз отун жаккан болсо, бир сомдук отунга 5 сом чер токой законуна моапык¹²⁶⁰ эмес (за нарушение лесного устава) деп, штраф салган. Ушул тартип менен кыргызда чөп жылаңач, суу жетпеген кайрак, кумдак, таштак, аска, зоо, мөңгү, кардан башка

Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К. К. Паленом» (СПб., 1909-1910) деген эмгекте жарыяланган>.

¹²⁵⁹ <1907–08-ж. кабыл алынган «Кыргыздарды жерге жайгаштыруу», «Жети-Сууну колонизациялоонун тартиби жөнүндө» токтом чыккандан кийин көчмөндөрдүн жери (конушу) мамлекеттик менчик деп жарыяланып, кыргыздардын жерин (айдоо аянттары, кыштоолор) мамлекеттик керектөөлөр үчүн кесип алууга уруксат берилген. «Дыйкан жана отурукташкан туземдиктерди жерге жайгаштыруу» тууралуу жобого ылайык жер бөлүштүрүү жана ага жайгаштыруу Келгиндер башкармалыгына жүктөлгөн. Анда Түркстан генерал-губернаторлугуна казынанын эсебинен көчүп келген дыйкандарга жерди жеке менчик катары бөлүп берүүгө уруксат берилип, анын негизинде жаздоо, жайлоо, күздөө, кыштоо шарты эске алынбай, эл жайлоого кеткен учурда жаздык, күздүктөр «ашыкча жерлер» деп табылып, келгиндер ээ болгон. Көчмөн элдин карамагында канча жер бар экендиги көз болжол менен гана аныкталган>.

¹²⁶⁰ <Түшүнүксүз сөз>.

жер калбаган¹²⁶¹.

Орус алган жерге кыргыз мал түшкөн болсо, мал башына он сомго жете алган. Эгер акча берип малын бошотуп албаса, баккан акым жана чыгым болдум деп, малдын башына алган чакта жерине түшпөгөн, жерине жакын келген мал болсо, кубалап кетип, акча алып бошоткон. Козулары, музоолору, кулундары колдо калып, ачкадан өлүп, энелери туткунда 7-10 күнгө жете туруп калган. Орустун кыштагын аралатып, мал айдап өтөм десең, андан акча алып турган. Көп убакта жерибизге мал түшүрдүң деп, өлтүргөнү да болгон. Маселен, солтодон Малаш¹²⁶² сарбагыш элинен таздар Сексеналынын иниси жана башкалар урулуп, тайак жеп, баш, көзү жарылган кыргызда эсеп жок. Кыргызды жакын турбасын деп, чегине жакын кыргыздын тамдарын талкалап уратып, көп бузган. Чегинде калган чебин, коргон, молосу болсо, бүткүл талкалап, жыгач, кышын алган. Мал жоголсо, кыргыздан төлөткөн. Ажалынан өлгөн малын жашырып көмүп койуп, жоголду деп кыргыздан төлөткөн. Кыргыздын малын айдап кетүүгө келген переселендер мылтык, кылычтары болгон. Мундай алга түшкөн соң кедей, дыйкандар, орто чарбалар мал-башынан түңүлө баштады. Кайрат кайтып, үрөйү учту. Айласы кетип,

¹²⁶¹ <Мындай көрүнүш Россия империясынын Орто Азияны күч менен толук караткандан кийин эле башталган. Сөзмө-сөз: «Казакам (казак-орус – ред.) отведены лучшие в хозяйственном отношении земли, без всякого внимания к правам и нуждам киргиз, у которых отнимались не только пашни с готовыми, стоявшими громадных трудов и расходов арыками, но были отняты и лучшие зимовые кочевки, казакам совершенно ненужные и отдававшие последние согнанным ими киргизам за огромную плату. Тяжесть таких отходов для киргизов еще увеличилась от того, что за наделение станичников не озаботились оставить киргизам скотопроегонные кочевые дороги. При проходе с летних горных кочевков на зимние степные их стойбище, киргизы неизбежно должны были таким образом гнать скот через земли, отошедшие в казачьи наделы. Это повело к поборам, искам и притеснениям со стороны казаков за потравы, не только действительные, но и просто фиктивные, т. е. за одно дозволение пройти ничем незасеянными степными пустошами, оказавшимися в черте казачьих наделов. Никакого обеспечения не было дано киргизам и в праве пользования арыками, выходящими с казачьих земель. Между тем, завладев землями, расположенными по предгорьям казаки захватили в свои руки речки и стали располагать орошениям края в такой мере, что пуская или запирая воду в киргизских арыках, идущих на земли, расположенные ниже казачьих, они могут или допустить или уничтожить совсем урожай на киргизских посевах. Таким образом, в обоих жизненных отраслях своего хозяйства, и в скотоводстве, и в хлебопашестве, киргизы были поставлены в прямую зависимость от казаков – зависимость, в руках сих последних, обратившуюся с того времени в орудие легкого обогащения и наживы за счет туземного населения» (кара: Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К. П. фон Кауфмана 1867–1881. СПб. 1885)>.

¹²⁶² <Кишинин аты болушу мүмкүн>.

Кытайга качабыз дегени да болду. Бирин-серин качты да (Каракол).

Переселенден мурун түн жак кыргыз жерине чекене түшкөн орустар аз болгон. Маселен, Көл айланасындагы шаарлар, кыштактар: Кызылсуу, Аксуу, Ырдык, Каракол, Түп, Жеркес¹²⁶³ (Жеркес кыргыз жериндеги биринчи салынган) Ойтал, Байсоорун¹²⁶⁴, Токмок, Бишкек арасында Ысыката бир кулактан баш орус турбаган. 1900-жылда Карагоодо¹²⁶⁵ 2-3 үйлүү соодагер өзүбек, уйгурдан башка жан болбогон, күн батыш, күн жүрүш багытында болуштун кеңселер үйү болгон. Мундан башка Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгалда, Нарын калаасы, Атбашы кыштагы жана жол бойундагы бекеттер болгон. Көтмалдыдагы бекет жана азыркы Балыкчы кыштагында Балыкчы орус 1894-жылында келип түшкөн Бачин деген жер үйлүү бир орус болгон. Эки Кеминден тарта Токмокко жете, Карабулак кыштагы, Акбекет жана Кичи Кеминдеги кардон¹²⁶⁶ мындан башка жерде орус болбогон. Орустар ошончолук сейрек болсо да, эгерде жерине мал түшсө, кыргыз кедейлерин уруп согуп, акча төлөтүп алып, кыса-кыса жүрөгүнө тийген¹²⁶⁷. Бекетчинин келиши, же кыштактагы орустан кыргыздын жерин аралап бирөө келген болсо, коркконунан аларды улук катарында сыйлап күткөн. Окуу билбеген наадан караңгы кыргыздын көбү кандай гана орус болбосун аны улук деп билген. Кыскасы орустун эң наадан окуу билбеген боростой кристийанин улук деп санаган. ...Кыргыздар ошондой оор алда турганда 1914 жылы Йавропа¹²⁶⁸ согушу болуп калды. Азаптын «Үйрүң менен үч тогуз» дегендей, кайгы-балакет кедей дыйкан, орто чарбанын мойнуна түштү.

Эмнеден жана кайдайча Йавропанын согушунун башталганы жана анын тыянагы Капиталис, кан ичер зор падышалар жер жүзүн, көбүнчө Күн Чыгыш элин нече жүз жылдан бери талап, жерин, мал-мүлкүн алып, тоюп, семирп, барган сайын ооздорун аядаардай ачып (бөлүнө элек), үлөшүлө элек эл-журтту үлөшүп алмакка олжо издеп, колонияларын арттырмакка малын өткөзүп, соодасын жүргүзмөккө, биринен-бири өтмөккө гегемониялык үстүндө талашып, дүнүйө жүзүндөгү алсыз, начар элдин канын баштагыдан бетер сормокко, пролетарлардын канын соруп, кул, күң катарында эзмекке көбүнчө Англис, Германия бир бирин андышып, башка мамлекеттерди эки бөлүп, жолдош кылып, ээрчитип алып, уруш салууга шылтоо таба албай турган чакта, 1914-жылында 15-июнда¹²⁶⁹, Австрия падышасы Франс Иосифтин¹²⁷⁰ наследниги Эрцгерцог¹²⁷¹ өзүнүн катыны ал кезде Австрияга, бул кезде

¹²⁶³ <Жеркес>.

¹²⁶⁴ <Азыркы Ананьево кыштагы>.

¹²⁶⁵ <Азыркы Кочкор кыштагы>.

¹²⁶⁶ <Бул жерде «тосмо» деген мааниде>.

¹²⁶⁷ <Сөзмө-сөз: «Русские крестьяне значительно превосходят киргизов по культурности и часто относятся к последним с презрением. Это презрение доходит иногда до полного отрицания в киргизах человеческой личности. Бывают на этой почве случаи бесчеловечной и бессмысленной жестокости: крестьяне безжалостно убивают киргизов и не чувствуют угрызений совести. Чаще всего дело происходит так. Русские крестьяне возьмут в аренду киргизские земли, построят дома и отказываются уходить по окончании срока аренды. Приезжают киргизы. Начинается свалка, и дело кончается кровопролитием, причем либо вовсе не имеющие ружей, либо вооруженные старинными самопалами киргизы оказываются в таких случаях более слабою стороною.

Бывает и хуже. Мужик работает в саду, видит, что через забор тянется к яблоне киргиз, берет ружье и убивает киргиза наповал. Прибегают соседи. – «Что такое?» – «А вот, убил собаку!» – и даже не тронется с места, чтобы подобрать убитого» (кара: Гинс Г. В киргизских аулах. б. м. и г. в. 331-б.)>.

¹²⁶⁸ <Европадагы 1914-ж. 1-дүйнөлүк согушту айтып жатат. Бул согуш тууралуу көптөгөн изилдөөлөр жарык көргөн (мис., кара: Лиддел Гарт Б. Г. Правда о Первой мировой. М., 2009)>.

¹²⁶⁹ <28-июнда>.

¹²⁷⁰ <Франц Иосиф I (1848–1916)>.

¹²⁷¹ <Франц Фердинанд (1896–1914) – Австро-Венгер империясынын (1867–1918) тагынын мураскору, эрцгерцог

Йугославийага караган Булснийя¹²⁷² Олайанын¹²⁷³ сарайы¹²⁷⁴ деген шаарына конокко барганда, буларды тосуп чыккан, жыйылган элдин ичинен баштагы Сербийа¹²⁷⁵ мамлекетинин борбор шаары Белград гимназиясында окуучу бир жаш серп жигит¹²⁷⁶ Франс Фердинанд менен катынын өлтүрдү. Мындай зулумдук айбандык ишти Австрия өкүмөтү тезинен чындап текшерүүгө киришти. Бир далай күн өткөн соң, дүрбөлөң толкун басылды. Капилеттен ийундун онунда¹²⁷⁷ Австрия өкүмөтү, Сербийа (Йугославийа) өкүмөтүнө төмөнкү мазмунда бир ультиматум берди:

1. С
ербийа ичиндеги Австрияга душман уйумдары жабылсын.
2. С
ербийанын Австрия өкүмөтүнө иш жүзүндө жай аскери менен душмандын кылган билинген өкүмөт кишилери. Австриянын көрсөтүү бойунча. Набактагы жабылып, орундарынан чыгарылсын.
3. Ф
ранс Фердинанд менен катынын өлтүрүүдө зулумдукка катышкан бүткүл кишилерди Сербийа мамлекетинде Австрия өкүмөтү текшерүүгө эрктүү болсун¹²⁷⁸. Жана күнөөкөрлөргө Сербия мамлекетинде Австрия закону боюнча жазага берилсин. Эгер 48 сааттын ичинде биздин бул айтканыбызга ыраазы болбосоңуз, биз өз кубатыбызга ишенип кабыл алдырабыз деген. Буарга майда өкүмөттөрдөн Белгийа, Сербийа, Греция, Португалия жана башкалар кошулган. Германия жаында 22 1/2 миллион аскер болуп, буларга каршы Антанта¹²⁷⁹ жагы 43 1/2 миллион аскер койгон. Аскерлери теңме-тең болбосо да, бул кандуу дүнүйө төрт жылга чойулган. Согуштун 3-жылында Германия жеңе турган болгондо, 1917-жылында апрель айында катышпаган калың эл азык-тамагы, жабдык менен Америка Антантага болушуп, Германия жагына согуш чыкканда, согуш тагдырын чечти. Жана согушунун болуп турган тарыхы мундай болгон: согуш ачыла заман Германия күн батыш жагына чабуул кылып, немистер Белгийаны төпсөп кирип, Франция менен согушуп, аларды нечен мертем жеңген соң, Француздар аскери күчүн кайта ала качып аман сактап калды. Бирок 7-14-сентябрда катуу согуш болуп, эки жагынан эсепсиз аскер өлүп, немистер талкаланып, кайтадан күн чыгышка сүрүлдү. Мундан соң күн батыштагы согушта беттешип, согушкандан калып, жер казып алып жан коргоо согушуна айланды. Күн чыгыш жагындагы Германия Россия менен Австрия арасындагы согуштарда орус аскери Австрияны жеңип, быт-чыт кылып, Күн чыгыш Листийаны¹²⁸⁰ жана Краков шаарын алды дагы, түн жак фронту (майданы) Германиянын Пруссия өлкөсүнө каптап киргенде Германия аскери аны Маазоз¹²⁸¹ көлдөрүндө тегеректеп алып, жок кылды. Мундан соң немистер Варшаваны алмакка чабуул кылды. 1915-жылында немис менен Австро-Венгрия күн чыгыш майданына күчүн жыйып туруп, Галитсийанын¹²⁸² күн батыш жагынан чабуул койду. Орус аскери ок, дары калбаган чагы эле. Орус аскерин кысып, Галитсийаны алып, майданын кеңитип жиберген соң, орустарга Полшаны таштап чыгууга (окулбайт). Ошол чакта 1915-жылынын күзүндө Түрк менен Болгария

Карл Людвигдин тун уулу>.

¹²⁷² <Босния>.

¹²⁷³ <Обляе>.

¹²⁷⁴ <Сараево>.

¹²⁷⁵ <Сербия>.

¹²⁷⁶ <Босниялык серб Гаврила Принцип>.

¹²⁷⁷ <Ультиматум 23-июлда берилген>.

¹²⁷⁸ <Ультиматумдун 6-пункту (орусчасы «Провести расследование против каждого из участников сараевского убийства с участием в расследовании австрийского правительства»). Сербия калган 9 пунктуна толук макул болуп, мамлекеттик эгемендүүлүккө каршы келген ушул пункттан гана баш тарткан. Иш жүзүндө 1-дүйнөлүк согуш жаңыдан түзүлүп, өнүгө баштаган европалык айрым державалардын (Австро-Венгер, Герман, Италия) – мурунураак калыптаган империяларга (Улуу Британия, Франция, Россия) каршы багыттаган саясаты болгондуктан, тилекке каршы согушту токтотуу бул учурда эч мүмкүн болбой калган>.

¹²⁷⁹ <Французча – entente (келишүү, макулдашуу)>.

¹²⁸⁰ <Лодзь (азыркы Константынув-Лодзинский) шаарын айтып жатышы мүмкүн>.

¹²⁸¹ <Мазур (полякча Mazury) көлү>.

¹²⁸² <Галиция>.

Германийага болушуп, согуш чыккандан соң, орус аскерине каршы Капказ майданы жана Жавропанын күн батышында Солоник¹²⁸³ майданы ачылды. Союзник мамлекеттер дарийадан жана кургактан Ыстамбулга чабуул койду. Бирок союзниктердин согуш кемелери Түрктүн дарыйага таштаган миналарына кабылып калып, карколун¹²⁸⁴ калың аскери кырылган соң, Ыстамбулду¹²⁸⁵ алуудан миздери кайтты.

1916-жылы көктөмдө генерал Брусилов комондасында болгон орус аскери Австрияга чабуул кылып, бир аз максатына Германия аскери жардамга жетишип, Ковель шаарына кубатын жыйнап туруп согушканда, аскер көп чыгым болуп, согуш токтолду. Ушул чакта күн батыш майданда то (хлор, фосген, иприт, и др.) деген газдарды согуш колдонгон соң, союзниктин аскери аң-таң болуп калды. Германия аскери хлор газы менен биринчи чабуул кылганда, душманына он эки миң киши саптап чыкты. Румыния Антантага болушуп, согушка киришкен менен союзнике эч кубат, дем боло албады.

1917-жылдын феврал айында Россияда революция башталды. Кедей менен крестиандар жарашууга дилгир болду. Бирок Антантанын кысуу боюнча Керенскийди 18-июнда кылган чабуулу Тарнапол (Тернополь. О. С.) шаарында болду. Өктөбүр революциясы Россияны согуштан алып чыкты. Ошондуктан март айында 1918-жылында Брест шаарында жараш келишим жасалды.

1918-жылдагы көктөмдө Гавр менен Париж арасындагы темир жол алып катыштырбас үчүн Германия аскери (окулбайт) шаарына бет алып, чоң чабуул баштады. Бирок Антантага болушуп, Америка согушуп калды эле, Германия аскери адегенде кубаттанса да, союзниктердин жыйналып болгон үчүн, Германиянын чабуулун илгери жөнөтпөдү.

1918-жылында Энна¹²⁸⁶ менен Марна сууларынын арасында Франсийанын бүткүл аскеринин баш команданы кош чабуул кылды. Бул чабуул согуштун акыры жана башталыш чабуулу болду. 8-августта 1918-жылы Суму¹²⁸⁷ суусунун чөлкөмүндө Англис менен Франция аскери биригип туруп, чабуул кылды. Немис аскери талканданып, жеңилип баратканын көрүп, алардын баш аскери командалары эми бизге мындан ары согуш кылууга ылайык эмес деген бикирге келишти, ошондо да Германиялар үч ай согушуп турду. 9-ноябырда Германиядан чыккан революция согушу тезинен токтотууга ашыктырды. 11-ноябырда эртеги саат алтыда Компын деген шаарда Антанта менен Германия арасында кол жараш (перемирие) жасалып¹²⁸⁸, согуш бүттү. Бирок жарашым келишимдери 1919-жылында Версаль шаарында болду. Бул тарыхый кабар өтө кыскача жазылгандыктан Италиянын Антантага болушуп согушуп, алардын Германия тарабынан талканданып жеңилгендиги мунда жазылбады.

Бул дүнүйө согушундагы алтын акчага 416 миллиард сом кеткен¹²⁸⁹. 1793-жылдан баштап, 1905-жылга чейинки эки ортодо болгон бүткүл согуштун чыгымынан он эсе артык каражат кетти. Бул эсептен Германия (коалицияга) тарабынан 126 миллиард сом, 290 миллиард Антанта жагына кетти. Бул дүнүйө согушунда адам баласынан көп киши кыргын болду. Германия жагынан 4 миллион Антанта жагынан 6 миллион аскер кетти деп эсептелет, өлгөн көп болгондуктан, туулгандын аз болгонун эсепке алганда 37 миллион киши чыгым болгон. Бул эсепте жаралуу болгон менен октун, оттун илебине чалдыгып, абигер болгондор жок. Бүткүл эки жагында инвалид болгон эсеби 6 миллионго жетет. Дүнүйө согушунда үнөм жагынан бүткүл жер жүзүндө каатчылык болуп капитализмдин түп негизине күжүрлөк келген ошондо да

¹²⁸³ <Салоник (Греция)>.

¹²⁸⁴ <Түшүнүксүз сөз>.

¹²⁸⁵ <Ал кезде Константинополь>.

¹²⁸⁶ <Эна>.

¹²⁸⁷ <Туурасы Сомма>.

¹²⁸⁸ <Компъен келишимине шаарда эмес, токойдо, вагондун ичинде кол коюлган>.

¹²⁸⁹ <Кийинки иликтөөлөр боюнча бардык материалдык чыгымдар 600 миллиард рублди түзгөн (кара: Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). М., 1925. 9-б.)>.

күчтүү конкуренттери араларынан чыгарып, жеңилген мамлекеттерди талап, жеңгендер өз арасына олжо (окулбайт) улуп алса да, 1914–1918жылга жете чойулган дүнүйө согушу капитализмдердин кай барарын бир жолото калтыра албады. 1914–1918-жылдар арасындагы болгон дүнүйө согушу эң соңку согуш деп ырдап, кубана жүргөн менен, эми эч кимди алдай албайт дүнүйө жүзү.

Мисалы кутургандай болуп башынан айагына жете жабдыктанып жаткандыгы, зор мамлекеттердин аскерге, согуш кемеге, айрыпланга көп расход тутуп жаткандагы, Америка менен Жапондун калбат (Тихий) океанда үстөмдүк талашуулары күчөп бара жаткандыгы, Англис менен Францияны Жаропаны-элөөдө талаштары жана башка майда мамлекеттердин араларында болуп жаткан чатактарды назарга алганда, бул кооптуу коркунучтуу окуялар эч убакта дүнүйөдө боло элек жаңыдан дүнүйө согушу болорун көрсөтөт. Адам баласына жаңыдан дагы баштагы дүнүйө согушуна караганда, андан дагы коркунучтуу бүлүнчүүлүктүү согуштун келерлиги да мүмкүн.

Эгер биз өткөн дүнүйө согушунда пролетар революциясын ачып, эски, чирик падышалык өкүмөттү түбү менен жок кылып, анын ордуна социализмди жүргүзгөн болсок, эми боло турган дүнүйө согушунда бүткүл жер үстүндөгү кан ичер капитализм өлкөлөрү түбүнөн томуруп, алардын ордуна бүткүл жер жүзүнө пролетарлар ээ болору чын, анык, ырас.

1914-ЖЫЛЫНДАГЫ ДҮНҮЙӨ СОГУШУНАН КЫРГЫЗГА КЕЛГЕН ООРУЛУУ АЗАП

Германия Орусияга согуш ачты деп элге коркунуч түшүп, не да болсо переселенге балакет болсо экен деп калды. Түрк согуш ачыптыр деген сөз угуп, казак, дунган, ногой өзүбек кыргыздын бай, манаптары анын жеңишин тиледи. Согуштан 2–3 айдан соң Николай өкүмөтү болуштарга буйрук чыгарып ...ак эшикчи, кызыл чокторун¹²⁹⁰ жиберип, эл журттан көбүнчө кедей, дыйкан, орточо чарбадан согуш пайдасына назир (пожертвование) жыйып ала баштады. Бирин 3-4 кылып элден жыйып алганга машкеттей¹²⁹¹ жойлоп, жазып калган бай-манап, болуштар жанын таштап, кедей, дыйкан, орточо чарбадан айоосуз алык-салык алып турду. Бай, манап, болуштар өздөрү акча бербестен, өз ордуна чыгымды кедейден алып турду, андан дагы жыйган акчаны өкүмөткө бүткүл өткөрбөстөн, ортодон талап алып, аны кайрадан, кедей, дыйкандан төлөткөнү калбады. Кыскасы акча чогултуу, улоо¹²⁹², сойуш баштагыдан нече эсе артылып, кедей, дыйкан, орто чарба таланды.

1914-жылдын айагында элден көбүнчө байакы кедей, дыйкан менен орто чарбадан тон, байпак, тебетей, шым, чийлерди бербейлик деп каршылык кылгандар болсо, «зор согуш болуп жатканда, падышага каршылык кылысын» деп, уруш, согуш айбы¹²⁹³ менен алып турду.

1915-жылы сентябрь, октябрь айларында байлардын жакшы айгыр, ат, жараган бээлерин алды¹²⁹⁴. Анын баасын согуш жалгыз эле бай, манаптар үчүн болуптурбу? Бүткүл жумурай-жумуртка келген деп, берген аттарынын жарым акчасын кедей, дыйкан, кара чарбага салып

¹²⁹⁰ <Падышалык жергиликтүү администрациянын канцеляриясынын алдындагы атчан кабарчы>.

¹²⁹¹ <«Машкедей» деген сөз болушу мүмкүн>.

¹²⁹² <«Ылоо» же «унаа» болушу мүмкүн>.

¹²⁹³ <1914-жылдан мурунку алык-салыктар көбөйтүлүп, мындан тышкары аскерге чакырылбагандыгы үчүн түтүн башына 1 сом 84 тыйын жаңы салык киргизилген>.

¹²⁹⁴ <Биринчи дүйнөлүк согуш учурунда «жергиликтүү калкты аскерге чакырбоо тууралуу законго» таянган жергиликтүү орус бийлиги «ак падышанын ырайымдуулугу үчүн өз эрки менен фронтко жардам берүүгө» мажбурлап, акча жыйнап, мал (негизинен ат, төө), оокат-мүлкүн тартып алуу («реквизиция») адатка айланткан. Сөзмө-сөз: «За время войны из Средней Азии и Казахстана было вывезено огромное количество продукции, скота и денежных средств. ...из Туркестанского края за время войны было вывезено хлопка - 3109 тысяч пудов, мыла - 229 тысяч пудов, мяса - 479 928 пудов, клещевины - 50 тысяч пудов, лошадей - 70 тысяч голов, юрт - 1344 штуки, повозок - 270 штук. В виде «добровольных» пожертвований на войну с населения было собрано 240 тысяч рублей. ...из одного Семиречья только за 1914 год было вывезено скота и продуктов животноводства на сумму в 34 миллиона рублей» (кара: История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. 3-е изд.; переработ. А., 2011.220-б.)>.

алды, манап, бай, болуштардын зулумдугуна чыдай албай бир далай болуштагы кедейлер, орто дыйкан чарбалар, бай, манап, болуштарга каршы чыгып, колуна өкмөтүн алмакка күрөштү, маселе (Атаке элиндеги кара чарба кедей, дыйкандар канчалык уруш-талаш кылып, бай-манап, болуш менен күрөшүп, акыры аларды жыйып, 1916-жылдын башатында өкүмөттү өздөрү албай) ушул күрөштө кедейлер, дыйкандар, орто чарбалар алардын намысын талашып, жандан кечип, башын өлүмгө тиккен себептен жана кедей, орто чарбанын укук намысын зулумдарга жибербестигине анык көзү жетип, жалгыз жоор аттуу кедей Белекти¹²⁹⁵ болуштукка шайлаган. Калган ыстарчындык, элүү башылык, бийлик мансаптарды орто чарбага алып берген. 1916-жылдын көктөмүндө согуш майданына жибермек үчүн эл-журттан таза, ак-үйлөр, кап, кийиз, аркан, ат жабуу, жем баштыктар жыйылып, булардын көбү кедей, кара чарбанын мойнуна түштү. Мындай жыйын кыргыздын көтөрүлүшүнө жете чойулду. Согушка кеткен солдаттардын катын, балдарына эгин айдап жүрүп чаап, эгип, оруп жана алып берүү кедейлердин мойнуна тагылды. Ушуначалык оор эзилишке чыдай албай баш тарткан кедейди бий, манап, болуш, ак эшикчи, кызыл чок айоосуз уруп-согуп, айып салып турду. Катын-балдарына бир өзү нан таап бере албай жана акчанын баасы төмөндөп, бул менен тамак кымбат болуп турган чакта малайлыкка жалданып, калаага, талаадагы бай, манапка тентип кеткен чагында «окшошконго мушташкан» дегендей, 1916-жылдын июль айынын башында согушка солдат жана рабочу алат деген буйрук шарт этип чыга келген¹²⁹⁶.

(Ушерде бир бет актай калган)

1895-жылга жете манаптын биринчи кылган адети: бир жакшы аты болсо болду, ал атты эртең менен бир кан ичерге берсе, кечинде ошондой дагы бир жакшы атты кедейден жаки пайдалаш кан ичерден дагы алган расход жеген-ичкенин букарадан алган, бербесе кармап алган, эгерде манаптан ууру болсо, ал ууруларды жыйнап, уурулук кылдырган. Аны албетте чоң манаптар колдоп турган.

1892-жылы чыккан (Степное положение) элге жакшы таасир бере баштап, 1895-жылдан манаптардын көбү мал күтө баштап жана башка кесипке киришкен. Соодагер, кызыл кулак деп, соода ишин көп унатпаган. Насийа пул, акча көтөрүп алып, аларды биринчиден тараптыкка сарп кылып, экинчиден өз кара жанына жибермек үчүн жалданышкан. Ар чоң манаптардын болуштардын калаада чыгышкан кишилери болгон. Маселен, Бишкекте Сейиткерим, Мырзабай. Токмокто: Калашмат, Мирпача, Караколдо: Ташбай, Бөрүтөрө, Нарында: Ушурбек, Абдыбек.

Кыргыз арасында өзүбектер

Өзүбектер 20 тыйынга сатканын бир сааттан соң, бир сомго кайта сатып алган. Кыргыз деген эл бар экен деп, беритен кыргыз ичине келип, шоок кылып, жана пайдага мал берип, канын соруп турган.

Эл төрт түлүк малга өтө бай болуп, дыйканчылыкка жакшы киришип, беде айдап, бак кылып, булгаары, зоот аары, зоот бал челекчи кесибине киришкен. Европа курмасында үй салдыра баштаган. Кеп болгон бешүү жыгач тиккен ысык күн жана чуу да арбын болгон.

Арка кыргызына биринчи мертем бак тигишти үйрөткөн солто кыргызынан Жангарач Эшкожо уулу болуп, ал 1840-жылда Наманганга бир өзүбек жибериپ, бактын көчөтүн алдырып, Жыламыштын оозуна бак тиккен. Андан Көкүм тиге баштаган. Андан соң Байтик Канай уулу Чарга тиккен. Ысыккөлдө Боромбай Меңмурат уулу 1855–1856-жылдарда бак тиккен, Жуукунун талаасы, азыркы Саруу кыштагына жакын жерде.

¹²⁹⁵ <Же Белек Солтоноевдин өзү>.

¹²⁹⁶ <Орус-герман фронтунда түзүлгөн оор абалга байланыштуу Николай Пнин 19дан 43 жашка чейинки туземдиктерди кара жумушка алууга уруксат берген 1916-ж. 25-июндагы № 1526 буйругу>.

СОҢКУ СӨЗ

Ардактуу окурмандар!

Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев алгы сөзүндө абдан таамай айткандай, Белек Солтоноев чындыгында эле элибиздин бай тарыхын изилдөөгө, жаңы тарыхый эмгектердин, монографиялар менен окуу китептеринин жаралышына баа жеткис салым кошкон¹.

Сиздер окуп чыккан бул китеп Улуу Урматтуу Президентибиздин атайын тапшырмасы боюнча тез арада басмадан басылды. Автор өз кол жазмасын «Кызыл кыргыз тарыхы» деп атаганы илимий-чыгармачыл чөйрөгө дайын. Өрт кечкен ошол отузунчу жылдарда ал аны бөлөкчө атай да алмак эмес. Жаңыдан түптөлүп жаткан жасалмалуу жагдайы көп «Кеңештер өлкөсүндө» ал кезде «кызылдардын» гана ооматы жүргөнү кимге жалган. Ошондуктан Белек Солтоноев ар бир элди актар менен «кызылдарга» бөлүп, жарма коммунисттик идеологиянын алкагында калууга аргасыз болгон. Атаганат, андай аярдык дагы авторду ажалдан аралжы болуп аман алып кала албаганы кандай өкүнүчтүү. Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин окумуштууларынан куралган редакциялык коллегия Б. Солтоноев кысталыш заманда «кызылды» кыйналып жүрүп кошконун эске алып, китепти Кыргыз тарыхы деп атоону туура көрдү. Арийне, мындай ат автордун көөдөнүндөгү айтылбай калган көйгөйү, аялуу сыры болгону анык.

Айта кете турган нерсе, кезинде белгилүү жазуучу Кеңеш Жусупов бул багытта дың бузгандай эле иш кылыптыр. Анын алкоого арзырлык аракети аркасында «Ала-Тоо» журналына 1988-жылы Белек Солтоноев жөнүндө К. Жусупов өзү жазган алгачкы көлөмдүү макала жана «Кызыл кыргыз тарыхынан» айрым үзүндүлөр жарыяланган². Ал эми кийинки 1989-жылы ошол эле Ала-Тоо» журналына таланттуу тарыхчы Өмүркул Караевдин «Кыргыздын тунгуч илимпозу» аттуу илимий-популярдуу чакан макаласы менен китептин кээ бир бөлүмчөлөрү басылган эле³. Андан бир аз мурдараак, 1989-жылы январь-март айларында, кыргыздын адабият таануучу, чоң окумуштуусу Качкынбай Артыкбаев «Кыргызстан маданияты» жана «Советская Киргизия» газеталарына Б. Солтоноев тууралуу удаа-удаа эки макала жарыялаган болчу⁴. 1991-жылы К. Жусупов дагы бир жарк эткен жаңылык жасап, «Кыргыздардын» биринчи китеби жарык көргөндө Б. Солтоноевдун «Кызыл кыргыз тарыхынан» калайык калк дагы бир ирет кабар алган.

Акыры аларды аксакал жазуучубуз Асанбек Стамов иретке келтирип, «Учкун» концернин жетектеп турганда «Кызыл кыргыз тарыхы»⁵ деген ат менен эки китеп түрүндө басып чыгарып, жакшы иш жасаган экен. Андыктан аталган китептин мерчемдүү жерлеринен замандаш, мекендештерибиздин жетиштүү деңгээлде кабары бар деп ойлойбуз. Бирок айрым бир объективдүү себептерге байланыштуу ошондо кол жазма толук түрүндө басылбай калган. Бул ирет анын чыпчыргасын кемитпей чыгарып жатабыз. Мында биз Улуу Урматтуу Президентибиз А. Акаевден автордун кызы Нурия Белековнанын китепти толук бойдон кайрадан басмадан басуу тууралуу өтүнүчүн эске алдык.

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын кол жазмалар корунда сакталган китептин кол жазмасы менен мен жеке өзүм адеп өткөн XX кылымдын 80-жылдарында эле

¹ Акаев А. Кыргыз Мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу /тарыхый иликтөө. — Б.: «Учкун» АК, 2002. — 9-бет.

² Жусупов К. Белек Солтоноев жана анын мурасы //Ала-Тоо. — 1988. № II, 94—106-беттер.; Белек Солтонкелди уулу Солтоноев. «Кызыл кыргыз тарыхынан». // Ала-Тоо. — 1988. № II. — 106—144-беттер.

³ Караев Ө. Кыргыздын тунгуч илимпозу // Ала-Тоо. 1989. № 6; Белек Солтонкелди Уулу Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхынан // Ала-Тоо. 1989. —№ 6.

⁴ Артыкбаев К. Белек Солтонкелди уулу Солтоноев (тарыхчы, этнограф, фольклорист жана акын жөнүндө). //Кыргызстан маданияты. — 1989, 12-январь, Известен буду я народу своему. (О литературном наследии киргизского ученого исследователя Б. Солтоноева). // Советская Киргизия. 1989, 28 марта.

⁵ Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. I-II китеп. Б.: Учкун, 1993.

таанышып, илимий эмгегимде ага абдан маашырлана пайдаланганым, автордун ой өрүшүнүн кеңдигине, терең билимине, жатык тилине тамшанып, таңгалганым эске түшөт. Эми минтип тагдырдын буйругу менен Белек Солтоноев далай көз майын коротуп, өз колу менен жазган кол жазманын түп нускасын Улуу Урматтуу Президентибиз мага тапшырганда, өзүмө жоопкерчиликтүү чоң ишеним көрсөтүлгөндөй, дене боюмдун дүркүрөгөнү кадимкидей сезилип турду го чиркин. Анткени Ата Журт тарыхы ийне-жибине чейин чебер изилденген бул китеп атуулдук аруу сезимдерге, асыл ойлорго карк. Анын алгачкы барактарын ачканда эле Ааламдын, адам баласынын жаралышы, кыргыздын эзелки Мекени, байыркы доордо жашаган жерлери, Ата Журттун ыйыктыгы тууралуу уңгулуу, уюткулуу идеялар көзгө урунат. Анын жазганына караганда кыргыздын эң байыркы турган жери Энисей дайрасы, Алтай, Саян, Теңир-Тоо, Памир, Хотан тоолору, алардын арасындагы көк жайыктуу кеңири өрөөндөр болгон. Демек азыркы Ала-Тоолуу Кыргызстан аймагы жеринен кыргыздын жери экен да. Кийинки түбөлүктүү түшүнүк мамлекеттүүлүк маселеси да китепте өз ордун тапкан. Кызыгы, автор эч кандай кесиптик даярдыгы жок экендигине карабастан, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бай тарыхынын бардык баскычтарын кыш койгондой эч жиги жок кынаган. Анан калса, Ата Журт тарыхын дүйнө элдеринин, Борбор Азия чөлкөмүндөгү коңшулаш өлкөлөр менен тектеш калктардын карт тарыхынан ажыратпай, тыкыс байланышта, тарыхый процесстин иретин бузбай өтө ийкемдүү баяндай алган. Китептен көрүнүп тургандай, бул өңүттө автордун билгени көп, алыскы өлкөлөрдө кыйла кылым илгери болуп өткөн окуяларды анализдөөсү, андап ой жүгүртүүсү кең-кесири.

Анык илимий эмгектин баркына арзый турган бул тарыхый баянда башка калктардын тарыхындай эле кыргыз тарыхынын өзөктүү проблемалары: ата-теги, этногенези, уруу-уруктук курамы, этносаясий жактан биригүү (консолидация), ылгануу жараяны, руханий жана материалдык маданияты, үрп-адаты, каада-салты, расими, оюн-зоогу, туткан дини, табыпчылыгы, аскердик өнөрү, кылган кесиби, жашоо ыңгайы, конуш-журт которуулары камтылган. Ошондой эле саясий тарыхынын урунттуу учурлары, коомдук-экономикалык турмушундагы бараандуу өзгөчөлүктөр ынанымдуу жана так даректердин негизинде баяндалат. Мында автор дүйнөлүк өнүгүүнүн башкы багыттарын, Европа, Америка элдеринин, өлкөлөрүнүн дүркүрөп өркөнү өсүшүнүн себептерин ачып берип, «жер жүзүндө адам баласы саат санап, жаңы өнөр таап, маданиятын арттырып, күндөн-күнгө илими-билим техникасы өсүп бара жатканын, ...Европа, Америка журту билим, өнөр таап, аны майданга коюу ишине башка элге караганда ылачындай зыпылдап озуп кеткенин»⁶ баса көрсөткөн.

Б. Солтоноев өз мезгилинин өтө билимдүү кишиси болчу. Ал орус жана дүйнөлүк маданияттын көрүнүктүү ишмерлери жазган тарыхый, философиялык, этнографиялык мүнөздөгү чыгармалар менен жакшы тааныш эле. Замандаштарынын айтканына караганда ал өздүк архивинде дайым көркөм адабияттын алдыңкы үлгүлөрүн, орус жазуучуларынын, анын ичинде А. Грибоевдун «Акылдан азап» сыяктуу курч жазылган чыгармаларын, ар түрдүү газета, журналдардын топтомун сактоочу. Ошондой эле ал орус элинин, канатташ башка калктардын билимдүү, алдынкы өкүлдөрү менен достошуп, такай, үзбөй байланышып турган. Бекеринен аны жакындары «чала орус» деп атап тамашалабаса керек. «Кыргыз тарыхынан» тышкары ал чыгаан жазуучу-акын сыңары көп сандаган ырларды, казалдарды да жараткан. Бирок эң башкы эмгеги элибиздин карт тарыхын баяндоого арналган «Кызыл кыргыз тарыхы» болуп эсептелет⁷. Ал «кыргыздын кайдан таралып, кайсы заманда тарыхка илингендигин, кайсы жерде тургандыгын, саясы үнөм-жөнү кандай болгондугун, анын расим, адет, пейли, кулкун оозеки сурап жана Европа, Кытай, Иран, Араб жана эски жаңы түрк, татар тарыхын, маселен, дүйнөгө маалым болгон тарыхчылар: Бичурин (Иакинф), Бартольд, Радлов, Аристов, Миллер, Чжан-Шан, Чанчун, Клапрот, Катанов, Фишер, Григорьев, Исловцев, Махмуд Кашгары, Абулгазы, Туманский ж. б. тарыхтардан маалымат алып жаздым»⁸ - деп ачык айткан.

⁶ Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. Кол жазманын ушул түп нускасынын 3-бети.

⁷ Жусупов К. Белек Солтоноев жана анын мурасы // Ала-Тоо. 1988. № 11, 99-бет.; КР УИА кол жазмалар жана жарыялоо бөлүмү. Инв. № 1057.

⁸ Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. Кол жазманын ушул түп нускасынын 3-бети.

Чыгарманын дагы бир айта жүрчү артыкчылыгы автордун таянган тарыхый булактарынын молдугу. Айрыкча анын байыркы кытай тарыхчылары Сыма Цян менен Бань Гунун чыгармаларындагы кыргыздар, алардын эзелки (б. з. ч. 206-ж.) мамлекети тууралуу адепки маалыматтарды XX кылымдын 30-жылдарындагы катаал заманга карабай кылдат пайдаланганы⁹ көңүл жубатат. «Кыргыз тарыхы» хронологиялык жактан эзелки замандан тартып, 1917-ж. Октябрь революциясына чейинки узак мезгилди камтыйт. Албетте, жогоруда айтылгандай Белек Солтоноев тоталитардык коомдун, системанын жараны болгондуктан, ал мезгилдеги идеологиялык догмалардан, партиялык принциптен, тарыхка таптык мамиле кылуудан, аны материалисттик негизде түшүнүүдөн эч качан кыйгап өтө албайт эле. Бул капсалануу ошол доордун трагедиясы эмеспи. Андыктан китептеги андай майда-барат мүчүлүштүктөргө окурмандар түшүнүү менен мамиле кылат деп ойлойм. Болбосо бир элди марксисттер эки башка антагонисттик, эч качан элдешкис карама-каршы таптарга жиликтеп — жиктегендей кыргыздын Октябрь төңкөрүшүнөн чейинки чыгаан жол башчыларын, Улуу Инсандарын өз элинен бөлүп өгөйлөөнүн кимге кереги бар эле. Автордун Ата Журтуна, элине карата аруу сезими, айнектей таза жан дүйнөсү ага жол бербеш бештен белгилүү. Адилеттик үчүн айта кете турган нерсе, Белек Солтоноев кыргыз элинин ар бир доордогу, этаптагы атактуу жол башчылары менен карапайым калктын түпкү кызыкчылыктары бир болорун баса көрсөтүүгө умтулганы китептин негизги бөлүмдөрүнөн даана байкалып турат. Буга китептеги кыргыздын Шибокүй Ажаан (VII к.), VIII—IX кк. кыргыз кагандары, X—XII кк. иналдары, Мухаммед — Кыргыз — Тагай бий, Манап бий, Белек, Маматкул, Кошой бийлер, Эсенгул, Жайыл, Атаке, Бердике, Тайлак баатырлар, Ормон хан, Боромбай, Жантай, Жангарач, Курманжан датка, Алымкул аталык, Байтик баатыр, Шабдан баатыр жана башкалар тууралуу маани-мазмуну терең маалыматтар күбө.

Б. Солтоноевдин тарыхый баяны менен баамында, жалпысынан алганда ар кандай көлөмдөгү, белгилүү бир логикалык-хронологиялык иретте, ийине жеткире изилденип, аягына чейин чыккан бөлүмчөлөрүн¹⁰ - фрагменттердин курамынан, жыйындысынан куралгандай туюлат. Анда азыркы окурмандар үчүн көнүмүш илимий тарктаттарга мүнөздүү кадимки бөлүмдөр, глава, параграфтар жок. Каралган маселелердин маңызы эч кандай алгы сөзү, аныктамасы, куру чечендик көркөмдөөсү жок эле элпек тил аркылуу ачылып берилген.

«Кызыл кыргыз тарыхындагы» материалды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот¹¹.

1. Кыргыз адабиятынын тарыхына таандык фрагменттер. Аларда Толубай сынчы, Асан кайгы, «Жаңыл мырза» поэмасы, «Манас» эпосу жана манасчылар Музооке, Тыныбек, Сагымбай, Саякбай ж.б. жөнүндө, акындар Арстанбек, Калыгул, Солтобай, Калмырза, Молдо Кылыч, Махмуд Кашгари жөнүндө, макал-ылакаптар, кыргыздар колдонгон эн-тамгалар тууралуу бай маалыматтар бар.
2. Кыргыздардын дүйнөнү, айлана-чөйрөнү андап билүү маселелерине тиешелүү фрагменттер: мында кыргыздардын жыл сүрүүсүнүн негизги мазмуну, маңызы жана принциптери, ааламдын жаралышы тууралуу көз-караштары, ыйык пир эсептелген жаныбарлар, аңчылык, мүнүшкөрлүк, саяпкерлик, тайган таптоо жөнүндө, аш, той берүү ж. б. майрамдарды өткөрүү адаты, кыргыздардын мусулманчылыкты кабыл алуусу жөнүндө түшүнүктөр бар.
3. Түздөн-түз тарыхый проблемаларга таандык фрагменттер: бул жерде революцияга чейинки кыргыз коомунун сословиелик-таптык тулкусу (структурасы) жөнүндө, «бай», «манап», «хан», «дыйкан», «чарба», «букара», «кул», «күң», «сот», «манапчылык» ж. б. түшүнүктөр чечмеленет. Ошону менен бирге Энисей кыргыз кагандыгы, Улуу кыргыз державасы, Карахандар кагандыгы, кыргыздардын кара-кытайлар, Чыңгыз-хандын урпактарынын хандыктары, Тимурийлер мамлекети

⁹ Ошондо эле, 19-бети.

¹⁰ Караев Ө. Кыргыздын туңгуч илимпозу // Ала-Тоо. 1989. № 6. 135-бет.

¹¹ Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. //Ала-Тоо. 1988. №11, 1989. 4, 5, 6-бет.

менен мамилелери, кыргыз элинин калыптанышы, ысык-көлдүк кыргыздар, кыргыз санжырасы, скифтер, калмактардын чапкындары, кыргыздардын Анжиян, Алайга журт которуусу, казактар, Кокон хандыгы менен мамилеси, ич ара чыр-чатактар, чет жерлик үстөмдүккө каршы көтөрүлүштөр (1837–1916-ж.ж.) ж. б. у. с. жөнүндө сөз болот. Эң башкы идея – кыргыздардын көз каранды эместик үчүн күрөштөрү китептин өзөгүн түзүп, ага өзгөчө басым жасалган.

Б. Солтоноевдин чыгармасында көтөрүлгөн маселелер чакан үзүндүлөр сыяктуу көрүнгөнүнө карабастан, алардын ички ирээттүү байланышы, проблемалары түшүнө билүүнүн жана изилдеп-иликтөөнүн автордун өзүнө гана таандык системасы бар экенин баамдап, байкоого болот.

Дагы бир айта кете турган нерсе Б. Солтоноев революцияга чейинки кыргыздардын дүйнөгө көз-караштарынын негизги белгилерине тиешелүү маанилүү маселелерди эң биринчи козгогон. Ал алгачкы ирет кыргыздардын руханий турмушунун толук картинасын түзүүгө түрткү болгудай кээ бир маселелерди чечмелеп берет. Бул өнүктө акындар, манасчылар, кыргыздардын жыл сүрүүсү, ааламдын жаралышы жөнүндө фрагменттер өтө кызыктуу¹².

Б. Солтоноев революцияга чейинки кыргыздардын руханий турмушун тынымсыз өзгөрүп, барган сайын байып турчу тарыхынын ажырагыс составдуу бөлүгү катары, бир бүтүн нерседей карайт. Ал байыркы элдердин бири катары кыргыздардын да өз мезгилине ылайык тарыхы, адабияты жана маданияты болгонун даңазалаган. Аны ою боюнча эң эзелки мезгилге таандык элементтер менен белгилерге ээ, биздин күндөргө чейин сакталган жана келип жеткен оозеки адабият элибиздин байыркылыгынан кабар берет¹³.

Кыргыздын улуттук оюндары аскердик-прикладдык мүнөздө болгон. Мисалы: эр сайыш, жамбы атыш. Ал эми ордо оюну аскердик-прикладдык экени үч уктасам түшүмө кирген эмес. Көрсө Б. Солтоноев жазгандай ордо оюну «башка элде болбостон, жалгыз кыргызда болуп, эски замандагы согуш жөнүн көрсөткөн»¹⁴ экен. Тегерек чийини – чеп, дал ортосу хан – жаки туу түбү, тегерет тигилген көп чүкө хандын аскери. Калган эрежелердин бардыгы китепте катары менен берилген. Бир сөз менен айтканда ордо оюну байыркы кыргыз мамлекетинин моделин түзөт. Бул жөнүндө атайын макаланы өзүнчө жарыялоону эп көрдүм.

Б. Солтоноевдин узак убакыт, кеминде элүү жыл унутта калган эмгегине анализ жасап жатып, дагы бир маанилүү маселеге – Кыргызстандын Россиянын курамына киргизилиши тууралуу маселеге кайрыла кеткенибиз абзел. Азыркы учурда айрым илимпоздор бул тарыхый окуя, уруу башчылардын гана эркин билдирүүсүнүн натыйжасы болгон деген жетиштүү негизи жок ойду айтышууда. Ал эми Б. Солтоноевдин кабарына караганда Кыргызстандын Россияга кошулушу өзгөчө кырдаалда ишке ашып, маселен ысык-көлдүк кыргыздарга келсек бул маселени чечүүдө коомдук пикир эске алынган¹⁵.

Жогоруда айтылгандардан даана көрүнүп тургандай, «Кызыл кыргыз тарыхы» тарыхый өнүгүү маселелерин окуп-үйрөнүү үчүн гана зор мааниге ээ болбостон, кыргыз маданиятын, философиясын, коомдук-саясий ой-пикирин иликтеп билүүдө да башка эч нерсеге алмашкыс, баа жеткис колдонмо, түбөлүктүү окуу куралы катары кызмат кылары талашсыз. Ошону менен бирге Б. Солтоноев аталган китебин жазган мезгилден бери карай тарых илими кыргыздардын тарыхынын маанилүү проблемаларын изилдөө ишинде олуттуу кадамдарды жасаганын айтпай кетүүгө болбойт. Албетте, тарых илиминин соңку жетишкендиктерин эске алсак, Б.

Солтоноевдин көркөмдөп-баяндоо стилинде жазылган эмгеги азыркы учурдун талаптарына анчейин да келбеши ыктымал. Чындыгында эле китепте небак эскирген жоболор жолугат, автордун кээ бир омоктуу ойлоруна сын көз менен мамиле кылуу жана тактоолорду жүргүзүү зарыл. Ошондой болсо да Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» Совет бийлигинин алгачкы жылдарында, XX кылымдын 30-жылдарында жазылган алгачкы тарыхый чыгарма,

¹² Какеев А. Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. – Б: КСХИ, 1995. 29-бет.

¹³ Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. //Ала-Тоо. 1988. №11, 122-бет.

¹⁴ Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. Кол жазманын ушул түп нускасынын 8-бети.

¹⁵ Какеев А. Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. – Б: КСХИ, 1995. 32-бет.

илимий эмгек катары жогору адилет бааланууга толук акылуу жана эгемен өлкөбүздүн маданиятынын тарыхынан, анын ичинде философиялык, коомдук-саясий ой толгоонун санжыргалуу тарыхынан өзүнүн татыктуу ордун табышы керек.

Өлкө башчысы Аскар Акаевдин кол жазманы тезирээк басып чыгарып, элге жеткирүүнү мага дайындагандагы ой максаты да ошондой болучу. Буюрса калкыбыздын карт тарыхын даңазалоону көздөгөн ошол мүдөө- тилек Кыргыз Мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган иш-чаралардын алкагында ишке ашканы туру.

Акырында айтаарым араб арибинде жазылган кол жазманы кириллицага көчүрүп жазууда таанымал окумуштуулар Омор Сооронов, Үсөнбек Асаналиев, Закирбек Эралиев, Соноркүл Егембердиеванын эмгеги зор болду. Ошондуктан аларга жана «Кызыл кыргыз тарыхын» эртелеп элге жеткирүүдө ат көтөргүс кызмат өтөгөн сыймыктуу жана намыскөй калемгерлерибиз К. Артыкбаевге, А. Стамовго жана К. Жусуповго ак дилден ыраазычылык билдирем. Ошондой эле кол жазманы басмадан басып чыгаруу максатында аны ийине жеткиргендиги үчүн «Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкери» профессор И. Исамидиновго, тарых илимдеринин кандидаты, профессор Т. Өмүрбековго, доцент Т. Шейшекановго, китепти жасалгалоого жардамдашкан профессор Б. Келдибаевге, тексти компьютерге терген жаш окумуштуу-тарыхчылар М. Асипбаева, Б. Жалиева, Н. Мараимова, Э. Токтакунова, Н. Султаналиева, Т. Сырдыбаевге рахмат айтууну туура көрдүм. Академик А. Ч. Какеев

МАЗМУНУ

Б. СОЛТОНЕВДИН ЭМГЕГИНИН ЭЛЕКТРОНДУК ВАРИАНТЫНА КИРИШ СӨЗ	6
КЫРГЫЗДЫН ТУРМУШУ	11
АДАТ, РАСИМИ	12
ОЮНУ	13
ОРДО	14
ДИНИ	15
ТАБЫПЧЫЛЫГЫ	15
СОГУШ ЖӨНУ	16
ЭҢ ЭСКИ КЫРГЫЗ	18
СИБИРЬ ТАРЫХЫНДА	20
ГУНЛАРДЫН СОҢУ НЕ БОЛДУ?	28
КАТАЛОУН СОГУШУ	28
МАЛОВДУН КАБАРЫ	30
КЫРГЫЗДЫН ЗОР МАМЛЕКЕТИ	37
АРАПТАРДЫН КЫРГЫЗИЙАНЫ БАГЫНТКАНЫ	44
КЫРГЫЗИЙАДА ТҮРКТӨР	46
КЫРГЫЗИЙАДА КАРЛУКТАР	48
КЫРГЫЗИЙАДА КАРАХАНИДЛЕР	52
КЫРГЫЗ ЖЕРИНДЕ КАРА КЫТАЙЛАР	56
МАХМУД АЛ КАШКАРИ («ДИВАН ЛУГАТ (АТ) - ТҮРК»)	61
ЧЫҢГЫЗ ХАН ЗАМАНЫНДАГЫ КЫРГЫЗ	62
КЫРГЫЗ КАЛКЫНЫН ЭЛ БОЛГОНУ	63
ТЕМИР КЫРГЫЗИЙАДА	67
ТЕМИРДИН КЫРГЫЗИЙАГА КЕЛГЕНИ	68
МУКАМБЕТ ХАЙДАР ЗАМАНЫНДАГЫ ЫСЫККӨЛДҮК КЫРГЫЗДАР	71
ТАГАЙ ТАРЫХЫ	76
АДИГИНЕ, ТАГАЙ КИМДИН БАЛАСЫ?	78
ОҢ СОЛ ТАРЫХЫ. Карыйалар кабары	78
МАНАП ТАРЫХЫ	84
ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ	86
БУГУ КЫРГЫЗЫ НЕ ҮЧҮН БУГУ АТАЛДЫ?	87
КЫРГЫЗИЙАДА КАЛМАК ЖАПЫРЫГЫ	88
КЫРГЫЗДЫН ЫСАР, ГӨЛӨПКӨ КИРГЕНИ	89
КЫРГЫЗ МЕНЕН КАТАГАНДЫН СОГУШУ	90
ЖАҢЫЛ МЫРЗА	91
КАЛМАК ЖАПЫРЫГЫ ЖАНА КЫРГЫЗДЫН АНЖИЙАН, АЛАЙГА КАЧКАНЫ	94
КАЛМАК ЖӨНҮНДӨ КЫРГЫЗДЫН КАБАРЫ	97
ЭНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫ (АЗЫРКЫ ХАКАСТАР)	99
УРАНГАЙЛАР АДАБИЙАТЫ	105
КЫТАЙ КЫРГЫЗЫ	106
КЫРГЫЗ ТИАҢ ШАҢГА АЗЫРКЫ ТУРГАН ЖЕРИНЕ КАЧАН КЕЛГЕН	107
КЫРГЫЗ КАЧАН МУСУЛМАН БОЛГОН	108
КЫРГЫЗ МЕНЕН КАЛМАК АРАСЫ	110
СОЛТО КЫРГЫЗЫНЫН КАЛМАК МЕНЕН ЧАРПЫШЫП ТУРГАНЫ	112
САРБАГЫШ КЫРГЫЗЫНЫН ЧҮЙДӨН КАБАР АЛА БАШТАГАНЫ	113
ЭСЕНКУЛ ФЕОДАЛДЫН ТУУЛГАНЫ	114
БЕЛЕК МЕНЕН МАМАТКУЛДУН БУЗУГУ	115
КАЛМАКТАН КАЧКАН САРУУ	116

СОЛТО КОШОЙ БИЙДИН ЧҮЙДӨН КАБАР АЛГАНЫ	117
КЫРГЫЗДЫН КАЛМАККА КЫЛГААН ЧАБЫЛУУ	118
КЫРГЫЗ АЛАЙ, АНЖИЙАНДАН КАЙТА АРКАДАГЫ ӨЗ ЖЕРИНЕ КЕЛИП ОРНОШКОНУ	118
ОШОЛ ЗАМАНДАГЫ КЫРГЫЗДЫН КОЛДОНГОН ТАМГАЛАРЫ	121
КЫРГЫЗДЫН КАЛМАКТАН ЖЫЛКЫ АЛЫП, АЙЫЛЫН ЧААП ТУРГАНЫ	123
КАЗАК МЕНЕН КЫРГЫЗДЫН БУЗУЛУШУНУН БАШЫ	126
ЖАНЫБЕК ХАН 1456-ЖЫЛ	130
АЛАШ АТАГЫ НЕДЕН БОЛДУ	131
КАЗАКТЫН ҮЧ ЖҮЗГӨ АЙРЫЛУУСУ	131
КӨК ЖАЛ БАРАК СОГУШУ	131
КЫРГЫЗ КАЗАКТЫН БУЗУЛГАНЫНЫН БАШТАЛГАНЫ	132
АБЫЛАЙ ХАН СОГУШУ 1775—1776-ЖЫЛДАРДА БОЛГОН	134
КАЗАК ЧАНЧКУЛУ БЕРДИКОЖО БААТЫРДЫН КЫРГЫЗ МЕНЕН СОГУШУ 1791-1792	
ЖЫЛДАРДА	141
МАНАС	143
МАНАСТЫН КЫРГЫЗ БОЛМОГУНА	152
БИР ЧОҢ ДАЛИЛ	152
МУЗООКЕ ЫРЧЫ (МАНАСЧЫ)	153
КАЛЫГУЛ	154
КАЛЫГУЛДУН КИШИЧИЛИК МЭЭРБАНЫН КӨРСӨТКӨНҮ	156
КОКОН КАНДЫГЫ МЕНЕН КЫРГЫЗ АРАСЫ	159
АРКАДАГЫ КЫРГЫЗ ЖЕРИНЕ ЖАНА КАЗАК АРАСЫНА САЛДЫРГАН КОРГОНДОРУ	159
КЫРГЫЗИ ЙАДА ЭСКИ ШААРЛАР, ТӨРТКҮЛДӨР	168
СОЛТО ЖАНА САРЫБАГЫШ КЫРГЫЗДАРЫНЫН ӨЗ АРА СОГУШУ	177
КЫРГЫЗДА ЖЫЛ ЭСЕБИ	180
ЖЫЛ	182
КОКОН ХАНДЫГЫ КАЗАКТЫ ЭЗГЕНДИГИ	188
ТАЙЛАК МЕНЕН КЫТАЙ СОГУШУ	190
СОЛТО МЕНЕН ТАЛАСТЫК БАГЫШ	191
КЫРГЫЗЫНЫН СОГУШУ	191
САЙАК КЫРГЫЗЫНЫН КАБА УРУГУ АЛЫБЕК БААТЫРДЫН НАРЫНДЫН БОЙУНДАГЫ	
ӨЗБЕКТИН КУРТКА КОРГОНУН БУЗГАНЫ	192
КЫРГЫЗДА АШ БЕРҮҮ	192
ОРМОН ЗАМАНЫНДАГЫ КЫРГЫЗ	199
ОРМОН ОКУУ	202
КЫРГЫЗДЫН ТҮРКҮМГӨ (СОСЛОВИЕ)	203
БӨЛҮНГӨНҮ	203
КУЛ, КҮҢ ТАРИХЫ	208
КЕНЕ ХАН. АБЫЛАЙ ХАН УУЛУНУН	215
КЫРГЫЗ МЕНЕН СОГУШУ	215
СОЛТО БӨЛӨКБАЙЛАРДЫН КАЗАК ШООРУК БААТЫРДЫ ӨЛТҮРГӨНҮ	219
1847-ЖЫЛЫНДА КЕНЕ ХАНДЫН КЫРГЫЗГА ЭКИНЧИ ЧАБУУЛУ	220
БУГУ БАЛБАЙ МЕНЕН КАЗАК АРАСЫ	226
ОРМОНДУН ИЛЕГЕ ТҮШКӨНҮ	226
БУГУДАН ОРМОНДУН ӨЛГӨНҮ (1854-жылында)	227
ОРМОНДУН КЕРЭЭЗИ	230
ЧОҢ СОГУШ	233
ЭКИНЧИ СОГУШ – ТӨРӨГЕЛДИНИН КОЛГО ТҮШҮШҮ	236
САРБАГЫШТЫН ЧЫНДАП ЖАРАШКАНЫ	238
КЫРГЫЗДЫН РОССИЯГА КАРАГАНЫ	243
ОРУС КОЛОНИЗАТОРУНУН КЫРГЫЗДЫ КАРАТКАНЫ	244
ЗАРПЕКТИН УБАГЫНДА БУГУ, САРБАГЫШ АРАСЫ	248

САРБАГЫШ ТЫНАЙ УУЛУНУН ОРУСКА КАРАГАНЫ	249
УЗУНАГАЧ СОГУШУ	250
СОЛТО КЫРГЫЗЫНЫН КАРАГАНЫ	252
ҮМӨТААЛЫ ОРМОН УУЛУНУН	254
ОРУСКА КАРАГАНЫ	254
ФЕОДАЛ ОСМОН ТАЙЛАК УУЛУНУН КЫТАЙГА КАЧКАНЫ	257
МАНАПБАЙДЫН БАСЫРЫК	258
СОЛТО МАЙМЫЛДЫН ӨЛТҮРҮЛГӨНҮ	259
РОССИЯ КОЛОНИЗАТОРУНУН ПЕРГАНАЛЫК КЫРГЫЗДЫ КАРАТКАНЫ. ТҮН ЖАК	
КЫРГЫЗЫНАН АЛЫНГАН КАБАР	264
ПЕРГАНАНЫ КАРАТЫП, ОРУС ОТОРЧУЛАРЫНЫН ОРНОШКОНУ	266
ЖАКУПБЕКТИН ТАРИХЫ	268
БҮРКҮТ, ТУЙГУН, КУШ, ШУМКАР, ЫЛААЧЫН, КҮЛҮК АТ ЖАНА ТАЙГАН ТАПТОО.	269
БАЙ, МАНАПТЫН КЕДЕЙ, НАЧАРДЫ ЭЗГЕНИ. ЖЕР ЭЭЛЕГЕНИ	276
ПОРЯДОК ВЫБОРОВ НАЧИНАЯ С 1894–1916 гг	278
МИҢ-ДӨБӨДӨ ЭШЕНДИН КӨТӨРҮЛҮШҮ	283
КЫРГЫЗДЫН БАШ-БАШ УРУКТАРЫ: БАРГЫ, БУГУ, ТАГАЙ ЖАНА БАШКАЛАР	284
БАЛЧЕЛЕКЧИНИН БАШТАП ТҮШКӨНҮ	289
ПЕРЕСЕЛЕН ЖАНА ПАДЫША ӨКҮМӨТҮ	289
1914-ЖЫЛЫНДАГЫ ДҮНҮЙӨ СОГУШУНАН КЫРГЫЗГА КЕЛГЕН ООРУЛУУ АЗАП	295
СОҢКУ СӨЗ	297

Белек Солтоноев

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫ

Тех. редактору: **Жолдошева Ж.**
Компьютерде версткалаган: **Цыбин А.**

Терүүгө 20.08.2003 берилди. Басууга 22. 08. 2003.
Офсет кагазы. Формат 84x108 ¹/₃₂. Көлөмү 28,0 б.т.
Нускасы 1000. Заказ 2114.

«АРХИ» Инновациялык Борбору тел./факс: + 996 (312) 51-02-57